

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

Coğrafiya fakültəsi

Tələbə Elmi Cəmiyyəti

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
102-ci ildönümünə həsr olunmuş*

“AZƏRBAYCAN REGIONLARININ İNKİŞAFININ COĞRAFİ MƏSƏLƏLƏRİ”

mövzusunda

TƏLƏBƏ VƏ GƏNC TƏDQIQATÇILARIN
I VİRTUAL RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ

M A T E R İ A L L A R I

BAKİ - 2020

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

Coğrafiya fakültəsi

Tələbə Elmi Cəmiyyəti

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
102-ci ildönümünə həsr olunmuş*

**“AZƏRBAYCAN REGIONLARININ
İNKİŞAFININ COĞRAFİ MƏSƏLƏLƏRİ”**

mövzusunda

**TƏLƏBƏ VƏ GƏNC TƏDQIQATÇILARIN
RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ**

MATERİALLARI

*Coğrafiya fakültəsinin Elmi Şurasının 22
may 2020-cu il tarixli, 6 sayılı iclasının
qərarı ilə nəşr olunur.*

BAKI – 2020

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ:

Sədr:

Mətanət Mehdiyeva Coğrafiya fakültəsinin bakalavriat səviyyəsi üzrə IV kurs tələbəsi; Coğrafiya fakültəsi Tələbə Elmi Cəmiyyətinin sədri

Sədr müavini:

Rafət Novruzov Coğrafiya fakültəsinin bakalavriat səviyyəsi üzrə III kurs tələbəsi, Coğrafiya fakültəsi Tələbə Elmi Cəmiyyətinin sədr müavini

Üzvlər:

Sona Qasımlı Coğrafiya fakültəsinin magistratura səviyyəsi üzrə I kurs tələbəsi (“Landşaftşünaslıq” ixtisaslaşması)

Səlim Əsədov Coğrafiya fakültəsinin magistratura səviyyəsi üzrə I kurs tələbəsi (“Azərbaycanın fiziki coğrafiyası” ixtisaslaşması)

Jalə Əlizadə Coğrafiya fakültəsinin magistratura səviyyəsi üzrə II kurs tələbəsi (“Coğrafiya fənninin tədrisi metodikası və metodologiyası” ixtisaslaşması)

Mətanət Novruzova Coğrafiya fakültəsinin bakalavriat səviyyəsi üzrə III kurs SABAH qrupu tələbəsi

Fidan Əlizadə Coğrafiya fakültəsinin bakalavriat səviyyəsi üzrə II kurs tələbəsi

Coşğun Eldarov Coğrafiya fakültəsinin bakalavriat səviyyəsi üzrə IV kurs tələbəsi

Ləman Məmmədova Coğrafiya fakültəsinin bakalavriat səviyyəsi üzrə III kurs tələbəsi

PROQRAM KOMİTƏSİ:

Sədr:

Şəkər Məmmədova BDU, Coğrafiya fakültəsinin dekanı, dosent

Sədr müavini:

Əfqan Talıbov BDU, Coğrafiya fakültəsi TEC –nin rəhbəri, coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru

Üzvlər:

Yaqub Qəribov BDU, Fiziki coğrafiya kafedrasının müdiri, professor

Çingiz İsmayilov BDU, İqtisadi və soail coğrafiya kafedrasının müdiri, professor

Məqsəd Qocamanov BDU, Geodeziya və kartoqrafiya kafedrasının müdiri, professor

Fərda İmanov BDU, Hidrometeorologiya kafedrasının müdiri, professor

Həbibə Soltanova BDU, Xarici ölkələrin siyasi-iqisadi coğrafiyası və turizm kafedrasının müdiri, dosent

Saleh Nağıyev BDU, Azərbaycan coğrafiyası və coğrafiyanın tədrisi metodikası kafedrasının müdiri, dosent

Mətanət Musayeva BDU, Coğrafiya fakültəsinin Elmi İşlər üzrə dekan müavini, dosent

Qoşqar Məmmədov BDU, Coğrafiya fakültəsinin sosial məsələlər üzrə dekan müavini, müəllim

Tapdıq Həsənov BDU, İqtisadi və soail coğrafiya kafedrasının professoru, BDU Elmi Şurasının üzvü

Əsgər Məmmədov BDU, Hidrometeorologiya kafedrasının professoru

İmran Abdullayev BDU, Coğrafiya fakültəsi Elmi Şurasının sədr müavini, dosent

ÖN SÖZ

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə aparılan islahatlar, regionlarımızın inkişafı ilə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlər son illər daha böyük uğurla davam etdirilir. Tələbə və gənclərin bu istiqamətdə apardığı elmi və təcrübi tədqiqatlar xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 102 illiyinə həsr edilmiş “Azərbaycan regionlarının inkişafının coğrafi məsələləri” mövzusunda Respublika elmi konfransı doktorantların, magistrlərin və bakalavrların coğrafiya sahəsində əldə etdiyi elmi uğurlarını üzə çıxarmaq, onların tətbiqi sahəsini genişləndirmək və elmi tədqiqat işlərinin keyfiyyətini daha da yüksəltmək məqsədi ilə təşkil olunmuşdur.

Son illər Azərbaycan regionlarının inkişafı ilə bağlı ölkəmizin prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamları, qəbul edilmiş proqramlar bölgələrimizin davamlı inkişafına səbəb olmuşdur. Regionlarımızın inkişafının coğrafi məsələlərinin tədqiqi bu sahədə atılan addımlardan biridir və mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Azərbaycan regionlarının inkişafının coğrafi məsələləri” adlı Respublika elmi konfransında Bakı Dövlət Universitetinin Coğrafiya fakültəsinin doktorant, magistrant və bakalavr pilləsində təhsil alan tələbələrini ilə yanaşı, Ekologiya, Biologiya, Geologiya fakültələrinin, həmçinin akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin, Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin tələbələri də elmi məqalələrini nəşr və məruzə etmək imkanı qazanmışlar.

Ümid edirik ki, gənclərimizin elmi istiqamətdə atdıqları bu addımlar coğrafiya elminin gələcək inkişafına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Coğrafiya fakültəsinin dekani

Dos. Məmmədova Ş.İ.

TEC-in elmi rəhbəri

Dos. Talıbov Ə.T.

I BÖLMƏ

FİZİKİ COĞRAFIYA, HİDROMETEOROLOGİYA, GEODEZİYA VƏ KARTOQRAFIYA, COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI VƏ EKOLOGİYA

Dünya okeanının çirklənməsi və onun mühafizəsi

Abbaszadə Aksin Ədalət oğlu
ADPU, Tarix və coğrafiya fakültəsi

IV kurs bakalavr

Elmi rəhbər: b/m İ.Qəribova

E-mail: aksin.abbaszade2000@gmail.com

Yerin bir planet kimi fərqli cəhəti onun səthinin əksər hissəsinin su ilə örtülməsidir. Dünya okeanının səthinin sahəsi 361 mln.km² olmaqla qurunun sahəsindən (149 mln. km²) 2,4 dəfə çoxdur. Yerdə suyun ümumi ehtiyatı 1386 mln.km³ təşkil edir ki, bunun da 97,5%-i duzlu və minerallaşmış sulardır. Dünya okeanı ümumi suyun 96,5%-ni özündə cəmləşdirir. Okean suları orta hesabla 3,5% duzluluğu və 3,70°C temperaturu daim saxlayır. 50-60m dərinlikdən sonra suda həll olunmuş oksigenin miqdarı əhəmiyyətli dərəcədə azalır.

Dünya boyu 1 milyarddan çox insan zülalın əsas mənbəyi olaraq okeandan çıxan yeməklərdən asılıdır. Amma planetimizin okeanları çikləndiyi üçün dəniz canlıları böyük təsirlərə məruz qalır.

Dünya okeanları getdikcə daha çox çirklənir. Bundan əlavə iqlim dəyişikliyi də okeanlara mənfəət təsir göstərir. Planet istiləşdikcə, atmosfərə daha çox karbon dioksid buraxılır və okean onları özünə çəkir. Bununla da okean sularında turşuluq artır və bu, dəniz canlılarına, xüsusilə də molyusk və mərcan riflərinə ziyan vurur.

Okeanda **asidifikasiya** suyun kimyəvi tərkibinin tədricən dəyişməsidir. Suyun PH səviyyəsi azalır və nəticədə suda turşuluq artır. Bu necə baş verir? Okeanda asidifikasiya karbon dioksidin atmosfərdən alınaraq həll edilməsi ilə baş verir, okean atmosfərdəki CO₂-in (karbon qazının) təxminən 30 %-ni özündə həll edir. Bu, su ilə havanın qarşılaşdığı hər yerdə baş verir. CO₂ emissiyası insan fəaliyyəti nəticəsində artır, məsələn, mədən yanacağıının yandırılması nəticəsində. Bu da okeana daxil olan CO₂ miqdarının artmasına səbəb olur. Okeana girəndə isə CO₂ suyun kimyəvi tərkibini dəyişir və su turşulaşır (1).

Bunun okeana nə kimi təsiri var? Dənizlərdə və okeanda turşuluğun artması suda yaşayan canlılar və ekosistemlər üçün böyük problemlər yaradır. Dənizdə yaşayan bir çox canlılar asidifikasiyanın təsirinə məruz qalır, məsələn, balıqçulaqlarının yaranmasına və mərcanların formalaşmasına əngəl yaranır. Bu hətta bəzi balıqların qidalanma şəklini də dəyişir. Asidifikasiya bütün dəniz ekosistemlərinə zərər verir.

Ölü zona dənizdə canlıların az olduğu yerdir. Ölü zonalar təbii olaraq da yaranır, lakin real problem onların insan fəaliyyətinin nəticəsində əmələ gəlməsidir. Ölü zonalar oksigenin az olduğu yerlərdir, bəzən buna hipoksik zonalar deyilir. Bu şəraitdə bitkilərin və heyvanların yaşaması çətinidir. Bu necə baş verir? Bir çox faktorlar ölü zonanın yaranmasına səbəb olur, lakin insan fəaliyyətinin nəticəsi olan qida çirklənməsinin artması əsas problemdir. Məhsul istehsalını artırmaq üçün fermerlər tez-tez gübrədən istifadə edirlər. Artıq gübrə torpaqdan sü-

zülərək okeana tökülür. Okeanda qidalandırıcı maddələrin həddən artıq yığılması eutrofikasiya adlanan prosesə səbəb olur. Bu da suda günəş işığının qarşısını alan yosunların böyüməsinə şərait yaradır. Okeanda yosunlar məhv olduğu zaman parçalanır. Bu prosesin bir hissəsi kimi suda oksigen tükənir. Suda oksigen olmasa, heyvanlar və bitkilər yaşaya bilməz (2).

Bunun okeana nə kimi təsiri var? Ölü zonalarda adətən suda yaşayan hər hansı canlının yaşaması çətindir. Ölü zona qida zəncirini dağıdaraq dəniz məməlilərini qidasız qoya bilər. Bu, həmçinin zərərli kimyəvi maddələri daxil edə bilər.

İfrat balıq ovu okeanlardan (və ya çaylardan) balıqları tez-tez və ya külli miqdarda tutduğumuz zaman baş verir. Biz balıqların təbii yolla çoxalma miqdarından artıq balıq tutanda ifrat balıq ovu baş verir. Bu, balıqçılıq üçün okeanın dayanıqsız istifadəsidir. Bu necə baş verir? Bir çox faktorlar okeanda ifrat balıq ovuna yol açır. Bura balıqçılıq texnologiyasının inkişafı və müəyyən balıq növlərinə tələbatın artması daxildir. Artan tələbat: Əhalinin sayı artdıqca qidaya olan tələbat da artır. İnsanlar, həmçinin müəyyən balıq növlərinə və miqdarına da tələbatlarını artırır. Balıqçılar bu artan tələbatı qarşılayırlar; onlar genişmiqyaslı və sürətli ov metodlarından istifadə etməklə öz gəlirlərini artırır. Dayanıqsızlığa səbəb olan üsullar: Geniş istifadə olunan bir sıra üsullar dənizdə olan həyata mənfəətli təsir edir: balıqların partlayış üsulu ilə tutulması (ovu çoxaltmaq üçün dinamitdən istifadə ilə balıq sürüsünün qırılması), dib tralı (okeanın dibini boyunca ağır tordan istifadə – bu zaman balıq məskənləri ciddi zədələnir), birgə ov (müasir balıqçılıqda istifadə olunan torlar lazımsız balıqları və məməliləri də ovlayır ki, sonradan onlar ölür və ya dənizə atılır). Həcm: Mövcud balıq ehtiyatına uyğun olmayan sayda xeyli balıqçı gəmiləri vardır. Təxmin edilir ki, həmin gəmilərin sayı planetimiz üçün lazım olandan dörd dəfə çoxdur (3).

Bunun okeana nə kimi təsiri var?

Nəqli kəsilmə: Əgər biz balıqları belə böyük miqdarda tutmağa davam etsək, onların bəzi növləri tükənəcək, məsələn, ton balığı. Ekosistemlərin məhvi: Az istifadə olunan balıqçılıq növləri, misal üçün, balıqların partlayış üsulu ilə tutulması dəniz canlılarının yaşadığı yerlərin dağıdılması ilə nəticələnir. Bundan başqa müəyyən balıq növlərinin azalması qida zəncirini dəyişə bilər və bunun ekosistemə dağıdıcı təsirləri olur. Hər il okeana 8 milyon ton plastik tullantıların atıldığı təxmin edilir. Corciya Universitetinin professoru Cenna Cambekin dediyinə görə, bu, dünyada bütün sahillərin hər futunda (məsafə vahidi) beş bazarlıq kisəsi qədər zibil olmasına bərabərdir. Dənizə atılan əsas tullantılardan biri plastik qablardır, baxmayaraq ki, dənizə atılan tullantılara şüşədən tutmuş bidonlara və tərkdilmiş qayıqlara qədər hər şey daxildir. Okeanda olan əşyaların çoxu nəhəng “tullantı ləkələri”ndə yığılır. Okean axınları tərəfindən formalaşan bu “tullantı ləkələri” geniş ərazilərə malikdir. Tullantı ləkələri beş yerdə aşkar edilmişdir: Sakit və Atlantik okeanların hər birində ikisi və Hind okeanında biri. “Böyük Sakit Okean Tullantı Ləkəsi”nin sahəsi təxmin edilir ki, Texas ştatından daha böyükdür. Lakin hazırda heç kəs bunu dəqiqliklə ölçməyib. Bu necə baş verir? Tullantılar okeana bir neçə səbəblər üzündən düşür. Bəzən qəsdən dənizə tullantı atırlar. Bəzən tullantı ehtiyatsızlıqla torpağa atılır və dolanıb dənizə axır. Qasırğa və sunami kimi təbii fəlakətlər də tullantıların dənizə tökülməsinə səbəb olur (4). **Bunun okeana nə kimi təsiri var?** Dənizdəki həyat tez-tez okean tullantılarının təsirinə məruz qalır. Bu, bir çox yollar vasitəsilə baş verir:

- Quşlar, balıqlar və dənizdə yaşayan digər canlılar plastik qablarda, torlarda və s. ilişib qalırlar və bu da onların yaralanması və ya ölməsi ilə nəticələnə bilər.

- Dənizdə yaşayan məməli heyvanlar və quşlar suda olan tullantıları udurlar. Belə hallar aşkar edilib ki, tısbağalar plastik torbaları meduza hesab edərək udurlar. Tullantı yeyilməsi xəstəliyə və ya aclığa gətirib çıxarır.

- Dənizdə olan tullantıların bəziləri balıq və digər canlılara zərər verən kimyəvi materialardan hazırlanmışdır. Tullantı udulması birbaşa dənizdə olan həyata zərər verməyə bilər, amma qida zəncirinə zərərli toksinlərin girməsinə səbəb ola bilər.

Çimərlik turizmindən asılı ölkələr artıq sağlam iqtisadiyyat üçün okeanların da sağlam qalmasının vacibliyini dərk edir. Okeanların Mühafizəsi təşkilatının verdiyi məlumatlara görə,

İndoneziya Çindən sonra dünyanın ikinci ən böyük okean çirkəndiricisidir.

İndoneziya hökuməti plastiklərin okeana daxil olmasının qarşısını alacaq qanunlar qəbul edir, çünki əgər dəniz və çimərliklər plastiklə dolu olsa, bu, otel sənayesindəki iş yerlərinə təsir göstərəcək.

Sağlam okeanlar yoxsulluğun aradan qaldırılması, qida təhlükəsizliyi, sağlamlıq, təmiz su, bərpa olunan enerji, davamlı dolanışqı və iş yerləri, iqtisadi artım və iqlimə nəzarətə töhfə verir. "BMT-nin Okean Konfransının təşkilatçıları ölkələrin okeanları yenidən sağlam etmək üçün üzərlərinə daha çox öhdəçilik alacaqlarını gözləyir.

Ədəbiyyat

1. <http://oceans.digitalexplorer.com/resources/?controller=search>
2. <http://www.bbc.co.uk/schools/gcsebitesize/science/edexcel>
3. <http://thecaudallure.blogspot.co.uk/2011/07/genetic-diversity-losing-out-to.html>
4. National Geographic

IX sinif coğrafiya dərslində interaktiv metodların mövzular üzrə tətbiqi

Ağahüseynli Əntiqə Namiq qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: c.ü.f.d. Ş.Y.Hümbətova
E-mail: agahuseynli@gmail.com

Təhsil sistemində həyata keçirilən kurikulum islahatı təhsilin təkcə məzmununda deyil dərslərin quruluşunda da öz əksini tapmışdır. Yeni təhsil sisteminə əsasən müasir dərslər yeddi mərhələdən ibarətdir. Dərslərin ayrı-ayrı mərhələlərində interaktiv təlim metodları tətbiq olunur. Fəal təlim metodları müəllim və şagirdlərin qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilən birgə fəaliyyətin üsullarıdır. Fəal təlim üsullarının seçilməsinə qoyulan konkret tələb yoxdur. Üsullar mövzuya uyğun olaraq müəllimlər tərəfindən seçilir. IX sinif coğrafiya dərslərində istifadə oluna biləcək metodları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Beyin həmləsi. Qısa vaxt ərzində problemlə vəziyyətin yaradılması və şagirdlərin yeni bilikləri üzə çıxarmalarına şərait yaradan ən əsas təlim metodudur. Demək olar ki, bu metodu bütün mövzularda dərslərin ilkin mərhələsində tətbiq etmək mümkündür. Bu metoda aid üsullar bunlardır: Əqli hücum, BİBÖ, Auksion, Klaster, Anlayışın çıxarılması, Söz assosiasiyaları və.s. IX sinif coğrafiya dərslərinin təhlili zamanı Beyin həmləsi metodundan istifadə oluna biləcək mövzular uyğun olaraq bunlardır. "Coğrafi informasiyanın təqdim olunma üsulları", "Topoqrafik xəritələri necə oxumalı", "Avstraliyanın relyefi", "Günəşli saatlardan istifadə", "Avropanın iqlimi", "Cənubi Amerikanın iqlimi", "Şimali Amerikanın daxili suları", "Cənubi Amerikanın daxili suları", "Avstraliyanın daxili suları", "Cənub materiklərinin bioehtiyatlarından istifadənin xüsusiyyətləri", "Praktik dərslər. Antarktida-bioloji ehtiyatlarla zəif təmin olunmuş materikdir", "Azərbaycanın landşaftı bioehtiyatların mənbəyidir", "Ekoloji monitorinq", "Sivilizasiyaların tarixi-coğrafi inkişafı", "Azərbaycanın sivilizasiyalararası mövqeyi", "Müasir dünyanın "İqtisadi gücləri", "Əhalinin sayının artımı və onun tənzimlənməsi", "Dünya əhalisinin yaş-cins tərkibi. Əmək ehtiyatları", "Sənaye sahələri necə yerləşdirilir", "Bazar iqtisadiyyatı", "Tüstüsüz sənaye-Turizm" [1].

"Sivilizasiyaların tarixi-coğrafi inkişafı" mövzusunun öyrənilməsinə müəllim BİBÖ strategiyasının köməyi ilə həyata keçirə bilər. Mövzunun adı lövhəyə yazılır. Şagirdlər dəftərinə BİBÖ cədvəli çəkirlər.

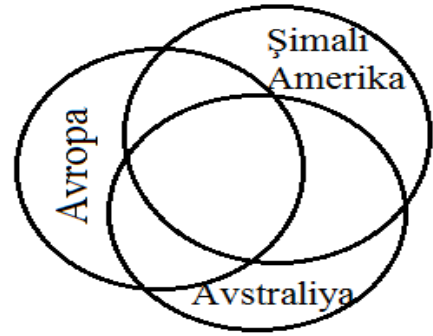
Bilirəm	İstəyirəm biləm	Öyrəndim
Sivilizasiyalar haqqında bildiklərini bir neçə dəqiqə ərzində yazırlar	Sivilizasiyanın inkişaf etmədiyi yerlər	Tarixi-coğrafi inkişafına dair məsələləri

Müzakirə metodu. Mövzu ətrafında ideya, məlumat, təəssürat, təhlil və təkliflərin qarşılıqlı mübadiləsidir. Bu metoda Diskussiya, Debat, Akvarium kimi üsullar aid edilir. Müzakirə metodunun tətbiqi ilə daha yaxşı nəticələr əldə edəcəyimiz mövzular bunlardır. “Şimali Amerikanın relyefi”, “Asiyanın iqlimi”, “Asiyanın daxili suları”, “Şimal materiklərinin bioehtiyatları və ölkələrin qıtisadi inkişafında onların rolu”, “Azərbaycanın sivilizasiyalararası mövqeyi”, “Debat dər. Azərbaycan: Avropa, yoxsa Asiya”, “Kənd təsərrüfatı sahələrinin yerləşdirilmə prinsipləri”, “Avropa, Şimali Amerika və Avstraliyanın əhalisi”.

“Kənd təsərrüfatı sahələrinin yerləşdirilmə prinsipləri” mövzusunda şagirdlər kənd təsərrüfatının yerləşdirilməsinə dair daha yaxşı üsulu təqdim edəcəklər. Debat dər. olaraq 2 qrupa bölünəcək. Bir qrup kənd təsərrüfatının necə yerləşməsinə dair struktur, digəri isə ikinci bir struktur tərəfi saxlayacaq. Şagirdlər arasında müzakirə gedəcək. Müzakirənin nəticəsi olaraq müəllim qalib komandanı seçəcək.

Tədqiqatın aparılması. Bu metod özündə Problemin həlli, Kublaşdırma, Venn diaqramı, Müsahibə, Qərarlar ağacı və.s kimi üsulları ehtiva edir. Kublaşdırma müəllimə imkan verirkı mövzunu ətraflı tədqiq etsin, şagirdlərin mürəkkəb və interaktiv yanaşmalarına şərait yaratsın. Bu zaman şagirdin məntiqi və tənqidi təfəkkürü inkişaf edir. Venn diaqramı kəsişən iki və daha artıq çevrə üzərində qurulur. Bu metodlar şagirdlərdə müqayisə etmə, nəticə çıxarma və ümumiləşdirmə qabiliyyətlərini formalaşdırır. Praktiki dərslərin də daxil olduğu aşağıda qeyd olunan mövzularda şagirdlərdə təhlil, tətbiqetmə bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün tədqiqat metodlarından istifadə etmək daha səmərəlidir [2]. IX sinif coğrafiya dərslində tədqiqat metodlarının tətbiq olunduğu mövzular bunlardır. “Coğrafi informasiyanın təqdim olunma üsulları”, “Avropanın relyefi”, “Azərbaycanın relyefi”, “Praktik dər. Saat qurşaqları”, “Günəş radiasiyası və iqlim”, “Afrikanın iqlimi”, “Azərbaycanın su anbarları və kanalları”, “Dünya əhalisinin yaş-cins tərkibi. Əmək ehtiyatları”, “Praktik dər. Yaş-cins piramidasının qurulması”, “Praktik dər. Azərbaycanda demografik vəziyyət”, “Təsərrüfatın sahə quruluşu”, “Avropa, Şimali Amerika və Avstraliyanın əhalisi”, “Azərbaycanın iqtisadi inkişafı”.

“Avropa, Şimali Amerika və Avstraliyanın əhalisi” mövzusunda şagirdlər Venn diaqramının köməyi ilə Avropa, Şimali Amerika və Avstraliya əhalisinin ortaq və hər materikin özünəməxsus cəhətlərini müəyyən edirlər (şəkil 1).

Şəkil 1. Venn diaqramı nümunəsi

Verilmiş diaqramda çevrələrin kəsişmə hissəsində şagirdlər hər üç materikə dair ortaq cəhətləri, hər materikin adı yazılı çevrədə özünəməxsus fərqli cəhətlər yazılacaq. Venn diaqramı şagirdlərdə ümumiləşdirmə, fərqləndirmə, nəticə çıxarma, seçmə və təhlil etmə bacarıqlarını formalaşdırır. Dərsin motivasiya, tədqiqat və ümumiləşdirmə mərhələsində tətbiq oluna bilər [2].

Təşkilati metodlar. Böyük mövzuların şagirdlərə qısa vaxt ərzində interaktiv şəkildə öyrədilməsinə şərait yaradır. Ziqzaq və ya Mozaika, Karusel kimi üsullar ən çox istifadə olunanlardır. Təşkilati metod qruplarla iş üçün əlverişlidir. Böyük mətnli mövzuların interaktiv metodla öyrədilməsinə şərait yaradır. Aşağıda qeyd olunacaq mövzuların böyüklüyünü nəzərə alaraq təşkilat metodları tətbiq olunur. “Asiyanın relyefi”, “Cənubi Amerikanın iqlimi”, “Avropanın daxili suları”, “Afrikanın daxili suları”, “Dünya okeanından istifadə”, “Praktik dər. Antarktida-bioloji ehtiyatlarla zəif təmin olunmuş materikdir”, “Ekoloji siyasət”, “Debat dər. Azərbaycan: Avropa, yoxsa Asiya”, “Asiya, Afrika və Latın Amerikanın əhalisi”, “Avropa, Şimali Amerikanın və Avstraliyanın əhalisi”, “Maddi və qeyri-maddi istehsal sahələri”, “Mülkiyyət formaları” [1].

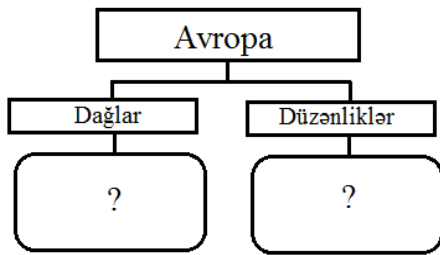
Təşkilati metodlardan Ziqzaq üsuluna “Asiyanın relyefi” mövzusu nümunəsində nəzərdən keçirək. Bu dərstdə şagirdləri Asiyanın regionlarına uyğun 6 qrupa bölərək, sıra ilə rəqəmləmək olar. Qrup daxilində hər bir şagird 1-dən 6-a kimi nömrə götürür. Eyni nömrəli şagirdlər

“ekspert” qrupları formalaşdırır. Mətn onlara tapşırılan hissəsini öyrənən ekspert qrupun üzvləri öz doğma qruplarına qayıdır və öyrəndikləri informasiyanı bölüşürlər. Metodun nəticəsində dərsin sonunda hər qrup mətnin məzmununu tamamilə mənimsəyəcək [2].

Təqdimat metodu. Bu metod şagirdlərə tədqiqatlarının nəticəsini müxtəlif yollarla təqdim edə bilmə, öz fikirlərini ifadə etmək və mükəmməl nəticə çıxarmaq imkanı yaradır. Təqdimat müxtəlif üsullarla- expert qrup, esse, prezentasiya həyata keçirilə bilər. Təqdimatın necə ediləcəyini ya müəllim, ya da şagird özü seçməlidir. Təqdimat hazırlanması tələb olunan mövzular: “Avropanın relyefi”, “Avstraliyanın iqlimi”, “Türk dünyasının sivilizasiyalararası əlaqələrdə rolu”, “Debat dər. Azərbaycan: Avropa, yoxsa Asiya”, “Əhalinin sayının artımı və onun tənzimlənməsi”, “Praktik dər. Azərbaycanda demoqrafik vəziyyət”, “Təsərrüfatın sahə quruluşu”, “Sənaye sahələri necə yerləşdirilir”.

“Azərbaycan: Avropa, yoxsa Asiya” mövzusunda şagirdlər Respublikamızın hansı qitəyə aid olduğuna dair öz fikirlərini yazılı formada təqdim edə bilərlər. Bu zaman fikirlərinin əsaslandırılması gərəkdiyini müəllim öncədən şagirdlərə bildirməlidir.

Mətnlə iş üsulları. Mətnlərlə təsvir olunan iş üsullarına İnsert metodu, Seçmə oxu, Mətnlə əsas sözlərin çıxarılması üsulu, Mətnləki materiallara uyğun olaraq cədvəl və sxemlərin təmamlanması və.s aid edilir. Mətnlərlə iş üsulları bütün mövzularda tətbiq oluna bilər. Adları çəkiləcək mövzular isə xüsusilə qeyd olunmalıdır: “Cənubi Amerikanın relyefi” (İNSERT), “Afrikanın relyefi”, “Günəş işığı və istiliyinin yer kürəsində paylanması”, “Avropanın iqlimi”, “Şimali Amerikanın iqlimi”, “Cənubi Amerikanın iqlimi”, “Şimali Amerikanın daxili suları” (Seçmə oxu üsulu), “Avstraliyanın daxili suları”, “Dünya okeanından istifadə”, “Şimal materiklərinin bioehtiyatları və ölkələrin qitəsadi inkişafında onların rolu”, “Azərbaycanın landşaftı bioehtiyatların mənbəyidir” (Əsas sözlərin çıxarılması), “Sivilizasiyaların tarixi-coğrafi inkişafı”, “Sənaye sahələri necə yerləşdirilir”, “Tüstüsüz sənaye –Turizm”.

Şəkil 2. Sxemlə iş nümunəsi

Mətnlə iş nümunələrindən olan İNSERT metodunu “Şimali Amerikanın daxili suları” mövzusunda tətbiq edək. Mövzudakı mətnə əsasən şagird tərəfindən aşağıdakı cədvəlin tərtibi mümkündür (cədvəl 1).

Cədvəl 1. İnsert metodu.

✓	-	+	?
Şagirdə tanış olan informasiya yazılır. Məs, materikin daxili suları Sakit, Şimal Buzlu, Atlantik okeanı və Daxili axarsız hövzələrə aiddir	Şagirdin biliyinə zidd olan informasiya yazılır	Şagird üçün yeni informasiya qeyd olunur. Məs, ən böyük SES ABŞ-da Kolumbiya çayı üzərindəki Qrand-Kulidir.	Haqqında əlavə məlumat almaq istədiyi məsələ. Məs, çaylarda baş verən daşqınlara qarşı hansı tədbirlər görülür

Təlim fəaliyyəti frontal, qruplar, fərdi və cütlər formasında ayrılır. Əvvəllər coğrafiyanın tədrisində daha çox frontal tətbiq olunurdusa, hazırda coğrafiya dərslərində qrup və cütlər formalarının tətbiqi genişlənməmişdir. Bu interaktiv təlim üsullarının tətbiqi ilə bağlıdır. Fəal təlim üsulları ilə təlim formalarını bir-birinə qarışdırmaq olmaz. Qruplarla iş fəal təlim üsulu deyil. Bu təlim formasıdır.

Ədəbiyyat

1. E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Aktoprak, Y.Şabanova. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinif üçün coğrafiya dərslisi. Bakı nəşr – 2016, 204 səh.
2. E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Aktoprak, Y.Şabanova. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinif üçün “Coğrafiya” fənni üzrə Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı nəşr – 2016, 204 səh.

Regionların tədris edilməsində fəal təlim metodlarının tətbiqi

Ağayev Şəhriyar Gəray oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. Ş.Y.Hümbətova

E-mail: sehriyar998c@gmail.com

Fəal təlim tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusudur. Müasir təlim texnologiyaları dərslə qədər hazırlıq prosesində müəllimin, dərslə isə şagirdlərin fəallığını tələb edir. Təlim üsulları müəllim və şagirdlərin qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilən birgə fəaliyyətinin üsullarıdır. Regionların tədrisində istifadə olunan fəal təlim metodları mövzulara uyğun olaraq tətbiq edilir. Regionların tədrisində klaster, beyin həmləsi, BİBÖ, Anlayışın çıxarılması, Venn diaqramı, cədvəllərlə iş və s. kimi təlim üsullarından geniş istifadə etmək olar. Venn diaqramı və BİBÖ fəal təlim üsullarından regionların tədris edildiyi bütün mövzularda istifadə etmək olar.

Regionların tədrisində mövzulardan aslı olaraq müxtəlif fəal təlim metodlarından istifadə etmək olar. Kurikulum üzrə tərtib edilmiş coğrafiya dərslilərində regionların tədris edildiyi mövzular üzrə istifadə oluna biləcək metodlara nəzər yetirək (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Siniflər üzrə fəal təlim metodlarının tətbiqi

Siniflər	Fəal təlim metodları				
	Beyin həmləsi (BİBÖ, Auksion, Klaster, Anlayışın çıxarılması, Söz assosiasiyaları)	Müzakirələr (Diskussiya, “Akvarium”, Debat, Klassik dialog)	Prezentasiyalar (Təqdimatlar)	Tədqiqatın aparılması (Kublaşdırma, Venn diaqramı, “Qərarlar ağacı”)	Təşkilati metodlar (Ziqzaq, Karusel)
VI	§1, §3	§6	§1	§13, §20, §21	§5, §6,
VII	§2, §3, §19, §31	§20, §47	§43, §48	§3, §19, §20	§31
VIII	§20, §21, §42, §47	§41	-	§22	§39
IX	§5, §6, §7, §17, §18, §19, §24, §29, §30, §32, §36, §44	§16, §22, §39	§9, §28	§3, §14, §15, §16, §40, §46, §47	§4, §8, §29, §30, §46
X	§19, §37, §38, §39, §52, §53	§16, §39, §49, §50	§16	§40, §44, §46, §50	§13, §53, §54, §55
XI	§2.10; §6.2	§3.2; §3.3; §3.7;	§4.6; §4.7	§2.9; §3.2;	§6.2

Beyin həmləsi - Şagirdlərdə yeni mövzuya maraq oyatmaq, habelə onların nəyi yaxşı və ya pis bildiklərini aydınlaşdırmaq məqsədilə istifadə olunur. Bu metoddan regionların tədrisində şagirdlərin regional biliklərinin müəyyən edilməsi və mövzuya maraq yaradılması üçün istifadə edilir. VII sinif coğrafiya dərslisində “Yer haqqında biliklərin inkişafı” tədris vahidinin §2.”Yeni dünyanın kəşfi”, §3. “Avstraliya və Antarktidanın kəşfi” və “Yerin hava təbəqəsi” tədris vahidinin §31. “Azərbaycan respublikasının iqlimi” mövzularında, VIII sinifdə “Dünya” tədris vahidinin §41.”Ölkələrin inkişaf səviyyəsinə görə təsnifatı”, §42. “İnkişaf etmiş ölkələr” və §43.”İnkişaf etməkdə olan ölkələr” mövzularında regionların tədrisində bu təlim me-

todundan istifadə edilə bilər. IX sinifdə §19. "Avstraliyanın iqlimi" mövzusu, X sinifdə isə §52. "Dünyada hasilat sənayesinin coğrafiyası" və §56. "Qlobal ekoloji problemlər" mövzularında əqli hücum metodu istifadə edilə bilər [2].

BİBÖ-Bilirəm/İstəyirəm bilim/Öyrəndim- Əvvəlki biliklərlə yeni biliklərin əlaqələndirilməsi və keçirilən biliklərin qısa müddətdə təkrarı üçün səmərəli üsuldur. Regionların tədrisi siniflər üzrə varislik prinsipinə əsaslanır. Belə ki, hər yuxarı sinifdə keçirilən regional biliklərin aşağı siniflə əlaqələndirilməsi vacibdir. VII sinif coğrafiya dərslində "Yer səthinin relyefi" tədris vahidinin §19. "Dağların yaranması" və §20. "Düzənliklərin müxtəlifliyi" mövzularında VI sinifdə keçirilən mövzularla əlaqələndirilməsi üçün bu metoddan istifadə oluna bilər. VIII sinif coğrafiya dərslində "Yerin fəal tektonik təbəqəsi" tədris vahidinin §20. "Litosfer təbəqələri", "Dünya" tədris vahidinin §42. "İnkişaf etmiş ölkələr" və §43. "İnkişaf etməkdə olan ölkələr" mövzularında BİBÖ də istifadə edilə bilər [6]. IX sinifdə §14. "Avropanın iqlimi", §17. "Cənubi Amerikanın iqlimi", §24. "Cənubi Amerikanın daxili suları", §29. "Şimali materiklərinin bioehtiyatları və ölkələrin iqtisadi inkişafında onların rolu", §30. "Cənub materiklərinin bioehtiyatlarından istifadənin xüsusiyyətləri" mövzularında, X sinifdə §37. "Azərbaycanın fiziki-coğrafi vilayətləri: Böyük Qafqaz", §38. "Kür dağarası çökəkliyi vilayəti", §39. "Kiçik Qafqaz vilayəti" və §52. "Dünyada hasilat sənayesinin coğrafiyası" mövzularında regionların tədrisində BİBÖ istifadə oluna bilər [5].

Ziqzaq və ya Mozaika- üsulu qısa vaxt ərzində interaktiv şəkildə mövzunu əhatəli keçməyə imkan verir. Regionlar böyük mətnli mövzularda tədris edildiyi üçün bu metod səmərəlidir. VI sinif coğrafiya dərslində §5. "Coğrafi biliklərin inkişafı" və §6. Səyyahlar, Tədqiqatçılar və Turistlər" mövzuları [1], VIII sinif coğrafiya dərslində isə "Biosfer" tədris vahidinin §39. "Təbii zonalar" mövzusu bu metodla işlənə bilər. IX sinifdə §4. "Asiyanın relyefi", §17. "Cənubi Amerikanın iqlimi", §46. "Asiya, Afrika və Latin Amerikasının əhalisi" mövzularında, X sinifdə isə §13. "Qırıqlıq vilayətləri və platformalar" və §54. "Dünyanın kənd təsərrüfatı" mövzularında ziqzaq təşkilatı metodu istifadə oluna bilər.

Müzakirə- Mövzu ətrafında ideya, məlumat, təəssürat, təhlil və təkliflərin qarşılıqlı mübadiləsidir. Onun əsas vəzifəsi problemi təhlil edərək həlli yolunu tapmaq, düzgün qərar qəbul etmək üçün imkan yaratmaqdır. Regionların tədris edildiyi iki və daha çox mövzuların müzakirə üsulu ilə öyrədilməsi şagirdlərdə mənimsəməni asanlaşdırır. Məsələn, IX sinif üzrə §16. "Şimali Amerikanın iqlimi", §22. "Asiyanın daxili suları" mövzularında və §39. "Azərbaycan: Avropa, yoxsa Asiya" debat dərslində bu metodun istifadəsi məqsədə uyğundur.

Kublaşdırma- Kublaşdırma vasitəsilə şagird mövzunu təsvir və müqayisə etməyə, əlaqələndirməyə, təhlilə, təbii və mübahisəyə yönəldir. Bu zaman şagirdin tənqidi və məntiqi tənqidi inkişaf edir, mövzuya hərtərəfli baxış, qiymətləndirmə bacarığı, əməkdaşlıq vərdişləri formalaşır. Bu metod müəllimə imkan verir ki, mövzunu, vəziyyəti ətraflı tədqiq etsin, şagirdlərin mürəkkəb və integrativ yanaşmalarına şərait yaratsın. Məsələn, IX sinif "Relyef və onun təsərrüfatına təsiri" tədris vahidində metoddan bu cür istifadə oluna bilər: Kubun hər bir üzünə fərqli qitə adları yazıb, onların relyefi haqqında biliklərin möhkəmləndirilməsinə şərait yarada bilər. Uyğun olaraq digər tədris vahidlərində materiklərin iqlim, su və bioehtiyatlara dair biliklərin də möhkəmləndirilməsində istifadə edilə bilər.

İNSERT - mətnlə iş vaxtı şagirdlərin fəallığını artırmaq üçün istifadə olunan üsullardan biridir. Şagirdlər öyrəniləcək mövzunu araşdıran zaman aşağıdakı işarələrə uyğun qeydlər apara bilərlər:

"✓"-bu informasiya mənə tanışdır.

"—" – bu informasiya mənim bildiklərimə ziddir.

"+"-bu informasiya mənim üçün yenidir.

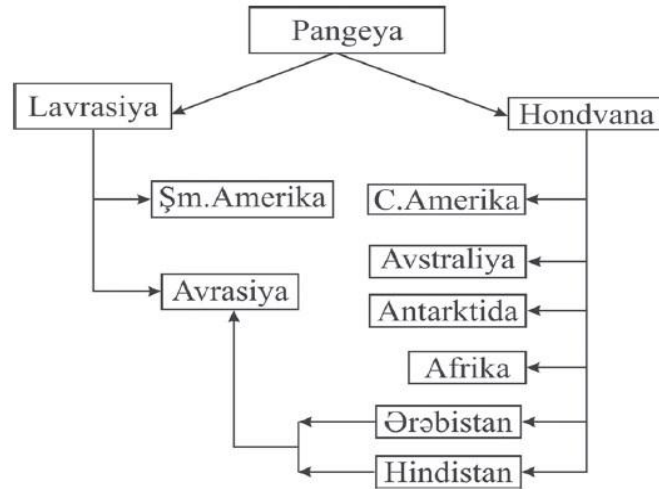
"?"-bu informasiya haqqında əlavə məlumat almaq istərdim (yaxud mətnə verilənlər anlaşılmayan olduqda). Məsələn, "Cənubi Amerikanın relyefi" mövzusunda bu üsulun tətbiqini nəzərdən keçirək:

✓	“_”	“+”	“?”
And dağları yüksək seysmikliyə malikdir.		And dağları subduksiya zonasında yerləşir.	And dağlarında sonuncu zəlzələ nə vaxt olub?

Digər siniflərdən, VII sinif coğrafiya dərslində “Yer səthinin relyefi” tədris vahidinin §19. “Dağların yaranması” və §20. “Düzənliklərin müxtəlifliyi” mövzularında VI sinifdə keçirilən mövzularla əlaqələndirilməsi üçün bu metoddan istifadə oluna bilər. IX sinifdə §6. “Cənubi Amerikanın relyefi”, §17. “Cənubi Amerikanın iqlimi”, §37. “Türk dünyasının sivilizasiyalararası əlaqələrdə rolu” mövzuları, X sinifdə § 53. “Dünyada emaledici sənayenin coğrafiyası” mövzularında İNSERT metodu tətbiq oluna bilər.

Klaster(şaxələndirmə)-Bu üsul şagirdləri mövzu haqqında sərbəst düşünməyə, dünyagörüşünü üzə çıxarmağa, mövzular arasında əlaqə yaratmağa və s. kimi fəaliyyətlərə imkan verir. VI sinif coğrafiya dərslində “Coğrafiya: dünən və bu gün” tədris vahidinin §1. “Azərbaycan mənim vətənimdir” mövzusunda və VII sinif coğrafiya dərslində “Yer səthinin relyefi” tədris vahidinin §19. “Dağların yaranması” mövzusunda istifadə oluna bilər. VIII sinif coğrafiya dərslində “Yerin fəal tektonik təbəqəsi” tədris vahidinin §21. “Litosfer tavalarının hərəkətinin nəticələri” və “Əhali və təsərrüfatın ərazi təşkili” tədris vahidinin §47. “Əhalinin təbii artımı və miqrasiyası” mövzularında istifadə edilə bilər. IX sinifdə §5. “Şimali Amerikanın relyefi”, §18. “Afrikanın iqlimi” mövzularında Klaster üslundan istifadə etmək olar.

Fikirlər/anlayışlar xəritəsi- şagirdlərə dərslin ayrı-ayrı hissələrinin məzmununun və ya anlayışlarının xəritələr formasında fərdi şəkildə və ya qruplarla təsvirini nəzərdə tutur. İdeyalar və ya anlayışlar xəritəsi kifayət qədər sadə, məsələn, blok-sxemlər formasında, ya da mürəkkəb qollara bölünmə şəkildə qurula bilər. Məsələn: “Qədim quru və su sahələri” mövzusunda nümunə göstərmək olar (Şəkil 1).

Şəkil 2. Fikirlər xəritəsinə aid nümunə.

VI sinif coğrafiya dərslində “Cəmiyyət” tədris vahidinin §13. “Dünya ölkələri” mövzusu və VII sinif coğrafiya dərslində “Yer səthinin relyefi” tədris vahidinin §20. “Düzənliklərin müxtəlifliyi” və “Dünya dövlətlərinin müxtəlifliyi” tədris vahidinin §47. “Əhalinin yerləşməsi” mövzularında bu metoddan istifadə edilə bilər.

Anlayışın çıxarılması- Bu üsul oyun-tapmaca formasında keçirilir və şagirdlərdə yüksək idrak fəallığı yaradır. IX sinifdə §3. “Avropanın relyefi”, §32. “Azərbaycanın landşaft bioehtiyatlarının mənbəyi”, §44. “Dünya əhalisinin yaş-cins tərkibi” mövzularında bu metodun tətbiqi məqsədə uyğundur.

Venn diaqramı- kəsişən iki və ya daha artıq çevrə üzərində qurulur. Regionların ortaq və

fərqli xüsusiyyətlərinin şagirdlərə öyrədilməsində mühüm rol oynayır. VII sinif coğrafiya dərslərində “Yer səthinin relyefi” tədris vahidinin §19. “Dağların yaranması” və §20. “Düzənliklərin müxtəlifliyi” mövzularında bu üsuldən istifadə məqsədə uyğundur [4].

Ardıcıl suallar üsulu- Şagirdlərə mətni birgə diqqətlə oxumağa, onu düşünməyə köməklik edir. Şagirdlər növbə ilə lazım olan mətni hissə-hissə ucadan oxuyurlar. Bir abzas oxuduqdan sonra ikinci şagird oxunan hissədən sual verir, birinci şagird onun sualını cavablandırır. Sonra onlar rollarını dəyişirlər. Sual verən şagird oxumağa davam edir, ikinci isə oxunan abzasdan ona sual verir. VI sinif coğrafiya dərslərinin §3. “Yerin su və quru səthi” mövzusunda bu metoddan istifadə edilə bilər. IX sinifdə §16. “Şimali Amerikanın iqlimi” mövzusu

Kurikulum üzrə tərtib edilmiş əsas məqsəd mövzuların bütün siniflər üzrə sadədən mürəkkəbə doğru əlaqəli şəkildə tədrisidir. Dərsləklərdə regionlar məhz bu prinsip əsasında şagirdlərə təqdim olunur. Prinsipin reallaşması üçün metodların düzgün seçilməsi vacibdir. Bu baxımdan istifadə olunan əsas üsullar BİBÖ və Venn diaqramıdır. Bu üsulları regionların tədris edildiyi bütün mövzulara tətbiq etmək mümkündür. Regionların bir biri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməsinə təmin edir.

Ədəbiyyat

1. E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Rakçeyeva, Y.Şabanova . Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinif üçün coğrafiya dərsləri . Bakı nəşr – 2013, 160 səh.
2. E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Aktoprak, Y.Şabanova. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinif üçün coğrafiya dərsləri. A.R.T.N Bakı nəşr – 2016, 203 səh.
3. N.Seyfullayeva, Z.İmrani, Y.Şabanova. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinif üçün coğrafiya dərsləri. Bakı nəşr- 2018, 208 səh.
4. Y.Qəribov , N. Seyfullayeva, Ş. Hümbətova, Y. Şabanova, T. İsmayılova Coğrafiya – 7. Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslək, Bakı: Bakınəşr, 2016, 144 s.
5. Y.Qəribov, O.Alxasov, Ş.Hüseynli, M.Babayeva. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-ci sinif üçün coğrafiya dərsləri. Bakı nəşr- 2017, 208 səh.
6. Z.Eminov, Q.Səmədov, A.Əliyeva. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinif üçün coğrafiya dərsləri. Çəşioğlu nəşr- 2019, 192 səh.

Samur-Yalama Milli Parkının təbii-coğrafi, iqlim şəraiti və bioloji resursları

Ağayev Yamin Şahin oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. R.N.Kərimov

E-mail: agayevyamin@gmail.com

Samur Yalama Milli Parkı 5 Noyabr 2012-ci ildə yaradılmışdır. Xəzərsahili zonada, Samur-Şabran ovalığında yerləşir (Xaçmaz rayonunda). Sahəsi 11772,45 hektardır. Meşə, düzən landşaftına malikdir. Bir çox rast gəlinən bitki növləri vardır, bunlardan palıd, fisdıq, göyrüş, qızılağac, yemişan, qarağat, cır gilav, əzgil və s.-ni misal göstərmək olar. Həmçinin milli parkda bu heyvanlara rast gəlmək mümkündür, çöl donuzu, yenot, çapaq, kütüm, xəşəm və s. “Qırmızı kitab”a daxil olan növlərə qamışlıq pişiyi, vaşaq, Qafqaz maralı, Qafqaz köp-kəri, Avropa cüyürü, böyük qırğı, məzar qartalı, adi qızılquş, fısıldayan qulələk, dəniz sıfı, Eldar şamı və s. heyvanları aid etmək olar [3].

Samur-Yalama Milli Parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 noyabr 2012-ci il tarixli Sərəncamı ilə Xaçmaz rayonunun inzibati ərazisində yaradılmışdır. Samur-Yalama Milli Parkı Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və Kreditəştalt für Videraufbau, Frankfurt am Main (“KfW”) arasında Cənubi Qafqaz üçün Ekoregional Təbiəti Mühafizə Proqramı çərçivəsində “Samur-Yalama Milli Parkının yaradılması” layihəsi üzrə Maliyyələşdirmə Müqaviləsi və həmin müqaviləyə dair Xüsusi Razılaşmaya uyğun olaraq Azərbaycan Respublika-

sının götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədi ilə yaradılmışdır. Layihə çərçivəsində KfW tərəfindən Azərbaycan Maliyyə Nazirliyinə 2.550.000.00 avro məbləğindən çox olmamaq şərti ilə maliyyə vəsaitinin verilməsi nəzərdə tutulmuşdur [2].

Azərbaycan Respublikasının Xaçmaz rayonunun inzibati ərazisində olan dövlət meşə fondu torpaqlarının əlavə olunan yerquruluşu planında göstərilmiş 11772,45 hektarlıq sahəsinə malikdir. Milli Parkın florasında itburnu, sarmaşiq, dazı otu, yağlı otu, ballı nanə və başqa dərman bitkiləri geniş yayılmışdır. Torpaqları çəmən-meşə, şabalıdı və açıq şabalıdıdır. Çəmən və kolluqlar geniş yayılmışdır. Düzənlik meşələri də var. Xaçmaz faunasının əsas nümayəndələri Çöl donuzu, yenot, qırqovul, kəklik və s.-dir. Sahil suları balıqla (külə, kilə, şamayı və s.) zəngindir. Termal və mineral su bulaqları vardır. Xaçmazda ovçuluq və balıqçılıq uçun yaxşı şərait var, Ovçular Cəmiyyəti fəaliyyət göstərir. "Gülalan gölü" qoruğu bu Cəmiyyətin nəzdindədir [2].

Yalama-Xudat dəniz sahilləri bir çox rekreasiya növlərinin inkişaf etdirilməsi üçün ən perspektiv zona hesab olunur. Bunun əsas səbəbi sosial-iqtisadi amil, yəni Bakı-Sumqayıt şəhərlərinə yaxın yerləşməsi, avtomobil və dəmir yolu ilə məsafənin qısa (2-3 saatlıq) olmasıdır. Həmçinin burada kənd təsərrüfatı məhsullarının, meyvə bağlarının bolluğu istirahət edənlərin qida məhsuluna olan tələbatını ödənilməsində də əhəmiyyət kəsb edir. Lakin ən mühüm amil bu parkın füsunkar təbiətidir. Samur-Yalama Milli parkında meşə landşaftı üstünlük təşkil edir. Sahəsi 15 min ha olan "Yalama meşəsi" məşhurdur. Meşəlik dəniz boyu dar zolaq şəklində uzanaraq dəniz səthindən 400 metr yüksəkliyə qədər qalxır. Yalama meşəsində əsas ağac növləri uzunsaplaq palıd və iberiya palıdır. Burada palıd meşələri ümumi meşə ilə örtülmüş ərazinin 2/3 hissəsini təşkil edir (10 min ha-dan çox). Sahəsinin böyüklüyünə görə ikinci yeri vələs meşələri tutur (2,7 min ha). Bu meşələr əsasən törəmə tipli olub palıd meşələrinin yerində əmələ gəlmişdir.

Yalama meşələrində qoruq və kurort zonalarının ayrılması təklif olunur. Qoruq zonasında həmin ərazi üçün qiymətli ağac sayılan palıd və qovaqdan ibarət meşə-düzən landşaftının təbiət abidəsi kimi qorunub saxlanması, müxtəlif tədbirlər 59 həyata keçirilməklə bu meşələrin davamlılığı, estetik görünüşü daha da yaxşılaşdırılmalıdır. Kurort meşə zonasında aparılacaq tədbirlər turistlərin rahat istirahət etməsinə imkan yaratmağa doğru yönəldilməlidir. Bu məqsədlə meşələrin normal funksiyası saxlanılmaqla rekreasiya həcmi genişləndirilməlidir. Kurort meşələrinin rekreasiyaya davamlılığını artırmaq məqsədilə meşə sahələrində abadlıq işləri görülür. Piyada marşrut yolları, mənzərəli yerlərə gedən yaxın və uzaq məsafəli gəzinti cığırıları salınır. Qoruq zonasından fərqli olaraq burada istirahət edənlər müxtəlif istiqamətdə gəzintiyə çıxmaq, müəyyən məhdudiyət daxilində göbələk, meyvə, giləmeyvə, dərman bitkiləri yığmaq imkanına malik ola bilər. Milli parkın kurort hissəsində meşəbərpa işləri aparılırsa, dekorativ, göz oxşayan ağac və kollar - ipək akasiyası, cökə, şabalıd, qafqaz və yapon xurması, ağcaqayın növləri, çinar, dəmirağac, yemişan, moruq, alça, əzgil, alma, armud və s.-dən istifadənin də əhəmiyyəti ola bilər. Parkın kurort zonası meşələrinə maral, cüyür, quşlardan qırqovul, turac və s. buraxmaqla, meşələrin heyvanat aləminin daha da zənginləşdirilməsi mühüm məsələdir [1].

Samur-Yalama Milli Parkının yaradılmasında əsas məqsəd Xəzər dənizi sahilboyu meşə ərazilərində olan endemik və reliktd bitki növlərinin, sahil zonasının qızılbalıq və çəki kimi balıq növlərinin təbii yerlərinin, köçəri quşların mühüm miqrasiya yollarının qorunub saxlanmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı, Həbibə Soltanova, Bakı 2015.
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Samur-Yalama_Milli_Park%C4%B1
3. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi rəsmi sahifəsi: <http://eco.gov.az/>

Qara dəniz bölgəsində geosiyasi proseslər

Allahverdiyeva Arzu Eldar qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: c.e.d. E. E. Qasımov
E-mail: ms.arzu2017@mail.ru

Nə zamansa Qara dənizlə Xəzər dənizi bir yerdə olublar. İndi onları bu 2 dənizi ayıran torpaq parçası üzərindən keçən nəqliyyat dəhlizləri, bölgə dövlətlərinin, böyük güclərin strateji maraqları birləşdirir. Qara dəniz müxtəlif zaman kəsiyində fəqli adlarla çağırılıb. Ona Tema-run, Kimmer, Asxama, İskit, Mavi, Müqəddəs dəniz də deyiblər. Bu su hövzəsinin hazırda Qara dəniz adını daşmasının isə həm elmi, həm də metofalik geosiyasi izahı var. Elmi yozum Qara dənizin dərinliklərində çoxlu miqdarda hidrogen-sulfit qazının toplanması ilə bağlıdır. Bu səbəbdən də müxtəlif məqsədlərlə Qara dənizin təkinə buraxılan əşyalar, xüsusilə də metal tərkibli nəsnelər qısa bir zaman ərzində qara rəngə boyanır. Geosiyasi izah isə Qara dənizin daim münaqişə ocağı olması, hövzəni nəzarətinə almaq istəyən güclərə qara günlər yaşatması ilə əlaqələndirilir.

Şəkil 1.

Qara dəniz 6 sahilyanı dövlət ilə əhatə olunub – Ukrayna, Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə, Bolqarıstan və Rumıniya. Onlardan yalnız 3-nün – Türkiyə, Rusiya və Ukraynanın Qara dənizdə hərbi dəniz donanması var. Digər dövlətlərin – Gürcüstan, Bolqarıstan və Rumıniya isə dəniz sərhədlərini və sahillərinin müdafiəsi üçün nəzərdə tutulan gəmilərlə kifayətlənirlər. Hövzə dövlətlərinin daxil olduqları hərbi-siyasi bloklarının birgə potensialını nəzərə almasaq Qara dəniz bölgəsində ən böyük hərbi güc Rusiyaya məxsusdur. 2-ci sırada isə Türkiyə dayanır [1].

Qara dəniz Rusiya üçün tarixin bütün dövrlərində mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyil ki, bu su hövzəsi hazırda Rusiyanın geosiyasi hədəflərinin sinir nöqtəsi sayılır. Moskvanın Qara dənizdə öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün bütün çətinlikləri, ölkə iqtisadiyyatına ciddi zərbə vuran sanksiyaları belə göz önünə alması da bunu sübuta yetirir.

Qara dəniz və Rusiya – bu 2 coğrafi adın bir-birilə sıx tarixi və siyasi bağları var. Tarixən Rusiya imperiyasının geosiyasi istiqamətlərindən biri Qara dəniz hövzəsi olub. Məhz Qara dəniz sahillərində ilk Rusiya dövlətləri yaranıb, məhz burada Rusiya xalqları provoslavlığı qəbul edib. Bu baxımdan Rusiyanın Qara dənizə istiqamətlənməsi təbii proses hesab edilə bilər. Ru-

siya imperiyasının rəhbərləri daim bu dəniz üzərində hökmranlığı qurmaq və burada güclü donanma saxlamaq məqsədini güdüblər. Rusiyanın Qara dəniz hövzəsində öz hegomonluğunu bərqərar etməsi XIX əsrdə baş vermiş Krım müharibələri dövrünə təsadüf edir. Müasir dünya düzəmində Moskva Qara dəniz regionunu sırf öz maraqları dairəsi hesab edir və bu bölgədən təbii resursların digər qlobal güclər tərəfindən istifadəsini, onların Rusiyanın nəzarətindən kənar nəqlini, Avropa ittifaqının və NATO-nun şərqlə doğru genişlənməsini, milli mənafeələrinə təhlükə kimi qiymətləndirir. SSRİ-nin süqutundan sonra iqtisadi-hərbi cəhətdən zəifləyən Rusiya regionda daha güclü rəqiblərlə qarşılaşdı və onlarla müəyyən mövqə güzəştlərinə getmək məcburiyyətində qaldı. Ötən əsrin 90-cı illərində Rusiya Qara dəniz hövzəsinə nəzarətin bərpası istiqamətində ciddi addımlar atmadı, lakin 2000-ci illərin əvvəllərindən Rusiya maraq dairəsinə daxil olan bu və digər regionlarda hərbi-iqtisadi iştirakını gücləndirməyə, əvvəlki nüfuzunu bərpa etmək üçün cəhdlər göstərməyə başladı. Liviya və Suriyada hərbi dəniz bazalarını itirdikdən sonra Sevastopol limanı Aralıq dənizinə çıxış üçün Rusiyanın təhlükəsizlik maraqları baxımından həyati zərurətə çevrildi. 2010-cu ildə imzalanan Xarkov sazişinə əsasən Rusiyanın hərbi dəniz qüvvələrinin 2042-ci ilə qədər Krım yarımadasında yerləşməsinin təsdiqlənməsinə baxmayaraq 2014-cü ildə Ukraynada hakimiyyət dəyişikliyindən sonra bu razılaşmanın icrası sual altına alındı. Elə Krımın Rusiyaya birləşdirilməsinin əsas səbəblərindən biri məhz Qara dənizdə donanmanın və Qara dəniz üzərində nəzarətin qorunub saxlanması zərurətidir [4].

Qara dənizdə hegemonluq eyni zamanda Kerç boğazına və digər strateji boğazlara da nəzarət deməkdir. Dənizlərə çıxışı çox məhdud olan Rusiyanın Qara dəniz üzərində hökmranlığının onun həmçinin strateji əhəmiyyətli sulara girişini təmin edir. Beləliklə bir sözlə Qara dəniz uğrunda mübarizə Rusiya üçün tarixən ölüm-dirim savaşı olub və olaraq qalacaq.

Qara dəniz bölgəsinin Kreml üçün ölüm-dirim savaşı meydanına çevrilməsinin əsas səbəblərindən biri də bu su hövzəsinin Rusiyanın dominant rol almaq istədiyi “Avrasiya güc mərkəzinin” yaradılmasına istiqamətlənmiş geosiyasi hədəflərlə bağlı olmasıdır. Rusiya Qara dənizi öz portpostuna çevirməklə bir tərəfdən “Avrasiya layihəsinə” cəlb edə bilmədiyi ölkələrin digər integrasiya məkanlarına üz tutmalarının qarşısını almaq istiyir, digər tərəfdən isə bu su hövzəsi vasitəsilə Aralıq dənizi bölgəsi üzərindəki geosiyasi təsir imkanlarını genişləndirməyə çalışır.

Qara dəniz bölgəsi Rusiyanın öz təftişçi siyasətini həyata keçirmək və geosiyasi maraqlarını gerçəkləşdirmək üçün ən əlverişli məkanlardan biri sayılır. Bu məkan Moskva üçün təkə siyasi deyil, həm də iqtisadi baxımdan çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Rusiya Qara dənizi tam nəzarətə götürməklə eyni zamanda bu su hövzəsi vasitəsilə həyata keçirilən enerji layihələrinə maneə yaratmağa, Avropa qapılarını Mərkəzi Asiya və Xəzər regionunun zəngin enerji resurslarının üzərinə bağlanmağa çalışır. Bu isə Rusiyaya həm Avropanın enerji təminatçısı kimi dominant rolunu qorumaq, həm də Mərkəzi Asiya və Xəzər hövzəsi dövlətlərini iqtisadi cəhətdən zəif və özündən asılı vəziyyətə salmaq üçün lazımdır [3].

Abxaziya və Krıma nəzarəti tam ələ keçirdikdən və yeni Rusiya separatçı layihəsindən sonra Rusiya Qara dəniz sahillərinə nəzarəti ələ keçirmək baxımından kifayət qədər əlverişli imkanlar qazanıb və regiona təsir etmək üçün hərbi-siyasi tutarğaclarının sayını artırıb. Moskva faktiki olaraq Ukraynanın Qara dənizə çıxışına ciddi maneə yaradıb və Rumuniya tərəfdən NATO-nun sərhədlərinə yaxınlaşıb. Bu baxımdan Rusiyanın özünün “Qara dəniz strategiyasını” reallaşdırması və bu strategiyaya uyğun olaraq Krımdan Dnestriyanı quru yolla dəhlizin çəkilməsinə nail olması son nəticədə bu ərazidə NATO-ya qarşı yeni portpostun formalaşmasına və Ukraynanın dənizdən kənarlaşdırılmasına gətirib çıxara bilər.

Qara dənizdə NATO üzvü olan 3 dövlətin çıxışı var, lakin onların hərbi müstəvidə Rusiya ilə balans yarada biləcəkləri şübhə doğurur. Rumuniya və Bolqarıstanın hərbi potensialı Rusiya ilə müqayisədə kifayət qədər aşağıdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, boğazlarla bağlı 1936-cı ildə imzalanmış Montre Konvensiyasına görə Qara dənizə birbaşa çıxışı olmayan ölkələrin hərbi gəmilərinin bu su hövzəsinə daxil olmalarına məhdudiyət qoyulub. Tür-

kiyə hərbi potensialına görə bölgədə 2-ci güc olsa da təkbaşına Rusiyaya qarşı balans yaratmaq imkanında deyil. Bu baxımdan Ukraynada baş verənlər və Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin kəskin şəkildə pisləşməsi Qara dənizin yeni geosiyasi silkələnmələrin mərkəzinə çevriləbiləcəyi ehtimalını daha da artırır. Türkiyənin Qara dəniz bölgəsindəki coğrafi üstünlükləri bu ölkəyə geniş manevr imkanları verir. Moskva son zamanlar Montre konvensiyasına tez-tez istinad edərək Türkiyənin coğrafi üstünlüklərinin, daha dəqiq desək Ankaranın Bosfor və Dardanel boğazları üzərindəki hüquqları üzərinə kölgə salmağa çalışsa da adıçəkilən beynəlxalq razılaşmanın müddəaları bunun əksini sübuta yetirir. Montre konvensiyasının açar müddəaları Türkiyənin boğazlar üzərindəki hüququnu tam və dəqiq şəkildə müəyyənləşdirir. Həmin müddələrdə qeyd olunur ki, Türkiyə özünün iştirak etmədiyi müharibə zamanı boğazların qapılığını qarşıdurma tərəflərindən istənilən birinin, yaxud bütün tərəflərin üzünə bağlaya bilər [2].

Montre konvensiyasına görə əgər Türkiyə müharibəyə qatılarsa, yaxud hərbi təhlükə qarşısında qaldığını müəyyən edərsə, o zaman istənilən dövlətin hərbi gəmilərini boğazlardan buraxmamaq hüququna sahibdir. Bu baxımdan Rusiya siyasətçilərinin və hüquqşünaslarının nə deməsindən asılı olmayaraq Montre konvensiyası Rusiyaya sahilyanı dövlət kimi boğazlar üzərində hərbi müstəvidə hər hansı bir xüsusi üstünlük vermir. Sahilyanı dövlətləri digərlərdən fərqləndirən yeganə amil ticarət gəmiləri ilə bağlıdır, həm də yalnız sülh şəraitində. Onu da qeyd edək ki, Qara dəniz bölgəsində cərəyan edən geosiyasi proseslərin ənənəvi olaraq Türkiyə-Rusiya münasibətləri müstəvisindən şərh olunmasının səbəbi də məhz boğazlarla bağlıdır. Çünki, Bosfor və Dardanel boğazları üzərində nəzarətə sahib olmadan Qara dəniz və Aralıq dənizi hövzəsində cərəyan edən geosiyasi proseslərlə aparıcı mövqeyə yiyələnmək mümkün deyil. Boğazlar təkəcə coğrafi üstünlüyə sahib olmaq üçün vasitə deyil, həm də mühüm geosiyasi və geoiqtisadi faktordur. Alternativ olmayan nəqliyyat dəhlizləridir. Bölgənin qan damarlarıdır [5].

Ədəbiyyat

1. Məmmədov C.A. Geosiyasət. Qısa müəhazirə kursu, Bakı, "Mütərcim", 2005, 116 s.
2. Mehdiyev R.Ə. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti, Bakı, "Şərq-Qərb", 2008, 215 s.
3. Həsənov Ə.M. Geosiyasət. Dərslik. Bakı, "Aypara-3", 2010, 604 s.
4. Həsənov Ə.M. Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənub Qafqazın geoiqtisadiyyatı: Azərbaycanın enerji siyasəti. Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2016, 296 s.
5. Youtube.com/watch?v=sWTeXwJvcls

Quraqlıq su ehtiyatlarının göstəricisi kimi

Babayeva Həmidə Tərhan qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistrant

Elmi rəhbər: prof. Məmmədov Ə.S.

E-mail: hbabayeva97@mail.ru

Yer kürəsi əhalisinin hər biri daim ərzaq, təmiz su və təmiz havaya olan ehtiyaclarını ödəmək üçün daim cəhd edir. Yerüstü və okean sərvətlərindən rəasional istifadə edilməsi yollarının müəyyən edilməsi sağlam həyat şəraiti üçün əsas şərtlərdən biridir. Heç bir ideal həyat şəraitini dayanıqlı su təchizatı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Şübhəsiz, müasir iqlim dəyişmələri fonunda qeyd edilən məsələlər cəmiyyət arasında böyük narahatçılıq yaradır. Ekstremal hidrometeoroloji hadisələrin gözlənilən təsirlərini 2050-ci illərə kimi yaradacağı fəsadların nəticələri haqqında Yer kürəsi əhalisi hazırda böyük narahatçılıq keçirməkdə davam edir [1].

Məlumdur ki, Dünya okeanı yer səthinin 71%-ni əhatə edir və hidrosfer sularının əsas hissəsi buradadır. Gələcəkdə okean sularının duzluluğunun azaldılması ilə onun içməli suya çevrilməsi nəzərdə tutulur. Ancaq hələlik əhalisinin 2,6 milyardı içməli su ehtiyatlarının çatışmazlığından əziyyət çəkir. Təxminən 842 min insan hər ildə su ehtiyatlarının olmaması səbəbindən müxtəlif xəstəliklər nəticəsində dünyasını dəyişir. Onlardan yarısı uşaqlar arasında baş verib (BMT 2018-ci il məlumatı) [2].

Yer kürəsində iqlim dəyişmələri ilə bağlı olaraq su qıtlığının artma tendensiyasının başlanması haqqında əhali ətraflı şəkildə məlumatlandırılmalı və bu fəlakətin qarşısının alınması istiqamətində müəyyən tədbirlər proqramının hazırlanmasına bir qədər gec də olsa artıq başlanılmalıdır [1].

Yer kürəsində yaşayan 6,7 milyard əhali hər il 4500 km³ içməli su sərf edir. Bunun təxminən 10%-i məişət, 70%-i ərzaq, 20%-i isə sənaye məqsədi ilə sərf olunur.

Yağıntılardan 10%-ə qədəri materiklərin ucqar rayonlarında düşür. Bu zaman istifadə üçün yararlı yalnız 9-12 min km³ yağıntı qalır.

Əhalinin su tələbatı ödənilmiş hissəsi ilə gündəlik su tələbatına ehtiyacı olan hissəsi arasında müqayisə edilməyəcək dərəcədə fərqlər olduğundan zaman və coğrafi mühit asılılığının çox olduğunu nəzərə alsaq müəyyən cəhətdən ziddiyətli cəhətlərin təhlilinə ehtiyac duyulur [2].

Su ehtiyatlarına olan tələbat maraqlı tərəflər arasında konfliktlərin yaranmasına səbəb ola bilər:

a) Sosial-iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün (Məsələn: ərzaq istehsalı üçün sənaye müəssisələrinin yaradılması istiqamətində).

b) Əhalinin ərzaq və su tələbatının ödənməsi təhlükəsizliyi.

c) Su-bataqlıq təsərrüfatlarının mühafizəsi və başqa ekosistemlərin kommersiya məqsədi ilə mənimsənilməsi.

d) Ərzaq problemlərinin yerli səviyyədə həll etdirilməsi və eksportu məsələləri ilə bağlı (Məsələn: su ixracatı ilə bağlı)

İlk növbədə su ehtiyacı olan tərəflərlə digər tərəflərin arasındakı fərqli problemlərin aradan qaldırılmasına cəhd edilməlidir [2].

Tarix boyu bütün insanlar su ehtiyatlarının bir yerdən başqa bir yerə ötürülməsi yollarını axtarmışlar. Bu cür metodlardan səth suvarma sistemlərini, yeraltı suların istifadə edilməsi yollarını, yağış sularının toplanması, bir sözlə istifadə edilən üsulların səmərəliliyinin artırılması, su toplanması məqsədi ilə su hövzələrinin, bəndlərin tikilməsinin yollarının axtarılması və s. göstərmək olar.

Hazırda çayların, göllərin, dənizlərin və hətta okeanların çirklənməsi sürətlə artır. Belə ki, su hövzələrinə çox böyük miqdarda sənaye obyektlərinin çirkləndirdiyi maddələr və müxtəlif antropogen təsirli amillərin təsiri ilə bağlı hissəciklər axıdılır. Bu səbəbdən hazırda suyun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına nəzarət ekoloji mühitin sağlamlaşdırılması istiqamətində aparılan mühüm addımlardan biridir. Ekoloji cəhətdən suyun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi 2 istiqamətdə diqqəti daha çox cəlb edir:

1) Su ilk növbədə bioloji aləmin yaranması üçün vacib sayılan elementlərdən biridir.

2) Su yerüstü bioloji sistemin həyatında həlledici rol oynayır.

Suyun çirklənməsi xüsusiyyətləri özünü aşağıdakı şərtlərin ödənməsində biruzə verir:

a) Çirkləndirici maddələr həm həll olmuş vəziyyətdə, həm də asılı vəziyyətdə atıdıkları yerdən böyük məsafəyə paylanır.

b) Su mühitində öz özünü təmizləmə havadakına nisbətən daha gec həyata keçirilir.

c) Suda baş verən təbii proseslər və çirklənməyə təsir edən həssaslıq özünü daha tez biruzə verir və yer üzərindəki canlı aləmə daha böyük təsir göstərmiş olur.

d) Çirkləndirici maddələr və temperaturun dəyişməsi suda həll olunmuş oksigenin miqdarına təsir göstərir.

e) Oksigenin miqdarı suda müəyyən dərəcədə limit vəziyyətinə gətirib çıxarır. Oksigenin

miqdarının azalması aydındır ki, dəniz sularının və içməli suyun faunasının həyatına çox təhlükəli təsir göstərmiş olur.

f) Canlıların metabolik tələbatlarını ödəməsi üçün oksigenin sirkulyasiyasının intensiv olması lazımdır. Bu səbəbdən də su hövzələrində oksigenin miqdarı kifayət dərəcədə olmalıdır. Bu isə toksik maddələrin udulması riskinin artmasına səbəb olur.

g) Axım sularında tullantılar temperaturun artmasına səbəb olur. Bu isə oksigenin miqdarının azalmasına səbəb olur [3].

Kolorado ştatında son 50 ildə yağıntıların miqdarı normadan az olmasa da, son 10 illik ərzində quraqlıqdan təsərrüfata çox böyük zərər dəyir. Bu anomal hadisəni tədqiqatçılar qlobal istiləşmənin təsirində görmürlər. Bunun səbəbləri əvvəlki 100 illiklərdə ölkə ərazisində yeraltı suların səmərəli istifadə edilməməsi ilə izah edilir. Əvvəlki dövrlərdə plansız şəkildə qurunt sularından suvarmada istifadə edilməsi onun səviyyəsinin məhz indi normadan aşağı (hər ildə 1000 km³-dən az) səbəb olmuşdur. Məhz bunun nəticəsidir ki, ərazidə baş verən istiləşmə özünün ağır fəsadlarını göstərir. Qeyd edilən dövrlərdə Kolorado ştatında hər ildə minlərlə su quyularının qazılması sanki öhtəliyə çevrilmişdir. Deməli, respublika ərazisində su ehtiyatlarının qorunması məsələlərindən biri kimi qurunt sularından səmərəli istifadə edilməsi vacib məsələlərdən biri kimi gözlənilməlidir. Əlbəttə su ehtiyatlarının əsas göstəricilərindən biri kimi quraqlığın hərtərəfli tədqiq edilməsinə çox böyük ehtiyac var. Bu məsələyə dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həlli kimi yanaşmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə iqlim dəyişmələrinin müəyyən dövrlər üzrə proqnozları məsələsinə baxılmalı, məsələn: istiləşmə dövrü üçün su ehtiyatlarından istifadə olunma qaydaları; soyuma dövrü üçün su ehtiyatlarından istifadə olunma qaydalarının başqa forması və yaxud da stabillik dövrü üçün su ehtiyatlarından istifadə qaydaları işlənməlidir. Beləliklə, 3 müxtəlif iqlim dəyişmələri dövrü üçün su ehtiyatlarından istifadə olunması proqramı dövlət səviyyəsində təsdiq olunmalıdır [3].

Ədəbiyyat

1. Барабанова Е.А. Сопоставление водохранилищ по комплексу их позитивных и негативных воздействий на окружающую среду и хозяйство // Известия РАН. Серия географическая. 2004. № 2. с. 72-82.
2. Глобальные и региональные изменения климата и их природные и социально-экономические последствия // М: Геос, 2000. 420 с.
3. Коровин Г.Н., Зукерт Н.В. Влияние климатических изменений на лесные пожары в России. В кн. Климатические изменения: взгляд из России // М: Теис, 2003, 416 с.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında su ehtiyatlarından istifadə

Babayeva Jalə İbad qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs, magistrant

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. A.A.Quliyeva

E-mail: jale.babayeva.2014@mail.ru

Azərbaycanın ikinci böyük çayı olan Araz çayı və onun sol qolları Naxçıvanın su ehtiyatında böyük əhəmiyyətə malikdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası su mənbələrindən uzaqda yerləşir və kontinental iqlimə malikdir. Ərazi su ilə zəif təmin olunmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikasında su anbarlarında 235 mln.m³ su ehtiyatları var [3].

Ərazidə su ehtiyatlarını inteqrasiyalı idarə etmək üçün kompleks tədbirlər aparılmalı və tətbiq edilməlidir.

Su ehtiyatlarının inteqrasiyalı idarə edilməsi-vacib ekosistemlərə zərər vermədən, sudan başqa bütün ehtiyatların ədalətli şəkildə koordinasiyalı istifadəsi, inkişaf etməsidir. Yüksək əsasda inkişafa nail olmaq üçün su ehtiyatlarının idarə edilməsinə kompleks yanaşılmalıdır [1].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur-Ordubad və Günnüt-Qapıcıq fiziki-coğrafi rayonlarına bölünür. Orta Araz təbii vilayəti Kiçik Qafqazın cənub-qərbində yerləşməklə bərabər cənubda Araz çayı, şimalda Zəngəzur və Dərələyəz silsiləsi ilə əhatələnir. Mütləq yüksəklik 600 m-lə 3904 m arasında dəyişir. Dəniz səviyyəsindən yüksəkliyi 1450 m-dir. Vilayəti 1000 m-dən yuxarı dağlar və düzənliklər əhatə edir. Əsas silsilələri Zəngəzur, Dərələyəz və onun qollarıdır. Ən yüksək silsilə Zəngəzur silsiləsi, ən hündür zirvə Qapıcıq zirvəsidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının şimal-qərbində yerləşən Dərələyəz silsiləsi Zəngəzur silsiləsinə nisbətən alçaqdır. Naxçıvan çökəkliyi və Arazyanı silsilələr qədim geoloji tarixə malik olmaqla yanaşı, olduqca mürəkkəb relyefə malikdir. Relyefi yüksək dağ massivləri, olduqca dərin dağarası çökəkliklər və çay dərələri ilə səciyyələnir. Relyefinin hipsometrik vəziyyəti böyük intervalda dəyişməklə 4 şaquli qurşağa bölünür: 1.Yüksək dağlıq, 2.Orta dağlıq, 3.Alçaq dağlıq, 4.Öndağlıq və ya düzənlik.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqlimi kəskin kontinentaldır. Bu ərazidə iqlimi yaradan əsas amillər günəş radiasiyası, atmosfer dövrəni və mürəkkəb relyefdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının özünəməxsus iqlim şəraitinin yaranmasında əsas amillər- şimal, şərq və şimal-şərqdən Zəngəzur və Dərələyəz dağları ilə əhatələnməsi, İran və Ermənistan yaylaları ilə qonşuluğu və xüsusilə, su hövzələrindən xeyli uzaqda yerləşməsidir. Azərbaycanda günəşli saatların ən çox olduğu ərazi Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır. Günəşli saatların miqdarı müxtəlif ərazilərdə müxtəlif cür paylanır. Ümumiyyətlə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında günəşli saatların orta illik kəmiyyəti 2800 saata bərabərdir. Azərbaycanın digər əraziləri ilə müqayisədə nisbətən çoxdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında 400-ə yaxın çay mövcuddur ki, bunun da əsasını kiçik dağ çayları təşkil edir. Çaylar müxtəlif uzunluqdadır və çay şəbəkəsi qeyri-bərabər inkişafa malikdir. Yağıntı hündürlükdən asılı olaraq artır. Buna görə də dağlıq ərazidə çay şəbəkəsi yaxşı inkişaf etmişdir. Ərazinin bütün çayları Araz hövzəsinə aiddir. Əsas çayları Şərqi Arpaçay, Naxçıvançay, Əlincəçay və Gilançaydır. Çaylarının qidalanmasında yeraltı sular və qar suları mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sonrakı yeri yağış suları tutur. Quru iqlimə malik olduğu üçün ilin yarısından çoxunu yeraltı sularla qidalanır [4].

Ümumilikdə Naxçıvan MR 3 hidroloji rayona bölünür:

1. Gilançaydan şərqə doğru daha çox su ilə təmin olunmuş sahə
2. Gilançaydan qərbə doğru daha az su ilə təmin olunmuş sahə
3. Əsasən susuz Arazboyu düzənlik

Bir sıra məqsədlər üçün ərazidəki çaylar üzərində su anbarları tikilmişdir.

Araz su anbarı. Araz su anbarı eyniadlı çay üzərində tikilməklə 1971-ci ildə istismara verilmişdir. Su anbarını İran İslam Respublikası Azərbaycan Respublikası birgə tikmişdir. Su anbarının tikilməsində əsas məqsəd energetika və suvarmadır. Ümumi həcmi 1350 mln.m³, faydalı həcmi 1150 mln.m³-dir. Araz su anbarının uzunluğu 52 km, normal səviyyədə dərinliyi 18,2 m-dir. Su anbarının suburaxma qabiliyyəti 3135 m³/san-dir.

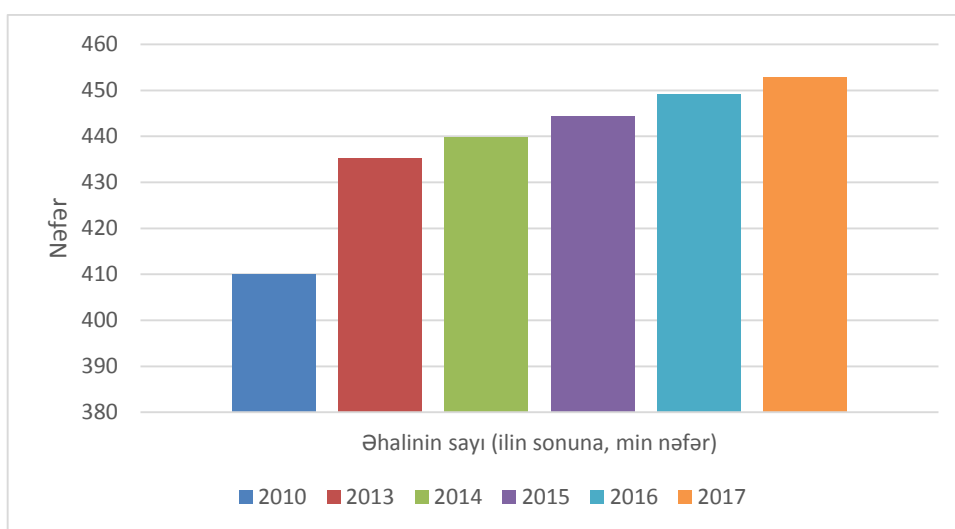
Sirab su anbarı. Babək rayonu ərazisində, Naxçıvan şəhərindən şimal-şərqdə yerləşən Sirab su anbarı suvarma məqsədilə 1979-cu ildə istifadəyə verilmişdir. Əsas qidasını Naxçıvançay təşkil edir. Suvarma sahəsi 3 təsərrüfatın 2700 hektarlıq ərazisidir. Ümumi həcmi 12,7 mln.m³-dir.

Bənənyar su anbarı. Məcradan kənar Bənənyar su anbarı Culfa rayonu ərazisində Bənənyar kəndində yerləşir. Su anbarı yeni torpaqların suvarılmasını və suvarılan torpaqların su təminatının yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə 1988-ci ildə istismara verilmişdir. Su anbarının ümumi həcmi 17,4 mln.m³-dir. Anbarın su təchizatını yaxşılaşdırmaq məqsədilə Əlincəçay üzərində qurğu və gətirici kanal tikilmişdir. Muxtar Respublikada iri su anbarları ilə bərabər, dördpilləli nasos stansiyaları və suvarma kanalları da inşa edilmişdir.

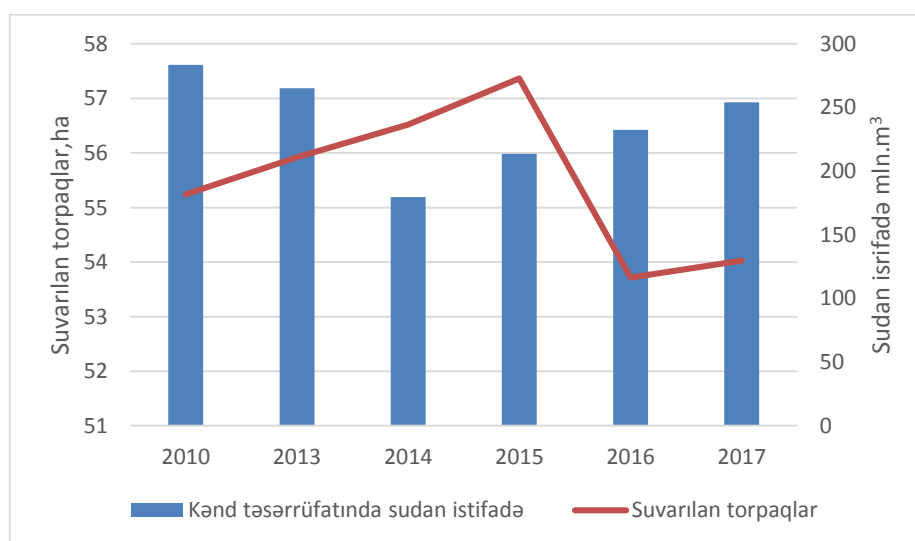
Naxçıvanda su ehtiyatları nisbətən az olduğuna görə, içməli və təsərrüfat məqsədli su mənbələrindən düzgün istifadə, suya olan tələbatın daha az məsrəflə və tam şəkildə ödənilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir (cədvəl 1) [2].

Naxçıvan MR-da su ehtiyatlarından istifadə

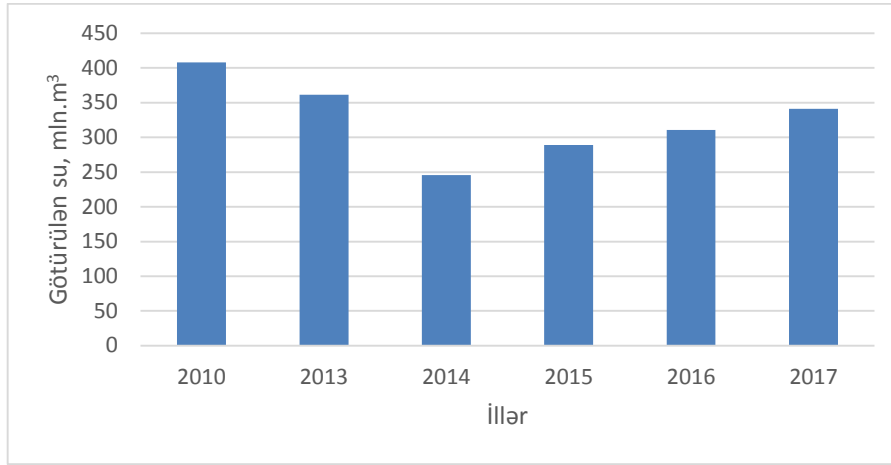
	2010	2013	2014	2015	2016	2017
Təbii mənbələrdən götürülən su, mlyn. m ³	408.0	361.6	245.6	289.0	310.6	341.0
İstifadə olunan su, mlyn. m ³	301.5	284.3	198.0	234.9	251.7	273.4
Məişət-içməli məqsədlərə	15.6	16.6	16.0	18.9	17.0	17.8
İstehsala	2.3	2.5	2.5	2.3	2.3	1.6
Suvarmaya və kənd təsərrüfatına	283.6	265.2	179.6	213.7	232.4	254.0
Atılan çirkab su, mlyn. m ³	6.8	7.7	7.7	7.7	6.2	6.5
Nəql edilərkən itən su, mlyn. m ³	106.6	77.3	47.6	54.1	58.9	67.6
Yaranmış məişət tullantılarının miqdarı, min m ³	108.4	58.5	48.1	477.4	477.9	480.0

Şəkil 1. Naxçıvan MR-da əhalinin artım dinamikası

Şəkil 2. Naxçıvan MR-da kənd təsərrüfatında suvarılan torpaqların və sudan istifadənin dinamikası

Şəkil 3. Naxçıvan MR-da təbii məndələrdən götürülən suyun dinamikası

Yuxarıda qeyd etdiyimiz su anbarlarının, həmçinin, sututarların və digər hidroqovşaqların hesabına çayların suları daha çox tənzimlənir. Muxtar Respublika əhalisinin içməli su təminatında əsas məsələlərdən biri suyun keyfiyyəti ilə bağlıdır. Bu sahədə aparılan regional işlər böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən kompleks tədbirlər – sutəmizləyici qurğuların, kanalizasiya sisteminin yenidən qurulmasından, mərkəzləşmiş su təchizatı sisteminin yaradılmasından ibarətdir. Naxçıvan şəhərində əhalinin içməli su ilə təmin edilməsi məqsədilə Naxçıvan Şəhər Su Anbarı və Sutəmizləyici Qurğular Kompleksi istifadəyə verilmiş, kanalizasiya və içməli su xətləri çəkilmişdir.

Ədəbiyyat

1. İmanov F.Ə., Ələkbərov A.B. Azərbaycanın su ehtiyatlarının müasir dəyişmələri və inteqrasiyalı idarə edilməsi, Bakı, 2017.
2. Mary Metyuz, Əhməd Əbu Əlsəid, Fərda İmanov. Azərbaycanın su ehtiyatlarının inteqrasiyalı idarə edilməsi üzrə milli fəaliyyət planının məqsəd və vəzifələri //Su təsərrüfatı, mühəndis kommunikasiya sistemlərinin müasir problemləri və ekologiya. Beynəlxalq elmi praktiki konfransın materialları, Bakı, 2014.
3. İmanov F.Ə., Ələkbərov A.B. Azərbaycanın su ehtiyatları və onların inteqrasiyalı idarə edilməsi // Xəzər Beynəlxalq Su Texnologiyaları konfransının materialları, Bakı, 2013.
4. www.stat.gov.az

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çaylarının su rejim xüsusiyyətləri

Camalov Anar Daşqın oğlu
 BDU, Coğrafiya fakültəsi
 I kurs magistrant
 Elmi rəhbər: dos. İ.S.Əliyeva
 E-mail: a.n.a.r.1996@mail.ru

Əhali və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin etibarlı su təchizatı cəmiyyətin davamlı inkişafının zəruri şərtlərindəndir. Su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi və mühafizəsi, su təsərrüfatı tədbirlərinin planlaşdırılması və icrası istiqamətində strategiyaların hazırlanması ilk növbədə çay axımı və çayların rejimində təbii və antropogen amillərin təsiri altında hazırda baş verən və gələcəkdə mümkün dəyişmələrin elmi qiymətləndirilmələrinə əsaslanmalıdır [1].

Antropogen amillərin təsiri nəticəsində çay axımının azalması və onların keyfiyyətinin pisləşməsi, çay hövzələrində ekoloji tarazlığı pozur. Qlobal iqlim təərəddüdlərinin regional təzahürləri də çayların rejiminə mənfi təsir göstərir. Belə ki, son dövrdə hidroloji quraqlıq və daş-

qın kimi təhlükəli hadisələrin tezliyi 40% artmışdır. Bütün bunlar çay axımının həm zamana görə, həm də ərazi üzrə paylanması daha da qeyri-bərabər edərək, onlardan istifadəni çətinləşdirir. Belə bir şəraitdə region çaylarının su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi, mühafizəsi və onlardan səmərəli istifadə yollarının müəyyən olunmasına böyük tələbat var.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çayları qida mənbələrinə və su rejimlərinə görə fərqlənirlər. Çayların qidalanmasında buzlaq və qarların ərinti suları, yağış və yeraltı sular iştirak edir. Çay hövzələrinin hündürlüyündən, ərazinin iqlim və hidrogeoloji şəraitindən asılı olaraq bu qida mənbələrinin nisbətləri fərqlidir. Məsələn, Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının bəzi çayları qismən buzlaq, başlıca olaraq isə qar suları ilə qidalandıqları halda, Abşeron-Qobustan çaylarının əsas qida mənbələri yağış sularıdır [3].

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının hündür dağlıq zonasında çayların əsas qida mənbəyi qar, qismən isə buzlaq sularıdır. Bu zonada çayların rejiminin əsas fazası yaz-yay gursulu dövrüdür. Orta dağlıq zonada çaylar başlıca olaraq qar suları ilə qidalansalar da, qida mənbəyi kimi yağış sularının payı da əhəmiyyətlidir. Bu ərazidə şimaldan cənuba doğru yağış suları ilə qidalanma artır.

Çayların səviyyə rejimi çayların qida mənbələrindən çox asılıdır. Məsələn, Qusarçayda (Quzun məntəqəsi) çoxsulu ildə (1975-ci il) səviyyənin illik amplitudu 168 sm, azsulu ildə (1950-ci il) isə 39 sm olmuşdur.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının müxtəlif yüksəklik qurşaqlarında yerləşən 4 müşahidə məntəqəsinin məlumatlarına əsasən hidroqraflar qurulmuşdur. Hər bir məntəqə üçün müxtəlif sululuqlu illərə (azsulu, ortasulu və çoxsulu) müvafiq hidroqraf qurularaq təhlil olunmuşdur. Su rejim fazalarının zaman xarakteristikaları cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çaylarında su rejimi fazalarının zaman göstəriciləri

№	Çay-məntəqə	İl	İlin sululuğu	Gursulu faza		
				t _{baş}	t _{son}	t _{dav}
1	Qusarçay-Quzun	1970	Azsulu	11.05	12.09	125
		1974	Orta sulu	09.05	20.08	103
		1967	Çox sulu	26.04	08.10	167
2	Ağçay-Cek	1970	Azsulu	02.04	30.06	89
		1966	Orta sulu	22.04	11.08	112
		1963	Çox sulu	22.04	20.08	121
3	Vəlvələçay-Təngəaltı	1953	Azsulu	03.04	11.08	130
		1954	Orta sulu	12.03	09.08	151
		2003	Çox sulu	21.04	11.08	113
4	Caqacuqçay-Rustov	1970	Azsulu	02.03	24.05	84
		2002	Orta sulu	19.03	27.07	131
		1963	Çox sulu	02.05	21.07	81

Qeyd: t_{baş}-rejim fazasının başlama tarixi;
t_{son}-rejim fazasının qurtarma tarixi;
t_{dav}-rejim fazasının davamiyyəti.

Hidroloji müşahidə məlumatları sıralarının statistik təhlili müxtəlif məqsədlər üçün yerinə yetirilir. Bu təhlil sıraların birincisliyini, təsadüfiliyini, sıradaxili korrelyasiya əlaqələrinin olub-olmamasını müəyyən etməyə imkan verir. Bu məqsədlə müxtəlif statistik meyarlardan istifadə edilir.

Hidroloji hesablamalarda statistik metodlardan istifadə etdikdə illik məlumatların bircins olması əsas şərtlərdəndir. Statistik bircinslik dedikdə hidroloji sıraların bütün hədlərinin və onların seçmə statistik parametrlərinin (ədədi orta qiyməti, dispersiya və variasiya əmsali) eyni baş çoxluğa aid olması başa düşülür [2].

Axım sıralarının zamana görə bircinsliyini iki üsulla qiymətləndirmək olar:

1. Cüt müqayisəyə əsasən;
2. Seçmə statistikaların empirik və nəzəri paylanma əyrilərinin uyğunluğunun təhlilinə əsasən.

Birinci üsul o zaman tətbiq olunur ki, bircinsliyin pozulma vaxtı artıq məlumdur və göstərilən üsul müşahidə sırasını iki hissəyə ayırmaqla qiymətləndirilir.

İkinci üsul isə bircinsliyin konkret pozulma vaxtı məlum olmadıqda istifadə edilir.

Əgər, statistikaların hesablanmış qiymətləri onların müvafiq qiymətlərindən kiçikdirsə, onda sıraların bircinsliyi haqqında fərziyyələr qəbul olunur.

Ərazi çaylarının su sərtləri sıralarının bircinsliyi həm orta kəmiyyətə, həm də dispersiyaya görə qiymətləndirilmişdir. Bu zaman 5%-li əhəmiyyətlik dərəcəsi qəbul edilmişdir.

Sıraların orta kəmiyyətə və dispersiyaya görə bircinsliyini yoxlamaq üçün müvafiq olaraq Styudent və Fişer meyarından istifadə edilmişdir.

Həm Styudent, həm də Fişer meyarı tətbiq edildikdə müşahidə sırası iki bərabər hissəyə bölünmüş və onların müvafiq parametrləri müqayisə olunmuşdur. İlkin müşahidə sırasına daxil olan illərin sayı tək olduqda, şərti olaraq sıranın birinci yarısı ikinci yarısına nisbətən bir il uzun götürülmüşdür.

Orta illik su sərtləri sıralarının bircinsliyinin qiymətləndirilməsinin nəticələri cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2.

Orta illik su sərtləri sıralarının bircinsliyinin qiymətləndirilməsi

№	Çay-məntəqə	r (1)	t	F
1	Qusarçay-Quzun	0.34	+	+
2	Qudyalçay-Küpçal	0.09	+	+
3	Vəlvələçay-Təngəaltı	0.42	+	+

Qeyd: «+» – sıra bircinsdir; «-» – sıra qeyri-bircinsdir.

Maksimal su sərtləri sıralarının strukturunun statistik təhlilinin nəticələri cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3.

Maksimal su sərtləri sıralarının strukturunun statistik təhlili

№	Çay-məntəqə	r(1)	t	F
1	Qusarçay-Kuzun	0,371	-	+
2	Qudyalçay-Küpçal	0,308	+	+
3	Vəlvələçay-Təngəaltı	0,146	+	+

Alınmış nəticələr belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, baxılan ərazi çaylarının maksimal su sərtləri sıraları müasir dövrdə stasionar qəbul oluna bilər. Sıradaxili korrelyasiya əmsallarının qiymətlərinin kiçik olması da dolaylı yolla bu fikri təsdiqləyir. Beləliklə, ərazi çaylarının orta illik, maksimal və minimal su sərtləri sıralarının statistik strukturunun təhlili göstərir ki, müasir dövrdə bu sıraların əksəriyyəti bircins (stasionar) və ya kvazistasionar qəbul oluna bilər. Bu isə o deməkdir ki, axımın təminatlı qiymətlərini hesablamaq üçün təsadüfi kəmiyyət modeli tətbiq oluna bilər.

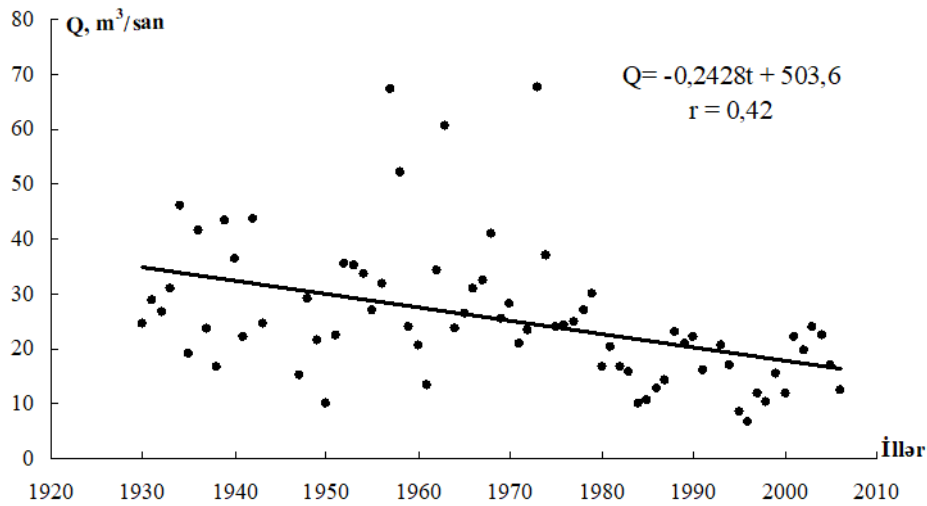
Maksimal axımın çoxillik tərəddüdləri: Qusarçay və Vəlvələçayın fərq-inteqral ayrıları arasında uyğunluq olduğu nəzərə çarpır. Qusarçayın maksimal axımının çoxillik tərəddüdüdə uzunmüddətli tsikl müşahidə edilir. 1933-1975-ci illər çoxsulu, 1976-2000-ci illər azsulu olmuşdur. Vəlvələçayda 1948-ci ildən 1961-ci ilə qədər azsulu faza aydın seçilir. 1961-ci ildən 1983-cü ilə kimi çayda çoxsulu faza müşahidə edilir. 1983-cü ildən yenidən azsulu faza başlanır və bu faza 2000-ci ilə kimi davam edir. Vəlvələçayda da 1961-2000-ci illər tam bir tsikli əhatə edir.

Qudyalçayın fərq-inteqral ayrısı daha mürəkkəb formaya malikdir: 1933-1948-ci illər arası çayda kiçik tsikllər bir-birini əvəz edir. 1948-ci ildən başlayaraq 1961-ci ilə qədər çayda aydın seçilən azsulu faza müşahidə olunur və o 1961-1982-ci illərdə çoxsulu faza ilə əvəz olunur. 1982-ci ildən yenidən azsulu faza başlanır və 2000-ci ilə kimi davam edir. Qudyalçayda bütöv tsikl 1948-1982-ci illəri əhatə edir .

Maksimal su sərfələri sıralarının xətti trend analizi: Ərazi çaylarının maksimal axımının çoxillik tərəddüdlərini öyrənmək məqsədilə xətti trend analizi yerinə yetirilmişdir. Bu analiz axım sıralarında tərəddüdlərin istiqamətini (artma və ya azalma) müəyyən etməyə imkan verir. Bu məqsədlə Qusarçay Quzun müşahidə məntəqəsi seçilmişdir.

Xətti trendin istiqamətinə görə maksimal su sərfələri sıraları 3 qrupa bölünmüşdür [3]:

- Axım artır (müsbət trend);
- Axım azalır (mənfi trend);
- Axım dəyişmir (trend yoxdur).

Şəkil 2. Qusarçayın (Quzun məntəqəsi) maksimal su sərfələrinin xətti trendi

Şəkildən görüldüyü kimi maksimal su sərfələri çoxillik dövr ərzində azalır.

Ədəbiyyat

1. F.Ə.İmanov, A.B.Ələkbərov, “Azərbaycanın su ehtiyatlarının müasir dəyişmələri və inteqrasiyalı idarə edilməsi”, Bakı-2017
2. F.Ə.İmanov, V.M.Məmmədov, İ.M.Abdullayev, Hidrologiya, Bakı 2014,
3. F.Ə.İmanov, R.H.Verdiyev, Z.B.Ağayev, Ş.Y.Hümbətova “Şərqi Azərbaycan Çaylarının su ehtiyatları”, Bakı 2012.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqlim ehtiyatları və onun torpaq ehtiyatlarının formalaşmasında rolu

Çələbiyeva Sadəgül Ziyafət qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: dos. Qələndərov Ç.
E-mail: Celebiyeva1993@mail.ru

İqlimi şəraiti Naxçıvan MR-da özünəməxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, bu iqlimi Azərbaycanın digər iqlim xüsusiyyətlərindən ayıran onun kəskin kontinentallığıdır.

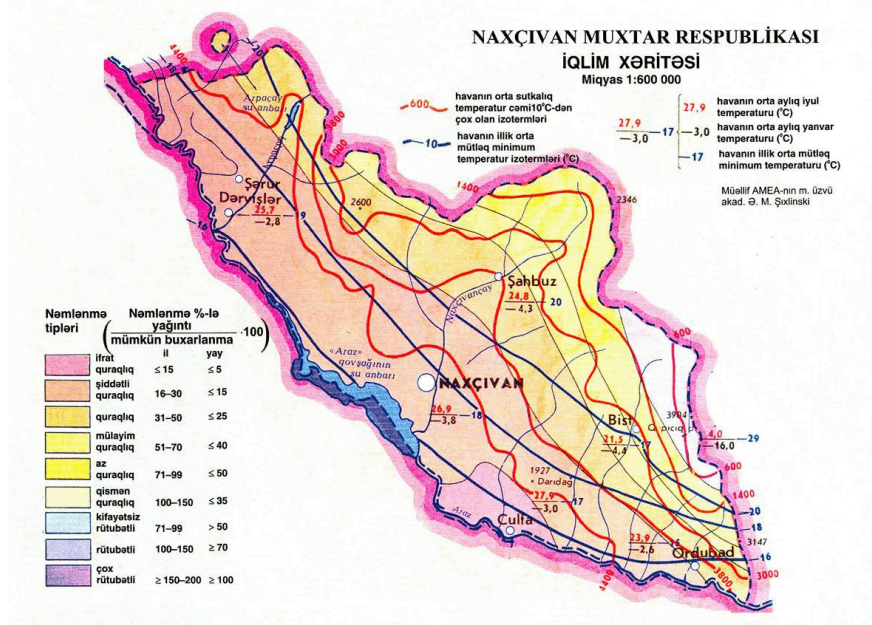
Tədqiqat obyektimiz olan Muxtar Respublika iqlimini bir çox alim və iqlimşünaslar tədqiq etmişdir. Bunlardan Ə.M.Şıxlinski, İ.V.Vıqotski, Ə.A.Mədətzadə, P.Mirzəyev və başqalarının adlarını çəkə bilərik. Ə.M.Şıxlinski Muxtar Respublika iqlimini tədqiq edən zaman burada 3 iqlimi tipini müəyyən etmişdir ki, bunlardan da yalnız və yalnız birini Arazboyu maili düzənliyinə aid etmək olar.

Ümumiyyətlə iqlimin yaranması müxtəlif amillərin köməyi ilə həyata keçirilir. Muxtar Respublika ərazisində iqlimin yaranmasında əsas göstərici amillər aşağıdakılardır:

- Atmosfer dövrünün mürəkkəb olması;
- Günəş radiyasiyasının bol olması;
- Relyefin çox müxtəlif olması.

Relyefin bir xeyli müxtəlif olması Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqliminin yaranmasında əsas rol oynayan amillərdən biri olaraq görülür. Bunun açıqlaması bu ərazilərdə dağlıq zonaların ümumi əraziyə nisbətə payının çox olması ilə izah olunur. Başqa sözlə Zəngəzur və Dərələyəz dağları şimaldan, şimal-şərqdən və şərqdən Muxtar Respublika ərazisini əhatə edərək, o cümlədən, İran İslam Respublikası və Ermənistan Respublikasının yaylaları ilə qonşu olması bu ərazilərdə özünəməxsus və xüsusi iqlimin yaranmasına şərait yaratmışdır [3].

Naxçıvan MR-da iqlimin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini öyrənərkən biz şaquli zonallıq qanununu uyğun olaraq ölçmələr aparmışıq. Çünki, burada müşahidə edilən əsas obyekt coğrafi ünsürlərin şaquli zonallıqda paylanmasıdır.

Şəkil 1. Naxçıvan MR-nın iqlim xəritəsi

Muxtar Respublikanın ərazisində yay fəslinin çox isti keçməsi ilə bərabər həm də qış fəslində öz şiddətli soyuqları ilə seçilir. Belə ki, buranın düzənliklərində və alçaq dağlıq ərazilərdə mütləq minimum temperatur mənfə 15-18°C arasında dəyişənlik göstərə bildiyi halda, orta

dağlıq ərazilərdə mənfi 18-22⁰C və yüksək dağlıq ərazilərdə mənfi 30⁰C-ə qədər qalxdığı müşahidə olunub. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, mütləq maksimum temperatur Culfa rayonu ərazisində qeydə alınmışdır. Muxtar Respublika ərazisində mütləq minimum temperatur da həmçinin Culfa rayonu ərazisində qeydə alınmışdır. Son qeydə alınan məlumatlara görə buradakı mütləq minimum temperatur termometrlərdə mənfi 32⁰C-ni göstərmişdir. Belə olduğu halda aydın olur ki, düzənliklər və yüksək dağlıq ərazilərdəki mütləq minimum fərqi 16-17⁰C kimi bir fərq vardır [4].

Maraqlısı odur ki, Naxçıvan MR-nın orta dağlıq ərazilərində müşahidə olunan mütləq minimum temperatur Böyük və Kiçik Qafqazın Azərbaycanda olan hissəsinin ancaq yüksək dağlıq ərazilərində müşahidə oluna bilər. Bu da Muxtar Respublika ərazisinin temperatur balansının özünəməxsusluğuna bir nümunədir.

Mütləq maksimum temperaturun qurşaqlar üzrə göstəricilərinə baxdıqda görürük ki, düzən ərazilərdə temperatur müsbət 41-44⁰C, orta dağlıqda müsbət 30-40⁰C, yüksək dağlıq ərazilərdə isə müsbət 10-20⁰C arasında dəyişir.

Tədqiqat obyektimiz olan Naxçıvan MR ərazisində müasir landşaft kompleksinin yaranmasında digər iqlim amilləri kimi aparıcı ünsürlərdən biridir. Günəşli saatların miqdarı günəş radiasiyasının gərginliyini müəyyən etmək üçün əsas vasitədir.

Naxçıvan MR ərazisinin alçaq dağlıq və düzənliklərində günəşli saatların miqdarı olduqca uzun çəkir. Burada bu rəqəm 2600-2800 saat arasında dəyişir. Buluqsuzluqla əlaqədar olaraq Arazboyu düzənliklərdə günəşli saatların miqdarı bəzi hallarda 2900 saata qədər çata bilər. Bu göstərici Azərbaycan Respublikasının digər fiziki-coğrafi rayonlarında olan illik göstəricidən xeyli miqdarda çoxdur.

Yağıntının miqdarı kimi günəşli saatların miqdarı da Muxtar Respublika və ölkəmizin ərazisində müxtəlif intervallar üzrə fərqlilik göstərir. Belə ki, MR-nın orta dağlıq qurşaq ərazilərində müşahidə olunan günəşli saatların miqdarı respublikamızın düzənlik və alçaq dağlıq ərazilərindəki göstəricilərlə bərabər olur. Bu göstərici ildə 2600 saata bərabər olur. Bu ərazilərə Kür-Araz ovalığı, Ceyrançöl, Abşeron yarımadası, Cənub-şərqi Qobustan və digər ərazilər daxildir [5].

Naxçıvan MR ərazisində müxtəlif dağlıq qurşaqlarda yağıntının miqdarı müxtəlif ölçüdə bir-birindən fərqlənir. Nümunə üçün Arazətərafı maili düzənliklərə baxsaq görərik ki, bu ərazilərdə yağıntının orta illik miqdarı bir qədər fərqlidir. Bu göstərici Culfada 215 mm-ə bərabərdir. Naxçıvanda bu göstərici 251 mm-ə, Ordubadda 276 mm-ə, Qıvrıqda isə 210 mm-ə bərabərdir. Müşahidələr zamanı müəyyən olunmuşdur ki, maili düzənliklərdə orta illik yağıntı ən çox Ordubad şəhəri ərazisində, ən az isə Qıvrıqda müşahidə olunur.

Hündürlüyü nisbətən daha aşağı olan dağlıq ərazilərdə ən çox yağıntı Şahbuz rayonunda müşahidə olunur. Bu ərazinin hündürlüyü 1000-1300 metr arasındadır və düşən yağıntı isə 365 mm-ə bərabərdir. Qeyd olunan yüksəklik ətrafında yerləşən Cəhriddə isə daha da az yağıntı müşahidə olunur. Bu rəqəm 276 mm-ə bərabərdir.

Yuxarıda sadaladığımız hündürlüklərdən fərqli olaraq 3000 metr və 3500 metr yüksəklikdə bu proses bir qədər qanunauyğunluğun əksinə olaraq dəyişir. Bu hündürlüklərdə düşən orta illik yağıntının miqdarına nəzər salsaq görərik ki, 3000 metr yüksəklikdə 720 mm-ə və 3500 metr yüksəklikdə isə 640 mm-ə bərabərdir. Buradan aydın olur ki, orta illik yağıntının miqdarı 2500-3000 metr hündürlüyə kimi müvafiq olaraq artım göstərir. 2500-3000 metr yüksəklikdən sonra isə bu göstəricinin tədricən azaldığını görürük.

Yağıntının orta illik miqdarı təkcə hündürlükdən asılı olaraq dəyişmədiyi sübut olunub. Tədqiqatlar zaman müəyyən olunmuşdur ki, qərblə şərq arasında bu göstərici xeyli fərqlilik göstərir. Bu fərqlilik də əsasən özünü 1000 metrə qədər yüksəklikdə hiss etdirir.

Ədəbiyyat

1. Babayev M. P., Qurbanov E. A. Səhralaşma -torpaq deqredasiyasının tədqiqi Bakı, Elm, 2008
2. Babayev M. P., Həsənov V. H. Torpaq deqredasiyası. Metodik tövsiyə. Bakı. Elm, 2003

3. Azərbaycan Respublikası Milli İqlim Proqramı. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. Bakı, 2002
4. Hulme M., Mitchel J, Ingram W. et al. Climate change scenarios for global impact studies // Global Environmental Change. - 1999.
5. Əyyubov Ə.S. Azərbaycanın aqroiqlim ehtiyatları və onlardan kənd təsərrüfatında istifadə edilməsi. Bakı 1981
6. Hacıyev S.Ə. Naxçıvan MR torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi. Bakı. 2010
7. Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası, Bakı. 1999
8. Məmmədov Q. Torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları. Bakı, Elm. 2007

Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı yüksək dağ-meşə landşaftlarının ekoloji problemləri

Əbdürəhmanov Faiq Telman oğlu
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs, magistr
Elmi rəhbər: dos. Ş.İ. Məmmədova
E-mail: abdurahmanovfaiq@mail.ru

Bildiyimiz kimi meşələr Yer planetimizin ağ ciyərləri adlandırılır. Çünki meşələr təbiətdə oksigen istehsalçılarıdır. Onlar atmosferdəki karbon qazını udaraq əvəzində canlıların yaşaması üçün mühüm olan oksigen istehsal edirlər və bununla da təbiət özü-özünü tənzimləyir. Lakin tarixən insan fəaliyyəti meşələrə də öz təsirini göstərmiş, nəticədə meşələr qırılaraq məhv olmuş və meşə sahəsi azalmışdır. Eyni hal Azərbaycan, o cümlədən, Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı yüksək dağ-meşələri üçün də keçərlidir. Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacında orta dağ-meşə qurşağında yaşayış məntəqələri yaxınlığında ağacların özbaşına kəsilməsi və yüksək dağ-meşə qurşağında isə mal-qaranın otarılması nəticəsində ilkin fıstıq meşələri, pöhrədən törəmiş vələslikdə kolluqlarla dəyişilmişdir [1]. Meşələrin qırılmasına aşağıdakı amillər səbəb olur;

- ✓ Antropogen təsirlər nəticəsində meşələrin qırılması
- ✓ İqlimin istiləşməsi nəticəsində təbii meşə yanğınları
- ✓ Eroziya nəticəsində meşələrin qırılması və s.

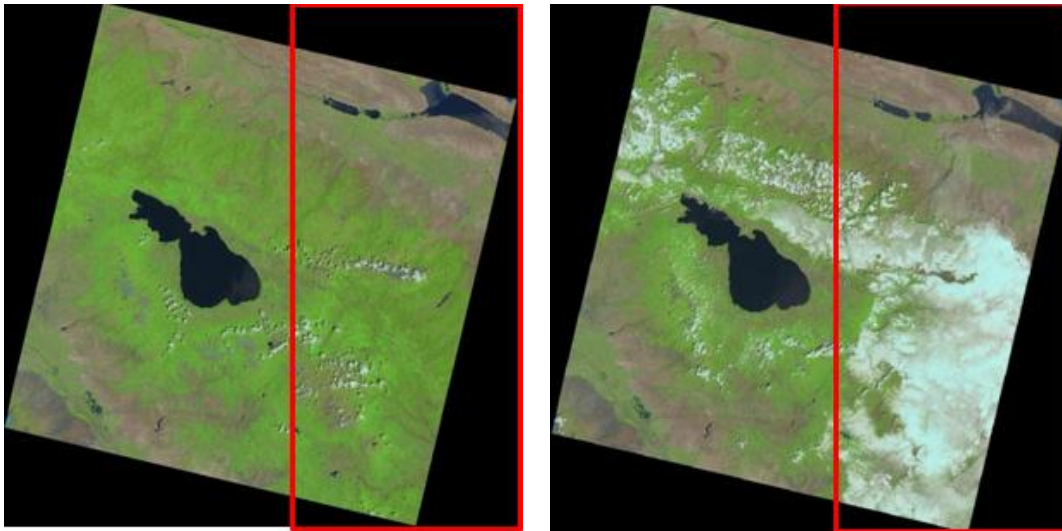
Göründüyü kimi əsas məsələ yenə də antropogen təsirlərin payına düşür. Azərbaycanın bütün dağ meşələrində, o cümlədən, Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talış zonası dağ meşələri intensiv eroziyaya uğrayaraq böyük kəmiyyət və keyfiyyət dəyişkənliyinə uğramış təbii landşaftları pozaraq ekoloji tarazlığa mənfi təsir göstərir. Bununla əlaqədar, dağılmış meşələrin və meşənin yerində yaranmış ekosistemlərin yaxşılaşdırılması və bərpaasına yönəldilən tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi günün ən vacib və aktual məsələsi hesab olunur. Meşə örtüyünü bərpa etmək üçün torpağın münbitliyinə və nəmliyinə az tələbkar olan və pozulmuş meşə bitmə şəraitində məhsuldar meşə landşaftı yaratmağa qabil olan ağac cinslərindən birinci növbədə istifadə etmək lazımdır. Meşə əkinini təcrübəsi göstərir ki, dağətəyi zonada dəniz səviyyəsindən 500-600 m hündürlükdə quru bitmə şəraiti olan daşlı yamaclarda eldar şamı, badam, saqqızağac, püstə, dağdağan, və iydəyarpaq armud, aşağı dağ meşə qurşağında yuyulmuş daşlı yamaclarda qarmaqvari, şam, adi şam və krım şamı, yuxarı meşə qurşağında isə adi şam, tozağacı və quşarmudu yaxşı bitərək normal meşə örtüyü yaradır [2]. Belə sahələrin çoxunda əlverişli meşə bitmə şəraiti qaldığı üçün meşə bərpa işləri təbii bərpa köməklik göstərmək istiqamətində aparılmalıdır. Dağ və dağətəyi zonalarda torpaq eroziyasına qarşı meşə salma, meşə meliorasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Səth su axınına dəyandırmə məqsədilə meşə meliorasiya işlərinin elmi əsaslarla aparılması üçün müxtəlif növlü xəndəklər, terraslar düzəldilərək meşəliklər salmaq lazımdır. Antropogen gərginliklə yanaşı, təbii ekoloji fəlakətlərin, xüsusilə sel hadisələrinin vüsət aldığı bir dövrdə Böyük və Kiçik Qafqaz regionlarında torpaq örtüyünü eroziyadan mühafizə etmək, çayların su rejimini nizama salmaq məqsədilə meşə meliorasiya və hidrotexniki işlərinin aparılması diqqət mərkəzində

olmalıdır. Bu tədbirlər kompleks şəkildə aparılmalıdır. Hazırda respublikamızda meşələrin mühafizəsi, bərpası, yeni meşələrin salınması istiqamətində böyük işlər və layihələr həyata keçirilir. Meşələrin qırılmasının qarşısını almaq istiqamətində dağ rayonlarının qazlaşdırılması, intensiv surətdə həyata keçirilir, milli parklar, qoruqlar təşkil edilir. Bunu göstərmək kifayətdir ki, hazırda respublika ərazisində 6 milli park və 13 təbii qoruq mövcuddur. Tədqiqat obyektimiz olan Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacında Göygöl dövlət qoruğu yerləşir. Bu qoruq respublikada təşkil olunan ilk qoruqdur. O, 1925-ci ildə təşkil edilmiş, sonralar ləğv edilmişdir. Lakin 1965-ci ildə yenidən təşkil edilərək indiyə qədər böyük təbiət qoruğu funksiyasını yerinə yetirir. Qoruğun ümumi sahəsi 6739 hektar olub, əsasən meşə örtüyü altındadır. Burada 420 növ bitki mövcuddur ki, onların da 20-si endemik bitkilərdir [3]. Göründüyü kimi respublika hökuməti Azərbaycanın gözəl təbiətinin mühafizəsini çox ciddi şəkildə nəzarətdə saxlayır. Beləliklə, meşələrin qırılması, yaxud meşəsizləşməyə qarşı aşağıdakı mübarizə tədbirləri aparılmalıdır;

- ❖ Mövcud meşə sahələrinin monitorinqi
- ❖ Meşə sahələrinin qiymətləndirilməsi və xəritələrinin tərtibi
- ❖ Əhalinin maarifləndirilməsi
- ❖ Meşə areallarının mühafizəsi
- ❖ Meşələrin məhvinə səbəb olan amillərin araşdırılaraq, qarşısının alınması
- ❖ Meşə olmayan ərazilərdə meşə bitkilərinin əkilməsi
- ❖ Meşə meliorasiyası işlərinin elmi əsaslarla həyata keçirilməsi
- ❖ Torpaq eroziyasının qarşısının alınması
- ❖ Çayların su rejimini nizama salmaq
- ❖ Hidrotexniki qurğuların yaradılması
- ❖ Dağ rayonlarına təbii qazın verilməsi
- ❖ Milli parkların, qoruqların və yasaqlıqların yaradılması

Beləliklə, bu gün dünyada mövcud olan meşələrin ümumi sahəsi 4,1 milyard hektardır. Dünyada adambaşına 0,6 hektar meşə sahəsi düşür. Azərbaycan ərazisinin isə 12,5 %-ni meşələr tutur və ümumi sahəsi 1 milyon 213 min hektara çatır. Azərbaycanın meşə ehtiyatlarının 49 %-i Böyük Qafqaz regionunun, 34 %-i Kiçik Qafqaz regionunun, 15 %-i Talış zonasının və 2 %-i Aran zonasının (Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə birlikdə) payına düşür [2]. Ölkəmizdə adambaşına 0,12 hektar meşə sahəsi düşür ki, bu da ümumdünya göstəricisindən dörd dəfə azdır. Digər tərəfdən, o da inkar edilə bilməz ki, Azərbaycanın müstəqillik qazandığı ilk illərdə enerji təchizatı sistemində yaranan problemlər, xüsusən bölgələrin qazla təmin etməyin mümkün olmaması nəticəsində meşələr sürətlə qırılıb. Ümummillə lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi və Prezident İlham Əliyevin uğurla davam etdirdiyi neft-qaz strategiyası Azərbaycanda qaz təminatı, enerji təchizatı sahəsindəki problemlərin sürətli həllinə yol açıb. Rayonlarda əhalinin təbii qazla təminatının yaxşılaşdırılması, ucqar kəndlərə belə qaz çəkilməsi xəbərini tez-tez eşidirik və bunu sadalamağa da ehtiyac yoxdur. Eyni zamanda 2010-cu ilin Prezident İlham Əliyev tərəfindən “Ekologiya İli” elan olunması da Azərbaycanda təbiətin qorunmasına xüsusi diqqət yetirildiyini bir daha sübut etdi. Ümumiyyətlə, ölkədə dağlıq ərazilərdə meşələrin qırılmasının qarşısı kifayət qədər alınıb. Ancaq bununla belə, yenə də, az da olsa, meşələrimizdə ağacların qanunsuz kəsilməsi, qazanc məqsədilə qanunsuz oduncaq əldə edilməsi hallarına rast gəlinir. Məsələn, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Daxili İşlər Nazirliyi ilə birlikdə 2010-cu il noyabr ayında meşələrin qırılmasının qarşısının alınması məqsədi ilə 1 həftəlik reydi nəticəsində 34 belə fakt aşkarlanmışdır. 14 rayonda qanunsuz ağac kəsənlər ümumilikdə 3 min manata yaxın cərimə olunublar. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi davamlı və ardıcıl olaraq meşələrin qorunub mühafizə olunması ilə bağlı araşdırmaları davam etdirir. Meşələr özünü bərpa etmək xüsusiyyətinə malik olduğundan mühafizə tədbirləri də meşə sahələrinin artmasına zəmin yaradır. Digər tərəfdən, yeni meşə sahələrinin salınması da bu işə ciddi töhfə verir. Məsələn, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Meşə Mühafizəsi və Bərpası Müəssisələrinin əməkdaşları tərəfindən 2011-ci ilin yanvar-aprel ayları ərzində

də dövlət meşə fondu torpaqlarında nazirliyin daxili imkanları hesabına 1304 hektar sahədə meşə əkini və səpini işləri aparılaraq 2 milyon 906 min ədəd müxtəlif cinsli ağac və kol bitkisi əkilib. Əkilən ağaclar müəssisələrin öz tinglik sahələrində yetişdirilib. Eyni zamanda müəssisələr tərəfindən müxtəlif ağac və kol cinslərindən 12 min 698 kq toxum tədarük edilib və 83,64 hektarda tinglik sahəsi salınıb. Bakı və onun ətraf ərazilərinin 140 hektar sahəsində isə 180 min ədəd müxtəlif cinsli ağac və kol bitkisi əkilib. Ümumiyyətlə, 2011-ci ilin yanvar ayından etibarən Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən Respublika ərazisinin ümumilikdə, 1444 hektar sahəsində 3 milyon 86 min ədəd müxtəlif cinsli ağac və kol bitkisi əkilib. Bu iş davam etdirilir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin verdiyi məlumata əsasən Azərbaycanda son 10 ildə ölkə ərazisinin 0,4 %-i qədər meşələrin ərazisi artıb [4]. Lakin bütün bunların fonunda Azərbaycanın 261 min hektar meşə fondu sahəsinin hazırda Ermənistanın işğalı altında olması ən ağırlı problemlərdən biridir. Təbii ki, orada meşə təsərrüfatı ilə amansız rəftar edilir, qiymətli ağaclar qanunsuz şəkildə kəsilərək Ermənistana daşınır, meşə yanğınları törədilir. Meşələr baxımsız vəziyyətdə məhv olur. Son üç il ərzində işğal altındakı torpaqlarımızda 6 min hektaradək ərazi yandırılıb. İşğal altında olduğu üçün bu mənfi tendensiyaya müdaxilə də müşküldür. Bəşəriyyətin global problemlərinin həllinə diqqət yetirməli olan beynəlxalq təşkilatların üzərinə bu sahədə böyük vəzifə düşür və artıq onların qəti fəaliyyətə keçməsi, ilk növbədə Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi sahəsində qətiyyətli mövqe ortaya qoymalıdırlar. İşğalçının meşə, təbiət qədri bilməsini gözləmək də absurdur. Yeri gəlmişkən, meşələrin atmosferi oksigenlə zənginləşdirməsini, torpaq qoruyucu, yol qoruyucu, tarla qoruyucu kimi xüsusiyyətlərə malik olmasını, dünyada 1,6 milyard insanın yaşayışını, milyonlarla flora və fauna növü üçün həyat sahəsini təmin etməsini, o cümlədən, iqlim dəyişikliyinə mənfi nəticələrinin qarşısının alınmasında oynadığı mühüm rolu nəzərə alan BMT-nin Baş Assambleyası 2011-ci ili Beynəlxalq Meşələr İli elan edib. Beynəlxalq Meşələr İlinə “İnsanlar üçün meşələr” əsas mövzudur. 2011-ci il aprelin 2-də Azərbaycanda Beynəlxalq Meşələr İlinin rəsmi açılışı münasibətilə ağacəkmə mərasimi keçirilib. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və BMT-nin Azərbaycandakı nümayəndəliyinin təşkil etdiyi iməcilikdə 5 hektar sahədə 4 min ədəd zeytun ağacı əkilib. Bütövlükdə 60 hektar ərazidəki bataqlıq sahəyə 1050 min m³ torpaq gətirilərək qurudulub və 39 hektar ərazidə zeytun ağacları əkilib [4]. Sonda isə Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacının 2013-2019-cu illər İyul ayında Landsat peyki vasitəsilə çəkilmiş şəkillərinə diqqət yetirək.

Şəkil 1. Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı yüksək dağ-meşə landsaftlarının 2013-2019-cu illərin iyul ayı üçün olan peyk fotosəkilləri (illərin ardıcılığı şəkillərdə gözlənilmişdir)

Fotosəkillərdən aydın görünür ki, təkcə 2013-cü ildən 2019-cu ilə qədər yüksək dağ-meşə landsaftları seyrəkləşməyə məruz qalmışdır. Bunun da bir çox səbəbləri vardır ki, bunlardan ən mühüm insanlar tərəfindən normadan artıq heyvanların otarılması və ağacların qanunsuz yolla kəsilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Ş.Xəlilov “Azərbaycanın ekocoğrafi problemləri”, Bakı-2006, 160 səh.
2. Q.Məmmədov, K.Əsədov “Meşə ekolojiyası”, Bakı-2010, 450 səh.
3. A.D.Şabandayeva “Kiçik Qafqazın şimal və şimal-şərq hissəsində eroziya prosesinin ekoloji duruma, ekosistemlərə təsiri və ona qarşı kompleks mübarizə tədbirlərinin tətbiqinin zərurəti”, Bakı-2011, 144 səh.
4. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin 2010-cu il üçün hesabatı

Mil və Muğan düzü landşaftlarının idarə edilməsinin modelləşdirilməsi

Əbilov Murad Adışirin oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, magistr

Elmi rəhbər: prof. Qəribov Y.Ə.

E-mail: muradabilov1995@mail.ru

Müasir landşaftşünaslıq elminin ən vacib problemlərindən biri də landşaftların idarə edilməsinin elmi-nəzəri əsaslarının hazırlanması və onun modelləşdirilməsidir. Bu problem XX əsrin 70-ci illərindən etibarən dünya coğrafiyaçıları tərəfindən öyrənilməyə başlanılmışdır. Buna baxmayaraq XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində bu vacib problemin müəyyən məsələləri həll edilsədə, hələdə landşaftların idarə olunmasının modelləşdirilməsinin nəzəri əsasları tam işlənmiş və yaxud da müzakirə obyektii olaraq qalır.

Uzun illər Qərbi Avropa ölkələrində, xüsusi ilə Almaniya, Böyük Britaniya və Fransada, Şərqi Avropa ölkələrində landşaftların idarə edilməsinin bir sıra aspektləri tədqiq edilmişdir. Lakin bu işlərin demək olar ki, hamısı şəhərsalma, layihə, landşaft arxitekturası və planlaşdırılması aspektlərində olmuşdur. Landşaftların idarə edilməsinin, tənzimlənməsinin elmi-nəzəri məsələləri fundamental şəkildə öyrənilməmişdir.

Azərbaycan Respublikasında təbii və antropogen landşaftların idarə edilməsinin elmi-nəzəri məsələlərinin hazırlanmasında B.Ə.Budaqovun (1988), M.A.Müseibovun, M.Ə.Süleymanovun (2000), R.M.Məmmədovun (2005), A.A.Mikayılovun (2001), Y.Ə.Qəribovun (2008, 2010, 2017), M.C.İsmayılovun (2007, 2012), M.İ.Yunusovun (2000, 2007), E.Ş.Məmmədbəyovun (2002, 2015) və s. mütəxəssislərin rolu böyükdür.

Qeyd edilən mütəxəssislərin fikirlərini ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, Yer kürəsinin müasir landşaftları insanlar tərəfindən *idarə edilən* və *idarə edilməyən* olmaqla 2 qrupa bölünür. Bu və ya digər dərəcədə idarə edilən landşaftlar qurunun 60%-ə yaxın ərazisini tutur. Sistemli idarə edilən landşaftlar respublikamızın təbii komplekslərinin 70%-dən çoxunu təşkil edir [5]. Tədqiq olunan Mil və Muğan düzlərinin demək olar ki, bütün ərazi kompleksləri insan nəzarəti altındadır.

Mil və Muğan düzü landşaftları mərhələli və planlı şəkildə idarə olunur. Bu prosesdə idarəetmənin yuxarı pilləsində respublikanın komitə, nazirlik, yüksək təsərrüfat rəhbərləri durur. Yerli və regional səviyyədə konkret təsərrüfat sahələri kimi müəssisə, təsərrüfat, fermer, sahibkar, direktor və s. pillələrdə sistemli idarə edilir, planlaşdırılır. Lakin bəzi hallarda idarəetmə mexanizmində səhvlərə yol verilir, landşaftların tarazlı inkişafı pozulur, ciddi ekoloji böhranlar yaranır. İdarəetmənin düzgün aparılmaması nəticəsində deqradasiya, səhrələşmə, landşaftın tarazlı inkişafının pozulması halları da olur. Landşaftların idarə edilməsi bir neçə pillədə həyata keçirilə bilər: 1. respublika; 2. region; 3. yerli təsərrüfat [3].

Landşaftların idarə edilməsinin 1-ci pilləsində respublika səviyyəsində proqramlar qəbul olunur və onlar rayonların icra hakimiyyətlərinə, aqrar sektorlarına, suvarma, yerli sənaye, tedarük, satış, su təchizatı, meşəsalma və yaşıllaşdırma idarələrinə təqdim olunur. Yerli təsərrüfat müəssisələrində (fermer, kiçik sahibkar, müəssisə rəhbəri və direktoru və s.) sahibkarın mənimsədiyi və istifadə etdiyi landşaftın əsas parametrləri qiymətləndirilir. İlk növbədə ekoloji gərginlik yarada bilən parametrlər nəzarətə alınır. Məsələn, səthin parçalanması, meyilliyi, qrunt sularının səviyyəsi, minerallaşması, fəslı və illik dinamikası, gözlənilə bilən səhrələşmə, bataqlaşma, torpaqların şorlaşması riski və s.

Yerli təsərrüfat və müəssisə səviyyəsində landşaft idarəetməsinin ən mühüm şərtlərindən biri antropogen yüklərin düzgün uçota alınmasıdır. Təbii landşaftların antropogenləşmə əmsalı tədqiq olunan regionun bütün ərazilərində çox yüksəkdir. Ona görə də landşaft tiplərində yüklənmə normasından artıq antropogen təzyiqə məruz qalan komplekslərdə optimallaşdırma və normativlərə nəzarət işləri aparılmalıdır [5].

Landşaftların antropogen transformasiyasının idarə olunmasında qarşılaşan ən böyük çətin-

lik ondan ibarətdir ki, bütün landşaftların transformasiyası insanlar tərəfindən tənzimlənmə bil-mir. Bəzən insanın nəzarətindən kənar, tənzimlənməyən antropogen transformasiyalarda baş verir. Məsələn, qrunt sularının səviyyəsinin qalxması və minerallaşması, bataqlaşma, ifrat nəmlənmə, səhralaşma, təkrar şorlaşma və s.

Qeyd edilən neqativ transformasiyalar ilk növbədə ekoloji tarazlığın pozulması nəticəsində yaranmışdır. Planlı, tənzimlənmə transformasiyalar zamanı, xüsusi ilə aqroirriqasiya, bağ-plantasiya, otlaq-biçənək, seliteb və texnogen komplekslərin idarə edilməsində təsərrüfat rəhbərləri daima qrunt sularının səviyyəsinin qalxmasına və minerallaşmasına, bataqlaşma, səhralaşma və şorlaşma proseslərinə nəzarət edir, onun qarşısını almağa çalışır. Lokal sahələrdə buna nail olunsa da müəyyən region səviyyəsində bəzən bu proseslər nəzarətdən çıxır.

Aqroirriqasiya landşaftlarının idarə edilməsi çox mürəkkəb və çox parametrlı bir prosesdir. Bu prosesin əsasını ilk növbədə suvarma dövrünün, normasının və növünün düzgün seçilməsi təşkil edir. Təbii ki, bu komplekslərin yerləşdirilməsində təbii potensialın uçotu, ekoloji qiymətləndirmə normativləri də nəzərə alınmalıdır. Bütün bunlar aqroirriqasiya landşaftlarının müxtəlif tiplərinin seçiminə real əsas verir. Suvarma növünün seçilməsində meyillik, torpaqların mexaniki tərkibi və torpağın “tarla rütubət tutumu” nəzərə alınmalıdır [2].

Seliteb landşaftların idarə olunması çox mürəkkəb və həddən artıq çox komponentli məsələdir. Bu zaman tikinti-layihə işlərinin özünəməxsusluğunu, xüsusi landşaft planının və “çərçivə planının” hazırlanmasını, ərazinin meyilliyini və hidrogeoloji xüsusiyyətlərini, torpaq qruntun və litoloji özülün dözümlülüyünü nəzərə almaq zəruridir. Bu nəzarətdə infrastruktur və kommunikasiyaların (yollar, kanallar, kəmərlər, içməli və suvarma suyu, kanalizasiyalar və s.) işinə nəzarət edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Landşaftın idarə etmə sistemi çox mərhələlidir. Öncədən fermer, sahibkar, təsərrüfat və müəssisə sahibi mənimsədiyi və istifadə etdiyi landşaftın ən mühüm morfometrik parametrlərini qiymətləndirməlidir. Eyni zamanda ekogeomorfoloji gərginlik yaradan ekzodinamik proseslərin düzgün uçotu onların törədə biləcəyi risk və təhlükələrin davamiyyəti, təzahür xüsusiyyətləri də qiymətləndirilməlidir. Bütün iş adamları və sahibkarlar bu haqda düzgün hesablanmış informasiyalarla məlumatlandırılmalıdır.

Landşaftın idarə edilməsinin ən mühüm şərtlərindən biri də antropogen yüklərin düzgün uçota alınması və hər bir landşaft tipi və növü üçün müvafiq yüklənmə həddinin müəyyən edilməsidir. Mil və Muğan düzündə və onların təmasda olduğu ərazilərdə əhalinin sıxlığı ümumi respublika göstəricisindən xeyli çoxdur. Təbii olaraq regionun təbii landşaftlarının antropogenləşmə əmsalı da çox yüksəkdir (0,8-dən çox, bəzi yerlərdə 1-ə yaxındır). Belə bir şəraitdə landşaftların sistemli öyrənilməsi hər bir landşaft tipində antropogen yüklənmənin norma və orta hədlərinin müəyyənləşdirilməsi olduqca vacibdir.

Landşaftların idarə edilməsi və eyni zamanda buna müvafiq olaraq antropogen yüklərin optimallaşdırılması prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir. Landşaftın potensialından, yüklənmə dərəcəsi, gözlənilən ekoloji təhlükə və risklərdən asılı olaraq bu proses 4 və yaxud 5 mərhələli ola bilər.

Mil və Muğanın akkumulyativ düzənliklərinin yarım səhra, intrazonal və quru çöl komplekslərinin müxtəlif modifikasiyalarında landşaft idarə etməsinin ilk mərhələsində landşaftın ekoloji vəziyyəti, dayanıqlığı qiymətləndirilir. Bu mərhələdə irəli sürülən təkliflərlə həm təbii, həm də antropogen landşaft vahidlərinin effektivlik, dayanıqlıq və stabillik dərəcəsi müəyyənləşdirilir.

Landşaft idarə etməsinin ikinci mərhələsi landşaftın təbii potensialının dəqiqləşdirilməsi əsasında ekoloji gərginlik yarada bilən risk və təhlükə proseslərinin öncədən planlaşdırılmasıdır. Bunların içərisində irriqasiya eroziyası, təkrar şorlaşma, bataqlaşma, şumlanan ərazilərin nəmlənməsi və səhralaşma riski xüsusi qeyd edilməlidir. Qeyd edilən təhlükəli proseslərin qarşısının alınması üçün tədbirlər hazırlanır [4].

İdarə etmənin üçüncü ən vacib mərhələsində landşaftlarda baş verə biləcək ekoloji risk, təhlükə və gərginliyi artırma bilən proseslərə qarşı hazırlanmış tədbirlərin həyata keçirilməsi və

bu tədbirlərin yerinə yetirilməsinə müntəzəm nəzarət edilməsidir.

İdarə etmənin sonuncu mərhələsi daha vacibdir. Bu mərhələdə hazırlanmış təkliflər, tədbirlər və normativ sənədlər iş adamları, müəssisə və təsərrüfat rəhbərlərinə hər tərəfli izah edilir, konflikt törədən situasiyalar həll edilir, təsərrüfat işlərinə nəzarət artırılır. Əhalinin maarifləndirilməsi landşaftın düzgün və səmərəli idarə edilməsini daha da asanlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva S.Q. Kür-Araz ovalığında təbii-dağıdıcı hadisələrin məskunlaşmaya təsiri. Bakı, 2018. 216 s.
2. Məmmədbəyov E.Ş., Yunusov M.İ. Mil düzündə dayanıqlı aqroirriqasiya landşaftlarının formalaşmasında qrunt sularının rolu. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, XVI cild. Bakı, 2011.
3. Məmmədov R.M. Azərbaycanda landşaft planlaşdırılması, mahiyyəti və tətbiqi. Bakı, 2016. 290 s.
4. Mikayılov M.A. Mil düzü landşaftlarında səhrələşmə prosesinin müasir vəziyyəti // Bakı Universitetinin Xəbərləri, təbiət elmləri seriyası, №1. Bakı, 2011. s.229-239.
5. Qəribov.Y.Ə. Azərbaycan Respublikasının təbii landşaftlarının optimallaşdırılması. Bakı, 2012. 216s.

Quba-Xaçmaz iqtisadi – coğrafi rayonunun relyefinin geometik modeli

Əhmədli Səkinə Oqtay qızı

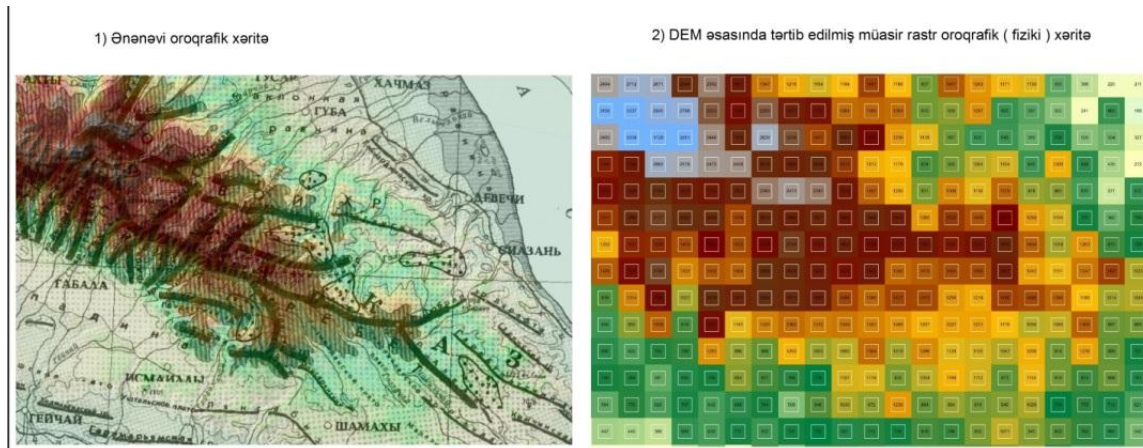
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. M.M.Mehbaliyev

E-mail: ahmedlisakina7@gmail.com

Relyef xəritənin mühüm məzmun elementlərindən biridir. Relyefin hərtərəfli öyrənilməsi bir çox təcrübi və elmi işlərdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Relyefin xəritədə təsviri həmin xəritənin miqyasından və məqsədindən asılı olaraq, kartoqrafik nöqtəyi-nəzərdən düzgün, coğrafi nöqtəyi-nəzərdən isə oxşar və əyani olmalıdır. Xəritələrdə relyefi təsvir etmək üçün perspektiv, ştrixləmə, yuma, izohipslər və hipsometrik üsullardan istifadə edilir.

XX əsrin sonlarından etibarən xəritə tərtibatında CİS-dən intensiv istifadə özü ilə yeni dəyişikliklər da gətirmiş oldu. Artıq müasir coğrafiya elmində ənənəvi xəritələrlə yanaşı müasir dizayn və tərtibata malik xəritələr də getdikcə geniş yer tutur [1]. Bu baxımdan tərəfimizdən tərtib edilmiş Quba-Xaçmaz iqtisadi coğrafi rayonuna aid relyefin geometik modeli və rastr oroqrafik xəritə öz aktuallığı və müasirliyi ilə seçilir (Şəkil1).

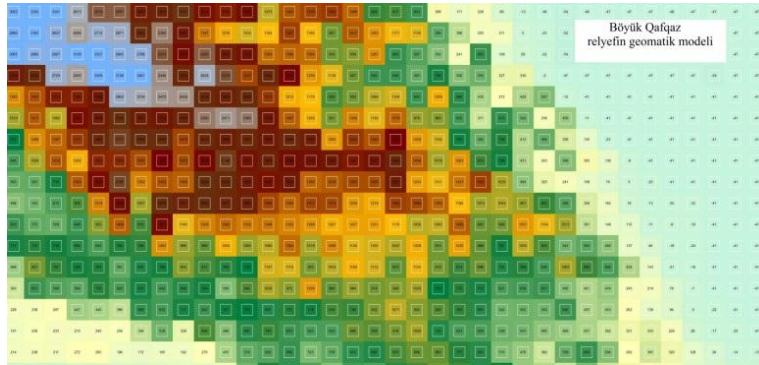

Şəkil 1. Ənənəvi və müasir oroqrafik xəritənin müqayisəsi (Quba-Xaçmaz iqtisadi coğrafi rayonuna təmsalında)

Quba-Xaçmaz iqtisadi coğrafi rayonuna aid rastr oroqrafik xəritənin tərtibat zamanı ArcGIS 10.3 proqram təminatı və DEM (Digital Elevation Model)- Relyefin Rəqəmli Modelindən istifadə edilmişdir. RRM rastr təsviri CİS-də məkan təhlilində istifadə edilir və özündə relyefin müxtəlif morfometrik xüsusiyyətlərini toplamış universal fayl hesab edilir.

RRM rastr təsvirinin hər bir kvadratı və ya daması bir atributiv xassəyə malik olan müəyyən coğrafi sahəni əhatə edir. Piksəl adlandırılan bu hissələr nə qədər kiçik olarsa, verilənlər məcmusu bir o keyfiyyətli hesab olunur və ya əksinə. Rastr təsvirlər ilk növbədə coğrafi məkanı daha asan ifadə etməyə imkan verir. RRM rastr model kimi fasiləsiz informasiya qatlarının (məsələn ərazinin yüksəkliyi) təsvirində və xəritələşdirilməsində geniş istifadə edilir. Bu tip rastr təsvirlərdə piksellərin ölçüsü böyüdükcə o daha çox sahəni əhatə edir, lakin bu zaman ayırma qabiliyyəti (resolution) azalmış olur [2].

Tədqiqat zamanı müxtəlif hissələrdən ibarət RYM faylları ArcGIS proqram təminatında ilk növbədə mozaika (birləşdirmə) əməliyyatından keçirilmişdir. Relyefin sadələşdirilməsi məqsədilə RYM rastr təsvirində tərəfi 40 m olan piksellər “Resample” modulu vasitəsilə 125 dəfə böyüdülmək tərəfi 5000 m-ə çatdırılmışdır. Conversation (çevrilmələr) menyusundan “Raster to point” əmri vasitəsilə hər bir kvadratın (piksəl) daxilinə avtomatik rejimdə uyğun yüksəklik qiymətləri qeyd olunmuşdur. Nəticədə bütün xəritədə simmetrik olaraq kvadratlar şəbəkəsinə uyğun mütləq yüksəkliklər öz əksini tapmışdır [3]. Daha sonra hipsometrik qaydaya uyğun olaraq xəritəmizdə yüksəklik şkalası seçmişik. Bu zaman ərazimiz üçün dəniz sahəsi açıq mavi, düzənliklər yaşıl rəng, dağətəyi və orta dağlıq qəhvəyi rəngin müxtəlif çalarları, yüksək dağlıq qurşaq isə tünd mavi rəng (nival-buzlaq landşaftına uyğun olaraq) seçilmişdir (Şəkil 2).

Şəkil 2. Relyefin rastr riyazi-kartoqrafik modeli (geomatik model). ArcGIS proqram təminatının tətbiqi və RRM faylın emalı ilə tərtib edilmişdir.

CİS əsasında tərtib etdiyimiz xəritənin əhəmiyyətli relyef xəritələrinə nisbətən bir sıra üstünlükləri mövcuddur. Belə ki, rastr oroqrafik xəritə elə ilk baxışdan oroqrafik və hipsometrik quruluşu özündə qeyri-adi əks etdirməsi ilə seçilir. Xəritədə relyefin oroqrafiyası və hipsometrik quruluş əhəmiyyətli üsullarla deyil, RRM faylın deşifrə olunması ilə təsvir edilmişdir. Mütləq yüksəkliklər xəritə üzərində sistemli və simmetrik qeyd edilmişdir ki, bu da ərazinin relyefi haqqında çox asanlıqla informasiya əldə etməyə imkan verir.

Tərtib etdiyimiz geomatik modeldə oroqrafik quruluş sadələşdirilmişdir, oxunması sadə və maraqlıdır. Tədris zamanı şagird və tələbələrdə xəritəyə, coğrafiya elminə maraq oyatmaq üçün fikrimizcə bu tip müasir vəsaitlər mühüm rol oynaya bilər. Rastr oroqrafik xəritədən həm müxtəlif coğrafi dizayn işlərində, həm də ölkəmizə gələn turistlərin marağını artırmaq üçün reklam-tanıtım və s. də istifadəsi mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Mehdiyev A.Ş., İsmayılov A.İ. Coğrafi İnformasiya Sistemləri, Bakı 2010,-232 səh.
2. Piriye R.X. Kartoqrafiya, Bakı 2015-440 səh.
3. <https://www.esri.com>

Dağ-qara torpaqların əmələ gəlməsində ekoloji amillərin rolu

Əhmədov Əmrah Etibar oğlu

BDU, Ekologiya fakültəsi, I kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. Məmmədov V.Ə.

E-mail: shaxnigar.qodjaeva@mail.ru

Ölkəmizdə dağ qara torpaqlar əsasən Kiçik Qafqazın (Gədəbəy, Daşksən) və Böyük Qafqazın (İsmayıllı, Şamaxı) orta dağlıq zonasında, meşələrin aşağı sərhədində yayılmışdır. Böyük münbitlik potensialına malik olan bu torpaqlar əkinçilikdə (kartof, taxıl, bağçılıq və s) geniş istifadə edilir.

Ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən (1, 2, 3, 4 və s.) müxtəlif illərdə aparılan tədqiqat materiallarının təhlilindən məlum olur ki, klassik dağ qara torpaqlar Kiçik Qafqazın şimal-qərb hissəsində, xüsusilə Gədəbəy bölgəsində geniş sahələri əhatə edir. Bu torpaqlar daha çox antropogen gərginlik nəticəsində formalaşır. Belə ki, relyefin əkinçilik üçün yararlı yerlərində meşələr qırılmış və həmin sahələrdə meşə bitkilərinin kök sistemləri güclü şaxələnen paxlalı və yumşaq, sıx saçaqlı kökləri olan hündür boylu otlar əvəz etmişdir. Davamlı çim qatı əmələ gətirən və çoxlu üzvi qalıqlar toplayan bu bitkilərin dağ qara torpaqların formalaşmasına güclü təsiri olmuşdur [1].

Məlum olduğu kimi dağ qara torpaqlar yayılan Gədəbəy ərazisində hava şəraiti nisbətən sərin keçir. Belə şəraitdə qarışıq ot bitkilərinin torpaqda topladığı çoxlu üzvi qalıqlar tam minerallaşa bilmir, ilbəlil üzvi qalıqların miqdarı artır, torpaq daimi təzə bitki qalıqları ilə zənginləşir, nəticədə humus əmələgəlmə prosesi güclənir. Bu da dağ qara torpaqların formalaşmasında çox böyük rol oynayır.

Bölgədə dağ qara torpaqların əmələ gəlməsinə relyefin dəyişkənliyi, bioiklim şəraiti, yamaqların forması, baxarlılığı, meyilliyi, süxurların aşınması, bitki örtüyünün sıxlığı, müxtəlifliyi olduqca böyük təsir göstərir. Belə ki, şimal və qərb baxarlı yamaqlar uzun müddət kölgəli olduğundan qar örtüyü gec əriyir [2].

Həmin yamaqlar nəmli olur və güclü inkişaf etmiş bitkilərlə örtülür. Yerüstü və yeraltı orqanları güclü şaxələnen sıx saçaqlı ot bitkiləri altında əmələ gələn dağ qara torpaqlar qalın və genetik qatları tam formalaşmış olur. Dağ bozqırlarında zəngin ot bitkiləri altında əmələ gələn qara torpaqlar üzvi maddələrin çoxluğu ilə seçilir. Dağ qara torpaqların humus ehtiyatı ilə zəngin olan tünd rəngli qatı humuslu və ya çürüntülü akkumulativ qat kimi ayrılır. Dağ qara torpaqların xarakterik əlamətləri, əsasən də əkinəlik qatında, aydın seçilən topavari strukturun olmasıdır. Bu torpaqlar yayılan sahələrdə çəmən-bozqır və bozqır bitkilərinin güclü kök sistemlərinin inkişafı ilə kalsium-humatın əmələ gəlməsi torpağın profilinin davamlı strukturlu olmasına çox yaxşı şərait yaradır. Dağ-qara torpaqların əmələ gəlməsində çürüntünün toplanması ilə birlikdə bitkilərin qidalandığı əsas mürəkkəb üzvi-mineral birləşmələr formasında bərkiməsi gedir və onlar torpaqların münbitliyində böyük rol oynayır.

Dağ qara torpaqlar əmələ gələn dağ bozqırlarından hər il tərkibləri azot və kül maddələri ilə zəngin olan çoxlu miqdarda bitki qalıqları toplanır. Bu torpaqlarda üzvi qalıqların çoxluğu torpağın səthini yağış damcılarının dağdıcı zərbəsindən, günəş şüalarının quruducu təsirindən qoruyur, səthi su axımının formalaşmasına imkan vermir [3].

Dağ qara torpaqların kənd təsərrüfatı bitkiləri altında intensiv istifadəsi torpaq əmələgəlmə prosesini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Bu dəyişikliklər torpağın ardıcıl mexaniki becərilməsi, bitkilərin dəyişməsi, gübrələrin verilməsi və s. ilə sıx bağlıdır. Həmin torpaqlar eroziyaya qarşı çox davamlılığı ilə seçilir. Ancaq cənub və şərq baxarlı yamaqlar çox işıqlanır, yaxşı qızır, qar örtüyündən daha tez azad olur. Bu yamaqlar çox quru, dik və kəskin parçalanmış olduğundan onların bitki örtüyü kəskin seyrəkləşir. Həmin yamaqlarda zəif inkişaf etmiş və skletli dağ qara torpaqlar əmələ gəlir. Onlar az qalınlığı, eroziyaya qarşı davamsız olması ilə seçilir.

Beləliklə Kiçik Qafqazda dağ qara torpaqların meşə talaları və meşələrin aşağı sərhədlərində yayılması, ayrı-ayrı sahələrdə tək-tək iri ağacların, kolların olması, yaxın keçmişdə bu torpaqların meşə altından çıxmasına profilində gilləmiş allüvial horizontun, tutqun qırmızımtıl rəngin görünməsi, orta qatlarda qozvari strukturun qalması ilə də izah oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Гасанов Г.К.- Эрозия почв в бассейне реки Шимхорчай и борьба с нею. Автореф. Канд. Дис. Баку, 1961, 24 с.
2. Салаев М.Э.-Почвы Малого Кавказа. Изд-во «АН Азерб.ССР», Баку, 1966, 238 с.
3. Шакури Б.К.-Сравнительная характеристика Предкавказских черно-земных почв Малого Кавказа. В кн. «Научные основы рационального использования почв черноземной зоны СССР и пути повышения их плодородия. Кишинев, 1968, с. 216-224

İqlim dəyişmələrinin Azərbaycan ərazisində təzahür formaları

Əliyeva Nərin Bahadır qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistrant

Elmi rəhbər: prof. R.N.Mahmudov

E-mail: nani_aliyeva@bk.ru

İqlimin tərəddüdü və dəyişənliyi problemi müasir dövrdə bəşəri əhəmiyyət daşıyır. Bu problem respublikamızda da öz əksini tapmışdır. Respublika ərazisində mümkün ola bilən iqlim dəyişmələrini müşahidə məlumatları əsasında tədqiq etmək üçün, 1958-1997-ci illər ərzində 40-dan çox hidrometeoroloji stansiyaların məlumatlarından istifadə edilmişdir. Havanın temperaturunun 1881-ci ildən başlayaraq dəyişmə tendensiyasını tədqiq etmək üçün Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Lənkəran, Zaqatala və Quba hidrometeoroloji stansiyalarının məlumatlarından istifadə edilmişdir [6].

Respublika ərazisində keçən 100 ildə temperatur və yağıntı məlumatları ətraflı təhlil edilib öyrənilmişdir. Məlumatların təhlili göstərir ki, orta illik temperatur normalalarının ərazi üzrə fərqi $+0.34^{\circ}\text{C}$ təşkil edir. Ən böyük temperatur artımı Şəmkir $+0.9^{\circ}\text{C}$, Daşkəsən $+0.8^{\circ}\text{C}$, Sumqayıt $+0.7^{\circ}\text{C}$ stansiyalarında müşahidə edilmişdir [3].

1961-1990-cı illərdə orta illik temperatur Azərbaycan ərazisində $0.2-0.6^{\circ}\text{C}$ intervalında artmışdır. Son 10 ildə temperatur daha 0.41°C yüksəlmişdir. Yağıntı normaları temperatura nisbətən ərazi və zaman üzrə daha böyük göstəricidə dəyişir. İllik yağıntılar ərazi üzrə orta hesabla 10.3% (± 10.5) dəyişmişdir. Ən böyük artım Xəzər sahilində 89-132 % müşahidə edilmişdir.

Azərbaycan ərazisinin çox mürəkkəb relyef xüsusiyyətlərinə malik olduğunu nə-zərə alaraq, temperatur və yağıntı anomalialarını qiymətləndirmək üçün, aşağıdakı ərazi təsnifatı müəyyən edilir: 1) Xəzər sahili; 2) düzən; 3) dağ-ətəyi; 4) orta dağlıq; 5) yüksək dağlıq [4].

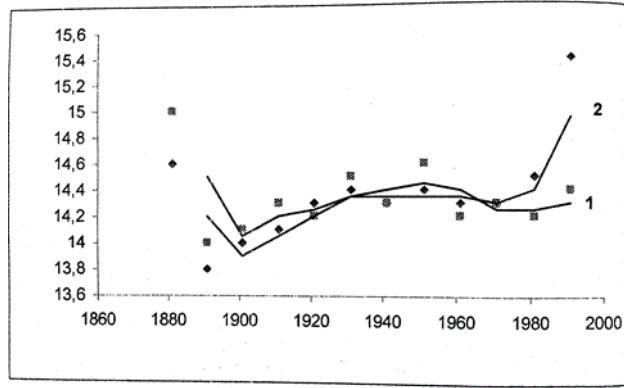
Bu bölgünün aparılması zamanı aşağıdakı meyarlardan istifadə edilmişdir:

Yağıntılar üçün: 1) [200; 300] mm, 2) [300; 400] mm, 3) [400; 600] mm, 4) [600; 800] mm, 5) [800; 1300] mm.

Temperatur üçün isə orta iqlim norması nəzərə alınmışdır. Bu zaman sahil boyu ərazilərdə $[14; 16]^{\circ}\text{C}$, düzən $[14; 15]^{\circ}\text{C}$, dağətəyi $[11; 13]^{\circ}\text{C}$, orta dağlıqda $[8; 10]^{\circ}\text{C}$, yüksək dağlıqda $[6; 8]^{\circ}\text{C}$ qəbul edilmişdir.

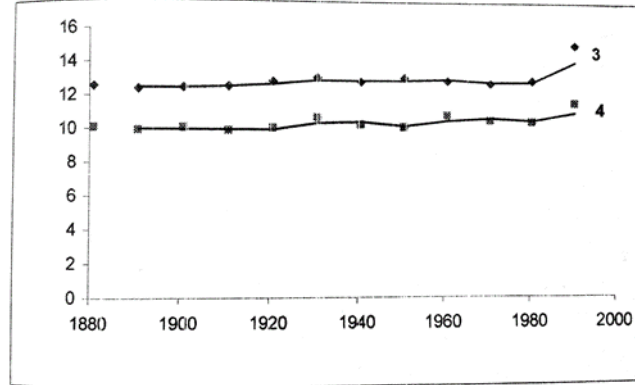
Şimal yarımkürəsində müəyyən edilmiş 3 global iqlim tərəddüdləri Azərbaycan ərazisində aşağıdakı kimi təzahür etmişdir:

1. Respublikanın düzən və sahilboyu ərazilərində keçən 100 ildə 1900-1950-ci illər arasında temperatur artmış sonra 1950-1980-ci illər arasında azalmış, sonrakı 1998-ci ilə kimi olan müddətdə yenidən artmışdır. Atmosfer yağıntıları qeyd edilən ərazilərdə 1950-ci illərə kimi azalmış, sonrakı 20 ildə artmış, daha sonra 2009-cu ilə kimi olan müddətdə bir qədər azalmışdır (şəkil 1).

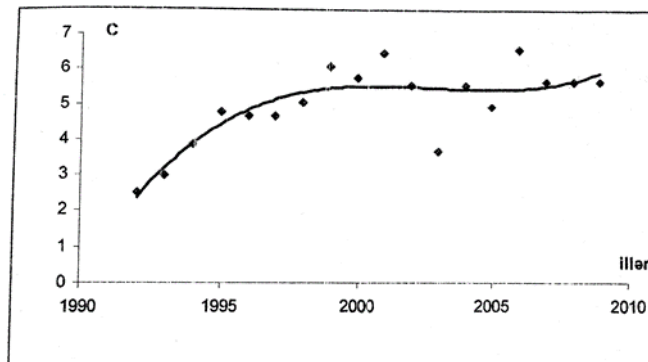
Şəkil 1. Düzən (1) və sahilboyu (2) ərazilərdə havanın orta on illik temperaturu

2. Respublikanın dağətəyi və orta dağlıq ərazilərində temperaturun 1930-1950-ci illərə kimi artımı sahil və düzən ərazilərə nisbətən bir qədər zəif baş vermişdir, bu ərazilərdə kəskin artım 1980-ci ildən sonra müşahidə edilir. Atmosfer yağıntıları dağətəyi və orta dağlıq ərazilərdə 1950-ci illərə kimi azalmış, sonrakı 20 ildə (1970-ci illərə kimi) bir qədər artmış və 1980-ci illərdən başlayaraq yəndən azalmışdır (şəkil 2).

Şəkil 2. Dağətəyi (3) və orta dağlıq (4) ərazilərdə havanın orta on illik temperaturu

3. Yüksək dağlıq ərazilərdə keçən əsrin ortalarına kimi temperaturun artması, yağıntılarda isə cüzi azalma müşahidə edilmişdir. sonra temperatur temperatur paylanmalarında 1980-ci illərə kimi bir qədər stabillik, yağıntılarda isə cüzi artım olduğu nəzərə çarpır. 1980-ci illərdən sonrakı 2008-ci ilə kimi olan müddətdə temperaturun artması ilə yağıntıların bir qədər azalması baş vermişdir. Son illərdə isə yağıntılar Azərbaycan ərazisində təqribən 100 mm-ə qədər azalmışdır (şəkil 3).

Şəkil 3. Yüksək dağlıq ərazilərdə havanın temperaturunun orta illik gedişi (1991-2009)

Beləliklə, müəyyən kəmiyyət göstəricilərini nəzərə almasaq respublika ərazisində 1950-ci illərə kimi temperatur artmış, sonra 1980-ci illərə kimi stabilləşmə və azalma baş vermiş, 1981-ci ildən 2008-ci ilə kimi yenidən artmışdır. Atmosfer yağıntıları həmin dövrdə respubli-

ka ərazisində düzən və dağlıq ərazilərdə müvafiq şəkildə dəyişmişdir.

Xəzər dənizinin səviyyə təərəddütləri Azərbaycanda iqlim təərəddütlərinin əsas gös-təricisi-dir. Bununla əlaqədar olaraq, Xəzər dənizinin səviyyəsi 1940-cı illərdən başlayaraq 1970-ci illərin ortalarına kimi aşağı düşmüşdür. 1975-ci ildən sonrakı dövrdə Xəzər dənizinin səviyyəsinin artması ilə temperatur artmış yağıntılar isə bir qədər normadan aşağı olmuşdur. 2004-cü illərdən başlayaraq bəzi məntəqələrdə temperaturun düşməsi və yağıntıların artması müşahidə edilir. Azərbaycanda müşahidə edilən iqlim təərəddütlərinin dəyişmə sürəti Avropa ərazisi ilə eynidir. Xəzərin səviyyə təərəddütləri əsasən Avropanın iqlim xüsusiyyətlərindən daha çox asılıdır. Çünki, Xəzərə tökülən böyük çaylar Avropa ərazisindən keçir [4].

BTM-nin iqlim dəyişmələri haqqında Çərçivə Konvensiyası üzrə Birinci Milli Hesabatında iqlim dəyişmələrin biomüxtəlifliyə təsiri məsələlərə baxılmış və bu sahədə proqnozlar verilmişdir [1]. Aparılan hesablamaların nəticəsində məlum olmuşdur ki, iqlim dəyişmələri ilə əlaqədar Xəzər hövzəsinin rütubəliyi arta bilər, bu isə yaxın illərdə onun səviyyəsinin 26,0-25,0 intervalında dəyişə bilər. 2030-cu ildə isə 136,2 min hektar su altında qala bilər və bu ölkənin ümumi sahəsinin 1,6%-ni təşkil edəcəkdir.

BMT-nin iqlim dəyişmələri haqqında Çərçivə Konvensiyası üzrə ikinci Milli hesabatına əsasən istifadə edilən PRECIS modelinin senarisinə görə 2021-2050-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında orta illik temperaturların artması 1,5- 1,6⁰C təşkil edəcək. Sahilboyu ərazilərdə və Naxçıvan MR-nın qərb bölgələrində bu artım 1,7⁰C təşkil edir. Alınmış nəticələrə görə temperatur artması bu əsrin birinci yarısında hər on ildə təqribən 0,3⁰C ola bilər. Yağıntılar 2021-2050-ci illərdə 1961-1990-ci illərə nisbətən ölkə ərazisində, o cümlədən Kür-Araz hövzəsində və başqa regionlarında 5%-ə qədər azalması gözlənilir [2].

Beləliklə, iqlim təərəddütlərinin ağır fəsadları bütün Yer kürəsinin regionlarında olduğu kimi, Azərbaycan ərazisində də ciddi təzahür formalarının yaranmasına səbəb ola bilər. Temperaturun artması, yağıntıların azalması, quraqlığın yaranması məhsuldarlığın aşağı düşməsinə, su qıtlığına səbəb ola bilər. Buna görə də, təcili tədbirlər proqramının işlənilməsinə böyük ehtiyac yaranmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının İqlim dəyişmələri üzrə I Milli Məlumat, Bakı, 2000.
2. Azərbaycan Respublikasının İqlim dəyişmələri üzrə II Milli Məlumat, Bakı, 2010.
3. Mahmudov R.N Hidrometeorologiya, iqlim dəyişmələri, fəlakətlər və həyat. Bakı, "Nurlan", 2006, 75 s.
4. Məmmədov Ə.S Azərbaycanda müasir iqlim dəyişmələri və onun proqnozlaşdırılması. Bakı, "MBM", 2015, 328 s.
5. Məmmədov Ə.S., Hədiyev Y.C. İqlimin dəyişməsində təbii və antropogen amillərin rolu. "Azərbaycan Respublikası konstruktiv coğrafiyası", III cild, Bakı, Elm, 2000 s. 71-76
6. Səfərov S.H., Mahmudov R.N Müasir iqlim dəyişmələri və Azərbaycan. Bakı, "Ziya", 2015, 312 s.

Xəzər dənizinin səviyyə təərəddütləri

Əliyeva Sara Fərhad qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

I kurs, magistrant

Elmi rəhbər: dos. İ.M.Abdullayev

E-mail: sara.rahimova1997@gmail.com

Xəzər dənizi dünyanın ən böyük və nadir materikdaxili axarsız su hövzəsidir. Xəzər dənizinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də səviyyəsinin dövrü olaraq təkrarlanan dəyişkənliyidir. Xəzər dənizinin səviyyəsinə bu özünəməxsus dəyişiklik həm ətraf mühitə, həm də təbii və antropogen sistemlərə ciddi təsir göstərir. Bu səbəbdən də Xəzər dənizinin səviyyəsinin dəyişkənliyinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xəzər dənizinin səviyyəsinin dəyişməsi hal-hazırda Xəzərin ən böyük problemlərindən biridir [1].

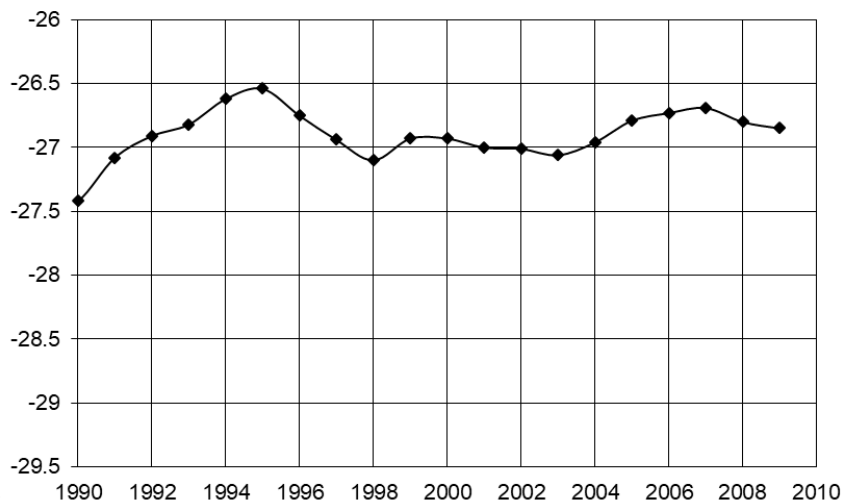
Cədvəl 1. Xəzər dənizi səthində səviyyə dəyişkənliyi və dəniz səthinin sahəsi

İllər:	Səviyyə, m:	Sahə, min. km ²
1950	-27,80	375,80
1960	-28,12	375,08
1970	-28,96	374,60
1980	-27,18	376,15
1990	-26,94	386,68
1995	-27,06	385,96
2000	-27,17	385,13
2010	-27,05	385,98

Xəzərin səviyyə tərəddüdləri ekoloji şəraitə də təsir göstərir. Dənizin səviyyəsi aşağı düşərsə suyun şorluğu artır, balıqların qidalanma ərazilərinin məhsuldarlığı və sahəsi azalır. Dənizin səviyyəsi qalxdıqca isə şorluq azalır, xüsusən də çayların delta ərazilərində və bu zaman yem ehtiyat artır [2].

Xəzər dənizi səviyyəsinin dəyişməsi morfometrik elementlərin dəyişməsi ilə nəticələnir. Xəzər dənizində səviyyənin dəyişməsinə səbəb olan əsas amillər bunlardır: atmosfer təzyiqinin dəyişməsi, su balans elementlərinin dəyişməsi, qabarma əmələgətirən qüvvələrin təsiri, tektonik proseslər, iqlim dəyişmələri. Xəzər dənizindən səviyyənin dəyişməsinin iki növü vardır: həcmi və deformasiya dəyişmə [3].

Xəzər dənizi 10 milyon il əvvəl formalaşmışdır. Xəzər dənizinin səviyyəsi üzərində instrumental müşahidələrin aparılmasının ilk addımı 1830-cu il-də Bakı buxtasında C.Lents tərəfindən atılmışdır. 70 il ərzində bu məntəqə Xəzər dənizi sahilində yeganə məntəqə olaraq səviyyə tərəddüdü haqqında məlumat əldə edilməsində kifayət deyildi. Bu səbəbdən də 1900-cü il-də Küli-Mayak və Mahaçqalada, 1913-cü ildə Çələkəndə, 1915-ci ildə isə Krasnovodskda, 1921-ci ildə isə Fort-Şevçenko və Qaraboğazqolda səviyyə üzərində müşahidələrə başlanılırdı [4]. Xəzər dənizinin səviyyəsinin dəyişməsi son 3500 ildə 15 m. olmuşdur. Xəzər dənizinin səviyyəsi ən aşağı 1977-ci ildə -29,00 m. olmuşdur. 1978-ci ildən başlayaraq Xəzərin səviyyəsi qalxmağa başlamış və 1995-ci ildə dənizin səviyyəsi ən yüksək səviyyə -26,50 m. olmuşdur. 1996-2000-ci illər ərzində Xəzər dənizinin səviyyəsi 35 sm. enmiş və 2001-ci ildən başlayaraq isə yenidən qalxmışdır. 2001-2005-ci illər ərzində Xəzər dənizinin 30 sm.-ə qədər yüksəlmişdir. 2005-ci ildən başlayaraq dənizin səviyyəsi enmişdir. 2015-ci ildə isə bu enmələr dayanmış və səviyyə -27,67 m. olmuşdur [5].

Şəkil 1. Bakı məntəqəsində Xəzər dənizinin çoxillik səviyyə tərəddüdləri

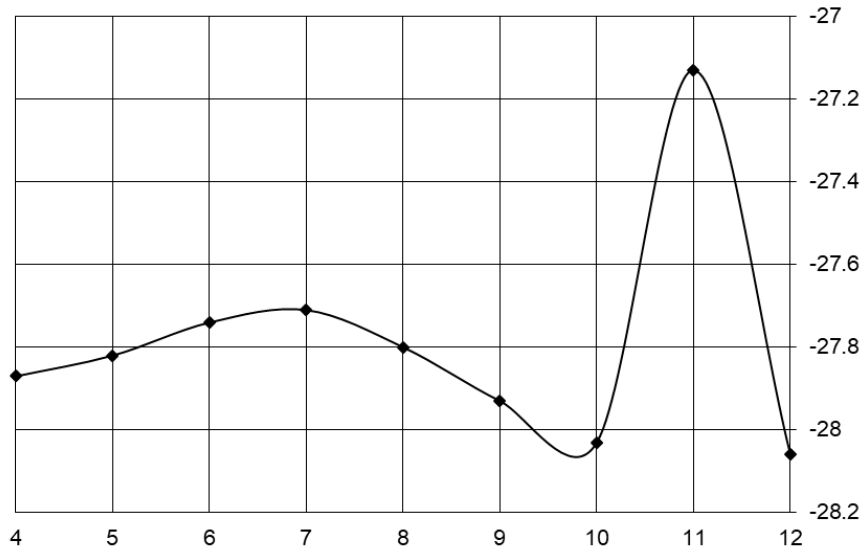
Cədvəl 2. Bakı məntəqəsində Xəzər dənizinin çoxillik səviyyə tərəddüdləri

İllər:	Səviyyə:	İllər:	Səviyyə:	İllər:	Səviyyə:
1962	-28,11	1978	-28,87	1994	-26,62
1963	-28,36	1979	-28,58	1995	-26,54
1964	-28,29	1980	-28,43	1996	-26,75
1965	-28,33	1981	-28,15	1997	-26,94
1966	-28,17	1982	-28,06	1998	-27,1
1967	-28,24	1983	-27,99	1999	-26,93
1968	-28,37	1984	-27,96	2000	-26,93
1969	-28,4	1985	-27,89	2001	-27,00
1970	-28,27	1986	-27,81	2002	-27,01
1971	-28,33	1987	-27,71	2003	-27,06
1972	-28,4	1988	-27,53	2004	-26,96
1973	-28,47	1989	-27,52	2005	-26,79
1974	-28,58	1990	-27,42	2006	-26,73
1975	-28,83	1991	-27,08	2007	-26,69
1976	-28,83	1992	-26,91	2008	-26,80
1977	-28,92	1993	-26,82	2009	-26,85

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi 1962-2009-cu illər arasında Xəzər dənizinin səviyyəsi Bakı məntəqəsində çoxillik dəyişməyə məruz qalmışdır. 1962-ci 1982-ci illər arasında Xəzərin səviyyəsi -28 m. ətrafında tərəddüd etmişdir. 1983-cü ildən başlayaraq səviyyə qalxmağa başlamış, -27 m. ətrafında tərəddüd etmişdir. 1992-ci ildən səviyyə yenidən daha çox düşmüş -26 metr ətrafında tərəddüd etmiş, yalnız 1998, 2001, 2002 və 2003-cü ildə Xəzərin səviyyəsi -27 m. ətrafında olmuşdur.

Cədvəl 3. Neft daşları məntəqəsində 2019-cu il aprel-dekabr ayları ərzində orta aylıq səviyyə tərəddüdləri

Aylar:	Orta aylıq:
4	-27,87
5	-27,82
6	-27,74
7	-27,71
8	-27,8
9	-27,93
10	-28,03
11	-27,13
12	-28,06

Şəkil 2. Neft daşları məntəqəsində 2019-cu il aprel-dekabr ayları ərzində orta aylıq səviyyə tərəddüdləri

Şəkil 2-dən görüldüyü kimi Xəzərin Neft daşları məntəqəsində səviyyəsi aprel ayından ya da doğru artmışdır. Avqust ayından payıza doğru isə səviyyə azalmış, ən aşağı səviyyə oktyabr ayında olmuşdur. Noyabr ayında isə səviyyə maksimal qiymət almış, böyük sıçrayışla yenidən aşağı düşmüşdür.

Xəzər dənizi mövsümi səviyyə dəyişmələrinə malikdir. Səviyyə daha çox dekabr və fevral aylarında aşağı olub, mart-iyul aylarında isə səviyyə qalxmağa başlayır və may-iyun aylarında daha çox səviyyə qalxır, ən yüksək səviyyə isə iyun-iyul aylarında olur. Mövsümi dəyişmədə səviyyə dəyişməsi amplitudası çoxsulu illərdə 56 sm, az sulu illərdə isə 15 sm. olur. 1900-2005-ci illər arasında səviyyənin mövsümi çoxillik dəyişməsi 30 sm. təşkil etmişdir [6].

Ədəbiyyat:

1. Cəfərova A.Ə. Azərbaycanın Xəzər sahili zonasının sahə strukturunun müasir vəziyyəti. Gəncə, 2017.
2. www.wikibooks.org
3. www.meteomelumat.wordpress.com
4. İsmayılov Ç.N. Xəzər dənizinin və sahiləyən ərazilərin ekologiyası” Bakı 2005.
5. www.eco.gov.az
6. Məmmədov R.M “Xəzər dənizinin hidrometeorologiyası” Bakı 2007

Böyük Qafqazın cənub yamacı relyefinə ekzodinamik proseslərin təsiri

Əliyeva Zinyət Rüstəm qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. G.B.Əhmədova

E-mail: zinyet.aliyeva_1996@list.ru

Azərbaycan Respublikası ərazisinin nəhəng orografik vahidlərindən biri Böyük Qafqaz dağlarıdır. Azərbaycan ərazisi daxilində Baş Suayırıcı silsilənin cənub yamacı əsasən orta dağlıq qurşaqla yerləşir. Cənub yamacın əsas geomorfoloji xüsusiyyətləri, onun çox dik, pilləli şəkildə Qanıx-Əyriçay vadisinə düşməsidir. Relyefin nisbi yüksəklik amplitudu orta dağlıqda 1000-1200 m-ə, alçaq dağlıqda isə 300-500 m-ə çatır. Cənub yamacda hakim relyef formaları

erozion köndələn tirələr və çay dərələridir. Müasir geomorfoloji proseslər orta dağlığın meşələrlə örtülü olmasına baxmayaraq xeyli intensiv, alçaq dağlıqda isə bir qədər zəif gedir [4].

Böyük Qafqazın cənub yamacı relyefinin gərginləşməsinə ekzodinamik proseslər təsir göstərir. Cənub yamac çayları Qafqazda ən selli çaylardır. Bu ərazi xeyli hissədə sellərin əmələ gəlməsi üçün əsas amil olan kəskin parçalanmış erozion-denudasion relyefə malik olub, denudasiya və qravitasiya proseslərinin intensiv getdiyi bir sahə kimi tanınır. Bu, ərazinin relyefinin cavan olması və ekzogen proseslərin intensivliyi ilə bağlı olub, iqlim, litoloji, hidroloji, tektonik amillərin birgə nəticəsidir. Kəskin parçalanmış cənub yamaclar, dik (30-40⁰) düşmələri üzündən erozion şırımlar, yarıqlar, dərələrlə kəsilib parçalanmış, yamacların ətəyində külli miqdarda sellərin denudasiya, qırıntı məhsulları toplanmışdır.

Bu baxımdan ərazidə tez-tez güclü sellərin keçməsi ilə səciyyələnən Kişçay, Şinçay, Kürmükçay, Tikanlıçay, Bumçay, Dəmiraparançay, Girdimançay və başqa çayları misal göstərmək olar. Çayların yuxarı axarlarında yığılan boş materiallar intensiv yağışlar zamanı böyük meyli enişlərdə güclü sellər əmələ gətirirlər.

Böyük Qafqazın cənub yamacı cavan dağlıq ölkə kimi külli miqdarda qırıntı materialının toplandığı və hərəkətinin inkişaf etdiyi ərazidir. Bu proseslər əsas etibarilə makro-yamacın meylliliyindən, onların hündürlüyündən, daxili sürtünmə bucağından, süxurların xüsusilə çəkisindən və onların aşınmaya qarşı müqavimətindən, yamacların nəmişliyindən asılıdır.

Ümumiyyətlə, qravitasion proseslərin inkişafında yamacların meylliliyinin çox böyük rolu vardır. Müəyyən edilmişdir ki, meylliliyi 10⁰-dən çox olan yamaclarda qravitasiya prosesləri eroziya-denudasiyanın məhsulu olan qırıntı materiallarının dağ yamaclarının ətəklərinə - çay yataqlarına toplanmasına səbəb olur. Bu yamaclarda denudasiya prosesləri zəif inkişaf edir və ərazinin 18%-ə qədərini təşkil edir. 10⁰-dən çox meylliliyə malik yamaclar ərazinin 82,02%-nə bərabərdir [2].

Daha intensiv geomorfoloji proseslər meylliliyi 20-25⁰ çox olan yamaclarda inkişaf etmişdir. Meylliliyin çoxluğu sellərin böyük sürətə malik olmasına səbəb olur. Bu proses dik yamacların uzunluğu az olan zaman daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəticədə güclü sel 1-2 mln.m² həcmində bərk materialı apara bilər.

Bildiyimiz kimi tədqiq olunan ərazi şist, gilli şist, əhəngdaşı və qumdaşı süxurlarından təşkil olunmuşdur. Bu isə yüksək və orta dağlıq zonalarda aşınma proseslərinin gedişinə böyük təsir edir.

Dağ yamaclarının rütubətlik dərəcəsi sel məhsullarının yığılmasına böyük təsir göstərir. Yağıntılardan illik miqdarı bu sahədə 1400 mm-dən çoxdur ki, bu da yamaclarda eroziya proseslərinin intensivliyinə təsir göstərir. Bu nöqtəyi – nəzərdən tədqiq olunan sahənin çay hövzələrinin yüksək dağlıq hissəsi daha xarakterikdir. Böyük Qafqazın kifayət dərəcədə nəmişliyə malik olan qərb və mərkəzi rayonları (Şəki-Qəbələ) intensiv fiziki-geoloji proseslər sahəsidir. Orta nəmişliyə malik olan Böyük Qafqazın cənub yamacının şərqində (Şamaxı-İsmayılı) eroziya proseslərinin sürətinə süxurların litoloji tərkibi də böyük təsir edir.

Beləliklə ekocoğrafi problemlər yaradan təbii fəlakətlər içərisində sellərin əmələgəlmə səbəbləri nisbətən uzun quraqlıq dövründən sonra çay hövzələrində baş verən güclü leysan yağışlar nəticəsində çay yataqlarında və yamaclarında toplanmış külli miqdarda müxtəlif həcmli qırıntı materiallarının hərəkətə gəlməsidir. Sel hadisələrinin intensivləşməsinə son 20 ildə antropogen amillərin təsiri böyükdür. Sellərin ərazilərdə meşələrin insanlar tərəfindən qırılması və məhv olması, otlaqlarda heyvanların systemsiz otarılması, çay məcrələrinin insanlar tərəfindən mənimsənilməsi və s. antropogen təsirin nəticəsi olaraq sellərin intensivləşməsinə, dağıdıcı təsirinə çoxalmasına şərait yaradır. Böyük Qafqazın cənub yamacının meşə ilə örtülü olan orta dağlıq əraziləri kəskin parçalanmış dik yamaclı relyeflə səciyyələnir. Bu ərazilərdə sel ocaqları, əsasən, meşələrin intensiv qırıldığı yamaclarda fərmalaşmışdır ki, bu da daha çox ilin may-iyun aylarında düşən leysan yağışlarından sonra selin baş verməsinə səbəb olur. Böyük Qafqazın cənub yamacında məskunlaşan ərazilərin uzun illər təbii qazla təmin olunmaması, əhalini odunla təmin etmək üçün meşələrin çox intensiv qırılmasına səbəb olmuşdur. Müasir dövr-

də respublikanın dağlıq ərazilərində meşələrin insanlar tərəfindən sürətlə və qeyri-qanuni qırılması ilə əlaqədar torpaq örtüyünün yuyulması daha da intensivləşmişdir. Bunun əsas səbəbi dağlıq ərazilərdə qırılmış meşə materiallarının yamac boyu sürüdülməsi nəticəsində yaranmış cığırılarda xətti eroziyanın fəal inkişaf edərək bir neçə il müddətində uzunluğu 300-500 m-ə çatan yarıqlara çevrilməsidir. Bu isə sellərin aktivləşməsi ilə nəticələnir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Coğrafiya İnstitutu tərəfindən aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilib ki, Böyük Qafqazın cənub yamacında yerləşən çay hövzələrində sel ocaqlarının sahəsi 1961-1990-cı illərin məlumatları ilə müqayisədə orta hesabla 15-20% artıb. Bu artım əsasən, Şin, Kiş, Dəmiraparan və Girdiman çaylarında müşahidə edilir. 1990-2018-ci illər üçün əvvəlki dövrlə müqayisədə sel ocaqlarının ərazisi 8,6%-dən 29,4%-ə qədər artıb. Ən böyük artım Şinçayda və Girdimançayda müşahidə olunur (müvafiq olaraq 29,4% və 26%). Ən kiçiyi Vəlvələçayda və Talaçayda qeyd olunur (hər biri 8,6%). 1961-1990-cı illər üçün sel ocaqlarının ümumi sahəsi 1571 km² təşkil edib, yəni - 34%. 1990-2018-ci illər üçün sel ocaqları mənbələrinin sahəsi 2312,9 km² - 50,1%-dir [7].

Böyük Qafqazın cənub yamacı relyefinə təsir göstərən ekzodinamik proseslərdən biri də sürüşmələrdir. Sürüşmə prosesləri əlverişli şəraitdə örtük qırıntı süxurlar kütləsinin və ana süxur laylarının yerindən qopması və ağırlıq qüvvəsinin təsiri altında yamac boyu yerini dəyişməsi ilə baş verir. Burada başlıca şərt yamaclarda toplanmış kövrək çöküntülərin dabanında su keçirməyən layın olmasıdır. Azərbaycan Respublikası ərazisi üçün ilk dəfə olaraq sürüşmələrin genetik tipinə və onların intensivlik dərəcəsinə görə rayonlaşması B.Budaqov (1982, 1983) tərəfindən aparılmışdır.

Bildiyimiz kimi sürüşmələr respublikanın digər dağlıq vilayətlərinə nisbətən Böyük Qafqazda daha çox yayılmışdır. Baş Qafqaz silsiləsinin cənub yamacında, Mazımçay və Göyçay hövzələri arasında sürüşmələr əsasən 1300 m-lə 3000 m yüksəkliklər arasında yayılmışdır. Burada yamac fəal yeni tektonik zonaya aid olub, atmosfer çöküntülərinin miqdarı 900 mm-lə 1200-1400 mm arasında dəyişir. Sürüşmələrin inkişafında digər amillərlə yanaşı, mergelli-gilli qatlarda inkişaf etmiş fəal tektonik yarılmalar və dağ süxurlarının çatlılığı da təsir göstərir.

Cənub yamacın yüksəkdağlıq qurşağında sürüşmələr Şinçayın mənbəyində, Qədim aşırımından ayrılan bəzi silsilə qollarının yamacında, Qəcəldağ, Qoturdağ, Peyğəmbərbulaq və s. dağların yamaclarında nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Burada sürüşmələrin inkişafında digər amillərlə yanaşı, tektonik pozulma və qırılmalar da əsas rol oynayır.

Balakən-Zaqatala filiz zonasındakı sürüşmələrin inkişafında tektonik pozulma və qırılmalar üzrə inkişaf etmiş müxtəlif sulfid mineralaşmaları əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, qırılma və pozulmalar boyu süxurların kimyəvi yuyulması ayrı-ayrı bloklar arasındakı əlaqənin zəifləməsinə, onların yamac boyu yerdəyişməsinə təsir göstərir. Nəticədə sürüşmələrin geniş yayılmasına əlverişli şərait yaradır.

Sürüşmələr geoloji fəlakətlərin ən təhlükəli növlərindən biridir. Böyük Qafqazda sürüşmə proseslərinin əhatə etdiyi ərazilərin genişlənməsi təşviş doğurur. Sürüşmələrin əhatə etdiyi ərazi 300 km²-ə yaxındır. Sürüşmələr torpaq ehtiyatlarını məhv etməklə yanaşı, həm də kənd təsərrüfatına mənfi təsir göstərir [6].

Relyef və kənd təsərrüfatı üçün ən təhlükəli ekzogen proseslərdən biri eroziyadır. Ərazinin relyef şəraiti eroziya prosesinin baş verməsinə və inkişaf etməsinə çox böyük təsir edir. Dağ yamaclarının meyilliyi, forması, baxarlığı, uzunluğu, ərazinin parçalanma dərəcəsi, hidroqrafik şəbəkəsi, eroziya bazisinin dərinliyi eroziyaya təsir edən relyef amilləridir. Eyni zamanda süxurlar, iqlim, torpaq, bitki örtüyü və s amillər də səbəb olur. Bu amillər işərisində səthin meyilliyi və yağıntıların miqdarı mühüm yer tutur. Onların kəmiyyəti artdıqca eroziya prosesi də güclənir. Cənub baxarlı yamaclarda eroziya prosesi çox güclü gedir. Çünki cənub baxarlı yamaclarda temperatur və nəmlik daha çox dəyişir. Cənub baxarlı yamaclar yayda çox qızır və quruyur. Həmin yamacların bitki örtüyü qısa müddətdə yanıb məhv olduğundan humus əmələgəlmə prosesi pozulur, torpağın humuslu qatının qalınlığı az olur, strukturu dağılır. Bütün bunlar cənub baxarlı yamaclarda eroziya prosesini gücləndirir, torpaqların dağılmasına və

münbitliyinin itirilməsinə səbəb olur. Bütün bunlarla yanaşı eroziya prosesinin baş verməsində antropogen amillər də rol oynayır. İnsanların düzgün olmayan təsərrüfat fəaliyyətləri eroziyanın baş verməsinə təsir edən bir sıra təbii amilləri dəyişir və eroziya prosesinin dağıcı gücünü, yayılma arealını artırır.

Nəhayət deyə bilərik ki, ekzodinamik proseslər Böyük Qafqazın cənub yamacı relyefinə böyük təsir göstərərək ekogeomorfoloji şəraiti mürəkkəbləşdirir.

Ədəbiyyat

1. AMEA akad. H.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu – Azərbaycan Respublikasının konstruktiv coğrafiyası (3-cü cild). Bakı 2000, 256 səh
2. İ.E.Mərdanov – Böyük Qafqazın cənub yamacında sellərin inkişafının geomorfoloji şəraiti. Bakı 1978, 78 səh
3. Q.Ş.Məmmədov, M.Y.Xəlilov – Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı 2005, 880 səh
4. M.A.Müseibov, R.Y.Quliyev – Azərbaycanın geomorfologiyası. Bakı 2018, 330 səh
5. M.A.Müseibov – Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı 1998, 398 səh
6. Ş.B.Xəlilov – Azərbaycanın ekocoğrafi problemləri. Bakı 2006, 160 səh
7. <https://gsaz.az/articles/view/108/>

Dünyada baş verən meşə yanğınları

Əlizadə Fidan Dinar qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs bakalvr

E-mail: fidanelizade65@gmail.com

Dünya üzrə meşə örtüyünün sahəsi 4 milyard hektarı əhatə edir. Bunun 809 milyon hektarı Rusiyanın, 478 milyon hektarı Braziliyanın, 310 milyon hektarı Kanadanın və 303 milyon hektarı ABŞ-in payına düşür. Son 200 ildə dünya üzrə meşə ərazilərinin sahəsi 2 dəfədən çox azalmışdır.

Meşələr öz funksiyalarına görə eroziyaya qarşı (torpaq qoruyucu), su qoruyucu (meşə döşənəyi), çay kənarlarındakı qoruyucu meşələr (Kür çayı sahili Tuqay meşələri), şəhər yaşıllığı (parklar və bağlar), yol kənarındakı qoruyucu meşələr, istirahət və sanitariya məqsədli kurort ərazilərdəki meşə sahələri və s. qruplara bölünür.

Yay aylarında isti və quru hava şəraitində geniş ərazilərdə olduqca təhlükəli meşə yanğınları baş verir. Belə yanğınlar, adətən, atmosferdə şimşək çaxması nəticəsində, meşələrdə nasaz texnikadan istifadə edilərkən, odla ehtiyatsız davranılması və yanğın təhlükəsizliyi qaydalarının pozulması ilə əlaqədar, eyni zamanda biçindən sonra əkin sahələrində kövşənin nəzarətsiz yandırılması zamanı baş verir. Meşələrdə yanğınların yayılmasına təsir edən əsas amillər havanın istiliyi, nisbi rütubəti, küləyin sürəti və hava cərəyanlarının istiqamətidir. Havanın temperaturunun 25⁰C-dən yüksək, nisbi rütubətin isə 30-40%-dən aşağı olduğu şəraitlərdə meşə yanğınlarının baş vermə ehtimalı olduqca yüksəkdir. Belə şəraitlərdə meşələrdə baş verən yanğınlar güclü küləklərin təsiri ilə çox sürətlə yayılır və nəzarət altında saxlanması çətinləşir.

Meşə yanğınları canlı və cansız aləmin yana bilən bütün varlıqlarını yandıraraq yox edə bilən dəhşətli bir bəladır. Meşələrdə yanğınlar təsadüf və diqqətsizlik nəticəsində baş verə və qəsdən törədilə bilər. Onlar yaxınlıqdakı şəhərlərdə, qəsəbələrdə və kəndlərdə evlərin, neft və digər yanar material bazaları və anbarlarının alışmasına, taxta körpülərin, elektrik və rabitə xətləri dirəklərinin yanaraq sıradan çıxmasına, yüksək gərginlikli elektrik ötürücü naqillərdə qısa qapanmalara, eləcə də insanların, kənd təsərrüfatı heyvanlarının xəsarət almasına və məhvində səbəb ola bilər.

Bu il baş vermiş ən böyük meşə yanğınlarına **Amazon meşə yanğınlarını** nümunə göstərmək olar. Amazon ekvatorial meşələrində yanğınlar bu il (2019) rekor həddə çatıb. Brazilya-

nın Beynəlxalq Kosmos Tədqiqat İnstitutu (İNPE) tərəfindən müəyyən edilib ki, 2019-cu ilin yanvar və avqust alarında 74000-dən çox yanğın baş vermişdir. Amazon meşələri dünyadakı ən böyük ekvatorial meşələrdir. Dünya atmosferindəki oksigenin 20%-ni təşkil edir və şirin su mənbələrinin 20%-ə, 40000 bitki növünə, 430 növ məməli və milyonlarca həşərat növünə sahibdir. Lakin, bu il Amazonda baş vermiş yanğınlar Amazon tarixinin ən böyük meşə yanğını hesab edilə bilməz, çünki 2005-ci ilin ilk səkkiz ayında 142 000-dən çox yanğın baş verib. Amazonda iyul-oktyabr ayları arasında baş vermiş yanğınlar quraq mövsüm ilə əlaqələndirilir, lakin bu il yanğınların çoxunun tarla və otlaqları təmizləyən fermerlər tərəfindən törədildiyi güman edilir.

Rusiya Federasiyasının müxtəlif əraziləri meşə yanğınlarının qurbanı olub. Ən güclü yanğınlar Sibir və Uzaq Şərqdə tüğyan edir. Tayqa meşələrində isə yanğınlar 2 milyon hektara qədər ərazini məhv edib. Rusiyanın yanğıdan ən çox zərər çəkən əraziləri isə Yakutiya, Krasnodar, Maqadan, Kamçatka, İrkutsk və Xabarovsk bölgələri olub. Bu ərazilərdə yanğınlar söndürülə bilmir. Federasiyanın meşə təsərrüfatı idarəsinin hesablamalarına görə bu yanğınların söndürülməsinə çəkilən xərclər yanğının mümkün zərər həddini aşır. Yəni bu ərazilərdə yanğınların sönməyini gözləyirlər.

Amerika qitəsində də bu sahədə vəziyyət heç də yaxşı deyil. Kanadada meşə yanğınları nəzarətdən çıxır. Ölkənin Ontario əyalətində hazırda 30 min hektar meşə yanğın içərisindədir.

Bu yanğınların içərisində ən dəhşətli **Avstraliya meşə yanğınları** olmuşdur. Burada baş verən yanğınlar xarici mətbuatda Avstraliyada mövsümü kol yanğınları olaraq da adlandırılan 2019-cu ilin iyun ayından etibarən ölkənin şərq sahillərindən başlamış yanğınlardır. 2019-cu ilə nəzərən, 2020-ci ilin ilk ayından etibarən yanğınların nəzərəcarpacaq dərəcədə intensivləşdiyi müşahidə olunmaqdadır. 2020-ci ilin yanvar ayının ilk həftəsinə olan məlumata görə 6.300.000 hektardan çox ərazi tamamilə yanıb, 2.500-dən çox müxtəlif təyinatlı tikili (1.300-dən çox yaşayış evi daxil olmaqla) məhv olub və 27 nəfərin həlak olduğu bildirilir.

Ədəbiyyat

1. [https://az.wikipedia.org/wiki/Avstraliya_yan%C4%9F%C4%B1nlar%C4%B1_\(2019-20\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Avstraliya_yan%C4%9F%C4%B1nlar%C4%B1_(2019-20))
2. <https://modern.az/az/news/172740>
3. https://az.wikipedia.org/wiki/Me%C5%9F%C9%99_yan%C4%9F%C4%B1nlar%C4%B1
4. <https://www.bbc.com/news/world-latin-america-49971563>

Coğrafiyanın tədrisində qrafik təsvirlərdən istifadənin əhəmiyyəti

Əlizadə Jalə Rövşən qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. N.S.Seyfullayeva

E-mail: djala97@mail.ru

Coğrafiyanın tədrisində istifadə olunan statistik məlumatlar iki yolla verilə bilər: qrafik təsvirlər və cədvəllər. Cədvəllərin qavranması və yadda saxlanması qrafik təsvirlərdən daha çətinidir. Buna görə də qrafik təsvirlərə daha çox diqqət yetirilməlidir. Qrafik təsvirlərdən istifadə şəgirdlərdə bilik və bacarıqların formalaşdırılması, mövzular arasında inteqrasiya imkanı yaradılması, doğma diyarla bağlı coğrafi biliklərin müvafiq mövzular daxilində verilməsi, dərslük məzmununda əyanilik yaradılması kimi məsələlərə imkan yaradır. Qrafik təsvirlərdən istifadənin araşdırılmasının elmi-nəzəri əhəmiyyəti məhz bu məsələlərlə bağlıdır.

Coğrafiya dərslüklərində qrafik təsvirlərdən istifadənin əhəmiyyətini aşağıdakı beş əsas istiqamət üzrə əsaslandırmaq olar:

1. Dərslükün yazılmasına verilən tələblər;
2. Dərslükün qiymətləndirilməsi;
3. Bilik və bacarıqların formalaşdırılması;
4. Pedaqoji-psixoloji tələb;
5. Dərslükün funksiyalarının yerinə yetirilməsi.

Müasir coğrafiya dərslükünün yazılmasına verilən əyanilik, tamlıq, inkluzivlik tələblərinin ödənilməsində qrafik təsvirlərin əhəmiyyəti xüsusilə qeyd olunmalıdır. Əyanilik dərslükləri baxımlı etmək, eləcə də şagirdlərin marağını cəlb edən vasitəyə çevirmək üçün mühüm didaktik prinsip hesab olunur. Hazırda coğrafiya dərslüklərində əyanilik mövzusunun 60-70%-ni əhatə edir. Əyaniliyin tərkibinə daxil olan komponentlərdən biri də qrafik təsvirlərdir. Qrafik təsvirlər riyazi-statistik biliklərin tədris edilməsində əyani vasitə olub, şagirdlərdə bu biliklərin asan mənimsənilməsinə şərait yaradır. Təsvirinə böyük yer tələb olunmadığına görə bir çox mövzularda əyanilik yaratmaq üçün istifadəsi əlverişlidir. Tamlıq tələbi nəzəri materiallar; təsviri materiallar; praktik materiallar və qiymətləndirmə materiallarının dərslükdə öz əksini tapmasıdır. Bunlardan təsviri, praktiki və qiymətləndirmə materiallarında qrafik təsvirlərdən istifadə mütləqdir. Inkluzivlik dərslükdə materialların seçilməsində və dərslükə daxil edilməsinə differensial yanaşılmalı, hər bir sinifdə şagirdlərin səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Bu tələbin yerinə yetirilməsində qrafik təsvirlər geniş imkan yaradır. Qrafik təsvirlər formalaşdırdığı bilik və bacarıqlar hər səviyyəli (həm istedadlı, həm də minimum səviyyəli) şagirdin maraq və tələbinə uyğun verilə bilər [2].

Dərslük məzmunu, dil və yazı üslubu, dizayn və bədii tərtibat baxımından qiymətləndirilir [1]. Ümumi təhsil sistemində dərslüklərin məzmununda qrafik təsvirlərin əhəmiyyəti aşağıdakı tələblərdə öz əksini tapmışdır:

- Şagirdlərə müstəqil tədqiqatçılıq və yaradıcılıq vərdişləri aşılanmalı, onların tərbiyəsi inkişaf etdirməlidir. Dərslüklərə şagirdlər üçün yoxlama və özünüqiymətləndirmə materiallarının daxil edilməsi, müstəqil təlimə imkan yaradan tapşırıqların verilməsi, yaradıcılıq qabiliyyətinin, idraki və psixomotor bacarıqların formalaşması və.s kimi məsələlər qrafik təsvirlərsiz tam şəkildə həyata keçirilə bilməz.

- Tətbiqi xarakter daşmalı, interaktiv xüsusiyyətə malik olmalıdır. Coğrafi məzmunun tətbiqi xarakter daşmasında qrafik təsvirlərin əhəmiyyəti bu mövzularda aydın şəkildə özünü göstərir: əhali (yaş-cins tərkibi, əhalinin say dinamikası və.s), iqtisadi (təsərrüfat strukturu, istehsal və hasilata dair statistik materiallar və.s), təbii (iqlim qrafikləri, çay hidroqrafı və.s). Statistik materiallar cədvəl şəklində mexaniki əzbərlənir. Qrafik təsvirlər isə bu biliklərin interaktiv şəkildə öyrənilməsinə şərait yaradır (şagirdin müstəqil təhlil və tətbiq etmə bacarıqları formalaşır).

Dərsləklərin dizayn və bədii tərtibat baxımından qiymətləndirilməsi müxtəlif amillər əsasında aparılır. Bu amillərdən qrafik təsvirlərin əhəmiyyətini vurğulayır: mətnə uyğunluq, ifadəlik və aydınlıq, məzmunun səmərəli mənimsənilməsi, şagird marağının cəlb edilməsi [3].

Ənənəvi dərsləklərdən fərqli olaraq müasir kurikulum dərsləkləri şagirdlərdə sadəcə bilik yox bacarıqların formalaşmasını təmin edir. Dərslək daxilində bacarıqların formalaşdırılmasının bir yolu da qrafik təsvirlərlə işdir. Qrafik təsvirlər şagirdlərdə idrakın tətbiq, təhlil və sintez bilik səviyyələrinin inkişafına zəmin yaradır. Mur taksonomiyasında fəaliyyətin üç səviyyəsi verilmişdir. Bu səviyələr şagirdlərdə qrafik təsvirlərlə iş zamanı aşağıdakı kimi formalaşır:

1. Təqlitəmə (imitasiya) – Şagird qrafiki olduğu kimi təsvir edir.
2. İdarə (manipulyasiya) – Şagird müəllimin köməyi ilə qrafiki formalaşdırır.
3. Dəqiq icra – Şagird müstəqil şəkildə qrafik formalaşdırır.

Ümumiyyətlə qrafik təsvirlə iş şagirdlərdən iki bacarıq növü tələb edir: hazır qrafikin təhlili və yeni qrafikin tərtibi.

Qrafik təsvirlərin pedaqoji-psixoloji cəhətdən əhəmiyyəti aşağıdakı amillərdə öz əksini tapmışdır:

1. Mövzularda didaktik tələblərin yerinə yetirilməsi– dərsləklərin məzmununa şagirdlərin idraki, hissi və psixomotor bacarıqlarını inkişaf etdirən təlim materialları daxil edilməlidir. Bunlardan idraki və psixomotor bacarıqların formalaşdırılması məhz qrafik təsvirlə bağlıdır.

2. Tapşırıq və çalışmalarda yaradıcılıq, rəngarənglik və şagird marağı nəzərə alınmalıdır. Coğrafi biliyin dərsləklərdə rəngli qrafiklə təsviri ağ-qara cədvəllərlə verilməsindən daha çox maraq oyadır. Həmçinin verilən tapşırıq əsasən yeni qrafik formalaşdırın şagirdin yaradıcı təfəkkürü inkişaf edir.

Təhsilin məzmunu, onun tərbiyələndirici və inkişaf etdirici xüsusiyyətləri dərsləkdə konkretləşdirilir. Dərslək onun yazılmasına verilən tələblərin ödənilməsi üçün bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Coğrafiya dərsləyinin funksiyaları çoxcəhətlidir. Onun qrafik təsvirlərlə birbaşa bağlı olan funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Məlumatverici– dərslək ilk olaraq şagirdlərə müəyyən informasiyaları ötürmək məqsədi güdür. Müasir dərsləklərdə isə artıq yeni məlumatların verilməsi ilə yanaşı müxtəlif fəaliyyət növləri də əks olunur. Dərsləkdə verilən qrafik təsvirlər şagirdlər üçün bilik mənbəyi olmaqla yanaşı fəaliyyət növlərinin formalaşmasında da əvəzədiməz rola malikdir.

2. Təlimedici– Dərsləklər müstəqil işlərin yerinə yetirilməsinə şərait yaratmalıdır. Şagirdlərin qrafik təsvirlərlə fərdi şəkildə işi təhlil və tətbiq etmə kimi bacarıqları müstəqil formalaşdırır.

3. Əlaqələndirici– Dərslək şagirdlərə digər təlim vasitələri ilə də işləməyə imkan yaradır. Dərsləklərdə verilən qrafiklər, şəkillər, diaqramlar, xəritələr və.s bu məhz bu məqsədə xidmət edir.

4. Möhkəmləndirmə və özünənəzarət– Dərsləkdə verilən müxtəlif tapşırıqlar, suallar öyrənilən materialın daha yaxşı mənimsənilməsinə xidmət edir. Dərsləklərin “öyrəndiklərinizi tətbiq edin və yoxlayın” bloklarında qrafik təsvirlərin təhlili və tətbiqinə əsaslanan tapşırıqlar verilir. Bu tipli tapşırıqlar keçirilən mövzunun möhkəmləndirilməsinə şərait yaradır.

5. İnkişafetdirici– Dərslək şagirdlərdə idrak prosesinin formalaşmasına, inkişaf etdirilməsinə nail olmalıdır. Şagirdlər dərsləklərdə verilən qrafik təsvirləri təhlil edir, müqayisə edir və tətbiq edərək nəticə çıxardır. Bu kimi praktiki işlər şagirdlərdə təfəkkürün inkişafına şərait yaradır.

Qrafik təsvirlər şagirdlərdə bilik və bacarıqların formalaşdırılması, dərsləklərin pedaqoji-psixoloji, məzmun, dizayn və bədii tərtibat baxımından qiymətləndirilməsi, ona verilən tələblərin ödənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Yuxarıda yazılanları nəzərə alaraq Coğrafiya fənninin tədrisində qrafik təsvirlərdən istifadənin ətraflı öyrənilməsi və geniş tətbiqi məqsədə uyğundur.

“1.1.1 Qədim insanların Yer haqqında təsəvvürlərini şərh edir” standartının motivasiya mərhələsində reallaşma imkanı

	Mövzu	Standart	Məzmun standartların motivasiya mərhələsində reallaşma imkanı
1	§5.Coğrafi biliklərin inkişafı	<i>1.1.1 Qədim insanların Yer haqqında təsəvvürlərini şərh edir</i>	Eratosfen və Ptolomeyin xəritəsi ilə yanaşı müasir xəritəni eyni anda nümayiş etdirərək sinifə “necə oldu? Nə baş verdi? insanların həyatında düşüncəsində nə dəyişdi? sualını sinifə yönləndirməklə onları idrak fəallığına çağırmaq mümkündür.
2	§6.Səyyahlar,tədqiqatçılar,turistlər	<i>1.1.1 Qədim insanların Yer haqqında təsəvvürlərini şərh edir “</i>	Şagirdlərə müxtəlif nəqliyyat vasitəsilə dünya səyahətləri, yaxud eksterimal ərazilərə səyahətlə bağlı qısa videorolik nümayiş etdirir. Şagirdlərdə doğan təəccüb və maraq anından istifadə edən müəllim onlara “Siz keçmişdə səyahət seçiminiz olsaydı hansı nəqliyyat vasitəsi ilə hansı ərazilərə səyahət edərdiniz?” sualını ünvanlayır. Şagirdlər dünyagörüşü, fərziyyələri ilə fikirlər irəli sürərkən yaradıcı təfəkkürü ilə beyin aktivləşməyə yeni versiyaların istehsalına başlayır. Bununla da müəllimin tədqiqat mərhələsinə uğurla keçməsinə şərait yaranır.
3	§7.Məşhur səyyahlar – təqdimat	<i>1.1.1 Qədim insanların Yer haqqında təsəvvürlərini şərh edir“</i>	Təqdimat dərslə standartların reallaşmasında əsas aparıcı rol şagirdlərə məxsusdur. Təbii ki, burada müəllimin fasilitasiya funksiyası öz əhəmiyyətini itirmir, əksinə müəllimin nəzarəti ilə motivasiya, sinfin diqqətini çəkmək, cəlediciliyi, təəccübü yaradacaq və eyni zamanda bu situasiyası yaşayan tərəf eyni auditoriya olur. Bu zaman şagirdlər diqqət cəlb etmək üçün ilk başda “Biz niyə bu səyyahı seçdik?” xitabı ilə auditoriyaya ilk qığılımları atmış olurlar.
4	§29. Su planeti	<i>1.1.1 Qədim insanların Yer haqqında təsəvvürlərini şərh edir “</i>	Motivasiyanı dərslə verilmiş şəkillər əsasında qurmaq mümkündür. Şagirdlərə qədim insanların suyun yayılmasına aid təsəvvürlərinin digər variantlarını da təklif etmək olar. Digər variant kimi “Dünya okeanı“ anlayışını Yerin (Google Earth) kosmik şəkilləri müşahidə etmək yaxşı olardı. Dərsin bu mərhələsində xəritənin olması və şagirdlərə okeanların göstərilməsi məqsədəuyğundur.

“1.1.1 Qədim insanların Yer haqqında təsəvvürlərini şərh edir” standartı VI sinif dərslərində 1 tədris vahidi daxilində 4 mövzuda reallaşdırılmışdır. Motivasiyanın reallaşması zamanı “§5.Coğrafi biliklərin inkişafı” mövzusunda Eratosfen və Ptolomeyin xəritəsindən istifadə, “§6.Səyyahlar, tədqiqatçılar, turistlər” mövzusunda eksteriamal ərazilərin videoroliki eyni zamanda “§29. Su planeti“ mövzusunda istifadə olunacaq şəkillər və Google Earth programından dünya okeanın izlənməsi rəmzi simvolik materiallardan istifadəyə əsaslanır. Rəmzi simvolik materiallarla motivasiyanın reallaşması rəngarəngliyi diqqətçəkiciliyi ilə seçilir. Ələddin Qədirov “Yaş psixologiyası” kitabında V – VI sinif şagirdlərinin təlim və idrak fəaliyyətini təhlil edərkən bir neçə diqqətçəkici fikir söyləmişdir. Yeniyetməlik dövründə (V- VI sinif üçün) şagirdlərin diqqətinin inkişafında müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Belə ki, şagirdlərdə ixtiyari diqqətlə yanaşı, diqqətin tez yayınması hallarına təsadüf edilir. Şagirdin diqqətindəki bu xüsusiyyət keçilən mövzunun məzmunundan, şagirdin dərslə olan münasibətindən, maraqlarından asılı olaraq dəyişir. Şagirdin diqqətini dərslə cəlb etmək məqsədilə motivasiyada elmiliyi, məntiqiliyi, həmçinin şagirdin idrak fəaliyyəti və diqqətinin sabitliyi təmin edilsin [7]. Şagirdin yaş dövrü xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, həm dərslə

də, həm müəllim üçün metodik vəsaitdə göstəriləndiyi kimi, həm də internet resursları ilə davamlı diqqət və idrak fəallığını təmin etməklə motivasiyanın “1.1.1 Qədim insanların Yer haqqında təsəvvürlərini şərh edir” standartının reallaşması uğurlu şəkildə baş tutur. Bir məsələni də unutmamaq olmur ki, bəzi məktəblərin maddi texniki bazası, internet resursları motivasiyanın bu şəkildə reallaşmasına mənfi təsir edən olan səbəblər arasındadır. Eyni zamanda qeyri - standart dərslərdən olan “§7.Məşhur səyyahlar” kimi təqdimat dərslər zamanı dərslərin motivasiyasının təşkili şagirdlərin üzərinə düşür. Müəllim fasilitatorluq edərək dərslərin əvvəlində şagirdlərə istiqamət verir. Bəzən də müəllimlər şagirdlərin təqdimatları zamanı motivasiyanın zəif olduğunu düşünərək prosesi dayandırması və kobud müdaxiləsi yolverilməzdir. Müəllim tədqiqat sualını tərtib edərkən dərslərin əvvəlində müəyyən olunmuş təlim məqsədlərini, dərslərin sonunda şagirdin gələcəyi nəticəni müəyyənləşdirmirsə, nəticədə tədqiqat sualı ilə dərslərin sonunda şagirdlərin gəldiyi nəticə bir – birinə uzlaşmayacaqdır.

Cədvəl 2.

1.2.1 Kainatdakı səma cismlərinin hərəkətini fərqləndirir standartının motivasiya mərhələsində reallaşma imkanı

	Mövzu	Standart	Standartın motivasiya mərhələsində reallaşma imkanı
1	§41. Yer in kosmik ünvanı	1.2.1 Kainatdakı səma cismlərinin hərəkətini fərqləndirir	“Google Map” proqramı vasitəsilə yaşadığımız yer, ölkə, mərkəz səviyyəsində miqyası kiçildərək Yer kürəsi ilə yanaşı eyni zamanda digər səma cismlərinin qalaktikadakı vəziyyətini izləyə bilərlər. Digər alternativ kimi kosmosda Yer ətrafında orbit üzrə hərəkət edən avtomatik rəsədxana olan “Həbl” haqqında məlumat vermək daha məqsədəuyğundur [5].
2	§42.Ay	1.2.1 Kainatdakı səma cismlərinin hərəkətini fərqləndirir	Şəxsləndirmə üsulundan istifadə etməklə Ay haqqında şagirdlərin aldığı bilik faydalı olardı. Digər bir versiya kimi Ay onun Yer ətrafında hərəkəti, ayın gündüz və gecə görünüşü şəkillərindən istifadə etməklə yanaşı, Göy qübbəsi xəritəsindən yaxud səma cismlərinin açıq görünəcəyi fotosəkillərdən istifadə etmək olar. Digər bir versiyada isə “Qabarma və Çəkilmə” və Ay şəkillərindən istifadə etməklə nail olmaq olar. Belə ki, nümayişin ardından sənifə sizin fikrinizcə bu dəyişiklik və Ay arasında bir əlaqə varmıdır?- deyə sual ünvanlamaq olar.
3	§43. Gecə və gündüzün növbələşməsi	1.2.1 Kainatdakı səma cismlərinin hərəkətini fərqləndirir	Ən əlçatan üsul kimi müəllim Qlobusun bir tərəfini əl fələri ilə işıqlandırır digər tərəfin niyə eyni dərəcədə işıqlanmır? – deyə sual ünvanlaya bilər. Yaxud Yer hərəkət edərsə necə olur ki, fırlandığını nə görür nə də hiss edirik? – yaxud niyə Azərbaycanda gündüz olanda ABŞ - da gecə olur?– kimi suallar motivasiya mərhələsində şagird diqqətinin cəlb edilməsində və düşüncənin dərinləşməsində rolu böyükdür.
4	§44. Fəsillərin dəyişməsi	1.2.1 Kainatdakı səma cismlərinin hərəkətini fərqləndirir	Dərs vahidindəki mətnlərdə bir parçadan istifadə edərək motivasiyanın reallaşmasına nail olmaq olar. Eyni zamanda mətnlə yanaşı necə olur ki, ekvatorboyu ərazilərdəki ölkələrdə heç bir fəsil dəyişikliyi olmur, amma ölkəmizdə 4 fəsil müşahidə olunur. Digər bir formada şimal yarımkürəsində qış fəslində cənub yarımkürəsində yay fəslində olması ilə bağlı dərslərdə giriş mətnində öz əksini tapır ki, ondan istifadə olunur [6].

“1.2.1 Kainatdakı səma cismlərinin hərəkətini fərqləndirir” biliyin kateqoriyaları baxımından təhlil edərkən standartın bilik hissəsi “Kainatdakı səma cismlərinin hərəkəti” biliyin prosedural növünə uyğun gəlir. Prosedural bilik hafizədə olan informasiyanın praktikada tətbiqini nəzərdə tutur. İstənilən bir informasiyanın beyində dərk edilməsi, təfəkkürə çevrilməsi prosesi

deklarativ biliyi prosedural biliyə çevirir [3]. Əgər hansısa bir informasiya üzərində müxtəlif bacarıqlar (fərqləndirmək, təhlil etmək, dəyərləndirmək, münasibət bildirmək, oxşarlarını tapmaq, məsələ həll etmək, izah etmək, ayırmaq, seçmək) nümayiş etdirilirsə deməli deklarativ bilik prosedural biliyə çevrilmişdir.

“1.2.1 Kainatdakı səma cismlərinin hərəkətini fərqləndirir” standartını fəaliyyət baxımından təhlil etdikdə isə idraki (koqnitiv) fəaliyyətə aiddir. İdraki bacarıqlar zehində (yaddaşda) formalaşan bacarıqlardır. İdraki bacarıqlar daha çox prosedural biliklərlə əlaqəli olan bacarıqlardır. Əgər zehində olan informasiyalar artıq təcrübəyə çevrilirsə deməli fəaliyyət növü idraki olacaqdır. Cədvəl 2 – də verilmiş motivasiya nümunələrini nəzərdən keçirdiyimizdə görürük ki, verilmiş suallar, istifadə olunmuş əyani vəsaitlər, aparılmış müqayisələr, elektron yaxud kağız üzərində təqdim olunmuş faktların dərk edilməsi, üsul nümunələri, fərqli yanaşmalar idraki və əqli bacarıqlar əsasında biliklərin əldə olunmasına yönəlmiş eyni zamanda dövlət tələbi olan standartların reallaşmasında ustalıqla seçilmiş motivasiyalardır.

“1.2.1 Kainatdakı səma cismlərinin hərəkətini fərqləndirir” standartın VI sinif dərslərində 1 tədris vahidi daxilində 4 mövzuda reallaşdırılmışdır. Standartın reallaşması zamanı motivasiya nümunələrində rəmzi simvolik materiallarla yanaşı problemin müxtəlif yollarla həll olunması, sual verməyə həvəsləndirmə, materialları da geniş yer alır. Yeniyetməlik dövründə şagirdlərin yaradıcı təxəyyülü xeyli inkişaf edir. İdrak fəaliyyətinin inkişafında ən səciyyəvi cəhət onda maddi aləmi dərk etmənin daha yüksək forması olan mücərrəd təfəkkürün sürətlə inkişaf etməsidir. Əyani obrazlı təfəkkürlə yanaşı nəzəri mücərrəd təfəkkürün inkişafı şagirdin müstəqil fikir yürütmə, sübutluluq, cism və hadisələr arasındakı əlaqələrlə maraqlanması, mühakimə və fərziyyələr irəli sürməsi müşahidə olunur. Təqdim olunmuş nümunələrdə və VI sinif coğrafiya dərslərində reallaşma imkanı geniş olan motivasiya nümunələri zamanı şagirdin yaş və inkişaf xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması yüksək qiymətləndirilməlidir. “1.2.1 Kainatdakı səma cismlərinin hərəkətini fərqləndirir” standartının bilik hissəsində yer alan “Kainatda səma cisimləri” anlayışı motivasiyanın qurulmasında əsas baza rolunu oynayır. Motivasiya mərhələsində nəzərə almaq lazımdır ki, Kainat sonsuzdur ordakı səma cisimləri saysız hesabsızdır, bununla yanaşı kainatın və oradakı səma cisimlərinin yaranması, hərəkəti ilə bağlı yetərinə həqiqətə uyğun və abstrakt fərziyyələr şagirdlər tərəfindən səsləndirilə bilər. Motivasiyanın reallaşması zamanı müəllim diqqətli olmalıdır. Şagirdin irəli sürdüyü fərziyyə nə qədər reallığa uyğun olmasa da müəllim sərt şəkildə müdaxilə etməməli, əvəzində “Başqa hansı digər fikirləri deyə bilərsiniz?” tipli suallarla şagirdi doğru fərziyyələrə yönləndirmək olar. Bundan başqa sinifdə şagird sayının çox olması səs küyə səbəb ola bilər ki, bu da motivasiyanın reallaşmasına mənfi təsir edə bilər. Belə vəziyyət yaranarsa sinifdə nizam intizamın təmin olunması müəllimin ustalığını tələb edir. Müəllim tədqiqat sualını şagirdlərin nəzərinə çatdırmadan birbaşa dərslərin ikinci mərhələsinə - tədqiqat mərhələsinə keçid edir, şagird nəyi araşdıracağını bilmədən məqsədsiz şəkildə iş vərəqindəki sual və tapşırıqları yerinə yetirməyə başlayırsa motivasiyanın təşkilinə qüsura yol vermiş olur [4].

Motivasiya şagirdləri situmullaşdırır, yəni şagird düşünür, idrak fəallığı artır beyində oxşar fərqliliklər, sintezlər, analizlər aparılır. Bu məqalədə aparılmış təhlil VI sinif həcmi əhatə edirdi. Baxmayaraq ki, şagirdlərin coğrafiya fənni ilə ilk tanışlıq ilidir, motivasiyaların hazırlanması zamanı müəllim şagirdlərin aşağı siniflərdə həyat bilgisi fənnindən artıq bəzi bilik və bacarıqlara sahibləndiyini nəzərə almaq lazımdır. Bunun üçün də müəllimin peşəkarlığı və sinfin (auditoriyanın) səviyyəsini, şagirdlərin maraq dairəsini, yaşadığı ərazini, texniki imkanları nəzərə alması mühüm amillərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Seyfullayeva N. S. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı 2011
2. Veysova Z. Fəal İnteraktiv Təlim. UNICEF, 2007.
3. Bayramova L. Kurikulum və Pedaqogika. Bakı, 2020
4. Hüseynova G. Kurikulum və Pedaqogika. Bakı, 2018
5. Coğrafiya. Metodik Vəsait, VI sinif. Bakı, 2017.

6. Coğrafiya. Dərslik, VI sinif. Bakı, 2015
7. Əl.Qədirov Yaş psixologiyası. Bakı 2008. Maarif nəşriyyatı
8. <http://hatamova-geogrphy1.blogspot.com/p/coğrafiya-kurikulumu.htm>
9. es.wikipedia.org/wiki/Benjamin_Bloom
10. tehsiljurnali.az/mektebmuellim/763-blum-taksonomiyas-v-fal-tlimin-bzi-metodlar-il-qurulan-drs.html
11. metodiktovsiyye.blogspot.com/2016/01/blum-taksanomiyas-oyrnmnin-uc-novu.html
12. www.bilgiustam.com/bloom-taksonomisi-nedir/
13. www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0104-530X2010000200015
14. internationalenglishteachers.blogspot.com/2017/10/blum-taksanomiyas-oyrnmnin-uc-no-vu.html
15. cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/blooms-taxonomy/
16. https://www.goodreads.com/author/show/689277.Benjamin_S_Bloom

Təbiət və cəmiyyət məzmun xətti standartlarının müasir coğrafiya dərslərinin motivasiya mərhələsində reallaşdırılması imkanları

Gürşadlı Nuranə Natiq qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: p.e.n. N.S.Seyfullayeva

E-mail: gnurane@bk.ru

Müasir dövrdə coğrafiyanın tədrisi maraqlı motivasiyaların qurulması ilə seçilir. Təhsil prosesində aparılan islahatlar dərslərin təşkilinə o cümlədən, coğrafiya dərslərinin strukturuna təsir olmadan mümkün deyil. Məqalədə VI sinif üçün nəzərdə tutulmuş cəmiyyət məzmun xətti üzrə “3.1.1 Ölkələri müxtəlif əlamətinə görə qruplaşdırır” standartlarının reallaşdırılması üçün cədvəl 1 - də və “2.1.1 Yerin daxili quruluşunu, relyefini və orada baş verən hadisə prosesləri təsvir edir” standartı cədvəl 2-də və VI sinif Coğrafiya dərslərində motivasiyalarda təqdim olunması təhlil edilir. Bununla yanaşı göstərilən standartların reallaşdırılması üçün müəllimin yaradıcılıq imkanları təklif edilir.

Cədvəl 1.

“3.1.1 Ölkələri müxtəlif əlamətinə görə qruplaşdırır” standartının motivasiya mərhələsində reallaşma imkanı

	Mövzu	Standart	Standartın motivasiya mərhələsində reallaşma imkanı
1	§ 8. Müxtəlif xalqlar, irq, dirlər	<i>3.1.1 Ölkələri müxtəlif əlamətinə görə qruplaşdırır</i>	Dərsdə motivasiya yaratmaq üçün Türkiyədə keçirilən “23 nisan – Çocuk bayramı” barədə məlumat və videomaterial təqdim oluna bilər.
2	§9. Əhali artımı və məskunlaşması	<i>3.1.1 Ölkələri müxtəlif əlamətinə görə qruplaşdırır</i>	Dərsin motivasiyasını məndə verilmiş şəkil və məlumat əsasında qurmaq olar. Əhəlinin sayının belə sürətlə artmasının səbəblərinin bütün siniflə müzakirəsi səmərəli olardı. Şagirdləri “Beyin həmləsi” nə cəlb edib maraqlı fikirləri lövhədə yazmaq olar.

Yaradıcılıq imkanı olan motivasiyalardan istifadə zamanı şagirdin yaş səviyyəsi, qavraması, material və onunla bağlı anlayışların dərki əsas amillərdəndir. Bəzən müəllim motivasiya üçün 5 -7 dəqiqə zaman ayırmalı olduğu halda, bu zamanı düzgün bölə bilmir dərslərin ilk mərhələsinə çox zaman sərf edir [3]. Bununla da Şagirdlər isə onun şagirdlərdən almaq istədiyi fərziyyələri səsləndirə bilmir ki, bu da motivasiyanın düzgün təşkilini pozur.

“3.1.1 Ölkələri müxtəlif əlamətinə görə qruplaşdırır” standartı VI sinif dərslərində 1 təd-

ris vahidi daxilində 3 mövzuda reallaşdırılmışdır. Şagird orta məktəb yaş dövründə çoxlu yeni anlayışları mənimsəyirlər. Şagirdlər yeni mənimsədiyi mövzulara yiyələnərək ümumiləşdirmə prosesini fərqləndirir, onları sistem halında mənimsəyir. Dərslərdə “§8. Müxtəlif xalqlar, irq-lər, dinlər” mövzusu da standartın reallaşması üçün istifadə olunan “23 nisan – Çocuk bayramı” haqqında məlumatı müəllim videorolik də əlavə edərsə, şagirdlər yeni anlayışlarla tanış olmaqla yanaşı müxtəlif xalqlarla tanış olurlar.

Cədvəl 2.

“2.1.1 Yerin daxili quruluşunu, relyefini və orada baş verən hadisə və prosesləri təsvir edir” standartının motivasiya mərhələsində reallaşma imkanı.

	Mövzu	Standart	Standartın motivasiya mərhələsində reallaşma imkanı
1	§15.Yerin daxili quruluşu	2.1.1 Yerin daxili quruluşunu, relyefini və orada baş verən hadisə və prosesləri təsvir edir	Müəllim mövzuya başlamaq üçün şagirdlərin diqqətini ətrafımızda olan hadisələrə yönləndirə bilər. Bizə Yerin daxilində gedən proseslər barədə məlumat verə biləcək hadisələri tanıdıqları barədə söhbət aparıla bilər. Motivasiyanı mətndə verilən parçalar əsasında da qurula bilər bu zaman elə giriş mətnindəki qazılan quyular?, nə məqsədlə qazıldığı?, nə qədər dərinliyə qədər qazmaq olar? kimi suallarla möhkəmləndirmək olar“ sualları ilə yaradıla bilər.
2	§16. Süxurlar	2.1.1 Yerin daxili quruluşunu, relyefini və orada baş verən hadisə və prosesləri təsvir edir	Müəllim mövzuya başlamaq, motivasiya yaratmaq üçün şagirdlərə Azərbaycanın müxtəlif dağlarının şəkillərini nümayiş etdirməklə yanaşı, dərslərdə verilən suallar ətrafında söhbət açə bilər. Digər versiya əgər məktəb müxtəlif dağ süxurları kolleksiyaları ilə təmin olunubsa, motivasiyanın nümayiş əsasında qurulması məqsədə uyğundur.
3	§17. Vulkan və qeyzərlər	2.1.1 Yerin daxili quruluşunu, relyefini və orada baş verən hadisə və prosesləri təsvir edir	Motivasiya dərslərdə verilmiş mətn və sualın müzakirəsi üzərində qurula bilər. Müəllim şagirdlərə vulkan püskürməsinə aid videomaterial, yaxud şəkillər də nümayiş etdirə bilər.
4	§18. Zəlzələ təbiət hadisəsidir	2.1.1 Yerin daxili quruluşunu, relyefini və orada baş verən hadisə və prosesləri təsvir edir	Motivasiyanı dərslərdə verilmiş suallar əsasında qurmaq olar. Müəllim dərslərin motivasiyası üçün başqa üsuldən də istifadə edə bilər. Məsələn Yaponiyada zəlzələyə davamlı binalara aid videomaterial nümayiş etdirmək olar. Zəlzələ haqqında geniş məlumatların olduğunu nəzərə alaraq dərslərin BİBÖ üsulundan istifadə etməklə qurmaq dərslərin səmərəsini artırmağa yardım edərdi.
5	§20.Yer səthi dağlar	2.1.1 Yerin daxili quruluşunu, relyefini və orada baş verən hadisə və prosesləri təsvir edir	Motivasiya dərslərdə verilmiş suallar əsasında aparıla bilər. Mətnin oxunuşunu dağ haqqında videomaterial nümayiş etdirməklə əvəzləmək mümkündür.
6	§21 Düzənliklər	2.1.1 Yerin daxili quruluşunu, relyefini və orada baş verən hadisə və prosesləri təsvir edir	Şagirdləri aktivləşdirmək üçün şəkil üzrə iş təşkil etmək olar. Bunun üçün müxtəlif suallar və tapşırıqlar vermək faydalı olardı.

“3.1.1 Ölkələri müxtəlif əlamətinə görə qruplaşdırır” standartının bilik hissəsi ölkələrin müxtəlif əlaməti deklorativ biliyə aiddir. Fəaliyyət hissəsi isə psixomotor fəaliyyətə aiddir.

“ 2.1.1 Yerin daxili quruluşunu, relyefini və orada baş verən hadisə və prosesləri təsvir edir ”standartı VI sinif dərslərində 1 tədris vahidi daxilində 6 mövzuda reallaşdırılmışdır.

Standartın reallaşdığı tədris vahidi coğrafiya fənnin ən unikal, təkrarsız, zənginliyi ilə seçilir. VI sinif coğrafiya dərslərində də bu zənginlik öz əksini tapmışdır. Bu da müəllimlərə çeşidli, yaradıcı motivasiyaların tətbiqinə şərait yaradır. Dərslərdə tədris vahidi daxilində istifadə olunmuş şəkillər, xəritələr, mətnlər, sualların köməyi ilə standartın reallaşmasında mühüm vasitədir.

“2.1.1 Yerin daxili quruluşunu, relyefini və orada baş verən hadisə və prosesləri təsvir edir” standartın bilik hissəsi prosedural bilik olub hafizədə olan informasiyanın praktikada tətbiqini nəzərdə tutur. Əgər hansısa bir informasiya üzərində müxtəlif bacarıqlar (fərqləndirmək, təhlil etmək, dəyərləndirmək, münasibət bildirmək, oxşarlarını tapmaq, məsələ həll etmək, izah etmək, ayırmaq, seçmək) nümayiş etdirilirsə deməli bilik prosedural biliyə çevrilmişdir. Cədvəl 2-də verilmiş motivasiya nümunələrində görünür ki, şagird ona əvvəldən məlum ola deklorativ biliyi əhatə edən məlumatları prosesləri videoroliklərdən, suallardan, şəkil və sxemlərdən alarkən eyni zamanda əvvəlki bilikləri yeni məlumatlarla onun beyində yendən istehsal edir və bu prosesin sonunda beyin prosesin sonunun necə nəticələncəyi marağı ilə motivasiyanın və onun daxilində standartın reallaşmasını təmin edəcəkdir.

“2.1.1 Yerin daxili quruluşunu, relyefini və orada baş verən hadisə və prosesləri təsvir edir” standartın fəaliyyət hissəsi “təsvir edir” feilindən ibarətdir. Bu feil idrak fəaliyyətinin tərkib hissəsi olub yaddaşda formalaşan bacarıqları əhatə edir. İdrak fəallığının artması şagirdlərin təlimə olan münasibətinin formalaşmasına səbəb olur. İlk olaraq idrak fəallığı- reproduktiv - yəni təqlidedici, mənimsənilmiş biliklərin təkrarlanması səviyyəsində özünü göstərir. Daha yüksək idrak fəallığı isə şagirdin daha müstəqil fəaliyyətinə əsaslanan, onun axtarış və icraedici fəallığıdır [1].

N.Seyfullayeva “Coğrafiyanın Tədrisi Metodikası” kitabında idrak fəallığının üç səviyyəsini qeyd etmişdir. Müəllif göstərir ki, 3-cü səviyyədə şagird fiziki və iqtisadi coğrafi mövzular arasında əlaqə qurmaqla hesablamalar aparır, təbii proseslərdən iqtisadi cəhətdən yaralanmağı təhlil etməsini əks etdirir. Bu da coğrafi biliklərin mənimsənilməsinin yeni istiqaməti meydana gəlir. Cədvəl 2-də məhz zəlzələlər, vulkanlar eyni zamanda inkişaf səviyyəsi müxtəlif olan ölkələrdə təbiət hadisələrinin nəticələrinin iqtisadi aspektdən təhlili, müqayisəsinin məhz motivasiya mərhələsində həyata keçirilməsi birbaşa şagirdlərdə beyin aktivləşdirilməsi ilə marağının dərəcəyə cəlb olunması məqsədi daşıyır.

Həvəsləndirici material şagirdlərdə nə qədər maraqlı olarsa da, o yalnız şagirdlərin qeyri-iradi diqqətini cəlb etməyə xidmət edir, lakin təfəkkürü oyada bilmir. Problem xarakteri daşıyan material cəlb edici material ilə müqayisədə idrak motivasiyasını daha çox fəallaşdırmağa qabildir.

Ədəbiyyat

1. Seyfullayeva N. S. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı 2011
2. Veysova Z. Fəal İnteraktiv Təlim. UNİCEF, 2007.
3. Bayramova L. Kurikulum və Pedaqogika. Bakı, 2020
4. Hüseynova G. Kurikulum və Pedaqogika. Bakı, 2018
5. Coğrafiya. Metodik Vəsait, VI sinif. Bakı, 2017.
6. Coğrafiya. Dərslər, VI sinif. Bakı, 2015
7. Əl.Qədirov Yaş psixologiyası. Bakı 2008. Maarif nəşriyyatı
8. <http://hatamova-geogrphy1.blogspot.com/p/cografiya-kurikulumu.htm>
9. es.wikipedia.org/wiki/Benjamin_Bloom
10. tehsiljurnali.az/mektebmuellim/763-blum-taksonomiyas-v-fal-tlimin-bzi-metodlar-il-qurulan-drs.html
11. metodiktovsiyye.blogspot.com/2016/01/blum-taksonomiyas-oyrnmnin-uc-novu.html
12. www.bilgiustam.com/bloom-taksonomisi-nedir/
13. www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0104-530X2010000200015
14. internationalenglishteachers.blogspot.com/2017/10/blum-taksonomiyas-oyrnmnin-uc-novu.html
15. cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/blooms-taxonomy/
16. https://www.goodreads.com/author/show/689277.Benjamin_S_Bloom

Abşeron bölgəsi şəraitində nara zərər vuran xəstəliklərin növ tərkibi və müşahidə tezliyi

Həsənli İsrafil Zülfüqar oğlu
Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Meyvəçilik və
Çayçılıq Elmi Tədqiqat İnstitutu
E-mail: israfil.hasanli@mail.ru

Nar Azərbaycanda geniş yayılmış və kütləvi halda istehlak olunan ərzaq məhsulu hesab olunur. Onun bir çox sortları təzə halda yeni ilə kimi saxlanılır. Fizioloji normaya əsasən hər bir insan üçün illik meyvə-giləmeyvə norması 106-113 kq, subtropik meyvələr 6-7 kq, sutkalıq norma isə 350-400 qram təşkil edir. Bu baxımdan yuxarıda qeyd edilən mövzunun öyrənilməsi aktual olmaqla bərabər, eyni zamanda nəzəri, təcrübi və xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malikdir [1].

Nar puniceae fəsiləsindəndir. Narın elmi adı iki latın sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. "Punica" - tünd qırmızı və ya parlaq qırmızı, "granatus" isə dənə deməkdir.

Nar çox qədimdən becərilən və istifadə olunan bitkidir. Onun ən qiymətli sortu eramızdan əvvəl Qədim Yunanıstanın Karfagen vilayətində becərilmişdir [3]. 3–5 m hündürlüyündə çoxlu gövdələrə malik, yarpağını təkən kol və ya kiçik ağacdır. Cavan budaqlarının qabığı yaşıl-boz, sonralar isə qəhvəyi rəngli olur, çılpaq, üzərində tikanları vardır. Yarpaqları xırda, uzunsov və ya enli-neştərvəri, sadə, küt uclu, tam kənarlı, çılpaq və parlaq olub, qısa saplaqlıdır. Uzunluğu 3-8 sm, eni 1-2 sm-dir. Narın çiçəkləri əsasən iki tiplidir. Çiçəkləri 3 sm diametrində olub, iri, tək-tək və ya dəstə ilə yerləşir, ləçəkləri qırmızı rənglidir. Kasacığı rəngli, dərili, 5-7 ətli, üçkünc hissəlidir. Ləçəkləri və erkəkcikləri kasacığın ağızçıqında birləşmişdir; sütuncuğu bir, bir az qalınlaşmış dişicik ağızlıdır. Müxtəlif çeşidlərdə çiçəklərinin rəngi çəhrayı, ağ, alabəzək və ya sarı olur. Meyvələri iri, yetişdikdə qabıqlarının rəngi sarı, qırmızı və s. rəng alır. Toxumları çoxsaylı, bir meyvədə 1000-1200-dək və daha çoxdur. Hər toxum sulu, yeməli örtüklə əhatə olunmuşdur. Aprel ayında çiçəkləyir, meyvələri sentyabr-oktyabr aylarında yetişir. Kolun bölünməsi və ya qələmlərlə çoxaldılır. Nar işıqsevəndir, işıq çatışmadıqda nar ağacında çiçəkləmə müşahidə edilmir [4,5].

Hündürlüyü 1,5-4 (5) m olan, budaqları qarşı-qarşıya yerləşmiş balaca ağac və ya koldur. Qısalmış budaqları çox vaxt tikanlara çevrilir [6].

Abşeron bölgəsini əhatə edən Maştağa, Binə, Bayıl, Qobustan və Xırdağan ərazisində nar bitkisi əkilib becərilən müxtəlif nöqtələrdə vizual müşahidələr aparılmış, əldə edilmiş nəticələrə əsaslanaraq, bölgədə nara zərər verən xəstəliklər barədə məlumatlar əsasında növ tərkibi və xəstəliklərin rastlaşma tezliyi barədə cədvəl tərtib olunmuşdur.

Cədvəl 3.1.

Abşeronda nar bağlarında müşahidəolunmuş infeksiyon xəstəliklər və müşahidə tezliyi

S/s	Xəstəliyin adı	Sinifi	Latınca adı	Xəstəliyin rastlaşma tezliyi
1	Qonur ləkə	Ascomycetes	Marssoninajuglandis	+
2	Monilioz	Ascomycetes	Monilia sp.	+
3	Fomopsis və ya Gövdə xərçəngi	Coelomycetes	Phoma punicae Tassi	+
4	Dəmgil	Ascomycetes	Sphaceloma punicae Bitane	++
5	Meyvə çürüməsi	İkicinslilər Maqno- lopsidlər	Zythia versioniane Sacc	++

Cədvəldən görüldüyü kimi, Abşeron bölgəsi şəraitində nar bitkisinə 5 növ infeksiyon xəstəliyinin zərər vurduğu qeydə alınmışdır. Tədqiqat ilində aparılmış müşahidələr bir daha təsdiq etmişdir ki, bu xəstəliklər içərisində Dəmgil və Meyvə çürüməsi daha çox yayılmışdır. Bu səbəbdən də həmin xəstəliklər üzərində elmi tədqiqat işləri aparılmış, xəstəliklərin bioekoloji xüsusiyyətləri, inkişafı, məhsul itkisi, yeni pestisidlərin səmərəsi öyrənilmiş, sonda görülmüş işlər nəticəsində yeni mübarizə sxemi hazırlanaraq geniş tətbiq sahəsində tətbiq olunmuşdur.

Abşeron şəraitində Dəmgil və Meyvə çürüməsi xəstəliklərinin bioekoloji xüsusiyyətləri və yayılması. Narda Dəmgil xəstəliyini *Sphaceloma punicae* Bitane göbələyi törədir. Azərbaycan şəraitində nara zərər vuran geniş yayılmış xəstəliklərdən biridir. O, bitkinin yarpaq, fomallaşmış çiçək və meyvəsinə ziyan vurur. Xəstəlik yarpaq və meyvələrdə zeytun rəngli məxməri-qonur nazik ərp olan tünd ləkələr şəklində aşkara çıxır ki, buda göbələyin sporlarıdır. Ləkələr tədricən çoxalır, toxuma məhv olur, yarpaq yayın ortasında quruyaraq tökülür. Bütün bunlar ağacın assimilyasiya prosesini pozur, azaldır, bitkinin ömrünü qısaltır. Dəmgil ləkələrinin altında propkaya dönmüş qoruyucu toxuma əmələ gəlir ki, buda həmin hissədən meyvənin inkişafına mane olur, propkalaşmış yerlər çatlayır. Bu isə meyvənin əmtəlik keyfiyyətini aşağı salır, saxlama müddətini azaldır.

Bitkinin Dəmgilə yoluxma mənbəyi yoluxmuş yarpaq və meyvələrdir ki, bunların üzərində törədicinin qış mərhələsi qalır. Yazda içərisi sporlarla dolu kisələr (çantalar) olan qara, xırda meyvəbədəncikləri (apotesilər) əmələ gəlir. Adətən bağlarda temperatur 7-10°C-ə çadıqda çantasporlar yetişməyə başlayır, bunlar yetişdikdə meyvəbədənciklərindən çıxıb atılır, yarpaq və çiçəklərin üzərinə düşərək onları yoluxdurur. Xəstəliyin inkişafında meteoroloji amillərin rolu böyükdür. Belə ki, rütubətli iqlimi olan bölgələrdə Dəmgilin ziyanı iqlimi quru olan yerlərdən daha da çoxdur.

Meyvə çürüməsi *Zythia versoniane* göbələyi tərəfindən törədilir. Narın ən təhlükəli və daha çox zərər vurma gücünə görə əsas xəstəlik hesab oluna bilər. Ayrı-ayrı illərdə, hətta 60-70%-dən çox olan məhsul itkisi yarada bilər. Xəstəliyin təsirindən meyvələrin tərkibində olan şəkərin miqdarı sirayətlənmə dərəcəsiindən asılı aşağı düşür, belə meyvələr saxlamaq və uzaq məsafələrə göndərmək üçün yarasız sayılır. Müxtəlif sortların üzərində aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, əksər sortlar bu xəstəliyə tutulurlar, lakin Göy şirin nar və Vir-1 sortu bu xəstəliyə davamlıdır. Xəstəliyə yoluxmuş meyvələr çoxsaylı piknidlərlə örtülür və bu yavaş-yavaş tünd qonur rəngə çevrilir. Piknidlər həmçinin meyvələrin arakəsmələrinə də daxil olub toxumaları sıradan çıxarır. Cavan meyvələr tökülür, bəziləri isə mummyalaşaraq bitkidən asılı qalır. Belə meyvələr ağacda və torpaqda infeksiya mənbəyi rolunu oynayır. Piknidlər mummyalaşmış meyvələrdə qara nöqtə şəklində səpələnir. Törədicisi neytral mühitdə intensiv inkişaf edir. Metodikaya uyğun olaraq vegetasiya ərzində 3 dəfə çöl müşahidələri aparılmış, bölgəni əhatə edən 4 məntəqədə nar kolu olan ərazilərə baxış keçirilmiş, soluxmuş orqanlar müəyyən edilərək müvafiq etiketlərlə işarələnmişdir. Müşahidələr zamanı Dəmgil və Meyvə çürüməsi xəstəliyinin nar kolları üzərində yayılması və intensivliyi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2.

Abşeron bölgəsində narda Dəmgil və meyvə çürüməsi xəstəliklərinin yayılması, %-lə

S/s	Məntəqələr	Dəmgil		Meyvə çürüməsi	
		Yayılma %	Intensivlik %	Yayılma %	Intensivlik %
1	Maştağa ərazisi	45,2	18,9	58,6	22
2	Binə ərazisi	46,3	19,1	50,3	23,6
3	Xırdalan ərazisi	40,4	16,6	46,6	18
4	Bayıl və 20-ci sahə ərazisi	50,2	21,3	55,7	18,3
5	Bölgə üzrə orta	45,5	19,0	52,8	20,4

Cədvəldən göründüyü kimi cari ildə Dəmgil xəstəliyi Maşağa ərazisində 45,2 % yayılmaqla intensivlik 18,9 %, Binə ərazisində 46,3 % yayılmaqla intensivlik 19,8 %, Xırdalan ərazisində 40,4 % yayılmaqla intensivlik 16,6 %, Bayıl 20-ci sahə ərazisində 50,2 % yayılmaqla intensivlik 21,3 %, Bölgə üzrə xəstəliyin yayılması 45,5 % intensivliyi 18,9 % olmuşdur. Ən çox yayılma və inkişaf intensivliyi Bayıl istiqamətində qeydə alınmışdır.

Meyvə çürüməsi xəstəliyi Maşağa ərazisində 58,6 % yayılmış intensivlik 22 %, Binə ərazisində yayılma 50,3 % intensivlik 23,6 %, Xırdalan ərazisində 46,6 % yayılmaqla intensivlik 18 %, Bayıl 20-ci sahə ərazisində 55,7 % yayılmaqla intensivlik 18,3 %, Bölgə üzrə xəstəliyin yayılması 52,8 % intensivliyi 20,4 % olmuşdur. Ən çox yayılma Maşağa (58,6 %) istiqamətində qeydə alınmışdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov T.M., Eyyubov B.B., Əhmədov S.Ə. Azərbaycanın mikrobiotası. Bakı: Təhsil, 2008, 352 s.
2. Cəfərov İ.H. Fitopatologiya. Bakı: Şərqi-Qərb, 2012, 568 s.
3. Qaraşarlı A.C., Əhmədov Ə.İ. Meyvə-tərəvəzlərin əmtəəşünaslığı, Bakı, 1981, c. 85.
4. Загиров Н.Г., Эмиров С.А., Таймазова Н.С. Субтропические и тропические плодовые культуры// учебно-методическое пособие Махачкала-2008-183 с.
5. Помазков Ю.И. Защита растений в тропиках и субтропиках. – М.: Агропромиздат, 1989. – 208 с.
6. Хохряков М.К., Доброзракова Т.Л. и др. Определитель болезней растений. – СПб.: Лань, 2003. – 592 с.

Azərbaycanda palçıq vulkanlarının yayıldığı bölgələr

Həsənova Gülsüm Rahib qızı
ATMU, Turizm və Qonaqpərvərlik
fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: dos. Ağakişiyeva G.R.
E-mail: gasanova.gulsum@gmail.com

“Çöküntü vulkanları” və ya “qaz-neft vulkanları” olaraq da bilinən “Palçıq vulkanları” maqmatik vulkanlara yaxındır. Maqmatik vulkanlar kimi, onlar da güclü püskürə və alovları böyük yüksəkliklərə (bəzən hətta bir neçə yüz metr) ata bilirlər. Milyonlarla kubmetr karbohidrogen qazı və tonlarla palçıq ifraz edirlər. Palçıq vulkanları dənizin qatlarında da mövcuddur və sahillərin topoqrafiyasını və formasını dəyişdirən adalar və sahillər yarada, hətta zəlzələlərə səbəb ola bilirlər. Palçıq vulkanlarının başqa bir xüsusiyyəti, onların neft və qaz yataqları ilə birbaşa əlaqəsidir. Dünyanın palçıq vulkanlarının paytaxtı Azərbaycandır.

Palçıq vulkanları dünyada 30%-dən çoxunun toplandığı Şərqi Azərbaycanda ən yaxşı inkişaf etmişdir. Artıq burada quruda və dənizdə 300-dən çox palçıq vulkanı tanınmışdır, bunlardan 220-si 16000 km² ərazidə yerləşir. Bu vulkanların çoxu xüsusilə böyükdür (400 m-ə qədər). Palçıq vulkanlarının olduğu digər bölgələrə Kolumbiya (50 vulkan), Trinidad və Tobaqo (44), Kerç (42) və Taman (41) yarımadası, Qərbi Türkmənistan (25), Myanma (20), İtaliya (16) və İran (15) daxildir. Meksikada yalnız bir vulkan, Ekvador və Çinin hər birində ikisi məlumdur [2].

Palçıq vulkanları, bu həqiqətən misilsiz təbii hadisələr vasitəsilə neft və qazın daha dərin anbarları haqqında məlumat alırıq. Azərbaycan ərazisi palçıq vulkanizminin klassik bölgəsidir. Şərqi Azərbaycanda və ona bitişik Xəzər hövzəsində 350-dən çox palçıq vulkanı mövcuddur. Vulkanlar bütün müxtəlifliyi və şöhrəti ilə təmsil olunurlar. Burada hər cür palçıq vulkanik təzahürləri mövcuddur: aktiv fəaliyyət göstərən, hərəkətsiz, basdırılmış, sualtı, suda olan və çox miqdarda yağ buraxan. Bir sıra böyük vulkanlar 400 metr yüksəkliyə qədərdir. Palçıq

vulkanlarının sayına, fərqli morfolojiyasına və fəaliyyətlərinə görə dünyada Azərbaycan kimi ərazi yoxdur. Buna görə də Odlar Yurdu - Azərbaycan təsadüfən palçıq vulkanlarının “doğulduğu yer və bölgə” adlandırılmır [1].

Palçıq vulkanları adətən subdüksiya zonalarında – tektonik plitələrin toqquşduğu, bəzən zəlzələlərə, sunamilərə və şiddətli püskürmələrə səbəb olan yerlərdə tapılmışdır. Yeraltı mətan qazı palçıqlı bir su və yağ qarışığını çıxararaq yerin üst səthinə doğru irəliləyir.

2007-ci il 15 avqust tarixində Bakı və Abşeron yarımadasında palçıq vulkanlarının ərazisində qoruq yaradılmışdır. Dövlət Təbiət Qoruğunun yaradılmasının əsas məqsədi palçıq vulkanlarına antropogen təsirlərin azaldılması, ərazidə aparılan intensiv inşaat işləri və vulkanların püskürmə ehtimalı olan zonalarda yaşayış binalarının inşasının qarşısının alınması olmuşdur.

Palçıq vulkanları heç vaxt adi vulkanların ölçüsünə qədər böyümür. Əksəriyyəti kiçik, daim dəyişən torpaq formasıdır və tez-tez gil qabıqlarının əmələ gətirdiyi özünəməxsus heykəllər ilə müşayiət olunur. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin “Bakı və Abşeron yarımadasının palçıq vulkanları qrupu Dövlət Təbiət Qoruğu”nun direktoru Ceyhun Paşayevə görə, bu formalar, uşağın hazırladığı şəkil kimidir. O, həmçinin bildirir ki, palçıq vulkanlarının mövcudluğu, dərinlikdə karbohidrogen ehtiyatlarının olduğu deməkdir. Gördüyünüz kimi, Azərbaycanda palçıq vulkanları çoxdur, yəni çox sayda neft ehtiyatı var [3].

Abşeron yarımadası təbii ehtiyatlarla ən zəngin bölgədir: həm neft, həm də kimyəvi və tikinti sənayesində istifadə olunan palçıq brekçiyə baxımından. Mütəmadi vulkanlardan fərqli olaraq palçıq vulkanlarında heç bir maqma və ya lava yoxdur, buna görə də palçıq maye isti deyil - ümumilikdə 22-23⁰C isti olur. Bu bəzi palçıq vulkanlarının çimmək üçün əlverişli olması deməkdir. Vulkanik gildən bəzən dəri səthinin, həmçinin revmatizm və sinir sistemi ilə əlaqəli xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Sovet dövründə vulkan palçığından bəzən qırılan sümükləri müalicə etmək üçün istifadə olunurdu. Dəri üçün palçıq vulkanlarından istifadə edərək super nəticələr əldə etmək mümkündür.

Altı növ palçıq vulkanı var: aktiv, fəal olmayan, yağ istehsal edən, sualtı, ada palçıq vulkanı, dağılmış palçıq vulkanı [3].

Abşeron palçıq vulkanları üçün həqiqətən unikaldir. Abşeron yarımadasında Boğboğa palçıq vulkanı neftin istehsal olunduğu yeraltı bir laboratoriyadır. Bu, XIX əsrin sonu geoloqların rəyi idi. Həqiqətən, palçıq vulkanı səthin altındakı neft və qazın mövcudluğunun əlamətidir. Abşeronda işləyən xarici neft sənayesi mütəxəssisləri və geoloqlar tez-tez dünyanın ilk neftinin istehsal olunduğu sahələrə baş çəkirlər. Geologiya və mineralogiya elmləri doktoru və Geoloji Elmi Tədqiqatlar İnstitutunun Palçıq vulkanları Laboratoriyasının direktoru Adil Əliyevə görə, hamısı Abşeronda yerləşdiyindən, belə hadisələrə turist marşrutu çoxdan qurulmalı idi.

Palçıq vulkanları Azərbaycanda xüsusilə müxtəlifdir. Qobustanda Torağay və Böyük Kəni-zədağ, Abşeronda Otmanbozdağ və Bozdağ-Güzdək kimi nəhəng vulkanlar var. Vulkanlar Bakı arxipelaqındakı adalarda da qeydə alınıb. Bu adaların səkkizi, o cümlədən Xərə-Zirə, Zənbil və Qarasu vulkanikdir. Dünyanın yalnız davamlı püskürən vulkanı Qoturdağ palçıq vulkanıdır. Mütəxəssislərin söylədiyi kimi palçıq sıxması uzun illərdir ki, orada müşahidə olunur. Xəzərin sahilində də vulkanlar var: Bəndovan, Hamamdağ və Bahar.

Bəndovan vulkanı xüsusilə maraqlıdır. Orta əsrlərdə ətəyində bir şəhər var idi. Arxeoloqlar dənizdən yalnız 100-200 metr məsafədə yerləşən yaşayış evləri, keramika qabları və alətlər qalıqlarını aşkar etmişlər. Bu sahil şəhəri təkcə Xəzərin yüksələn səviyyəsi ilə deyil, həm də vulkan püskürməsi ilə məhv ola bilər. Ehtimal etmək olar ki, Bəndovan Abşeronun Etnası, altındakı sel şəhəri Xəzər Pompeyidir.

Azərbaycanda aktiv, hərəkətsiz, basdırılmış və sualtı vulkanlar, həmçinin adalarda yerləşən palçıq vulkanları vardır. Məsələn, Bakı arxipelaqının ətrafında çoxlu sualtı palçıq vulkanları var. Qobustandakı Qoturdağ vulkanı, öz növünə aid yeganə palçıq vulkanıdır - 100 ildir ki, palçıq buraxır.

Palçıq vulkanları hər cür formada və ölçüdə olur və əksəriyyəti çox kiçikdir. Onların lava olmadığı və nadir hallarda püskürdüyü üçün yaxınlaşmaq təhlükəsizdir. Yerin dərinliyindən çıxarılan metan və karbon qazları, Qobustanın palçıq vulkanlarının daim püskürməsinə səbəb olur. Qobustanın havası küləkli və duzlu olur, buna görə palçıq tez quruyur, çatlayır və rəngini demək olar ki, gözləriniz qarşısında dəyişir.

Vulkanik palçıqın tərkibində vanadium, manqan, litium, bor kimi dəyərli mikroelementlər var. Tökülən su üzvi birləşmələrlə, həmçinin brom, bor və yod ilə zəngindir. Bu, vulkanik palçıqın kosmetologiyada geniş istifadə edilməsinin səbəblərindən biridir. Professor Adil Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan alimləri tərəfindən aparılan tədqiqatlar, vulkanik gilə yüksək keyfiyyətli sement, genişlənmiş gil, kərpic və polad qranulların istehsalında istifadəsi üçün dəyərli bir xammal olduğunu müəyyən etdi. Tikintidə istifadə olunur. Püskürmənin başqa bir məhsulu olan brekçiya, çıxarılması asan olan bir sıra qiymətli kimyəvi maddələrdən ibarətdir.

Brekçiya vulkan kraterindən çıxır və yamaclarından aşağı axır. Dənizdəki palçıq vulkanlarının püskürmələri daha təsir edicidir. Ən son belə hadisə Xəzərdə yeni bir adanın meydana çıxması ilə nəticələndi. Bəzən ada dəniz səviyyəsindən iki metrədən yuxarı qalxır. Belə adalar ümumiyyətlə uzun sürmür, çünki Xəzər suları onları yuyub sualtı əraziyə çevirir. Bu, 1958-ci ildə, axşam bir vulkan püskürən zaman baş verdi, ertəsi gün ortaya çıxan ada sualtı əraziyə çevrildi. Buzovna vulkanı iki dəfə 1953 və 2001-ci illərdə yeni adalar yaratmışdır.

1970-ci ildəki Çeyildağ püskürməsi bir aydan çox, kraterdən karbohidrogen qazı atışları isə daha üç ay davam etdi. Başqa bir Çeyildağ püskürməsi, bu yaxınlarda, 2004-cü ildə qeydə alınıb, lakin potensialı hələ də tükənməyib.

Dünyanın ən maraqlı palçıq vulkanlarından biri Bakıdan çox da uzaq olmayan Qoturdağdır. 50 metr uzunluğunda və 15 metr enində olan vulkanın ağzı, yarı qırmızı brekçiyə yayır [4].

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Geologiya İnstitutu palçıq vulkanlarını araşdırdı və aşkar etdi ki, Lökbatanda baş verənlər ən çox - tarixinin qeydə alınmasından bu yana 20 dəfə püskürmüşdür. Bu palçıq vulkanı 1977-ci ildə və daha möhtəşəm şəkildə 10 oktyabr 2001-ci ildə püskürmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Lökbatan həm də neft anbarıdır və yaxınlıqda 50 ildən çoxdur neft hasil edən bir çox Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin (ARDNŞ) neft hasilatlarını dəstəkləyir. Aralıq püskürmələr neft məhsuldarlığına təsir göstərməsə də, partlayışlar və güclü raketlər yerüstü qurğulara və avadanlıqlara davamlı təhlükə yaradır. BP-nin layihələrindən biri olan Şahdəniz üçün qaz-kondensat platforması sönmüş sualtı palçıq vulkanına bitişik yerdədir. Geoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, onun yaxınlığı heç bir ciddi risk yaratmamalıdır.

Azərbaycanın palçıq vulkanları, şübhəsiz ki, istənilən turist marşrutunun bir hissəsi olmalıdır. Beləliklə, onların bir çoxu Bakıya yaxındır, xüsusən Ələt, Qobustan və digər ərazilərdə yerləşir. Palçıq vulkanları müxtəlif formada və ölçüdə olur, lakin Azərbaycanda ən çox yayılmış olanlarda bir neçə kiçik konus və ya boşluq var. Bu kiçik konuslar heyvətəməz, hətta gözəl mənzərədir. Soyuq palçıq, su və qaz yayırlar. Onlar tez-tez kobud və gurultu səsləri ilə xarakterizə olunurlar.

Kimyəvi cəhətdən vulkan palçığı ilk növbədə silisiumdan (55-70%) ibarətdir. Bundan əlavə, palçıqda müəyyən miqdarda müalicəvi xüsusiyyətlər olduğu aşkar edilmişdir (yod, brom, kalsium, maqnezium, üzvi turşular və aromatik karbohidrogenlər). Palçıq məhlulu əhəmiyyətli zəhərli maddələr olmadığına görə palçıq vannaları və müalicəvi yerlərdə istifadə üçün vasitə kimi tövsiyə edilmişdir. Rusiyanın Feodosiya və Kerç şəhərlərində olduğu kimi, Azərbaycanın da bu vulkan palçığından SPA inkişaf etdirmə potensialı var [5].

Azərbaycanda təxminən 23 palçıq vulkanı Milli Park statusunu alıb və dövlət tərəfindən qorunur. Bundan əlavə, onlar dünyanın yeddi möcüzəsi siyahısına daxil edilmişdir. Azərbaycanda palçıq vulkanları ilə bağlı bir neçə maraqlı fakt var. Mars planetini araşdıran NASA geoloqları, Azərbaycanın palçıq vulkanlarının quruluşuna görə planetin dağlıqlarına bənzədiklərinə dair nəticəyə gəldilər. 5 sentyabr 2004-cü ildə Azərbaycan ərazisindəki ən böyük palçıq

vulkanı Ginnesin Rekordlar Kitabına daxil edildi.

Qobustan Milli Parkında yerləşən palçıq vulkanları hər il minlərlə turistin diqqətini cəlb edir. Dövlət Tarix-Bədii Qoruğu 1967-ci ildən fəaliyyət göstərir. 2007-ci ildə qoruq YUNESKO-nun Dünya İrsi Siyahısına daxil edilmişdir. Qobustana səyahət aktiv vulkanları yaxın məsafədən görmək üçün turistlərə böyük bir şans verir.

Lökbatan, Qaradağ, Neft Daşları və Mişovdağ kimi Azərbaycanın zəngin neft və qaz kondensat yataqları palçıq vulkanları yaxınlığında da aşkar edilmişdir. Qobustanın cənubundakı 410 m məsafədəki Torağay təkcə Qafqazdakı deyil, bütün dünyada ən böyük palçıq vulkanıdır. Qoturdağ vulkanı, illərdir nizamlı fasilələrlə püskürməyə davam edən dünyanın yeganə palçıq vulkanıdır.

Vulkan palçığı makro və mikro elementlərlə zəngindir və mərkəzi sinir sisteminin bəzi pozğunluqlarına, habelə ginekoloji və digər xəstəliklərə böyük müalicəvi təsir göstərir. Palçıq hovuzlarında yüksək effektiv terapevtik maddələr, məsələn, brom, maqnezium və yod var. Vulkanik palçıq kosmetik məhsulların istehsalı üçün də istifadə olunur [6].

Rus alimləri birgə çoxşaxəli tədqiqat aparmağa, Xəzərin biomüxtəlifliyini öyrənməyə, Xəzər faunası inventarını inkişaf etdirməyə, beynəlxalq laboratoriya yaratmağa, nadir və nəsli kəsilməkdə olan fauna növlərinin kateqoriyasını və vəziyyətini öyrənməyə, Ural və Kür çaylarının hidro faunasını müqayisə etməyə, öyrənməyə dəvət edildi. Xəzər dənizinə toxunularaq, yeraltı və sualtı palçıq vulkanlarının Azərbaycanada məşhurluğu qeyd olundu.

Palçıq vulkanları tərəfindən tökülmüş palçıq və maye, kimya və tikinti sənayesi, eləcə də farmakologiya üçün xammal kimi istifadə olunur. Xüsusi komponentlərlə zənginləşdirilmiş – mineral duzlar, üzvi maddələr, mikroelementlər, vulkan palçığı insan bədəninə faydalı təsir göstərən dərman xüsusiyyətlərinə malikdir. Vulkan palçığı, periferik və mərkəzi sinir sisteminin, mədə-bağırsaq traktının, dərinin və s. xəstəliklərindən əziyyət çəkən xəstələrin müalicəsində çox yaxşı təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Aliyev A. Mud volcanoes - a unique phenomenon of nature. IRS. Baku, 4 (23), WINTER 2015, p. 18-23
2. Guliyev I.S., Feizullayev A.A. All about mud volcanoes. Baku, 1997, 52 p.
3. <https://en.azvision.az/news/91887/the-mud-volcano-capital-of-the-world.html>
4. <http://www.visions.az/en/news/287/02344cf3/>
5. https://azer.com/aiweb/categories/magazine/ai112_folder/112_articles/112_mud_volcano.html
6. <https://www.testour.az/ru/blog/mud-volcanoes-in-baku>

Peyk şəkillərindən istifadə edərək Şirvan düzündə müasir təbii landşaftların dəyişikliklərinin aşkarlanması

Kərimova Günay Elbrus qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. N.S.İsmayılova

E-mail: gunaykarimova039@gmail.com

Azərbaycanda şoran torpaqlar çox geniş sahədə yayılmışdır. Ərazicə ən çox isti və quru iqlim şəraiti olan Kür-Araz ovalığında-boz torpaqlar zonasında rast gəlinir. Sahəsi 2,2 milyon hektar olan Kür-Araz ovalığı torpaqlarının təxminən 60%-i orta və şiddətli dərəcədə şorlaşmış torpaqlardan ibarətdir. Ərazi cəhətcə bu torpaqlar relyefin nisbətən alçaq axımsız elementlərində Cənubi-Şərqi Şirvanda müəyyən edilmişdir. Bir qanunauyğunluq kimi bu torpaqların yayıldığı sahələrdə buxarlanmanın miqdarı düşən yağıntılardan xeyli üstün olur. Burada qrunut suyunun səviyyəsi yüksək olmaqla (1,5-2,0m) yüksək minerallaşmışdır. Şoran torpaqlarda asan həllolan duzların miqdarı 3%-dən artıq olur. Ona görə də belə sahələrdə yalnız şoran bit-

kiləri inkişaf edə bilər. Morfoloji cəhətdən bu torpaqların üç növü: (çəmən şoran, yumşaq şoran və qaysaqlı şoran) fərqləndirilir. Cənub-Şərqi Şirvanda əsas etibarilə tərəcikli şoranlar kompleksi yayılmışdır. Tərəcikli şoranların özünün də səpkalı, delüvial və dəniz sahilində yayılmış tipləri müəyyən edilmişdir. Çəmən-şoran torpaqları Şirvan düzü ərazisində qrunut suları yerin səthinə yaxın olan, çayların gətirmə konuslarının orta hissəsində və düzənlik daxilində Kür çayı sahilləri yaxınlığında yayılmışdır. Çəmən-şoran torpaqlar yayılmış ərazilərdə ayrı-ayrı kiçik ləkələr şəklində rast gəlir. Çəmən-şoran torpaqlarında humusun yüksək miqdarda (2,0-3,5%) olması bu torpaqlar üçün səciyyəvi əlamətdir. Humuslu qatın ümumi qalınlığı isə 80sm-ə çatır. Bu deyilənlərə əsasən qeyd etmək olar ki, çəmənşoran torpaqları keçmiş çəmənboz torpaqların şorlaşmasından əmələ gəlmişdir. Bunu bir sıra tədqiqatçılar da (V.R. Volobuyev, M.R. Abduev) təsdiq edirlər. Yumşaq şoranlar üçün xarakter morfoloji əlamət onların üst 3-10 sm-lik qatının yumşaq halda olmasıdır. Bu qatın strukturası toza bənzəyir və aşağı qatda isə “yalançı dənəvari”dir. Belə vəziyyət həmin qatda duzların çox toplanması ilə xarakterizə olunur. Bu torpaqların üzərilə gəzərkən orada ləpir yaxşı qalır və torpaq qatı asan tozlanır. Yumşaq şoran torpaqların rəngi üst qatlarda duzların miqdarından asılıdır. Adətən rəngi boz yaxud ağımsov olur. Suda asan həllolunan duzlar içərisində natrium-sulfat duzu üstünlük təşkil edir [8]. Torpağın hissəsinin yumşaq olmasına səbəb bu duzların çox olmasıdır. Tədqiqatçılar göstərmişdir ki, yumşaq şoran torpaqlarda, xüsusilə Şirvan düzündə, duzların miqdarı 2,5-3,5%-ə çatır. Qaysaqlı şoran torpaqlar ən çox Şirvan zonasında (Göyçay, Ucar, Ağsu, Kürdəmir, Zərdab və s.) yayılmaqla ayrı-ayrı ləkələr şəklində rast gəlir. Bu torpaqların səthində müxtəlif hündəsi formalarda qaysaq yaranır ki, bunun qalınlığı 3-5sm və daha çox olur. Qaysaqlı şoran torpaqların mexaniki tərkibi yüngül və ağır gilicəli, hətta gillidir. Həm də mexaniki tərkib ağır olduqca qaysaq qalın və çox möhkəm olur. Belə torpaqlarda qaysağın əmələ gəlməsi leysan yağışları ilə müşayiət olunur. Qaysaqlı şoran torpaqlarda quru qalığın miqdarı 1,0-2,5% və daha çox olur. Suda asan həllolunan duzlar arasında sulfat (1,6%-ə qədər) və natrium (0,4%-i) duzları üstünlük təşkil edir [8].

Şoran torpaqlardan bilavasitə kənd təsərrüfat bitkiləri əkinində istifadə edilmir. Lakin burada zərərli duzları meliorasiya yolu ilə torpaqdan yuyub təmizlədikdən sonra onlardan əkinçilik təsərrüfatında istifadə etmək mümkündür. Şoran torpaqların kənd təsərrüfatında istifadə edilməsinin perspektiv imkanları vardır. Lakin bu torpaqlardan istifadə etmək üçün orada köklü tədbirlər həyata keçirmək və həmin torpaqların təbii münbitliyini yüksəltmək lazımdır. Bu torpaqların yaxşılaşdırılması üçün ən effektiv tədbir kimyəvi meliorasiya işləri tətbiq etmək və gipsləmədən istifadə edilməsidir. Şorakət torpaqlara verilən gips meliorantı bu torpaqların su-fiziki və kimyəvi xassələrinin yaxşılaşmasına, normal hala düşməsinə xeyli şərait yaradır. Şoran torpaqları yararlı hala salmaq üçün geniş meliorasiya işləri görülür. Bu məqsədlə şoranlaşmış torpaqlarda dərin kanallar çəkilir, torpaqdakı artıq duzlar yuyularaq həmin kanallar vasitəsilə axıdılır [7].

Şirvan və Cənub-şərqi Şirvan düzü torpaqlarının pozulması mənbələri

- Həddindən artıq suvarma uzunmüddətli istifadəsi
- Planlaşdırılmamış kənd təsərrüfatı fəaliyyəti

Nəticələr

- torpaqların üst münbit zonalarında münbitliyin itirilməsi;
- torpaqların şoranlaşması;
- intensiv daşqın suvarma;
- dərin duzlu torpaq.

Bu tədqiqat, əsasən Şirvan və Cənub-şərqi Şirvan düzənliklərini əhatə edən sol sahil ərazilərində torpağın şoranlaşmasını və deqradasiyasını qiymətləndirmək üçün uzaqdan zondlama texnikasından istifadə məqsədi daşıyırdı. Tarixi peyk şəkillərinin tətbiqi şoranlaşma sahələrində müvəqqəti dəyişikliklər yaradır və şoranlığın artması və şoranlaşmanın dərəcəsini təsdiqləyir və bu da torpaqların pozulmasına səbəb olur (şəkil 1).

Şəkil 1: Şirvan düzündə 2000 və 2018-ci illərin peykdən görünüşü arasındakı fərq[6]

Kürün sol sahil düzənliklərinin yarımsəhra landşaftlarının antropogen transformasiyasını eyni ərazilərdən çəkilən peyk görüntüləri intensiv suvarılan yerlərdə “ağardılmış sahələri” açıq şəkildə göstərir, bu da düzən yerlərdə şorlaşmanın əyani göstəricisidir (şəkil 2).

Şəkil 2: Kürün sol sahil düzənliklərinin 2000-2019-cu illər üzrə peyk şəkilləri [6]

Ədəbiyyat

1. AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu, Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti. Coğrafiya və təbii resurslar. «AVROPA» nəşriyyatı, 2018, s. 104.
2. Aslanov H.Q., Cavadova Ş.H. Kür çayı mənbəsində məcrəmələgəlmə prosesinə təsir edən təbii və antropogen amillər. AzMİU – nin tələbə və magistrlərinin XXVI Elmi konfrans materialları, 2005.
3. Aslanov H.Q. Kürün aşağı axarının ekocoğrafi problemləri. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2013, s.234.
4. Aslanov H.Q., Samxalova A.P. Kür çayı hövzəsinin təbii şəraiti və ekoloji xüsusiyyətləri. Ekologiya və su təsərrüfatı, №3, 2005.
5. Əlizadə E.K., Tanrıverdiyev X.K., Xəlilov H.A. və s. Geomorfoloji rayonlaşdırma. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. Cild I. Fiziki coğrafiya. Bakı, 2014, s.127-132.
6. Google Earth, Landsat şəkillərindən istifadə
7. Qəribov Y. Ə. Azərbaycan Respublikasının Təbii Landşaftlarının Optimallaşdırılması. Bakı, 2012, s. 240-249.
8. Rzayev M.A. Azərbaycan: suvarma əkinçiliyinin reformasiyası və ekoloji dayanıqlığı. "Elm və təhsil", 2019, s. 373.

Xəzərdə fitoplanktonların paylanması dənizin şaquli quruluşunun rolu

Mehdiyev Tamerlan Fəxri oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistrant

Elmi rəhbər: akad. R.M.Məmmədov

E-mail: tamerlan.mehdiyev.1997@gmail.com

Özündə xlorofil cəmləyən canlılardan biri kimi fitoplanktonlar dənizlərdə canlı ehtiyatının qorunması, istehsalı məsələlərində çox böyük əhəmiyyətə malikdir. O, dəniz canlıları üçün ilkin yem ehtiyatı rolu oynayır. Lakin günəş şüalarının təsirinin çoxalması, temperaturun artması və dənizə tullanan çirkləndiricilərin artması ilə nutrient (canlılar üçün qida maddəsi) miqdarının çoxalması xəzər üçün təhlükəli şərait yaradır. Belə ki, bu zaman xlorofil miqdarı kəskin artır və Alqal canlanması baş verir ki, bu da canlılar eləcə də insanlar üçün təhlükəli şərait yaradır. Elə təsadüfi deyildir ki, XXI əsrdə xəzərdə “Alqal canlanması” (Algal bloom əsasən bataqlıqlar, gölməçələrdə səthin yaşıl rəngli bitkiyə bənzər maddələrlə örtülməsi ilə baş verən hadisədir) dənizdə nutrient artması və nəticəsində xlorofilin artması ilə baş verib. Alqal canlanması dəniz canlılarının tələf olmasına səbəb olur. Tələf olan canlılar bakteriyalar üçün yem rolunu oynayır və nə qədər çox ölü canlı bir o qədər çox yem ehtiyatıdır ki, bunun nəticəsində bakteriyaların sayı çoxalır. Tələf olan canlıların çürüdülməsi prosesinə daxil olan bu bakteriyalar isə dənizdə həll olmuş oksigendən istifadə edir. Qısa şəkildə desək bu bakteriyaların çoxluğu dənizin oksigen ehtiyatları azaldır və nəticədə burada yaşayan canlılar üçün təhlükə yaranır. İnsanların həyatında Xəzərin önəmini, onun nemətlərindən minlərlə insanın yararlandığını nəzərə alsaq bu hadisənin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dənizdə xlorofilin paylanmasına bir çox amillər təşkil edir ki, Xəzər dənizində özünü daha bəlgirgin göstərən amillər bunlardır:

- 1) Xəzərə tökülən çaylar
- 2) Dənizin şaquli quruluş xüsusiyyətləri

İlk öncə Xəzərə tökülən çaylara nəzər salaq. Xəzərə müxtəlif istiqamətlərdən 130-a yaxın çay axır. Bu çayların əsas hissəsi dənizə şimaldan daxil olur. Cənub hissəsinin hidroqrafik şəbəkəsi isə çox qıtdır. Burada yalnız Səfudrud bir qədər gözə çarpır. Bu səbəbdəndə Xəzərin şimal hissəsində xlorofil miqdarı mərkəz və cənuba nisbətən daha çoxdur. Dənizdə dərinliyə doğru xlorofil miqdarının dəyişməsinə onun şaquli struktur xüsusiyyətlərinin təsiri böyükdür. Xlorofil miqdarının mövsümi dəyişmələri üzrə müşahidələrə əsasən (Sea WiFS müşahidələri, 1997–2004) onun cənubi xəzərin səthində ən böyük miqdarının avqust ayında görüldüyü məlum olub. İsti yay aylarında səthin çox qızması ilə dərinlik arasındakı temperatur fərqi artar. Nəticədə isə sıçrayış layının (Termoklin) dərinliyi azalar. Bu qat isə həmin canlıların dərinliyə ötürülməsinin böyük miqdarda qarşısını alır.

Beləliklə, xlorofilin miqdarı dəniz ekosisteminin sağlamlığının əsas indikatoru kimi götürülüb, onun fiziki və kimyəvi xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Xəzərdə bu sahədə bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. 2008-ci ildən öncəki tədqiqatlarda əsasən peyk məlumatlarından istifadə olunub və dənizin vertikal strukturu və xlorofilin dərinlikdən asılı olaraq variyasiyası tam əhatə edilməyib. 2008-ci ildə Cənubi Xəzərdə Rudsar ətrafında aparılan tədqiqatda bunlar da nəzərə alınıb. Tədqiqat ərazisi isti və nəmli iqlimə malik olub, ən isti temperatura Avqustda ən soyuq temperatura isə yanvarda rast gəlinir. Qışda havanın orta aylıq temperaturu 8-12⁰C yayda isə 26-28⁰C arasında dəyişir.

Tədqiqat ərazisi Cənub-qərbi Xəzərdə yerləşib, kordinatları 37⁰9' C 37⁰22' -dir.

Xlorofil a xlorofilin ən çox yayılmış növü olub böyük əhəmiyyətə malikdir. O, bütün bitkilər üçün fotosintezin əsas pigmenti hesab edilir. Tədqiqat ərazisində onun miqdarının təyin edilməsi çöl-tədqiqat işləri nəticəsində aparılmışdır. Ölçmə işləri daşınıla bilən “Ocean Seven 316 probe” cihazı ilə edilib və 9 nöqtədə aparılıb. Ən dərin nöqtə isə 117m təşkil edib.

Tədqiqatın nəticələri dəniz suyunun fiziki xüsusiyyətlərinin xlorofil a-nın paylanmasında

çox böyük rolu olduğunu göstərir. Belə ki temperatur stratifikasiyası yay aylarında təyinedici olub. Digər tərəfdən duzluluğun xəzərdə az olması temperaturu sıxlığın qiymətlərinin də əsas təyinedicisi edir. Ancaq bunlar arasında yay ayları üçün ən gözə çarpanı piknoplindir. Yayda o, güclü olub su qatları arasında bənd rolunu oynayır və səthdəki bol nutrientin aşağı qatlara ötürülməsinin qarşısını alır. Bu bənd fitoplanktonların dərinlik boyu inkişafını əngəlləyir.

Aşağıdakı vertikal profillər temperaturun, duzluluğun və xlorofil a-nın dərinlik boyu dəyişməsinə təsvir edir.

Maksimum xlorofil a miqdarı 10-20m dərinliklər arası müşahidə edilib. Bu rəqəm 3.8 mg m^{-3} olub CD və BF-in kəsiyində rast gəlinib. Ümumilikdə nəticələr aşağıda göstərilib (Cədvəl 1).

Cədvəl 1 **Azərbaycan dilində təzədən yığılsın.**

Statistic summary of seawater properties in the study area

Parameters	Minimum	Maximum	Average	SD	Median
Chl- α (mg m^{-3})	0.10	3.80	1.39	0.84	1.70
Temperature ($^{\circ}\text{C}$)	7.10	29.97	18.26	9.54	18.89
Salinity (psu)	12.18	13.09	12.37	0.07	12.37
Sigma-t	5.58	10.45	8.30	1.99	8.71

Ədəbiyyat

1. CEP., 2006. Identification of the extent and causes of cyan bacterial bloom in September-October 2005 and development of the capacity for observation and prediction of HAB in the Southern Caspian sea using remote sensing technique. MHI, Ukraine. <http://www.caspian.com/environment.org>.
2. Dumont, H.J., 1998. The Caspian lake: History, biota, structure and function. Limnol. Oceanography.
3. Jamshidi, S, N.B. Abu Bakar and M. Yousefi, 2009. A study on concentrations of dissolved oxygen and chlorophyll in the coastal waters of Babolsar. Am. J. Applied Science.
4. F.Ə.İmanov, V.A.Məmmədov, İ.M.Abdullayev. Hidrologiya. Bakı, "MBM", 2014. – 564s.

Böyük Qafqaz çaylarında yay-payız azsulu dövr fazasının zaman göstəriciləri

Məhərrəmov Nigar Yaşar qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistrant

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. Quliyeva A.A.

E-mail: meherremova-n00@mail.ru

Ərazi çaylarının su rejimi üçün azsulu fazalar səciyyəvidir. Bu dövrlərdə çay axımı illik axımın 20-30%-ə qədərini təşkil edir. Azsulu dövrlərdə çaylar əsasən yeraltı sularla qidalanır. Lakin, bu dövrlərdə axımın əmələ gəlməsində qismən (10-15%) səth suları da iştirak edə bilər [2]. Hidroqrafda azsulu fazaların zaman sərhədlərini təyin edərkən müəyyən çətinliklər üzə çıxır. Məsələn, payız daşqınları olmadıqda yay-payız azsulu dövrün sonu aydın seçilmir. Hidroqraflarda azsulu fazaların seçilməsi çoxsulu illərdə xeyli çətinləşir. Bunları nəzərə alaraq, A.M.Vladimirov azsulu dövrlərin zaman sərhədlərini təyin etmək üçün metodika təklif etmişdir [1]. F.Ə.İmanov Qafqaz çayları üçün yeni metodika işləmişdir [3, 4]. Bu iki müxtəlif metodika ilə yerinə yetirilmiş hesablamaların müqayisəli təhlili göstərmişdir ki, axırncı metodika yay-payız azsulu dövrün davamiyyətini 2-11% artırır. Bu dövrün axım kəmiyyəti isə A.M.Vladimirovun metodikası ilə alınmış nəticələrdən 2-13% çox alınır. Bu onunla izah olunur ki, bazis axımı təkcə yeraltı suların hesabına deyil, qismən səth sularından əmələ gəlir [3, 4].

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacında hövzəsinin hündürlüyü 2500 m-dən yüksək olan çaylarda demək olar ki, yalnız qış azsulu dövrü qeydə alınır (Qusarçay, Qudyalçayın yuxarı

axımı). Bu yamacın qalan çayları üçün iki azsulu faza səciyyəvidir: qış və yay-payız. Abşeron-Qobustan çayları üçün azsulu faza uzunmüddətlidir, fasiləlidir və daşqınlararası dövrlərdə müşahidə olunur. Bir qrup çaylar bu azsulu dövrlərdə quruyur.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çaylarında qış azsulu dövr 6 aya qədər davam edir (Oktyabr-noyabrdan mart-aprelə qədər). Bu dövrdə çaylarda illik axımın 14.1%-ə qədəri keçir. Yay-payız azsulu fazanın davamiyyəti 28-104 gün arasında dəyişir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çaylarında yay-payız azsulu dövr fazasının zaman göstəriciləri

№	Çay-məntəqə	İl	İlin sululuğu	Yay-payız azsulu dövr		
				t _{baş}	t _{son}	t _{dav}
1	Qusarçay-Quzun	1974	Orta sulu	–	–	–
		1967	Çox sulu	–	–	–
		1953	Azsulu	–	–	–
2	Ağçay-cek	1966	Orta sulu	12.08	29.09	49
		1963	Çox sulu	21.08	17.09	28
		1970	Azsulu	01.10	22.11	53
3	Vəlvələçay-Təngəaltı	1954	Orta sulu	10.08	30.10	52
		1966	Çox sulu	04.10	19.11	47
		1953	Azsulu	13.08	27.10	76
4	Derkçay-Derk	1974	Orta sulu	04.09	19.11	77
		1966	Çox sulu	08.07	27.09	83
		1975	Azsulu	19.06	30.09	104
5	Caqacuqçay-Rustov	1960	Orta sulu	28.07	27.09	62
		1963	Çox sulu	22.07	08.09	49
		1970	Azsulu	11.09	19.11	70

Qeyd: t_{baş}-rejim fazasının başlama tarixi;
t_{son}-rejim fazasının qurtarma tarixi;
t_{dav}-rejim fazasının davamiyyəti.

Çoxsulu illərdə davamiyyət nisbətən az, azsulu illərdə isə əksinə, çoxdur. Yay-payız azsulu fazada illik axım 14.8%-i keçir [5].

Azsulu fazaların ən kiçik su sərfələri müşahidə olunan zaman intervalları minimal axım dövrü adlanır. Şaquli zonallıq minimal axımın əmələgəlmə şəraitinə təsir göstərir və onun müşahidə olunma vaxtını müəyyən edir. Minimal axımın bu göstəricisi başlıca olaraq iqlim amillərindən və çay hövzələrinin hidroloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. Maye yağıntıların miqdarı artdıqca çayların illik axımında səth sularının payı çoxalır və minimal su sərfələri nisbətən gec müşahidə olunur. Quraq illərdə isə minimal axım dövrü, əksinə, nisbətən tez qeydə alınır. Qış dövründə hövzənin orta hündürlüyü nisbətən kiçik olan çaylarda minimal su sərfəsinin əmələgəlməsinə havanın temperaturu da təsir göstərir. Belə ki, qısa müddətli istiləşmə dövründə qar əriyir və çayların sululuğunu artırır. Nəticədə minimal axımın müşahidə olunma vaxtı gecikir.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çaylarında minimal axım yay-payız azsulu dövrdə orta hesabla avqust ayının üçüncü dekadasından başlayaraq oktyabrın üçüncü dekadasına qədər müxtəlif vaxtlarda qeydə alınır. Qış azsulu dövrdə isə çayların əksəriyyətində minimal axım yanvarın üçüncü dekadasında müşahidə olunur [3].

Çayların rejiminin kəmiyyət göstəricilərindən biri minimal yay-payız və qış axımlarının nisbəti ola bilər. Abşeron-Qobustan çayları da ən çox yay aylarında quruyur və bu səbəbdən bu çaylar üçün də minimal yay-payız və qış su sərfələrinin nisbəti vahiddən kiçikdir.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çayları üçün isə əksinə, baxılan nisbət vahiddən böyükdür. Bu yay-payız minimal axımı dövründə çayların qidasında müvəqqəti suların və qismən səth sularının iştirakı ilə izah olunur. Hövzənin orta hündürlüyü artdıqca, baxılan nisbət də artır.

Qeyd etmək lazımdır ki, minimal axım dövründə çayların sululuğu kəskin azaldığından onların qeydiyyatının (ölçülməsinin) dəqiqliyi adətən aşağı olur. Bundan başqa, xüsusilə yay-payız minimal axımı antropogen amillərin ilk növbədə suvarma məqsədilə su götürmələr nəticəsində azalır və baxılan dövrdə bir qrup çayların təbii rejimi pozulur (Qaraçay, Ağçay, Caqacuqçay və s.).

Ədəbiyyat

1. Владимиров А.М. Сток рек в маловодный период года. Л.: Гидрометеиздат, 1976, 295 с.
2. Владимиров А.М., Иманов Ф.А. Принципы оценки экологического стока рек // Вопросы экологии и гидрологические расчеты. Санкт-Петербург, изд. РГГМИ, 1994, вып 116- с. 4-7.
3. Иманов Ф.А. Минимальный сток рек Кавказа. Баку, Изд-во «Нафта-пресс», 2000, 298 с.
4. Иманов Ф.А. Оценка водных ресурсов Азербайджана в маловодные периоды/Труды конференции «Современные проблемы стохастической гидрологии». Москва, 2000, с.51-52.
5. Рустамов С.Г., Кашкай Р.М. Водные ресурсы Азербайджанской ССР. Баку, Элм, 1989, 180 с.

Hidrotexniki qurğuların çay məcralarının dayanıqlığına təsiri

Məmmədov Emin Rza oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistrant

Elmi rəhbər: dos. S.B.Əsədov

E-mail: eminmemmedov.n74@gmail.com

Çaylarda sel axınları və eləcə də suyun azalması, nəticəsində məcraaltı sugötürücü qurğuların iş rejiminə ciddi təsirlər olur. Dağ çaylarında məcranın deformasiyaları əsasən sel və daşqın zamanı baş verir. Məcra eninə, uzununa, dərinlik boyunca deformasiyaya uğrayır. Məcra da gedən proseslərdən, antropogen təsirlərdən, sürət rejimindən asılı olaraq drenaj qurğularının üstü açılır, lil qatının keçiriciliyi artır, nəticədə məcra suları süzgəc qatlarının iş rejimini və keyfiyyətini pozur, sistemə bulanıq və keyfiyyətsiz su düşür. Qurğuların sellərin və daşqınların dağıdıcı təsirlərindən mühafizə tədbirlərinin işlənməsi və uzunömürlü olması, suyun keyfiyyətinə təsir edən antropogen təsirlərdən mühafizə olunması, layihə hesabatlارının təkmilləşdirilməsi vacib məsələlər sırasına daxildir.

Çay axını ilə məcranın qarşılıqlı təsiri nəticəsində illər keçdikcə çayın məcrası deformasiya olunur və formasını dəyişir. Baş verən dəyişikliklər çayın hidroloji parametrlərindən, iqlim dəyişmələrindən, landşaftdan və digər təbii faktorlardan asılıdır. Məcranın dəyişməsinə səbəb olan faktorlardan biri də, hidrotexniki qurğuların məcranın təbii vəziyyətinə göstərdiyi təsirlərdir. Ona görə də tədqiqatçılar çay məcrasında baş verən dəyişiklikləri öyrənmək üçün, onların siniflərə ayrılmasını təklif edirlər. Çayların və onların xarakterik hissələrə ayrılmasının qəbul olunmuş ümumi bir siniflərə ayrılması yoxdur. Ona görə də tədqiqatçılar öz işlərində çayların yüksək dağ, dağətəyi, düzən və sair ayrılımlarından istifadə edirlər. Çayın müəyyən hissələrini xarakterizə edən parametrlərə çayın məcrasının mailliyi, əyriliyi, en kəsiyi forması, çay gətirmələrinin qranulometrik tərkibi, bunların mütəhərrikiyi, axının kinematikası və s, daxildir. Həmçinin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dağ çaylarında məcranın deformasiyası və formalaşması daşqın və sel axınları nəticəsində baş verir. Sel axınlarının sürəti və sel axını ilə daşmanın kütlə böyük gücə malik olduğu üçün körpülərin, yolların, məcradaxili qurğuların, sugötürücü drenaj qurğularının dağılmasına səbəb olur, kənd və qəsəbələri su basır. Sel axınları-

nın sürətinin təyin olunması üçün əsas parametrlər məcranın mailliyi, eni, sel axınının orta dərinliyi, bərk fazanın və selin xüsusi çəkisi, hidravliki radius və sairədir. Sel axınları selin keçməsi vaxtı tədqiq olunur. Sel axınları təhlükəli olduğu üçün, seldəki bərk fazanın, selin xüsusi çəkisinin, sel kütləsinin hidravliki iriliyinin, seldə bərk hissəciklərin faiz tərkibinin və s. parametrlərin təyin olunması və dəqiqliyi çətinliklərə səbəb olur.

Çayların morfoloji göstəricilərə görə siniflərə ayrılması B.M.Loxtin tərəfindən yerinə yetirilmişdir. O, çay məcrasının dayanıqlılığını dib gətirmələrinin ölçüsü və mailliyi ilə əlaqələndirir.

M.A.Velikanov çay gətirmələrinin miqdarına və iriliyinə, axının nəqləmə qabiliyyətinə, məcrə dəyişmələrinə görə çayları aşağıdakı kimi dörd qrupa ayırır.

1. Daşqınlar vaxtı məcrası çox böyük dəyişkənliyə uğrayan çaylar. Bu çayların həm dərinliyi, həm də vəziyyəti dəyişkən olur (az dayanıqlı dağ çayları).

2. Yuyulma və çay gətirmələrinin çökməsi nəticəsində dərinliyi və məcranın en kəsiyi dəyişən çaylar; Sahillərin vəziyyəti praktiki olaraq dəyişməz qalır.

3. Dərinləşməsi və bərpası praktiki olaraq eyni yerdə baş verən çaylar (dayanıqlı çaylar).

4. Yuyulmayan qruntlardan axan çaylar (dayanıqlığı böyük olan çaylar).

İ.İ.Levi ümumi morfoloji xüsusiyyətlərinə görə çayları üç hissəyə ayırır: dağ çayları, dağətəyi çayları, vadi çayları.

S.V.İzbaş məcranın dayanıqlılığını axının hidravliki parametrləri ilə əlaqələndirir. Onun tərəfindən məcranın forma əmsalı anlayışı daxil edilmişdir, bu da məcranın orta və maksimal dərinliklərinin məcranın eninə nisbəti ilə ifadə olunur. Z.D.Kopaliani, V.S.Sxadadze Şərqi Gürcüstanın dağ çaylarında apardıqları tədqiqatlara görə çayların məcrasını beş tipə ayırır.

1. Məhdudlaşdırıcı faktorların təsiri altında olan hissələr (təbii bərkimə, bərkidilmə və s).

2. Məcrə dəyişmələrinə uğrayan hissələr.

3. Dağlıq subasarda qollara ayrılan hissələr.

4. Düzən subasarda qollara ayrılan hissələr.

5. Meandrlaşan hissələr.

Çay məcrası axınlarında sürətlərin məcranın en kəsiyi boyunca şaquli paylanması bir çox parametrlərdən asılıdır. Bunlardan ən çox əhəmiyyət kəsb edənlər axının orta sürəti, dərinlik, məcranın kələ-kötürlüyü, su səthinin mailliyi, axın sürətinin zamana görə və uzunluq boyu dəyişməsidir. Göründüyü kimi sürətlərin paylanması bir çox parametrlərdən asılı olduğu üçün, bunun təyininə sadə ifadələrin alınması mümkün deyildir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədzadə Ə.C., Həşimov A.C. Ensiklopediya Meliorasiya və Su Təsərrüfatı. Bakı-2016, 632 s.
2. İmanov F.Ə., Ələkbərov A.B. Azərbaycan Su Ehtiyatlarının Müasir Dəyişmələri və İntegrasiyalı İdarə Edilməsi”, Bakı-Mütercim-2017, 352s.
3. İmanov F.Ə., Məmmədov V.A., Abdullayev İ.M. Hidrologiya. Bakı, “MBM”, 2014-564s.

Şirvan çayları üzərində hidrotexniki qurğular

Məmmədov Emin Rza oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. S.B.Əsədov

E-mail: eminmemmedov.n74@gmail.com

Hidrotexniki qurğular - su ehtiyatlarının qorunması, istifadəsi və suların zərərli təsirlərinin qarşısını alınması üçün tikilən mühəndis qurğularıdır.

Su təsərrüfatında hidrotexniki qurğular olduqca əhəmiyyətli yer tutur. Çayların və digər su mənbələrinin təbii rejimlərini dəyişmək üçün bu və ya digər su təsərrüfatı tədbirləri hidrotexniki qurğuların köməyi ilə həyata keçirilir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin istehsalını artırmaq,

yüksək və dayanıqlı kənd təsərrüfatı məhsulları əldə etmək üçün torpaqların əsaslı yaxşılaşdırılmasında hidrotexniki qurğuları mühüm rol oynayır. Onların köməyiylə bir tərəfdən su müəyyən olunmuş müddətdə, lazımi miqdarda və tələb olunan keyfiyyətdə istehlakçıya çatdırılırsa, digər tərəfdən su anbarlara lazım olan vaxtlarda istifadə üçün yığılır, eyni zamanda axının kinetik enerjisi elektrik enerjisinə çevrilir və s.

Bu məqalədə Şirvan çayları üzərindəki hidrotexniki qurğular təhlil edilmişdir. Şirvan hidroloji rayonu –Böyük Qafqazın cənub yamacında yerləşməklə Əlicançaydan Ağsuçaya qədər olan çayları əhatə edir. Bunlara: Əlicançay, Türyançay, Göyçay, Girdimançay və Ağsu aiddir. Bu çayların qidalanmasında yeraltı suların payı 40-60%, yağış sularının payı isə 20-30%-ə çatır. Çayların yuxarı axınında sıldırım, dik ərazilərdən axdığı üçün “V” şəkilli dərələr yaratmaqla, böyük sürətə intensiv dib eroziyaya malik olur. Aşağı axında çöl yaylası (step yaylası) yerləşir. Burada çayların axın sürəti kiçildiyindən gətirmə konusları formalaşır. Çayların əksəriyyəti suvarma ilə əlaqədar yay aylarında Kürə çatmır. Gətirmə konusunda yerləşən təsərrüfat sahələri vaxtaşırı baş verən sellər tərəfindən dağılır. Çayların suları Girdimançay və Ağsu istisna olmaqla kalsium-hidrokarbonatlı (CaHCO_3) sinifə məxsusdur. Girdiman və Ağsu çayları isə Natrium-Sulfatlı (Na_2SO_4) sular sinifinə məxsusdur. Minerallaşması orta, qismən yuxarı səviyyəyə (500-1000 mq/l) arasında dəyişir. Türyançay üzərində hidroqovşaq fəaliyyət göstərir. Səngərçay üzərində kiçik su anbarı tikilməkdədir. Əlicançay üzərində ayrı-ayrı vaxtlarda 2 hidroqovşağı tikilmişdir.

Əlicançay I hidroqovşağı Şəki rayonu ərazisində Əlicançay üzərində tikilib, 1962-ci ildə istismara verilmişdir. Layihəyə görə çayın maksimal suburaxma qabiliyyəti $293 \text{ m}^3/\text{san}$, faktiki suburaxma qabiliyyəti isə $1 \text{ m}^3/\text{san}$ -dir. Suqəbuledicinin bəndinin uzunluğu 61 m, maksimal dərinliyi 2 m-dir. Qurğunun yuxarıdan, dibdən eni 11,3 m-dir. Qurğu betondan hazırlanmışdır. Qurğu Şəki rayonunun Qarabaşı kəndi yaxınlığında yerləşir. Bənddə suburaxma qabiliyyəti $43 \text{ m}^3/\text{san}$. olan 3 ədəd suaşiran, suburaxma qabiliyyəti $144 \text{ m}^3/\text{san}$. olan 3 ədəd yuyucu qurğu və sağ sahilə 2 ədəd nizamlayıcı qurğu fəaliyyət göstərir. Baş sugötürücü kompleksə uzunluğu 28 m, eni 3-31 m olan sudöyücü quyusu, 3 ədəd gözlər, hər bir gözün hündürlüyü 5,75 m, eni 3 m-dən sürüşən təkərvari polad sipərlər (sipərin hündürlüyü 3 m, eni 3,23 m-dir). 3 ədəd qaldırıcı mexanizmlər aiddir. Hidroqovşağın konstruksiyasına yuyucu şlüz, suaşiran bənd, suqəbuledici, sugətirici məcrə, sol sahil dambası, sağ sahilin bərkidilməsi, sugətirici kanal və borulu keçid daxildir. Əlicançay I hidroqovşağından Dəhnə beton kanalı su götürür. Layihəyə əsasən kanal $5 \text{ m}^3/\text{san}$. su götürməlidir, faktiki olaraq da $5 \text{ m}^3/\text{san}$. su götürür. Akveduklu dəhnə beton kanalı 1986-cı ildə istismara verilmişdir. Kanalın F.İ.Ə.-0,8-dir. Akvedukun materialı metal borudan ibarətdir. Onun diametri 0,8 m, uzunluğu 600 m, basqısı isə 10 m-dir (yəni yerlərin yüksəklik fərqi). Akvedukun giriş və çıxış hissəsinin başlığı betondandır. Dayaqlar arasındakı aşırımlar isə polad-betondur. Digəri isə 2010-cu ildə istismara verilmiş Əlicançay-Cəyirli II hidroqovşaqdır. Bu baş sugötürücü qurğu Şəki rayonundan keçən Əlicançay üzərində tikilmişdir. Hidroqovşağın layihəyə əsasən maksimal suburaxma qabiliyyəti $187 \text{ m}^3/\text{san}$, faktiki isə $1 \text{ m}^3/\text{san}$ -dir. Hidroqovşağın bəndinin uzunluğu 51 m, maksimal hündürlüyü isə 6,5 m-dir. Hidroqovşağın yuxarıdan və dibdən eni 11,3 m-dir. Hidroqovşaq dəmir-beton tiplidir. Hidroqovşaq Cəyirli və Şəkili kəndləri arasında tikilmişdir. Hidroqovşağın sudöyücü quyusunun uzunluğu 57,5 m, eni isə 11,3 m-dir. Hidroqovşağın sipərlərinin hündürlüyü 3m-dir. Baş sugötürücü qurğunun konstruksiyasına suaşiran bənd, yuyucu şlüz, suqəbuledici qurğu, tutucu qalereya, sudöyən qurğu, risberma, yan istinad divarı, magistral boru kəməri və s. aiddir. Baş qurğudan Yeni Cəyirli kanalı öz başlanğıcını götürür. 2010-cu ildə istismara verilmişdir. F.İ.Ə. 0,85-dir. Kanalın layihə və faktiki maksimal suburaxma qabiliyyəti $1,0 \text{ m}^3/\text{san}$ -dir. Kanalın dibdən eni 0,6-1,2 m, maksimal dolma dərinliyi 0,9 m, mailliyi 0,024, yamaqlıq əmsalı 1:1,25. Kanalın uzunluğu 7,8 km-dir və o, beton üzlüklüdür. Kanalın 5,3 km-i qazmada çəkilib, beton üzlüklüdür, 12,5 km-i isə polad boruludur, qruntun növü gilcədir. Kanala çəkilmiş beton üzlüyün qalınlığı 12 sm-dir. Hidroqovşağın istismara verilməsi nəticəsində 30 min ha əkin sahəsinin su təminatı yaxşılaşdırılmışdır. Mühafizə zolağı 300 m-dir. Enerji söndürücü risberma dəmir-beton materialından tikilmişdir. Onun uzunluğu 57,5 m, eni isə 9,5 m-dir. Suqəbuledici bənd ikigözlü olub, bir ədəd yuyucu qurğu tikilmişdir. Gözcüklərin

hər biri müstəvi şəkilli polad materialdan hazırlanmışdır və onun hündürlüyü 3 m, eni də 3,0 m-dir. Orada şlüzləri hərəkət etdirmək üçün 2 ədəd müstəvi şəkilli qaldırıcı quraşdırılmışdır. Baş sugötürücü qurğudan maksimal su sərfi may-iyul aylarında keçir. 100 ildə bir dəfə 293 m³/san su sərfi keçir. Bu sərf isə bəndin suaşırən və yuyucu şlüzu vasitəsilə ötürülür. 2001-ci ildə axıdılıb doldurulan Cəyirli su anbarı istismara verilmişdir. Anbar suvarma və su təchizatı təyinatlıdır. Anbarın bəndinin uzunluğu 600 m, maksimal dərinliyi 20 m, su səthinin güzgü sahəsi 2,1 ha, tam həcmi 1,23 min m³, faydalı həcmi 1,13 min m³-dir, ölü həcmi isə 0,1 min m³-dir. Su anbarı gil özəkli, beton üzlüklü bənddir. Onun maksimal suburaxma qabiliyyəti 1,32 m³/san-dir.

Türyançay üzərində eyni adlı su anbarı və hidroqovşaq fəaliyyət görsədir. Türyançay su anbarının tikintisinə 1996-cı ildən başlanılmış və 2001-ci ildə istismara verilmişdir. Su anbarının istifadəyə verilməsi nəticəsində 17,3 min ha əkin sahəsi suvarma suyu ilə təmin edilmişdir. Su anbarının tam həcmi 138,0 mln.m³, faydalı həcmi 88,0 mln.m³, ölü həcmi isə 50 mln.m³-dir. Anbarın su səthinin güzgü sahəsi 1000 ha-dır. Su anbarının tikintisi zamanı 2,132 mln.m³ qazıma, 3,034 mln.m³ tökmə və ümumilikdə 79,5 mln.m³ qazıma, tökmə və beton işləri yerinə yetirilmişdir. Eyni zamanda tikintidə çəkisi 3,665 min ton olan metal konstruksiyadan da istifadə edilmişdir. Su anbarının bəndinin maksimal hündürlüyü 56,0 m-dir. Torpaq bəndin tikintisində gilli qruntdan əlavə çınqıl-çaqıldan da istifadə edilmişdir. Torpaq bənddən su sızmasının qarşısını almaq məqsədi ilə gilli qruntdan istifadə etməklə, onun gövdəsi uzununu nüvə qatı yerləşdirilmişdir. Anbar suvarma məqsədi ilə inşa edilmişdir.

Türyançay hidroqovşağının tikilməsinin əsas məqsədi 30 min ha əkin sahələri üçün su ilə təmin edilməsi olmuşdur (Şəkil 1). Yuxarı Şirvan kanalının istismara verilməsindən sonra, əkin sahələrinin ərazisi iki dəfə artmışdır. Türyançay qar ərintiləri ilə qidalanan dağ çayı olaraq onun sərfi quraqlıq dövründə 4 m³/san, daşqın vaxtı isə 302 m³/san təşkil edir. 1956-cı ildə tikilib istifadəyə verilmişdir. Çay çöküntülərinin əsas həcmi suqəbuledici qurğudan yuxarıda yerləşən Avtoran düzənliyinin gətirmə konusunda çökür. Hidroqovşağın kəsiyində ölçüləri 100-150 mm-ə çatan gətirmələrin həcmi nisbətən azdır. Çayın yatağı kəsikdə genişlənərək, eni 330 m-ə çatır və onun sahillərində gilçəliqumcalıdan başlamış, iri daş-çınqıl qatlarına qədər toplanır. Hidroqovşağın bəndi 6 dəlikli, yarı sugötürən tiplidir. Onun tərkibinə sutullayıcı bənd, yuyucu-tənzimləyici, sağ və sol sahil kanallarının sərfini tənzimləyən avankameralı sağ sahildəki suqəbuledici, sağ sahil kanalının dükeri, sol sahil axınını istiqamətləndirən divar və qapalı torpaq bənd daxildir. Bəndin sutullayıcı hissəsi dib astanalı, eni 5 m-ə çatan 4 gözdən ibarətdir. Sel axınlarının qəflətən artması halında bəndin qapılarının avtomatik qaldırılmasını və açılmasını təmin edən xüsusi tavanlarla təchiz olunmuş seqmentvari qapılarla bağlanılır. Göstərilən dördgözlü qurğu vasitəsilə hidroqovşaqdan 162 m³/san sel sularını kənarlaşdırmaq olur. Eni 5 m olan dəliklərlə təchiz edilmiş ikigözlü yuyucu şlüz tənzimləyici bəndin sağ tərəfində quraşdırılmışdır. Bu dəliklər sərfi 140 m³/san. olan sel sularını buraxa bilir və ikiyaruslu yastı qapılarla bağlanılır. Yan suqəbuledici tipli dib çöküntülərini tutan şəbəkəli sugötürücü bəndin sağ sahilində quraşdırılmışdır. Eni 1,9 m olan sugötürücünün 3 dəliyi vardır və o, yivli qaldırıcılarla işləyən qapılarla təchiz edilmişdir. Sugötürücü avankameranın uzunluğu 26 m, eni isə 7 m-dir. Dəliklərinin eni 2,1 m olan avankameranın tənzimləyicilərinin hərəsi 10 m³/san su götürür. Bu qurğular vasitəsilə sağ sahil magistral kanalının dükerinə və sol sahil magistral kanalına su ötürülür. Lakin bu halda ümumi götürülən suyun həcmi 6,3 m³/san.-dən çox olmur. Sugötürücülərin hər üç dəliyinin ölçüləri 2x1 m-dir. Buradakı çöküntü tutan qalereyaların iştirakı ilə çöküntülər hidroqovşağın aşağı byefinə tullanılır.

Şəkil 1. Cəyirli -2 sugötürücü qurğusu (Əlicançay üzərində)

Avtoran düzənliyinin gətirmə konusunda çökür. Hidroqovşağın kəsiyində ölçüləri 100-150 mm-ə çatan gətirmələrin həcmi nisbətən azdır. Çayın yatağı kəsikdə genişlənərək, eni 330 m-ə çatır və onun sahillərində gilçəliqumcalıdan başlamış, iri daş-çınqıl qatlarına qədər toplanır. Hidroqovşağın bəndi 6 dəlikli, yarı sugötürən tiplidir. Onun tərkibinə sutullayıcı bənd, yuyucu-tənzimləyici, sağ və sol sahil kanallarının sərfini tənzimləyən avankameralı sağ sahildəki suqəbuledici, sağ sahil kanalının dükeri, sol sahil axınını istiqamətləndirən divar və qapalı torpaq bənd daxildir. Bəndin sutullayıcı hissəsi dib astanalı, eni 5 m-ə çatan 4 gözdən ibarətdir. Sel axınlarının qəflətən artması halında bəndin qapılarının avtomatik qaldırılmasını və açılmasını təmin edən xüsusi tavanlarla təchiz olunmuş seqmentvari qapılarla bağlanılır. Göstərilən dördgözlü qurğu vasitəsilə hidroqovşaqdan 162 m³/san sel sularını kənarlaşdırmaq olur. Eni 5 m olan dəliklərlə təchiz edilmiş ikigözlü yuyucu şlüz tənzimləyici bəndin sağ tərəfində quraşdırılmışdır. Bu dəliklər sərfi 140 m³/san. olan sel sularını buraxa bilir və ikiyaruslu yastı qapılarla bağlanılır. Yan suqəbuledici tipli dib çöküntülərini tutan şəbəkəli sugötürücü bəndin sağ sahilində quraşdırılmışdır. Eni 1,9 m olan sugötürücünün 3 dəliyi vardır və o, yivli qaldırıcılarla işləyən qapılarla təchiz edilmişdir. Sugötürücü avankameranın uzunluğu 26 m, eni isə 7 m-dir. Dəliklərinin eni 2,1 m olan avankameranın tənzimləyicilərinin hərəsi 10 m³/san su götürür. Bu qurğular vasitəsilə sağ sahil magistral kanalının dükerinə və sol sahil magistral kanalına su ötürülür. Lakin bu halda ümumi götürülən suyun həcmi 6,3 m³/san.-dən çox olmur. Sugötürücülərin hər üç dəliyinin ölçüləri 2x1 m-dir. Buradakı çöküntü tutan qalereyaların iştirakı ilə çöküntülər hidroqovşağın aşağı byefinə tullanılır.

Göyçay çay hidroqovşağı. Göyçay rayonunda Göyçay çayı üzərində 2010-cu ildə istismara verilmişdir. Hidroqovşaq öz təyinatına görə suvarma və su təchizatlıdır. Hidroqovşaqdan su götürən Yekəxana kanalının layihə üzrə maksimal suburaxma qabiliyyəti 1,5 m³/san, faktiki suburaxma qabiliyyəti isə 1,2 m³/san.-dir. Yekəxana kanalının uzunluğu 18,4 km-dir ki, ondan 17,3 km-nə beton üzlük çəkilmiş, 1,1 km-i isə metal borudan ibarətdir. Hidroqovşağın baş sugötürücü və nizamlayıcı qurğusunun suşıran bəndinin suburaxma qabiliyyəti 123,1 m³/san., sağ sahil kanalının suburaxma qabiliyyəti 6,4 m³/san., sol sahil kanalının suburaxma qabiliyyəti 9,5 m³/san.-dir. Sugötürücü qurğunun bəndinin uzunluğu 140 m, maksimal hündürlüyü 4 m-dir. Qurğunun sağ və sol sahilindəki nizamlayıcıların hər biri birgözlüdür və uyğun olaraq suburaxma qabiliyyətləri 6,4-9,5 m³/san.-dir. Risberma söndürücüsünün sağ sahil istinad divarının uzunluğu 66 m, sol sahil istinad divarının ki isə 62,3 m-dir. Hidroqovşaq 6 ədəd polad materialdan düzəldilmiş, müstəvi şəkilli, sürüşkən yuyucu şlüzlə təchiz olunmuşdur.

Şəkil 2. Cavanşir su anbarı

Cavanşir su anbarı Ağsu çayı üzərində 1961-ci ildə tikilərək istismara verilmişdir (Şəkil 2). Anbarda toplanan su hesabına 900 ha əkin sahəsinin su təminatı yaxşılaşdırılmışdır. Anbarın tam həcmi 4,3 mln.m³, faydalı həcmi 4 mln.m³, ölü həcmi isə 0,3 mln.m³-dir. Su anbarının su səthinin güzgü sahəsi 77 ha, bəndin uzunluğu 2500 m, onun üstədən eni 8 m, maksimal hündürlüyü 6 m-dir. Bənddən su götürən kanalın sərfi 2 m³/san.-dir. Sutullayıcı qurğunun sərfi isə 14 m³/san.-dir. Bəndin tikilməsində qruntdan əlavə daş, çınqıl-çaqıl qarışığından və betondan istifadə edilmişdir. Bənddən suyun sızmasının qarşısını almaq məqsədilə onun mərkəzi hissəsində bənd boyu gilçəli nüvə qatı yerləşdirilmişdir. Anbar suvarma məqsədi ilə istifadə edilir.

Ədəbiyyat

1. Ə.C. Əhmədov, A.C. Həşimov. Ensiklopediya Meliorasiya və Su Təsərrüfatı. Bakı-2016, 632 s.
2. F.Ə. İmanov, A.B. Ələkbərov. Azərbaycan Su Ehtiyatlarının Müasir Dəyişmələri və İnteqrasiyalı İdarə Edilməsi. Bakı-Mütercim-2017, 352s.
3. F.Ə. İmanov, V.A. Məmmədov, İ.M. Abdullayev. Hidrologiya. Bakı, "MBM", 2014-564s.

Respublikanın subtropik regionunda quraqlığın tədqiqi

Məmmədova Vəfa Rahim qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistrant

Elmi rəhbər: prof. Məmmədov Ə.S.

E-mail: vafamamedova80@mail.ru

Müxtəlif ölkələrdə yerinə yetirilmiş tədqiqatların icmalı göstərir ki, quraqlığı səciyyələndirmək üçün çoxsaylı göstəricilər təklif olunmuşdur: hidrometrik əmsal, rütubətlənmə əmsalı, yağışsız dövrün davamiyyəti, məhsul itkisinin kəmiyyəti və s. Bu göstəricilərin hər biri quraqlıq hadisəsinin yalnız müəyyən bir xüsusiyyətini xarakterizə edir. Hazırda quraqlığın ümumi qəbul edilmiş göstəricisi yoxdur.

Keçmiş SSRİ-də aqrometeoroloji tədqiqatlarda geniş istifadə olunan hidrotermik əmsalın (HTƏ) qiymətləri də təhlil edilmişdir. Bu əmsal Q.T. Selyaninov tərəfindən təklif olunmuşdur və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$HT = \frac{x}{0,1} \sum > +10^{\circ}C (t) \quad (1)$$

Burada: x – vegetasiya dövründə düşən atmosfer yağıntılarının cəmi, $t > +10^{\circ}\text{C}$ vegetasiya dövründə $+10^{\circ}\text{C}$ -dən yuxarı orta sutkalıq hava temperaturlarının cəmidir.

Azərbaycanın müxtəlif fiziki-coğrafi rayonlarında yerləşən 28 meteoroloji müşahidə məntəqəsinin məlumatlarına görə 1961-1997-ci illərin hər biri üçün HTƏ-nin qiymətləri hesablanmış, sonra isə hər bir il və məntəqə üçün HTƏ-nin orta qiyməti təyin edilmişdir. Bu qiymətlərin təhlili göstərir ki, müşahidə dövrünün müxtəlif illərində HTƏ-nin qiymətləri 0,62-2,09 arasında dəyişir. Hidrometrik əmsalın qiyməti vahiddən kiçik ($\text{HT}\bar{\Theta} < 1$) olan illər quraq hesab edilir. Bu illər aşağıdakılardır: 1961 ($\text{HT}\bar{\Theta}=0,62$), 1971 (0,76), 1975 (0,86), 1979 (0,96), 1984 (0,96), 1985 (0,76), 1987 (0,84), 1989 (0,74), 1990 (0,94), 1991 (0,83). Göründüyü kimi, HTƏ-nin qiymətlərinin təhlilində də 1971-ci ilin quraq olduğu təsdiq edilir [1].

Qərb ölkələrində quraq illəri təyin etmək üçün daha çox standartlaşdırılmış yağıntı indeksi (SPI) üsulundan istifadə edilir [1,2,3].

Bu indeks aşağıdakı düstura görə hesablanır:

$$\text{SPI} = \frac{X_i - \bar{X}}{S_x} \quad (2)$$

burada: X_i – hər bir il üçün atmosfer yağıntılarının (illik və ya aylıq) miqdarı;

\bar{X} – yağıntı sırasının orta qiyməti;

S_i – orta kvadratik meyletmədir.

Quraqlığın kəskinlik dərəcəsi aşağıdakı cədvələ görə təyin edilir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

SPI –indksinə görə quraqlığın kəskinlik dərəcəsi

SY	Quraqlığın dərəcəsi
0,0-(−0,99)	zəif
(−1,0)-(−1,49)	orta
(−1,5)-(−1,99)	şiddətli
−2,0 və ya daha az	çox şiddətli

(2) düsturuna əsasən Azərbaycanın ən böyük iqtisadi vilayətlərindən biri Lənkəran təbii vilayəti üçün quraqlıq müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 2.

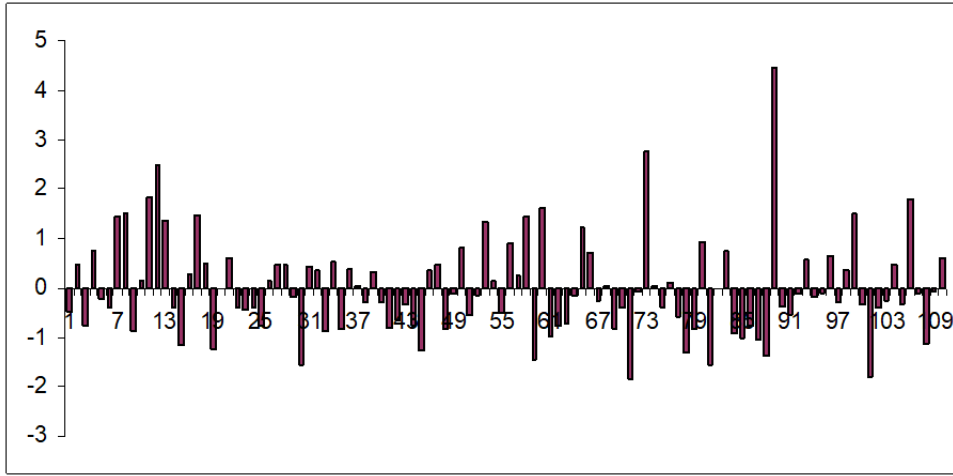
Yaz fəslə üçün SPI-nin qiymətləndirilməsi

İllər	Lənkəran	Astara	Yardımlı	Göytəpə	Kəlvəz
1998	−1.08	−0.90	−1.77	−0.72	1.22
1999	−0.11	0.02	0.86	0.79	−0.68
2000	−0.51	−0.42	−0.06	−0.49	−0.27
2001	−1.59	−1.90	−1.42	−1.28	−1.90
2005	−0.07	0.10	−0.64	−0.86	0.78
2006	−0.84	−0.75	−0.46	−0.73	−1.49
2008	−0.17	−0.67	−1.64	−0.64	-
2009	−0.82	−1.82	−1.11	−1.62	-
2010	−0.48	−0.12	−0.86	−1.67	-
2011	1.75	0.61	1.38	1.05	-
2012	−0.43	−0.95	0.21	0.56	-
2013	0.17	0.0	−0.86	−1.01	-
2014	0.03	−0.35	−0.76	0.04	-
2015	1.92	1.73	0.82	0.24	-
2016	1.44	0.68	0.57	1.28	-
2017	−0.15	−1.18	−1.03	−0.06	-

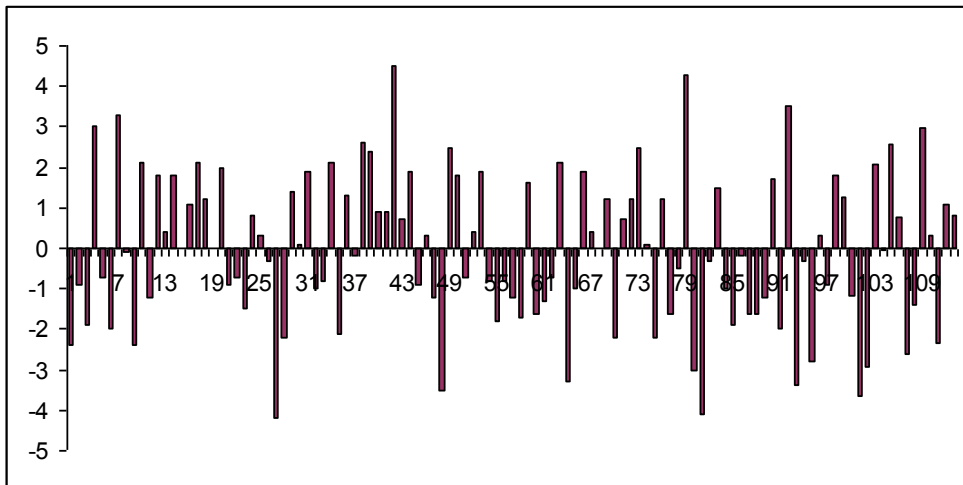
Quraqlıq kəskinlik dərəcəsinə görə çox dəyişir, məsələn, Lənkəranda şiddətli quraqlıq 2001-ci ilin yazında və 2005-ci ilin payızında müşahidə edildiyi halda, Astarada 2001-ci ilin yazında və 2007-ci ilin payızında, Yardımlıda isə 1998-ci ilin yazında müşahidə edilmişdir. Vilayətin bütün bölgələrində 1998, 2000, 2001, 2006-cı illərin yazı və 2002, 2005, 2007-ci illərin payızı quraq keçmişdir. Qalan illərdə isə zəif və orta quraqlıqlar bölgələr üzrə qeyri ardıcılıqla baş vermişdir (cədvəl 2).

Şəkildən görüldüyü kimi, Lənkəranda (yazda) keçən 100-illiyin ikinci yarısında quraqlığın təkrarlanması 9%-ə qədər artmışdır. Son 20 ildə isə 10 dəfə müxtəlif kəskinlikli quraqlıq olmuşdur. Bu isə ərazidə 1891-2017-ci illərdə baş vermiş quraq illərin 4,4%-ni təşkil edir. Yaz fəslində quraqlığın təkrarlanma tezlikləri ən çox 1891-1900, 1950-1960 və 1998-2010-cı illərə təsadüf edir.

Lənkəranda keçən əsrin birinci yarısında (payızda) 26, ikinci yarısında 29, son dövrdə isə 6 il quraq keçmişdir. Bu isə, quraq illərin əsrin ikinci yarısında təqribən 16%-ə qədər, son illərdə təqribən 9%-ə qədər artdığını göstərir. Payızda quraqlığın təkrarlanma tezliyi daha çox 1920-1925, 1930-1940, 1980-1990-cı illərdə olmuşdur (şək. 1).

Şəkil 1. Lənkəranda payız fəslü üçün quraqlıq göstəricisinin (1891-2009) qiymətləri.

Şəkil 2. Lənkəranda quraqlıq göstəricisinin (1891-2009) illik qiymətləri.

Şəkil 2-dən görünür ki, tədqiq edilən ərazidə 1891-2009-cu illəri əhatə edən dövrün ikinci yarısında birinciyə nisbətən daha çox quraq illər nəzərə çarpır. Belə ki, 1891-1941-ci illər arasında 17, 1942-1991-ci illər arasında isə 27 dəfə müxtəlif tip quraqlıqlar müşahidə olunmuşdur. Bu isə qeyd edilən dövrün ikinci yarısında, quraq illərin ümumi illərə görə 24%-nə bərabərdir. Quraq illərin ən çox təkrarlanmaları 1950-1960 və 1980-1990 –cı illərdə baş vermişdir. Şiddətli

quraqlıqların təkrarlanma tezlikləri təqribən 3-4 il təşkil edir. 1991-2007-ci illəri əhatə edən dövrdə isə 10 dəfə quraqlıq qeydə alınmışdır ki, bu da quraq illərin 22%- nə bərabərdir.

Beləliklə, Lənkəran təbii vilayətində quraqlığın təhlili onu deməyə əsas verir ki, təqribən 1950 – ci ildən indiyə kimi quraqlığın təkrarlanma dərəcəsi hər 10 –illiklərdə 5-6% qədər artmışdır. Müəyyən tədbirlər proqramı həyata keçirilməyəcəyi təqdirdə vilayətdə su çatışmazlığı yarana bilər.

Ədəbiyyat

1. Imanov F.A., Kurbanov Ch.Z., Hasanova N.I. Change of proportion of runoff characteristics of rivers of Azerbaijan. The materials of the international conference dedicated to the memory of famous Russian hydrologist Y.B.Vinogradov. March 28-30, 2018. pp. 553 -557
2. Imanov F.A., Mammadov A.S., N.I.Hasanova N.I. Investigation of droughts in the Lankaran region of Azerbaijan. Journal of water and land development. Warszawa-Falenty, Poland, No 16, 2012, January- June.p. 11-15.
3. Mammadov A.S., Abdullayev V.R. Study of Possible Relation between Drought and Solar Activity in the Territory of Azerbaijan. American International Journal of Contemporary Research. Vol. 4, No. 12; December 2014, pp. 8-16

Su ehtiyatlarından səmərəli istifadə yolları

***Muradov Əziz Ehtibar oğlu**
BDU, Coğrafiya fakültəsi
III kurs bakalavr, qrup 1114
hidrometeorologiya*

Su orqanizmin həyat mənbəyi olmaqla, onu təşkil edən əsas mineraldır. Susuz maddələr mübadiləsi getmir, orqanizm canlıya xas olan bütün əlamətlərini itirir. Müasir dövrdə həm global iqlim dəyişmələri, həm də əhalinin sürətlə artması və digər səbəblərdən su ilə təminat dərəcəsi xeyli aşağı düşmüş, ayrı-ayrı regionlarda su qıtlığı ilə əlaqədar böhran vəziyyət yaranmışdır. Statistik məlumatlara görə, dünya əhalisinin 3 milyarda yaxını hər gün içməli su qıtlığı çəkir. Artan tendensiya ilə davam edən bu problemin həlli üçün qabaqlayıcı tədbirlər görülməzsə, yaxın 10 ildə su qıtlığı dünyanın yarısından çoxunu bürüyəcəkdir.

Dünyada su çatışmazlığı ilə üzləşən əsas ölkələr Afrika ölkələri, Orta və cənub-qərbi Asiya ölkələri və Avstraliyadır. Dünyanın bir çox ölkələrində su qıtlığı olduğu kimi Azərbaycanda da bu problem mövcuddur. Yağan yağıntı isə vegetasiya (bitkinin aktiv həyat fəaliyyəti, inkişafda olan vəziyyəti) dövründə bitkilərin suya olan tələbatını ödəmir. Yağıntı əsasən qış və payız aylarına təsadüf edir. Vegetasiya dövründə yağın yağışlar adətən güclü yağışlar olmaqla, qısa vaxt ərzində davam edərək yüksək intensivli olur. Bu da bitki üçün çox yararsız olur. Respublikanın su ehtiyatı 30,9 milyard m³ təşkil edir ki, bunun da yalnız 1/3 hissəsi, yəni 10,3 milyard m³ yerli çayların, 20,6 milyard m³ isə respublikanın ərazisinə kənarından daxil olan çayların hesabına yaranır. Quraqlıq illərdə isə su ehtiyatı 23 milyard m³ enir. Hazırda mövcud olan məlumatlara əsasən Cənubi Qafqazda orta hesabla 1 km² sahəyə 350 milyon m³ su düşür. Lakin bunun ərazi üzrə paylanması qeyri-bərabərdir. Ən çox Gürcüstanda-700, ən az isə Azərbaycanda-100 milyon m³ təşkil edir.

Su ehtiyatlarının respublikada həm ərazi üzrə, həm də ilboyu qeyri-bərabər paylanması bir çox regionlarda su qıtlığına səbəb olur. Digər tərəfdən mövcud su ehtiyatı suvarılan torpaqların genişləndirilməsini məhdudlaşdırır. Azərbaycan şəraiti üçün suya qənaət edən suvarma texnikasının yaradılması və tətbiqi məsələsi günün aktual problemidir. Belə ki, suya qənaət edən mütərəqqi suvarma texnikasından istifadə etdikdə, suya 2,5 - 3,5 dəfə qənaət edilir, məhsuldarlıq 1,3 -1,5 dəfə artır və ən nəhayət bu yüksəlişlər məhz ətraf mühitin ekoloji tarazlığının qorunub saxlanması ilə müşayiət olunur və ya pozulmur. Respublikada suvarılan ərazinin hazırda 90%-dən çoxunda yerüstü suvarma tətbiq olunur. Mütərəqqi suvarma ərazinin ax-

tarışı və tətbiqi ilə yanaşı torpaq qrunt xüsusiyyətindən asılı olaraq yerüstü suvarma üsulunda tətbiq edilən şırım, zolaq və basdırma suvarma texnikasının təkmilləşdirilməsi suvarmanın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də su itkisinin qarşısını almaq sahədə suyun bərabər paylanmasını təmin etmək, əl əməyini azaltmaq və yüngülləşdirmək suyun istifadəçilərə verilməsini asanlaşdırmaq və s. məqsədli mövzular bir-mənalı şəkildə günün tələbidir və təsərrüfat əhəmiyyətli məsələdir. Son dövrlərdə Azərbaycanın 11 rayonunda Yuxarı Şirvan kanalında suyun səviyyəsinin aşağı düşməsi səbəbindən su qıtlığı yaranmışdır. Bu rayonlar: Ucar, Zərdab, Göyçay, Yevlax, Hacıqabul, Ağsu, İsmayilli, Kürdəmir, Ağdaş, Qobustan və Şamaxı rayonlarıdır. Su ehtiyatlarının azalması şəraitində su qıtlığı problemini həll etmək üçün qarşımızda iki çıxış yolu var: ya mövcud su ehtiyatlarımızı artırmalı, ya da əlimizdəki suyu elə istifadə etməliyik ki, kifayət qədər artıq su ehtiyatımız qalsın. Məsələnin həlli istiqamətində aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilə bilər.

1. Quraqlığa davamlı bitkilərin əkilməsi
2. Respublikanın selli çaylarının suyundan istifadə
3. Suvarmada müasir üsulların tətbiqi
4. Bütün təsərrüfat sahələrində suyun uçotunun aparılması
5. Yeraltı sulardan düzgün istifadə və qidalanma şəraitinin təşkili
6. Hidroloji tədqiqatlarda kompüter simulyasiyasından istifadə etməklə su ehtiyatlarını qiymətləndirmək və proqnozunu vermək.

Su ehtiyatlarını qorumaq üçün suya az tələbatlı bitkilərin əkilməsi xeyli miqdarda suya qənaətə gətirib çıxara bilər. Bura həm insanların qidasını təşkil edən mədəni bitkilərin əkilməsi, həm də müxtəlif ağac və kol bitkilərinin əkilməsi daxildir. Quraqlığa davamlı mədəni bitkilərə əsasən paxlalı bitkiləri aid edə bilərik. Bu bitkilər təkcə suya qənaət etmir, həmçinin torpaqda olan duzlaşmanı da aradan qaldırmaqda böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Böyük Qafqazın cənub yamacı çaylarında (Şin, Kiş, Kürmükçay və s.) leysan yağışları nəticəsində sel hadisəsi yaranır, bu hadisə təhlükəli vəziyyət yaratmaqla bərabər, xeyli miqdarda suyun itkisinə səbəb olur. Bu itkilərin qarşısını almaq üçün həmin ərazidə yağış tutun qurğular tikməklə, suları borular vasitəsilə Mingəçevir su anbarına axıtmaq olar.

Suyun qeydiyyatının aparılması mövcud su ehtiyatlarının bölüşdürülməsini daha səmərəli edə bilər. Məsələn, fermer təsərrüfatlarında heyvanların cins və növündən asılı olaraq gündəlik su tələbatı, bitkilərin növ tərkibindən asılı olaraq optimal su tələbatı və s. sahələrdə bu işlərin aparılması suyun düzgün idarə olunması və bölüşdürülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

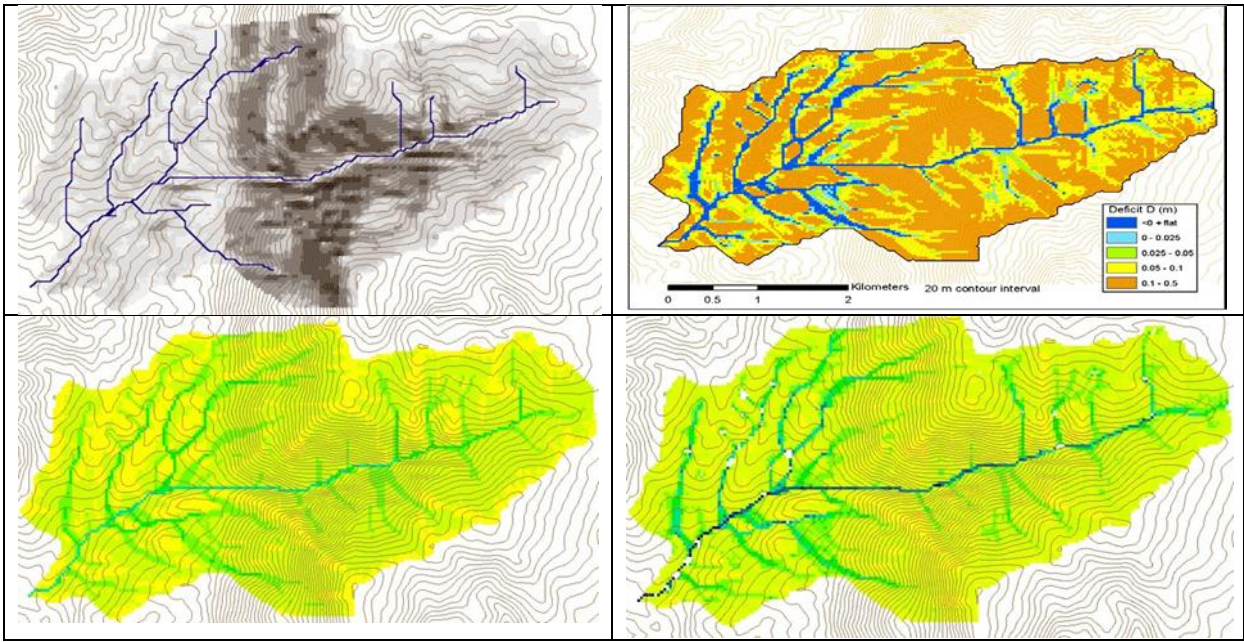
Çoxsaylı artezian quyularının qazılması və yeraltı sulardan intensiv istifadə bu ehtiyatın tükənməsini sürətləndirir. Son dövrlər global iqlim dəyişmələri nəticəsində yağıntuların miqdarının azalması, intensivliyinin isə artması müşahidə olunmaqdadır. Belə bir şəraitdə yeraltı suların qidalanması da pozulur. Su hövzədə sürətlə axaraq infiltrasiya edə bilmir. Nəticədə yeraltı suların səviyyəsi xeyli aşağı düşür. Bu problemi həll etmək istiqamətində ABŞ-ın Kaliforniya ştatında hövzənin müxtəlif hissələrində çalalar qazaraq, təmizlənmiş kanalizasiya suları ilə doldururlar. Nəticədə sular süzülərək yeraltı suları qidalandırır. Həmçinin bu sular yerin müxtəlif qatlarından keçərkən mineralaşaraq içməyə yararlı hala düşür. Bu kimi tədbirləri ölkəmizdə də keçirməklə su ehtiyatlarımızı artırma bilərik.

Müasir dövrdə süni intellekt, nanotexnologiyanın inkişafı bizə imkan verir ki, həmin texnologiyaları su problemlərinin həllində də istifadə edək. Burada əsas diqqəti çəkən məsələ kompüter simulyasiyası-modelləşdirməsidir. Bu sahədə müxtəlif layihələr mövcuddur. Su ehtiyatlarını qiymətləndirmək və onun gələcək proqnozunu vermək üçün TopModellər işləmək olar. CİS-in tətbiqi ilə düşən yağıntuların əsasında hövzədə formalaşacaq axım modelləşdirilə bilər. Bu iş aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

1. RHM (DEM) fayl yaradılır
2. Hövzə sahəsi seçilir
3. Axımın formalaşmasına təsir edən parametrlər nəzərə alınaraq, kəmiyyət təsiri müxtəlif düsturlarla qiymətləndirilərək modelə daxil edilir.

Bununla da hövzədə formalaşacaq axıma fərqli ssenarilərdən baxılaraq ən böyük ehtimalı hal seçilir. Bu yolla sellərə qarşı qabaqcadan mübarizə tədbirləri görülə, çayda su anba-

rının tikilməli və ya tikilməməli olması müəyyən oluna bilər.

Şəkil 1. Çay hövzəsinin CİS xəritələri

Ölkənin su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi tezliklə yenidən həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov N.Ş., Sinoptik meteorologiya. Bakı 2011, s. 385
2. F.Ə.İmanov, V.A.Məmmədov, İ.M.Abdullayev. Hidrologiya. Bakı, "MBM", 2014.- 564 s.
3. www.worldwatercouncil.org
4. www.azersu.az
5. www.iwa-network.org
6. www.unwater.org
7. <https://public.wmo.int/en>
8. <http://eco.gov.az/az/hidrometeorologiya/iqlim-deyismeleri>
9. http://www.hydrofinity.com/blog/organizations-addressing-the-worlds-water-issues?hs_amp=true
10. <http://www.sukanal.az/wp-content/uploads/2017/03/F.Imanov-A.Alekberov.pdf>

AZPOS sisteminin istifadə sahələri, üstünlükləri və bölmələri

Musayeva-Miriyeva Sevdə Pirməmməd qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: dos. Ə.T.Talıbov
E-mail: sevda.musayeva92@gmail.com

Müasir dövrdə mövqə müəyyənetmə sistemi, xüsusilə də naviqasiya sistemləri çox aktualdır. Az qala hər gün bu sistemlərdən ən azı smart telefonlar vasitəsilə istifadə olunur. Amma təbii ki, GPS-dən alınan birbaşa məlumatlar bəzi işlərin həyata keçirilməsində dəqiqlik baxımından yetərli olmur. Bu səbəblə eyni vaxtda bir neçə peyk sistemlərindən (GPS, GLONASS, Beidou vəs.) siqnal qəbul edə bilən peşəkar qəbuledicilər (GNSS qəbulediciləri) istifadə edilir. Azərbaycanda GNSS qəbuledicilərin Real Zaman Kinematikasında fəaliyyətinə şərait yaranan eyniadlı sistem AZPOS (Azerbaijan Positioning Observation System) adlanır.

AZPOS (ingiliscə Azerbaijan Positioning Observation System sözlərinin baş hərfləridir)

Azərbaycan Respublikasının müxtəlif bölgələrində 37 ədəd Fasiləsiz Fəaliyyət Göstərən İstinad Stansiyaları (FFGİS-CORS) şəbəkəsidir. Bu sistem daimi olaraq Amerikanın GPS və Rusiyanın GLONASS peyk siqnallarını qəbul edir. Xidmət hər iki – RTK\RZK (real zaman kinematikasası) və DGNSS\DGPS(Differensial Qlobal Naviqasiya Peyk sistemi) əməliyyatların çevikliyini təklif edir. RTK əməliyyatlar DGNSS əməliyyatlara nisbətən daha uzaq məsafəyə doğru genişlənmə bilər. Hər iki real-time əməliyyatları etibarlı internet əhatəsi tələb edir. AZPOS sonradan emal (post-processing) xidmətini də təklif edir. FFGİS stansiyaları 7 gün/24 saat fasiləsiz olaraq fəaliyyət göstərir. Sistem hələ tam işə düşməyən Avropa İttifaqının Galileo peyk siqnallarını da qəbul etmək iqtidarındadır. Bu sistem ən son GNSS\QGPS (Qlobal Naviqasiya Peyk Sistemi) texnoloji məhsulları ilə yaradılıb [1].

Bu gün GNSS sistemlərinin (AZPOS) tətbiq sahələri və üstünlükləri şərait yaradır ki, bu sistemdən istifadə genişlənir.

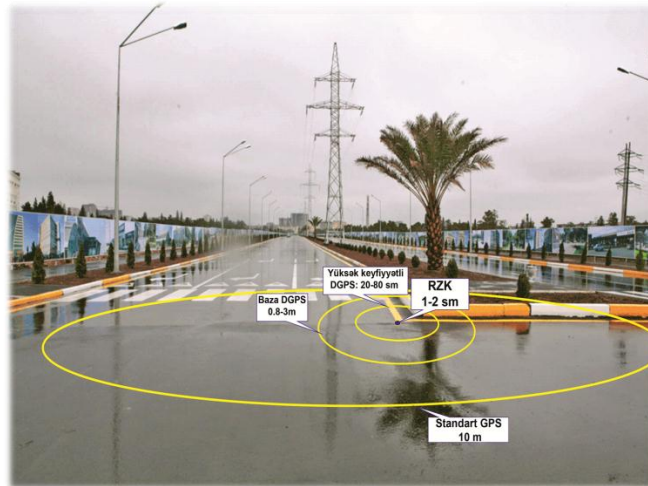
AZPOS-dan istifadə sahələri və onun üstün cəhətləri:

- hər hansı bir yer və zamanda
- hər cür hava şəraitində
- vahid koordinat sistemində
- yüksək dəqiqlikdə
- iqtisadi cəhətdən sərfəli

AZPOS-un tətbiqi hərbi və mülki sahədə olmaq çox genişdir:

- Nəqliyyat vasitələrinin naviqasiyası
- Axtarma-xilasetmə, hədəf müəyyən etmə, raket izlənməsi və.s.
- Geodezik və geodinamik məqsədli ölçmələr
- Kadastr ölçmələri
- Fotoqrammetrik, deformasiya ölçmələri
- Hər tip RTK tətbiqləri
- Kənd təsərrüfatı, boru kəmərlərinin inşaatı və.s.[2]

GNSS ölçmələrində (AZPOS) əldə olunan nəticələrin dəqiqliyi:(şəkil 1)

GNSS sistemlərinin 3 bölməsi vardır və bu bölmələr aşağıdakılardır:

- Yerin süni peyklərinin olduğu-kosmos bölməsi
- Bütün sistemi idarə edən-idarəetmə bölməsi
- Qəbuledicilərin yerləşdiyi-istifadəçi bölməsi.

Kosmos bölməsi ekvatorla təxminən 55° lik meyllikdə 6 orbit müstəvisində 30-dan çox süni peyklərdən ibarətdir.

Hər bir GNSS süni peyki,

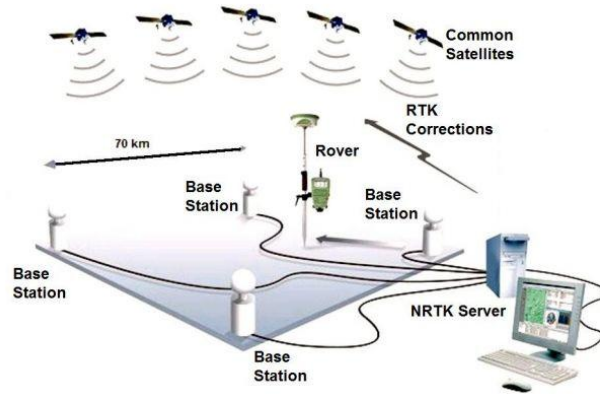
- sinxron zaman siqnallarını,
- bütün digər süni peyklərə aid istiqamət məlumatlarını,

-orbit parametrlərilə əlaqəli məlumatları,

-idarə edən bölmə tərəfindən nümayiş olunan məlumatları əldə edir.

Süni peyklər yer üzərindən - 20200 km uzaqlıqda olub, bir tam dövrəni 11 saat 58 dəqiqədə tamamlayır. Hər bir süni peyk 5 saat üfuk müstəvisində qalır. Ulduz vaxtı ilə təxminən günəş vaxtı arasında 4 dəqiqəlik fərq vardır. Texnoloji inkişafı paralel olaraq 6 fərqli tip süni peyk mövcuddur. Təxmini istifadə müddətləri 7-12 ildir.

İdarəetmə bölməsi - mərkəz idarəetmə stansiyası, yer antenaları və müşahidə stansiyasını ehtiva edən xidməti nəzarət sistemidir. Bütün GNSS süni peykləri yer səthi üzərində homogen paylanmış mövqeləri və saatları çox həssas olan 6 yer nəzarət mərkəzindən daima müşahidə edilir. Əsas vəzifələri, orbit peyklərinin düzəlişlərinin hesablanması, saat xətalalarının aradan qaldırılması və peyk sistemlərinin sağlam işləmələrinin nəzarət edilməsi ilə sıralana bilər. Toplanan məlumatlardan edilən hesablamalar yer antenaları köməyiylə peyk sistemlərinə göndərilir. AZPOS sisteminin idarəetmə mərkəzi isə server avadanlıqlarından ibarətdir. Bu serverlər qəbuledici ilə peyklər arasında real zamanda olan əlaqəni (düzəlişlərin ötürülməsini) təmin edirlər (şəkil 2).

İstifadə bölməsi – qəbuledicilər vasitəsilə son məlumatın, dəqiq nəticələrin əldə olunması bölməsidir.(şəkil 3) [3]

Ədəbiyyat

1. <http://www.stateproperty.gov.az/news/view/4853-AzPOS-haqqında>
2. Muzaffər KAHVECİ - Gerçek Zamanlı Ulusal Sabit GNSS (CORS) Ağları ve Düşündürdükleri
3. Yrd. Doç. Dr. Sefa YALVAÇ - GNSS Teknikleri ve Uygulamaları

**Böyük Qafqazın cənub yamacı nival-subnival landşaftlarının
ekoloji-geokimyəvi xüsusiyyətləri**

Mustafayeva Hicran İlham qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: c.ü.f.d. Q.İ.Rüstəmov
E-mail: hicrann1995@gmail.com

Nival-subnival landşaft tipi Böyük Qafqazın cənub yamacında 3200-4400 m-lik mütləq yüksəklik diapazonunda olan uca dağların suayrıcı xətti boyu dar zolaq şəklində uzanan əraziləri əhatə edir. əsasən mütləq yüksəklik 3500 m-dən çox olan Bazardüzü (4466 m), Tufandağ (4106 m), Çorundağ (4079 m), Məlkəməud (3879 m), Quton (3608 m), Çuxadurmaz (3572 m) kimi dağ zirvələrində formalaşan bu landşaft kompleksinin ümumi sahəsi 390 km² olub, Azərbaycan daxilində Böyük Qafqazın cənub yamacınının 11.1%-ni təşkil edir. Relyefin böyük nisbi və mütləq yüksəkliyi və sərt iqlim şəraiti nival-subnival qurşaqdakı landşaftların formalaşması və inkişafında əsaslı rol oynayır. Fiziki aşınma, şaxta aşınması, qravitasiya, eroziya-denudasiya, soliflyukasiya kimi müxtəlif proseslərin böyük potensial enerji ehtiyatları burada landşaftların daha çox dinamikliyinə şərait yaradır.

Nival-subnival landşaft kompleksləri özlərinə məxsus xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənən ayrıca geokimyəvi landşaft tipləri olsalar da bu landşaftların geokimyəsi haqqında kifayət qədər faktiki göstəricilərin olmaması üzündən Nival-subnival landşaftların ekoloji-geokimyəvi xüsusiyyətləri ayrı-ayrılıqda deyil, birlikdə öyrənilmişdir. Bundan başqa sərt relyefə və davamiyyətli qar örtüyünə malik olan bu landşaftlar bəzi yerlərdə buzlaq sahələrinə çox yaxın olduğundan burada kimyəvi elementlərin hipergen miqراسiyasını öyrənmək hələlik mümkün deyildir.

Lakin əldə etdiyimiz faktiki göstəricilər bu landşaftlarda ekoloji-geokimyəvi şəraitin ümumi cəhətləri haqqında müəyyən təsəvvürlər yaratmağa imkan verir. Nival və subnival landşaftlarda yayılmış dağ süxurları əsasən aşağı Yuranın gilli və qumlu şistlərindən ibarətdir. Tədqiq olunan landşaftların litoloji əsasını Yura yaşlı gilli şistlər, qumdaşı və əhəngdaşları təşkil edir. Baş Qafqaz silsiləsinin çətin keçilən qayalıq əraziləri və buzlaqların kənar sahələri bu süxurlardan təşkil olunmuşdur.

Spektral analizlərin nəticələri göstərir ki, aşağı Yuranın şistləri qurğuşun, mərgümiş, qalay, vanadium və mislə zəngin olub, stronsium, barium, nikel və kobaltdan kasaddır (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Spektral analizlərin nəticələri

Elementlər	Orta miqdarı, %		Konsentrasiya klarkı
	Süxurun tərkibində	Yer qabığındakı klark	
Titan	0.30	0.45	0.7
Manqan	0.05	0.10	0.5
Barium	0.01	0.065	0.2
Mis	0.015	0.0047	3.2
Sink	0.020	0.0083	2.4
Qurğuşun	0.020	0.0016	12.5
Stronsium	0.003	0.034	0.1
Bor	0.003	0.0012	2.5
Vanadium	0.030	0.009	3.3
Xrom	0.006	0.0083	0.7
Nikel	0.001	0.0058	0.2
Qalay	0.0010	0.00025	4.0
Mərgümiş	0.0015	0.00017	8.8
Kobalt	0.0006	0.0018	0.3
Civə	0.00002	0.0000083	2.4
Gümüş	0.000010	0.000007	1.4

Bu süxurların tərkibində olan kimyəvi elementləri 3 qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa orta miqdarı təxminən dünya klarkına uyğun gələn qalium (KK=0.8), fltor(KK=0.9), gümüş (KK=1.4) kimi elementlər daxildir.

İkinci qrupa tədqiq olunan ərazidəki Nival-subnival landşaftı daxilində yayılmış Yura dövrü şistlərinin tərkibində orta miqdarı klarka nisbətən yüksək olan (KK>1) qurğuşun (KK=12.5), mərgümüş (KK=8.8), qalay (KK=4.0), mis (KK=3.2), sink (KK=2.4), civə (KK=2.4) və s. elementlər daxildir.

Nəhayət üçüncü qrupa bu süxurların tərkibində miqdarı dünya klarkına nisbətən az olan (KK<1) xrom, nikel, titan, barium və s. mikroelementlər daxildir.

Nival-subnival landşaftların digər landşaftlara nisbətən yaşayış məntəqələri və sənaye mərkəzlərindən uzaqlığı belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu landşaftlar digər sistemlərlə müqayisədə daha stabil ekoloji tarazlığın olması ilə səciyyələnir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Coğrafiyası. 3 cildlik monoqrafiya. I cild, XII fəsil, 12.8. landşaftların geokimyəvi xüsusiyyətləri. Bakı, 2014.
2. Budaqov B.Ə., Əhmədov A.H., Rüstəmov Q.İ. Azərbaycan landşaftlarının tibbi-ekogeokimyəvi diferensasiya xüsusiyyətləri və onların xəritələşdirilməsi. AMEA-nın "Xəbərlər"i, Yer elmləri, №3, 2009.
3. Rüstəmov Q.İ., Rüstəмова A.M. Böyük Qafqazın cənub yamacı landşaftlarının ekogeokimyəvi xüsusiyyətləri. Bakı, 2016

Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamaclarının aqroiqlim rayonlaşması

Nəcəfli Aytac Savalan qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.d. Z.N.Eminov

E-mail: aytac96aytac@gmail.com

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahələrinin səmərəli ərazi təşkili, daha çox gəlir gətirən sahələrin inkişaf etdirilməsi, ixtisaslaşmanın düzgün aparılması üçün təbii-coğrafi şəraitin düzgün qiymətləndirilməsi vacibdir. Bu zaman aqroiqlim göstəricilərinin nəzərə alınması mühüm vəzifə kimi qarşıda durur.

Məhz iqlimin kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafına şərait yaradan göstəriciləri, yəni aqroiqlim ehtiyatları kənd təsərrüfatının inkişafında vacib amil kimi nəzərə alınır. Aqroiqlim şəraiti kənd təsərrüfatı əkinlərinin səmərəli yerləşdirilməsi və bu sahənin inkişafı üzrə praktiki tədbirlərin həyata keçirilməsinin tərkib hissəsidir. İqlimin müəyyən edilən ehtiyatları təsərrüfatın konkret sahələrində onların istifadəsi imkanlarının müəyyən edilməsi kənd təsərrüfatında intensivləşmə imkanlarını göstərir [8].

Əhalinin sayının artması, yeni emal müəssisələrinin tikilməsi, ixrac imkanlarının genişlənməsi davamlı olaraq məhsul istehsalının həcmində artırılmasını tələb edir [4]. Lakin əkin sahələri məhdud olduğuna görə bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün məhsuldar bitki növlərinin istifadə edilməsi lazım gəlir [2]. Bu zaman aqroiqlim göstəricilərinin regionlar üzrə paylanması öyrənilməsi tələb olunur. Bunun üçün aqroiqlim rayonlaşması aparılır. Kənd təsərrüfatının gələcək inkişafı ərazilərin daha dərinə öyrənilməsinə və onlardan səmərəli istifadə yollarının müəyyən olunmasını tələb edir [6].

Belə rayonlar sırasına Azərbaycan ərazisində yerləşən Kiçik Qafqaz dağlarının şimal-şərq yamacları da daxildir. Fiziki-coğrafi cəhətdən bura Kiçik Qafqaz vilayətinə daxil olan Gəncə fiziki-coğrafi rayonu, Kür dağarası çökəkliyi vilayətinə daxil olan Qazax-Qarabağ və Ceyrançöl-Acınohur fiziki-coğrafi rayonlarının bir hissəsi daxil edilir [5].

Region ölkənin ən mühüm kənd təsərrüfatı rayonlarından biridir. Gəncə-Qazax düzənliyi və Kiçik Qafqazın dağətəyi zonaları üzümçülük, heyvandarlıq, taxılçılıq. Tərəvəzçilik, kartofçuluq, pambıqçılıq istiqamətləri üzrə ixtisaslaşır. Ceyrançöl və Acınohurun bir hissəsi əsasən qış otlaları kimi təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir. Murovdağ və Şahdağ silsilələrinin şimal-şərq yamaclarında taxılçılıq, kartofçuluq, meyvəçilik, üzümçülük və heyvandarlıq sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli aqroiqlim ehtiyatları vardır. Nisbətən yüksək sahələr yay otlaqları kimi istifadə potensialına malikdir [1, 3].

Göstərilən ərazilər daxilində aşağıdakı aqroiqlim rayonları ayrılır. Onlar Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Kür-Araz düzənlik aqroiqlim vilayətlərinə daxildir. Onların ayrılması zamanı aparıcı və ümumi əlamət kimi bəzi uyğunluqlar götürülmüşdür:

- a) iqlim əmələ gətirən əsas amillər;
- b) istilik və rütubətin kəmiyyətləri, onların nisbəti;
- c) kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi istiqaməti və onun imkanları [8, s. 156]. Rayonlaşma aparılması zamanı əsas olaraq qəbul edilmişdir ki, istilik və rütubətin paylanması, onların nisbəti və nəticə olaraq yaranan landşaft elementləri yalnız həmin ərazilər üçün səciyyəvidir. Bunları nəzərə alaraq göstərilən ərazilər daxilində aşağıdakı aqroiqlim rayonları ayrılır.

Böyük Qafqaz aqroiqlim vilayətinə daxil olan Şimali və Cənubi Ceyrançöl eyni adlı öndəliyi əhatə edir. Burada iqlim yayda isti, çox qurudur, qış mülayim və yağıntılı keçir, kənd təsərrüfatı bitkilərinin vegetasiyası dövründə 140 mm-dən 220 mm-ə qədər yağıntı düşür. 10°C-dən yuxarı temperaturlar cəmi 4000-4500°C-dən çoxdur. İl ərzində günəş radiasiyasının miqdarı 120-125 kkal/sm² arasında dəyişir. Rayonda şaxtasız dövrün davam etmə müddətinin çox olması təsərrüfat işlərinin aparılmasına imkan verir və bu dövr 240-260 gündən çox davam edir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacları və Kür çayı boyu ərazilərdə aqroiqlim rayonları

	Aqroiqlim vilayətləri və rayonları	Rütubətlənmə göstəricisi	Aprel-sentyabr aylarında yağıntıların miqdarı, mm	10°C-dən yuxarı temperatur cəmi,	İl ərzində günəş radiasiyasının miqdarı, kkal/sm ²	İyun-avqustda quraq günlərin sayı	Şaxtasız dövrün davam etmə müddəti, gün
Böyük Qafqaz vilayəti							
1	Şimali Ceyrançöl	0,10-0,15	140-200	4000-4500	120-125	42-65	240-264
2	Cənubi Ceyrançöl	0,15-0,20	150-220	3000-4500	120-125	33-65	222-264
Kür-Araz ovalığı vilayəti							
3	Gəncə-Yevlax	≤0,10	160-170	4500	130-135	54-76	235-245
Kiçik Qafqaz vilayəti							
4	Tovuz-Şəmkir	0,10-0,15	140-230	4000-4500	125-130	40-60	220-250
5	Qazax-Göygöl	0,10-0,25	150-300	3000-4000	120-125	26-40	205-230
6	Hacıkənd-Çingildag	0,25-0,45	300-350	2200-3000	120-125	12-26	180-205
7	Gədəbəy-Daşkəsən	0,45-0,60	350-400	1600-3000	130-135	26,2	145-180
8	Şahdağ-Kəpəz	>0,60	>400	800-1600	135-145	≤2	≤145

Mənbə: Эюбов А.Дж. Агроклиматическое районирование Азербайджанской ССР. Баку, 1968, с.171-173.

Ərazinin arid iqlim şəraiti, yumşaq süxurlardan təşkil olunması, uzun dövrlər ərzində səth suları ilə yuyulması kəskin parçalanmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda şirin su mənbələrinin çatışmaması əkinçilik işlərinin aparılmasına mane olur. Bu səbəbdən Ceyrançölün çox hissəsi otlaqlar kimi istifadə olunur, heyvandarlığın inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. hazırda bu ərazilərdə səmərəli istifadə edilməsi, eroziyanın qarşısının alınması mühüm vəzifələrdir.

Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacında olan ərazilərin az bir hissəsi aqroiqlim rayonlaşmasında Kür-Araz vilayətinə daxil olur. Bu ərazilər Gəncə-Yevlax rayonun adlanır. Aqroiqlim rayonu yarımsəhra və quru çöl iqlimi tipi zonasında yerləşir, yay isti və quru, qış yağıntılı və mülayim keçir. Bu ərazilərdə aprel-sentyabr aylarını əhatə edən vegetasiya dövründə 160-170 mm yağıntı düşür, 10⁰C-dən yuxarı temperaturlar cəmi 4500⁰C-dən yuxarıdır. İl ərzində günəş radiasiyasının miqdarı 130-135 kkal/sm² arasında dəyişir. Rayonda şaxtasız dövrün davam etmə müddətinin çox olması təsərrüfat işlərinin aparılmasına şərait yaradır və bu dövr 235-245 gündən çox davam edir. Quraq günlərin sayının çox olması burada intensiv suvarılma aparılmasını tələb edir. Ona görə Kür çayının üzərində bir neçə su anbarı yaradılmışdır, onlarda əkin sahələrini təmin etmək üçün kanallar çəkilmişdir, yeraltı sulardan da geniş istifadə olunur (Cədvəl 1).

Kiçik Qafqaz aqroiqlim vilayətində istilik və rütubət ehtiyatları demək olar ki, bərabər şəkildə paylanmışdır. Yamacların ümumi ekspozisiyasına görə vilayət 3 yarım vilayətə ayrılır: şimal yamac, şərq yamac və cənub yamac. Tovuz-Şəmkir aqroiqlim rayonu bütünlüklə, Qazax-Göygöl rayonu isə qismən subtropik zonalara uyğun gəlir. Bu rayonlarda temperaturun minimum kəmiyyəti 9-14⁰C arasında dəyişir.

Şimal yamac yarım vilayətinə daxil olan Tovuz-Şəmkir rayonu rütubətlənmə şəraitinə görə arid zonalara aid olunur, rütubətlənmə əmsalı 0,10-0,15 arasında dəyişir. Burada vegetasiya dövründə 140 mm-dən 230 mm-ə qədər yağıntı olur, 10⁰C-dən yuxarı temperaturlar cəmi 4000-4500⁰C-dən yuxarıdır. İl ərzində günəş radiasiyasının miqdarı 125-130 kkal/sm² arasında dəyişir. Rayonda şaxtasız dövrün davam etmə müddəti 220-250 gündən çox davam edir. Aqroiqlim rayonu üzüm plantasiyalarının genişləndirilməsi üçün əlverişli imkanlara malikdir. Ona görə bu sahənin inkişafı prioritet istiqamət kimi seçilməlidir. Mövcud olan suvarma şəbəkəsi rayonun istilik ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməyə imkan verir.

Qazax-Göygöl rayonunun istilik ehtiyatları kifayət qədərdir, aprel-sentyabr aylarını əhatə edən vegetasiya dövründə 150-300 mm yağıntı düşür, 10⁰C-dən yuxarı temperaturlar cəmi 3000-4000⁰C arasında dəyişir. İl ərzində günəş radiasiyasının miqdarı 120-125 kkal/sm²-dir. Burada şaxtasız dövrün davam etmə müddəti 205-230 gündən çox davam edir. Bitkilərin qışlama şəraiti də əlverişlidir. Aqroiqlim rayonunda ikinci məhsul götürmək üçün temperatur cəmi nisbətən az olsa da 1240-2200⁰C-yə çatır.

Kiçik Qafqaz aqroiqlim vilayətində ayrılan digər rayonlar orta və yüksək dağlıq əraziləri əhatə edir. Bu rayonlarda termik ehtiyatlar məhduddur. 10⁰C-dən yuxarı temperaturlar cəmi 3000⁰C-dən aşağıdır, əsasən dəmyə üsul ilə kartof əkilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. I cild. Fiziki coğrafiya. Bakı, 2014, 530 s.
2. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. III cild. Regional coğrafiya. Bakı, 2015, 400 s.
3. Azərbaycan Respublikasının konstruktiv coğrafiyası: I c., Bakı: Elm, 2000, 268 s.
4. Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatına dair Dövlət Proqramı (2008-2015). Bakı, 2008, 51 s.
5. Müseyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı: Maarif, 1998, 400 s.
6. Nadirov V.A. Azərbaycanın iqlimi. Bakı, 1984.
7. Климат Азербайджана. Под ред. А.А.Мадатзаде и Э.М.Шыхлинского. Баку, 1968. 324 с.
8. Эюбов А.Дж. Агроклиматическое районирование Азербайджанской ССР. Баку, 1968, 186 с.

Qanıx çayda sel hadisələrinin tədqiqi

Niftiyeva İlahə Salman qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistrant

Elmi rəhbər: dos. S.M.İsgəndərov

E-mail: ilaheniftiyev.12@mail.ru

Son zamanlar insanın təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsiri daha da güclənmişdir. İnsanların suya olan tələbatını ödəmək üçün çaylar üzərində müxtəlif hidrotexniki qurğular qurulur. Onların çayların su rejim ünsürlərinə təsiri hələlik çox dəqiq öyrənilməmişdir. Bununla əlaqədar olaraq Qanıx çayda sel hadisələrinin bəzi məsələlərinin tədqiqinə olduqca böyük ehtiyac vardır.

Qanıx çayın Azərbaycan ərazisi daxilində ona tökülən çaylarla birlikdə hidro-qrafik sxemi aşağıdakı kimidir (şəkil 1) [1].

Şəkil 1. Qanıx çayının hidroqrafik şəbəkəsi (Azərbaycan Respublikası daxilində)

Qanıx çayı Azərbaycanın şimal-qərb hissəsində, Böyük Qafqazın cənub ya-macında yerləşir. Qərbdən Gürcüstan və şimaldan Rusiya ilə həmsərhəddir. Qanıx çayı Gürcüstan ərazisində Baş Qafqaz dağlarından başlayaraq Azərbaycan ərazisində Mingəçevir su anbarına tökülür. Qanıx çayı Kür çayının sol qollarının ən böyüklərindən biridir [5]. Çayın uzunluğu 413 km-dir, hövzənin sahəsi isə 12,080 km²-dir. Hövzəsinin 4,755 km²-i Azərbaycanın payına düşür. Bu isə Azərbaycanın ümumi ərazisinin 5.5%-nə bərabərdir. Qanıx çayın hövzəsini relyefinə görə 3 əsas hissəyə ayırmaq olar [6].

1. Allüvial düzənlik
2. Dağlıq hissə
3. Hövzənin cənub hissəsi təpəlikli quru ərazi

Sxemdən (şəkil.1) görünür ki, Qanıx çayın orta hissəsində Azərbaycan ərazisindən tökülən çayların hesabına hidroqrafik şəbəkəsi çox sıxdır. Bu da sel risklərinin dəqiq müəyyən edilməsində öz təsirini göstərir və hesablamalarda nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqatlarla məlum olmuşdur ki, Qanıx çayın hidroloji rejim xüsusiyyətləri digər çaylara nisbətən çox kəskin dəyişib. Bu da onun hövzəsində gedən proseslər və antropogen amillərin təsiri ilə bağlıdır [6]. Bizim tədqiqatlara görə Qanıx çayın rejimi ayrılıqda yox, ona tökülən çayların rejimi ilə birlikdə öyrənilməlidir. Bu məqsədlə Azərbaycan ərazisi daxilində 1950-ci

ildən 2007-ci ilə qədər Qanıx çayı və hövzədəki əsas çayların illik axımı, ən aşağı, ən yüksək axını təhlil edilmiş və monitorinq aparılmışdır. Əldə edilən məlumatlar aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 1) [1].

Cədvəl 1.

Qanıx və hövzəsinə aid çayların illik su sərfi

№	Çayın adı	Çoxsulu dövrdə illik su sərfi (m ³ /san)	Azsulu dövrdə illik su sərfi (m ³ /san)	Orta illik su sərfi (m ³ /san)
1	Balakənçay	9,0	3,3	5,6
2	Katexçay	17,9	6,7	11,1
3	Talaçay	9,2	3,5	5,7
4	Qaraçay	5,3	0,6	2,2
5	Kürmükçay	17,9	7,7	10,7
6	Əyriçay	34,4	14,3	21,7
7	Kişçay	5,8	2,4	3,7
8	Şinçay	9,1	3,8	5,7
9	Qanıx	197,5	80,5	112,0

Tədqiq olunan ərazidə sel hadisəsinin baş vermə səbələrinin araşdırılmasında insanın təsərrüfat fəaliyyətinin intensiv təsiri meşələrin qırılması, otlaqların həddən artıq istifadə olunması nəzərə alınmalı və tədqiq edilməlidir.

Böyük Qafqazın çökmə süxurlardan ibarət olması, mürəkkəb geoloji quruluşu sel törədən amillərin daha dəqiq təyin edilməsini tələb edir. Ayrı-ayrı çay hövzələrində əkin sahələrinin genişlənməsi və meşəlik əmsalının qiymətini azaltmışdır. Eyni zamanda qısa müddət ərzində çay hövzəsində suvarılan sahələr əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır [2]. Aparılan hidroloji hesablamalara əsasən Katex, Balakən və Mazım çaylarından suvarma məqsədilə 16 milyon m³ su istifadə edilmişdir. Katex çayından 4.2 milyon m³ və orta illik axımın 1%-i, Balakən çayından 8 milyon m³ və orta illik axımın 5%-i, Mazım çayından isə 3,8 milyon m³ və orta illik axımının 4 %-i alınmışdır.

Burada həmçinin 1990-cı ilin məlumatlarına görə hövzədəki meşə sahəsi 178 kv. km və ya hövzə ərazisinin 24%-nə bərabər idi. İndi isə bu rəqəm 148 kv. km (hövzə ərazisinin 20%-i) təşkil edir, bu isə o deməkdir ki, meşə sahəsinin təxminən 20%-i sıradan çıxmışdır. Qanıx çayı boyunca meşə (Tuqay meşələri) təkcə kəsilməmiş, həm də qırılmış, dağıdılmış və daşqınlar nəticəsində yox olmuşdur [3]. Həm də Şəki regionunda meşələr qanuni və qanunsuz şəkildə qırılmışdır. Hazırda meşənin kütləvi qırılması dayandırılmışdır. İndi bəzi meşələrin yenidən salınması tədbirləri də görülür. Qax Meşə Mühafizəsi və Bərpa İnstitutunda 2008-ci ildə 110 hektar mədəni meşə yaz-payız əkini və 2009-cu ildə 48 hektar yaz əkini həyata keçirilmişdir. Zaqatalada 2008-ci ildə 1.7 hektar, 2009-cu ildə isə 1.8 hektar ağac tingləri əkilmişdir. 1990-cı ildə Balakəndə cəmi meşə sahəsi 358 kv. Km olduğu halda 2009-cu ildə bu rəqəm 125 kv. km-ə qədər azalmışdır. Qısa müddətdə 232 kv. km meşə sahəsi dağıdılaraq kəsilmiş yaxud da milli meşə fondundan götürülərək başqa təşkilatlara verilmişdir. Əvvəzində 2008-ci ildə bu bölgədə yalnız 93 hektar yeni meşə sahəsi salınmışdır [1].

Məlumdur ki, əvvəllər bu ərazilərdə məskunlaşma da az olmuş sonradan müxtəlif su təsərrüfat tədbirlərinin aparılması, yolların çəkilməsi, yaşayış məntəqələrinin sayının artması sel yaradan amillərə çox böyük təsir göstərmişdir. Daşqınlar və palçıqlı sellər ətraf ərazilərdəki infrastrukturun dağılmasına gətirib çıxarır, evlərə və kənd təsərrüfatına ziyan vurur [3]. Onların mənfi təsirlərini azaltmaq üçün çay sahillərində yerləşən qoruyucu bəndlər və digər qurğular mövcuddur. 1993-2002-ci illərdə Azər-baycan dövləti tərəfindən Böyük Qafqazda sel və daşqınlara qarşı mühafizə tədbirlərinin təmin edilməsi məqsədi ilə Şəki şəhəri, Samur və Qanıx çayında, Zaqatala rayonunun Suvagil kəndində, Balakən və Oğuz ərazisində sahil bərkitmə işləri aparılmışdır. Bu ərazilərdə ümumilikdə 8667 m uzunluğunda mühafizə qurğuları ti-

kil-mişdir [4]. Talaçayın, Balakənçayın, Kişçayın və digər çayların yaşayış əraziləri daxi-lində bəndlərlə əhatələnməsi də hidromorfoloji dəyişikliklərə uğrayır. Əvvəllər meşə tam çay hövzəsini tədqiqat obyektinin mərkəzi hissəsini əhatə edirdisə, indi bu əmsal 20-30% -ə qədər azalmışdır. Bu da sel proseslərini gücləndirmişdir. Selin risklərinin müəyyən edilməsində 2 yanaşmadan istifadə olunmalıdır. Selin yaranmasında baş verə biləcək – gözlənilən ziyanlar və arzu edilməz hadisələrinin qarşısının alınması, ona qarşı tədbirlərin həyata keçirilməsi tədbirləri tələb olunur. Riskin qiymətləndirilməsi iqtisadi və texniki cəhətdən qərar qəbul olunmasında əsas baza rolunu oynayır. O, ehtimal olunan kəmiyyət kimi müəyyən edilməli və dəqiq qiymətləndirilməlidir. Bu da statistik yanaşma üsulu və dəqiq təhlil aparmaqla ətraflı tədqiq edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Alazan/Qanix çayı hövzəsi üçün Pilot Çay Hövzəsinin idarəçiliyi Planı. Bakı, 2012.
2. Azərbaycanın sel təhlükəli çaylarının kataloqu. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Milli Hidrometeorologiya Departamenti, Hidrometeorologiya Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Bakı-2008
3. Azərbaycanda hidrometeoroloji şərait və təhlükəli hidrometeoroloji hadisələr. Söhrab Şirəliyev, Rza Mahmudov. Bakı-2008
4. Ə.C. Əhmədadə, A.C. Həşimov Ensiklopediya Meliorasiya və Su Təsərrüfatı. Bakı-2016
5. Müseyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı, Maarif, 1998
6. Rüstəmov S.H. Azərbaycan SSR-in çayları və onların hidroloji xüsusiyyətləri. Bakı, 1960

Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacında torpaq eroziyası

Orucova Zeynəb Namiq qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. Ş.Y.Hümbətova

E-mail: zeyneporucova@mail.ru

Ekzogen proseslərin fəlakətli formalarından biri torpaq eroziyasıdır. İlk əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, eroziya prosesi dedikdə torpağın üst münbit qatının yağış və qar suları vasitəsilə yuyulub aparılması və külək tərəfindən sovrulub dağılması başa düşülür. Buna görə də torpaq eroziyasını əsasən iki tipə ayırırlar – su və külək eroziyası. Su eroziyası da öz növbəsində səthi və ya müstəvi və xətti və ya yarıqan eroziyasına bölünür. Səthi eroziya torpağın üst münbit qatının yağış yaxud ərinti suları ilə yuyulmasıdır. Səth eroziyası nəticəsində əkin horizontu yuyulur, onun yerini münbitliyi aşağı, əkinaltı horizontlar tutur. Beləliklə, bütövlükdə torpaq profilinin qalınlığı azalır və bununla da yuyulmuş torpaqlar əmələ gəlir.

Xətti eroziya– yamacdan axan daha güclü su axını vasitəsilə torpağın dərininə yuyulmasıdır. Xətti eroziyanın birinci mərhələsində dərin dalğavari oyuq (20-35 sm) və çuxur (0,3-0,5 – dən 1-1,5 m kimi) yaranır. Onların sonrakı inkişafı yarıqanın yaranmasına səbəb olur.

Səth eroziyası üçün: Cüzi miqdarda yuyulma – orta illik yuyulma < 0,5 t/ha; Zəif yuyulma – 0,5 – 1 t/ha; Orta yuyulma – 1 – 5 t/ha; Şiddətli yuyulma – 5 – 10 t/ha; Çox şiddətli yuyulma – > 10 t/ha. Xətti eroziya üçün: Zəif intensivlik – yarıqanların orta illik artımı < 0,5 m; Orta intensivlik – 0,5 – 1 m; Şiddətli intensivlik – 1 – 2 m; Çox şiddətli intensivlik 2 – 5 m; Olduqca şiddətli intensivlik – > 5 m [1].

Böyük Qafqaz dağlarının ətəklərində çay terraslarının və qalın gətirmə konuslarının mövcud olmasından ərazidə eroziya prosesinin qədim tarixə malik olmasını bilə bilərik. Təbii ki, bu hadisənin sürətlənməsinə və güclənməsinə dağların əmələgəlmə prosesi, relyefin kələ-kötürlüyü, geoloji quruluşu, çox meyilli yamaqların olması və iqlim şəraiti təsir göstərərək dağların dağılmasına və yumşalmış materialların əmələ gəldiyi yerlərdən başqa yerə köçürülməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycanın elmi-tədqiqat institutları və layihə təşkilatlarının məlumatlarına əsasən res-

publika ərazisinin 36,4%-i müxtəlif dərəcədə eroziya prosesinə məruz qalıb. Onun 14,1%-i zəif, 10,7%-i orta və 11,6%-i şiddətli dərəcədə yuyulmuş torpaqlardır [3].

Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacında xüsusəndə Şamaxı bölgəsində mürəkkəb dinamik proses olan eroziya geniş yayılmışdır. Şamaxı bölgəsi mürəkkəb geoloji və geomorfoloji quruluşa malik olduğundan bu bölgədə eroziyanın bütün növləri inkişaf etmişdir. Qədim zamanlardan bəri intensiv əkinçilik və heyvandarlıqda istifadə olunan dağlıq ərazi relyefin mürəkkəbliyi, sərt yamacların parçalanması, yağıntıların fəsilələr üzrə qeyri-bərabər paylanması, yağıntıların isə əsasən leysan şəklində düşməsi ilə səciyyələnir. Qeyd edilən təbii, eyni zamanda da antropogen amillərin birgə təsiri nəticəsində torpaqlar eroziya prosesinə məruz qalır. Şamaxı rayonu üçün yay otlaqlarının sahəsi 14000 hektar, yay otlaqlarının heyvan tutumu 47477, kənd ətrafı otlaqların sahəsi isə 5350 hektardır. Rayonda yuyulmamış torpaqların sahəsi 98,2 hektar olmaqla ərazinin 72,4%-ni tutur. Yuyulma dərəcəsinə görə ərazi zəif – 18,5 ha (13,6 %), orta – 12,3 ha (9,1%), şiddətli – 6,6 ha (4,9%) olmaqla üç yerə bölünür [4].

Böyük Qafqazın dağətəyi və düzən sahələrində qobu eroziyası geniş yayılmışdır. Qobu eroziyası əsasən Qobustan, Şamaxıda geniş yayılaraq təbii və aqrolanşaftları parçalamışdır. Buradakı qobular sürətlə inkişaf edir, hər il qobuların uzunluğu hətta 5 m-dən 10 m-ə kimi arta bilir [1].

Eroziyanın əmələ gəlməsi və inkişafına səbəb ərazinin, xüsusəndə təbii şəraitin eroziyanın yaranması üçün əlverişli olan torpaqların düzgün istifadə olunmamasıdır. Torpaqdan düzgün istifadə etmədikdə eroziyanın inkişafına səbəb olan təbii şəraitə iqlim, relyef, ərazinin geoloji quruluşu, torpaq şəraiti və bitki örtüyü aid edilir. Eroziya prosesi torpaqları tək-cə kəmiyyətcə deyil, eyni zamanda keyfiyyətcə xeyli pisləşdirir. İnsanın təsərrüfat fəaliyyətindən və təbii şəraitdən asılı olaraq ayrı-ayrı rayonlarda torpaq eroziyası özünü müxtəlif dərəcədə və müxtəlif formada göstərir. Beləki Abşeronda 40,4 % torpaq eroziyaya məruz qalıb.

Dağlıq ərazilərdə yamaclarda əsasən su eroziyası üstünlük təşkil edir. Bu ərazilərdə eroziya prosesinin güclü getməsinə səbəb dik yamaclarda eroziyaya qarşı tədbirlərin görülmədən yamacların şumlanması, mal-qaranın otarılması və meşələrin qırılmasıdır. Belə sahələrdə yağmur suları torpağa hopa bilmədiyindən səthi su axımı əmələ gətirir və torpağı yuyub aparır, bir çox hallarda isə qobu və yarpaqların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu isə öz növbəsində çay hövzələrində su rejiminin pozulması və sellərin baş verməsinə gətirib çıxarır. Şamaxı rayonunda Qozluçay hövzəsində dağlar alçaq olub alp və subalp çəmənləri olmadığından hər il qoyun fermaları və qaramal meşə zonasında yerləşdirilir. Mal-qara burada otlu birlikdə meşəaltı kolları və cavan ağacları və cücərtiləri məhv edir. Nəticə olaraq meşənin şərq sərhədində onun son qalıqları get-gedə sıradan çıxır. Beləliklə torpaq qatı dağılır, yarpaqlar əmələ gəlir, çox yerdə sürüşmələr baş verir. Odur ki, son illər Qozluçay hövzəsində yağışlar zamanı dəhşətli sellər axır.

Geoloji quruluş süxurların yumşaqlığından asılı olaraq eroziyanın inkişafına təsir göstərir. Belə ki, lős və lősəbənzər süxurlar asan yuyulur və yarpaqların yaranmasına səbəb olur. Mo-ren gillicələr örtük gillicələrdən fərqli olaraq yuyulmaya daha dayanıqlıdır. Flüvioqlasial və qədim alüvial çöküntülər yaxşı su keçirmə qabiliyyətinə malik olduğuna görə su eroziyasına davamlı olsa da, deflyasiyanın təsirinə tez məruz qalırlar. Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsində olan Qobustanda asanlıqla yuyulan süxurların olması burada səthi və qobu eroziyasının geniş yayılmasına səbəb olmuşdur.

Bitki örtüyünün eroziyaya təsiri də əvəzolunmazdır. Bitki örtüyü nə qədər sıx olarsa eroziya prosesi bir o qədər zəif olar. Bitki örtüyünün torpaq qoruyucu rolu aşağıdakı səbəblərlə izah olunur.

1. Bitkilərin kökləri torpaq hissəciklərini bir-birinə sıx bağlayır və onların yuyulmasını və ya sovrulmasını əngəlləyir.

2. Bitkilərin yerüstü hissəsi yağış damcılarının zərbə gücünü azaldır və torpağın struktur elementlərini parçalanmadan qoruyur.

3. Bitki örtüyü sıx olduqda səth axınlarının qarşısını kəskin şəkildə alır, beləliklə onun

hopdurulmasına müsbət təsir göstərir və bununla da torpaq hissəciklərinin yuyulmasını ləngildir.

4. Çim və meşə döşənəyi yüksək sututumu və sukeçirmə qabiliyyətinə malik olmaqla asanlıqla suyu hopdurur və torpağın üst mineral hissəsində torpaq canlılarının və bitki köklərinin yaratdığı qeyri-kapilyar məsamələrdəsaxlayır.

5. Bitki örtüyü qarın toplanmasına və bununla da torpağın donmasının qarşısını almağa, yaz ərintisi zamanı suyun torpağa hopmasına köməklik edir.

6. Bitki örtüyü sıx olan ərazilərdə külək eroziyası demək olar ki, müşahidə edilmir [2].

Nəticə. Müəyyən edilmişdir ki, tədqiq olunan ərazidə, xüsusilə Şamaxı, Qobustan, Abşeronda eroziyanın səthi (müstəvi) və xətti (yarğan) növləri geniş yayılmışdır. Eroziyanın yaranması və inkişafına təbii şərait (iqlim, relyef, geoloji quruluş, torpaq, bitki örtüyü) və antropogen təsirlər səbəb olmuşdur. Aparılan tədqiqat nəticəsində Şamaxı və Qobustanda qobu eroziyası sürətlə inkişaf edir və hər il uzunluğu 5-10 mertədək arta bilir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Q.Ş. Torpağın eroziyası və mühafizəsi
2. Məmmədov Q.Ş. Torpaqsünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları
3. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya, ətraf mühit və insan. Bakı, "Elm", - 2006
4. Şəkuri B.Q. Ekzogen və antropogen təzyiqlər nəticəsində əmələ gələn eroziya prosesi bəşəriyyət üçün fəlakətli hadisədir

Quba-Xaçmaz iqtisadi coğrafi rayonunda baş verən sürüşmə hadisələrinin təsərrüfatın ərazi təşkilinə təsiri

Paşayeva Asiman Əjdər qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: prof. N.A.Babaxanov

E-mail: pashayeva.asiman@bk.ru

Təbii coğrafi amillərə relyef, iqlim şəraiti, hidroqrafiya şəbəkəsi, torpaq-bitki örtüyü, faydalı qazıntılar aiddir. Regionda təbii ehtiyatların mənimsənilməsi fiziki coğrafi baxımdan çətin relyef, iqlim və təbii fəlakətlərlə bağlıdır. Relyef bir çox təbii ehtiyatların- iqlim, səth sulları, torpaq, bitki örtüyü, heyvanat aləmi və s. formalaşmasında çox mühim rol oynayır. Quba-Xaçmaz iqtisadi coğrafi rayonu özünəməxsus təbii şəraiti və relyef xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Ərazi 4 yüksəklik qurşağına bölünmüşdür:

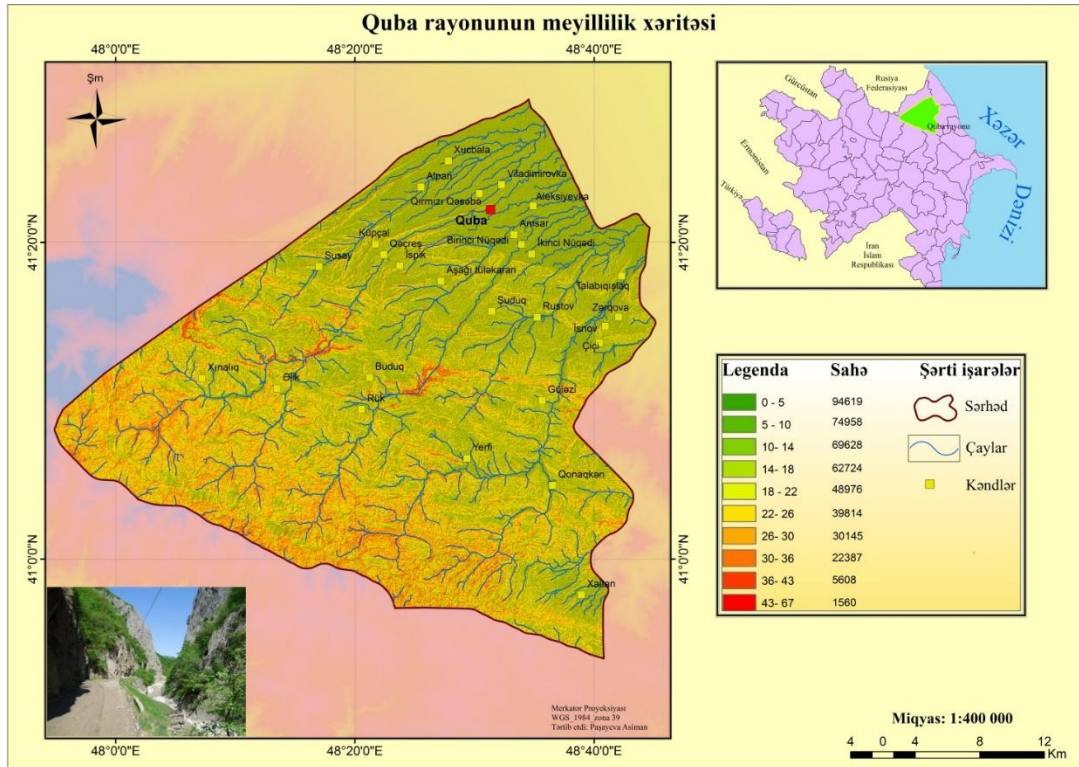
- 1) Yüksək dağlıq qurşaq Hündürlüyü əsasən 2000-2200 m-dən başlayır.
- 2) Orta dağlıq qurşaq mütləq yüksəkliyi 600-800 m-dən 2000-2200 m-ə çatan ərazilər daxildir.
- 3) Aşağı dağlıq qurşaq 200 m-dən 600-800 m-ə qədər olan əraziləri əhatə edir.
- 4) Düzənliklər -28 m dən başlayaraq 200 m-ə qıdır olan sahəni əhatə edir.

Xəzər dənizindən qərbə doğru getdikcə ovalıqlar dağətəyi düzənliklərlə, sonra isə iri dağ sistemləri ilə əvəz olunur. Bu regionda düzənliklərdən dağlara doğru ərazinin mütləq hündürlüyü kəskin dəişdiyi üçün iqlim xüsusiyyətlərində də kəskin fərqlər müşahidə olunur. Ərazinin relyef və iqliminin müxtəlifliyi onun hidroqrafiyasınada öz təsirini göstərir. İqtisadi rayonda təsərrüfatın və əhalinin su ilə təmin olunmasında çaylar böyük rol oynayır. Bu çaylarda yay aylarında tez-tez daşqınlar, sellər müşahidə olunur. Bunlara səbəb çayların qidalanma rejimi ilə və bolsululuq dövrü ilə bağlıdır. Müxtəlif təbii amillərin qarşılıqlı əlaqəsinin və təsirinin məhsulu olan torpaqlar ərazidə yayılmış süxurların və onlardan təşkil olunmuş relyefin əsasında yaranır. Buna görə də regionun torpaq örtüyü zənginliyi ilə seçilir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi coğrafi rayonunu özünün təbii mühit kompleksinə görə digər regionlardan fərqlənir. Bu fərqlənmənin təbii fəlakətlərin formalaşmasına təsirini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə ilkin növbədə biz onun bütün elementlərini təhlil etməliyik.

Ərazinin təbii mühitinin müxtəlifliyinə görə bu zonada bir çox təbii fəlakətlərə rast gəlinir. Burada baş verən təbii fəlakətlərə - sürüşmə, sel, dolu, qar uçqunu, ildırım, quraqlıq, zəlzələ, şaxta, duman və s. aiddir.

Bu təbii fəlakətlərin içərisində sürüşmə əsas yeri tutur. **Sürüşmə** - ağırlıq qüvvəsinin təsiri altında torpaq kütləsinin və təbəqəli süxurların qopub yamac boyu sürüşərək yerdəyişməsi. Sürüşmə ən çox suyadavamlı süxur qatları ilə sulu süxur qatları üst-üstə yerləşdiyi yamaclarda baş verir. Yağış sularının hopub keçirməyən qatın üzərində yığılması Sürüşmə əmələ gətirir. Sürüşmə abraziya, eroziya, aşınma, seysmik hadisələr və b. təbii proseslər, həmçinin yerin geoloji şəraitini nəzərə almadan insan tərəfindən görülən işlərin təsiri nəticəsində yaranır. Sürüşmə əkin sahələrinə, sənaye müəssisələrinə, yaşayış məntəqələrinə, yollara və s. böyük zərər vurur.

Şəkil 1. Quba rayonunun meyillik xəritəsi

Sürüşmələr əlverişli təbii şəraitdə dağ süxurlarının qopması və ağırlıq qüvvəsinin təsiri ilə yamac boyu hərəkət etməsi nəticəsində əmələ gəlir. Respublika ərazisində sürüşmə prosesini yaradan əsas təbii amillərə antropogen yükləmənin çox olması və belə sahələrdə getdikcə müvazinət balansının pozulması; sürüşmə qeyd olunan ərazilərin meyilliliyinin əsasən 5 – 15⁰ – dən yuxarı olması və buradakı süxurların gillərdən, gilli şistlərdən və laylı qumdaşlarından təşkil olunması; ərazinin nəmlənmə şəraiti və yağıntıların normadan artıq düşməsi; seysmiklik və ərazinin təbii – geoloji, geomorfoloji və hidroloji xüsusiyyətlərində baş verən dəyişikliklər aiddir.

Hazırda respublika ərazisində baş verən sürüşmələrin inkişafında antropogen amillərin rolu daha böyük olub 70-80 % təşkil edir. Burada yol və digər kommunikasiya xətlərinin çəkilişi zamanı yamacların düzgün kəsilməməsi və təbii landşaftın ümumi qanunauyğunluqlarının pozulması; ərazidə əhalinin məskunlaşmasının artması, mal-qaranın normadan artıq (3-5 dəfə və daha çox) otarılması, meşə massivlərinin və kolluqların kütləvi surətdə məhv edilməsi; meyilliyi 5-10⁰-dən yuxarı olan ərazilərin əkinə cəlb edilməsi; əhali məskunlaşmasında və şəhər təsərrüfatının salınmasında, suvarma və kommunikasiya sistemlərinin, nəqliyyat yollarının çəkilişində dağətəyi və meyilliyi yüksək olan sahələrdə ümumi təbi-coğrafi xüsusiyyətlərin nəzərə alınmaması sürüşmənin əmələ gəlməsini və yayılmasını sürətləndirən başlıca amillərdir.

Avtomobil yolları - Quba-Xınalıq, Quba-Qonağkənd və digər dağ kəndlərinə çəkilmiş yollarda funksional təsirlərin nəzərə alınmaması onların sıradan çıxması ilə nəticələnir ki, bu da iqtisadi zərərin dinamikasına təsir göstərir.

Cədvəl 1.

Quba-Xaçmaz iqtisadi coğrafi rayonunda baş verən sürüşmə hadisələri və onların yerləşdiyi ərazilər

Sıra №	Sürüşmənin yerləşdiyi ərazi vahidi	Sürüşmə rayonu barədə məlumat
Şabran rayonu		
1	Baş Əmirxanlı kəndi	Kəndin ərazisində bir-neçə yerdə lokal sürüşmə sahələri mövcuddur. 2008-ci ilin aprel-iyun aylarında yağın aramsız leysan yağışlarından, qış aylarında yağın çoxlu miqdarda qarın əriməsindən, yağış və qar sularının sürüşmə sahəsində hopmasından, layların ifrat dərəcədə su ilə doymasından sonra qədim sürüşmə sahəsinin sol qanadında aktivləşmə prosesi baş vermiş, bunun nəticəsində ərazidə çoxlu sayda təzə qırılma qaşları, müxtəlif istiqamətli sürüşmə çatlari və bulaqlar əmələ gəlmişdir.
2	Surra kəndi	Dəvəçiçay çayının sağ sahilində Surra kəndi ərazisində yerləşən sürüşmə sahəsində atmosfer yağıntıları zamanı aktivləşmə müşahidə edilir
3	Qazbabalı kəndi	Qazbabalı kəndi rayon mərkəzindən 12 km qərbdə Qazbabalı çayının sol yamacında, mailliyi 10-35° və mütləq yüksəkliyi 200-500 m olan dağətəyi ərazidə yerləşir. Sürüşmə sahəsinin uzunluğu 1400-1500 m, eni 550-700 m, qırılma qaşının hündürlüyü 0,7-5,5 m arasında dəyişir. Sürüşmə kütləsi müxtəlif istiqamətli, eni 0,1-0,8 m, görünən dərinliyi 0,3-2,2 m olan çatlardan ibarətdir. Proses nəticəsində kütlə üzərində kiçik ölçülü göllər əmələ gəlmiş və hal-hazırda kütlə üzərində yeraltı suların pəzlaşması nəticəsində formalaşan su axınları müşahidə olunur. Sürüşmə prosesi aktiv fazadadır. Sürüşmə kütləsi üzərində, təhlükəli ərazidə, beş fərdi yaşayış evi yerləşir.
Quba rayonu		
1	Küsnət kəndi	Kəndin şimal-qərbində uzunluğu 2,0 km, eni 750-800 m olan qədim sürüşmə sahəsi mövcuddur. Aktivləşmiş sürüşmə sahəsinin uzunluğu 400 m, yuxarı hissədə 350 m, orta hissədə 200-220 m, dil hissədə 160-180 m-ə çatır. Çatlardan uzunluğu 5 m-dən 120 m-ə qədər, Sürüşmə sahəsində və ona yaxın ərazidə 8 fərdi yaşayış evi mövcuddur
2	Quba-Xınalıq avtomobil yolu (38-48-ci km)	Avtomobil yolunun 37-48-ci km-də sürüşmə, torpaq, daş-çınqıl və qar uçqunları baş verir. Quba-Xınalıq magistral avtomobil boyu çoxlu sayda lokal sahələrdə səthi yuyulma və eninə çatlardan yaranması prosesləri müşahidə olunmuşdur. Ərazidə 9 sürüşmə sahəsi mövcuddur.
3	Quba-Qonaqkənd avtomobil yolu	Avtomobil yolunun 37-40-cı km-də atmosfer yağıntıları zamanı torpaq sürüşmələri baş verir. 12 əsas sürüşmə sahəsi qeydə alınıb
4	Güləzi kəndi	2010-cu ilin mart ayında atmosfer çöküntülərinin normadan artıq düşməsi nəticəsində mürəkkəb geoloji və mühəndisi geoloji şəraitdə səciyyələnən kəndin şimal hissəsində Dalaqə məhəlləsində böyük sürüşmə baş vermişdir. 2011-ci ildə Güləzi kəndində baş vermiş sürüşmə nəticəsində kəndə gedən avtomobil yolu, feldşer-mama məntəqəsi, kitabxana tamamilə dağılmış, əksər evlər isə qəzalılı vəziyyətə düşmüşdür.
Qusar rayonu		
1	Qənərçay kəndi	11 iyul 2008-ci ildə Qusar rayonunun Qənərçay kəndində baş vermiş sürüşmə nəticəsində 16 fərdi yaşayış evi qəzalılı vəziyyətə düşmüşdür. 2011-ci ildən tikintisinə başlamış 16 fərdi yaşayış evinin individual layihədə tikintisi başa çatdırılıb tam hazır vəziyyətdə 27 dekabr 2014-cü il tarixdə kənd sakinlərinə təhvil verilmişdir

Sıra №	Sürüşmənin yerləşdiyi ərazi vahidi	Sürüşmə rayonu barədə məlumat
2	Urva kəndi	31 mart 2009-cu ildə Qusar rayonunun Urva kəndində baş vermiş sürüşmənin 2010-cu ilin aprel ayında yenidən aktivləşməsi nəticəsində 15 fərdi yaşayış evi qəzalılıq vəziyyətdə düşmüşdür. Urva kəndində 15 fərdi yaşayış evinin individual layihədə tikilərək (3-4 otaqlı, 5-3 otaqlı, 7-2 otaqlı) kənd sakinlərinə təhvil verilmişdir
3	Qusar-Sudur avtomobil yolu (37-ci km)	Avtomobil yolunun 37-ci km-liyində atmosfer çöküntüləri zamanı mövcud sürüşmə sahəsinin dinamikasında aktivlik müşahidə edilir
Siyəzən rayonu		
1	Sədan kəndi	Sədan kəndi rayon mərkəzindən 7-8 km şimal-qərbdə mailliyi, 30-45° olan dağətəyi yamacda yerləşir. Kənd ərazisində mövcud olan qədim sürüşmə sahəsində 2016-cı ilin mart ayının sonunda atmosfer yağıntıları təsirindən aktivləşmə baş vermişdir. Belə ki, həmin sürüşmə sahəsinin uzunluğu 300-310 m, eni 85-95 m, sürüşmənin sağ və sol qanadlarında, kəndarası yolda qırılma qaşının hündürlüyü 50-60 sm arasında dəyişir. Sürüşmənin dil hissəsində hündürlüyü 55-90 sm olan qabarmalar əmələ gəlmişdir. Sürüşmə sahəsində 30-a qədər fərdi yaşayış evi mövcuddur.

Quba-Xaçmaz iqtisadi coğrafi rayonunda sürüşmələr Qusarçay, Qudyalçay, Vəlvələçay, Şabrəçay, Dəvəçiçay və Gilgilçay hövzəsinin orta və yuxarı axınında geniş yayılmışdır. Dağ Quşcu, Mustafaxanlı, Köhnə Quşcu, Qızılqazma, Güləh, Nüthə, Urah, Kyuntçal, Dəhnə, Ördüc, Pucuq, Tekyə, Hacısgəndərli, Xaşı və başqa kəndlərinin ərazisində və Xaltan, Çarxançıçay, Çuxurzəmin, Qızılçay və Gilgilçay çökəkliklərində sürüşmələr geniş sahə tutur. Nohurlar çökəkliyi Dəvəçiçay hövzəsində sürüşmələrin intensiv yayıldığı sahədir. Çökəklikdə qədim və müasir sürüşmələr vardır. Sürüşmələrin təsiri ilə çökəklikdə bir neçə göl əmələ gəlmişdir. Nohurlar kəndi sürüşmələrin fəaliyyəti nəticəsində tamamilə dağılmışdır. Dəvəçiçay hövzəsinin Qalaaltı, Məşrif, Kurqan, Baş Əmirxanlı, Zeyvə, Gilvar, Şabrəçay hövzəsinin isə Çiçi, Sırt Çiçi və Rəzələr kəndləri ərazisində qədim və müasir sürüşmələr inkişaf etmişdir.

Quba-Xaçmazda sürüşmələrin intensiv yayıldığı sahələrdən biri də Vəlvələçay hövzəsidir. Hövzədə sürüşmələr dağ-meşə landşaftının formalaşdığı sahələrdən inkişaf etmişdir. Bu tip sürüşmələr hövzənin Cimi, Afurca, Güləzi, Fırıq, Təngəaltı, Tələbi və başqa kəndlərin ərazisində yayılmışdır. Həmçinin, Yerfi çökəkliyində Yerfi, Qonaqkənd Atuc, Rucuq, Fırıq, Xırt, Künxırt, Aydınkənd, Qarabulaq, Kəlləqoparan, Yerfi, Qaraqız, Qayadalı, Qonaqkənd yaşayış məntəqələri sahəsində sürüşmələr vardır [3].

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunur ki, Quba-Xaçmaz iqtisadi coğrafi rayonunda baş verən sürüşmə hadisələsinin əhali məskünlaşmasına və təsərrüfatın ərazi təşkilinə ciddi təsirləri olur. Bunlara misal olaraq Vəlvələçay hövzəsindən şimalda yerləşən çay hövzələrinin dağ-meşə və dağ-çəmən landşaftı daxilində sürüşmələr xüsusilə geniş yayılmışdır. Rustov çökəkliyində, Çərəkə, Yarımyaylaq, Haramtala və Suval dağlarında Buduq, Sudur, Yuxarı Tahirçal, Quturğan, Əcəxur, Laza, Çətkün, Kuzun, Əniğ, Susay, Qrız, və başqa kəndlərin ərazisində sürüşmələr yayılmışdır. Sürüşmənin üzərində çəmən, çəmən-bataqlıq, kölməcə və çəmən-kölməcə kimi kiçik landşaft vahidləri formalaşmışdır. Sürüşmə-uçqunlar isə Şahdağı, Qızılqaya yastanlarında, Xınalıq, Qaleyxudaq, Qaleyxudat, Əlik, Cek, Qarxun, Adur kəndlərin ərazisində yayılmışdır. Bu tip sürüşmələr alçaq dağlığın çay dərələrində gilli süxurlar üzərində də əmələ gəlmişdir. Beləliklə, iqtisadi rayonda əhalisi 54 min nəfər olan 90 yaşayış məntəqəsi sürüşmə təhlükəsi altında fəaliyyət göstərir. O cümlədən, Quba rayonunda əhalisi 28,2 min nəfər olan 45, Qusarda əhalisi 14,3 min nəfər olan 19, Şabranda əhalisi 6,5 min nəfər olan 15, Siyəzəndə əhalisi 3,0 min nəfər olan 10 və Xaçmazda əhalisi 2,0 min nəfər olan 1 yaşayış məntəqəsi sürüşmə riskli ərazilərdə yerləşir. 2009-2012-ci illərdə Quba rayonunun Cek,

Güləzi, Çiçi, Təngəaltı, Əlik, Qonaqkənd və Qəçrəş kəndlərinin hər birində 2-3 dəfə torpaq sürüşməsi baş vermiş 213,5 ha ərazi bə 150 yaşayış evi yararsız hala düşmüşdür. Uyğun olaraq Qusar rayonun Quturğan kəndində 85 ha, Urva kəndində 8 ha ərazi və 32 yaşayış evi dəfələrlə sürüşməyə məruz qalmışdır. Xüsusilə Quba – Xınalıq, Quba – Qonaqkənd, Güləzi – Kunxurt, Qusar – Sudur avtomobil yollarında hər il baş verən sürüşmə hadisəsi iqtisadi rayonun təsərrüfat kompleksinə güclü ziyan vurmuşdur.

Ədəbiyyat

1. N.A.Babaxanov. Təbii fəlakətləri ram etmək olarmı? Bakı, 2006.
2. N.Paşayev. Azərbaycan Respublikasında Təbii Fəlakətlərin təsərrüfata təsirinin iqtisadi-coğrafi qiymətləndirilməsi. Bakı, 2018.
3. T.İsmayılov. Azərbaycanda sürüşmələr və onlara mübarizə prinsipləri. Bakı, 2011.

Təbii fəlakətlərin öyrənilməsində Coğrafi İnformasiya Sisemlərinin (CİS) rolu

Paşayeva Asiman Əjdər qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.d.prof. N.A.Babaxanov

E-mail: pashayeva.asiman@bk.ru

Bildiyimiz kimi, kosmik şəkillər ətraf mühitin araşdırılmasında, öyrənilməsində və analizində geniş istifadə olunur. Bu şəkillərin köməyi ilə təbii ehtiyatlar tədqiq olunur, təbii fəlakətlərin monitorinqi aparılır və onların nəticələri proqnozlaşdırılır, antropogen təsirlərin ətraf mühitə təsiri öyrənilir, arazilərin planlaşdırılması və idarə olunması, kadastr və qeydiyyat işləri həyata keçirilir. Bunlardan əlavə, sənaye, kənd və meşə təsərrüfatı, turizm, geologiya, meliorasiya, şəhərsalma işlərində də aero və kosmik şəkillərdən geniş istifadə olunur. Müasir CIS texnologiyaları aerokosmik şəkillərsiz təsəvvür etmək çətindir. Qarşıya qoyulmuş məqsəddən asılı olaraq aero və ya kosmik şəkillərdən istifadə olunmasına qərar verilir.

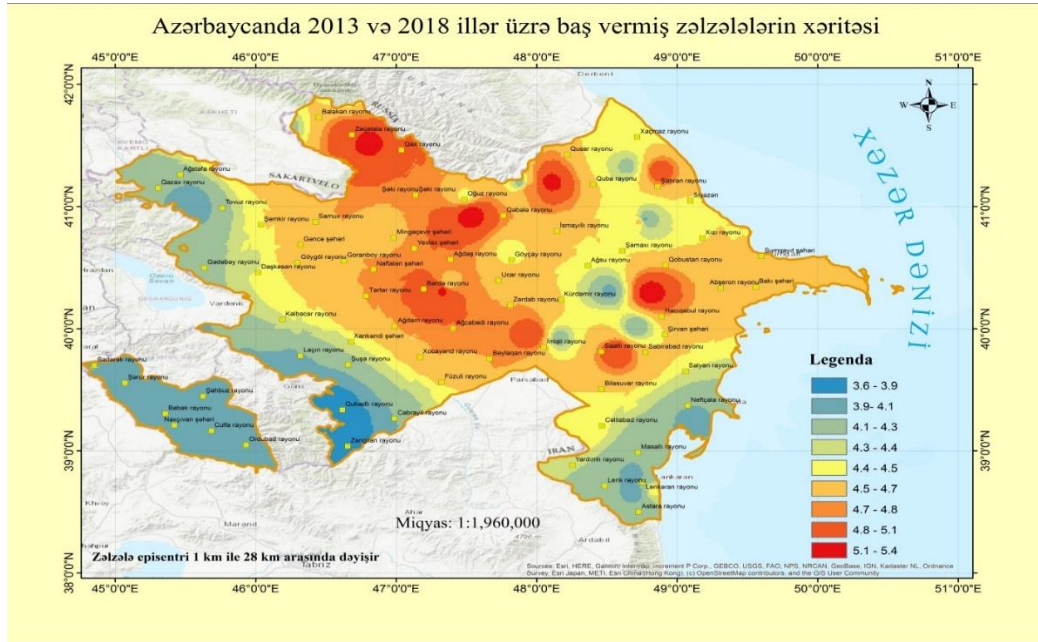
Ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərin əyani əks etdirilməsi üçün həmin situasiyanı əks etdirən xəritələrin hazırlanması vacib məsələdir. Bu baxımdan Təbii Fəlakətin sosial-iqtisadi istiqamətdə xəritələrinin tərtib edilməsində istehsalın ərazi təşkilində baş verən dəyişikliklərin, risklərin quruluşunu əyani şəkildə əks etdirməklə yanaşı, cəmiyyətin ərazi təşkili haqqında dəqiq informasiya daşıyır. Respublika ərazisi üçün xarakterik sayılan bir sıra Təbii fəlakətin təsərrüfata vurduğu zərərdən asılı olaraq rayonlaşdırma xəritələri lazımı anda ondan informasiya götürməyə və analiz etməyə imkan verir. Təbii Fəlakətin ənənəvi və müasir (CIS texnologiyası) kartoqrafik metodlar vasitəsilə müxtəlif məzmunlu xəritələrinin rəqəmsal və avtomatlaşdırılmış növlərinin yaradılmasına şərait yaratmışdır. Belə istiqamətdə tərtib olunmuş xəritələrin ünvan istiqamətlənməsi hazırda xeyli genişlənmişdir: CIS texnologiyasına əsaslanan belə xəritələr yalnız tədris məqsədilə deyil, eləcə də FHN-nin operativ idarəetmə, layihə işlərində və proqnoz-analitik tədqiqatlarda istifadə oluna bilər. Geoinformasiya metodu son illərdə iqtisadi-sosial və siyasi coğrafiya elmləri Sistemində geniş istifadə olunur, Geoinformasiya sistemi (CIS) metodu coğrafi informasiyanın əldə edilməsini, saxlanılmasını, işlənilib hazırlanmasını və verilməsini təmin edən kompleks vasitədir.

Geoinformasiya metodundan istifadə edərək Təbii Fəlakətin Azərbaycan Respublikasının iqtisadi-coğrafi rayonları və inzibati-ərazi bölgələri üzrə əhali maskunlaşmasına və təsərrüfat sahələrinə təsiri haqqında məlumat bankı yaradılmış və müxtəlif xəritələr tərtib etmək istiqamətində əsaslı işlər aparılmışdır. Belə geniş geoinformasiya məlumatları əsasında TF-ə aid tərtib edilmiş xəritələr regionların inkişafının idarə olunmasında və onların prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində istifadə oluna bilər.

CIS-də müxtəlif informasiya mənbələri vasitəsi ilə fərqli mövzularda xəritələr tərtib etmək

olar. Bunun üçün CİS in bir neçə proqram vasitələrinnən istifadə etmək olar. Proqram vasitələrinin seçilməsi istifadəçinin qarşısına qoyduğu konkret məqsəddən aslıdır həmin proqramlara misal olaraq-MapInfo, ArcGis, ArcWiew, ArcInfo, GeoMedia, Global Mapper, QGis və s göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda CİS in proqram təminatında üstünlük hələki ESRI şirkətinin istehsal etdiyi məhsullara aiddir (ArcGis, ArcWiew və ArcInfo).

Təbii fəlakətlərin öyrənilməsində CİS dən müxtəlif formalarda istifadə oluna bilər. Həm indiki məlumatlarla əsasən, həm də neçə illik məlumatlar əsasında xəritələr tərtib etmək olar. Bundan başqa tərtib edilən belə xəritələr, aparılan analizlər vasitəsi ilə proqnozlar verə bilər. Məqalədə təbii fəlakətlərdən biri olan zəlzələnin analizi Azərbaycan Respublikası üçün aparılmışdır. Aşağıdakı xəritədə 2013 və 2018-ci illər ərazində baş vermiş zəlzələ məlumatlarına əsasən ArcGIS proqramında analiz aparılmışdır.(İnterpolyasiya analizi). Analizin nəticəsi olaraq görürük ki, ən çox seysmi aktiv ərazilər Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamaclarını əhatə edir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, bu illər ərazində ən güclü zəlzələ Zaqatala rayonunda baş vermişdir(2013-cü il). Həmin illər ərzində zəlzələlərin episentri 1 – 28 km dərinlikdə baş vermişdir.(şəkil 1)

Şəkil 1. Azərbaycanda 2013-2018 ci illərdə baş vermiş Zəlzələlərin yayılma areallarının ArcGis proqramı vasitəsi ilə xəritəsinin tərtibi

Bu gün artıq mövcud olan Coğrafi İnformasiya Sisemləri (CİS) **təkcə ətraf mühitin tədqiqində deyil, xalq təsərrüfatının əksər sahələrində** (yol təsərrüfatında, fəvqəladə vəziyyətlərdə, hərbi hazırlıq prosesində, polisdə, səhiyyədə, rabitədə, statistikada, ticarətdə, şəhərsal-mada, daşınmaz əmlakın qeydiyyatında və s.) istifadə edilir. Akademik sahələrdən coğrafiya, geologiya, biologiya, landşaft arxitekturası, ekologiya, torpaqsünaslıq, meliorasiya və s. CİS-dən geniş istifadə imkanına malikdirlər. CİS-dən istifadə sahələri praktiki cəhətdən məhdudiyət tanımır və zaman keçdikcə digər sahələrdə də sürətlə yayılmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. N.A.Babaxanov. Təbii fəlakətləri ram etmək olarmı? Bakı, 2006.
2. A.Mehdiyev, A.İsmayılov - Coğrafi İnformasiya Sisemləri . Bakı, 2011.
3. N.Paşayev. Azərbaycan Respublikasında Təbii Fəlakətlərin təsərrüfata təsirinin iqtisadi-coğrafi qiymətləndirilməsi. Bakı, 2018.
4. <http://integris.az>

Mil düzünün müasir landşaftlarının inkişaf tarixi

Qasımlı Sona Hüseynağa qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr

Elmi rəhbər: Ş.İ.Məmmədova

E-mail: gasimli.sona98@gmail.com

Mil düzü Kür-Araz ovalığının cənub qərbində, Kür və Araz çaylarının qovuşduğu yerdə, Kür çayının sağ sahili ilə Araz çayının sol sahili arasında yerləşir.

Hal-hazırda Mil düzündə aparılan böyük miqyaslı suvarma və meliorasiya işləri nəticəsində ərazinin torpaqlarında müəyyən dəyişikliklər baş verir.

Bu ərazinin əsas (fon) landşaftı yarımşəhra kompleksidir. Bundan başqa burada akkumlyativ düzənliklərin bataqlıq-çala-çəmən kompleksi də geniş yayılmışdır ki, bu da bu ərazi üçün introzonal landşaft hesab olunur.

Hər bir ərazidə mövcud olan landşaftın inkişafı həmin ərazinin geoloji inkişafı ilə sıx əlaqədarır. Geoloji inkişafına görə Mil düzü cavan olub, üçüncü dövrün sonunda və dördüncü dövrdə yaranmışdır. Burada olan müasir landşaftın nümayəndələri bundan sonra formalaşib, inkişaf etmişdir. (N.Ş.Şirinovun, 1961) Mil düzü öz inkişafına görə əsas üç geoloji dövrə ayrılır.

- Birinci: Nisbətən yüksək (200-400-450 m) Arazla-Qarqar çayları arasında olan sahə Abşeron, aşağı və orta dördüncü dövr yaşma malik olan sahə;
- İkinci: 200-80-60 metr yüksəklikləri tutan Araz ətrafı maili düzənlik, yuxarı Abşeron və aşağı dördüncü dövr yaşına malik olan sahə;
- Üçüncü: Kür ətrafı ovalıq və Arazın alçaq torpaqları yuxarı dördüncü dövr yaşına aid olan sahə.

Demək Mil düzü birdən-birə su altından azad olmamışdır. Bununla əlaqədar olaraq düzənlikdə mövcud olan landşaftda birdən-birə yarana bilməzdi. Yuxarı Abşeron dövründə quru ancaq Mil düzünün indii 350- 400-450 metr yüksəkliyi olan hissəsini tutmuşdur (V.E.Xain və A.N.Şardanov, 1952).

Mil düzündə Şorgöl ətrafı və bütün Kür-Araz düzənliyinin daxilində üçüncü dövrdən qalmış daha yaşlı olan bir neçə «adalar» dağlar Babazənən, Girov və Mişov vardır. Bu adalar artıq üçüncü dövrün sonu, dördüncü dövrün başlanğıcında Sudan azad olmuş qurular idi. Hər tərəfdən dənizlə əhatə olan bu quruların üzərində rütubət sevən landşaft mövcud olmuşdur. Bunu əsas tutaraq demək olar ki, Kür-Araz düzənliyində və o cümlədən Mil düzündə mövcud landşaft üçüncü dövrün sonu və dördüncü dövrün başlanğıcında meydana gəlmişdir (T.İbrahimoğlu, M.Yunusov, D.Yusifov, 2012)

Kür-Araz düzü və ümumiyyətlə Azərbaycan ərazisinin geoloji inkişafına dördüncü dövrdə olan dəyişikliyi izah etmək üçün dördüncü dövr faunasının Binəqədi qəbiristanlığı adlandırılan sahədə tapılması bu sahənin ətrafında olan, düzənlikdə Xvalın dövründə yarımşəhra landşaftına yaxın bir landşaft olduğunu sübut edir. Məlumdur ki, dağlıq hissədə gedən qalxma ilə əlaqədar olaraq təbii qurşaqlar müəyyən miqdarda dəyişmiş olur. Bu dəyişiklik qar xəttinin aşağı düşməsində müəyyən təsir göstərir. Və ümumi qar xətti aşağı enirsə, buna uyğun olaraq landşaft qurşaqları da aşağı enməli olur. Belə enmə ümumi Qafqaz üçün 1000 m qəbul edilir. (L.İ.Maruşvili, 1952). Demək buna uyğun olaraq Kiçik Qafqazda olan meşə, subalp, alp çəmənlikləri qurşaqlarında aşağı enir və iqlimin qızması ilə əlaqədar olaraq yuxarı qalxır. Bütün bu dəyişikliklər Kür-Araz ovalığında, o cümlədən Mil düziindəki mövcud landşaftada müəyyən təsir göstərir. Bu dəyişikliklərin təsiri olaraq indii bəzi landşaft formaları reliktlə şəkildə özünü əks etdirir. Düzənlikdə meşə sahəsinin olmasını indii mövcud olan qalıq meşələri və Binəqədidə tapılan ayı sümükləri də sübut edir. Belə qalıqlar bu sahədə ceyran yaşayan quru subtropik, düzənlik landşaftı mövcud olduğunu göstərir. Müasir dövrdə ceyrana ancaq quru subtropik iqlimi olan Kür-Araz ovalığında rast gəlirik. Demək dördüncü dövrdə də burada əsasən quru subtropik iqlimi olan təbii kompleks mövcud olmuşdur. Binəqədidə tapılan kər-

kədən qalıqları, buranın yaxınlığında daha yumşaq və rütubətli iqlimi olan tropik landşaftının mövcud olmasına dəlalət edir. Buzlaşma ilə əlaqədar olaraq Xəzər sahili boyunca olan sahədə flora və faunanın inkişafı üçün mövcud olan təbii şərait dəyişir. Buna görə də düzənliyin nisbətən yüksək hissəsini tutan təbii landşaft öz formasını dəyişməli olur. Yəni şəraitə adaptasiya olur. Köhnə daima yaşıl meşələrin yerini yarpağı tökülən vələs və başqa növ ağaclar (palıd, söyüd, ağcaqayın, armud) tutur (Palibin İ.V. 1936).

İstilik, rütubət, torpaq, çöküntünün tərkibi, geomorfoloji xarakter, kimyəvi və biotik proseslər yaranmış olan landşaftın dinamik inkişaf etməsi üçün xüsusi qanunauyğunluq yaradır. Mil düzü daxilində ümumi zonallıq qanununa tabe olan müxtəlif inkişaf proseslərinin meydana çıxmasına səbəb olur. Həmin proseslərin təsiri nəticəsində yaranan zonallıq dağlıq hissədə öz formasını indidə saxlamışdır. Düzənlikdə isə bu özünü təbii landşaftda, yüksəkliyə qalxdıqca onun tərkibinin və formasının dəyişməsində göstərir. Mil düzündə mövcud olan landşaftların formalaşmasında ümumi zonallıq qanunu dolayı yolla da olsa özünü biruzə verir. Mil düzündəki müasir landşaftın ayrı-ayrı üsürlərinin formalaşmasında və inkişaf etməsində həmin ərazidə mövcud olan dağlıq relyef formasının böyük rolu olmuşdur. Eyni zamanda, relyefin formalaşmasında landşaftın ayrı-ayrı üsürlərinin başqa amillərə əks təsiri olmuşdur. Bu təsir makro, mezo və mikroformada olmuşdur. Makro formadakı dəyişiklik ərazinin ümumi geoloji, geomorfoloji və iqlim dəyişikliyinə tabe olub quru meşələrin dinamik inkişafında böyük rol oynamışdı. Mezoformada olan dəyişiklik əsasən ərazinin mərkəz hissəsinin relyefində olan yüksəkliklə əlaqədardır. Bu forma öz əksini 120-180-200 metr yüksəkliklər arasında olan çöl və düzənlik (qalıq) meşələrində saxlamışdır. A.A.Qrossheym, 1929). Dördüncü dövr də bu hissədə mezoformanın zəif inkişaf etməsi nəticəsində həmin sahədə təbii komplekslər zonallıq qanuna tabe olmuş və zonallıq ikinci plana keçir. Lakin Mil düzü öz spesifikasına görə ümumi formaya tamamilə tabe olmur. Bu da həmin sahənin yaranmasında iki böyük çayın Kür və Arazın, eyni zamanda düzənliyin mərkəzində qalxmanın olması ilə izah edilə bilər. Təbii komplekslərdə daha çox müxtəlifliyə mənsub olan sahə çayların suayrıcı rolunu oynayan, lakin çox yüksək olmayan, mərkəz xətti üzərindədir. Dördüncü dövrün başlanğıcında və ortalarında olan qalxma, buna uyğun olaraq yaranan kiçik boylu dağ çayları, dağətəyi zonanı parçalayıb orada mövcud olan landşaftı xeyli dəyişmişdir.

Mikroformada olan dəyişiklik, daha kiçik miqyasda olub, ayrı-ayrı mərhələlərə aid edilə bilər, həmin sahədə mikrorelyefin yaratdığı komplekslər, kiçik sahədə dəyişiklik yaranan bitki və canlı orqanizmlə əlaqədardır. Demək mikroformada olan dəyişiklik iki istiqamətdə gedir. Doğrudur canlı orqanizmin yaratdığı təsir özlüyündə mikrorelyefdə müxtəlif dəyişikliklər yaranmasına səbəb olur. Bu hər şeydən əvvəl özünü qumluq sahələrdə daha çox göstərir. Nisbətən yüksək olan hissələrdə (çökəkliklər arasındakı) təbii kompleks formalarının dəyişkənliyi, aydın gözə çarpır. Bu özünü, ən çox düzənlik daxilində olan yüksəkliklərdə göstərir. Təbii komplekslərin öyrənilməsi, gələcəkdə landşaftın dinamik inkişafını aydınlaşdırmaq üçün, stasionar müşahidələr aparmaq vacib məsələlərdən biridir. Öyrənilən ərazinin mövcud landşaftının dəyişməsində, son dövrdə ən böyük rollardan birini insanın təbiətə etdiyi təsirlə izah etmək olar. Mil düzünün geniş hissəsi indi insan tərəfindən təsərrüfatda istifadə edilir. Bunun hesabına bəzi sahələrdə yeni bataqlıq yerlərin artması nəzərə çarpır. Demək müasir landşaft daxilində hal-hazırda da müxtəlif dəyişikliklər gedir. Dördüncü dövrdə mövcud olan ilkin landşaft əsasən dəniz sahili ilə daha çox rütubət sevən daima yaşıl (sonradan yarpağı tökülən), alçaq boylu lianlı tuğay meşələri olmuşdur. Burada olan təbii şərait indiki rütubətli subtropiklərdə olan formaya yaxın olmuşdur. Bu landşaft nümayəndələri Araz ətrafı maili düzənlikdə geniş sahə tutub, 80 metrlik horizontal boyunca şimala doğru uzanır. Sonradan gedən genetik dəyişikliklə əlaqədar olaraq o daha alçaq sahələrdə Araz ətrafı ilə şərqə uzanır. Bu təbii kompleks əsasən zəif rütubətli, az humuslu, adi boz çəmən torpaqlı, şoran və efemer olan sahədən ibarətdir. Hal-hazırda, insanın ən çox istifadə etdiyi sahədə məhz bu təbii kompleksin ərazisidir. Sözsüz ki, sonrakı dövrdə gedən bəzi dəyişikliklər bu landşaft vahidinin daxilində müəyyən formasıların aradan çıxıb öz yerini başqasına verməsinə səbəb olmuşdur. Yuxarı dör-

düncü dövr yaşma malik olan hissə əsasən Kür ətrafı ovalıqdan və son dövrdə, Sudan azad olmuş çalalar və çala ətrafı sahələri tutan təbii komplekslərdən ibarətdir. Bu təbii komplekslərin tutduğu hissələr bataqlıq və bataqlıq ətrafında çox yüksək olmayan sahələrdir. Bataqlıq sahələrin bəzisi hal-hazırda qurudulur. Bəzi sahələr isə təbii şəkildə istifadə etmək üçün müəyyən meliorativ işlər aparılır.

Ədəbiyyat

1. Abduev M.R. Mil düzü torpaqlarının meliorativ yaxşılaşdırılması. Bakı. «Elm» nəşr. 1973, 54 s.
2. Azərbaycan SSR-in Atlası, Bakı, 1963
3. AMEA akad. H.Ə.Əliyev ad. Coğrafiya İnstitutu, BDU, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu T.İbrahimov, M.Yunusov, D.Yusifov Mil düzü landşaftlarının mühafizəsi Bakı-2012

Naxçıvan Muxtar Respublikasının relyef xəritəsinin tərtibi və morfometrik təhlili

Qədirli Murad İbrahim oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: tex.ü.f.d. Bağmanov Z.A.

E-mail: ahmedlisakina7@gmail.com

Morfometriya xəritə üzərində aparılmış morfometrik ölçmələr əsasında əldə edilən kəmiyyət göstəricilərinin tədqiqi və yeni kəmiyyət göstəricilərinin alınması ilə təbii ərazi kompleksinin və ayrı-ayrı komponentlərinin daha dərinlən öyrənilməsi haqqında elmdir. Xəritə üzərində aparılan kartometrik ölçmələrə uzunluq, sahə, bucaq və s. ölçmələr aiddir. Morfometrik göstəricilər relyefin horizontallarla təsvir olunmuş topoqrafik xəritələr (1:10000, 1:25000, 1:50000, 1:100000 və s. miqyaslı) əsasında təyin edilir. Onu da qeyd edək ki, yer səthinin relyefinin parçalanmasını qiymətləndirmək üçün morfometrik göstəricilər 3 qrupa bölünür:

1. Relyefin üfüqi parçalanması və ya parçalanmanın sıxlığını ifadə edən göstəricilər;
2. Relyefin şaquli parçalanması və ya parçalanmanın dərinliyini ifadə edən göstəricilər;
3. Yer səthinin meyl bucaqları və ya relyef formalarının statistik səthlərinin meyliyi [2; 3].

CİS bazasında əsas morfometrik xəritələrin tərtibi son illərdə həyata keçirilməyə başlamışdır. Bu sahədə elmi-tədqiqat işlərinin nəzərə çarpacaq dərəcədə azlığı bunu deməyə imkan verir ki, morfometrik xəritələrin CİS bazasında tərtibində hələ həllini gözləyən, tədqiq olunmayan çoxsaylı elmi-praktiki məsələlər mövcuddur və istənilən tədqiqat işi bu sahədəki boşluğu doldurmağa xidmət edir.

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının relyef xəritəsinin tərtibi və morfometrik məsələsinə baxılmışdır. Məqalədə aşağıdakı məsələlər öz həllini tapmışdır:

1. Üzərində morfometrik kəmiyyət göstəricilərinin təyin olunduğu topoqrafik xəritə ərazi üçün xarakterik olan koordinat sisteminə bağlanmışdır.
2. Əsas morfometrik xəritələrin riyazi və coğrafi əsası yaradılmışdır.
3. Fərdi geoverilənlər bazası əsasında morfometrik geoverilənlər bazası yaradılmış və uyğun koordinat sisteminə bağlanmışdır.
4. Morfometrik kəmiyyət göstəriciləri verilənlər bazasında avtomatik hesablanmışdır.
5. Morfometrik kəmiyyət göstəricilərinin geostatistik səthi CİS proqramının uyğun təhlil modulu əsasında hesablanaraq qurulmuşdur.
6. Xəritələrin bədii tərtibatı, kompanovka elementləri və legendası hesablanmışdır. Relyefin şaquli parçalanmasını təyin edən xarakteristikalara: orta yüksəkliklər, ekstremal yüksəkliklər, nisbi yüksəkliklər və b. göstəricilər aiddir [1, 2, 3, 4].

Orta yüksəklikləri hesablamaq üçün əsasən aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$H_0 = ((H_1 + H_2)/2) \cdot P_1 + ((H_2 + H_3)/2) \cdot P_2 + \dots + ((H_{n-1} + H_n)/2) \cdot P_n \quad (1)$$

Burada H_1, H_2, \dots, H_n - horizontalların yüksəkliyi; P_1, P_2, \dots, P_n - qonşu horizontallar arasındakı sahə; P - ərazinin ümumi sahəsidir [1, 2].

Nisbi yüksəkliklər bilavasitə ərazinin şaquli parçalanmasının dəqiqliyini xarakterizə edir. Nisbi yüksəkliklərin fəza üzrə paylanması tədqiq etmək üçün onların xəritələşdirilməsi məqsəduyğundur. Nisbi yüksəkliklər xəritəsinin tərtibi zamanı ən çətin iş nöqtələr arasındakı yüksəklik fərqinin təyini zamanı ara məsafənin və ya sahənin seçilməsidir. Nisbi yüksəkliklər xəritəsinin tərtibi zamanı üstünlük kvadratlar (trapeslər) üsuluna verilir. Bu onunla əlaqədardır ki, kvadratlar (trapeslər) üsulu ölçmələrin, hesablamaların və xəritələşdirmənin aparılmasını daha da sadələşdirir. Kvadratlar daxilindəki nisbi yüksəkliklər aşağıdakı düsturla hesablanılır:

$$\Delta H = H_{\max} - H_{\min} \quad (2)$$

Yer səthinin meyl bucaqları yer səthinin relyefinin parçalanma xarakterini və böyüklüyünü təyin edən mühüm morfo-metrik göstəricilərdən biridir. Meyl bucaqlarının ərazi üzrə paylanması xarakterini ayrı-ayrı xəttlər (ən çox çay dərələri üzrə) və səth üzrə tədqiq etmək olar. Faktiki meyl bucağı aşağıdakı düsturla hesablanılır:

$$I = \operatorname{tg} \alpha = h / \alpha \quad ; \quad d = h \operatorname{tg} \alpha \quad (3)$$

Çayların orta meyliyi təyin etmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$I = \operatorname{tg} \alpha = (H_i - H_c) / L \quad (4)$$

Burada I - çayın orta meyliyi; H_i - mənbənin yüksəkliyi; H_c - mənsəbin yüksəkliyi olub horizontallara görə xəritədən təyin edilir; L - çayın uzunluğudur.

Araşdırma nəticəsində aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

1. CİS bazasında əsas morfo-metrik xəritələrin tərtibi mərhələləri və metodikası üzrə təkliflər verilmişdir.

2. Morfo-metrik geoverilənlər bazasının cədvəlində morfo-metrik kəmiyyət göstəricilərinin təyində istifadə edilən düsturların hesablama mexanizminin qurulması və avtomatlaşdırılması təyin edilmişdir.

3. ArcGIS proqramının geostatistik təhlil aləti vasitəsi ilə morfo-metrik kəmiyyət göstəricilərinin (üfüqi, şaquli parçalanma və meylik) statistik səthinin hesablanması və qurulmasında ən optimal interpolyasiya üsulu seçilmişdir.

4. Morfo-metrik kəmiyyət göstəricilərinin paylanma funksiyası kimi ən optimal funksiya (eksponensial paylanma funksiyası) tapılmışdır.

5. Hesablanmış və sonradan interpolyasiya olunmuş morfo-metrik kəmiyyət göstəriciləri arasında korrelyasiya əlaqəsi avtomatik təyin edilmiş və empirik düzxətli düsturlar müəyyənləşdirilmişdir.

6. Tərtib olunmuş xəritələrin təhlilinə əsasən morfo-metrik göstəricilərin (üfüqi, şaquli parçalanma və meylik) qradasiya dərəcələri təyin edilmişdir. Konkret ərazi üçün nisbi yüksəkliklər xəritəsi Surfer proqramı ilə tərtib edilmişdir [5].

Ədəbiyyat

1. Берлянт Р.А. Картографический метод исследования. М.: МГУ, 1988.
2. Ağamalıyeva İ.Ş. Relyefin üfüqi parçalanma xəritəsinin tərtibinə dair / Tələbə və magistrantların elmi konfransının materialları. Bakı: BDU, 2001, s.
3. Берлянт А.М. Картография, Москва: КДУ, 2010, 328 с.
4. Cəfərova D.B. Coğrafi informasiya sistemlərində istifadə olunan proqram vasitələri/ Ümumilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə həsr olunmuş magistrant və bakalavrların XIV elmi konfransının materialları. Bakı: BDU, 2011.
5. <http://www.esri.com.ESRI/DATE> + Начала работы в ArcGIS, 2004, 265 с.

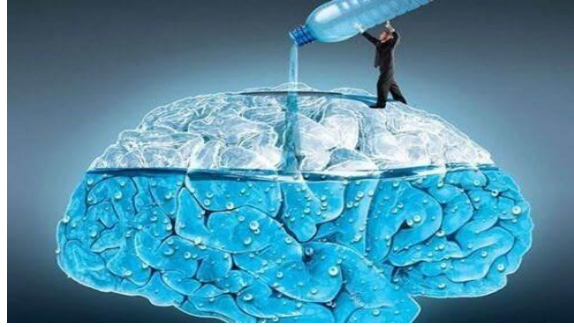
Su problemi və onun həlli yolları

*Qələndərzadə Günel Eldar qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi,
III kurs bakalavr, qrup 1114
Hidrometeorologiya*

Bildiyimiz kimi, su həyatımızın əsas və ayrılmaz hissəsidir. Yer kürəsinin təxminən 70% -ni su təşkil edir. Hətta bu anlayışda bizə məlumdur ki, insan bədəninin də təxminən 80%-i sudan ibarətdir. Buna görə də, insanların suya olan tələbi danılmazdır.

Ümumi su ehtiyatının yalnız 2,5% -i şirindir və məhz bu çəkinin yalnız 1% -i istifadə edilir. Su əkinçilik, içməli su, istirahət və balıq ovu və s. üçün istifadə olunur.

Göl və çaylarda suyun keyfiyyəti onları qidalandıran mənbələrdən asılıdır. Təəssüf ki, gübrə, heyvan və insan tullantıları və zəhərli sənaye sahələrinin kimyəvi maddələri bu mənbələrə daxil olduqda suyun çirklənməsi prosesi yaranır. Bu proses sonralar əhalinin sağlamlığına, balıq ovuna, turizmə və ətraf mühitə təsir edərək, sonda həmin dövlətin iqtisadiyyatı üçün böyük problemlərə yol açır. Hökumətlər sudan istifadəni tənzimləmək üçün suyun keyfiyyət standartlarını təyin etməklə yaranmış zərəərə nəzarət etməyə çalışırlar.

Müasir dövrdə Suyun çirklənmə səbəbləri nələrdir?

Hazırda bir çox su mənbələri bioloji cəhətdən pis vəziyyətdədir. Environmental Protection Agency (EPA) (Ətraf Mühitin Mühafizəsi Agentliyinin) məlumatına görə, inkişaf etmiş ölkələrdən biri olan ABŞ-da axınların 46%-i, göllərin 21%-i, sahil sularının 18%-i və ölkənin bataqlıq ərazilərinin 32%-i çirklənmişdir. İçməli su qıtlığına görə Azərbaycanda bu siyahıda yerləşir. Son dövrlərdə digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan da da suyun çirklənməsi prosesi davam edir. Prosesin yaranma səbəblərindən başlıcası odur ki, Azərbaycanın yerüstü su ehtiyatlarının 80 faizini Kür, Araz çayları və onların bir sıra transsərhəd qollarının suları təşkil edir. Bu çayların da ümumi həcmnin 70 faizə qədəri qonşu ölkələrin ərazisində formalaşır. Gürcüstan və Ermənistan ərazilərində Kür çayı və onun əsas transsərhəd qollarında yaranmış ekoloji gərginlik nəticəsində bu çayların axımı ilə il ərzində külli miqdarda həll olunmuş kimyəvi birləşmələr və çirkləndirici maddələr ölkəmizin ərazisinə gətirilir.

Su ehtiyatlarını ən çox çirkləndirən - civə, fosfor və azot kimi bakteriya və ağır metallardır.

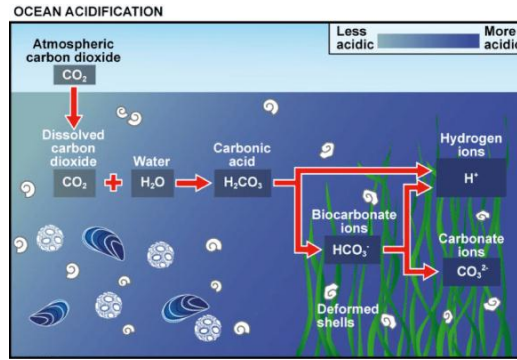
Suyun çirklənməsinə səbəb olan faktorlardan biri də təmizlənməmiş kanalizasiyalardır.

Statistik məlumatlara görə, təmizlənməmiş kanalizasiya hər il dünyada 2,2 milyon insanı ishal xəstəliklərindən öldürür. Dünyada əhalinin 10% -i bağırsağ qurdlarına ciddi şəkildə yoluxur. Bu xəstəliklər patogenlərin böyüməsinə imkan verən və suda oksigen miqdarını azaltan təmizlənməmiş kanalizasiya ilə əlaqədardır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı dünya çirəkab sularının 80% -nin təmizlənməmiş kanalizasiya sularının olduğunu təxmin edir.

Suyun çirklənməsinin okean turşuluğuna təsiri.

Dəniz qabıqları və mərcan rifləri qlobal istiləşmənin yaratdığı okean turşuluğundan ciddi ziyan çəkir. Alimlər yayılan bütün karbonun 25% -nin okeanlara getdiyini təxmin edirlər. Karbon qazının artması suyun kimyəvi tərkibini dəyişdirir. Bu da öz növbəsində pH səviyyəsinin aşağı düşməsinə və suyun daha turşulu olmasına səbəb olur. 1800-cü illərdən bəri pH səviyyəsi 0,1 pH vahidinə enmişdir. Bu göstərici elə də böyük səsənmirmiş kimi görünə bilər, amma pH miqyası zəlzələləri ölçən Rixter cədvəli kimi logaritmikdir. Nəticədə bu göstərici turşuluğun 30% artımını təmsil edir. Belə olduqda isə okeanın flora və faunası üçün zəhərli bir mühit yaradan həyəcanverici bir tendensiya formalaşmış olur.

Su ilə bağlı problemlərin həlli yolları

- Su çirklənməsinin qarşısını almaq üçün nə edə bilərik?
- Bu sualın başlıca, əsas cavabı: Birgə hərəkət etməkdir.

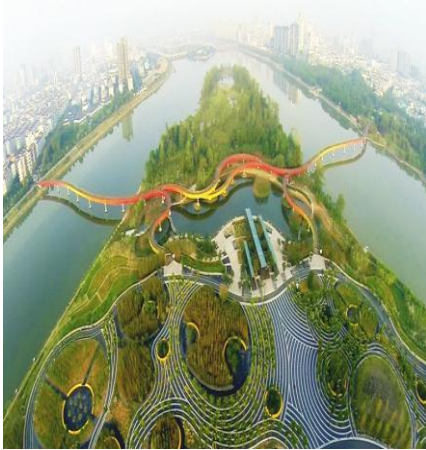
Sızan tankerlə neft şirkətini, zərərli tulantılarını su hövzələrinə axıdan müəssisələri, azot və digər zəhərli maddələri, gübrələri istifadə edən kən təsəttüfatı subyektlərini ittiham etmək asandır, amma bugünkü suyun çirklənməsi probleminə görə hamımız müəyyən dərəcədə cavabdehik.

Xoşbəxtlikdən suyun çirklənməsinin qarşısını ala biləcək bir neçə sadə yol var:

- ✓ Plastik istehlakını azaltmaq və mümkün olduqda plastıkdən yenidən istifadə etmək;
- ✓ Kimyəvi təmizləyiciləri, yağları və bioloji parçalanmayan məhlulları düzgün axıtmaq;
- ✓ Bir həyətiniz varsa, pestisidlər və herbisidlər istifadə etməmək.

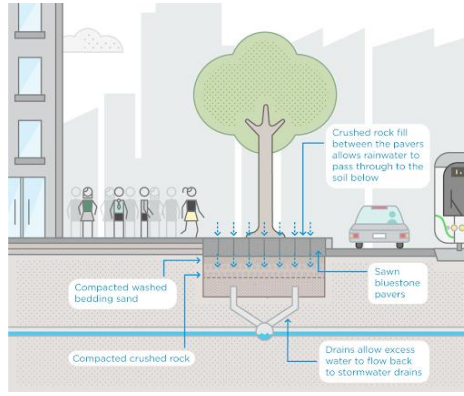
Sponge city-Sünger şəhər(Çin) - Məsaməli yol materialları şəhərin ekoloji tarazlığının qurulmasında böyük üstünlüyə malikdir. Bu material şəhərdə sünger kimi istifadə edilə bilər. Böyük ərazidəki nəqliyyat vasitələrindən biri kimi yollar yağış sularının toplanması və həzm olunmasında əvəzsiz bir rol oynayır. Yol materialları tərəfindən udulmuş yağış su ehtiyatları ikinci dərəcəli istifadə üçün mövcuddur ki, bu da şəhər su ehtiyatlarının mövcud çatışmazlığının aradan qaldırılmasına şərait yaradır, iqtisadi cəhətdən onlar xərcləri azaldır.

- *Green Roof project(Yaşıl dam layihəsi)* – Bu layihə bir sıra ölkələrdə, məsələn Kanada, Finlandiya, İsveç və s. tətbiq edilir. Yaşıl dam və ya yaşayan dam evlərin üzərində salınan qismən və ya tamamilə bitki örtüsü ilə əhatələnən damdır. Yaşıl damlar bir bina üçün bir neçə məqsədə xidmət edir, məsələn, yağış sularını udmaq, izolyasiya ilə təmin etmək, vəhşi təbiət üçün bir yaşayış mühiti yaratmaq və daha estetik cəhətdən xoş bir mənzərə təmin etməklə damın ətrafındakı insanların stressini azaltmaq və şəhər havasını dahada təmizləmək.

- *Permeable pavement –keçirici səki (Avstraliya)*- Avropada on ildən çox müddətə qurulsada, təxminən 1998-ci ildən etibarən Avstraliyada tətbiqi başlanmışdı. Burada asphalt səkilərlə dəyişdirilmişdir. Bunun iş prinsipi ondan ibarətdir ki, yağıntı sularını, fırtına sularını özündən keçirərək beton altında olan sututarlara sızdırmaqdır. Beləliklə bu sistem yağış sularının səmərəli istifadəsinə şərait yaradır.

Manningin düsturuna əsasən bu sistemlərin dayanıqlıq düsturu aşağıdakı kimi yazılır:

$$Q = W \frac{1,49}{n} (d - d_p)^{5/3} S^{1/2}$$

Burada W-tutma eni, n-Manningin kələ-kötürlük əmsalı, d-yer səthi üzərindəki suların dərinliyi, d_p-depressiyadakı sututmanın dərinliyi, S-tutma yamacı

Biz bilirik ki, Azərbaycanda su qıtlığı aktual problemə çevrilmişdir və buna görə də təklif olunur ki, yuxarıda sadalanan layihələr Azərbaycanda da tətbiq edilsin və bu aktual problem aradan qaldırılsın.

Ədəbiyyat

1. www.azersu.az
2. <http://www.advancedpavement.com/pdf/007.pdf>
3. <https://www.greenroofs.com/projects/>
4. <https://www.aidic.it/cet/17/62/028.pdf>
5. <https://data.worldbank.org/indicator/ER.GDP.FWTL.M3.KD?locations=AZ>
6. https://scholar.google.com/scholar?q=permeable+pavement+projects&hl=tr&as_sdt=0&as_vis=1&oi=scholart
7. <https://www.cetjournal.it/index.php/cet/article/view/CET1762028>
8. <https://www.netyapi.net/products/maxidrain-intensive-green-roof-systems.html?oid=9>
9. <https://www.free-powerpoint-templates-design.com/clean-water-powerpoint-diagram/>
10. https://cfpub.epa.gov/npstbx/files/cwc_wsb.pdf
11. <https://www.thoughtco.com/water-pollution-causes-effects-and-solutions-1140786>
12. <https://lent.az/news/64919>
13. <http://www.sukanal.az/wp-content/uploads/2019/09/Journal-N1-2019-.pdf>
14. <http://www.sukanal.az/journal-archive/son-nomre/>
15. <http://www.e-qanun.az/framework/74>

Böyük Qafqaz vilayətinin müasir təbii-antropogen lanşaftlarının struktur-funksional xüsusiyyətləri

Qurbanzadə Zeynəb Zəkəriyyə qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr
Elmi rəhbər: prof. Y.Ə. Qəribov
E-mail: zeynebqurbanzade1@gmail.com

Azərbaycanın şaquli landşaftları daxilində bütün təbii komplekslərin yayıldığı tək region Böyük Qafqaz vilayətidir. Böyük Qafqaz vilayətində kəskin antropogen təsirə məruz qalmış aqroirriqasiya komplekslərindən nival-buzlaq komplekslərinə qədər bütün landşaft komplekslərinə burada rast gəlmək mümkündür.

Samur-Dəvəçi ovalığında kəskin transformasiya olunmuş alluvial, prolüvial, dəniz düzən-

liklərinin yarım səhralarında formalaşan aqroirriqasiya landşaftları, Qanıq-Əyriçay ovalığında zəif meyilli düzənliklərinin quru çöl, introzonal komplekslərinin aqroirriqasiya landşaftları, Qusar maili düzənliyində isə tərəvəz, bağ plantasiyalarını təmsil edən aqroirriqasiya landşaftları yayılmışdır.

Qobustanın kəskin parçalanmış şoranlı-gilli duzlu süxur çıxıntılarında, çılpaqlaşmış qaya və dağ yamaclarında, yuyulmuş boz-qonur şorakətli, boz-qəhvəyi torpaqlarda müəyyən qədər səhralaşmaya məruz qalmış qeyri-müntəzəm istifadə olunan dağ səhralarının otlaq və biçənəkləri formalaşmışdır.

Qobustan, Şamaxı, Xızı, Siyəzən rayonlarında parçalanmış alçaq dağlığın, yaylaların adı və tünd boz qəhvəyi çəmən, boz-qəhvəyi torpaqlarında yayılır. Onların fonunda xırda areallı dəmyə əkinləri, üzüm plantasiyaları, biçənəklər mövcuddur.

Burada təbii landşaftların mövcudluğu ilə əlaqədar əkinçilik, bağçılıq, maldarlıq inkişaf etmişdir. Vilayətdə həm suvarılan, həm də dəmyə əkinlər şəklində istifadə edilən antropogen komplekslər mövcuddur. Xaçmaz rayonundan başqa Böyük Qafqazın bütün inzibati rayonları geomorfoloji, torpaq-iqlim xüsusiyyətlərinə görə iki hissəyə ayrılır: dağlıq zona və dağətəyi maili düzənliklər və ovalıqlar.

Son 25 ilin (1991-2015) məlumatlarına əsasən aparılan təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Qusar, Quba, Siyəzən, Şabran rayonlarının 50%-dən artıq əraziləri dağlıq zonada yerləşir. Lakin, buna baxmayaraq həmin rayonların 70.3%-i, yəni 114.84 min ha dağətəyi maili düzənliklərin və ovalıqların payına düşür.

Ərazidə olan aqrolandşaftların içərisində dəmyə və suvarılan əkin, seliteb-bağ, bağ-plantasiya, otlaq-biçənək və aqroirriqasiya landşaftları diqqət cəlb edir.

Bunların içərisində həm məhsuldarlığına görə, həm də təsərrüfat əhəmiyyətinə görə suvarılan əkin sahələri xüsusi olaraq seçilir. Aqroirriqasiya landşaftlarının təsərrüfat strukturunda əsas yeri taxıl əkinləri (40%-ə qədər), tərəvəz və bostan bitkiləri (35%-dən çox), kartof, silosluq qarğıdalı, yonca, yem bitkiləri (15%), seliteb və bağ kompleksləri əsas yer tutur.

Son illərdə respublikamızın hər tərəfli inkişafı üçün görülən tədbirlər Böyük Qafqaz vilayətinin aqrolandşaftlarının strukturunda da öz əksini atmışdır. Belə ki, xırda areala sahib olan tərəvəz və bostan əkinlərini geniş areala sahib olan taxıl və çoxillik əkinlərlə əvəz olunmuşdur. Yəni, aqrolandşaftların təsərrüfat funksiyalarında bir çox dəyişikliklər olmuşdur.

Aqroirriqasiya landşaftlarının paylanmasında regional fərqlər diqqəti cəlb edir. Qusar rayonunun dağətəyi və düzən ərazilərində aqroirriqasiya landşaftlarının payı 69%, Quba rayonunda 63%, Şabran rayonunda 34%, Xaçmaz rayonunda isə 70%-dən çoxdur.

Qusar maili düzənliyində yem aqrolandşaftlarının payı 35% (24 min ha), bağ plantasiya kompleksləri 20,6% (17 min ha), yaşayış kompleksləri 17,5% (12 min ha), örüş- otlaq və s. 27% (19 min ha) təşkil edir.

Son 25 ildə respublikamızın aqroirriqasiya landşaftlarının strukturu çox böyük dəyişikliyə məruz qalmışdır. Belə ki, taxıl və çoxillik əkin sahələri artmış, otlaq və biçənəklərin sahəsi kəskin azalmışdır.

Respublikamızda tikinti materialları olan və çayların gətirmə konuslarında formalaşan qum, çınqıl, qumdaşı və s. kimi materialların istifadəsi genişlənir. Şabrançay, Gilgilçay, Vələçay, Qaraçay, Sitalçay, Sumqayıtçay, Tıxçay və s. dərələrindəki qum, çınqıl karxanaları Abşeron yarımadasında aparılan tikinti işlərində istifadə olunur.

Bundan başqa, Böyük Qafqazın cənub yamacında Katexçay, Talaçay, Kümrükçay, Şinçay, Kişçay, Dəmiraparançay və s. kimi çayların gətirmə konuslarında formalaşan qum, daş, çınqıl karxanaları yerləşmişdir.

Böyük Qafqazın ayrı-ayrı rayonlarında müxtəlif konfigurasiyalı şəkəyə malik olan seliteb kompleksləri mövcuddur. Seliteb komplekslər Qobustan ərazisinin cəmi 1,0-1,5%-ni əhatə edir. Lakin bu rəqəm Qanıq- Əyriçay vadisinin düzən çəmən-meşə landşaftlarında 25-30%, Samur-Dəvəçi və Qusar maili düzənliklərində isə 15-15%-dən 20-25%ə çatır.

Bakı aqlomerasiyasının təsiri ilə Abşeron yarımadasında seliteb-texnogen landşaftları geniş

sahə tutur. Antropogen təsir nəticəsində buranın mikroiqlimi, hidrojeoloji şəraiti, geokimyəvi prosesləri xeyli dəyişilmişdir. Seliteb landşaftlar 1995-ci ildə yarımadaının 65%-ni əhatə edirdisə bu göstərici 2015-ci ildə artıq 85%-i keçmişdir. Abşeron yarımadasında əhalinin sürətlə artması ilə əlaqədar olaraq texnogen- seliteb komplekslərinin - yeni yaşayış massivlərinin tikilməsi, yolların, kommunikasiya sistemlərinin, infrastrukturaların, parkların, istirahət komplekslərinin sahəsi də artmaqdadır.

Böyük Qafqazın ətəyindən zirvəsinə doğru getdikcə seliteb komplekslərinin sahəsi də dəyişir. Beləki, Böyük Qafqazın cənub yamacında dağətəyi və alçaq dağlıqda seliteb komplekslər geniş arela sahib olduğu halda, orta dağlıqda isə relyeflə əlaqədar olaraq onların sahəsi kəskin şəkildə azalır. 1500 m-dən yuxarıda 25 iri kənd (Car, Cımcımax, İlisu, Şin, Baş Daşaqıl, Filfilli, Qarqar və s.) mövcuddur. İldən-ildə həm kəndlərin sayı, həm də əhalinin sayı artır, nəticədə seliteb komplekslərinin zənciri daha da sıxlaşır.

Dəmyə əkinlərinin paylanması başlıca olaraq iqlim, torpaq örtüyü və relyefdən asılıdır. Böyük Qafqazda az meylli, rütubətlənmə əmsalının vahidə yaxın olduğu (0,5-0,8), yağıntısı isti dövrdə düşən mülayimisti iqlimdə, tünd şabalıdı, dağ-qara torpaqlarda inkişaf edir.

Qanıx- Əyriçay ərazisində fındıq bağları, taxıl, yem əkinlərinin əksəriyyəti dəmyə şəraitində yetişdirilir. Dəmyə aqrolandşaftlarının 80%-i 400-600 m mütləq hündürlüklərdə cəmlənmişdir. Əlverişli meliorativ şəraitə malik olan çəmən meşə, allüvial-çəmən torpaqlarında yüksək məhsuldarlığa malik aqrolandşaftlar formalaşmışdır.

Qusar maili düzənliyində isə dəmyə şəraiti 400-1200 m arasında formalaşmışdır. 400-800 m arası müxtəlif meyvə bağları, 800-1200 m arası isə tərəvəz, bostan, taxıl əkinləri üstünlük təşkil edir.

Böyük Qafqazın cənub yamaclarında meylli 25-35° -dən artıq olan ərazilərdə terraslı dəmyə üstünlük təşkil edir. Dəmyə əkinlərinin 70-80%-i 400-800m hündürlükdə formalaşmışdır.

Böyük Qafqazın cənub-şərq ətəklərində arid iqlim olduğuna görə dəmyə aqrokomplekslərinin yayılması üçün əlverişli şərait yoxdur. Lakin burada 800-1200 m mütləq hündürlüklərdə yağıntısı isti dövrdə düşən mülayim-isti iqlim, qismən soyuq iqlimdə dəmyə əkinçiliyi mövcuddur. Şamaxı, Qobustan, Xızı rayonlarında əsas təsərrüfat sahələri kartof, üzüm, yazlıq taxıl, qarğıdalı əkinləridir.

Arid-denudasion relyefə malik olan Abşeron-Qobustan ərazisində dəmyə aqrolandşaftları yalnız çay dərələrinin (Pirsaat, Sumqayıtçay, Ceyrankeçməz və s.) 600-800 m-dən yuxarıda kiçik areallarda formalaşır.

Ədəbiyyat

1. Будагов Б.А. Современные ландшафты Азербайджана Баку «Элм» 1988, 136 с.
2. Будагов Б.А., Гарибов Я.А. Влияние антропогенных факторов на формирование ландшафтов Азербайджанской ССР. Докл. АН Азерб, ССР, 1980, №12, с. 62-66.
3. Гарибов Я.А., Исмаилова Н.С. Антропогенная нагрузка на равнинные ландшафты Азербайджана. Тр. Географического общества Дагестана. Вып. 37, Махачкала 2009, стр 19-22.
4. Мусейбов М.А. Ландшафты Азербайджанской Республики. Баку, изд. БГУ, 2003 135 с.
5. Qəribov Y.Ə. Azərbaycan respublikasının təbii landşaftlarının optimallaşdırılması Bakı 2012, 216 s.
6. Qəribov Y.Ə. Azərbaycan respublikasının təbii landşaftlarının antropogen transformasiyası Bakı 2011, 299s.
7. İsmayılova N.S., Qəribov Y.Ə. Samur – Dəvəçi ovalığı və Qusar maili düzənliyinin müasir aqroirriqasiya landşaftları və onların ekoloji problemləri//Monoqrafiya, RedNLine, Bakı 2015, 192 səh.
8. İsmayılova N.S., Qəribov Y.Ə. Regulation of the functioning landscapes of the Azerbaijan Republic /European Journal of Scientific Research», № 1(13), 2016, p.404-412

Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii-antropogen landşaftlarının müasir struktur-funksional xüsusiyyətləri və onların diferensiasiya qanunauyğunluqları

Rüstənova Reyhan Fikrət qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr

Elmi rəhbər: prof. Qəribov.Y.Ə.

E-mail: reyhanrustemova3@gmail.com

1990-1992 ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının müasir landşaftlarını Y.Qəribov və S.Y.Quliyeva hərtərəfli öyrənməklə, ilk dəfə olaraq antropogen yükləri və səhrələşməni də nəzərə alaraq Naxçıvan MR üçün böyük miqyaslı müasir landşaft xəritəsi tərtib etmişlər. Bu xəritədə təbii landşaftların antropogenləşmə xüsusiyyətlərini və inkişaf təmayüllərini müəyyənləşdirilmiş, səhrələşmə ocaqları ilə onların əlaqəsi və bağlılığı öyrənilmişdir.

1990-2010- cu illər ərzində Naxçıvan MR ərazisində əhali sürətlə atmış, kənd və şəhərlər böyümüş, yeni yaşayış yerləri, yeni tikintilər, emal müəsisələri, yollar və sair infrastrukturlar inşa edilmişdir. Bunun nəticəsində insanların landşafta təsir dərəcəsi artmışdır. Bununla bağlı olaraq təbii landşaftların antropogen transformasiyası da sürətlənmişdir. Bütün bunlar nəzərə alınaraq Muxtar Respublika üçün kosmik şəkillər, statistika, fond, xəritə və sair materialların təhlilinə əsaslanaraq yeni 1:360.000 miqyaslı təbii landşaftların antropogen transformasiyasını əks etdirən xəritə tərtib olunmuşdur.

Müasir landşaft xəritəsində Muxtar Respublika dağ landşaftları 3 yarımşinifə ayrılmışdır: 1) yüksək dağlığın, 2) orta dağlığın və 3) alçaq dağlığın yüksək düzənlik landşaftları.

Yüksək dağlıq landşaftlarda 2 təbii-antropogen kateqoriya ayrılmışdır. Birincisi praktik olaraq dəyişilməyən, epizodik antropogen təsirlərə məruz qalmış nival və subnival komplekslərdir və 2-ci zəif dəyişilmiş, qeyri-müntəzəm istifadə edilən subalp və alp kompleksləridir.

Orta dağlığın landşaftları da mənimsənilmə və antropogenləşmə dərəcəsinə görə fəqrlənən 2 kateqoriyaya ayrılır. Zəif dəyişilmiş, qeyri-müntəzəm istifadə edilən dağ bozqırı, kserofit kolluqlar və orta və kəskin dərəcədə dəyişilmiş, qeyri-müntəzəm istifadə edilən komplekslər. Məsələn müxtəlif dərəcədə səhrələşmiş otluqlar, biçənəklər, kiçik arealı dəmyə əkinləri, seliteb komplekslər və s.).

Alçaq dağlıq və yüksək düzənliklərdə landşaft yarımşinifində əsasən kəskin və orta dərəcədə dəyişilmiş kateqoriyalar vardır. Müxtəlif dərəcədə səhrələşmiş, kəskin şəkildə pozulmuş və qeyri-müntəzəm istifadəyə məruz qalan yarımşəhralar kateqoriyasına arid – denudasion alçaq dağlığın tək-tək kollu boz-qonur torpaqlarında səhrələşmiş otluqlar, xirda seyrəl kollu şoran otlu duz dağları (Daşduz, Duzdağ, Karultəpə) epizodik istifadə edilən şoranotulu otluqlar daxildir.

Orta dərəcədə dəyişilmiş müntəzəm , qismən qeyri-müntəzəm istifadə edilən yarımşəhra, quru çöl, intrazonal landşaft kateqoriyalarında allüvial-çəmən torpaqlarının suvarılan əkin, biçənək, çəmən- otlu otluqları, boz, boz-qonur torpaqlarının xirda arealı bağları, əkin sahələri, yovşanlı-efemerli otluqları, boz-qonur şorakətli torpaqlarda suvarılan əkinlər, kəngizli, yovşanlı-kəngizli otluqlar aiddir.

Kəskin dəyişilmiş, müntəzəm istifadə edilən, yarımşəhra, quru çöl, intrazonal landşaftlar zəif parçalanmış maili düzənliklərin boz, boz-qonur, boz-çəmən, allüvial-çəmən torpaqlarında suvarılan taxıl, tərəvəz, bostan əkinləri, üzüm, ərik, şaftalı, albalı bağlarını, hamar yamaclarda, geniş çay dərələrində iri arealı seliteb, seliteb-bağ, texnogen modifikasiyalı, iri şəhər kompleksləri, dəmir yolları, şose, bərk örtüklü yollar, kəmərlər, ötürücülər, su anbarları, kanallar, kollektorlar və s. su antropogen landşaftları ilə təmsil olunur.

Muxtar Respublikanın müasir təbii-antropogen landşaft strukturunun təhlilindən aydın olur ki, təbii landşaftların sistemsiz, nəzarətsiz pozulmasına təsir edən antropogen amillərə ağac və kolluqların müxtəlif məqsədlər üçün qırılması, landşaftların antropogen yüklənmə normasını nəzərə almadan ifrat dərəcədə otarılması, landşaft vahidlərinin potensial imkanlarını nəzərə al-

madan əkinçiliyin, bağçılığın, bostançılığın inkişaf etdirilməsidir.

Naxçıvan MR-ın müasir təbii-antropogen landşaft strukturunun təhlili göstərir ki, təbii landşaftların sistemsiz, nəzarətsiz pozulmasına təsir edən antropogen amillərə ağac və kolluqların sistemsiz, nəzarətsiz pozulmasına təsir edən landşaftların antropogen yüklənmə normasını nəzərə almadan ifrat dərəcədə otarılması, landşaft vahidlərinin potensial imkanlarını nəzərə almadan əkinçiliyin, bağçılığın, bostançılığın inkişaf etdirilməsidir.

Son 20 ildə həm Muxtar respublikanın landşaftlarının antropogenləşməsində, həm də ərazinin təbii landşaft vahidlərinin strukturunda əsaslı dəyişikliklər olmuşdur.

Hal-hazırda Muxtar respublikanın təqribən 30%-ə qədəri əkinçilik, bağçılıq və kənd təsərrüfatının digər sahələri üçün yararlı hesab olunur. Yararlı torpaqların 60 % -ə yaxını Şərur, Sədərək, Böyükdüz, Naxçıvan düzü, Culfa, Yaycı və Ordubad düzlərində cəmlənmişdir. Arid-denudasion relyef formalarının yayıldığı alçaq dağlıq ərazilərdə isə intensiv səhrələşmə ilə bağlı olaraq yararlı torpaqların payı kəskin dərəcədə azalmışdır(10%), otlaq və biçənəklərin xırda arealı əkinlərin olduğu orta dağlıq kəskin və orta dərəcədə parçalanmış subalp, alp çəmənliklərində yararlı torpaqların payı xeyli artıqdır (20%- yaxın).

Hazırda Naxçıvan MR ərazisində təxminən cəmi 2 min ha-ya yaxın (Batabat ətrafında) meşə kompleksi qalmışdır. Orta dağlıq ərazilərin meşələri isə dağlıq yaylalarda çəmən-çöllərə, bozqır -çəmənələrə, kollu-çöllərə çevrilmişdir. Qeyd edilən qeyri-müntəzəm istifadə edilən komplekslər hamar yamaclarda dəmyə əkinləri, biçənəklər, dik parçalanmış yamaclarda otlaqları təmsil edir.

Ədəbiyyat

1. Qəribov Y.Ə. Azərbaycan Respublikasının təbii landşaftlarının optimallaşdırılması (Monoqrafiya) Bakı: AZTU 2012
2. Hacıyev Sahib-Naxçıvan Muxtar Respublikası torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi Naxçıvan-2010
3. Rəsul Daşdıyev- Landşaftın ekologiyası, Bakı-2010
4. Муσειбов М.А. Ландшафты Азербайджанской ССР. Баку, АГУ, 1981
5. <https://gsaz.az/>

Gəncə-Qazax iqtisadi regionunun təbii şəraitinin qiymətləndirilməsi

Rzazadə Günel Cələddin qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. M.R.Musayeva

E-mail: gunel.rzazadeh@gmail.com

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu Azərbaycan Respublikasının qərb hissəsində, Kiçik Qafqaz sıra dağlarının şimal yamaclarında yerləşir. Orta Kür çökəkliyinin mərkəz hissəsindəki Ceyrançöl düzü, Kür çökəkliyi təbii vilayətinə aid olan Gəncə-Qazax maili düzənliyi də onun ərazisinə aiddir. İqtisadi rayon cənub-qərbdən Ermənistan, şimal və qərbdən isə Gürcüstanla həmsərhəddir. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun ərazisi əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyə malikdir və 12,482 min km² olmaqla, ölkə ərazisinin 14,4 faizini təşkil edir. Regionun əhali tərkibi 1284,2 min nəfərdən ibarətdir. Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonuna Qazax, Tovuz, Ağstafa, Şəmkir, Gədəbəy, Daşkəsən, Göygöl, Samux rayonları və respublika tabeliyində olan Gəncə və Naftalan şəhərləri aiddirlər.

Relyefi və iqlimi-Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun relyefi, xüsusilə yüksəklik amplitudunun böyük olması (3500 m-dən çox) məskunlaşma və mənimsənilmə baxımından əlverişli şərait yaradır. Gəncə-Qazax iqtisadi regionunda əsasən düzən zonada qışı mülayim yayı isti və quraq keçən yarımşəhra və quru çöl iqlim tipi, dağətəyi və dağlıq zonada isə qışı quraq keçən mülayim isti iqlim tipinə rast gəlmək mümkündür. Region mənimsənilmə şəraitinə görə dörd

zonaya bölünür: Gəncə-Qazax maili düzənliklər zonası, dağətəyi zona, orta dağlıq və yüksək dağlıq.

Gəncə-Qazax maili düzənliklər zonası Kürün sağ sahilindən dağətəyinə qədər olan sahəni əhatə edir. İqtisadi-coğrafi rayonun əkinə yaralı istifadədə olan torpaqlarının əksəriyyəti də bu zonaya aiddir. Həmin ərazidə rütubət çatışmazlığı ilə əlaqədar əkinçilikdə suvarma tətbiq edilir. Təbii-şəraitin əlverişli olması və iqtisadi-coğrafi mövqe ilə əlaqədar əhali burada çox sıx məskunlaşmışdır [1].

Dağətəyi zona. Çay dərələri ilə parçalanmasına və rütubət çatışmazlığına baxmayaraq, dağətəyi zona əkinçilik və heyvandarlıq üçün yararlı hesab olunur.

Dəniz səviyyəsindən 1000-2000 metr yüksəklikdə yerləşən orta dağlıq qurşağın meyilliyi az olan yamacları və geniş plato olan əkinçilik üçün istifadə edilir. İlin isti dövründə 500-600 mm-ə qədər yağıntı düşməsi, onun 70 faizinin yazda və yayın əvvəllərində yağması dəmyə əkinçiliyini inkişaf etdirməyə imkan verir.

Yüksək dağlıq qurşaq dəniz səviyyəsindən 2000 metrdən hündür yüksəklikdə yerləşir. Soyuq iqlim, relyefin kəskin parçalanması və kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin məhdudluğuna görə burada əhali məskunlaşmamışdır. Həmin yerlərdən heyvandarlıq məqsədilə yaylaq kimi istifadə edilir.

Su ehtiyatları-Gəncə-Qazax rayonu hidroqrafik cəhətdən Kür çayı hövzəsinə daxildir və rayon hidroqrafik cəhətdən olduqca genişdir. Süni su kanalları və su anbarları da bu hidroqrafik şəbəkəyə aid edilir. Bu şəbəkəyə daxil olan çayların bir çoxundan suvarma və su təchizatında geniş istifadə olunur. Ekoloji mühitdə, bioloji inkişafda, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində su fəal iştirak edən əvəzsiz elementdir [2]. Gəncə-Qazax iqtisadi regionu respublikada həm çayların bol sululuğuna, həm də sayına görə fərqlənir. Azərbaycan Respublikasının ən böyük çayı olan Kür çayı məhz bu iqtisadi rayonun ərazisindən keçir. Respublikanın ərazisinə daxil olandan az sonra Kür çayı özünün sağ qollarından böyük Xram çayını, ondan bir qədər aşağıda isə Ağstafa çayını qəbul edir.

Ağstafa rayonunun Poylu kəndindən Samux rayonunun Yenikənd kəndinə qədər Kür çayı dəriniyi 150-200 m-dən artıq, çox yerdə dik yamaclı və terraslı geniş dərə ilə axır (bu hissənin uzunluğu 80 km-ə yaxındır). Hazırda bu hissədə Kür çayı dərəsi Tovuz çayın mənəsbindən Şəmkir çayın mənəsinə qədər 35 km məsafədə Şəmkir su anbarı dolmuş və ondan aşağıda isə Yenikənd su anbarı tikilmişdir. Beləliklə, Kür çayı dərəsinin Poylu-Yenikənd hissəsinin yarısından çoxu Şəmkir və Yenikənd su anbarlarının suları altında qalır. Orta Kür dərəsi adı ilə məşhur olan bu hissədə Kür çayı sağdan Zəyəmçay, Həsənsu, Şəmkirçay, Tovuzçay, Qoşqarçay qollarını qəbul edir. Qərbdə İncəsu ilə (Qazax rayonu) şərqdə İncəçay (Goranboy rayonu) arasında 175 km məsafədə Kiçik Qafqaz dağlarının şimal yamacından bir çox çaylar öz mənbəyini götürür və sağdan Kür çayına qovuşur. Qalan çayların uzunluğu 100 km-dən azdır. Qərbdən-şərqə regionun çayları İncəsu, Ağstafaçay, Həsənsu, Şəmkirçay, Axıncaçay, Əsrəkçay, Qoşqarçay, Zəyəmçay, Cəyirçay, Kürəkçay, Gəncəçay, Gorançay və İncəçaydır. Ağstafaçay (uzunluğu 133 km, su toplayıcı sahəsi 2586 km², orta illik su sərfi 8,5 m³/s), Axıncaçay (uzunluğu 76 km, su toplayıcısı 942 km², ortaillik su sərfi 5,84 m³/s), Şəmkirçay (uzunluğu 95 km, sutoplayıcısı 1170 km², ortaillik su sərfi 9,25 m³/s), Gəncəçay (uzunluğu 98 km, sutoplayıcısı 752 km², ortaillik su sərfi 4,2 m³/s), və Kürəkçay (ortaillik su sərfi 3,8 m³/s) Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı yüksəkdağlıq silsilələrindən başlanğıcını götürməklə, bu regionun böyük çaylan hesab edilir. Öz mənbəyini orta dağlıq qurşaqdan götürən qalan çaylara nisbətən bu çaylarda ortaillik axımın həcmi 1,5-3 dəfə artıqdır.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun ərazisində bir sıra göllər vardır. Bu göllərdən ən məşhurlarına misal kimi Göygöl, Maralgöl və s. göstərmək olar. Bu göllər həm füsunkar gözəlliyi ilə, həm də şirin sulu olduğundan suya olan tələbatın ödənilməsində mühüm rol oynayır. Gəncə şəhərinin içməli suya olan tələbatı Göygölün suyundan istifadə etməklə ödənilir. Ərazidə yerləşən Maralgölün suyundan da geniş istifadə olunur.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun su resurslarının tərkibində yeraltı su yataqları mühüm

əhəmiyyətə malikdir. Regionun ərazisində şirin suyu olan 10 yataq vardır. Onların yerləşmə xüsusiyyəti aşağıdakı kimi xarakterizə edilir: Qazax rayonunda -2 yataq, Tovuz rayonunda - 3 yataq, Şəmkir rayonunda - 2 yataq, Göygöl rayonunda -1 yataq, Goranboy rayonunda- 1 yataq və Gəncə şəhərində -1 yataq kimi yeraltı su yataqları aşkarlanmışdır.

Gəncə-Qazax iqtisadi zonasında termal su yataqları və kompleksləri mövcuddur. Buna Gəncə yatağı – Maykor kompleksini və Goranboy – Maykor kompleksi kimi termal su ehtiyatını qeyd etmək olar. Gəncə yatağı – Maykor kompleksinin proqnoz istismar ehtiyatı 22,8 min m³/gün və quyu ağzında suyun temperaturu 65⁰C, Goranboy – Maykor kompleksinin isə proqnoz istismar ehtiyatı 35 min m³/gün və quyu ağzında suyun temperaturu 90⁰C-dir.

Torpaq və bitki örtüyü-Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu ərazisində torpaq tipləri, yarım tipləri və s. taksonomik vahidlər relyef xüsusiyyətlərinin, torpaq əmələ gətirən proseslərin təsiri altında formalaşmışdır. Müəyyən edilmiş torpaq tipləri fiziki-coğrafi şəraitə uyğun olaraq birbirindən aydın şəkildə fərqlənməklə, bütün səciyyəvi zonal əlamətlərə malikdirlər, regionun ərazisi həm dağlıq, həm də düzən sahələrdən ibarətdir.

Beləliklə, regionda yayılmış dağ və düzən torpaqlarını əsasən aşağıdakı torpaq tiplərinə bölmək olar: ibtidai dağ-çəmən; çimli dağ-çəmən; dağ-meşə-çəmən; qalıq karbonatlı dağ-çəmən; torflu dağ-çəmən; tipik qonur dağ-meşə; lessivajlı qonur dağ-meşə; çimli-karbonatlı dağ-meşə; tipik qəhvəyi dağ-meşə; yuyulmuş qəhvəyi dağ-meşə; tünd qəhvəyi dağ-meşə; mədəniləşmiş qəhvəyi dağ-meşə; yuyulmuş dağ-qaratorpaq; adi dağ boz-qəhvəyi; açıq dağ boz-qəhvəyi; yuyulmuş dağ-qaratorpaq; karbonatlı dağ-qaratorpaq; tipik dağ-qaratorpaq; tünd dağ-şabalıdı; mədəniləşmiş dağ-qaratorpaq; adi dağ-şabalıdı; tünd dağ-şabalıdı; açıq dağ-şabalıdı; adi şabalıdı; inkişaf etməmiş dağ-şabalıdı; açıq şabalıdı; ibtidai boz; tipik boz; suvarılan boz; çəmən boz; boz-qonur; karbonatlı subasar çəmən-meşə; yuyulmuş subasar çəmən-meşə; subasar-çəmən; pozulmuş torpaqlar (atılmış neft mədənləri); daşlı-çınqıllı çay yataqları; duzlu-gilli süxurların səthə çıxışı [3].

Kiçik Qafqazın şimal-şərq dağətəyi düzənlik və Küryanı ovalıq hissəsində yerləşən Gəncə-Qazax bölgəsinin bitki örtüyü bir neçə tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir. Bitki örtüyü əsasən şaquli zonallıq qanuni əsasında yayılmaqla bərabər, intrazonal, ekstrazonal və azonal bitkilik tipləri də rast gəlinir. Ədəbiyyat məlumatları əsasında bu ərazi üçün aşağıdakı bitki qruplaşmalarının yayıldığı müəyyən edilmişdir: Yovşanlı-taxıllı quru bozqırlar; Yovşanlı-gəvənli quru bozqırlar; Gəngizli yarımşəhralar; Yovşanlı-şorangəli səhralar; Şorangəli səhralar, çalaçəmən bitkiliyi. Kolluq və seyrək ağac bitkilərilə təkrarlanan meşə altından çıxmış sahələr Gəncəçay, Şəmkirçay, Zəyəmçay çaylarının alçaq dağlıq hövzələrində çayların ətrafında və onların subasarında yayılmışdır. Vaxtilə meşə və kolluqlardan ibarət olan bu sahələrdə hal-hazırda meşə altından çıxmış çəmənlər yayılmışdır. Məhv edilmiş meşəliklərin yerində yemişan, əzgil, itburnu, qaratikan kollarından ibarət cəngəlliklər əmələ gəlmişdir.

Rayonda geniş ərazini əhatə edən Ceyrançöl qış otluqlarında yarımşəhra bitki qrupundan əsasən efemer və efermroidlər üstünlük təşkil edir. Ümumiyyətlə, bitki örtüyünün flora tərkibi olduqca kasıbdır. Ərazidə əkinçilik və maldarlığın inkişaf etməsi nəticəsində meşə örtüyü demək olar ki, heç bir yerdə öz təbii sərhəddində qalmamış, bir çox yerlərdə subalp meşə örtüyü tamamilə sıradan çıxmış, onu dağ çəmənləri, meşə-kolluqlar və ya şiddətli örtülü sahələr faizi xüsusilə son 10-15 ildə əsaslı şəkildə aşağı düşmüşdür. Bundan başqa Kür çayı vadisində meşə örtüyü məhv edilmiş sahələr isə yulğun kolları, söyüdlük, qamışlıq, bataqlıq bitkiləri ilə əvəz olunmuşdur. Mingəçevir su anbarının inşası ilə əlaqədar olaraq Samux meşəsi adı ilə məşhur olan 20 min ha Tuqay meşəsi su altında qalmışdır. 10 min ha Tuqay meşəsi isə Yeni-kənd və Şəmkir su elektrik stansiyalarının tikintisi ilə əlaqədar olaraq qırılıb məhv edilmişdir. Hal-hazırda Tuqay meşələrinə rayon ərazisində talalar şəklində rast gəlinir. Qısa icmaldan məlum olur ki, Gəncə-Qazax bölgəsinin özünəməxsus təbii-coğrafi şəraiti olmaqla fitosenoloji və floristik xüsusiyyətlərə malikdir. Floristik zənginliyi ilə səciyyələnən səhra, yarımşəhra, bozqır, tuqay tipli təbii kompleksləri əmələ gətirən dominant və edifikatorlar, o cümlədən nadir relik və endemlər insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində demək olar ki, məhv edilmiş

dir. Bölgədə baş verən təbii neqativ proseslər – su eroziyası, defolyasiya, təkrar şorlaşma, deqradasiyalarla nəticələnmişdir. Bölgədə ekoloji tarazlığın pozulması təhlükəsi yaranmışdır.

Ədəbiyyat

1. <https://metinmehdi.wordpress.com/2016/04/20/g%C9%99nc%C9%99-qazax-iqtisadi-cografi-rayonu/>
2. Aslanov H.Q. Torpaqların meliorasiyası. Bakı: Elm, 2004.
3. “Azərbaycan Respublikasının təbii-iqtisadi potensialından (torpaq, su, və s.) istifadə sahəsində mövcud vəziyyətin analitik təhlili” mövzusunda elmi-tədqiqat işi üzrə hesabat. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı 2005.

İnsan resurslarının istifadəsində strategiyanın yeri və rolu

Sədirova Nübar Oktay qızı

*Azərbaycan Respublikası Dövlət İdarəçilik Akademiyası,
İnzibati idarəetmə fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: psix.ü.e.d. G.K.Qurbanova
E-mail: nubar.sedirova.97@mail.ru*

İnsan resurslarının idarə edilməsi - iş yerində insana yönəlmiş bütün fəaliyyətləri əhatə etməklə, müəssisə daxilində insan qüvvəsinə olan ehtiyacın planlaması, iş analizlərinin aparılması və hüquq və öhdəliklərin müəyyənləşdirilməsi, namizədlərin cəlb, seçimi və yerləşdirilməsi, işçilərin təlim və inkişaf etdirilməsi, performansın ölçülməsi, karyeranın idarə olunması, mükafatlandırma sistemi, nizam-intizam, sosial-mədəni fəaliyyətlər kimi funksiyaları özündə cəmləyir. İnsan resurslarının idarə edilməsinin ən önəmli xüsusiyyət insanı əsas tutmasıdır. Lakin, bu təşkilatın məqsədlərinin əsas olmadığı mənasını vermir. Bu yanaşma, insanın iş yerinin dəyərini mənimsəməsi, xoşbəxt və təmin olunmuş bir həyat sürməsinin işin məhsuldarlığına da təsir edəcəyini göstərir. İnsan resurslarının idarə edilməsi bir tərəfdən müstəqil fəaliyyət növüdürsə, digər tərəfdən bu fəaliyyətin özünə strateji yanaşma lazımdır. Çünki firma və şirkətlərin məqsədləri, funksiyaları, vəzifələri xeyli dərəcədə strateji yanaşma ilə bağlıdır.

İnsan resurslarının idarə edilməsinin əsasında təşkilatın özünün strateji idarə edilməsi durur, onlar o qədər vəhdətlikdədir ki, onları bir-birindən ancaq şərti olaraq ayırmaq olar. Məhz bu baxımdan da təşkilatın strategiyasının formalaşması ilə heyətin formalaşmasının bəzi prinsiplərində bir qarşılıqlı əlaqə və oxşarlıq vardır (təşkilati-texniki tədbirlər, heyətlə aparılan işlər kompleksi, heyətə tələbat, bütövlükdə kadr-menecmentlə bağlı işlər və s.). Göründüyü kimi, insan resurslarının idarə edilməsi strategiyası təsərrüfatçılıq, iqtisadi, sosial, kadr-menecment problemlərinin vəhdətli, bütövləşmiş həllini özündə ehtiva edir. Burada heyət sahəsində kadr marketinqi fəaliyyətinin icrası, yeni iş yerlərinin proqnozlaşdırılması, heyətə tələbatın müəyyən edilməsi, heyətin inkişafı və məşğulluğu üzrə proqramların hazırlanması və s.mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir təşkilatın istənilən sahə üzrə qəbul edilən strategiyasının başlıca bir missiyası var. Bu təşkilatın qarşısında duran məqsədlərə yüksək səviyyədə nail olmaqdır. Təşkilatda insan resurslarının istifadə strategiyası potensiallı kadrları təşkilata cəlb etmək və saxlamaq, kadrların bilik və bacarıqlarından təyinatı üzrə və məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək yolu ilə təşkilatın fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması missiyasını daşıyır.

İdarəetmə strategiyası-təşkilat və xarici mühit arasında rəqabət qabiliyyətli uyğunluğu təmin etməyə istiqamətlənmiş idarəetmədir. Hər bir təşkilatın istənilən sahə üzrə qəbul edilən strategiyasının başlıca bir missiyası var. Bu təşkilatın qarşısında duran məqsədlərə yüksək səviyyədə nail olmaqdır. Təşkilatda insan resurslarının istifadə strategiyası potensiallı kadrları təşkilata cəlb etmək və saxlamaq, kadrların bilik və bacarıqlarından təyinatı üzrə və məqsəd-

yönlü şəkildə istifadə etmək yolu ilə təşkilatın fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması missiyasını daşıyır. İnsan resursları strategiyaları strateji məqsədlərə çatmaq üçün şirkətin izləməli olduğu spesifik insan resursları idarəetmə fəaliyyət istiqamətlərinə istinad edilən və rəhbərlik tərəfindən istifadə edilən bir termdir.

Strateji məqsədi yüksək müştəri xidmətləri və mənfəətlilik olan şirkətlərdə bu məqsədlərə nail olmaq üçün insan resursları strategiyalarında çox əzmlı işçilərə sahib olmaq rəhbərliyin insan resurslarından gözlədiyi bir amildir. Bunun üçün insan resursları işçilərin maksimum potensialını anlamağa və bunu reallaşdırmalarına dəstək vermək üçün işçilərə vəzifədə irəliləmə imkanını, bütün işçilərə maksimum səviyyədə ədalətli davranma və təhlükəsizliklərini təmin etmə və yalnız insani dəyərlərə önəm verən və onu yaşadan potensial menecerlərə inkişaf imkanı verməsi şirkətin insan resursları ilə bağlı strategiyasının dəstəklənməsinə nəticə verən amillərin ən əhəmiyyətlisidir. Bunun üçün isə insan resurslarının şirkətdə strateji insan resursları səviyyəsində təmsil olunması zəruridir.

İnsan resurslarının idarə edilməsində həyata keçirilən strategiyalar:

1. Təşkilat: Təşkilat strukturunun yenidən nəzərdən keçirilməsi və bəzi işlərin yenidən analiz edilməsinə nail olmaq (Sistemin inkişaf etdirilməsi kimi).

2. Mədəni mühitin idarəedilməsi: İnkişaf, mükafatlandırma, qabiliyyətlərin qiymətləndirilməsi kimi strategiyalarla insanların rəftarlarına olan müsbət təsiri formalaşdırmaq. Belə bir şəkildə həyata keçirilməsi planlaşdırılan missiyanın təyini, dərk edilməsi və qəbul edilməsinə nail olmaq.

3. Dəyişikliklərlə uzlaşmaq: Texniki və iqtisadi cəhətdən sürətlə dəyişən bir cəmiyyət içində fəaliyyət göstərmək üçün müəssisə və təşkilatlar da dəyişməlidir. İnsan resurslarının bu dəyişikliklərlə uzlaşmasını təmin edən faktorlar, bilik və bacarıqlardan istifadə edilməsi, dəyişikliklərə uyğun proqram və üsulların tərtib və tətbiq edilməsi insan resurslarının idarəedilməsi fəaliyyətinin əsas vəzifələndirəndir.

4. Qrup halında çalışmaq: insanların birlikdə çalışmalarına nail olmaq və imkan yaratmaq.

5. Keyfiyyətin yüksəldilməsinə doğru istiqamətləndirmə: İnsan resurslarının keyfiyyətin yüksəldilməsi istiqamətində idarə etmə fəaliyyətini həyata keçirmək.

6. İnsan resurslarının təminatı: Müəssisələrdə insan resurslarına olan ehtiyacın təmin edilməsinə nail olmaq.

7. İnsan resurslarının inkişafı: Bütün insanlar üçün təhsil və inkişaf proqramları tətbiq etməklə, proqramların işləyişində şəxslərin və təşkilatın ehtiyaclarının diqqətə alınması ilə müəssisənin və ya təşkilatın mənsub olduğu insan bazasını inkişaf etdirmək.

8. Mükafatlandırma: İnsanların əməklərini düzgün qiymətləndirmək, işində düzgün və qabaqcıl çalışanları mükafatlandırmaq.

9. İnsanlar arası əlaqələrin inkişafı: İnsan resurslarının bir-biri ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq etmələrinə nail olmaq. Təşkilatda strateji idarəetmənin olmaması 2 şəkildə özünü göstərir:

1. Təşkilat öz fəaliyyətini planlaşdırır və ətrafın dəyişməyəcəyini zənn edir.

2. Təşkilat yalnız öz daxili imkanları ilə hesablaşır, xarici mühitin amillərini nəzərə almır.

Strategiyasız təşkilat sükutu olmayan gəmiyə bənzəyir. Bir çox müəlliflər insan resurslarının bir qayda olaraq işləyən iqtisadi-fəal əhalinin idarə edilməsi strategiyasının təşkilatların həyat tsikli mərhələləri ilə də əlaqələndirirlər. Məsələn, J.Stori və K.Sisson təşkilatın həyat tsikli aşağıdakı 4 bölməyə ayırır: meydana gəlməsi, artım, yetkinlik, qeyri-sabitlik və yaxud fəaliyyətini dayandırma ərafəsində olan vəziyyəti [1]. Aydın ki, bu müxtəlif variantlarda insan resurslarının idarə edilməsi strategiyası eyni ola bilməz. Ona görə də hər bir mərhələdə strategiya (biz bunu yanaşma adlandırırıq) dəyişməli, yenisi ilə əvəz edilməlidir. İnsan resurslarının strateji idarə edilməsi prosesi təşkilatın rəhbərinin fəaliyyət strategiyasının işlənməsini, həyata keçirilməsini və dəqiqləşdirilməsini əhatə edir.

İnsan resursları strategiyaları hazırlanarkən İR peşəkarlar 3 əsas amilə diqqət yetirməlidir

1. Şirkətin məhsuldarlığını və performansını inkişaf etdirmə səylərinə dəstək göstərmək ehtiyacına;
2. İşçilərin şirkətin performansını inkişaf edirmə səylərində əhəmiyyətli rol oynadığına;
3. İnsan resursları şirkətin strateji planların yalnız icrasında deyil həm də hazırlanmasında daha çox cəlb olunmalı olduğu reallığa.

Bundan sonra insan resursları strategiyaları və fəaliyyətlərinin biznes strategiyaya uyğunlaşdırmağın fundamental prosesinin 4 mərhələdə necə həyata keçirildiyini anlamaq lazımdır.

1. Biznes strategiyaları hazırlamaq
2. Şirkətin strateji məqsədlərinə çatmağa kömək edəcək lazım olan nəticələrin hasil olması üçün müvafiq işçi davranışlarını müəyyən etmək
3. Bu işçi davranışlarını nümayiş etdirilməsi üçün insan resursları üzrə strateji siyasət və fəaliyyətləri (strategiyaları) hazırlamaq
4. İnsan resurslarının performansını (fəaliyyətini) qiymətləndirmək üçün ölçmələr hazırlamaq.

Təşkilatda işə qəbul və vakant vəzifələrin tutulmasının təkmilləşdirilməsi, rəhbər vəzifəli şəxslərin potensialının planlı və sistemli şəkildə artırılması, vəzifələrin qruplaşdırılaraq ümumi standartlarının hazırlanması, əməkdaşların yerdəyişməsi (rotasiya) mexanizminin və qaydalarının təkmilləşdirilməsi, işçilərin peşəkarlığının artırılması tədbirlərinin gücləndirilməsi, fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin yeni mexanizminin yaradılması və nəticələrə uyğun motivasiya sisteminin qurulmasını sadalamaq olar. Bununla yanaşı, insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində mövcud hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi, kadr məlumatlarının informasiya sisteminin təkmilləşdirilməsi, insan resurslarının inkişafı sahəsində digər qurumlarla əlaqələrin və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi, insan resursları ilə iş sahəsində təbliğat və maarifləndirmə işlərinin gücləndirilməsi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Məlum olduğu kimi, dünyada insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində yanaşmalar durmadan dəyişir, xüsusilə iqtisadi profilli dövlət orqanları qarşısında yeni məqsədlər və hədəflər yaranır. Bu isə insan resurslarının yeni yanaşmalara, məqsəd və çağırışlara uyğunlaşdırılmasını tələb edir.

İlk növbədə insan resurslarının idarə edilməsinin kadrların seçimindən başladığını nəzərə alsaq, ayrı-ayrı sahələr üzrə spesifik kadr tələbatlarını müəyyən etmək və kadrların işə qəbulunu, yerdəyişməsinə və yüksəlişinə bu tələblərə uyğun həyata keçirmək lazımdır.

Dünyada proseslər sürətlə gedir, yeni informasiya mənbələri və texnologiyaları yaranır, tendensiyalar durmadan dəyişir. Bu isə əməkdaşların dəyişiklik və yeniliklərlə ayaqlaşması, onların bilik və bacarıqlarının daim təkmilləşdirilməsi zərurətini yaradır. Odur ki, əməkdaşların peşəkarlığı fasiləsiz olaraq artırılmalıdır. Peşəkarlığın artırılması prosesi tədricən könüllü formaya keçməli, əməkdaşlar özünü inkişafda maraqlı olmalıdırlar. Bunun üçün isə, təbii ki, onların motivasiyası gücləndirilməli, yeni həvəsləndirmə mexanizmləri işlənilib hazırlanmalıdır. İnsan resurslarının idarə edilməsi sahəsində görülən işlərin bir biri ilə sıx əlaqələndirilməsi, məsələn, işçilərin yuxarı vəzifələrə irəli çəkilməsinin təlim-tədris prosesləri ilə əlaqəsinin gücləndirilməsi də vacib məqamlardandır.

Yuxarıda qeyd edilən işlər nəticə yönündə təşkil edilməli, insan resurslarının inkişafına sərf olunan resurslar əldə edilən nəticələrə adekvat olmalıdır. Odur ki, insan resurslarının inkişafına yatırılan investisiyanın yüksək səviyyədə geriyyə dönüşünün təmin edilməsi vacib məsələlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Tofiq Quliyev- İnsan resurslarının idarə edilməsi 2013, səh. 566

Kür çayının Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunun ekoloji vəziyyətinə təsiri

Şərifova Jalə Zaur qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistrant

Elmi rəhbər: dos.İ.M.Abdullayev

E-mail: jalasharifova95@gmail.com

Xəzər dənizinin fiziki-coğrafi xarakteristikası: Xəzər dənizi şimaldan cənuba mülayim və subtropik iqlim qurşaqları arasında Avropa və Asiya qitələrinin kəsişməsində yerləşir. 5 ölkə ilə həmsərhəddə yerləşir. Okean tipli yer qabığına və dəniz ölçülərinə malik olduğu üçün dəniz adlandırılmışdır. Xəzər dənizini başqa iri su hövzələrindən fərqləndirən əsas meyar onun dünya okeanı ilə heç bir əlaqəsi olmamasıdır. Xəzərin sahəsi 380 000 km²-dir. Sahil xəttinin ümumi uzunluğu (perimetri) 6 380 km-dir. Ən uzun sahəsinin uzunluğu 1 205 km, eni 554 km, ən dərin yeri 1 025 m-dir. Axmaz olduğundan tərkibində duzun miqdarı çoxdur. Xəzərə irili-xırdalı 130 çay tökülür. Və bunlardan dənizə ən çox su gətirəni Volqa və Kür çaylarıdır.

Kür çayının fiziki-coğrafi vəziyyəti: Kür çayı Qafqazın ən böyük və ən uzun çayıdır. Kür çayı öz başlanğıcını Türkiyənin Qızılqədik dağının şimal-şərq yamacından 2740 m hündürlükdən götürür. Gürcüstan ərazisinə daxil olan Kür çayı Xaşuri, Qori, Tiflis, Rustavi ərazilərindən keçərək Azərbaycan ərazisinə daxil olur və burada özünün ən böyük qolu olan Araz çayı ilə birləşərək Xəzər dənizinə tökülür. Töküldüyü yerdə delta əmələ gətirir və 2 qola ayrılır. Kür çayının ümumi uzunluğu 1515 km-dir. Onun 906 km-i Azərbaycan Respublikası ərazisindən keçir. Hövzəsinin sahəsi 188 min km²-dir.

Kür çayının çirklənmə səbəbləri: Son yarım əsrə qədər müddətdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Kür çayı və onun əsas qolları respublikamızdan kənarında – Gürcüstan və Ermənistan ərazilərində çirklənir. Gürcüstan ərazisindən hər il 330 mln.m³ çirkab suları təmizlənmədən Kür çayına və onun qollarına axıdılır. Ermənistan ərazisindən axan Kürün sağ qolu – Ağstafaçay İcevan, Dilican və Ermənistanın digər şəhərlərinin çaya axıdılan çirkab suları ilə (ildə 1 mln.m³ – dən artıq) gətirilən boyaq maddələri, neft məhsulları, fenollar, ammonium və digər birləşmələrlə çox çirkləndirilmişdir. Kürün sol qolları olan Qanıx və Qabırçı çayları da Gürcüstan ərazisində çirkləndirilərək Azərbaycan ərazisinə daxil olur. Kür çayına əvvəlcə Gürcüstanın Borjom, Axalbaba, Xaşuri, Qori, Karelii, Kaspı şəhərlərinin və çayın sahilində yerləşən başqa yaşayış məntəqələrinin sənaye müəssisələri və kommunal - məişət tullantıları hesabına sutkada 3 mln m³ - ə qədər çirkab suları buraxılır. Daha sonra 40 km məsafədə Tiflis şəhərini kəsb keçən kür çayı daha kəskin çirklənməyə məruz qalır. Tiflis şəhəri daxilində sutka ərzində daha 1 mln m³ çirkab suları qəbul edən Kür çayı 20 km məsafədən sonra Rustavi şəhərində yenidən ciddi çirklənməyə məruz qalır. Və sutka ərzində 100 min m³ – lə sənaye və kommunal – məişət tullantılarından ibarət çirkab sularını qəbul edir. Nəticədə Kürə il ərzində orta hesabla 700 min ton üzvi maddələr, 30 min ton azot-fosfor duzları, 12 min ton müxtəlif duzlar və qələvilər, 16 min ton suni səthi fəal maddələr və s. axıdılır. Nəticədə kür çayı respublikamıza son dərəcədə çirklənmiş, insan və su orqanizmləri üçün təhlükəli çay kimi daxil olur. İki respublikanın sərhədi boyu axan kürün sağ qolu olan Xramçayı Kürə çoxlu çirkab suları gətirir.

Kür boyu yerləşən Yevlax, Zərdab, Sabirabad, Şirvan, Salyan, Neftçala və b. yaşayış məntəqələri Kürə il boyu aramsız çirkab axıdırlar. Ona görə bu sahələrdə Kür sularında sanitar – gigiyena normalardan on min dəfədən yüksəkkoliform qrupuna aid bakteriyalar aşkar edilmişdir. Öz ərazisində Kür, Araz və onların yüzlərlə qolları amansız çirklənir. Hövzədə yerləşən yaşayış məntəqələrinin heç birində müasir təmizləmə qurğusu yoxdur.

Xəzər dənizinin ekoloji problemləri: Xəzər dənizi problemləri içərisində səviyyə tərddüdü ilə yanaşı, dəniz sularının çirklənməsi və bununla bağlı ekoloji şəraitin korlanması son dövrün ən mühim problemidir. Xəzər dənizinin əsas çirklənmə mənbələri onun hövzəsində,

sahillərində və akvatoriyasında yerləşən şəhərlərin və sənaye obyektlərinin çirkab suları, dəniz nəqliyyatından və neft mədənlərindən daxil olan müxtəlif çirkləndiricilərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, çaylar vasitəsilə hər il Xəzərə 40-45 km³ çirkab daxil olur ki, onun da bir hissəsi Kür çayının payına düşür.

Çirklənmələrə qarşı aparılan tədbirlər əsasən 3 cür olur:

- 1. Birinci qrupa** müxtəlif sənaye obyektlərində və yaşayış məntəqələrində təmizləyici qurğuların tikilməsi, zibillərin məhv edilməsi və emal, torpaqların rekultivasiyası aiddir.
- 2. İkinci qrupa** təbiəti qoruyan, prinsipcə yeni texnologiyanın işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsi, az tullantılı istehsal sahələrinə keçmək, alınan tullantıları emal etmək, dövrüvəli su təchizatı sisteminə keçmək aiddir.
- 3. Üçüncü qrupa** insanların yaşadığı təbii mühitin qorunması, onların sağlamlığının mühafizəsi üçün çox çirкли istehsal sahələrinin düzgün yerləşdirilməsi lazımdır. Təsərrüfatın ən çirкли sahələrinə kimya, neft-kimya sənayesi, qara və əlvan metallurjiya, İES-lər, tikinti materialları aiddir.

Nəticə və təkliflər

Zaman keçdikcə Kür çayına və onun qollarına axıdılan çirkab sularının miqdarı artır. Və buna görə də Kür çayının suyundan istifadə çətinləşir. Bu artım nəticəsində müxtəlif növ xəstəliklər yaranır, suvarma əkinçiliyinə külli miqdarda maddi ziyan dəyir, balıq ehtiyatı azalır. Çayda olan çirkab axıntıları su anbarlarına daxil olaraq dibdə çöküntü əmələ gətirir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarılması zamanı kimyəvi maddələr torpağa süzülərək çaylara axıdılır.

İnsanlar öz təbii ehtiyaclarını qarşılamaq üçün alternativ su mənbələri axtarırlar. Bu axtarış maddi cəhətdən əhaliyə ziyan edir. Çirkab sular nəinki Kür çayına, həmçinin onun töküldüyü Xəzər dənizinə də böyük ziyan verir. Yuxarıda sadaladığımız problemlərin həll edilməsi üçün Kür çayının və Xəzər dənizinin ekoloji vəziyyəti tədqiq edilməli və həlli yolları müşahidə edilməlidir. Bunun üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1. Məişət və sənaye çirkab sularının Kür çayına və Xəzər dənizinə birbaşa axıdılmasının qarşısını almaq məqsədilə bütün kommunal və sənaye müəssisələrdə təmizləyici qurğular sistemi yaradılmalıdır.
2. Respublika ərazisində suvarma şəbəkələrini tam rekonstruksiya etmək və kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarılması daha progressiv və intensiv üsullarla aparılması.
3. İcməli və mədən – məişət məqsədi üçün istifadə olunan suyun keyfiyyəti ən yüksək tələbatlara cavab verməlidir.
4. Çirkab sular su hövzələrinə axıdılarkən, hövzədəki suyun temperaturu yaydakı maksimal temperaturdan 3⁰C - dən artmamalıdır.
5. Çirkab sular atılarkən suda üzən mineral və üzvi maddələrin konsentrasiyası 0,25 mq/l – dən çox artmamalıdır.
6. Su hövzələrindən içmək məqsədi ilə götürülən suları mikroorqanizmlərdən təmizləmək üçün mikroöklərdən istifadə etmək.
7. Suları dezinfeksiya etmək.
8. Bütün nəqliyyat gəmiləri atılan suları təmizləyən qurğularla təchiz olunmalı.
9. Gəmidə çirkab, o cümlədən təsərrüfat - məişət sularını təmizləmək və zərərsizləşdirmək üçün elektrokimyəvi qurğular yaradılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev İ.M. Xəzər dənizinin Bakı akvatoriyasında çirkləndiricilərin paylanması”. Bakı, 2013
2. İsmayılov Ç.M. Xəzər dənizinin və sahilyanı ərazilərin ekologiyası. Bakı, Ayna mətbuat evi. 2015
3. Məmmədov R.M. Xəzər Dənizinin Hidrometeorologiyası. Bakı, Elm.2007.
4. wikipedia.org

Su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində və idarə olunmasında MZ və CİS texnologiyasından istifadə

*Şirinov Xanmurad Gülsəf oğlu,
BDU, Coğrafiya fakültəsi,
III kurs, qrup 1114, Hidrometeorologiya*

Məsafədən zondlama - «remote sensing» amerikan termini olub, ümumiyyətlə daha geniş mənada obyektlərin məsafədən öyrənilməsi deməkdir.

Müasir dövrdə hidrometeoroloji hadisələrin tədqiqində məsafədən zondlama və peyk sistemlərinin imkanlarından geniş istifadə olunur. Hidrometeorologiyanın müxtəlif sahələrində bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar hadisələrin qiymətləndirilməsi və mühafizə tədbirlərinin təşkilində xüsusi rol oynayır. Xüsusilə kənd təsərrüfatı üçün bunu qeyd etmək lazımdır.

Məsafədən zondlaşdırma üsullarının texniki vasitələri. Uçan aparatlarda (təyyarələrdə, vertolyotlarda, Yerin süni peyklərində) və həmçinin müxtəlif nəqliyyat vasitələrində quraşdırılmış xüsusi cihaz və qurğular vasitəsilə yer səthi təbəqənin vəziyyətinin parametrlərini (torpaq, bitki örtüyü), bitkilərin fenologiyasını, temperaturunu və rütubətliyini, bitki məhsuldarlığının ayrı-ayrı elementlərini, ağac ehtiyatlarını və s. təyin etmək mümkündür. Bu üsulun köməyi ilə aparılan ölçmələrin nəticələri öyrənilən obyektlərdə geniş ərazilər üçün informasiya verir.

Ümumiyyətlə, Yer kürəsinin təbii ehtiyatlarının məsafədən zondlama ilə tədqiqinin bütün üsullarının fiziki əsasını həmin ehtiyatların özlərinin buraxdığı şüalarla onlar tərəfindən əks olunan elektromaqnit şüaları arasındakı fərq təşkil edir.

Məsafədən zondlama üsullarının hidrometeorologiyanın müxtəlif sahələrində tətbiq olunur. xüsusi ilə Hidrologiya, Okeanologiya və okeanoqrafiya sahəsində, Kənd və meşə təsərrüfatı sahəsində, yerşünaslıqda və Aqrometeorologiyada istifadə olunur.

Su ehtiyatlarına nəzarət məsələləri qar və buz örtüyünü müşahidə etməyi, qrunut sularının xarakteristikalarını təyin etməyi və həmçinin təhlükəli nəticələrə gətirə biləcək subasmaların monitorinqini nəzərdə tutur. Hidroloji məsələlərin həllində 0,6; 0,3 – 0,9; 10 – 12 mkm dalğa uzunluqlarına daha çox üstünlük verilir. Ayırtdəmə qabiliyyəti 30 – 60 m, çəkiliş miqyası 1:100000 və 1:250000 daha əlverişli hesab edilir.

Qar və buz örtüyünə nəzarət aşağıdakı məqsədlər üçün həyata keçirilir:

- İcməli su ehtiyatlarına nəzarət;
- Qlobal enerji balansı çərçivəsində buz örtüyü ilə atmosferin qarşılıqlı əlaqə modelinin dəqiqləşdirilməsi;
- Dəniz buzlarının yerdəyişmələrinin müşahidəsi;
- Qar örtüyünün qalınlığının və uzunluğunun qiymətləndirilməsi, yaz subasmalarının xəbərdarlığı.

Torpağın rütubətliyinin ölçülməsi əsasən görünən və yaxın IQ oblastlarda yerinə yetirilir. Aktiv radiolokasiya vasitələrindən istifadə edildikdə, yer səthindən əks edilən siqnalların təhlili zamanı müəyyən çətinliklər yaranır. Sintezləşdirilmiş aperturalı RLS – in tətbiqi ilə torpağın rütubətliyinin öyrənilməsi ancaq səthdə bitki olmadıqda yaxşı nəticə verir. Bundan əlavə, aktiv və passiv radiolokasiya vasitələrindən istifadə etməklə ancaq torpağın 40- 60 sm dərinliyindəki rütubətliyini öyrənmək mümkün olur.

Hal-hazırda bir çox ölkələrdə xüsusi ilə, Hollandiya və İsraildə bu metodlardan geniş istifadə olunur. Nəzərə alsaq ki, respublikamızın 85-90 % əkin sahəsi suvarılır bu metodlardan istifadə edərək su ehtiyatlarına qənaət edə bilərik. Əgər biz ərazi üzrə rütubətli və quraq əraziləri bilsək, o zaman su ehtiyatlarını düzgün idarə edə bilərik.

1993-cü ildə, ABŞ-ın Corciya ştatının Ətraf Mühitin Mühafizəsi Bölməsi (ƏMM) Chatahoochee çayının Modelləşdirilməsi Layihəsi tərəfindən təqdim olunan mühüm məlumatların idarə edilməsi problemlərini həll etmək üçün Su Resursları Verilənlər Bazasının (SRVB) lahiyəsini təşəbbüs etdi. Bu çətinliklərə çoxlu sayda məlumat verilməli, yerləşdirilə bilən çox

sayda məlumat növləri və çox vaxt uyğun olmayan formatlarda vacib məlumat verən hər bir məlumat mənbəyi daxil edilmişdir. Bu hallar aşağıdakı amillərlə daha da mürəkkəbləşdi: verilənlər bazasının layihələndirilməsinin texniki aspektlərində yerli təcrübənin olmaması; mövcud milli məlumat bazasının səmərəli istifadəsi ilə ümumi bir müvəffəqiyyətsizlik; və gözlənilən SRVB istifadəçilərinin peşə ixtisaslarına və müxtəlif proqram bacarıqlarına sahib olması.

Proqram təminatının inkişafı irəlilədikcə tezliklə aydın oldu ki, SRVB bu xüsusi modelləşdirmə layihəsindən kənarında ümumi məlumat idarəetmə ehtiyaclarına asanlıqla xidmət edə bilər.

Su Resursları Verilənlər Bazasının (SRVB) təşkili əsasən ölkə ərazisində kiçik və böyük su tutarların su uçotları ilə həyata keçirilir. Respublikamızda hazırda “Azərsu” ASC-də və Kənd Təsərrüfatı Nazirliylərində öz şəbəkələrinin CİS bazası formalaşdırılmışdır. Bu uçotlar aparılmasa da vahid baza hələ də formalaşmayıb. Su ehtiyatlarının inteqrasiyalı idarə edilməsi üçün verilənlər bazasının yaradılmalıdır. Bu baza formalaşdıqdan sonra biz su resurslarımızda daha qənaətlə istifadə və düzgün idarə edə bilərik

Ədəbiyyat

1. Məhərrəmov A.R., Nuriyev A.A. Məsafədən zondlama və peyk sistemlərinin hidrometeoroloji tədqiqatlarda tətbiq sahələri. Bakı, “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2017, 160 s.
2. İsmayilov A.İ., Mehdiyev A.Ş. - Coğrafi İnformasiya sistemləri. Bakı, 2011.
3. Hüseynov N.Ş., Sinoptik meteorologiya., Bakı 2011, 385s.
4. Sultanov V.Z., Hüseynov N.Ş., Məlikov B.M. Radiolokasiya meteorologiyası. Monoqrafiya, Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004
5. www.nepis.epa.gov

Azərbaycanın qeyri-ənənəvi su mənbələri

Tağıyeva Natəvan Oqtay qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

I kurs magistrant

Elmi rəhbər: c.e.d. S.H.Səfərov

E-mail: nat.ibr97@mail.ru

Coğrafi mövqeyinə görə arid zonada, transsərhəd Kür-Araz çaylarının mənsəbində yerləşən, həm də məhdud su ehtiyatlarına sahib olan Azərbaycanda su ehtiyatlarının davamlı istifadəsi sosial və iqtisadi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikada hər il 11-13 mlrd. m^3 su istifadə edilir ki, onun 50-70%-i kənd təsərrüfatında, 20-25% sənayedə, qalan hissəsi isə su təchizatı sektorunda sərf edilir.

Bu baxımdan da respublikanın su qıtlığı ildən-ilə artdığı dövrdə, yəni üstü su ehtiyatlarının və Xəzər ekosisteminin qorunması məqsədinə qeyri-ənənəvi sülardan istifadə edilməsi mühüm məsələlərdəndir [2].

Kollektor-drenaj sularından suvarmada istifadə. Kür-Araz ovalığında 610 min ha sahədə kollektor-drenaj şəbəkəsi tikilmişdir ki, onların uzunluğu 33 min km-dir. Bu sahələrdən $74,54 m^3/san$ -dən $144,71 m^3/san$ -ə qədər drenaj suları kənar edilir. Kənd təsərrüfatı bitkiləri üçün tam yararlı, minerallığı 1-3 q/l və 3-5 q/l olan sular əsasən magistral kanalların və çayların kənarlarında, minerallığı 15 q/l-dan çox olan və yalnız duzluluğu aşağı salındıqdan sonra istifadəyə yararlı olan sular isə suvarma zəif inkişaf etmiş ərazilərdə yayılmışdır.

Dəniz sularından suvarmada istifadə. Aparılan elmi təcrübələr nəticəsində aşkar olunmuşdur ki, Xəzər dənizi suyundan istifadə etməklə çoxillik və birillik yabanı və mədəni ot bitkiləri, dənli bitkiləri, müxtəlif ağac və kol bitkiləri, meyvə və dekorativ ağacları becərməyə imkan var [1].

Son illər ölkəmizdə su ehtiyatlarından istifadənin yaxşılaşdırılması istiqamətində məqsəd-

yönlü tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlər sırasında Salyan rayonunun Xıdırlı kəndində dəniz suyunu içməli su səviyyəsinə qədər təmizləməyə imkan verən kompleksin yaradılması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Hər xəttin istehsal gücü $1000 m^3$ bərabərdir. Yəni, gün ərzində dənizdən qəbul edilən $2500 m^3$ -ə yaxın duzlu su müəssisəyə daxil olur və həmin sudan $2000 m^3$ içməyə yararlı su istehsal edilir. Aparılan tikinti və yenidənqurma işləri nəticəsində dənizdən suyun götürülməsi üçün uzunluğu 200 metr olan damba inşa edilib. Müəssisədə əks osmos membranları ilə təchiz olunmuş yüksək texnoloji avadanlıq və elektron idarəetmə sistemi qurulub. Həcmi 500 və $200 m^3$ olan xüsusi örtüklə izolyasiya edilmiş üç metal su çəni quraşdırılıb, tutumu 500 və $2500 m^3$ olan yeraltı su anbarları inşa edilib. [3]

Çirkab sularından suvarmada istifadə. Azərbaycanda çirkab suların kənd təsərrüfatında istifadəsinin tarixi təcrübəsi vardır. 1932-1934-cü illərdə kanalizasiya suları ilə bitkilər suvarılır, yüksək məhsul götürülürdü. Daha sonra sanitar-gigiyena baxımından çirkab sularından istifadə qadağan edilmişdir.

Buna baxmayaraq, Zığ və Hövsan ərazisində yerləşən 1500 ha badam və zeytun bağları hələ də mexaniki təmizlənmiş çirkab suları ilə suvarılır. Bunun hesabına davamlı və yüksək məhsuldarlıqla məhsul əldə edilir [1].

Dünya təcrübəsi. İsraildə qeyri-ənənəvi su ehtiyatlarından istifadə. İsraildə su çatışmazlığı yeraltı və yerüstü su mənbələrindən əlavə alternativ su mənbələrindən də istifadə edilməsini tələb edir. Alternativ suyun üç növü var: Bitkilərin suvarılması üçün təmizlənmiş kanalizasiya suyu, bəndlər altında qalan sel suları və duzsuzlaşdırılmış dəniz suyu. İsraildə istifadə edilməyən çoxlu miqdarda kanalizasiya suyu, sel suları, duzlu su və şoran su var. Bu suyun saxlanması və uyğun texnologiyadan istifadə edilərək keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması mövcud suyun miqdarını daha da artıracaqdır.

Yəhudi Milli Fondunun (JNF) 220 su anbarı təxminən 150 milyon m^3 su saxlayır. Hər bir su anbarında ümumiyyətlə iki doldurma dövrü olduğundan, bu anbarlardan kənd təsərrüfatında istifadə etmək üçün 300 milyon m^3 su verməyi deməkdir. Təkrar emal edilmiş su anbarlarının bəziləri ildə bir neçə dəfə doldurulur ki, 150 milyon m^3 tutumu olan anbarlar hər il 260 milyon m^3 istehsal edir. Şirin su kvotalarının kəsildiyi və bağların məhv edildiyi dövrdə bu su gələcəkdə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün ümidlidir. 2010-cu ildə Yəhudi Milli Fondu (JNF) tərəfindən qurulmuş su anbarlarındakı su İsrail kənd təsərrüfatında istifadə olunan suyun təxminən yarısını təmin etdi.

Su çatışmazlığının həll yollarından biri təmizlənmiş kanalizasiya suyunun istifadəsini artırmaqdır. İsraildəki kanalizasiya sularının üçdə ikisi təmizlənir və əsasən bitkilərin suvarılması üçün istifadə olunur. Təmizləndikdən və keyfiyyətini yaxşılaşdırdıqdan sonra bu suyun təkrar istifadəsi nəinki suya qənaət etməklə yanaşı, ətraf mühitin çirklənməsini də azaldır. İsraildə kanalizasiya sularının təkrar istifadəsi və təkrar istifadəsi dünyada ən yüksək yerlərdən birini tutur.

İsrailin bu gün üzləşdiyi su böhranı fermerlərə alternativ su mənbələrindən istifadə etmək təzyiqini artırdı. Mövcud su kvotalarının davam etməsi ilə birlikdə içməli suyun qiymətində daim artım müşahidə olunur və təzyiqlər növbəti illərdə daha da ağırlaşma bilər. Ölkə daxilində Yəhudi Milli Fondunun (JNF) inşa etdiyi kanalizasiya su anbarları fermerlərin və bütün İsrail əhalisinin istifadəsi üçün pulsuz dadlı içməli suyun istifadəsini asanlaşdırır.

Məsələn, Yəhudi Milli Fondu (JNF) ABŞ dostlarının dəstəyi ilə inşa edilən Sderot su anbarı, Şikma çayından axan kanalizasiya sularını çıxarır. Bu o deməkdir ki, axın təkəcə bərpa olunmayacaq, həm də çirklənmiş suyun yerdən yeraltı su qatına axmaması deməkdir. Sderot Su Anbarı təxminən bir milyon m^3 tutumuna sahibdir və Sderot, Kibbutz Erez, Kibbutz Or HaNer və ətraf fabriklərdəki tullantıları təmizləyir ki, bu da öz növbəsində təqribən 5,000 Dunam (təxminən 1250 akr) suvarma üçün istifadə ediləcəkdir.

Digər bir nümunə, İsrailin şimalındakı Ma'ayan Tzvi su anbarıdır, yerli kənd təsərrüfat sahələrini suvarmaq üçün on iki milyon m^3 təmizlənmiş çirkab su ilə təmin edir və bununla da

İsraildə su çatışmazlığını azaldır. Bu su anbarı, "əkiz bacısı" və yanında yerləşən kanalizasiya təmizləyici qurğu ilə birlikdə üç qat gəlir əldə edilir: 1) Carmel çimərlik icmalarının çirkab sularını toplayır və bununla da axınların və okeanın çirklənməsinin qarşısını alır; 2) əkinçiləri kənd təsərrüfatı üçün su ilə təmin edirlər; və nəhayət, 3) Nahal Dalya'nın sel sularını yığırlar və bununla da su anbarlarında suyun artırılması və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması [4].

Qeyri-ənənəvi su ehtiyatlarından istifadənin nəticələri. Respublikanın suvarılan torpaqlarının 43 %-də (610.7 min ha) kompleks meliorasiya işləri aparılmışdır. 277.3 min ha sahə açıq, 320.4 min ha sahə örtülü, 13 min ha sahə şaquli drenaj şəbəkələri ilə əhatə olunmuşdur.

Drenləşmiş sahələrdə 12761 km açıq, 9269 km qapalı drenaj şəbəkələri, 6683 ilkin yığıcı kollektorlar, 4302 km magistral və təsərrüfatlararası kollektorlar (cəmi 33015 km) tikilib istifadəyə verilmişdir.

Respublikamızın meliorasiya olunmuş ərazilərindən drenaj suları 3 əsas magistral Baş Mil-Muğan, Baş Şirvan və Muğan Salyan kollektorları ilə Xəzər dənizinə axıdılır [5].

Cədvəl 1.

Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin balansında olan əsas magistral kollektorlar

	Kollektorların adı	İstismara verildiyi il	Uzunluğu, km	Suburaxma qabiliyyəti, m ³ /s.	Xidmət etdiyi sahə, min ha	Drenaj suları axıdılır
1	Baş Mil-Muğan kollektoru	2006	42	107	500	Xəzər dənizi
2	Baş Şirvan kollektoru	1965	215,7	72,0	281,0	Xəzər dənizi
3	Muğan-Salyan suötürücüsü	1953	100,9	36,0	77	Xəzər dənizi
4	Mil-Qarabağ kollektoru	1965	152,0	25,0	115	Baş Şirvan kollektoru

Su qıtlığı probleminin effektiv həlli məqsədi ilə 2012-ci ildə Salyan rayonunun Xıdırlı kəndində dəniz suyunu içməli su səviyyəsinə qədər təmizləməyə imkan verən, tərs osmos membranları ilə təchiz olunmuş və yüksək texnologiyaya əsaslanan zavod inşa edilmişdir.

Şəkil 1. Salyan rayonu Xıdırlı kəndindəki dəniz suyunu içməli su kimi təmizləməyə imkan verə bilən kompleks

Bundan başqa, 2012-ci ildə Şirvan kollektorunun suyunun duzsuzlaşdırılaraq suvarılmaya yararlı vəziyyətə gətirilməsi üçün sutkada 2500 m³ gücündə qurğular inşa edilmiş və 2016-cı ildə onların istehsal gücü 2 dəfə artırılaraq 5000 m³-ə çatdırılmışdır. Burada həcmi 500 m³ olan xüsusi örtüklə izolyasiya olunmuş metal su çəni qurulmuş, həcmi 2000 m³ olan yeraltı dəmir-beton su anbarı inşa edilmişdir.

Azməsrəfli adi texnologiyalardan istifadə etməklə Şirvan kollektorunun suyunu da içməli su keyfiyyətinə çatdırmaq mümkündür.

Bununla da hazırda Dəniz suyunun duzsuzlaşdırılması zavodu və Şirvan kollektorunun suyunun duzsuzlaşdırılması qurğularında gündə 7000 m³ su istehsal olunur. Faktiki olaraq bu suların hesabına 1 750 ha ərazidə salınmış bağları suvarmaq olar. Nəzərə alsaq ki, hazırda salınan aqromezə massivlərinin bir hissəsi Salyan və Qaradağ kimi arid ərazilərə düşür, burada suvarma ilə bağlı məsələlər öz həllini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. F.Ə.İmanov, A.B.Ələkbərov. Azərbaycanın su ehtiyatlarının müasir dəyişmələri və inteqrasiyalı idarə edilməsi”, Bakı-2017
2. Z.S.Musayev, K.M.Məmmədov. Su ehtiyatlarının inteqrasiyalı idarə olunması. Bakı-2009.
3. www.president.az
4. www.kkl-jnf.org
5. www.mst.gov.az

Xüsusi müşahidə meydanları vasitəsilə Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacındakı təbii landşaftların otlaq-biçənək sahələrinin dəyişdirilməsi və müvafiq risk və təhlükələrin öyrənilməsi

Tagızadə Jalə Ehtibar qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr

Elmi rəhbər; c.ü.f.d. L.H. Həsənəliyeva

E-mail: tagizadajala@gmail.com

Azərbaycan Respublikasında təbii biçənək və otlqlar əsasən Qobustanda, Ceyrançöldə, Acınohurda, Şirvan, Mil, Qarabağ, Salyan düzlərində yerləşərək təbii otlqların 67%-ni, dağlarda isə Böyük və Kiçik Qafqazda, Talışda orta dağlıq, subalp və alp zonalarını əhatə edərək təbii otlqların 33%-ni təşkil edir. Otlaq landşaftlarının qorunması və məhsuldarlığının artırılması təbii yem bazasından səmərəli istifadəni təmin edir. Tədqiq olunan ərazinin yay otlqlarının bitki örtüyünün 80%-dən çoxu çoxillik otlqlardan ibarətdir. Botanika tərkibi, yem dəyəri və bitki örtüyünün səmərəliliyi yerli floranın müxtəlif qrupları, həmçinin relyef, iqlim və torpaq şəraiti kimi amillərlə müəyyən edilir [4]. Yaz otlqlarının bitki örtüyünün formalaşmasında paxlalı bitkilərin böyük rolu da qeyd edilməlidir. Tədqiq olunan ərazidə yay otlqlarının botanik quruluşuna 50-dən çox növ paxlalı bitki daxildir və onların əksəriyyəti çoxillikdir. Paxlalı bitkilər xüsusilə yay otlqlarının məhsuldarlığına təsir göstərir. Bəzi bitkilərin növləri, kökləri çox mürəkkəb olduğu üçün dağ çəmənliklərində ehtimal olunan eroziya proseslərinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Yüksək meylli dağ yamaclarında bu bitkilər yağış sularının və digər amillərin təsiri nəticəsində torpaq örtüyünün səthinin deqradasiyasının qarşısını alır.

Tədqiqat bölgəsində, alp çəmənliklərinin çevrilməsi yaşayış məntəqələrinin təsiri ilə də baş verir. Bu ərazidə bir sıra yaşayış məntəqələri var, baxmayaraq ki, bu yay otlqları adətən qışın soyuq keçməsi ilə xarakterizə olunur və buna görə yaşayış baxımından əlverişsizdir.

Pirsaatçay vadisində yerləşən Burovdal, Zarat, Qəndəhar, Dəmirçi, Zarat-Xeybəri kəndləri

ilə yanaşı Lahıc, Ahan, Namazgah, Mədrəsə, Mudri, Zarnova, Gandov kimi bir çox yaşayış məntəqəsi yay otlaqlarına mənfi təsir edir və onların çevrilməsindən məsuldur [3]. Qış otlaqları ilə bağlı aparılan təhlillər göstərir ki, yem vahidi ilə ən aşağı məhsuldarlıq dağ yarımşəhra (1,2-1,8 sentner / hektar) və kserofit kolları (2,0-2,8 sentner / hektar), dağlıq quru çöllərdə (1,7-2,1 sentner / hektar) müşahidə olunur. Tədqiq olunan ərazidə yay otlaqları nisbətən daha yüksək məhsuldarlığa malikdir (3,2-5,1 sentner / hektar).

Landşaftda baş verən fiziki-coğrafi proseslərin intensivliyini təyin etmək üçün 1400-1500 metr yüksəklikdə Dəmirçi kəndinin cənub-şərqindəki çöl landşaftların çəmənliklərində yerləşən ərazidə müvafiq qiymətləndirmə aparıldı. Çay vadisinin şimal yamacında ilk kiçik müşahidə meydanı seçildi. Bu meydanın səthi düz və pillə şəklindədir. Nişan 32°, mütləq hündürlük 1400 m, coğrafi məkanına 40°51'38" şimal enliyi və 49°05'43" şərq uzunluğu daxildir. Aşağıdan yuxarı kənara nisbi hündürlük 14 m-dir. Açıq gilli və qəhvəyi rəngli meşə torpaqları müxtəlif otlar və dənli bitkilərdən ibarət olan fitosenozun altında yayılmışdır (Cədvəl 1).

Müşahidənin ikinci meydanı vadinin cənub yamacında seçildi. Coğrafi məkan 40°51'37" şimal enliyi və 49°05'41" şərq uzunluğu kimi təmsil olunur. Buradakı meyl 29° təşkil edir, Səthi düz və dərəcəyə paralel olaraq uzanan mikroformalarının olması ilə xarakterizə olunur. Eroziya prosesləri də müşahidə olunur. Bitki örtüyü müxtəlif növ otlar, südlü ot bitkiləri, kəklikotu və s. ibarətdir. Bitki örtüyünün dərəcəsi 75-85%, hündürlüyü isə 7-13 sm təşkil edir.

Müşahidənin üçüncü meydanı mütləq hündürlüyü 1386 m olan çay vadisinin dərinliyində seçilmişdir. Coğrafi məkan 40°51'29" şimal enliyi və 49°05'38" şərq uzunluğu kimi təmsil olunur. Çəmənliklərin allüvial gilli, gilli torpaqları müxtəlif növlərin seyrək kolların altında uzanır, burada bitki örtüyünün yayılma dərəcəsi 90-92%, hündürlüyü 14-19 sm təşkil edir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsinin orta dağlarında (Pirsaatçay çayının yuxarı sağ sahilində) yay otlaqlarının və çəmən-pilləli landşaft sahələrinin məhsuldarlığı

Fasiyanın adı	Mütləq yer və mütləq yüksəklik, m	Yamacın meyli, dərəcəsi	Bitki örtüyünün dərəcəsi	Bitki örtüyünün hündürlüyü, sm	Fitomanın ümumi miqdarı, q / m ² , 100%		Məkan			
							Yerüstü		Yeraltı	
					nəm	quru	nəm	quru	nəm	quru
Şimal yamac	40°51'38" şm.en.; 49°05'43" ş.uzu; 1400m	32	95	12-21	996,4	539,8	198,4	97,2	868,1	446,4
					100	100	18,5	17,9	81,3	81,9
Cənub yamac	40°51'37" şm.en. 49°05'41" ş.uz.; 1400m	29	81	7-13	1095,2	581,3	90,1	33,6	1042,7	539,6
					100	100	8,1	6,1	92,0	94,2
Dərənin dibi	40°51'29" şm.en. 49°05'38" ş.uz.; 1350 m	5	92	14	934,6	491,5	111,6	43,9	89,39	414,9
					100	100	10,9	9,0	88,9	90,8

Cənub yamacın ortasında nəm fitomanın ümumi çəkisi (yerüstü kütləsi və yeraltı kütləsi) 1095,2 q / m² (quru çəki ilə 581,3 q / m²) təşkil edir. Bu rəqəm şimal yamacın ümumi nəm fitomassasından 98,7 q / m² qədər (quru çəkiyə görə 41,5 g / m² qədər) yüksəkdir.

Ən çox eroziyaya məruz qalmış torpaqlar yay otlaqlarıdır. Yay otlaqlarının 75%-i meyilliyi

35-40 dərəcə və daha çox olan yamaclarda yerləşmişdir. Yay otlaqlarında mal-qaranın sistem-siz otanması nəticəsində otlaq sahələri intensiv eroziya prosesinə məruz qalaraq heyvandarlığı lazımi yemlə təmin edə bilmir və tamamilə istifadədən çıxaraq yararsız daşlı sahələrə çevrilir. Belə sahələrdə leysan yağışları dövründə şiddətli su axınları əmələ gəlir ki, bunlar da torpağı yuyub dağdır. Yay otlaqlarında mal-qaranın sayca qəbul olunmuş normadan artıq otarılması (norma hər hektara 5-8 baş olmalıdır) nəticəsində də torpağın yuyulması baş verir və otlaq torpaqları müxtəlif dərəcədə eroziya prosesinə məruz qalır [6]. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 15 mart tarixli qərarına əsasən, 1 hektar otlaq üçün qoyunların sayı 1-dən 4-ə qədər olmalıdır.

Tədqiqat ərazisindəki otlaq və biçənək sahələrinin mövcud olduğu landşaft kompleksləri ekoloji risklər və təhlükələrin təsiri ilə əlaqədar olaraq 4 əsas sistemdə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər: 1. Geomorfoloji risklər. 2. Biogen risklər. 3. Abiogen risklər. 4. Sosial-iqtisadi risklər [2, 9]. Sahədə aparılan tədqiqatlar zamanı müvafiq riskləri müəyyənləşdirmək üçün instrumental müşahidələr və əhali arasında sosial-iqtisadi xarakterli tədqiqatlar da aparılmışdır. Təbii potensial antropogen təsirlərə və ekoloji təhdidlərə məruz qalmış ərazilərdə yaşayan insanlar adətən mövcud təsərrüfatların hesabına öz tələbatlarını ödəyə bilmədikləri üçün digər qonşu ərazilərdə işləməyə məcbur olurlar. Aparılan sorğuların nəticələrindən görüldüyü kimi, Muğanlı və Meysari kəndlərinin əhalisinin 70-80% -i yerli landşaftlar hesabına ehtiyaclarını ödəyə bilmir [8].

Tədqiqat ərazisindəki otlaq və biçənək sahələri ilə əlaqədar görülən işlərə görə mövcud olan geomorfoloji risklərə xətti eroziya, torpaq sürüşməsi və sel sularının meydana gəlməsi, səth axınının pozulması və s. daxildir. Biogen risklərə floranın bəzi növlərinin azalması və ya məhv olması, relik bitkilərin arealındakı mənfi dəyişikliklər, fitomanın məhsuldarlığının aşağı düşməsi, biomüxtəlifliyin azalması, səhrələşmə və s. daxildir [1].

Bu məqalədə təyin olunan dağ geosistemlərində yay və qış otlaqlarının transformasiyasının təsiri ilə fitomassın yeraltı və yerüstü hissələrinin yayılması qanunları, landşaftlarda yaranan geomorfoloji, biogen, abiogen və sosial-iqtisadi risklər və təhdidlər araşdırılır.

Ədəbiyyat

1. Budaqov B.A., Məmmədov R.M., Əlizadə E.K., M.Ç.İsmayılov və s. 2011. Azərbaycan bölgələrinin dayanıqlı inkişafı üçün ekososial təhdidlər. Rusiya Elmlər Akademiyasının əsərləri, coğrafiya seriyası. Cild 4, s. 54-62.
2. İsmayılov M.Ç., Mustafayev N.M. 2012. Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacındakı sürüşmənin inkişaf xüsusiyyətləri. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin protokolu. Bakı. Cild 12, səh. 95-103.
3. Qəribov Y.A. 2012. Azərbaycan Respublikasının təbii landşaftların optimallaşdırılması. Bakı. 216 səh.
4. Behbudov N. 1986. Azərbaycanda çəmənlik və otlaq iqtisadiyyatı. Azərneşr. 136 səh.
5. Kurakova L.I. 1983. Müasir mənzərə və təsərrüfat fəaliyyəti. Moskva, Prosvesheniye. 159 səh.
6. Hacıyeva A.Z. 2015. Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacında antropogen dəyişikliklər səbəbindən yaranan risk və təhlükələr”. Kənd Təsərrüfatı və Həyat Elmləri jurnalı. 2-ci cild. № 1; İyun. ABŞ. səh.173-180.
8. Qəribov Y.A., İsmayılova N.S. Azərbaycan Respublikasının fəaliyyət göstərən landşaftların tənzimlənməsi «Авропа Elmi Tədqiqat Jurnalı», № 1 (13), 2016, s.404-412
9. Гарибов Я.А., Исмаилова Н.С. "Тәһсил və Elm Кембрик Журналі", № 1 (15), 2016, s.472-478

Kurikulum üçün tərtib edilmiş dərsliklər

Xankişizadə Gülər Yaşar qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: dos.N.S.Seyfullayeva
E-mail: gulerabdullayeva4@gmail.com

Kurikulum üçün tərtib edilmiş dərsliklərin quruluşu ənənəvi təhsil zamanı tərtib edilmiş dərsliklərin quruluşundan xeyli fərqlənir [1]. Belə ki müasir coğrafiya dərsliklərinin quruluşu əsasən aşağıdakı şəkildədir:

1. **Müəllif heyəti və redaktorlar**- dərsliklərin 2-ci səhifəsində elmi redaktorların adları, müəllif heyəti, nəşr olunduğu redaksiya, çap tarixi və s
2. **Mündəricat**- dərslikdəki tədris vahidləri, mövzuların adları səhifə nömrələri verilmişdir.
3. **Giriş** - dərsliyin ümumi məzmunu haqqında qısa məlumat verilir.
4. **Tədris vahidləri**- tədris vahidlərinin adları, və həmin tədris vahidlərinə daxil olan mövzuların adları verilir.
5. **Ümumiləşdirici tapşırıqlar** - hər bir tədris vahidinin sonunda verilir. Suallar tədris vahidini tam əhatə etmişdir.

6-cı sinif –Müasir 6-cı sinif coğrafiya dərsliyi 159 səhifədən ibarətdir [2]. Dərslik 2017-ci ildə “Bakı Nəşr” tərəfindən nəşr edilmişdir. Dərsliyin müəllifləri Elbrus Əlizadə, Nərminə Seyfullayeva, İrken Aktoprak, Yelena Şabanovadır. Dərsliyin ilk səhifəsində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni və Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəsmi əks olunmuşdur. Dərsliyin 5-ci səhifəsində “Dərsliyinizlə tanış olun” verilmişdir. Bu hissədə hər bir paragrafda yerləşən maraqlı maraqlı, fəaliyyət, izahlar, bu maraqlıdır, öyrəndiklərinizi tətbiq edin, açar sözlər, nə öyrəndiniz, öyrəndiklərinizi yoxlayın, dərstdən sonra və ümumiləşdirici tapşırıqlar haqqında məlumat verilmişdir. Dərsliyin sonunda “Yay layihələri” hissəsində 4 layihə verilmişdir. Layihələrin adları aşağıdakı kimidir:

Layihə 1	Səyahət etdiyim ölkələrin coğrafiyası
Layihə 2	İstirahət etdiyim ərazinin planı
Layihə 3	Topladığım kolleksiya
Layihə 4	Fotoalbom: “Yay tətilini necə keçirdim”

Dərslik 8 tədris vahidindən və 50 paragrafdan ibarətdir. Dərslik aşağıdakı tədris vahidlərindən ibarətdir:

1. Coğrafiya: dünən və bu gün
2. Cəmiyyət
3. Yerin bərk təbəqəsi
4. Şəffaf kürə
5. Yer su təbəqəsi
6. Təbiət və insan
7. Yer-Günəş sistemində
8. Yer səthinin təsviri

7-ci sinif- Dərslik 2018-ci ildə “Bakı Nəşr” tərəfindən çap edilmişdir [2] və 143 səhifədən ibarətdir. Dərsliyin müəllifləri Yaqub Qəribov, Nərminə Seyfullayeva, Şəfiqə Hübətova, Yelena Şabanova, Təranə İsmayılova. Dərsliyin ilk səhifəsində Milli Himni və Heydər Əliyevin rəsmi təsvir edilmişdir. Dərsliyin 6-cı səhifəsində “Dərsliyinizlə tanış olun” verilmişdir. Dərsliyin sonuncu səhifələrində Azərbaycan Respublikasının faydalı qazıntıları xəritəsi” və “Dünyanın fiziki xəritəsi” verilmişdir. Dərslik 9 tədris vahidi və 54 paragrafdan ibarətdir. Dərslikdə hər tədris vahidinin sonunda “Ümumiləşdirici tapşırıqlar” verilmişdir. Dərslik aşağıdakı tədris vahidləri vardır:

1. Yer haqqında biliklərin inkişafı
2. Yer kürəsinin kartoqrafik təsviri
3. Yer Günəş sistemində
4. Yer səthinin relyefi
5. Yer hava təbəqəsi
6. Yer kürəsində suyun paylanması
7. Yer canlı təbəqəsi
8. Dünya dövlətlərinin müxtəlifliyi

9. İqtisadiyyat və cəmiyyət

8-ci sinif- 8-ci sinif coğrafiya dərsliyi 2017-ci ildə “Çaşıoğlu” nəşriyyatı tərəfindən çap edilmişdir [2]. Dərsliyin müəllifləri Zakir Eminov, Qabil Səmədov və Aygün Əliyeva olmuşdur. Dərslik 191 səhifədən ibarətdir. Dərsliyin 6-cı əhifəsində “Giriş” verilmişdir. Dərsliyin 184-cü səhifəsində “Terminlərin izahlı lüğəti” verilmişdir. Dərslik 10 tədris vahidindən ibarətdir. Tədris vahidləri aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur:

1. Coğrafi kəşflərdən tədqiqatlara doğru
2. Xəritələr və onların üzərində təsvir üsulları
3. Yer in hərəkəti və onun coğrafi nəticələri
4. Yer in fəal tektonik təbəqəsi
5. Atmosfer
6. Yer in su təbəqəsi
7. Biosfer
8. Dünya ölkələrinin təsnifatı
9. Əhali və təsərrüfatın ərazi təşkili
10. Ekoloji mühit və onun mühafizəsi

9-cu sinif- Dərslik 2017-ci idə “Bakı nəşr” tərəfindən çap edilmişdir [2]. Dərsliyin müəllifləri Elbrus Əlizadə, Nərminə Seyfullayeva, İrkən Aktoprak, Yelena Şabanovadır. Dərslikdə hər tədris vahidinin sonunda ümumiləşdirici tapşırıqlar verilmişdir. Dərslik 2 bölmə, 7 tədris vahidi və 56 paraqrafdan ibarətdir. Dərslikdə aşağıdakı bölmə və tədris vahidləri vardır:

Bölmə1- Yer kürəsinin təbiəti və onun təsərrüfat əhəmiyyəti

- I- Relyef və onun təsərrüfata təsiri
- II- İqlim və onun təsərrüfatda rolu
- III- Su ehtiyatları və onların iqtisadi əhəmiyyəti
- IV- Bioehtiyatların müxtəlifliyi və ondan istifadə

Bölmə 2- Cəmiyyət və İqtisadiyyat

- V- Qədim və müasir sivilizasiyalar
- VI- Dünya əhalisinin müxtəlifliyi
- VII- İqtisadi-sosial həyat və onun inkişaf yolları.

10-cu sinif- Dərslik 2017-ci ildə “Bakı nəşr” tərəfindən çap edilmişdir [2]. Dərsliyin müəllifləri Yaqub Qəribov, Oqtay Alxasov, Şərafət Hüseynli, Məhbubə Babayevadır. Dərsliyin 6 və 9-cu səhifəsində 2 hissədən ibarət giriş verilmişdir. Dərslik 2 bölmə, 9 tədris vahidi və 57 paraqrafdan ibarətdir.

Bölmə1- Yer in təbiəti

- I- Yer səma cismidir
- II- Yer səthinin təsviri
- III- Yer qabığının inkişaf tarixi
- IV- İqlim ehtiyatları
- V- Quru suları
- VI- Coğrafi təbəqə

Bölmə 2- Dünyanın siyasi və iqtisadi mənzərəsi

- VII- Dünya əhalisi
- VIII- Siyasi Münasibətlər
- IX- Elmi-texniki inqilab və iqtisadiyyat

11-ci sinif- dərslik 2018-ci ildə “Bakı nəşr” tərəfindən çap edilmişdir [2]. Dərsliyin müəllifləri Nərminə Seyfullayeva, Zaur İmrani, Yelena Şabanovadır. Dərsliyin sonunda Terminlər lüğəti verilmişdir. Dərslik 6 tədris vahidi və 29 paraqrafdan ibarətdir. Dərslikdə aşağıdakı tədris vahidləri verilmişdir:

- 1- Xəritə-coğrafi informasiya vasitəsidir;
- 2- Təbiətdən səmərəli istifadə;
- 3- Dünyanın demografik mənzərəsi;
- 4- İqtisadi inkişafın istiqamətləri;
- 5- Qlobal problemlər və onların həlli yolları;
- 6- Beynəlxalq inteqrasiya və Qloballaşma.

Ədəbiyyat

1. Kurikulum.az
2. 6-11-ci sinif coğrafiya dərslikləri

Coğrafiya kurikulumunda “Cəmiyyət” məzmun xətti üzrə altı standartların B.Blum taksonomiyası baxımından təhlili

Xasayev Tural Qorxmaz oğlu
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: p.e.n. N.S.Seyfullayeva
E-mail: tural.xasayev@mail.ru

Hər şey çox sürətlə dəyişir və inkişaf edir. Bəs yeni informasiya əsrində bizim ehtiyaclarımız və öyrənmə vərdişlərimiz haqqında nə demək olar? Məlumat ötürmək əvəzinə yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqları vasitəsilə məlumat əldə etməyi təmin edən yenidən işlənmiş Blum taksonomiyası, texnologiya və rabitə çağına uyğun bir təlim iyerarxiyası olaraq ortaya çıxır. Taksonomiya yunan dilində taxis (tənzimləmə) və nomos (qanun) sözlərindən yaranmışdır.

Benjamin Samuel Blum (21 fevral 1913 - 13 sentyabr 1999) – Çikaqo Unuversitetində təhsil meyarlarının müəyyənləşdirilməsi üzrə psixoloq və mütəxəssis kimi çalışmışdır. 1960-cı illərdə «Bloom taksonomiyası» nəzəriyyəsini inkişaf etdirən “İnsan xarakteristikalarındakı sabitlik və dəyişiklik” və “təhsil məqsədlərinin taksonomiyası” adlı iki kitab nəşr etdirir. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti iyerarxik olmasıdır: ən sadədən, yəni bilikdən başlayaraq ən mürəkkəbi olan dəyərləndirməyə qədər. Ən sonda bir fikrin dəyəri və əhəmiyyəti barədə mülahizələr hazırlamaqdan ibarətdir.

Hər bir şagirdin qavrayış quruluşunun fərqli olduğunu bilən Blum, məktəb təhsili verildiyi yerlərdə bu fərqi təsirini minimuma endirmək və bunun şagird, ailə və cəmiyyət üçün faydalı olması üçün işə başladı. Blum modelini təşkil edən əsas şey şagirdə təsir edən fərdi qavrayış fərqlərini diqqət altında saxlamaqla tədrisin keyfiyyətinə nəzarət edə bilməkdir. Bu model göstərir ki, əlavə vaxt və səy nəticəsində hər bir şagirdin verilən təlim məqsədinə çatması mümkündür. Burada 3 əsas komponent var: şagirdin şəxsi keyfiyyətləri, tədris xidmətinin keyfiyyəti, təlim üsulları.

Hər bir insanın qavrayış və öyrənmə tərzini özündə fərqlənir. Bəzilərimiz oxumaqla öyrənirik, bəzilərimiz isə öyrənərək həll edirik. Eyni zamanda ağıllı insan və normal insanın öyrənmə yolunun fərqli olduğu görünür. Yaşla fərqlənən öyrənmə üslubları, hər bir insanın qavrayış səviyyəsinin və formasının fərqli olduğunu göstərmək üçün kifayətdir.

Blum taksonomiyası bilik və zehni bacarıqların inkişafını əhatə edir. Bluma görə, tələbələrin düşüncə səviyyəsi ən sadədən ən mürəkkəbinə qədər altı səviyyədən ibarətdir.

I. Bilmə:

Bilmə səviyyəsi, mövzu sahəsindəki təhsil informasiyalarının əsas elementlərini yadda saxlamağa, tanımağa və təkrar istehsal etməyə yönəlmiş təlim məqsədlərinin inkişaf etdirilməsini əhatə edir. Qısa desək, öncədən əldə edilmiş informasiyaların xatırlanması və təyin edilməsi, ümumilikdə isə bu idrak kateqoriyası öyrənilənlərin geri çağırılması kimi anlaşıla bilər.

II. Anlama:

Bir sözü başqa sözlə eyniləşdirmə, informasiyanı bir formadan başqa formaya çevirmək, anlamaq və ya qavramaq qabiliyyətini ifadə edir; şagirdin nə ilə ünsiyyət qurduğunu bilməsi və onlara təqdim olunan materialları və ya fikirləri əlaqələndirmədən istifadə etmələri kimi anlaşılır.

III. Tətbiq:

Əvvəllər əldə edilmiş bilikləri yeni şərtlərdə istifadə etdiyimiz kimi ümumi şəkildə ifadə oluna bilər. Ümumi fikirlər, prosedur qaydaları və ya ümumiləşdirilmiş metodlar formasıdır və ola da bilər.

IV. Təhlil:

Mövcud məlumatlardan məntiqi nəticələr çıxarmaq və onları həll etmək, fərqi müəyyən etmək üçün bütövü parçalara ayırmaq, nəticə yönümlü analiz etmək kimi ümumiləşdirmək olar.

Qısa desək, verilən bir problemi onun hissələrinə parçalamaq və mövcud əlaqələri kəşf etməkdən ibarətdir.

V.Sintez:

Parçaları birləşdirərək bütöv informasiya yaratmaq üçün çağırılı bilər. Əvvəllər olmayan bir bütöv, bir sxem və ya bir quruluş yaratmaq üçün məlum bilikləri birləşdirmək daxildir.

VI.Qiymətləndirmə:

Bu mərhələ taksonomiyanın ən yüksək və son pilləsidir. Bu mərhələdə düzgün meyarları müəyyən edərək dəyərləndirə bilmək bacarıqlarından bəhs olunur. Qiymətləndirmə qabiliyyətinə aiddir; Təhlil və sintez prosesləri ilə ölçülür. Müəyyən məqsədlərə uyğun olaraq materialların və metodların dəyəri barədə mülahizələr aparmağı tələb edir. Təklif olunan meyarlara uyğun olaraq kəmiyyət və keyfiyyət mühakimələri aparmaq daxildir.

Cədvəl 1.

İdrak taksonomiyası (Blum 1956)

Səviyyə	Ümumi təlim nəticələri	Spesifik təlim nəticələri	Fəaliyyətin göstəriciləri
BİLMƏ	Ümumi terminləri bilir	Müəyyən edir, təkrar edir, düzəldir, tərifini verir, xatırlayır, ad verir, söyləyir, vurğulayır, təsvir edir, sadalayır, sıralayır, seçir	Yadda saxlamaq, xatırlamaq, tanımaq, işarə etmək
ANLAMA (QAVRAMA)	Fakt və prinsipləri anlayır	Fərqləndirir, izah edir, nümunələr gətirir, şərh edir, müzakirə edir, öz sözləriylə təsvir edir, ifadə edir, kəşf edir	izah etmək, bir ifadə vasitələrindən digər ifadə vasitələrinə keçirmək
TƏTBİQETMƏ	Konsepsiya və prinsipləri yeni şəraitdə tətbiq edir	Dəyişir, hesablayır, nümayiş etdirir, təfsir edir, tətbiq edir, istifadə edir, səhnələşdirir, bir plan və ya kontur xəritə hazırlayır	Problemi həll etmək, müəyyən nəticələr əldə etmək üçün informasiyaları tətbiq etmək
ANALİZ (TƏHLİL)	İşin təşkili strukturunu təhlil edir	Ayırır, hissələrə bölür, əlaqələndirir, müəyyən edir	Onların bir yerdə necə mövcud olduğunu göstərmək üçün nəyisə parçalamaq, motivləri müəyyənləşdirmək
SİNTEZ	əşyaları və ideyaları təsnif edərək sxemlər yaradır	Yaradır, tərtib edir, yazır, nitq söyləyir, kəşf və ya ixtira edir.	Həm şifahi, yazılı formada, həm də fikrini ifadə edən obyekt ola bilən unikal, original məhsulu yaradılması
DƏYƏRLƏNDİRMƏ	Yazı materialının məntiqi ardıcılığını qiymətləndirir	Müqayisə edir, qarşılaşdırır, mühakimə yürüdür	Məsələ haqqında mühüm qərarlar çıxarmaq, mübahisələri həll etmək

Məqalədə blum taksonomiyasına görə VI, VII, VIII sinif coğrafiya dərslərinin alt standartlarının təhlilini izahlı və cədvəl formasında, IX, X, XI sinif dərslərinin alt standartlarının təhlilini isə yalnız cədvəldə verəcəyik. Cəmiyyət məzmun xəttinin alt standartlarının təhlilinə Blum taksonomiyası baxımından nəzər yetirək.

VI sinif

3.1.1. Dünya xalqlarının fərqli xüsusiyyətlərini təsvir edir

Bu alt standart blum taksonomiyasının *bilmə* kateqoriyasına aiddir. Çünki, bu alt standartda idraki bacarıq feili kimi "təsvir edir" işlənmişdir. Şagird dünya xalqlarının fərqli xüsusiyyətlərini təsvir edərkən ondan əlavə bacarıq tələb olunmur. Sadəcə öyrəndiyi informasiyanı xatırlayır.

3.1.2. Kontur xəritədə ilk yaşayış məntəqələrini qeyd edir.

Verilən alt standart blum taksonomiyasının *tətbiq* kateqoriyasına aiddir. Standartın bacarıq

hissəsinə nəzər yetirəndə görünür ki, burada şagirddən öyrəndiyi informasiyaları başqa şərtlər altında tətbiq etməsi tələb olunur.

3.2.1. *Ölkələri müxtəlif əlamətlərinə görə müqayisə edir.*

Cəmiyyət məzmun xəttinin bu alt standartı blum taksonomiyasının *qiymətləndirmə* kateqoriyasına aiddir. Şagirddən müxtəlif əlamətlərinə görə ölkələri müqayisə etmək tələb olunur. Yəni, şagird dəyərləndirərək mühakimə yürütməyi bacarmalıdır.

3.2.2. *Kontur xəritədə Azərbaycanla həmsərhəd ölkələri qeyd edir.*

Proses kontur xəritə üzərində getdiyi üçün bu alt standartın idrakı bacarıq kateqoriyası *tətbiqdir*.

3.2.3. *İnsanların təsərrüfat fəaliyyətini şərh edir.*

Bu alt standart taksonomiyanın *qavrama* kateqoriyasına aid olunur. Bunun səbəbi isə şagirdin təsərrüfat fəaliyyətini şərh etməsi üçün ilk növbədə bu prosesi anlaması lazımdır.

3.2.4. *Mənimsəmə iqtisadiyyatından istehsal iqtisadiyyatına keçidi sxematik təsvir edir.*

“Sxematik təsvir edir” idrak feili blum taksonomiyasının *təhlil* kateqoriyasına aiddir. Çünki, şagird burada məlumatları müxtəlif əlamətlərinə görə sxematik parçalara bölür.

3.2.5. *Ətraf mühitdə çirklənməyə məruz qalmış ərazilərin fotoalbomunu hazırlayır.*

Bu alt standart idrak taksonomiyasının *tətbiq* səviyyəsinə uyğun gəlir. Şagird fotoalbom hazırlayarkən biliklərini başqa istiqamətdə tətbiq edir.

Cədvəl 2.

VI sinif cəmiyyət məzmun xəttinin alt standartlarının blum taksonomiyasına görə təhlili

VI sinif		
Alt Standartın nömrəsi	Alt standart	Kateqoriya
3.1.1	<i>Dünya xalqlarının fərqli xüsusiyyətlərini təsvir edir.</i>	Bilmə
3.1.2	<i>Kontur xəritədə ilk yaşayış məntəqələrini qeyd edir.</i>	Tətbiq
3.2.1	<i>Ölkələri müxtəlif əlamətlərinə görə müqayisə edir.</i>	Qiymətləndirmə
3.2.2	<i>Kontur xəritədə Azərbaycanla həmsərhəd ölkələri qeyd edir.</i>	Tətbiq
3.2.3	<i>İnsanların təsərrüfat fəaliyyətini şərh edir.</i>	Qavrama
3.2.4	<i>Mənimsəmə iqtisadiyyatından istehsal iqtisadiyyatına keçidi sxematik təsvir edir.</i>	Təhlil
3.2.5	<i>Ətraf mühitdə çirklənməyə məruz qalmış ərazilərin fotoalbomunu hazırlayır.</i>	Tətbiq

VII sinif

3.1.1. *Əhalinin regionlar üzrə paylanması şərh edir.*

Əhalinin regionlar üzrə paylanması şərh edən zaman şagird bu prosesin səbəb nəticə əlaqələrini dərk edir və öz sözləri ilə ifadə edir. Bu aspektdən yanaşdıqda bu alt standart blum taksonomiyasının *qavrama* kateqoriyasına uyğun gəlir.

3.1.2. *Kontur xəritədə əhalinin sıx məskunlaşdığı əraziləri qeyd edir.*

Bu alt standartın bacarıq hissəsinə nəzər yetirəndə şagirddən öyrəndiyi məlumatları yeni şərtlər altında istifadə edərək, kontur xəritə üzərində qeydlər aparması tələb olunur. Bu idraki bacarıq feili taksonomiyanın *tətbiq* kateqoriyasına aiddir.

3.2.1. *Ölkələri tipoloji xüsusiyyətlərinə görə təhlil edir.*

Qeyd olunan alt standart blum taksonomiyasının *təhlil* kateqoriyasına uyğun gəlir. Səbəb isə ölkələri tipoloji xüsusiyyətlərinə görə təhlil edərkən şagirddən analiz etmə bacarığının tələb olunmasıdır.

3.2.2. *Xəritə üzərində ölkələri tipoloji xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırır.*

“Qruplaşdırır” idrak feili blum taksonomiyasının *sintez* kateqoriyasına daxildir. Bu alt standartın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şagird ayrı-ayrı məlumatlardan istifadə edərək yeni

informasiya məhsulu yaradır.

3.2.3. *Dünya təsərrüfatının quruluşuna təsir edən təbii və iqtisadi amilləri şərh edir.*

Təsərrüfatının quruluşuna təsir edən təbii və iqtisadi amilləri şərh edərkən şagirddən idraki bacarıq tələb olunur. Bu idraki bacarıq blum taksonomiyasının *anlama* kateqoriyası üçün səciyyəvidir.

3.2.4. *Dünya təsərrüfatının müasir modelinin sxemini tərtib edir.*

Bu alt standartın bacarıq feili “tərtib edir”-dir. Dünya təsərrüfatının müasir modelinin sxemini tərtib etmək üçün şagirddən təbiiqətmə bacarıqları tələb olunur. Buna görə də, bu alt standart taksonomiyanın *tətbiq* kateqoriyasına aiddir.

3.2.5. *Təbiətdən istifadə zamanı ekoloji gərginlik zonalarının nomenklaturasını (siyahısını) tərtib edir.*

VII sinif cəmiyyət məzmun xətti üzrə 3.2.5 şifrəli alt standart blum taksonomiyasının *tətbiq* kateqoriyasına aiddir.

Cədvəl 3.

VII sinif cəmiyyət məzmun xəttinin alt standartlarının blum taksonomiyasına görə təhlili

VII sinif		
Alt Standartın nömrəsi	Alt standart	Kateqoriya
3.1.1	<i>Əhalinin regionlar üzrə paylanması şərh edir.</i>	Qavrama
3.1.2	<i>Kontur xəritədə əhalinin sıx məskunlaşdığı əraziləri qeyd edir.</i>	Tətbiq
3.2.1	<i>Ölkələri tipoloji xüsusiyyətlərinə görə təhlil edir.</i>	Təhlil
3.2.2	<i>Xəritə üzərində ölkələri tipoloji xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırır.</i>	Sintez
3.2.3	<i>Dünya təsərrüfatının quruluşuna təsir edən təbii və iqtisadi amilləri şərh edir.</i>	Qavrama
3.2.4	<i>Dünya təsərrüfatının müasir modelinin sxemini tərtib edir.</i>	Tətbiq
3.2.5	<i>Təbiətdən istifadə zamanı ekoloji gərginlik zonalarının nomenklaturasını (siyahısını) tərtib edir.</i>	Tətbiq

VIII sinif

3.1.1. *Əhalinin təbii və mexaniki hərəkətinin səbəblərini izah edir.*

Bu alt standart blum taksonomiyasının *anlama* kateqoriyasına uyğun gəlir. Çünki, əhalinin mexaniki və təbii hərəkətinin səbəblərini izah etmək üçün prosesi ilk öncə dərk etmək lazımdır.

3.1.2. *Əhalinin təbii artımına görə hesablamalar aparır.*

Verilən alt standartın idraki bacarıq kateqoriyası *tətbiqdir*. Şagird burada konsepsiya və bilikləri yeni şərtlər altında tətbiq edir.

3.2.1. *Ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə təhlil edir.*

Ölkələri inkişaf xüsusiyyətlərinə görə təhlil edərkən bütövü parçalara ayıraraq analiz etmək lazım gəlir. Bu səbəbdən bu alt standart blum taksonomiyasının *təhlil* kateqoriyasına uyğun gəlir.

3.2.2. *Xəritə üzərində ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırır.*

Bu alt standart blum taksonomiyasının *sintez* kateqoriyasına aiddir. Bu kateqoriya bütöv bir forma yaratmaq üçün elementlərin və hissələrin toplanmasını tələb edir.

3.2.3. *Təsərrüfatın inkişafında təbii ehtiyatların rolunu qiymətləndirir.*

Bu alt standartda şagirddən ilk öncə dəyərləndirmə bacarığı tələb olunur. Bu səbəbdən bu alt standart idrak taksonomiyasının *qiymətləndirmə* kateqoriyasına daxildir.

3.2.4. *Təbii ehtiyatların təsnifatı sxemini qurur.*

Şagird sxem qurursa demək ki, o zaman təbiiqətmə bacarığından bəhs olunmalıdır. Buna görə də bu alt standart blum taksonomiyasının *tətbiq* kateqoriyasında yer alacaq.

3.2.5. *Ekoloji problemlərin insan həyatına təsirini izah edir.*

Ekoloji problemlərin insan həyatına təsirini izah edirsə demək ki, şagird problemi dərk et-

miş və onu öz sözləri ilə izah edir. Bu səbəbdən bu alt standart blum taksonomiyasının *anlama* kateqoriyasına uyğun gəlir.

Cədvəl 4.

VIII sinif cəmiyyət məzmun xəttinin alt standartlarının blum taksonomiyasına görə təhlili

VIII sinif		
Alt Standartın nömrəsi	Alt standart	Kateqoriya
3.1.1	<i>Əhalinin təbii və mexaniki hərəkətinin səbəblərini izah edir.</i>	Anlama
3.1.2	<i>Əhalinin təbii artımına görə hesablamalar aparır.</i>	Tətbiq
3.2.1	<i>Ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə təhlil edir.</i>	Təhlil
3.2.2	<i>Xəritə üzərində ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırır.</i>	Sintez
3.2.3	<i>Təsərrüfatın inkişafında təbii ehtiyatların rolunu qiymətləndirir.</i>	Qiymətləndirmə
3.2.4	<i>Təbii ehtiyatların təsnifatı sxemini qurur.</i>	Tətbiq
3.2.5	<i>Ekoloji problemlərin insan həyatına təsirini izah edir.</i>	Anlama

Cədvəl 5.

IX sinif cəmiyyət məzmun xəttinin alt standartlarının blum taksonomiyasına görə təhlili

IX sinif		
Alt Standartın nömrəsi	Alt standart	Kateqoriya
3.1.1	<i>Əhalinin artım dinamikasını ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqələndirir.</i>	Sintez
3.1.2	<i>Topladığı məlumatlar əsasında hesablamalar aparır.</i>	Tətbiq
3.2.1	<i>Ölkələrin inkişafını tarixi-coğrafi baxımdan təhlil edir.</i>	Təhlil
3.2.2	<i>Tarixi-coğrafi regionları kontur xəritədə qeyd edir.</i>	Tətbiq
3.2.3	<i>Təsərrüfat sahələrinin səciyyəsinə verir.</i>	Bilmə
3.2.4	<i>Təsərrüfat sahələrinin yerləşməsinin əlaqə prinsiplərinin sxemlərini qurur.</i>	Tətbiq
3.2.5	<i>Ətraf mühitdə yaranmış ekoloji vəziyyəti qiymətləndirir.</i>	Qiymətləndirmə

Cədvəl 6.

X sinif cəmiyyət məzmun xəttinin alt standartlarının blum taksonomiyasına görə təhlili

X sinif		
Alt Standartın nömrəsi	Alt standart	Kateqoriya
3.1.1	<i>Əhalinin təbii artımının yaratdığı problemləri təhlil edir.</i>	Təhlil
3.1.2	<i>Əhalinin sıxlığını hesablayır, nəticələrini təqdim edir.</i>	Tətbiq
3.2.1	<i>Ölkələrin geosiyasi mövqeyini qiymətləndirir.</i>	Qiymətləndirmə
3.2.2	<i>Siyasi münəqişələrin xəritədə yaratdığı dəyişiklikləri qeyd edir.</i>	Təhlil
3.2.3	<i>ETİ-nin təsərrüfatların ərazi və sahəvi strukturuna təsirini qiymətləndirir.</i>	Qiymətləndirmə
3.2.4	<i>ETİ-nin təsərrüfat sahələrinə təsiri sxemini qurur.</i>	Tətbiq
3.2.5	<i>Qlobal ekoloji problemlərin yaranmasında antropogen təsirin rolunu qiymətləndirir.</i>	Qiymətləndirmə

XI sinif cəmiyyət məzmun xəttinin alt standartlarının blum taksonomiyasına görə təhlili

XI sinif		
Alt Standartın nömrəsi	Alt standart	Kateqoriya
3.1.1	<i>Əhalinin tərkibini təhlil edir.</i>	Təhlil
3.1.2	<i>Əhalinin tərkibinə aid sxemlər, diaqramlar hazırlayır.</i>	Tətbiq
3.2.1	<i>Beynəlxalq integrasiyanın ölkələrin siyasi həyatında rolunu qiymətləndirir.</i>	Qiymətləndirmə
3.2.2	<i>Xəritə üzərində integrasiyaya aid olan ölkələri qruplaşdırır.</i>	Sintez
3.2.3	<i>Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ölkələrin inkişafındakı roluna dair təqdimatlar edir.</i>	Təhlil
3.2.4	<i>İqtisadi göstəricilərə əsasən hesablamalar aparır, sxem və diaqramlar qurur.</i>	Tətbiq
3.2.5	<i>Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında ekoloji tarazlığın qorunmasını proqnozlaşdırır.</i>	Qiymətləndirmə

Ədəbiyyat

1. N. S. Seyfullayeva: Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı 2011
2. <http://hatamova-geography1.blogspot.com/p/cografiya-kurikulumu.html>
3. www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0104-530X2010000200015
4. es.wikipedia.org/wiki/Benjamin_Bloom
5. www.bilgiustam.com/bloom-taksonomisi-nedir/
6. internationalenglishteachers.blogspot.com/2017/10/blum-taksonomiyas-oyrnmnin-uc-novu.html
7. tehsiljurnali.az/mektebmuellim/763-blum-taksonomiyas-v-fal-flimin-bzi-metodlar-il-qurulan-drs.html
8. metodikovsiyye.blogspot.com/2016/01/blum-taksonomiyas-oyrnmnin-uc-novu.html
9. cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/blooms-taxonomy/
10. https://www.goodreads.com/author/show/689277.Benjamin_S_Bloom

Coğrafiya kurikulumunun “Cəmiyyət” məzmun xəttinin alt standartlarının bilik və fəaliyyət baxımından təhlili

Xasayev Tural Qorxmaz oğlu
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: p.e.n. N.S.Seyfullayeva
E-mail: tural.xasayev@mail.ru

Dünya sürətlə dəyişir, hər yeni nəsil uşaq yeni təlim tələblərini diktə edir. Məzmun standartlarının tətbiqi şagirdlərə həyatı bacarıq və vərdislərin aşılmasını təmin edən bir zərurətdir. Yeni məzmun standartlarının fərqli bir xüsusiyyəti şagird şəxsiyyətinin inkişafını qarşıya əsas hədəf kimi qoyan fəaliyyət xarakteridir. Müasir təhsil sistemində dərslər şagird fəaliyyətinin inkişafına və tədqiqat işlərinin aparılmasına istiqamətlənmişdir. Təkcə bir gəncə biliyi ötürmək yox, ona yeni bilikləri, yeni fəaliyyətləri mənimsəməyi öyrətmək vacibdir. Məzmun standartları uşaqların nəyi öyrənməli olduqlarını, fənlər üzrə bilik səviyyələrini müəyyənləşdirərək bilmək üçün istinad nöqtəsini qurmağa imkan verən aydın və ictimai meyarlardır. Bu meyarlar ölkədəki bütün şagirdlərə eyni təhsil keyfiyyəti təklif etmək üçün təhsil qurumları üçün bir bələdçidir.

Niyə təhsildə standartlar inkişaf etdirilməlidir?

Yeni təhsil mərhələsində keyfiyyət mövzusu onun mərkəzi konsepsiyalarından biri kimi ortaya çıxır və bunun bir neçə nəticəsi var.

1. Keyfiyyət

Konseptual baxımdan keyfiyyət özünü doğruldan mütləq həqiqəti əks etdirən bir konsepsiya deyil. Bu nisbi bir anlayışdır. Kimsə bir şeyin keyfiyyəti ilə bağlı qərar qəbul edərkən baş verir. Təhsilin keyfiyyəti haqqında danışmaq üçün məzmun standartlarına ehtiyacımız var. Bu səbəbdən təhsildə standartlar təkmilləşdirilməli və inkişaf etdirilməlidir.

2. İdarəetmə

Keyfiyyət məsələsinin ortaya çıxması təhsil sisteminin konsepsiyasında və idarə edilməsində də yeni nəticələrə yol açmışdır. İdarəetmə təhsil işçilərinin əsas peşə qabiliyyətlərindən biri hesab olunur. Gerçəklik ondadır ki, ənənəvi təhsil sistemindən fərqli olaraq müasir təhsil sisteminə müəllim və şagird arasında olan “ünsiyyət uçurumları” da aradan qalxır.

3. Öyrənmə

Təhsil proseslərinə nəzər yetirəndə şagirdlərin öyrənmə üsullarının yeni kontekstdə olduğunu görürük. Tədris prosesinin optikasının dəyişməsi şagirdlərin nəyi öyrənilməli olduğunu müəyyənləşdirməyə kömək edən məzmun standartlarının formalaşmasına səbəb olur.

Müasir coğrafiya kurikulumunda məzmun standartları 2 hissədən təşkil olunmuşdur:

1. Bilik

2. Fəaliyyət

Biliyin 3 növü fərqləndirilir:

I. Deklorativ bilik

Fənn üzrə hafizəyə əsaslanan məlumat xarakterikli biliklərdir. Bu tipli biliklərə isbat olunmuş və hamı tərəfindən qəbul edilən mühüm anlayış və faktlar, terminologiya və təriflər, müəyyən bilik sahəsini anlamaq və mövcud problemləri həll etmək üçün vacib sayılan məlumatlar aiddir.

II. Prosedural bilik

Bu bilik növü problemin həlli zamanı lazım olan proses qaydalarını özündə ehtiva edir. Bu zaman şagird fəaliyyəti ön planda durur. Prosedural bilik hər hansı fənn və ya bilik sahəsində fəaliyyətin icrasına kömək edən prosedural qaydaları əhatə edən biliklərdir. Bunların sırasına hesablaşma əməliyyatları, tədqiqat işləri, araşdırma və təbiiqetmə metod və texnikaları, alqoritmlər və s. daxildir.

III. Kontekstual

Verilmiş problemin həlli zamanı öyrənilən yeni biliklər kontekstual biliklər hesab olunur. Belə deyə bilərik ki, bu bilik növü prosedural və ya deklarativ biliyin əsasında qurulan biliyin yeni məzmununu əhatə edir. Bunların sırasına müəyyən bilik sahəsində münasib faktları ümumiləşdirən və əlaqələndirən şəxsin yaratdığı yeni konsepsiyalar, ümumiləşdirmələr, nəzəriyyələr, təsnifatlar, prinsiplər, model və strukturlar daxildir.

Fəaliyyət 3 növə bölünür:

Cədvəl 1.

Fəaliyyət növləri və açar sözlər

Fəaliyyət növü	İdraki (Koqnitiv)	Emosional (Affektiv)	Psixomotor (Hərəkət)
Açar sözlər	tanımaq, qaydanı izah etmək, nümunə göstərmək, istifadə etmək, təhlil etmək, müqayisə etmək, dəyərləndirmək, qiymətləndirmək, əlaqələndirmək, səciyyətləndirmək, fikrini qeyd etmək və s.	seçimini izah etmək, təsvir etmək, şərh etmək, reaksiya vermək, təqdim etmək, münasibət bildirmək və s.	rəqs etmək, qaçmaq, yazmaq, yapmaq, rəsm çəkmək, quraşdırmaq, xəritədə qeyd etmək, sxematik təsvir etmək, hazırlamaq, hesablaşmaq, qruplaşdırmaq, tərtib etmək, sxemini qurmaq, təqdim etmək və s.

İndi isə coğrafiya kurikulumunun məzmun standartlarını siniflər üzrə bilik və fəaliyyət baxımından təhlil edək. Məqalədə bilik və fəaliyyət baxımından VI sinif cəmiyyət məzmun xəttinin alt standartlarının təhlilini izahlı və cədvəl formasında, VII, VIII, IX, X, XI sinif cəmiyyət məzmun xəttinin alt standartlarının təhlilini isə yalnız cədvəldə verəcəyik. Cəmiyyət məzmun xəttinin alt standartlarının təhlilinə Bilik və fəaliyyət baxımından nəzər yetirək;

VI sinif

3.1.1. *Dünya xalqlarının fərqli xüsusiyyətlərini təsvir edir*

Bu alt standartda «*dünya xalqlarının fərqli xüsusiyyətləri*»- bilik, «*təsvir edir*» isə fəaliyyət hissəsidir. Məzmun standartının bilik hissəsinə nəzər yetirdikdə burada şagirdlərdən faktoloji biliklər tələb olunduğu aydın olur. Yəni, dünya xalqlarının fərqli xüsusiyyətlərinə dair biliklər hazır bilikdir. Bu səbəbdən bu alt standartın bilik hissəsi *deklorativ və ya faktoloji* bilik kateqoriyasına aiddir. Standartın fəaliyyət hissəsinə gəldikdə isə burada şagirdin təsviretmə bacarığı ön plana çıxır. Şagirdin dünya xalqlarının fərqli xüsusiyyətlərini təsvir etməsi zamanı hiss və affektləri də iştirak etdiyindən bu alt standartın fəaliyyət hissəsi *emosionaldır*.

3.1.2. *Kontur xəritədə ilk yaşayış məntəqələrini qeyd edir.*

«*Kontur xəritədə ilk yaşayış məntəqələri*» standartın bilik, «*qeyd edir*» isə fəaliyyət komponentidir. Şagird ilk yaşayış məskənlərini kontur xəritədə qeyd etmək üçün ilkin biliklərə sahib olmalıdır. Daha sonra bu qeydetmə proseduru həyata keçirə bilər. Buradan aydın olur ki, bu standartın bilik kateqoriyası *proseduraldır*. Fəaliyyət hissəyə gəldikdə isə söhbət qeyd etməkdən gedirsə deməli burada hərəkət proses var. Bu səbəbdən bu alt standartın fəaliyyət hissəsi psixomotor bacarıq növünə aiddir.

3.2.1. *Ölkələri müxtəlif əlamətlərinə görə müqayisə edir.*

«*Ölkələri müxtəlif əlamətlərinə görə*» standartın bilik, «*müqayisə edir*» fəaliyyət hissəsidir. Bilik növü *prosedural*, fəaliyyət kateqoriyası isə *idraki*-dir.

3.2.2. *Kontur xəritədə Azərbaycanla həmsərhəd ölkələri qeyd edir.*

«*Kontur xəritədə Azərbaycanla həmsərhəd ölkələri*» məzmun standartının bilik hissəsidir. Kontur xəritədə Azərbaycanla qonşu olan ölkələri qeyd etmək üçün həmsərhəd ölkələr haqqında məlumatlı olmaq lazımdır. Bu məzmun standartının bilik kateqoriyası *prosedurala* uyğun gəlir. Fəaliyyət hissə isə bu standartda «*qeyd edir*»-dir. Məzmun standartında şagirdlərdən hərəkət bacarıq tələb olunduğundan burada fəaliyyət hissə *psixomotordur*.

3.2.3. *İnsanların təsərrüfat fəaliyyətini şərh edir.*

Bu məzmun standartında «*İnsanların təsərrüfat fəaliyyəti*» bilik komponentidir və deklorativ bilik növünə aiddir. «*Şərh edir*» fəaliyyət komponenti isə kateqoriyalardan *emosionala* aiddir.

3.2.4. *Mənimsəmə iqtisadiyyatından istehsal iqtisadiyyatına keçidi sxematik təsvir edir.*

Bilik komponenti burada «*Mənimsəmə iqtisadiyyatından istehsal iqtisadiyyatına keçid*»dir. Bu standartın reallaşdırılması üçün mənimsəmə iqtisadiyyatından istehsal iqtisadiyyatına keçidin proses algoritmini bilmək lazımdır. Buna görə də bu bilik komponenti kontekstual bilik növünə uyğun gəlir. «*Sxematik təsvir edir*» isə standartın fəaliyyət hissəsidir. Burada hərəkət bacarıqdan söhbət getdiyi üçün bu fəaliyyət komponenti *psixomotordur*.

3.2.5. *Ətraf mühitdə çirklənməyə məruz qalmış ərazilərin fotoalbomunu hazırlayır.*

Verilmiş alt standartın bilik komponenti «*Ətraf mühitdə çirklənməyə məruz qalmış ərazilərin fotoalbomu*»-dur. Bu bilik hissəsi *kontekstual* bilik növünə daxildir. Fəaliyyət hissə isə bu alt standartda «*hazırlayır*»-dir. Bu alt standartın fəaliyyət komponenti *psixomotor*-dur.

Cədvəl 2.

VI sinif cəmiyyət məzmun xəttinin alt standartlarının bilik və fəaliyyət baxımından təhlili

VI sinif			
Alt standartlar			
Bilik hissə	Bilik növü	Fəaliyyət hissə	Fəaliyyət növü
3.1.1. Dünya xalqlarının fərqli xüsusiyyətləri	Deklorativ	təsvir edir.	Emosional
3.1.2. Kontur xəritədə ilk yaşayış məntəqələri	Prosedural	qeyd edir.	Psixomotor
3.2.1. Ölkələri müxtəlif əlamətlərinə görə	Prosedural	müqayisə edir.	İdraki
3.2.2. Kontur xəritədə Azərbaycanla həmsərhəd ölkələri	Prosedural	qeyd edir.	Psixomotor
3.2.3. İnsanların təsərrüfat fəaliyyəti	Deklorativ	şərh edir.	Emosional
3.2.4. Mənim səmə iqtisadiyyatından istehsal iqtisadiyyatına keçidi	Kontekstual	sxematik təsvir edir.	Psixomotor
3.2.5. Ətraf mühitdə çirklənməyə məruz qalmış ərazilərin fotoalbomu	Kontekstual	hazırlayır.	Psixomotor

Cədvəl 3.

VII sinif cəmiyyət məzmun xəttinin alt standartlarının bilik və fəaliyyət baxımından təhlili

VII sinif			
Alt standartlar			
Bilik hissə	Bilik növü	Fəaliyyət hissə	Fəaliyyət növü
3.1.1. Əhalinin regionlar üzrə paylanması	Deklorativ	şərh edir	Emosional
3.1.2. Kontur xəritədə əhalinin sıx məskunlaşdığı əraziləri	Prosedural	qeyd edir	Psixomotor
3.2.1. Ölkələri tipoloji xüsusiyyətlərinə görə	Prosedural	təhlil edir	İdraki
3.2.2. Xəritə üzərində ölkələri tipoloji xüsusiyyətlərinə görə	Prosedural	qruplaşdırır	Psixomotor
3.2.3. Dünya təsərrüfatının quruluşuna təsir edən təbii və iqtisadi amilləri	Prosedural	şərh edir	Emosional
3.2.4. Dünya təsərrüfatının müasir modelinin sxemini	Kontekstual	tərtib edir	Psixomotor
3.2.5. Təbiətdən istifadə zamanı ekoloji gərginlik zonalarının nomenklaturasını (siyahısını)	Kontekstual	tərtib edir	Psixomotor

Cədvəl 4.

VIII sinif cəmiyyət məzmun xəttinin alt standartlarının bilik və fəaliyyət baxımından təhlili

VIII sinif			
Alt standartlar			
Bilik hissə	Bilik növü	Fəaliyyət hissə	Fəaliyyət növü
3.1.1. Əhalinin təbii və mexaniki hərəkətinin səbəbləri	Deklorativ	izah edir	İdraki
3.1.2. Əhalinin təbii artımına görə	Prosedural	hesablamalar aparır	Psixomotor
3.2.1. Ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə	Prosedural	təhlil edir	İdraki
3.2.2. Xəritə üzərində ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə	Prosedural	qruplaşdırır	Psixomotor
3.2.3. Təsərrüfatın inkişafında təbii ehtiyatların rolu	Prosedural	qiymətləndirir	İdraki
3.2.4. Təbii ehtiyatların təsnifatı	Kontekstual	sxemini qurur	Psixomotor
3.2.5. Ekoloji problemlərin insan həyatına təsiri	Prosedural	izah edir	İdraki

Cədvəl 5.

IX sinif cəmiyyət məzmun xəttinin alt standartlarının bilik və fəaliyyət baxımından təhlili

IX sinif			
Alt standartlar			
Bilik hissə	Bilik növü	Fəaliyyət hissə	Fəaliyyət növü
3.1.1. Əhalinin artım dinamikasını ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə	Prosedural	əlaqələndirir	İdraki
3.1.2. Topladığı məlumatlar əsasında	Prosedural	hesablamalar aparır	Psixomotor
3.2.1. Ölkələrin inkişafını tarixi-coğrafi baxımdan	Prosedural	təhlil edir	İdraki
3.2.2. Tarixi-coğrafi regionları kontur xəritədə	Prosedural	qeyd edir	Psixomotor
3.2.3. Təsərrüfat sahələri	Deklorativ	səciyyəsinə verir	İdraki
3.2.4. Təsərrüfat sahələrinin yerləşməsinin əlaqə prinsipləri	Kontekstual	sxemlərini qurur	Psixomotor
3.2.5. Ətraf mühitdə yaranmış ekoloji vəziyyəti	Kontekstual	qiymətləndirir	İdraki

Cədvəl 6.

X sinif cəmiyyət məzmun xəttinin alt standartlarının bilik və fəaliyyət baxımından təhlili

X sinif			
Alt standartlar			
Bilik hissə	Bilik növü	Fəaliyyət hissə	Fəaliyyət növü
3.1.1. Əhalinin təbii artımının yaratdığı problemləri	Prosedural	təhlil edir	İdraki
3.1.2. Əhalinin sıxlığını, nəticələrini	Prosedural	hesablayır, təqdim edir	Psixomotor
3.2.1. Ölkələrin geosiyasi mövqeyini	Prosedural	qiymətləndirir	İdraki
3.2.2. Siyasi münaqişələrin xəritədə yaratdığı dəyişiklikləri	Prosedural	qeyd edir	Psixomotor
3.2.3. ETİ-nin təsərrüfatların ərazi və sahəvi strukturuna təsirini	Prosedural	qiymətləndirir	İdraki
3.2.4. ETİ-nin təsərrüfat sahələrinə təsiri	Kontekstual	sxemini qurur	Psixomotor
3.2.5. Qlobal ekoloji problemlərin yaranmasında antropogen təsirin rolunu	Prosedural	qiymətləndirir	İdraki

Cədvəl 7.

XI sinif cəmiyyət məzmun xəttinin alt standartlarının bilik və fəaliyyət baxımından təhlili

XI sinif			
Alt standartlar			
Bilik hissə	Bilik növü	Fəaliyyət hissə	Fəaliyyət növü
3.1.1. Əhalinin tərkibini	Prosedural	təhlil edir.	İdraki
3.1.2. Əhalinin tərkibinə aid sxemlər, diaqramlar	Kontekstual	hazırlayır.	Psixomotor
3.2.1. Beynəlxalq inteqrasiyanın ölkələrin siyasi həyatında rolunu	Prosedural	qiymətləndirir	İdraki
3.2.2. Xəritə üzərində inteqrasiyaya aid olan ölkələri	Kontekstual	qruplaşdırır.	Psixomotor
3.2.3. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ölkələrin inkişafındakı roluna dair	Kontekstual	təqdimatlar edir.	Psixomotor
3.2.4. İqtisadi göstəricilərə əsasən	Kontekstual	hesablamalar aparır, sxem və diaqramlar qurur.	Psixomotor
3.2.5. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında ekoloji tarazlığın qorunmasını	Kontekstual	proqnozlaşdırır.	İdraki

Ədəbiyyat

1. N.S. Seyfullayeva: Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı 2011
2. Z.Veysova: Ümumi orta təhsil səviyyəsi üzrə yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi. Bakı, 2013.
3. unt.unice.fr/uoh/learn_teach_FL/affiche_theorie.php?id_concept=90
4. school10.edu.yar.ru/svedeniya_ob_obrazovatelnoy_organizatsii/obrazovatelnie_standarti/index.html
5. www.mineducacion.gov.co/1621/article-79409.html
6. www.curriculumnacional.cl/614/w3-article-33859.html
7. intef.es/recursos-educativos/educacion-digital-de-calidad/estandares-educativos/

Mühəndis qurğuların tikintisində geodeziya işlərinin xüsusiyyətləri

Yaqublu Təbriz Rasim oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər : tex.ü.f.d. Bağmanov Z.A.

E-mail: ahmedlisakina7@gmail.com

Texnoloji avadanlıqların quraşdırılması zamanı geodeziya bölgü işləri yüksək dəqiqliklə icra edilməlidir, avadanlıqların quraşdırma şəraitindən asılı olaraq dəqiqlik 1-2 mm-dən 0,1-0,01mm-ə qədər dəyişə bilər.

Avadanlıqların qurulması quraşdırma oxlarına nəzarət yerinə yetirir, sonuncular quraşdırılan aqreqatların oxları ilə üst-üstə düşür və ya onlara paralel yerləşdirilir. Quraşdırma oxu xüsusi nişanlarla bərkidilir, sonuncuların vəziyyəti plan geodeziya əsasına nisbətən təyin olunur. Texnoloji avadanlıqların qurulması geodeziya işlərinin icrasında ən dəqiq ölçmələri tələb edir, quraşdırma oxları fundamental nişanlarla bərkidilir, sonuncular ana süxurlara qədər salınır. Digər hallarda daha sadə tipli nişanlar istifadə edilir: metal markalar, müxtəlif formalı dəmir bəndlər, lövhələr. Bu nişanlar özülün daxilində betonlanır və quraşdırma oxlarının vəziyyəti üzərində polad qələmucu ilə təsbit edilir. İnşaat konstruksiyalarının quraşdırılmasında aşağıdakı əsas müddəalar yerinə yetirilməlidir:

1. İnşaat konstruksiyalarının növləri. Mülkü və sənaye qurğularının, həmçinin texniki avadanlıqların quraşdırılmasında montaj işlərinin görülməsi müxtəlif geodezik ölçmələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır. Quraşdırmanın çoxşaxəli olması və onların yüksəldilməsi geodeziya ölçmələrinin müxtəlif üsullarla və cihazlarla yerinə yetirilməsini tələb edir. Lakin, geodeziya ölçmə sənayesinin prinsipləri ümumi geodeziya qaydalarına riayət etməklə, montajın ayrı-ayrı etapları ardıcıl yerinə yetirilməlidir. Hazırlıq ərəfəsində başlanğıc bölmənin əsas müddəaları: dayaq müstəvisinin proyektə uyğun olaraq qoyulan hissələr müfəssəl yoxlanılmalıdır; zəruri olan halda onların proyekt səviyyəsinə qədər yoxlanılması ardıcılığı ilə yerinə yetirilməlidir. İnşaat konstruksiyalarının montajı bina və tikililərin daşıyıcı elementlərinin proyekt üzrə ardıcıl quraşdırılmasına diqqət verilməlidir. Texniki avadanlıqların proyektəki yerində yoxlanılıb və uyğun yerdə düzəldilməsi montaj zamanı mütləq nəzərə alınmalıdır [1, 3].

İşin hər bir etasında və texnoloji əməliyyatlarda geodezik şəkildə yerinə yetirilməlidir ki, bu da nəinki quraşdırılan elementlərin faktik vəziyyətini nəzərə almalıdır, eyni zamanda tələb olunan dəqiqliyə çatmaq üçün montaj prosesinin tənzimlənməsinə nəzarət etməlidir. İşin gedişi zamanı konstruksiyaların montaj edilməsi prosesində konstruksiya və avadanlıqların düzəldilməsi məqsədi ilə onların deformasiyasına nəzarət edilməlidir.

İnşaat konstruksiyalarının və texnoloji avadanlıqların montaj edilməsi üçün qaydaya görə proyekt oxları deyil, konstruksiya və avadanlıqların oturacaq müstəvilərinə paralel olan xətlərdən istifadə edilir. Bu zaman onlardan istifadə yalnız düşüncə ilə deyil, hətta periodik olaraq düzəldilmə və deformasiya olunmaya müntəzəm nəzarət olunmalıdır. Bundan başqa paralellərin vəziyyəti elə olmalıdır ki, ölçmələrin aparılmasını görmək mümkün olsun. Paralellərin vəziyyəti uyğun çertyojların diqqətlə öyrənilməsindən sonra seçilməlidir. Montaj zamanı geo-

dezik işlərin aparılmasında ilk növbədə proyektlərin işlək və texnoloji çertyojlarından istifadə edilir. Genişləndirilmiş oxların yerləşdirilməsi planı, qurğuların planlaşdırılması və kəsilməsi, montaj sxemləri və xəritələr, kəsişmə xəttləri və təchizat avadanlıqları [2, 4].

2. İnşaat konstruksiyalarının quraşdırılmasında geodeziya təminatının ümumi prinsipləri. Bina və qurğuların tikintisinin əsas mərhələlərindən biri inşaat konstruksiyalarının quraşdırılmasıdır. Binanın möhkəmliyi, binanın istismarı prosesində müxtəlif avadanlıqların normal işləməsi inşaat konstruksiyalarının layihə vəziyyətində quraşdırılma dəqiqliyindən asılıdır. Ona görə də tikinti prosesində inşaat konstruksiyalarının düzgün quraşdırılmasında geodezi nəzarətə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Tikinti quraşdırma işlərinin ayrı-ayrı mərhələlərində bu işlərin dəqiqliyinə geodezi nəzarət texniki texniki şərtlərdə verilmiş müddəalara əsaslanmalıdır. Tədqiqatlardan müəyyən olunmuşdur ki, konstruksiya elementlərinin vəziyyətinin geodezi yolla təyin olunmasının m orta xətası δ müsaid xətasının $1/5$ -nə bərabər olmalıdır: yəni $m = 0,20\delta$ şərti ödənməlidir. Bina və qurğuların tikintisi prosesində inşaat konstruksiyalarının qurulması üçün aparılan geodeziya işlərini aşağıdakı etaplarla aparmaq olar: həndəsi parametrlərə nəzarət və konstruksiya elementlərinin bölgüsü, müfəssəl bölgü işləri, konstruksiyaların quraşdırılması zamanı onun ölçülərinin plan və yüksəklik cəhətdən yoxlanılması. Qurğuların formalarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, tələb olunan dəqiqlik və şərtlər, konstruksiyaların montajının ümumi geodezik prinsipləri aşağıdakı şərtləri ödəməlidir: -konstruksiyaların və avadanlıqların quraşdırılması və yoxlanılması naturada genişləndirilmiş və texnoloji oxlara və ya onlara paralel olan xətlərə görə yerinə yetirilir; -montaj şərtləri (sahənin yüklənməsi, yaxınlaşma rahatlığı, hava şəraiti, görmə və s.) verilmiş dəqiqliklə müxtəlif ölçmə üsullarının tətbiqi ilə yerinə yetirilməlidir; -tətbiq edilən üsullar həll edilən məsələyə və dəqiqliyə uyğun gəlməlidir; montaj obyektinə üçün onun həndəsi və texnoloji oxları təyin edilməli, həmçinin səthin düzəldilməsi montaj dəqiqliyinə uyğun gəlməlidir; dəqiq, daha doğrusu lap dəqiq quraşdırma işlərini iki mərhələdə keçirmək məsləhət görülür: ilk növbədə təqribi dəqiqliklə və nəhayət verilmiş proyekt dəqiqliyinə görə. Son mərhələdə cihazların iş diapozonunu azaltmağa, dəqiqli artırmağa, işlərin təşkilini yaxşılaşdırmağa imkan yaradır; -geodeziya işlərini yerinə yetirmək üçün imkan daxilində, seriyalı cihaz və avadanlıqlardan; zərurət olduqda isə xüsusi cihazlardan istifadə edilməlidir [2].

3. Quraşdırma işlərinə qoyulan dəqiqlik tələbləri. Quraşdırma işlərinə qoyulan geodezik dəqiqlik tələbləri əsasən proyekt və normativ sənədlərlə təyin edilir. İnşaat konstruksiyalarına qoyulan dəqiqliyin norması dövlət normativ sənədlərində öz əksini tapmışdır. Əsas texnoloji avadanlıqların dəqiqlik xarakteristikaları istismar parametrlərinə qoyulan dəqiqliklə təyin edilir. Bəzən proyekt və normativ sənədlərdə geodezik işlərin norması aşkar şəkildə yerinə yetirilmədiyindən onları hesablama yolu ilə almaq lazımgəlir ki, bu zaman montaj işlərindən istifadə etmək lazımdır [1, 2].

Montaj işlərinə qoyulan tələblərin geodezik dəqiqliyinin müxtəlif olmasına baxmayaraq, onları ümumiləşmiş orta kvadratik səhvlərlə xarakterizə etmək olar: inşaat konstruksiyalarının montajı zamanı – **1-5 mm**; zavod texnoloji avadanlıqların quraşdırılması zamanı - **0,5-1,0 mm**; yüksək dəqiqlikli unikal qurğuların avadanlıqlarının quraşdırılması zamanı - 0,05-0,2 mm [2, 3, 4].

Konstruksiya və avadanlıqlarda həndəsi və texnoloji oxların nişanlanması rəngləmə və ya xüsusi işarələr vasitəsi ilə həyata keçirilir. İşarələr bir qayda olaraq yüksək dəqiqliklə texnoloji avadanlıqların üzərinə bərkidilir [2, 3].

Ədəbiyyat

1. Ключин Е.Б., Киселев М.И., Михелев Д.Ш., Фельдман В.Д. Инженерная геодезия, Москва, «Высшая школа», 2001.
2. Большаков В.Д. Маркузе Ю.И. Практикум по теории математической обработки геодезических измерений. М., Недра, 1983.
3. Mütəllimov A.M., Qəniyeva S.A., Qaziyeva P.C. Tətbiqi geodeziya, Bakı, 2016.
4. Qəniyeva S.A. Mühəndis geodeziyası, Bakı, "Elm və təhsil", 2011.

Yerin fiqurunun öyrənilmə tarixi (qədim zamanlardan intibah dövrünədək)

Yaqubova Fidan Rəşad qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs bakalavr

Elmi rəhbər: prof. Qocamanov M.H.

E-mail: fidanyaqubova777@gmail.com

Yer planetinin həqiqi forma və ölçülərinin təyin edilməsi məsələsi təbiət elmləri üçün vacib problemlərdən biridir və qədim zamanlardan insanları düşündürmüşdür. Ümumi halda “Yerin fiqurunun öyrənilməsi” məsələsini 4 tarixi dövrə ayırmaq olar.

1. Qədim zamanlardan intibah dövrünədək(17-ci əsr).
2. 17-ci əsrdən 19-cu əsrin ortalarına qədər olan dövr.
3. 19-cu əsrin ortalarından 20-ci əsrin 40-ci illərinədək olan dövr.
4. 20-ci əsrin 40-ci illərindən müasir dövrümüzədək olan dövr.

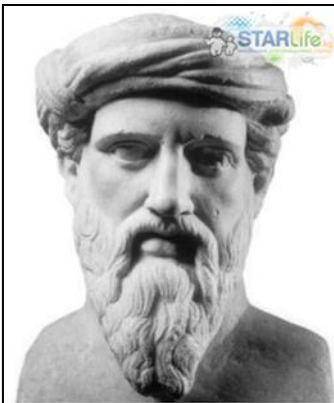
1-ci dövrdə Yerin fiquru olaraq kürə qəbul edilmişdir. 2-ci dövrdə Yerin fiquru artıq qütblərdən basıq fırlanma ellipsoidi ilə təsvir edilmişdir. 3-cü dövrdə Yerin fiquru üçoxlu ellipsoidlə göstərildi. 4.Müasir dövrdə isə yerin fiqurunun onun fiziki səthi ilə əhatələnmiş mürəkkəb quruluşa malik fiqurla ifadə edirdilər.

Qədim Misirdə Yer haqqında təsəvvür

Məlum olduğu kimi qədim zamanlardan yerin forması haqqında çoxsaylı əfsanələr mövcud olmuşdur. Qədim Ərəbistanda yer planetini 3 fil üzərində, onların isə tısağının üzərində yerləşən müstəvi səthə malik böyük ölçülü lövhənin (boşqab) üzərində yerləşmiş cisim əfsanəsi yaratmışdılar.

Zəlzələlər baş verdikdə, həmin hadisələri qədim insanlar suda üzən həmin tısağaların hərəkət etməsi kimi yazırdılar. Yerin formasının kürəşəkilli olması haqqında ilk elmi fərziyyə e.ə 6-cı əsrdə böyük yunan alimi Pifaqor tərəfindən söylənilmişdir. Lakin, onun bu fərziyyəsi ümumi məntiqi düşüncənin məhsulu idi.

Pifoqor (B.e.ə. VI əsr)

zıyyəsi ümumi məntiqi düşüncənin məhsulu idi.

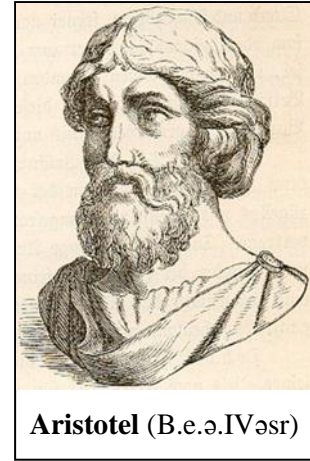
O hesab edirdi ki, təbiətdə hər nə varsa hər şey bütöv yəni tam formalaşmış olmalıdır. O cümlədən, yer planeti də tamamlanmış bir həndəsi fiqur şəklində olmalıdır. Belə mükəmməl həndəsi fiqurlardan biri kürədir. Ona görə də Pifaqor Yerin Kürə şəkilli olması haqqında fərziyyəsini irəli sürmüşdür.

Bu fərziyyənin irəli sürülməsindən sonra onun tətbiq edilməsi istiqamətində çoxsaylı təşəbbüslər olmuşdur. Lakin, elmi əsaslara söykənən Yerin kürə şəkilli olmasının isbatı e.ə 4-cü əsrdə digər böyük Yunan mütəfəkkiri Aristotel tərəfindən həyata keçirilmişdir. O bu fərziyyənin doğruluğunu aşağıdakı dəlillərlə göstərmişdir. Dənizdə gəminin əvvəlcə aşağı hissəsinin, sonra isə yuxarı hissəsinin gəmi hərəkət etdikcə yoxa çıxması ona əsas vermişdir

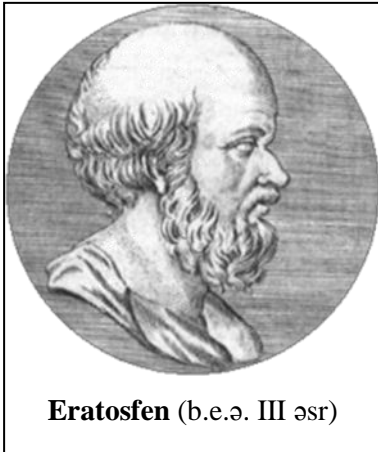
ki, yer planeti hər yerdə qabarıq cismdir. Bir başqa dəlil olaraq o ay tutulmalarını müşahidə edərkən yer tərəfindən ay ətrafında yaranan kölgənin ay planetini örtməsi ilə göstərmişdir ki, yerin kölgəsinin ay üzərinə hansı tərəfdən düşməsinə baxmayaraq, kölgənin forması dairəvi şəkildə olur və Aristotel belə görünüşlərdən belə fikrə gəlir ki, yalnız qabarıq şəkildə malik kürə dairəvi kölgələr yarada bilər. Hətta Aristotel yer kürəsinin dairəsi haqqında fikir söyləmişdir. O bu rəqəmin 400000 stade olmasını göstərmişdir. Stade Qədim Misir və Yunanıstanda ölçü vahididir. Bunun təxminən uzunluğu 158-185m aralığındadır. Lakin, dəqiq uzunluğu

haqqında məlumat yoxdur. Yunanlar stade dedikdə insanların günəşin çıxması zamanı, yəni onun diskinin görünməsi ilə horizontda tam görünüşü anındakı ötən dövr ərzində insanların sərbəst addımlarla gedə biləcəyi məsafədir. Aristotel eyni zamanda yerin kürə şəkilli olmasını, həmçinin qütblərin hündürlüyünün şimaldan cənub istiqamətində hərəkət zamanı dəyişməsilə də izah etmişdir.

Bu deyilənlərlə yanaşı yerin fiqurunun öyrənilməsi tarixində ilk tarixi nəticə yəni onun radiusunun təyin edilməsi və bununlada yerin kürə şəkilli olmasının təcrübi təsdiqi e.ə 3-cü əsrdə yaşamış böyük yunan riyaziyyatçısı və coğrafiyaçı alimi Eratosfenə məxsusdur. O, bu böyük kəşfi yaşadığı İskəndəriyyə şəhəri yaxınlığında apardığı eksperimentlə əldə etmişdir. Onun eksperimentinin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir.

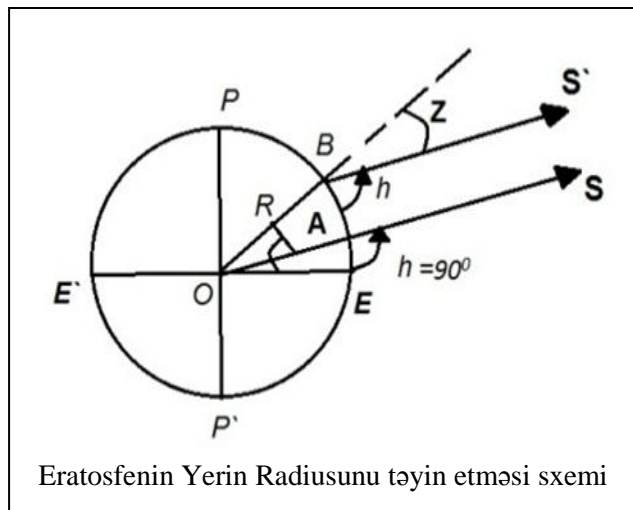
Aristotel (B.e.ə.IVəsrf)

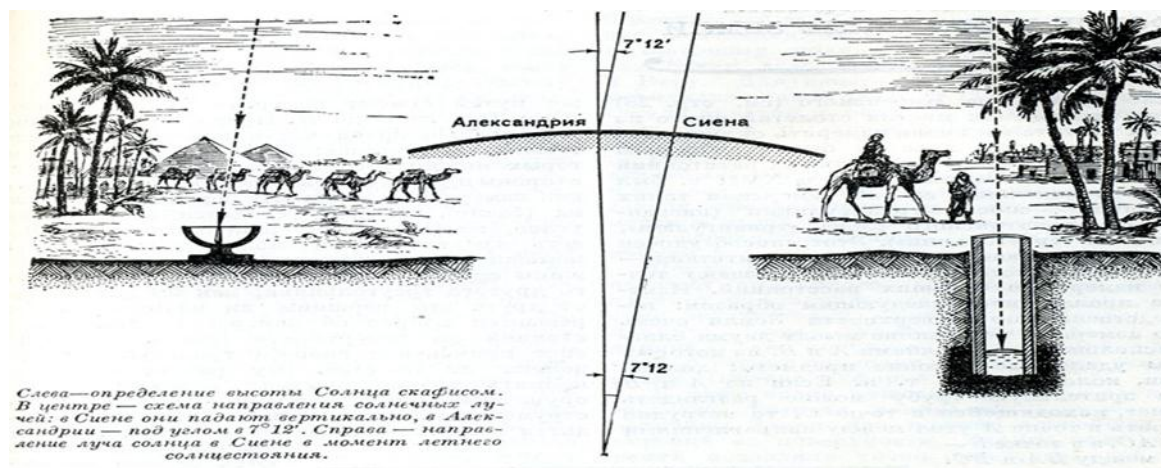
Eratosfen (b.e.ə. III əsr)

Eratosfen bilirdi ki, 21 iyunda günorta vaxtı günəş zenitdə olur və Sien (Asuan) İskəndəriyyə şəhəri ilə eyni meridianda yerləşir. Günorta vaxtı günəşin zenitdə olduğu zaman onun təsviri hətta dərin quyularda görünür və quyudan kənarında kölgə əmələ gəlmir. Günəşin belə bir vəziyyətdə onun horizont müstəvisinə nəzərən qalxması və ya yüksəkliyi 90° təşkil edir. Başqa sözlə desək zenitdən ölçülən zenit bucağı məsafəsi 0° -ə bərabər olur. Günəşin Sien şəhərində zenitdə olduğu zaman İskəndəriyyə şəhərində günəş zenitə nəzərən 90° -dən fərqli bucaq altında görünür. Eratosfen o dövrün Skafis adlanan bucaqölçmə aləti ilə günəşin Siendə zenitdə olduğu anda İskəndəriyyədə malik olduğu yüksəklik bucağını ölçə bilmişdir. Skafis yarım dairəvi kasa şəklində malik bucaqölçən alət olub, xüsusi bölgülərlə cizgilənmişdir və onun kənarında bərkidilmiş mil (mismarşəkilli) parçasından düşən kölgənin skafis ölçüsü üzərinə, hansı skafis bölgüsü üzərinə düşməsi ilə bucağın qiymətini təyin etmişdir. Eratosfenin eksperimenti zamanı İskəndəriyyədə günəşin düşmə bucağı $82^{\circ}48'$ təşkil etmişdir. Qəbul etsək ki, Siyen eləcədə İskəndəriyyə şəhərinə günəşdən düşən şualar sonsuzluqdan gəldiyinə görə onları paralel qəbul etmək olar. Belə olan halda 2 məntəqə arasındakı coğrafi enliklər fərqi onlar arasındakı zenit bucağının fərqi ilə bərabər olacaqdır.

Beləliklə, 2 məntəqə arasındakı coğrafi enliyin fərqi $7^{\circ}12'$ təşkil edir. Yer radiusunu təyin etmək üçün həmçinin bu 2 şəhər arasında məsafəni, yəni yer qövsünün uzunluğunu bilmək lazım idi. Eratosfen məsafəni təyin etmək üçün Sien şəhəri ilə İskəndəriyyə arasında ticarətlə məşğul olan tacirlərlə dəvələrlə karvan səfəri edərkən sərf olunan vaxtı müəyyən etmişdir və dəvənin addımının uzunluğunu bilməklə bu şəhərlər arasındakı məsafənin 5000 yunan stade olduğunu hesablamışdır. Beləliklə, bu şəhərlər arasında coğrafi enliklər fərqi və onlar arasındakı məsafəni kürənin qövsü kimi qəbul edərək yerin radiusunu hesablamışdır. Alınmış nəticə müasir nəticələrlə müqayisədə 100km fərqlənir (Müasir nəticəyə görə 1° -lik qövsün uzunluğu 6371m, Eratosfenə görə 6271m). Eratosfenin əsaslandığı üsül qövs üsülü adlanır və indiki dövrdə tətbiq tapmaqdadır.

Eratosfenin Yerin Radiusunu təyin etməsi sxemi

Məsafənin dəvə addımları ilə ölçülməsi

Qövs üsulu Eratosfen tərəfindən 2 mərhələdə yerinə yetirilmişdir. 1-ci mərhələdə meridian qövsünün uc nöqtələrinin coğrafi enlik qiymətlərinin fərqi təyini delta fi, 2-ci mərhələdə isə məntəqələr arasındakı qövsün uzunluğunun tapılması.

Eratosfendən sonra ərəblər və yunanlarda yerin ölçülərini təyin etmək cəhdləri etmişlər lakin, əhəmiyyətli nəticələr əldə edilməmişdir. Yalnız təxminən 10 əsr keçdikdən sonra bizim eramızın 827-ci ilində Ərəb Xilafətinin xəlifəsi Əl Mamunun dövründə və onun oğlu Ər Rəşidin dövründə Mesopatamiyada kifayət dərəcədə dəqiqliyə malik nəticələr alınmışdır. 35⁰-lik coğrafi enlikdə meridian üzrə şimal və cənub istiqamətlərində 1⁰-lik qövsün uzunluğu təyin edilmişdir. Onun uzunluğu 111,8 km alınmışdır. Müasir nəticələrə görə isə həmin qövsün uzunluğu 110,95km təşkil edir. Yəni təyin etmənin səhvi təxminən 1% təşkil edir. Bu kifayət dərəcədə yüksək nəticə intibah dövrünədək dəyişməz qalmışdır. Digər tərəfdən orta əsrlərdə kilsə qanunlarının tələblərinə görə yer və günəş sistemi haqqında doğru bilik və təsəvvürlərə qadağa olduğuna görə, dahi astronom və alimlərin təqiblərə məruz qaldığına görə Yunan və Ərəb elmi unuduldu. Bu sahədə oyanış yalnız intibah dövrünədək canlanmağa başlandı. Yer inqurrunun intibah dövründə öyrənilməsinə dair məlumatlar növbəti məqaləmizdə yer alacaqdır.

Şirvan düzü landşaftlarına şoran torpaqların təsirinin aqroekoloji qiymətləndirilməsi

Zaliyeva Sonaxanım Niyazi qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr
Elmi rəhbər: prof. Y.Ə. Qəribov
E-mail: sonazva@gmail.com

Şirvan düzü aqrolandşaftlarında 2012-2015 -ci illərdə aparılan elmi-tədqiqat işləri nəticəsində ərazidə yayılan şoran torpaqların yayılma arealı müəyyən edilmişdir. Ərazidə yayılan şoran torpaqların aqrolandşaft bitkilərinə təsiri araşdırılaraq konkret elmi dəlillərə əsaslanan tövsiyə xarakterli təkliflər verilir. Coğrafi İnformasiya Sistemləri (GIS) kompüter programından istifadə edilməklə orta miqyaslı "Şirvan düzündə qrunut sularının səviyyəsinin aqrolandşaftlar üzrə paylanma xəritəsi" tərtib edilmişdir.

Açar sözlər: şoran torpaqlar, toksiki duzlar, meliorasiya

Mövzunun aktuallığı. Respublikamızın ən qiymətli kənd təsərrüfatı obyektlərindən biri olan və əlverişli təbii şəraitə malik, intensiv suvarılmanın tətbiq edildiyi quraq ərazilərdən biri də Şirvan düzüdür. Şirvan düzü uzun illər respublika ərazisində antropogen təsirlərə daha çox məruz qalan ərazilərdən biri kimi səciyyəlidir. Burada aqrolandşaftların inkişafına maneçilik törədən əsas səbəblər ərazidə yayılmış torpaqların duzluluğu və yüksək dərəcədə minerallığa

malik olan qrunut sularının səviyyəsinin yer səthinə çox yaxın olmasıdır. Uzun illər ərzində suvarmanın geniş tətbiqi tədqiqat ərazisinin qrunut sularının səviyyə tərəddüdünə, kimyəvi tərkibinə və dərinliyinə görə qrunut sularının yayılma arealına öz təsirini göstərmişdir ki, bu da ərazidə torpaqların şoranlaşmasına gətirib çıxarır. Tədqiqat ərazisində baş verən bu dəyişikliklər öz növbəsində ərazidə yayılan aqrolandşaftların formalaşmasına və inkişafına təsirsiz qalmamışdır. Son zamanlar şoran torpaqların ərazisinin genişlənməsi aqrolandşaftların inkişafına, məhsuldarlığına təsiri daha da intensivləşmişdir.

Şirvan düzündə yayılan toksiki duzlar aqrolandşaftların məhsuldarlığını azaltmaqla bərabər eyni zamanda canlıların qida zəncirinə müxtəlif yollarla daxil olur ki, bu da həmin ərazilərdəki bitkilərdə, heyvanlarda və xüsusən də insanlarda bir sıra xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur.

Tədqiqatın metodikası. 2012-2015-ci illərdə Şirvan düzü aqrolandşaftlarında apardığımız çöl işləri zamanı tədqiqat ərazisində 38 torpaq kəsimi qoyulmuş, kəsirlərin qoyulduğu yerlərdə torpaq nümunələri ilə yanaşı mümkün olan yerlərdən bitki və su nümunələri də götürülmüşdür. Müxtəlif nümunələrin analizi landşaft komponentlərinin əlaqəli və müqayisəli analizi metodundan istifadə edilərək aparılmışdır. Bu analizlərə əsasən Şirvan düzü aqrolandşaftlarında şoran ərazilərin paylanma qanunauyğunluqlarında son dövrlərdə ciddi dəyişiklik aşkar edilmiş, alınan faktiki materiallar əsasında ilk dəfə olaraq tədqiqat ərazisi üçün Coğrafi İnformasiya Sistemləri (GIS) kompüter proqramından istifadə edilməklə orta miqyaslı “Şirvan düzünün şoran torpaqları xəritəsi” tərtib edilmişdir.

Tədqiqatın məzmunu. Şirvan düzünün şoran torpaqlarında uzun illər müxtəlif tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu sahədə H.Əliyevin, M.Abduevin, B.Budaqovun, Q.Əzizovun, Y.Qəribovun və başqa alimlərimizin böyük xidmətləri olmuşdur.

Şirvan düzündə səthinə duz ağartıları çıxmış şoranlıqlar üstünlük təşkil edir. Tədqiqat ərazisində mövcud olan şoranlıqlar duzlu qrunut sularının təsirindən, eləcə də kənar sahələrdən duzların küləklər vasitəsilə miqrasiyası nəticəsində yaranır. Torpaqların şoranlaşması kənd təsərrüfatı bitkilərinə mənfi təsir göstərir. Şoranlaşma torpaq məhlulunda osmatik təzyiqin yüksəlməsi, torpağın su-fiziki xassələrinin pisləşməsi, toksiki duz tərkibinin qatılığı, həmçinin bor birləşmələrinin yüksək konsentrasiyası ilə əlaqədardır.

Şirvan düzü aqrolandşaftlarında istər torpaqda istərsə də sularda duzların mənbəyi müxtəlifdir. Bu aqrolandşaftların inkişafına daha çox təsir göstərən müxtəlif minerallarla zəngin olan qrunut sularıdır. Aqrolandşaftda, o cümlədən suda və torpaqda duzların əsas mənbəyi duzlu dağ süxurları (ana süxurlar) hesab olunur. Az miqdarda duzlar torpağın səthinə halofit bitkilərin töküntüsündən də daxil ola bilər. Suvarılan massivlərdə isə torpaqda duzların əsas mənbəyi suvarma suyudur. Aparılan analizlərə əsasən Şirvan düzü aqrolandşaftlarında qrunut və suvarma sularının kimyəvi tərkibi müəyyən edilmiş, alınan faktiki materiallar və Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Milli Geoloji-Kəşfiyyat Xidməti Geoekoloji Monitoring Mərkəzinin 2005-2008-ci illərdə Respublika ərazisində yeraltı suların monitorinqinin məlumat bazası əsasında R.B. Həsənov, P.V. Qasimovanın tərtib etdiyi xəritədən istifadə edilərək ilk dəfə olaraq tədqiqat ərazisi üçün, ArcGIS (Coğrafi İnformasiya Sistemləri), Arc View, Arc Info, Google Earth, Google Map, SASPlanet, SASGIS, NetCAD kompüter proqramından istifadə edilməklə orta miqyaslı “Şirvan düzündə qrunut sularının səviyyəsinin aqrolandşaftlar üzrə paylanma xəritəsi” tərtib edilmişdir.

Şirvan düzü şoran torpaqlarını əmələgəlmə şəraiti və morfoloji quruluşuna görə 3 qrupa bölmək olar: 1) Yumşaq (qabarıq) şoran torpaqlar, 2) çəmən şoran torpaqlar, 3) qaysaq şoran torpaqlar. Yumşaq şoran torpaqlar başlıca olaraq, Şirvan düzünün qərb hissəsində yayılmışdır. Belə torpaqlar xüsusilə Ağdaş və Ucar rayonlarında, dəmiryol boyu yaxınlığında və Kür çayı sahili boyunda çox sahəni əhatə edir. Bu torpaqlara ayrı-ayrı ləkələr şəklində düzənliyin şərq hissəsində Qarasu ətrafında və Muğanlı kəndi yaxınlığında təsadüf edilir.

Qaysaq şoran torpaqlar Şirvan düzünün Göyçay, Ucar, Ağdaş, Kürdəmir və Zərdab rayonları ərazisində ayrı-ayrı ləkələr şəklində yayılmışdır.

Bataqlı torpaqlar çox şorlaşmış olduqlarına görə bunlar şoranlı bataqlı torpaqlar adını almışlar. Şoranlı bataqlı torpaqlar mexaniki tərkiblərinə görə gilli və ağır gilli torpaq qrupuna daxildir. Suda asan həll ola bilən duzların kimyəvi tərkibinə görə Şirvan düzü şorlaşmış torpaqlarını aşağıdakı növlərə bölmək olar:

- ✓ Karbonatlı şorlaşmış torpaqlar düzün şimal hissəsində yayılmışdır və xeyli sahədə Kürdəmir rayonu ərazisində də təsadüf edilir. Belə torpaqların 1-1,5 m-lik qatında suda asan həll ola bilən duzların miqdarı 0,1-0,2%, bəzi hallarda isə 0,3-0,4%-ə çatır. Bu qatdan aşağı duzların miqdarı artaraq 1-2%-ə çatır.
- ✓ Sulfatlı şorlaşmış torpaqlar çayların gətirmə konuslarının yuxarı və orta hissəsini və Qaraməryəm muldasını əhatə edir. Burada müxtəlif dərəcədə şorlaşmış torpaqlara təsadüf edilir. Bunların çoxu şoranvari və şoranlı torpaqlardan ibarətdir. Duzların kimyəvi tərkibində natrium-sulfat üstünlük təşkil edir.
- ✓ Xloridli şorlaşmış torpaqlar torpaqlar şirvan düzündə xeyli sahəni əhatə edir və ən çox düzün şərq ucqarında daha geniş yayılmışdır. Burada bəzi sahələrdə torpaqlar natrium-xlorid duzları ilə şorlaşmışlar.
- ✓ Qarışıq duzlarla şorlaşmış torpaqlar düzənliyin Qarasu ətrafı sahəsini əhatə edir. Bu sahənin torpaqları çox müxtəlif kimyəvi tərkibli duzlarla şorlaşmalarına görə fərqlənirlər. Burada həm sulfatlı-xloridli, yaxud sulfatlı-karbonatlı-xloridli duzlarla şorlaşmış torpaqlar vardır. Həmin torpaqlar duzlarının kationlarına görə də müxtəliflik təşkil edirlər.

Şorlaşmış torpaqları meliorasiyası (yaxşılaşdırılması). Yuxarıda qeyd etdik ki, torpaqların şorlaşmasına başlıca səbəb duzlu qrunut sularının yerin üst qatına qədər qalxmasıdır. Bu isə suvarma rayonlarında suvarma qaydaları pozulub su itkisinə yol verilməsi nəticəsində baş verir. Ona görə də şorlaşmanın qarşısını almaq üçün birinci növbədə suvarma işlərində su itkisinə qarşı mübarizə aparılmalıdır. Bunu suvarma suyuna qənaət etməklə yerinə yetirmək olar. Suvarmada su itkisinin qarşısını almaq üçün ərazidə impuls, damcı şırım üsulundan istifadə etmək əlverişlidir. Əkin sahəsini şırımlar vasitəsilə suvararkən torpağın strukturu pozulmur. Qaysaq əmələ gətirən duzlaşmanın nisbətən azaldılması məqsədilə Türyançaya axıdılan səth sularının tərkibindəki duzların çay yaxınlığında süni şəkildə yaradılan kiçik gölməçələrdə çökdürülməsi məqsədəuyğun olardı. Eyni zamanda şor qrunut sularının çaya axıdılmasının qarşısı da alınmalıdır.

Şorakət torpaqların əmələgəlmə şəraiti və xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onları yaxşılaşdırmaq və münbitliyini artırmaq məqsədilə əsasən aşağıdakı üsullardan istifadə olunur. 1. *Kimyəvi meliorasiya üsulu.* Bu halda torpağın uducu kompleksində olan natrium ionunu və torpağın qələviliyinə ekvivalent miqdarda kimyəvi meliorantlar verilir ; 2. *Aqrobioloji üsul.* Bu halda aqronomik və bioloji tədbirlər kompleksi tətbiq edilir (dərın şum və plantaj vasitəsilə gips və kalsium-karbonat olan qatlardan istifadə edilir, onların həll olunması təmin edilir).

Nəticə və təkliflər. Ərazi torpaqlarında müxtəlif duzların aqrolandşaftların inkişafına təsirini azaltmaq üçün müxtəlif meliorativ tədbirlər həyata keçirilməlidir. Məsələn, kollektorlar təmizlənməli, təmizlənmən zaman yüksək dərəcədə minerallaşmış duzlu süxur qatları nisbətən alçaq ərazilərə tökülməli, ərazidə aparılan yol tikintisi zamanı böyük ərazilərdə aparılan torpaq qazıntı işləri zamanı yaranan dərın çökəkliklər doldurulmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abduev M.R. “Şirvan düzü torpaqlarının şoranlaşması və onunla mübarizə tədbirləri”. Bakı, 2003.
2. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y., Məmmədova S.Z. “Aqroekologiya” Bakı: Elm, 2010, 551 s
3. Qəribov Y.Ə. Azərbaycan Respublikasının təbii landşaftlarının optimallaşdırılması (Monoqrafiya) Bakı: AzTU 2012, 187s.

Экологическая ситуация города Сумгайыт

Гусейнова Айнур Шахин гызы

БГУ, Факультет География, Бакалавр, IV курс

Научный руководитель: Нагиев С.

E-mail: anny.huse@mail.ru

Расположился Сумгайыт в 31 км от столицы нашей республики – города Баку. Когда-то на его месте простиралось пустынное взморье Каспия и были небольшие деревушки. Строительством промышленных объектов в 1939 году была заложена основа этого города. Однако через 2 года строительство было вынужденно прервано, после чего возобновилось в конце Великой Отечественной войны в 1944 году. За короткие сроки, уже в 1950 году, как региональный центр с населением около 100 тысяч человек, Сумгайыт получил статус города.

Со второй половины XX века он был преобразован в центр промышленного производства синтезированных химических веществ и рафинированных металлов; были сданы в эксплуатацию заводы по производству синтетического каучука и этилена, Сумгайытский алюминиевый завод и т. д. С 60-х гг. началось строительство крупнейшего на тот момент во всей Европе нефтехимического завода. Все предприятия работали на базе нефти и газа [3].

Некогда бывший мечтой об интернациональном сообществе трудящихся, город Сумгайыт неожиданно обратился в кошмар для простых жителей. С точки зрения экологии его можно было рассматривать как «зону смерти».

В городе развивалась химическая индустрия, действовало 13 заводов по производству тяжелых металлов и 12 химических заводов, сосредоточенных достаточно близко друг к другу и к жилой зоне и производящих огромные концентрации химикатов (ртуть, алюминий, хлор, сера, нитраты, кислоты). Большая доля этих химических веществ является канцерогенами – едкий натрий, линдан, гексохлор, ДДТ. Одни поражали внутренние органы и кости, другие травмировали иммунную систему и приводили к заболеваниям дыхательных путей. Но в советское время подлинная статистика никогда не публиковалась. Правительство лишь выдавало рабочим некоторые продукты в качестве компенсации за вредные условия труда (молоко, сыр, мясо). Сточные воды бесконтрольно сбрасывались в Каспийское море, образуя «мёртвую зону» протяжённостью до 25 км. Выбросы вредных веществ в атмосферу составляли 70-120 тыс. тонн [4]. В воздухе витал острый запах, раздражающий слизистую оболочку глаз и носа. Твёрдых отходов же производилось более 300 тыс. тонн, и их значительная часть не утилизировалась.

Мрачным напоминанием об экологическом прошлом Сумгайыта служит единственное во всём Азербайджане детское кладбище. По словам педиатров, во времена СССР детская смертность в Сумгайыте превышала показатели других городов Азербайджана в два раза. В те годы на химических предприятиях и заводах работало свыше 15 тыс. женщин. На свет рождались дети с отклонениями, генетическими мутациями и врождёнными дефектами (анэнцефалия, расщелина позвоночника, гидроцефалия, дистрофия, остеохондроз и т. д.), что часто приводило к летальному исходу. Большинство матерей страдало хроническими заболеваниями сердца и анемией. Младенческая смертность составляла 27%.

После развала СССР Сумгайыт фактически превратился в кладбище промышленных предприятий. Большое количество заводов прекратило свою работу, так как были разрушены внутрисоюзные экономические связи, благодаря которым предприятия получали необходимое оборудование, сырьё и находили рынок сбыта продукции. Однако, несмотря на остановку большинства предприятий, загрязняющие вещества продолжали

присутствовать в воздухе.

В 2007 г. нью-йоркский институт по охране окружающей среды «Blacksmith Institute» включил Сумгайыт в список самых загрязнённых городов мира. Мнения экологов Азербайджана по этому поводу резко разделились. На самом деле факты, на которые опирались учёные американского института, были устаревшими; на тот момент никаких мониторингов в Сумгайыте не проводилось. Статистика была взята из статьи в журнале «Azerbaijan International» 1994 года. В этой статье автор Ариф Исламзаде анализировал экологическую ситуацию города ещё в советские времена [5]. Но насколько ошиблись учёные института «Blacksmith», сказать сложно: с начала 2000-х начали свою работу новые предприятия Сумгайыта с использованием более усовершенствованных и менее опасных технологий. По официальным данным, в 2003-2006 гг. было создано 25 тыс. новых рабочих мест, значительная часть которых относилась к химическому производству. С увеличением интенсивности работы предприятий проблема загрязнения окружающей среды в городе вновь стала актуальной.

Хотя правительство утверждает, что нынешний уровень выбросов в атмосферу значительно понизился, если сравнивать с картиной советского времени. По статистике министерства экологии и природных ресурсов Азербайджана, с 2006 года количество вредных выбросов в атмосферу понизилось до 85% (11000 тонн), твёрдых отходов – до 98,6% (2198 тонн), а объём сброса сточных вод в Каспийское море сократился почти в три раза (76,9 млн куб. м). Администрацией Сумгайыта был разработан план по охране окружающей среды на 2003-2010 гг. Экологам удалось закрыть несколько заводов, в том числе и завод по производству линдана. Всемирный банк выдал правительству Азербайджана кредит на строительство захоронения для отходов ртути.

Однако, по словам Арифа Исламзаде, директора центра экологической реабилитации Сумгайыта, местные заводы прекратили использовать установку для утилизации отходов производства едкого натра, потому что не способны оплачивать её использование. Хотя министерства утверждают, что дезинформированы об этом. «Большинство жителей Сумгайыта не осознают потенциальной угрозы, которую представляют собой заводы города, – говорит Исламзаде, – молодое поколение больше заинтересовано в том, чтобы получить работу, чем в состоянии экологии».

Согласно исследованию, проведённому по заказу Программы развития ООН (ПРООН), Всемирной Организации Здравоохранения (ВОЗ), Министерства здравоохранения Азербайджана и Университета Альберты, уровень заболеваемости раком в городе на 22-51% выше, чем в среднем по Азербайджану.

Ещё одна проблема — это свалки отходов, оставшиеся ещё с советских времён. В нескольких метрах от жилищного массива Сумгайытчая находится Сумгайытский полигон площадью более 1 кв. км. Это огромное мусорное поле, над которым мутная пелена, где запах навоза от коровников смешивается с кислым запахом гнили и едкого дыма: это одна из множества не обустроенных свалок. Участок Каспия, примыкающий к Сумгайыту, загрязнён хлорными отходами [1].

Для решения экологической проблемы Сумгайыта необходимы правильная утилизация отходов производства; внедрение предприятиями более современных технологий, с использованием электроники, робототехники; переход на более экологически чистые способы промышленного производства. Сегодня в Сумгайыте существует молодёжная некоммерческая организация «Здравый Смысл» (азер. «Sağlam Düşüncə»), которая работает над просвещением людей об экологических проблемах, организуя мини-кампанию по пропаганде здорового образа жизни, семинары, дискуссии, дебаты, экскурсии и выставки, тем самым побуждая людей к изменению повседневных привычек. К счастью, в Азербайджане проводится большая работа по оздоровлению окружающей среды. Сегодня интенсивность работ в связи с экологией резко возрастает. За последние годы только на Апшеронском полуострове посажено свыше 500 тысяч деревьев.

Была очищена централизованная канализационная система, примыкающая к Каспийскому морю. В рамках государственной программы разрабатывается «Программа развития альтернативных и возобновляемых источников энергии до 2020 года». Проживание людей в условиях здоровой окружающей среды и рациональное использование природных ресурсов для повышения благосостояния народа являются важной составной частью проводимых реформ. 2010 год в Азербайджане был объявлен Годом Экологии.

Литература

1. Ağayev T.D., Eldarov N.Ş. – Xəzər dənizinin ekoloji problemləri və onların həlli yolları, 2013
2. Budaqov B.Ə. – Azərbaycan Respublikasının ərazisinin ekoloji-gərginlik dərəcəsinə görə ekoloji-coğrafi rayonlaşdırılması, 1994
3. Məmmədov M.Ə. – Regional konseptual inkişaf: iqtisadi-ekoloji problemlər, 2014
4. https://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/23_folder/23_articles/23_sumgayit.html
5. <https://www.trend.az/azerbaijan/society/1023498.html>

Изучение минеральных и термальных вод Азербайджана в газете «Кавказ»

Сулейманова Назакат Али гызы

БГУ, Факультет География, Бакалавр, III курс

Научный руководитель: проф. Н.А.Бабаханов

E-mail: naza.suleymanova.73@mail.ru

Газета «Кавказ» - это первая русская газета на Кавказе, которая была образована в 1846 году, в городе Тифлисе и пользовался поддержкой правительства Царской России.

Цель газеты «Кавказ» - предоставления сведений о полезных ископаемых, об отраслях народного хозяйства, о населении Кавказа, о промышленности, о лечебных свойствах минеральных и термальных вод Кавказского региона. Изучение исторических публикации дает нам точные прогнозы на будущее для получения ценных материалов.

Первые годы издания, с 1846 по 1849 года, газета «Кавказ» выходила ежедневно на русском и армянском языках. Имела большой успех, так как газета «Кавказ» знакомила населения России наименее знакомым ей краем, входящим в ее состав. С 1850 по 1856 года, газета стала выходить два раза в неделю, но в 1856 году произошло слияние с газетой «Закавказский вестник» и газета стала выходить в виде официального приложения при газете «Кавказ» до 1863 года. Несмотря на финансовые трудности с 1864 года газета «Кавказ» издавалась при канцелярии кавказского наместника, выходила в 3 раза в неделю, а с 1877 года – выходила ежедневно.

Статьи из газеты «Кавказ» стали перепечатываться в столичных городах и странах (в Москве, в Санкт-Петербурге, в Германии, во Франции, в Польше), в которые включались важнейшие публикации в историко-географическом направлении.

На страницах газеты «Кавказ» в 1866 -1867гг. Дмитрий Ильиным (врач Ленкоранского уездного суда) были запечатаны статьи о «Ленкоранских минеральных водах», также в 1869 г. Я.Н.Каневским (геологом) статьи о «Бумских минеральных источниках Кабалинском участке». Интересные работы были опубликованы также известным Азербайджанским географом Мамед али бек Сафевым в 1875 году о «Минеральных источниках Ленкоранской области», которые известны благодаря своим прекрасным лечебным свойствам. Эти многодебитные источники, преимущественно горячие и теплые, в селение Алаша, которые сопровождается углеводородными газами в северо-западной части Ленкоранской области (где имеются свыше 30 групп минеральных источников) и азотными, в деревне Сияку, в юго-восточной части Ленкоранской области.

Выдающийся ученый, академик, минеролог, основоположник биохимии, геохимии

Владимир Иванович Вернадский говорил, что «Минеральная вода, как и любое лекарство, отвечает за свои действия набором растворенных химических элементов. Обогащенная минералами и микроэлементами вода улучшает общий обмен веществ, хорошо влияет на электролитный обмен и в целом на иммунную систему».

При рассмотрении исторических материалов, выявление определенных закономерностей территориального распространения минеральных и термальных вод, опытный и квалифицированный исследователь-географ, получает достаточный материал для глубоких выводов.

В настоящее время газета «Кавказ» выходит один раз в неделю и не охватывает при этом историко-географическое содержание. Обширные и разнообразные сведения приведенных во многих исторических источниках и публикациях, дают огромный материал для обобщений за длительный период времени. Эти материалы, сведенные в целостную систему, являются источником для научного анализа и считается, что на термальных курортах можно «подлечить» болезни с опорно-двигательным аппаратом, кожные болезни, расстройства нервной системы.

Благодаря статьям опубликованных в газете «Кавказ» после установления Советской власти в Азербайджане начинается выявление, изучение минеральных источников республики, такими видными геологами, как М.А.Кашгай, А.Г.Аскеровым.

К сожалению термальные и минеральные воды в Азербайджане пользуются не рационально, но опытом зарубежных стран, как Бад – Татцмансдорф, Лойперсдорф в Вене; Баден-Баден, Фридрихсбад, Каракалла в Германии можно создать многочисленные бальнеологические центры, санатории для восстановления здоровья и силы.

Литература

1. А.Г.Аскеров «Минеральные источники Азербайджанской ССР», Баку 1954 год, с.13
 2. Газета «Кавказ» выпуск №15,с.2
 3. Газета «Кавказ» выпуск №76, 4 июля 1875 года, с.1
 4. М.А.Кашгай «Минеральные источники Азербайджана», Баку 1952 год, с.395
-

II BÖLMƏ

İQTİSADI-SOSIAL COĞRAFIYA VƏ TURİZM

Şəki-Zaqatala iqtisadi coğrafi rayonunun ixracat məhsulları və onların turizmin inkişafında rolu

Abdiyeva Gülanə Elçin qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos.M.Babayev

E-mail: Aeto2012@mail.ru

Azərbaycan Respublikasının zəngin regionlarından biri olan Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonu Azərbaycanın şimal-qərbində, Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamacında, Qanıx-Əyriçay vadisində yerləşir. İqtisadi-coğrafi rayon Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Zaqatala, Şəki inzibati rayonlarının ərazisini əhatə edir. Sahəsi 8,96 min km²-dir və ölkə ərazisinin 10,3%-ni əhatə edir. Əhalisinin sayı 616,8 min nəfərdir. Əhali əsasən dağətəyi hissədə məskunlaşmışdır.

İqtisadi və strateji baxımdan əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən region özünəməxsus təbii iqlim şəraiti ilə fərqlənir. Bölgənin iqlimi mülayim-isti, yüksək dağlıqda isə soyuq iqlim tipidir. Ərazidə ol boyu günəşli günlərin miqdarı 2200-2300 saat təşkil edir. Yay aylarında bu ərazilərdə hava sərin və isti olur. Rayonun iqliminin əlverişliliyini qiymətləndirərkən görünür ki, ərazidə günəşli günlərin sayı 150-dən çox olması, sutkalıq temperaturun yüksək olması, dağətəyi zonada əlverişli mikroiqlim şəraiti turist istirahət imkanlarını artırır [2,s-376]. Qeyd etdiyimiz kimi regionun əlverişli iqlim şəraiti burada kənd təsərrüfatının inkişafına, bir sıra kənd təsərrüfatı bitkilərinin geniş miqyasda becərilməsinə, ixracına imkan verir ki, bu da iqtisadi-coğrafi rayonun tanınmasına və turistlərin buraya axınına səbəb olur.

Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunun sənayesi nisbətən zəif inkişaf etmişdir. İqtisadi-coğrafi rayonun sənayesi əsas etibarilə kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən yüngül və yeyinti sənaye sahələri üzrə ixtisaslaşmışdır. Bu sahələr iqtisadi-coğrafi rayonun sənaye məhsulunun 95%-dən çoxunu verir [6]. Yeyinti sənayesi bağçılıq, tütüncülük və heyvandarlıq məhsullarının emalına əsaslanır. Şəki şəhərindəət kombinatı və şərab zavodları, Qəbələ, Qax, Balakən, Nic meyvə-tərəvəz konserv zavodları, Zaqatala fındıq və gızıl gül yağı zavodu, çay fabriki yeyinti sənayesinin əsas müəssisələri fəaliyyət göstərir. Yüngül sənayenin əsasını ipəkçilik təşkil edir. Bütün rayon mərkəzlərində müxtəlif ölçülü tikiş sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. Şəkiddə kустar üsulla bəzəkli toxumaları olan ipək parçalar, pərdələr, kəlağayılar, yaylıqlar toxunur. Tütüncülüyn inkişafı ilə əlaqədar Şəki, Qəbələ, Balakən və Zaqatala tütün fermentasiya zavodları fəaliyyət göstərir [2,s-381].

Füsunkar təbiətə, zəngin mədəni tarixi irsə malik olan Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunda turizmin inkişafı üçün potensial imkanlar vardır. Qəbələ, Şəki və Zaqatalada istirahət-turizm müəssisələri fəaliyyət göstərir. Turizm sahəsində həyata keçirilən layihələr bölgəyə daha çox yerli və xarici turistlər cəlb etməklə yerli büdcə gəlirlərinin artırılmasında, işsizlik probleminin həllində mühüm rol oynayır.

Regiona təbiət unikal sərvətlər bəxş etmişdir. Belə ki, iqtisadi rayonun meşələrində təbii şəkildə yetişən zoğal, əzgil, alça, cır alma və armud kimi meyvələr, böyürtkən, moruq, itburnu, yemişən kimi giləmeyvələr həm təsərrüfat və gündəlik istehlak məqsədi ilə, həm də təbii dərman məhsulları kimi geniş istifadə olunur. Zoğaldan çox dadlı kəmpot, həmçinin gündəlik istifadə və müalicə məqsədilə mürəbbə hazırlanır. Zoğalın qurudulmuşundan qış aylarında yeməklərdə geniş istifadə olunur. Həmçinin alça, əzgil kimi meyvələrdən turşu, kəmpot və digər məhsullar alınır. Bundan başqa böyürtkən, moruq, itburnu, yemişən kimi giləmeyvələrdən də

mürəbbə, kəmpot hazırlanır və müalicə məqsədilə istifadə olunur.

Kənd sakinləri tərəfindən hazırlanan bu məhsulların ixracında və turistlərə təqdim olunmasında yerli sahibkarlarla yanaşı, “ABAD” mərkəzlərinin də böyük dəstəyi vardır ki, bu da kənd əhalisinin maddi rifahının yaxşılaşmasında və regionun turistlər tərəfindən tanınmasında böyük rol oynayır.

Rayon iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. Ölkə üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının əmək bölgüsündə rayon tütüncülük, baramaçılıq, çayçılıq, gülçülük, çəltikçilik, meyvəçilik, taxılçılıq, üzümçülük, qoyunçuluqla təmsil olunur. Bu regionda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi və məhsul ixracının artırılmasında Aqroparkların rolu cox böyükdür. Azərbaycanda aqroparklar ölkə prezidentinin 2014-cü il aprelin 16-da imzaladığı “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərmanına əsasən yaradılıb. Aqroparkların yaradılmasında məqsəd kənd təsərrüfatının inkişafına dəstək verməkdir. Aqroparklarda kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalı, emalı, qablaşdırılması və ondan son məhsulun alınması prosesi ardıcıl şəkildə yerinə yetirilir. Hazırda iqtisadi-coğrafi rayonun ərazisində tərəvəzçilik, bağçılıq, taxılçılıq və s. üzrə aqroparklar ixtisaslaşdırılmış və fəaliyyət göstərki, bu da öz növbəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını və ixracını artırır. Regionda ixrac məhsullarının xüsusi cəkisinin artması, bölgənin dünya səviyyəsində tanınmasına, həmçinin turist axınına səbəb olmuşdur.

Regionda kənd təsərrüfatı sahələrindən ən geniş inkişaf edən və yüksək ixrac potensialına malik olan sahəsi qərzəkli meyvəçilikdir. Xüsusilədə fındıq istehsalı və ixracı böyük usünlük təşkil edir. Fındıq istehsalı ölkəmizin kənd təsərrüfatının inkişafında önəmli rol oynayır. Azərbaycan fındıq istehsalı üzrə dünyada 3-cü ölkədir. Azərbaycanda fındıq istehsalının böyük hissəsi Zaqatala rayonunun payına düşür. Fındıqçılıq rayonun kənd əhalisinin əsas qazanc mənbələrindən biri hesab olunur və bu sahəyə maraq ildən-ilə artır. Böyük Qafqazdan axan iki çayın qovuşduğu yerdə yerləşən Zaqatala Azərbaycanın fındıq cənnətidir. Azərbaycanda 25 fındıq emalı zavodu mövcuddur. Onun 18-i Zaqatalada yerləşir. Zaqatalada fəaliyyət göstərən ən böyük fındıq emalı zavodu 1978-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. Respublikamızda təqribən ildə 50 min ton fındıq istehsal olunur. Bu məhsulun idxalçıları arasında Rusiya, Almaniya və İtaliya xüsusilə seçilir [3,s-19].

Fındıq məhsullarının ixracının artırılmasında və dünyada tanındılmasında burada təşkil olunmuş beynəlxalq miqyaslı festivalların rolu danılmazdır. Bu festivalların təşkil olunması həmçinin rayonun tanındılmasında və turistlərin bölgəyə cəlb olunmasında rolu böyükdür. Zaqatalada ilk fındıq festivalı 2017-ci ilin noyabrın 18-də keçirilib. Festivalda respublikamızda fəaliyyət göstərən xarici ölkə səfirliklərinin təmsilçiləri, dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan turistlər, həmçinin fındıq istehsalçıları və ixracatçıları, rayon sakinləri iştirak ediblər. Sonra festival iştirakçıları bayramsayağı bəzədilmiş meydana fındıqdan hazırlanmış geniş çeşiddə

Şəkil 1. Zaqatalada fındıq festivalı

məhsulların sərgisi ilə tanış olublar. Ən gözəl fındıq xonçası, fındıqdan hazırlanmış əl işi, ən gözəl fındıq geyimi, fındıqla bağlı ən zəngin məlumat lövhəsi, fındıq ləpəsinin qısa müddətdə ipə düzülməsi, ən qısa müddətdə fındığın qırılması, ləpənin təmizlənməsi və digər müsabiqələr festival iştirakçıları tərəfindən böyük maraqla qarşılanıb. Tədbir iştirakçıları “Kənd evi”ndə fındıq qabığı ilə sobanın yandırılması, fındığın və şabalıdın qovrulması, şabalıdın saxlanma qaydası, təndirdə fındıq çubuqlarının yandırılması prosesini əyani şəkildə izləyiblər. (şəkil 1) Rayonda fındıq festivallarının keçirilməsi artıq bir ənənəyə çevrilib

və hər il payız aylarında təşkil olunur. Son illərdə Zaqatalada keçirilən “Fındıq, qoz və şabalıd” festivallarının sayəsində Zaqatala rayonunun iqtisadi, mədəni və turizm potensialı daha geniş nümayiş etdirilir, ixrac yönümlü məhsullardan sayılan fındığın, qızılğüldən hazırlanan məhsulların, baramanın, tütünün xarici bazarlara çıxarılmasında iqtisadi əlaqələrə imkanlar yaradır.

Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunda ixrac yönümlü digər kənd təsərrüfatı məhsulu xurmadır. Azərbaycanda ən böyük xurma bağları Balakən rayonu ərazisində yerləşir. Burada xurma ağacları hər il bol meyvə verir. Normal inkişaf etmiş ağacdən 150-200 kq meyvə dərmək mümkündür. İnsan orqanizminə olduqca faydalı olan Şərqi xurmasının emalı üçün kifayət qədər xammal bazası vardır. Statistik məlumatlara əsasən Şəki-Zaqatala bölgəsində hər il təqribən 22000 ton xurma məhsulu istehsal edilir [6]. Xurma meyvələrindən həm təzə, həm qurudulmuş, həm də emal olunmuş halda istifadə olunur. Xurma meyvələrindən müxtəlif cəmlər, mürəbbə, povidla, unlu xörəklər üçün içlik, həmçinin sipirtli içkilər hazırlanır. Xurma qurudulmuş halda da bazara çıxarılır.

İqtisadi rayonun turistlərə tanıtılmasında mühüm rol oynayan mötəbər tədbirlərdən biridə hər il Balakən rayonunda təşkil olunan “Beynəlxalq xurma festivalı”nın keçirilməsidir. Balakəndə ilk xurma festivalı 2017-ci il 4-5 noyabrda keçirilmişdir və bu ən-ənə hər il davam etdirilir. Xurma festivalının Balakəndə təşkil olunması təsadüfi deyil. Ölkə üzrə istehsal olunan xurmanın böyük, bir hissəsi Balakən rayonunun payına düşür. Hazırda rayonda 812 hektar xurma bağı var və 2018-ci ildə bağlardan 15 min ton məhsul yığılıb. İstehsal olunan xurmanın 80 faizi xaricə ixrac olunub. xurma festivalının keçirilməsi Balakən rayonu üçün xüsusi önəm daşıyan layihədir. Festival Balakəndə kənd təsərrüfatının, o cümlədən meyvəçiliyin inkişafını stimullaşdırır. Festival yerli məhsulların xarici bazarlarda satışının təşviqi baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyır. Xurma festivalının keçirilməsi, eyni zamanda, milli adət-ənənələrinin, qonaqpərvərliyinin, rayonun turizm imkanlarının tanıtılmasında, xurmanın, ondan hazırlanan məhsulların təbliğində önəmli rol oynayır. (şəkil 2).

Şəkil 2. Balakəndə Xurma festivalı

Şəki şəhərində təşkil olunan daha bir maraqlı tədbir Beynəlxalq şirniyyat festivallarının keçirilməsidir. Festivala dünyanın müxtəlif ölkələrindən və digər regionlardan qonaqlar iştirak edir. Festivalda müxtəlif növ şirniyyatlar - Şəki halvası, paxlava, qoz və fındıq mindalı, barama şirni, noğul, bamiyə, qırmabadam və geniş çeşiddə digər milli şirniyyat nümunələrini qonaqlara təqdim olunub.

Regionun digər turizm potensialı böyük olan Qəbələ şəhərində də bu cür beynəlxalq tədbirlər, festivallar, sərgilər təşkil olunur. Xüsusilə rayonda hər il təşkil olunan Beynəlxalq Mürəbbə Festivalını misal göstərmək olar. Festivalda təqdim olunan müxtəlif çeşiddə mürəbbələr, şirniyyat və meyvə şirələri yerli və xarici turistlərin böyük marağına səbəb olur. Festivalda mürəbbə, şərab, meyvə şirələri, qida məhsulları istehsal edən müəssisələrdə öz məhsullarını nümayiş etdirirlər.

Qeyd etdiklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ixrac məhsullarının regionda turizmin təşkilində böyük rolu var.

Ədəbiyyat

1. İmrani Z.T, Zeynalova K.Z. Azərbaycanda təsərrüfatın ərazi təşkilinin iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətləri Bakı, “Nafta-Press”, 2014,232s

2. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası: Ali məktəb üçün dərslik, prof.V.Ə.Əfəndiyevin redaktəsi ilə "Bakı universiteti" nəşriyyatı, 2010, 496s
3. İbrahimov Z. "Qərzəkli meyvə bitkiləri" Bakı, "Elm" 2018, 217s
4. Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Coğrafiya İnstitutu Azərbaycan Respublikasının Regional Coğrafi Problemləri, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu. Bakı, "Nafta-Press", 2003,190s
5. Soltanova H. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı Bakı, "AzTU" 2015, 475s
6. <https://www.stat.gov.az/>
7. <https://sputnik.az/life/20190928/421864728/Zaqatala-enenevi-festival-bashlayib.html>
8. <https://report.az/medeniyyet-xeberleri/medeniyyet-siyaseti/balakende-ikinci-beynelxalq-xurma-festivali-kecirilir/>

İspaniyada mədəni turizmin inkişaf istiqamətləri

Alyarov Ruslan Nadir oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistri

Elmi rəhbər: dos. Cəfərova G.C.

E-mail: alyarovr97@mail.ru

İspaniya ölkənin gəzməli-görməli yerlərinə görə dünyanın ən aparıcı turizm destinasiyalarından biridir. Ən vacib məsələlərdən biri kimi onu göstərmək olar ki, UNESCO mədəni irs siyasətinə daxil edilən yerlərin sayına görə dünyada ikinci yerdə, Mavi bayraqlı çimərliklərinin sayına görə isə ön sıradadır. Ölkə iqtisadiyyatında biznes və bank sahələrindən sonra ən çox gəlir gətirən sahə turizm sənayesidir. Hələ 1960-70ci illərdən ölkə məşhur yay istirahət zonası kimi Avropada tanınmış, İngiltərə, Almaniya, İtaliya, Fransa, Amerika Birləşmiş Ştatlarından belə bura çoxsaylı turistlər axın etmişdir. Təbiətinin rəngarəngliyi ilin müxtəlif fəsilələrində İspaniyada turizmin fərqli istiqamətləri üçün şərait yaradır. Ölkənin əsas turizm mərkəzləri bu formada müəyyənləşdirilmişdir:

Madrid, Barselona, Qranada, Kordova, Aralıq dənizinin kurort şəhərləri, Balear və Kanar adaları turizm mərkəzləri [1].

Ümumdünya Turizm Təşkilatının məlumatına əsasən 2018-ci ildə İspaniya Amerika Birləşmiş Ştatlarını ötərək dünyanın əş məşhur turizm destinasiyası kimi Fransadan sonra ikinci yerdə qərarlaşmışdır. Ölkəyə il ərzində 82 milyon turist səfər etmişdir. Bu turistlər arasında birinci yerdə Birləşmiş Krallıqdan gələn turistlər qərarlaşmışlar [2].

İspaniyada turizmin inkişaf etdirilməsinin önəmli tərəfləri əsasən bunlardır:

- ✓ İşsizliyin aradan qaldırılması
- ✓ Xarici investisiyanın cəlb edilməsi
- ✓ İqtisadi defisitlərin aradan qaldırılması

Ölkənin turizm inkişafına təsir edən bir sıra səbəblər də vardır ki, burada tarixi inkişaf, resursların bolluğu, ölkənin siyasi və mədəni əhəmiyyəti də rol oynayır. Hətta 2018-ci ildə İspaniyanın Kataloniya əyalətində baş verən terror aktı və ya Kataloniyanın ayrılmaq istəməsi səbəbindən ölkədə yaranan iğtişaşlar belə ölkənin köklü turizmini sarsıtmadı və ölkəyə gələn turistlərin sayında azalma yox həmin ildə əksinə artım baş vermişdir.

İspaniyanın turizm inkişaf istiqamətləri illərə uyğun olaraq qısaca belə inkişaf etmişdir.

- 1900-1936-cı illər. Yuxarı təbəqənin səyahəti. Əsasən yay fəslində istirahət, sosiallaşmaq, mədəni məqsədlərlə bağlı üz tutulurdu. Çimərliklərin bolluğu da buna təkan verirdi. Nəticədə ölkədə infrastrukturunun yaranmasına başlandı. Xüsusən tarixi binalarda otellər və şəxsi spaların qurulması bu dövrə təsadüf edir. 1905-ci ildə İspaniyada Milli Turizm Komissiyası yaranmışdır.
- 1939-1959-cu illər. Bu dövrün ilk illəri İspaniya üçün uğurlu olmamışdır, ölkədəki vətəndaş müharibəsi, İkinci dünya müharibəsi sözsüz ki, turizm sahəsini bağlasa da, daha sonradan bundan istifadə edilməyə başlanmışdır. Belə ki, 40-ci illərdən sonra ölkədə "vətəndaş müharibəsi turları" keçirilməyə başlanmış, müharibə dövrünün qızğın olduğu

yerlərə turlar keçirilmişdir. Daha sonradan ölkədə dini turizm inkişaf etmişdir. Katolik mərkəzlərə ziyarətlər artıq çoxalmışdı.

- 1960-1973-cü illər. Ölkədə bu dövrdə turizm bumu baş vermiş, orta imkanlı ailələrin istirahəti və müxtəlif turizm məqsədli səfərlərinə geniş imkanlar yaradılmışdır. Ailə ilə səfərlər, bal ayı üçün tətillər üçün İspaniya seçilən məkana çevrilmişdir.
- 1973-1990-cı illər. Proses ötən illərdəki kimi davam etmiş, artıq əhalinin güzəranı turizm sənayesi sayəsində düzəlmiş, ölkədə çoxsaylı otellər, xidmət sahələri açılmışdır. Bununla belə yerli ispanlar ildən ilə öz ölkələri daxilində və xaricə çoxsaylı səfərlər etmişlər. Bu dövrlərdə mövsümlük amilinin qarşısını almaq üçün müxtəlif tipli turizm növlərinin inkişafına da şərait yaradılmışdır.
- 1990-cı il – bu günədək. Ölkədə çox sürətli şəkildə otel tikintiləri baş vermişdir. Bundan əlavə çadırla gecələyənlər üçün yerlərin təşkili, kənd evləri və müxtəlif tipli gecələmə obyekt və əraziləri təyin edilmişdir. Nəqliyyat sistemi təkmilləşmiş, ölkədə urbanizasiya prosesi sürətlənmişdir.

Bununla da, turizmin sürətli və dayanıqlı inkişafı sayəsində ölkə dünya üzrə 2018-ci ildə 2-ci yerə çıxmışdır [3].

Avropanın ikinci turizm destinasiyası olan İspaniyanın turistlərə təklif edəcək çoxsaylı imkanları vardır, yəni əsasən, günəş, dəniz, quma görə seçilən İspaniya təkcə dənizkənarı ərazilərdən ibarət deyildir.

İspaniyanın bir çox şəhərləri Avropada və bütün dünyada məşhurlaşmışdır. Baxmayaraq ki, ölkə paytaxı Madriddir, lakin Barselona şəhəri daha çox turistlərin sevdiyi məkan hesab olunur. 1992-ci ildə Kataloniyanın paytaxtı olan bu şəhərdə keçirilən Olimpiya oyunlarından sonra şəhər dayanmadan irəliləmişdir. Həm tarixi və mədəniyyət abidələri, həm də Aralıq dənizi sahilindəki çimərlikləri ilə turistləri özünə cəlb edir. Bu şəhərin turizm obyektlərini nəzərdən keçirərkən mütləq şəkildə Antonio Qaudinin adını qeyd etmək lazımdır. Növbəti çoxsaylı turistləri qəbul edən şəhər isə Madriddir. Madridin Prado muzeyi şəhərin ən önəmli turizm obyektlərindən biridir. Təbii ki, şəhərin uzun zamandır paytaxt olması, tarixiliyi burada abidələrin, sarayların, kilsələrin də kütləvi şəkildə tikilməsinə səbəb olmuşdur. İspaniyanın önəmli şəhərlərindən biri də Qranada şəhəridir. Bu şəhərin adını çəkərkən təkcə Əlhambra adının qeyd edilməsi hər bir səyahət sevən insanın qəlbində oranı görmək arzusu yaradır. Əlhambra İslam dünyasının qeyri müsəlman ölkəsində yerləşən memarlıq incisidir. Həyətinə baxçada açan portağal və yasəmən çiçəkləri, fontanları bura gələn hər bir turisti valeh edir [4].

İspaniyanın bu şəhərlərində yerləşən və il ərzində çoxsaylı turistlər qəbul edən bu mədəni və tarixi obyektlərdən bəziləri bunlardır:

- *Sagrada Familia* – Barselona şəhərində yerləşən və möhtəşəm memar olan Antonio Qaudinin hələ də bitməyən əsəri. Bu kilsə Antonio Qaudinin digər 7 əsəri ilə birlikdə YUNESKO-nun Dünya Mədəni İrsi siyahısına daxil edilmişdir. Abidənin tikintisi 1882-ci ildə başlanılmışdır. Antonio Qaudi 1926-cı ildə vəfat etmiş lakin bu günə qədər tikintisi bitməyən abidənin 2026-cı ildə tamamlanacağı nəzərdə tutulmuşdur. Tamamlandığı gün dünyanın ən hündür kilsəsi olacağı nəzərdə tutulmuşdur. Tikintinin hələ də bitməməsinə baxmayaraq ziyarətçilər həm çöldən, həm də içəridən abidəni ziyarət edə bilərlər. Bu kilsə İspaniyanın ən məşhur turizm obyekti olmaqla bərabər il ərzində təxminən 3 milyon ziyarətçi qəbul edir.
- *Quqqenhaym muzeyi* – məşhur memar Frank Qehri tərəfindən inşa edilən Bilbao şəhərində yerləşən muzey dünyanın unikal muzey dizaynlarından biridir. 1997-ci ildə tikilən incəsənət muzeyi Nervion çayı sahilində yerləşir.
- *Əlhambra* – dünyanın ən unikal saraylarından biri olan Əlhambra 889-cu ildə mavrlar tərəfindən tikilmiş və 16-cı əsrdə xristian krallar tərəfindən bərpa edilmişdir. Saray özündə müxtəlif memarlıq, incəsənət elementlərini, müxtəlif dizaynları birləşdirən kompleksdir. UNESCO Mədəni Dünya Mədəniyyət İrsi siyahısına daxil edilən bu yerdən Qranadanın da möhtəşəm mənzərələri açılır. Əlhambra hər gün çoxsaylı turist axınına görə biletlərin öncədən alınması məsləhət görülür, çünki gün ərzində limitli say-

da turistin ziyarət etməsinə icazə verilir.

- *Plaza Mayor* – 237 balkondan izləyə biləcəyiniz bu geniş meydanın tam ortasında ispan kralı III Filipin at üstündə heykəli var. Bu meydanda 17-ci əsrdə öküz döyüşləri keçirilmiş, edamlar, ispan inkvizisiya məhkəmələri və tacqoyma mərasimləri keçirilmişdir.
- *Prado Muzeyi* – 12-ci əsrdən 20-ci əsrə qədər olan minlərlə incəsənət nümunələrinin sərgiləndiyi bu muzey İspaniyanın paytaxt şəhərində yerləşir. İspaniyanın kral ailəsinin yadigarları ilə zənginləşdirilmiş bu muzeydə ispan incəsənətinin ən əhəmiyyətli nümayəndələrinin əsərləri yer alır. Muzeyin ən önəmli əsəri Dieqo Velazkezin çəkdiyi “Las Meninas” əsəridir. Eyni zamanda İtaliyadan kənarında yerləşən italyan əsərlərinin ən geniş kolleksiyasının olduğu muzey də Prado muzeyidir [5].

Ölkə turizmi günü-gündən inkişaf edən İspaniya qlobal problemlərdən də yan keçə bilmir. Buna misal olaraq Qlobal İstiləşmə, İqlim dəyişikliyi misal göstərmək olar. İqlim dəyişikliyi İspaniyaya digər Avropa ölkələrindən daha ağır zərbə vurur. Çimərliklərin azalması, içməli su ehtiyatının dünya üzrə azalması kimi problemlərdən qaçmaq mümkün deyil. İlk baxışda çox da önəmli dəyər itirməyən İspaniya yaxın gələcəkdə böyük itkilər yaşaya bilər. Britaniya iqtisadçısı Nikolas Stern qeyd etmişdir ki, əgər temperaturlar Paris razılaşmasında qeyd ediləndən daha yuxarı çıxarsa İspaniyanın Saxara kimi səhraya dönmək kimi riski vardır. İspaniyanın Baş Naziri Pedro Sançez belə iqlim dəyişikliyinə, güclü külək və temperaturun artmasının ölkənin ən davamlı gəlir qaynağına təsir edə biləcəyini qeyd edib – yəni, turizmə. Buna görə də ölkənin Baş Naziri daxil olmaqla bir çox insan məsələyə çox həssas yanaşaraq insanları maarifləndirmə işləri görürlər. Həmçinin beynəlxalq arenada da, ölkə səviyyəsində də işlər getməkdədir. Buna misal kimi, enerji sərfiyyatı ilə bağlı görülən işlər – neft və qazdan günəş enerjisinə keçid, artıq su sərfiyyatının qarşısının alınmasını göstərmək olar. Təkcə otellərdə olan qolf sahələrinin suvarılması üçün tonlarla litr su xərclənir [6].

Ədəbiyyat

1. Məmmədov C.A., Soltanova H.B., Rəhimov S.H. “Beynəlxalq turizmin coğrafiyası” Dərs Vəsaiti. Bakı 2002. Səhifə 219-220.
2. <https://www.thesun.co.uk/travel/5345943/spain-overtakes-the-us-to-become-the-second-most-popular-holiday-destination-in-the-world/>
3. Last trends and new perspectives of Spanish tourism (1960-2015) Jose Antonio Mateos Royo University of Zaragoza Faculty of Economics and Business
4. <https://about-spain.net/tourism/tourism.htm>
5. <https://theculturetrip.com/europe/spain/articles/10-breathtaking-places-in-spain-to-visit-before-you-die/>
6. <https://www.dw.com/en/climate-change-a-threat-to-tourism-in-spain/a-49271516>

Azərbaycanda turizmin inkişafında milli mətbəxin rolu

Aydnova Şəlalə Yabil qızı

ATMU, Turizm və qonaqpərvərlik fakültəsi,

II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. Növrəli T.N.

E-mail: shebnem.ajdynova@mail.ru

Xülasə. Kulinariya irsi turist təcrübəsinin bir hissəsini təşkil edir və turizm mədəniyyətinin bir fenomeni kimi müəyyən coğrafi şəraitdə inkişaf edir. Milli mətbəx digər aspektlərlə əlaqəli olmaqla yanaşı insanların cəmiyyətdəki münasibətlərini, normaları və davranışları əks etdirir. Buna görə də turizmin inkişafında yerli mətbəxin və kulinariya ənənələrinin təsirini öyrənmək lazımdır. Tədqiqatın əsas məqsədi milli mətbəxin turizm sahəsindəki potensialını aşkar etməkdir. Məqalədə mövzu ilə əlaqədar xarici və yerli ədəbiyyatlardan, internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, milli mətbəx, turizm, ənənələr, yeməklər, kulinariya

Summary. Culinary heritage is part of the tourist experience, and as a phenomenon of everyday culture which develops in certain geographical conditions. National cuisine is closely interrelated with other aspects of life, which reflect the relationship of people in society, norms, and behaviours that are traditional for a given nation. Therefore, it is necessary to study the influence of the local cuisine and culinary traditions on the development of tourism. The aim of the study is to reveal the potential of the national cuisine in the tourism sector of Azerbaijan. The project related to the topic used from local and foreign scientific literature and internet resources.

Keywords: Azerbaijan, national cuisine, tourism, traditions, food, culinary

Etnik mətbəx – xalqın tarixi və maddi mədəniyyətini tərkib hissələrindən biridir. Aşbazlıq isə xarici turistlərin bu və ya digər ölkəyə cəlb olunması üçün vacib amildir. Bu kulinariya sənətində xalqın milli xüsusiyyətlərinin və adət ənənələrinin olmasının sübutudur. Belə ki, səyahət edən turistlər bütün dünyada şübhəsiz ki, ziyarət etdikləri ölkənin ənənəvi milli yeməklərini sınamaq istəyirlər. Buna görə də ölkədə turizm xidmətlərinin inkişafının ən vacib cəhətlərindən biri yerli əhalinin ənənəvi yeməklərinin xüsusiyyətləri və inkişafı ilə turistlərin tanışlığı istiqamətində göstərilən xidmətlərdir [5].

Kulinariya irsinin turizm təcrübəsinin bir hissəsini təşkil etdiyini qeyd etmək çox vacibdir. Turizmde qida baxımından təməl etnoqrafik bir yanaşma mövcuddur. Çünki qidalar hazırlanma texnologiyası baxımından turisti maraqlandırır və buna əsasəndə məişət mədəniyyəti müəyyən coğrafi şəraitdə inkişaf edir. Etnik mətbəx insanların cəmiyyətdəki münasibətlərini, normalarını, millət üçün ənənəvi davranış formalarını əks etdirən həyatın digər cəhətləri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Buna görə də yerli mətbəx və kulinariya ənənələri sisteminin turizmin inkişafına təsiri ilə bağlı tədqiqata ehtiyac var.

Azərbaycan – heyrətamiz dərəcədə gözəl və müxtəlif təbiətə, orijinal mədəniyyətə, çox əsrlik ənənələrə qonaqpərvər insanlara malik qədim bir ölkədir. Azərbaycan mətbəxi Zaqafqaziya ölkələrində ən zəngin və ən maraqlı mətbəxlərdən biridir və o, bu populyarlıqdan layiqincə istifadə edir. Azərbaycan mətbəxinin təxminən 2000-ə yaxın yeməyi çox məşhurdur. İngilis səyyahı Antoni Cenkinsonun sözlərinə görə o Şamaxıda Abdullah xanı ziyarət edərkən əvvəlcə ona 150 çeşidli yemək verildi və onlar götürüldükdən sonra əlavə 140 çeşid yemək gətirildi.

Azərbaycanda təxminən 200 növ plov, 20 növ dolma, 20 növ kabab məşhurdur. Ölkəmizdə qədim dövrlərdən bəri iri buynuzlu, xırda buynuzlu mal-qaradan, ev quşlarının ətindən və yumurtasından istifadə edilir. Xəzər dənizi, Kür çayı, Araz çayı, Göygöl, Ceyrəbatan və digər göllər mətbəximizi gözəl balıqlarla zənginləşdirir.

Əlbətdə ki, belə müxtəlif çeşidlər turistlərin gözündən qaçmır, şübhəsiz ki bütün bunları sınamaq istəyirlər.

Azərbaycan mətbəxi yeməklərinin zərif və nəfis ətri respublikamıza dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn təcrübəli qurmanların zövqünə uyğundur.

Azərbaycan xalqının etnik mətbəxi digər Qafqaz xalqlarının mətbəxindən xeyli fərqlənir. İslam dini qaydalarının tətbiq olduğu yeməklərdə azərbaycanlılar müəyyən adət və ənənələrə sadıq qalırlar. İslam dini Azərbaycan menyusuna bir çox dəyişikliklər və məhdudiyyətlər qoymuşdur. Belə ki, donuz əti İslam dininə görə qadağan edilmiş ət hesab olunurdu və onu yemək böyük bir günah etmək demək idi. Buna görə də, donuz əti müvəffəqiyyətlə quzu, mal, quş və balıq əti ilə əvəz olunur.

Azərbaycanın bölgələri öz kulinariya özəllikləri ilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, Lənkəran zonası toyuq və balıq ləvəngisi ilə, Abşeron zonası qutab və düşbərəsi ilə, Şəki zonası məşhur yerli yemək sayılan Pitisi ilə, ölkəmizin paytaxtı olan Bakı isə gürzə yeməyi ilə məşhurdur.

Azərbaycan etnik mətbəxinin yeməkləri yüksək keyfiyyəti ilə də fərqlənir. Belə ki, küftə-bozbaş, dovğa və kabab kimi yeməklər ölkə daxilində, eləcə də ölkə hüdudlarından kənar

da, öz ləzzəti ilə məşhurlaşmışdır.

Əsrlər boyu Azərbaycan mətbəxi, dağlarla, dənizlə, meşələrlə və düzənliklərlə əhatə olunan, müxtəlif iqlim zonaları ilə tənzimlənən xüsusi coğrafi mövqeyin təsiri altında formalaşmışdır. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi ət, balıq və tərəvəz yeməklərinin və bənzərsiz şirniyyatların bolluğuna səbəb olmuşdur. Bütün yeməklər ətirli ədviyyatlar və göyərtilər ilə tamamlanır, eyni zamanda onlar gözəl görünüşü ilə fərqlənir.

Azərbaycan xalqı taxıl məhsullarından əsasən uzunsov çörəyi və təndirdə bişirilmiş lavaşı üstün tuturlar. Qeyd edək ki, Efiopiyanın paytaxt şəhəri olan Əddis-Əbbəbə şəhərində baş tutan UNESCO-nun Qeyri-maddi Mədəni irsinin Qorunması Hökumətlərarası Komitəsinin 11-ci sessiyasında Azərbaycanın təşəbbüsü ilə, Azərbaycan, Türkiyə, İran, Qazaxıstan və Qırğızıstan tərəfindən UNESCO-ya birgə təqdim edilən “Lavaş, Katırma, Jupka, Yufka- Nazik çörəyin hazırlanma və paylaşma mədəniyyəti” UNESCO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrs üzrə Repräsentativ Siyahısına salınıb.[2-s144] Lavaş Azərbaycan ərazisində qədim zamanlardan bəri mövcud olmuşdur. Bunu isə qədim zamanlarda burada məskunlaşmış əhəlinin buğda əkib-becərməsi sübut edir. Respublika ərazisində hətta ən qədim təndirlərdən biri çörək bişirilən yerdə aşkarlanmışdır.

Çörəyin bu növü XI əsrin məşhur türk filoloqu Mahmud əl-Kaşkarinin kitabında o günlərdə Azərbaycanda bişirilən nazik çörək kimi qeyd olunmuşdur. Bundan əlavə, lavaşlar haqqında “Kitabi Dədə Qorqud dastanı”nda da məlumat verilmişdir. Burada lavaş “bozlamac” adı altında qeyd olunmuşdur. Artıq XII əsrdə Nizami Gəncəvi öz əsərlərində ağ lavaşdan bəhs etmişdir.

Azərbaycan mətbəxi yalnız dadlı deyil, eyni zamanda faydalıdır. Belə ki yüzillik bir sərhədi aşan uzunömürlü insanların çoxu məhz Azərbaycanda yaşayır. Qeyd edək ki, ənənəvi olaraq ölkəmizdə uzunömürlülərin yaşadığı bölgə əsasən Azərbaycanın cənub-şərqində yerləşən Lənkəran zonası-Talış dağları hesab olunur. Lakin yüksək uzunömürlülük göstəricilərinə Naxçıvanın bəzi ərazilərində, Qazax və Şamaxı zonalarında rast gəlmək olar. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2018-ci ildə Azərbaycanda yaşı 70 və 70-dən yuxarı olanların sayı 386 000 təşkil edirdi [7] (cədvəl 1).

Aşağıdakı cədvəldə müvafiq illərdə yaşı 65-dən 70-ə qədər və 70-dən yuxarı olanların sayı göstərilib.

Cədvəl 1.

Göstərici	2014	2015	2016	2017	2018
65-69 yaşda (min nəfər)	163 000	190 000	222 000	242 000	262 000
70 və yuxarı yaşda (min nəfər)	390 000	380 000	375 000	378 000	386 000

Mənbə: <https://www.azstat.org/MESearch/details>

Bildiyimiz kimi Azərbaycan xalqının qədim adət və ənənələri vardır: hətta gecikmiş və dəvət olunmamış qonaqları xoş qarşılamaq qədim adətlərimizdəndir. Digər məşhur və qədim adət: birlikdə çörək kəsdiyi insandan heç zaman üz döndərməməsi. Çünki Azərbaycanda çörək və duz müqəddəs hesab olunur.

Kulinariya turizminin inkişafında bölgələrin maraqları təəccüblü deyil. Ümumdünya Turizm Təşkilatına əsasən səyahət məkanının seçimi ilə turistlərin yarısından çoxu dadlı, keyfiyyətli yerli mətbəxin yeməklərini vacib hesab edirlər.

Azərbaycanın turizminə və etnik mətbəxinə ona təsirinə diqqət yetirdikdə, qeyd edə bilərik ki, ölkəmizdəki müxtəlif bölgələrin yeməklərini sınamaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, 2012-ci ildən bəri ölkəmizdə milli mətbəxə maraq göstərən turistlərin axı-

nında güclü artım baş verdi. Həmin ildən Azərbaycan xaricdə olan turistləri cəlb etməyə başladı.

2012-ci ilin sentyabr ayında Beynəlxalq konfransa toplaşan mütəxəssislər mədəniyyət və turizm sahəsində qastronomiyanın əhəmiyyətli rol oynadığını vurğulamışdılar. Turizm, mədəniyyət və qastronomiya sferasından olan ekspertlər qastronomiyanın turist təsüratlarının vacib komponenti olduğunu qeyd etmişdilər. Qastronomik turizmin əhəmiyyəti Ümumdünya Turizm Təşkilatının konfransında təqdim olunan qastronomik turizmə dair global hesabatında təstiqlənmişdir.

Azərbaycanın zəngin və dadlı mətbəxi turistlərin ölkəmizə gəldikdə ilk müraciət etdikləri turizm xidmətidir. Bu heçdə təəccüblü deyil, çünki yerli mətbəx nümunələrimiz öz dad və keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə bütün dünyada məşhurdur. Azərbaycanın restoran və otellərində etnik mətbəxin təqdim edilməsi yüksək səviyyədə olmalıdır. Təəssüf ki, Azərbaycan otellərində etnik mətbəxə geniş yer verilməmişdir.

Ümumdünya Turizm Təşkilatının 80 ölkədə apardığı araşdırmalara görə, turistlərin 82%-i ölkəmizə etnik mətbəxinə görə səyahət edirlər. Bununla da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın otel və restoranlarının menyusunun ən az 82 %-i milli yeməklərdən ibarət olmalıdır.

Qeyd edək ki, turistlər digər ölkələrə səyahət edərkən öz milli yeməklərinə deyil, həmin ölkənin yerli mətbəxinə üstünlük verirlər. Məsələn, italyanlar Azərbaycana səyahət edərkən piz-za və spagetti əvəzinə, plovun dadına baxmağa üstünlük verirlər. Müvafiq olaraq, azərbaycanlılar xarici ölkə səyahətindən qayıtdıqda ilk olaraq, getdiklərini ölkənin yerli mətbəxindən bəhs edirlər. Təbii ki, bu heçdə Azərbaycan kulinariyasında xarici yeməklərin olmaması anlamına gəlmir.

Kulinariya və turizm sahəsinin marketing strategiyası bu və ya digər ölkənin turist göstəricisinin inkişafı deməkdir. Belə ki, orta hesabla son 3 il ərzində ölkəmizə turist axını 40% artmışdır. Bu göstərici Ümumdünya Turizm Təşkilatı tərəfindən ən yaxşı göstərici kimi qəbul edilmişdir.

Hazırkı mərhələdə Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyi bəzi turist layihələrində yaxından iştirak edir, Azərbaycanın geosiyasi mövqeyini nəzər alaraq Avropa və Asiyanın bir çox ölkələri ilə əməkdaşlığı tarazlaşdırmağa çalışır. Müasir dövrün “Aleksandr Düma Qafqazda”, “Azərbaycanda Alman Məskənləri”, Kiyevin təşəbbüsü ilə “Azərbaycanda Şərab yolu”, “Böyük İpək Yolu” kimi turizm marşrutları beynəlxalq tələblərə uyğun olaraq inkişaf etdirilir [3-s67]. Bu turlarda Azərbaycan mətbəxinə məxsus milli yeməklərin təbliğ edilməsi nəzərdə tutulur.

Müasir dövrdə Azərbaycanın turizm bazarında almanlar, türklər və ingilislər yaxından iştirak edir. Onların fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda müasir turizm obyektləri xarici kapital əldə edir. Bu isə ilk növbədə turizmin inkişaf proqramına daxil edilmiş perspektivli layihələrə aid edilir.

2017-ci ildə paytaxtımızda “Bakı alış-veriş festivalı” keçirilmişdir. Festivalın əsas məqsədi şübhəsiz ki, ölkə imici və ölkə brendinin inkişafında eləcə də, ölkənin xarici qonaqlara müraciətinin daha da artmasına səbəb olan sistemli işlərin məntiqi davamı idi. Azərbaycan Konqres Bürosunun təşkilatı dəstəyi ilə ilk Bakı alış-veriş festivalı 10 aprel 2017-ci ildə başlanmış və 10 may 2017-ci ilə qədər davam etmişdir. Festival eyni zamanda turizm, ticarət, mədəniyyət, əyləncə və moda kimi sahələri əhatə edirdi. Festival çərçivəsində qonaqlara Azərbaycanın və bir sıra xarici ölkələrin xüsusi endirimləri və ticarət nişanları təqdim edildi. Festival zamanı İçərişəhərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin yeməkləri təqdim edildi. Burada xarici qonaqlar xüsusilə qutab, təndirdə bişirilmiş toyuq, şiş kabab, müxtəlif şirniyyatlar, milli içkilər və etnik mətbəx nümunələrini sınağa bilirdilər.

Azərbaycan turizm bazarı açıqdır və bütün maneələrdən azaddır. Hər il ölkəmizdə 25-50 otel inşa edilir. Bir sıra otellərin böyüdülməsi və inkişafı Azərbaycan turizm bazarına olan müraciətin göstəricisidir.

Azərbaycan bölgələrinə turların sürətli inkişafı son illərdə nəzərə çarpır. Belə ki, turizm agentliklərinin Qusar, Quba, Gəncə, İsmayıllı, Lahıc, Qəbələ kimi bölgələrə təşkil etdikləri turlara sosial şəbəkələrdə rast gəlmək olar.

Qeyd edək ki, 2015-ci ilin noyabr ayında Azərbaycanda beynəlxalq plov festivalı keçirilmişdir. Festivalın keçirilməsində əsas məqsəd dünyədən hazırlanmış müxtəlif ölkə yeməkləri ilə tanışlıq, eləcə də xarici qonaqlara Azərbaycan mətbəxinin şahı olan- plovun təqdim edilməsi idi.

2016-cı ildə Milli Aşbazlıq Mərkəzi və Milli Assosiasiyanın təşəbbüsü ilə Bakıda Sərin restoranında çörək festivalı keçirildi. 20-dən çox bölgədən- Qarabağ, Gəncə, İsmayıllı, Abşeron, Qusar, Astara, Zaqatala, Balakən, Şəki, Göyçay və Ağdaşdan olan çörəkçilər festivalda iştirak edirdi. Festivalda həmçinin Türkiyə, Qırğızıstan və Özbəkistandan olan qonaqlar da var idi. Bütün qonaqlara çörək təqdim edildi. Çörəklər əsasən pendir, bal və yağ ilə servis edilirdi.

2017-ci ildə Xaçmazda ikinci dəfə dolma festivalı keçirilmişdir. Festivalda Azərbaycanın 40 bölgəsindən 300-ə yaxın dolma növləri təqdim olunmuşdur.

Bu gün Azərbaycanda turizm sürətli inkişaf edir. Ölkəmizin gözəl iqlimi, mədəniyyəti, mətbəxi, təbiəti və görməli yerləri sayəsində buraya hər il turist axını artır. Həmçinin Azərbaycanın qonaqpərvərliyi bütün turistlərin diqqətini çəkir. Turistlər əsasən ən məşhur destinasiyalara- Bakı, Qəbələ, Quba və digər bölgələrə üz tuturlar [10].

Aşağıdakı cədvəldə qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin statistik sayı göstərilmişdir [11] (cədvəl 2).

Cədvəl 2.

Gələn və gedən turistlərin sayı					
Göstərici	2014	2015	2016	2017	2018
Gəliş və gedişlərin cəmi	101406.0	73527.0	63543.0	77587.0	83722.0
Gəliş	10657.0	2009.0	8949.0	13455.0	12777.0
Gediş	90749.0	71518.0	54594.0	64132.0	70945.0

Mənbə: <https://www.azstat.org/portal>

Bu gün Azərbaycanda turizm sənayesi yeni bir formatda inkişaf edir. Bu sferanın inkişafını dövlət hər zaman dəstəkləyir. Turizm sektorunun gəlirli bir sahə olması üçün müxtəlif tədbirlər görülür. Bu baxımdan sahibkarlar tərəfindən nəqliyyat və infrastruktur sahəsində islahatlar aparılması ilə güzəştlərin edilməsi nəzərdə tutulur. Dövlət Turizm Agentliyinin sahibkarlar üçün əsas tövsiyəsi keyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov.İ, Əfəndiyeva.N; Turizmin əsasları. Bakı 2007
2. İsmayılova.E; Tarixi və mədəni turizm. Bakı 2017, s.144
3. AR ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. 2016, s.67
4. Kapkan, M. V., Likhacheva, L. S. Gastronomic culture: 2008 ,s 34 - 43. - 0.8 p. L. / 0.4 p. L.
5. Lucy M. Long Culinary Tourism // The University Press of Kentucky. 2010.
6. <http://www.culinarytourism.org>.
7. <https://www.azstat.org/MESearch/details>
8. <http://amkm.kulina.az/?lang=ru>
9. <http://www.azerbaijan.az/portal>
10. <http://cbc.az/en/en/news/tourism-in-azerbaijan1519998741>
11. <https://www.azstat.org/portal>

Halal turizmin mahiyyəti və beynəlxalq miqyasda inkişafı

Bayramov Əlövsət Soltan oğlu
BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr
Elmi rəhbər: Rəhman Səfərov
E-mail: bayramov.lvs@gmail.com

Halal turizm - Müsəlman turistlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün yaradılan turistik məhsul və xidmətlərin İslam təlimləri və prinsiplərinə uyğun həyata keçirilir. Ərəb dilindən gələn "Halal" sözü "icazəli", "məqbul" deməkdir. Halal turizm anlayışının əsas mənbəyi olan halal nəinki qida və ya qida ilə əlaqəli məhsullar, həm də qadın və kişi üçün ayrılıqda xidmət sahələrini əhatə edir. Bu çərçivədə halal konsepsiya dünyanın hər yerində olmağından asılı olmayaraq, bütün müsəlmanlar üçün dini baxımdan uyğun, icazə veriləndir. Həmçinin məqbul olan məhsulların hazırlanması və təqdim edilməsi prosesinə də aiddir. Məsələn İslam qanunlarına uyğun olaraq yaradılan məhsulları əhatə edən halal anlayışı qida və içki ilə başlayır.

Turistlərin səyahət gözləntiləri tamamilə fərqli olur. Turizm daxilində yeni turizm növləri meydana çıxır. Bu vəziyyət turist məhsullara tələbatın dəyişməsinə səbəb olur. Xüsusilə, fərqlilik axtaran yeni turizm növləri meydana çıxır. Halal turizm son dövrlərdə İslam dininə mənsub insanların turizmdə dini icazə verilən və məqbul məhsulların olmasının vacib bir turizm konsepsiyasına çevrilmişdir.

Halal turizmi "halal hava yolu, halal qida və içki, halal fəaliyyət" ilə əlaqələndirilir. hazırda ən çox qəbul edilən konsepsiya "halal turizm" və ya "İslam turizmi" dir. İslam dünyasında artan rifah, təhsil səviyyəsi inkişaf səviyyəsinə görə dini ibadət ehtiyacı ödənilir. Halal turizmdə mədəniyyət, istirahət, əyləncə, istirahət, özünü inkişaf etdirmə və yeni yerləri görmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bu yenilik tədqiqatçıların diqqətini çəkir.

İslam qaydaları və eyni zamanda səyahət etmək istəyən turistlərin tələblərini qarşılamaq halal turizmə aiddir. Müsəlman əhalinin səyahət etmək istəyinə uyğun olaraq turizmdə tələbatın ödənilməsi üçün bir sıra yeniliklər meydana çıxır. Məsələn, halal yeməklər üçün alınan sertifikat müsəlmanların yeyə və içə biləcəyi qidalar üçün qəbul edilir. Ən son statistik məlumatlara görə, 2011-ci ildə dünyada 126.1 milyard dollar xərcləməsi gözlənilsədə müsəlman turistləri 132.7 milyard dollar xərcləyib. 2020-ci ilə qədər 4.8% artım proqnozlaşdırılır.

Bir sözlə, halal turizm İslam təlimlərinə uyğun olaraq xidmət göstərilir. İbadət və qidalanma müsəlman turistlərin ehtiyaclarını ödəyən bir turizm növüdür. Müasir dünyada islami dəyərlərin ardıcıl şəkildə qorunub saxlanılmasını qoruyur. Bir İslam ölkəsi olaraq Türkiyə, sahib olduğu mədəni irs, təbii gözəlliklər, coğrafi mövqeyi baxımından halal turizmə Malayziyadan sonra ən çox seçilən ikinci ölkə olaraq turistləri cəlb edir. Həmçinin dəyərini yüksəldir. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı ölkələri içərisində Türkiyə turizm sektorunda əhəmiyyətli və ən yüksək turizm təcrübəsinə sahib bir ölkə olaraq tanınır. Bu mənada halal turizm anlayışı ilə bağlı aparılan tədqiqatların kəmiyyət və keyfiyyətə artması turist səyahətlərinin cazibə mərkəzinə çevirə bilər.

Ədəbiyyatlarda formalaşan halal turizm prinsipləri və əsas tələblər, halal turizm təşkilatları, onların əsas tələbləri aşağıdakılardır.

- Spirtli içkilər xidməti yoxdur
- Heç bir gecə klubu mövcud deyil
- Yalnız halal məhsullarla təmin etmək
- Vətçinə, donuz əti və bənzər məhsullar xidmətdə yoxdur
- Kişilər üçün xidmət ayrı
- Qadınlara və ailələrə xidmət edən qadın xidmətçilər
- Qadınlara tək qadınlar xidmət edir
- Dini Müəssisədə dini memarlıq üstünlük təşkil edir
- Mühafizə kameralarının olması

- İbadət yerlərin olması
- İslam qaydalarına uyğun olaraq işçi geyim formasını olması
- Hər otaqda Quranı Kərim olması
- Hər otaqda səccadə var
- Hər otaqda Kəbəni göstərən bir işarənin olması
- İdman salonları, üzgüçülük hovuzları, kompüter otaqları kimi istirahət yerlərində kişilər və qadınlar üçün iki ayrı bölmə olur
- İbadət yerlərinin kişilər və qadınlar üçün ayrılıqda olması
- Memarlıq quruluşları, sənət fiqurları, rəsmlər insan şəklini əks etdirilmir
- Çarpayılar və tualetlər Məkkə istiqamətdə yerləşdirilmir
- Qonaqların İslam qaydalarına uyğun geyinməsi
- İslam qaydalarına uyğun xərcləmə və büdcə
- Otellər və digər turizm müəssisələri zəkat tələbini yerinə yetirir

Halal turizmin prinsipləri və təcrübələri araşdırıldıqda bir müsəlmanın riayət etməli olduğu əsas müddəaların lazımı qaydada aparıldığı görünür. Ancaq bəzi müsəlmanlar bu anlayışlara daha çox əhəmiyyət verirlər.

İnancların yerinə yetirilməsinin daha yaxşı hiss etmək üçün müqəddəs saydıqları yerləri ziyarət etdikləri "İnanc turizmi" olaraq təyin edilmişdir. İnsanların yaşadığı, işlədiyi və adi ehtiyaclarını ödədikləri yerlərdən kənar, dini etiqadlarını və inanc mərkəzlərini görmək üçün turist məqsədli səfərlərin qiymətləndirilməsi də inanc turizmi olaraq göstərilir.

Bu ayələrdən aydın bilinir ki, Allah Təala müsəlmanları qədim tayfaların yaşadığı yerlərə getmələrini, həyatlarını öyrənmələrini və necə olduğunu görərək bir ibrət almalarını tövsiyə edir.

"Yer üzünü gəzin və görün Allah necə yoxdan yaratdı! Allah bu şəkildə ikinci həyatınızı da var edəcəkdir, çünki Allah hər şeyə qadirdir!"

Cədvəl 1.

Halal Turistlərin gözləntiləri

Yerləşmə üzrə tələblər	Qida və içki gözləntiləri
<ul style="list-style-type: none"> -Qadın və kişi qonaqları üçün ayrıca ibadət yerləri - İnsan və heyvan formalarını bəzək kimi istifadə olunmur - ibadət yerlərindən kənar dəstəmaz almaq -Tualetlərin yerləri Məkkəyə baxmamalı -Otaqlarda Quranı – Kərim və səccadə var -Otaqlarda qiblənin işarəsi olmalı -Otaqlarda yerli namaz vaxtlarını göstərən təqvimin olması -Hamam dəstəmaz üçün -Tualet vasitələrinin halal meyarlarına uyğun olmasıdır -Tək qonaqlar və ailələr üçün ayrıca yaşayış yerləri 	<ul style="list-style-type: none"> - Halal qida sertifikatı alması - Halal qida və alkoqolsuz içkilərə sahib olmaq - Yemək yemə sahələri xaricində qadın qonaqlara və ailələrə xüsusi əlavə xidmət sahələrinin olması
İdarəetmə gözləntiləri	İstirahət perspektivləri
<ul style="list-style-type: none"> - Biznesin idarə edilməsində İslam qaydalarına uyğun olaraq maliyyə həllərinə üstünlük vermək; - Marketing fəaliyyətində etik qaydalara xüsusi diqqət yetirmək; - Sosial məsuliyyət təcrübələrini İslam qaydalarına uyğun həyata keçirmək; - Xeyriyyə ilə bağlı ianə təcrübəsinə daxil olmaq; - Sahibkarın Zəkat meyarlarına uyğunluğu; - Uyğun geyim standartlarına sahib olmaq; 	<ul style="list-style-type: none"> - Narahat edici musiqi yayımı yoxdur; - Qonaqlara uyğun əyləncənin olması (gecə klubu fəaliyyət göstərmir); - Kişilər və qadınlar üçün ayrıca fəaliyyətlər, - Kazino və qumar fəaliyyəti yoxdur; - Qadın və kişilər üçün ayrıca hovuz imkanları; - Qonaq profilinə uyğun olmayan heç bir telekanal yoxdur;

Halal turizmdə bir məhsulun halal olması, müsəlmanların Qurani – Kərimə və Hz Məhəmmədin öyrətdiyi və tövsiyələrinə əsaslanır. Son zamanlarda inkişaf edən halal turizm bazarı daxilində, müsəlman müştərilərin cavab verən məhsul və xidmətlər sayı artır. Bu vəziyyətin ən konkret əlaməti müsəlman otellərin sayının artması, müsəlman mətbəxi, otel otaqlarında Qurani – Kərim və qiblə işarələri, otel otaqlarında istifadə olunan şampun və sabun qadınlar və kişilər üçün halal sertifikatı olmalıdır.

Halal turizmə vacib bir bazar fürsəti kimi baxılsa da, çətin və riskli bazar sahəsi kimi qəbul edilir. Bu vəziyyətin əsas səbəbləri qeyri - müsəlman və müsəlman turistlərin tələbləri arasındakı fərqlər görünür. Bu çərçivədə, müsəlman və qeyri - müsəlman turistlərin fərqli ehtiyaclarının ödənilməsi turizmdə vacib problem kimi görünür.

Mastercard və CrescentRating tərəfindən təqdim 2015-ci ildə Dünya Müsəlman Səyahət indeksini görə (Cədvəl 3) Türkiyə 73,8 ortalama ilə ikinci sırada iştirak etməkdədir. Singapur İslam ölkəsi olmasa da, dünyada sürətlə böyüyən halal turizmin imkanları xüsusiyyəti sayəsində ilk 10 ölkə sırasında göstərilir. Çünki müsəlman turistlər digər turistlərə nisbətən daha çox xərcləyir və daha uzun müddət qalırlar. Thomson Reuters və Dinar Standard hesabatına görə, 2013-cü ildə dünya miqyasında müsəlman səyahət xərcləri (həcc və ümrə xaric) 7.7% artaraq 140 milyard dollar gəlir gətirmişdi. 2019-cu ildə bu rəqəmin 238 milyard dollar olduğu təxmin edilir. 2013-cü ilin məlumatlarına görə, xərcləmə ölkələri sırasında sırasıyla beş; Səudiyyə Ərəbistanı (17,8 milyard ABŞ dolları), İran (14.3 milyard dollar), Qətər (7.8 milyard ABŞ dolları), Küveyt (7.7 milyard dollar) və İndoneziya (7.5 milyard dollar). Cədvəl: Dünya Müsəlman Səyahət İndeksi

Dünya müsəlman səyahət indeksi	Destinasyon	Orta %
1	Malayziya	83.8
2	Türkiyə	73.8
3	BƏƏ	72.1
4	Səudiyyə Ərəbistanı	71.3
5	Qətər	68.2
6	İndoneziya	67.5
7	Oman	66.7
8	İordaniya	66.4
9	Sinqapur	65.1
10	Mərakeş	64.4

Mənbə: Mastercard və CrescentRating (2015, s. 1)

Ümumdünya Turizm Təşkilatının statistik məlumatlarına görə, müsəlman ziyarətçilərinin sayı və sərfiyyatı miqdarı haqqında məlumatlar 2010-cu ildə 25 milyon ziyarətçinin və 20 milyard dollar xərcləndiyini göstərir. Bu rəqəmlərin 180 milyon ziyarətçiyə və 2020-ci ildə 212 milyard dollara çatacağı gözlənilir. Bu müddətdə artan rəqabət fonunda istiqamətlərin özlərini halal turizm bazarlarına hazırlamaları vacibdir. Bu işdə halal turizm daxilində inkişafa açıq bir destinasyon olan Azərbaycan üçün turist rəhbəri xidmətləri səviyyəsində yeni fikirlərin akademik sahəyə daşınması məqsəddir.

Ədəbiyyat

1. Ap, J., & Wong, K. K. F. (2001). Case study on tour guiding: Professionalism, issues and problems. *Tourism Management*, 22(5), 551-563.
2. Battour, M., Ismail, M. N., & Battor, M. (2011). The impact of destination attributes on Muslim tourist's choice. *International Journal of Tourism Research*, 13(6), 527-540.
3. Battour, M. & Ismail, M. N. (2016). Halal tourism: Concepts, practises, challenges and future. *Tourism Management Perspectives* 19(2016), 150-154.

4. Boğan, E., Batman, O. ve Sarıışık, M. (2016). Helal Turizmin Kavramsal Çerçevesi ve Türkiye’deki Uygulamalar Üzerine Bir Değerlendirme. 3rd International Congress of Tourism & Management Researches-2016.
5. Bhuiyan, A. H. (2011). Potentials of Islamic tourism: A case study of Malaysia on East Coast Economic Region. Australian Journal of Basic and Applied Sciences, 5(6), 1333-1340.
6. Carboni, M., Perelli, C., & Sistu, G. (2014). Is Islamic tourism a viable option for Tunisian tourism? Insights from Djerba. Tourism Management Perspectives, (11), 1-9.
7. Cohen, E. (1985). Tourist guide: The origins, structure and dynamics of a role. Annals of Tourism Research. 12(1), 5-29.
8. COMCEC (2016). Muslim Friendly Tourism: Understanding the Demand and Supply Sides In the OIC Member Countries. [Online]
9. El-Gohary, H. (2016). Halal tourism, is it really Halal? Tourism Management Perspectives 19(2016), 124-130.
10. Eryılmaz, B. (2011). Alternatif Turizm Çeşidi Olarak Samsun’da Kongre Turizmi Olanaklarının Değerlendirilmesi. [Online]
11. Geva, A. & Goldman, A. (1991). Satisfaction measurement in guided tours. Annals of Tourism Research, 18(2), 177-185.
12. İşler, D. B. ve Güzel, F. Ö. (2014). Tur yönetiminde profesyonel turist rehberlerinin deneysel rolü: Alman turistlerin kültür turu satın alma davranışına yönelik bir değerlendirme. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 19(1), 125-138.
13. Kaynak, İ. H. ve Sezgin, M. (2008). İnanç Turizmi Kapsamında Dinlerde Seyahat, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 11(1-2), 349-359.
14. Lovrentjev, S. (2014). Education of Tourist Guides: Case of Croatia. Procedia Economics and Finance 23 (2015), 555-562.
15. Mansouri, S. (2014). Role of Halal Tourism Ideology in Destination Competitiveness: A Study on Selected Hotels in Bangkok, Thailand. International Conference on Law, Education and Humanities (ICLEH'14) Jan. 30-31, 2014 Pattaya (Thailand).
16. Mohsin, A., Ramli, N. & Alkhulayfi, B. A. (2015). Halal Tourism: Emerging Opportunities. Tourism Management Perspectives 19 (2016), 137-143
17. Mokhlis, S. (2009). Relevancy and measurement of religiosity in consumer behavior research. International Business Research, 2(3), 75-84.
18. Tekin, Ö. A. (2014). İslami Turizm: Dünyadaki ve Türkiye’deki genel durum üzerine bir inceleme. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7(29), 750-766.
19. Yalı, S. (2016). Kültürel Turistlerin Seyahat Tercihleri ve Yiyecek-İçecek Beklentileri: Safranbolu Örneği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük (Http://www.dinarstandard.com).

Cənubi Avropa – İtaliya nümunəsində aqroturizm

Cəbiyeva Ülkər Rövşən qızı
TEC, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: prof. N.G.Məmmədov
E-mail: ulkerjr10@gmail.com

Beynəlxalq turizmin bütün göstəriciləri dayanmadan artır və dünya ümumdaxili məhsulünün artım templərinə uyğun ümumi şəkildə irəliləyir. Turizm potensialı yüksək olan və bu sahənin inkişafından qazanan dünya ölkələri turizm növləri içərisində aqroturizmə böyük önəm verirlər. İnsanların məşğuliyyəti, kənd sakinlərinin istehsal etdiyi məhsulların satışı, ölkənin təkə paytaxt və iri şəhərlərinin deyil, həmçinin ucqar yerlərin və kəndlərin təbiətinin, tarixinin, adət-ənənəsinin tanınması və s. istiqamətində turistlərin cəlbi bu sahənin inkişafına təkan verir. Avropanın əksər dövlətlərində aqroturizm istiqaməti uzun illərdir ki, sürətlə inkişaf edir və gəlir mənbəyinə çevrilib. Xüsusilə ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Qərbi Avropa ölkələrində aqroturizm sürətlə inkişaf etməyə başladı. Kəndlərin infrastrukturunun yaxşılaşdı-

rılmasına və xüsusilə kənd yollarının tikintisinə dövlətlərin dəstəyi artdı. Aqroturizmin inkişafından əldə edilən gəlirlə kənd təsərrüfatında yenilənmə aparıldı və kəndlərdə yeni istiqamətli və perspektivli iş yerləri yaradıldı. Dünya təcrübəsi göstərir ki, aqroturizm yerli icmaların, kənd və rayonların, bütünlükdə ölkənin davamlı sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında böyük rol oynayır. Bu turizm növünün digərlərindən fərqi ondadır ki, turist üçün vacib olan bütün ehtiyatlar kənddə axtarılır. Mənzərəli ərazilərdə xüsusi turist mərkəzləri yaradılır.

Avropa İttifaqının aqroturizmə yanaşması fermerlərin torpaq üçün birdən çox alternativ istifadəni araşdırmağa təşviq edən siyasət paketinin maraqlı bir nümunəsidir. Bu siyasət gənc istehsalçılara, yoxsul bölgələrə və ekoloji məhdudiyətlərin istehsal imkanlarını məhdudlaşdırdığı az üstünlük verilən sahələrə daha çox tətbiq olunur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının kənd təsərrüfatından kənar bazarlara daşınmasının ənənəvi sistemindən fərqli olaraq, aqroturizm müştəriləri təsərrüfata gətirir. Aqroturizmi öz təsərrüfat işlərinə daxil edən fermerlər turistlərin kənd yerlərində tətill üçün böyük miqdarda pul xərcləməyə hazır olduqlarını aşkar edirlər. Cənubi Avropa kənd turizmi bazarı üzrə ənənəvi olaraq güclü bölgə sayılır və buradakı dövlətlərin uyğun şəraitli ərazisində aqroturizm inkişaf etmişdir. Buna baxmayaraq, həmin ölkələrdə də inkişaf müxtəlifliyi vardır. Avropada bu sahənin sürətli inkişafının səbəblərindən biri kənd təsərrüfatı sektorundakı böhrandır. Müasir dövrdə kənd təsərrüfatının məhsuldarlığı və avtomatlaşdırılması prosesi iş yerlərinin azalmasına səbəb olur. Nəticə etibarilə, kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərini əvəzləyən və ya tamamlayacaq yeni fəaliyyətlər tapmaq lazım idi.

1950-ci illərdən başlayaraq 1970-ci illərə qədər İtaliyada ənənəvi kiçik miqyaslı əkinçilik az gəlirli oldu və bir çox fermer daha böyük şəhərlərdə iş axtarmaq üçün təsərrüfatlarını tərk etdi. 1985-ci ildə dövlət aqroturizm üçün qanun nizamnaməsi qəbul etdi ki, bu da nisbətən də olsa tərk edilmiş kəndlərin bərpaı üçün vəsait təmin etdi [5]. Evlərin bəziləri tətill evlərinə çevrildi. Bununla da ev sahiblərinə, kiçik fermerlərə gələn turistləri qəbul etmə və təsərrüfatdan gələn gəlirləri artırma şansı verildi. İtaliyada kənd əhalisi İkinci Dünya Müharibəsinin sonundan bəri azalsa da, aqroturizm ölkənin bəzi bölgələrinə yenidən həyat verdi. İtaliyada aqroturizm dedikdə turist ilk öncə anlamalıdır ki, adət olunan şəhər otellərindən fərqli olaraq o, fermada və ya onun yaxınlığında olan bir yaşayış məntəqəsində qalır. Burada hər şey "qeyri-rəsmi"dir. Turist burada aqroturizmin ən yaxşı cəhətlərindən biri olan "orqanik qida" ilə təmin olunur. Əsasən yerli məhsullar, regional yeməklər təqdim olunur. Təsərrüfat sahələrində turist həm gəzir, ətrafla tanış olur, təsərrüfat işlərində kömək edir, sonda həm də bu məhsullardan bəhrələnmə bilir. Turistlər yerli istehsal olan şərəblər, pendir, bal, mürəbbə və həmçinin sənətkarlıq məhsulları da alırlar. İtaliya dedikdə təbii olaraq ilk ağıla gələn zeytun bağları, üzüm sahələri, sitrus meyvələri təsərrüfatıdır. Həmçinin turist, heyvandarlıq təsərrüfatı ilə tanış olur, müxtəlif festivallarda iştirak edir. Fermerlərə ənənəvi mədəniyyət, ictimai adətlər və yeməkləri təbliğ etmək tövsiyə olunur. Burada yaşayış məntəqələrinin ətrafında xüsusilə dayanacaqqlar olur, çünki turistlər tez-tez çöldə olur və kəndləri gəzmək üçün velosipeddən və ya avtomobildən istifadə edir. Velosiped kirayəsi də burada xüsusilə məşhurdur. İtalyan fermerlər üç səviyyəli qonaq xidmətindən birini təmin edə bilər: Özünə xidmət qəlyanaltıları (yüngül yeməklər), tam xidmətli yeməklər, ya da yemək-yataq-istirahət imkanları olan "təsərrüfat tətilləri" [6]. Əksər fermerlər yalnız istirahət günlərində "tam xidmətli yeməklər" verirlər çünki, həftə sonları turizm üçün ən populyar günlərdir. Bəzi bölgələrdə fermerlər aqroturizmdə iştirak etmək üçün lisenziya almalıdır. Əsas maneələrdən biri qonaqları qəbul etmək üçün binaların yenidən qurulmasıdır. İtaliyada yaşayış yeri olan aqroturizm təsərrüfatlarının 60%-i ölkənin mərkəz və cənub bölgələrində və adalarda yerləşir. İtaliyada aqroturizm xidmətlərindən ildə 12 milyon insan istifadə edir. Apenin yarımadasında bu gün 10 mindən çox təsərrüfat fəaliyyət göstərir. Aqroturizm əsas mərkəzləri olan yerlərə: Toskana, Marche, Umbria, Como, Piedmont və Sicilyanı misal göstərmək olar.

Şimal-qərb hissədə Toskana regionu və buranın paytaxtı Florensiya bu sahə üzrə fərqlənir [4]. Toskanaya getmək üçün ən yaxşı vaxt yazın sonları, payızın əvvəlləridir. Payızın əvvəlində edilən ziyarət bölgədəki bir çox üzüm və zeytun məhsulu festivallarında iştirak etmək üçün

fürsətdir. "Şərab turları", dequstasiya və məhsul yığımı üçün uyğun zaman isə sentyabrın ortalarından oktyabrın ortalarına qədərdir.

Le-Marche bir tərəfi Adriatik dənizi, bir tərəfi təpəliklərlə əhatə olunan İtaliyanın əsas aqroturizm regionlarından biridir. Qərbdə yüksək dağ silsilələri ilə sərhədlənir Le-Marche çox sayda kənd təsərrüfatı məhsullarının mənbəyidir. Bura təpəliklər, əkin sahələri, üzüm bağları, zeytun bağları və günəbaxan sahələri ilə xarakterizə olunur. Bölgə bir çox cəhətdən Toskanaya bənzəyir. Buradakı aqroturizm mərkəzlərinin əksəriyyəti sahildən bir qədər az məsafədədir. İstənilən harda turist təbiətlə əhatə olunmuş kəndlərdə qalır.

Umbriya-İtaliyanın "yaşıl ürəyi"dir. Bölgə Trasimeno və Perugia gölləri ilə tanınır. İtaliyanın bu bölgəsi xüsusilə şərab hazırlanması ilə məşhurdur.

Siciliya İtaliyada öz qonaqpərvərliyi ilə xüsusilə tanınır. Siciliyada əsasən sitrus fermaları vardır. Burada həm də pizza və makaroni istehsalı kimi əyləncəli fəaliyyətlər təşkil olunur. Baglio Occhipinti-dənizdən 13 km məsafədə yerləşir, UNESCO mədəni irs siyahısında da özünə yer alır [1]. Ərazi tamamilə orqanik becərilən üzüm və zeytunluqlarla əhatələnib. Gələcək turistlərə kulinariya ilə bağlı dərslər xidmət göstərir. Məsələn: ən məşhur ənənələrdən biri olan portaqal marmeladı hazırlamaq. Hətta aqroturizm üzrə biznesini yaratmaq istəyənlər burada lazımi məlumatlarla da təmin oluna bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Агротуризм – новое направление развития малого предпринимательства сельского населения / в сб. Рыночные преобразования в экономике региона / Ом. гос. аграр. ун-т.
2. Bilalov B.Ə. "Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi" Bakı-2002
3. Əlirzəyev Ə.Q., Aslanova S. İ. "Turizmin inkişafının sosial iqtisadi problemləri" Bakı 2006.
4. Taner Dalgın "Tourism academic journal" 2018
5. <http://tourlib.net/>
6. www.maaturism.ee

Qonaq evinin qeydiyyat prosedurunda beynəlxalq təcrübə

Cəfərov Rəhib Musaxan oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. Səbuhi Talibov

E-mail: rahib.cefer.98@gmail.com

Ev sahibləri öz yerləşmə müəssisələrini genişləndirmək və böyütmək üçün özlərinə aid guest house (qonaq evləri) açmağa bilirlər. Bu kimi yerlər B – B-dən keyfiyyətə yüksək olur. Amma adı otellərdən aşağı səviyyəyə malik olur. Qonaqlar üçün nəzərdə tutulmuş otaqların sayı 4 – 10 arasında dəyişir, eyni zamanda yalnız ev sahibi deyil, təyin edilmiş işçilər də burada fəaliyyət göstərir.

Qonaq evləri dünyanın bəzi yerlərində məsələn Karib dənizi hövzəsində ucuz otel tipli yaşayış müəssisələrindəndir. Qonaq evlərinin bəzi xüsusiyyətləri vardır:

1. Fərdə uyğun diqqət və yanaşma
2. Sağlam və ev yeməkləri
3. Sakitlik
4. Ucuzluq

Qonaq evləri üçün təyin olunmuş bəzi standartlar mövcuddur.

1. Otaqların minimum ölçüsü iki və ya daha çox olduqda tədqirdə 120kv, tək nəfərlik yataq otağının minimum ölçüsü isə 80kv olmalıdır.

2. Vanna otağının minimum ölçüsü iki nəfərlik otaq üçün 30kv, tək nəfərlik otaqda isə minimum ölçü 20kv olmalıdır.

3. Otaqların 25%- də kondisioner və istilik qurğularının olması vacibdir.

4. Otaqların işıqlandırılması kifayət qədər olub, şkaflar, rəflər, bütün pəncərələrdə isə qeyri-şəffaf pərdələr ilə örtülməlidir.

5. Hər otaqda telefon və internet kommunikasiya sistemi olmalıdır.

6. Səhər yeməyi və şam yeməyi üçün təyin olunmuş yemək otaqlarında laimi qablar, şüşə qablar olmalıdır. Yemək adəti yerli adət ənənəyə mənsub olduğu tədqirdə, yemək üçün ayrıca otağın olması məcburi deyil.

7. Yataq dəstləri double və single olmalıdır. Yəni bir böyük 2 nəfərlik çarpayı bir də bir nəfərlik çarpayı olmalıdır.

8. Hamam və WC lər yaxşı vəziyyətdə olmalıdır.

9. İlkin təcili tibbi yardım üçün apteklərin olması vacibdir.

10. Uşaq komfortu üçün zəruri olan infraqstruktur qurulmalıdır.

11. Ümumilikdə qonaqların minimum komfortluğunun təmin olunması başlıca şərtlərdəndir.

Son zamanlar bu kiçik qonaq evlərində ulduzlar meydana gəlməyə başlamışdır, amma xidmət olduğu kimi qalmışdır. Keyfiyyət və rahatlıq en – suite, yaxud da private kimi dəyərləndirilir. Qonaqlar üçün bir otaqlı nömrələr verilir. Səhər yeməyi isti yaxud soyuq olmalıdır, əlbəttə ki, isveç masası kimi formalaşmışdır. Adətə qonaq evlərinə sahib insanlar içki üçün lisenziya almır, bununla əlaqədar olaraq siz də gecələr bir rumka içə bilməyəcəksiniz. Qeyd edək ki, çox az hallarda təmiz Guest house – lara rast gəlmək olar.

Hər hansı bir qonaq evində çox az pul sərf edərək yaxşı istirahət edə bilərsiniz.

Qonaq evlərinin əksəriyyətinin yerləşdirilməsi çimərlik ərazisinə məsafəsi yalnız bir neçə metrdir. Coğrafi enlikdən asılı olaraq, qonaq evinin hər pəncərəsi gözəl mənzərəyə malik olmalıdır.

Qonaq evlərində turistlər müəyyən şablona əsasən qeydiyyatla alınır. Bu siyahılarda aşağıdakı məlumatlar var:

1. Vergi ödəyicisinin adı, soyadı, adı və ünvanı, varsa,
2. Otaq nömrələrini yazmaqla müştərinin adı, soyadı və otaq haqqı,
3. Redaktə tarixi.

2019-cu ilin İyulun 29-da Dövlət Turizm Agentliyi kənd yerlərində evlərini turistlərə kirayə verən sahibkarlarla görüş keçirib.

Tədbirdə çıxış edən Azərbaycan Turizm Bürosunun baş icraçı direktoru Florian Zenqstsmid bu növ platformaların milli şəbəkələşmə işində mühüm rol oynayacağını bildirib.

O qeyd edib ki, diskussiya xarakterli görüşün əsas məqsədi kənd evi sahiblərinin təklif və problemlərini dinləmək, bu sahədə mövcud boşluqları müəyyən etmək və aradan qaldırılması istiqamətində dəstək göstərməkdir.

Görüşdə, həmçinin Dövlət Aqrar Ticarət Şirkəti, “ABAD” publik hüquqi şəxs, Beynəlxalq Alman Əməkdaşlıq Təşkilatı və Regional İnkişaf İctimai Birliyinin nümayəndələri də iştirak ediblər.

30-a yaxın kənd qonaq evi sahibinin qatıldığı tədbirdə Dövlət Turizm Agentliyinin regional turizmin inkişafı istiqamətində gördüyü işlər və gələcək planlar barədə ətraflı məlumat verilib.

Diqqətə çatdırılıb ki, Agentlik regionların turizm potensialından daha effektiv istifadə etmək, regional turizmin təbliğatını aparmaq, bununla da uzunmüddətli davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədilə Destinasiya Menecmenti Təşkilatları formalaşdırır.

“İnfraqstruktur”, “Xidmətlərin səviyyəsi”, “Qonaq evlərinin hüquqi və marketinq qiymətləndirilməsi” kimi mövzularda aparılan müzakirələr zamanı iştirakçıları maraqlandıran suallar cavablandırılıb və verilən təkliflər dinlənilib.

Müzakirələr zamanı ortaya çıxan problemlərin həllinə nail olmaq məqsədilə iştirakçılara köməklik göstəriləcəyi bildirilib.

Bəzi qonaq evləri barədə məlumat
GUEST HOUSE "DELFIN"

Otel mənzil avadanlığın müxtəlif səviyyələri ilə təchiz olunmuş və 4 və 50 rahat otaqdan ibarətdir. Soçidə yerləşən bu qonaq evində müxtəlif dünya mətbəxinin təamlarından verilməklə yanaşı, Qafqaz mətbəxi də müştərilərə təqdim olunur. Oteldən dənizə olan məsafə yalnızca 5 dəqiqədir.

Otel təklif etdiyi pulsuz xidmətlər siyahısında gündəlik ev təsərrüfatı, həftəlik kətan dəyişiklik, paylaşılan mətbəx və İnternet bağlantısı, daxildir.

AMEA-NIN “QONAQ EVI” gözəl Bakımızın qonaqlarının maraqlı, dolğun və komfortlu istirahəti üçün əvəzəlməz məkandır.

Qonaq evinin təmirində müasir memarlıq elementlərindən istifadə olunub, bütün lazımi əşya və avadanlıqlarla təchiz olunub. Binanın interyerinin tərtibatında mebel və aksesuarlardan geniş istifadə edilib, qonaqların rahat istirahəti üçün hər cür şərait yaradılıb.

Qonaq evi geniş foye, 11 otaq, gözləmə zalı, mətbəx, qəbul, xidmət və təsərrüfat otaqlarından ibarətdir. Müasir dizaynda və zövqlə tərtib edilmiş hər bir otaq rahat mebel, split-sistem, televizor, soyuducu və Wi-Fi- la təchiz olunub. Həmçinin hər otaqda iş üçün masa və kreslo mövcüddür. Geniş və işıqlı mətbəxdə qonaqların damaq zövqünə oxşayan geniş çeşiddə milli və xarici təamlar təklif olunur.

Burada qonaqların yüksək səviyyədə qarşılınması, onlara lazımi xidmətlərin və köməklərin göstərilməsi üçün peşəkar işçi heyəti fəaliyyət göstərir.

IVANOVKA QONAQ EVI İsmayılı rayon İvanovka kəndinin mərkəzində «İvanovka marketin» 2-ci mərtəbəsində yerləşir. Ümumi 10 nəfər üçün nəzərdə tutulmuş qonaq evi 3 nömrədən ibarətdir. Hər nömrə 2 otaqlı, eyvan və duş kabinədən ibarətdir. **Kirayə** evin ümumi mətbəxi də var. Qonaq evi müasir dizaynda təmir olunmuş və lazımlı mebel və avadanlıqlarla təchiz edilmişdir.

İvanovkalılar üzümçülük, taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğul olurlar. Çaxır, pendir və s. kimi məhsulları daxili bazarda öz yerlərini tutub. Kənddə bir neçə sex, park və zavod fəaliyyət göstərir. Həftənin şənbə və bazar günləri İvanovka kəndində diskoteka olur. Yaxınlıqda atçılıq meydançası, balıq tutmağa göllər (Aşıqbayramlı gölü) və kafelər də var.

Diqqətinizə çatdırmaq istərdik ki, aşağıda qeyd olunan qiymətlər 1-2 gün qalmaq istəyənlər üçün nəzərdə tutulub. 2 Gündən artıq qaldığınız halda endirimlər nəzərdə tutulmuşdur.

Qiymətlər

- 1 qonaq — 20 manat
- 2 qonaq — 30 manat
- 3 qonaq — 40 manat
- 4 qonaq — 50 manat

Ədəbiyyat

1. <http://ivanovka.net/ivanovka-qonaq-evi/>
2. <http://www.science.gov.az/forms/sotsialnyie-uslugi/3576>
3. <https://az.birmiss.com/qonaq-ev1%C9%99ri-sochi-url-xidm%C9%99tl%C9%99r-icmallar/>
4. <https://travelnews.az/2019/07/31/dta-k%C9%99nd-qonaq-ev1%C9%99rinin-sahib%C9%99ril%C9%99-gorus-kecirib/>

Azərbaycan Respublikası və İran İslam Respublikasında turizm ehtiyatlarının təsnifatı

Cümşüdlü Ülviyyə Firamil qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos Cəfərova G.C.

E-mail: ulviya.cu@gmail.com

Sağlamlıq-müalicə, dərketmə, idman, istirahət məqsədilə istifadə olunan bütün resurslar funksional xüsusiyyətlərinə görə turizm potensialıdır. Təbiət abidələri, milli parklar, landşaft ekzotikliyi, iqlim komfortluğu da turizm ehtiyatlarına daxildir. Onun ərazi təşkili üçün vacib olan sosial-iqtisadi amillər də turizm ehtiyatlarının təsnifatındakı təbii və antropogen resurslarla yanaşı götürülür. Mənimsənilmə xüsusiyyəti, bölgələr üzrə paylanması müəyyən olunmaqla turizm ehtiyatları iqtisadi kateqoriyaya aiddir.

Azərbaycan kurort müalicə ehtiyatları ilə zəngin olmaqla bərabər əlverişli landşaft iqlim şəraiti də mövcuddur. Balneoloji ehtiyatların zənginliyi kurort-müalicə turizminin inkişafına təkan vermişdir. Landşaft iqlim amillərinin üstünlüyü isə müalicə-sağlamlıq turizminin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı, kompleks müalicə xidmətlərinin təşkilinə imkan vermişdir. Qeyd olunan üstünlüklərə istirahət və müalicə məqsədilə kurort mərkəzləri, sanatoriya, palçıqla müalicə mərkəzləri daxildir [1].

Azərbaycan çox zəngin potensiala sahib təbii sərvətləri ilə bol ölkədir. Təbii sərvətlərdən söz açmışkən, tarixi zənginlikləri və iqlim şərtlərinin münasibliyini göz ardı etmək olmaz. Buna təsir edən əsas amil Azərbaycanın tarixi, dini, idman, ekoloji, macərə, rekreasiya və s. turizm ehtiyatları cəhətdən zəngin ölkə olmasıdır. Ölkənin müxtəlif bölgələrində 6000-dək yerli, ölkə və dünya əhəmiyyətli tarix və mədəniyyət abidəsi gələcək nəsillərə çatdırılması üçün mühafizə olunur. Bu abidələr gələn turistlərə nümayiş obyektləri kimi çox maraq kəsb edə bilər [2].

Azərbaycanda həm ənənəvi, həm də müasir müalicə imkanları mövcuddur. Ölkədə isti və mineral bulaqların sayı minlərcədir. İstisu, Turşsu, Badamlı, Qalaaltı, Şıxburnu, Suraxanı suları - ən tanınmış müalicəvi su mənbələridir.

Azərbaycanın ən mühüm kurort resurslarından biri də Naftalan neftidir. Naftalan neftinin köməyi ilə damarlarda və hərəkət orqanlarındakı xəstəliklər uğurla müalicə olunur. Azərbaycan Respublikasında əlverişli kurort amillərinə böyük miqdarda müalicəvi palçıq yataqlarının mövcudluğunu da aid etmək lazımdır. Ölkə ərazisində 250-dən artıq belə yataqlar mövcuddur. Lilli palçıq yataqları əsasən Abşeron yarımadasında cəmlənmişdir. Ölkəmizdə lilli palçıqlardan başqa zəngin təpəlik palçıq yataqları da mövcuddur [3].

Azərbaycan bəşər mədəniyyətinin ilkin beşiklərindən biri hesab olunur. Qədim insanların bu ərazidə hələ 1,5-2 milyon il bundan əvvəl məskən salması alimlər tərəfindən sübut olunmuşdur. Ümumilikdə Azərbaycanda 7 minədək qorunan tarixi abidə mövcuddur. Bu sıradan Azıx mağarası, Zaqatala İlisu qülləsi, Lənkəranda dairəvi Daveri qala həbsxanası, Pirqulu Rəsədxanası, Mömünə Xatun məqbərəsi, Husif ibn Küseyri, Şəki Xan Sarayı, Qarabağlar türbəsi (Naxçıvan), Gəmiqaya, Oğlanqala, Qədim Gilan kimi qədim yaşayış məskənləri (Naxçıvan), Qobustan, Şəkiddə alban kilsəsi, Şamaxıda Cümə məscidi, Şaşıqəndam və Yeddi Günübəz qəbiristanlığı, Xınalıqda Atəşpərəstlik alov məbədi (Atəşgah) və başqa adlar sadalana bilər [4].

İran İslam Respublikası turizm təsərrüfatının inkişafı, dünyanın müxtəlif regionlarından turistlərin cəlb edilməsi üçün zəngin təbii, tarixi və mədəni mərkəzlərə malikdir. Lakin bu mərkəzlərin təqdim edilməsi üçün lazım olan planlaşdırma, marketinq, dəyərləndirmə və elmi strategiyanın hazırlanması mükəmməl informasiyanın olmasından asılıdır.

İran İslam Respublikasında turizm sənayesi təbii abidələrə, tarixi və mədəni yerlərə söykənərək ölkənin ictimai və iqtisadi inkişafında böyük rol oynaya bilər. Bu tarixi mənbələr İranın müxtəlif regionlarında yerləşir. İran kimi ucsuz-bucaqsız ölkənin müxtəlif coğrafi zonalarında geniş yayılmış turizm mərkəzləri bu sahədən əldə edilən gəlirlərin neft sənayesindən əldə edilən gəlirlərlə müqayisə edilməsinə imkan verir. Turizm sənayesinin inkişafı, bu sahədə iş yerlərinin yaradılması sosial siyasətin həyata keçirilməsinə, birbaşa və ya dolayısı ilə gəlirlərin yaradılması yolu ilə ölkənin ictimai və iqtisadi inkişafına kömək edə bilər. Buna nail olmaq üçün ölkənin müxtəlif sahələrinə aid məlumatları təhlil etmək lazımdır. Belə ki, münasib mexanizmlərlə ölkədə və xaricdə baş verən proseslər müxtəlif aspektlərdən öyrənilməlidir. Başqa cür desək turizm bazarında əmtəə və məhsulların istehsalının genişlənməsi, o cümlədən mövcud potensialdan səmərəli istifadə edilməsi lazımdır.

İran, bir neçə min illik tarixi və mədəniyyətə malik, dörd mövsümlü, xoş iqlimli ölkədir. Bütün bu xüsusiyyətlər əl-ələ verib zəngin turistik cazibələr yaratmışdır. Son illərdə İranın turizm sənayesinin böyüməsi ilə İrana gedən turistlərin sayı da kəskin şəkildə artdı, bir çox xarici turist və saytlar İranla bağlı fikirlərini bəyan edirlər [5].

İran sağlamlıq turizmində, müxtəlif resurslara malik olan bir ölkədir. Bu ölkədə, sağlamlıq resursları ilə bərabər, qonaqların rahatlığı üçün müxtəlif otellər, yataqxanalar, restoranlar və başqa istirahət mərkəzləri yaradılıb. İranın mineral və isti suları, 30-dan çox faydalı maddələr ehtiva edir. Onların bir hissəsi radioaktiv xüsusiyyətlərinə malikdir.

İran dünyanın ən məşhur dini mərkəzlərindən biridir. Təsadüfi deyil ki, bu ölkəyə səyahət

edənlərin çox hissəsi dindarlar və işgüzar turistlərdir. Beynəlxalq turistlərin ölkədə əsasən səyahət etdikləri dini mərkəzlər Məşhəd, Şiraz, Qum və paytaxt Tehrandır. İmam Rzanın müqəddəs həyəti Məşhəd şəhərində dini və turistik sahəsində ən vacib mərkəzlərdən biridir. Hər il şəhərə qonşu və müsəlman ölkələrindən çox sayda iranlı və xarici zəvvarlar gəlirlər. İranın dini turizm üçün böyük potensialı vardır və burada 8000 müqəddəs yer və məscidlər vardır ki, onların 4400-ü qeydiyyatdan keçmişdir [6].

İranın təbii-coğrafi obyektlərdən istifadə edilməsi əsasında kənd turizminin xüsusi forması kimi ekoturizm mərkəzlərindən istifadə edilməsi vacibdir. Belə mərkəzlərə Mərənd nahiyəsində alma bağları, Kişkəra tarlaları, Urmiya şəhərinin ətrafında Milli Park, Urmiya gölünün ətrafı, onun mərkəzində olan adalar (Şah, Kəbudan, Arzu, Əspir adası), Maku nahiyəsində, Araz çayı sahillərində yaradılan Mərakən və Ağgöl qoruqları, Poldəşt məntəqəsində Ağgöl ov əraziləri və s. aiddir.

İran isti ölkə olmasına baxmayaraq burada qış idman turizmi də inkişaf etməkdədir. Əlburz və Zagros dağları qış mövsümündə qarla örtülüdür. Bu da qış idmanları üçün sahə yaradır və İranın ən vacib turistik imkanı həyata keçirilə bilər. Yaz mövsümündə dağ ətəkləri mülayim iqlim, gözəl təbii mənzərələr, şalalələr, çeşmələr və təbii mağaralar cəlbedici ərazilərə çevrilir. Mineral sular hər sahədə turizmin inkişafında əsas amillərdən biridir.

Bu ölkənin tarixi abidələri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Ölkənin hazırkı siyasi vəziyyəti bu tarixi abidələrə səfər edən turistlərin sayına təsir etsə də, onlar hələ də ziyarət olunan abidələr siyahısındadır. İsfahanda Şah məscidi, Əli qapı sarayı, Tehranda Gülüstan sarayı, Fars vilayətində Taxt Cəməşid, Nəqşi Süleyman və İstəxr xarabaları və Taxt Süleyman, Pasargad kimi tarixi abidələr həmçinin İslam sonrasına məscidlər, hamamlar və Vəkil Bazarı, Quran darvazası, Hafiz və Sədi məzarı İranın tarixi və mədəniyyət turistik cazibələrindən sayılır və İranın mədəniyyət paytaxtıdır [7].

Ədəbiyyat

1. Dərgahov V.S. Rekreasia-turizm ehtiyatları. Bakı: "MBM", 2008, 214 s.
2. <http://unec.edu.az/application/uploads/2018/12/Elmin-miraslanl-.pdf>
3. Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Monoqrafiya. Az TU-nun mətbəəsi. Bakı, 2015, 475 s.
4. <https://azadinform.az/az/sosial/178754/turizm-sektorunun-nvleri/>
5. İran İslam Respublikasının İyirmi İllik Proqramı çərçivəsində Turizm, Əl İşləri, Mədəni, Təbii və Mənəvi İrs üzrə Milli Perspektiv Plan, Turizm, Əl İşləri, Mədəni İrs Təşkilatı, Tehran, səh. 180, 2017
6. <https://www.archdaily.com/804808/the-top-10-historical-architecture-sites-to-visit-in-iran>
7. <https://jamhospita.ir/en/patient-guide/about-iran/>

Avtomobil nəqliyyatının ətraf mühitə təsiri

Əkbərli Vüsalə Rüstəm qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. Sahilə Allahverdiyeva

E-mail: vusale.ekberli@mail.ru

Qloballaşan dünyada ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin artmasında nəqliyyatın rolu böyükdür. Nəqliyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq nəqliyyat vasitələrinin sayı artır. Nəqliyyat vasitələrindən istifadə ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur. Avtomobil sektorunun ətraf mühitə təsiri geniş qiymətləndirilə bilər. Ancaq üç əsas başlıq altında araşdırıla bilər:

1. İstehsal zamanı ətraf mühitə təsirlər; atmosfer tullantıları, çirkab suları, bərk və təhlükəli tullantılar;
2. nəqliyyat vasitələrinin istifadəsinin ətraf mühitə təsiri; atmosfer tullantıları, bərk və maye tullantıları;

3. İstifadə müddətini başa vurmuş; zədələnmiş nəqliyyat vasitələri və onların bərk və maye tullantıları.

Avtomobil istehsalçıları ilk mərhələdə istehsaldan atılan tullantılar barədə hər il Ekologiya və Təbii sərvətlər Nazirliyi, Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsinə bildirişlər verməlidirlər. İkinci ətraf mühitə təsir nəqliyyat vasitələrinin magistral yollarda hərəkətdə olan zaman yaratdığı maye və bərk tullantılardır. Əslində bu sahə yolda yük və sərnişin daşınması ilə yanaşı nəqliyyat vasitələrinin fərdi istifadəsi ilə də sıx bağlıdır. Üçüncü ətraf mühitə təsir sahəsi isə iqtisadi ömrünü başa vurmuş və hazırda zədələnmiş nəqliyyat vasitələridir. Bu vasitələr ən uyğun şəkildə bərpa olunmalı və ya məhv edilməlidir [1].

Avtomobil istehsalı və onun ətraf mühitə təsiri. Müəssisələrin istehsal mərhələsində bir çox xammal ilə birlikdə su, enerji və bir çox kimyəvi maddələrdən istifadə olunur. Avtomobil istehsalı 3 əsas prosedən ibarətdir: metalın formalaşması, səth hazırlığı və səthi bitirmə. Bu proseslər zamanı bir çox xammal istifadə olunsada prosedən sonra məhsulla birlikdə bir çox bərk, maye və qaz tullantıları meydana gəlir. Nəqliyyat vasitələrinin istehsalı üçün su tələb olunur. Bu səbəbdən böyük şirkətlər çaylar və göllər ətrafında böyük fabriklər qurdular. Bu sektorun ekoloji ziyanına görə inkişaf etmiş ölkələr avtomobil sənayesi fabriklərini başqa ölkələrə köçürdülər. Beləliklə, öz su ehtiyatlarını çirkləndirmək əvəzinə, digər ölkələrin su ehtiyatlarını çirkləndirirlər. Buna görə az inkişaf etmiş ölkələr büdcələrindən milyonlarla dollar ayıraraq ətraf mühitin çirklənməsi ilə mübarizə aparmalı olurlar. Avtomobillər üçün edilən yollar meşələrin qırılmasına səbəb olur. Beləliklə, oksigenimiz gündən-günə azalır. Ekoloji tarazlıq pozulur və təbii mühitimiz yoxa çıxır. Bundan əlavə yolların tikintisində istifadə olunan asfalt və bitum kimi materiallar həm insanlara, həm də təbiətə zərər verir. Avtomobillərin ehtiyat hissələri də ətraf mühitə zərər verir. Buna misal versək, təkərləri qeyd edə bilərik. Təkərlər ətraf mühitə atılmamalıdır. Ehtiyat hissələri təkrar istehsal müəssisələrinə təhvil verilməli və şüurlu şəkildə istifadə edilməlidir [2].

Avtomobil istifadəsinin ətraf mühitə təsiri. Motorlu nəqliyyat vasitələri bu gün həyatın bir hissəsinə çevrilib. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə dünyada avtomobillərin sayı hər il 50 mln artır. Nəqliyyat vasitələri yanacaqdan istifadə edir və ətraf mühitin çirklənməsinin əsas mənbələrindən biridir. Müasir avtomobillərdə işlədilən daxili yanma mühərrikləri işlənməmiş qazların tərkibində ətraf mühitə böyük miqdarda zərərli birləşmələr buraxır. Avtomobil sənayesində yanacaq iqtisadiyyatı və emissiyanın tənzimlənməsindəki artımı qarşılamaq üçün mühərrik və nəqliyyat vasitələrinin dizaynında ciddi dəyişikliklər edilməlidir [4]. Bu günkü məlum nəqliyyat vasitələrindən fərqli olaraq, hibrid elektrikli nəqliyyat vasitələri daha az mühərrik və daxili enerji saxlama sistemi ilə hazırlanmışdır. Kiçik mühərriklərin istifadəsi nəqliyyat vasitəsinə daha yaxşı yanacaq qənaətinə və daha az emissiyaya nail olmağa imkan verir. Motorlu vasitələrdən qaynaqlanan hava çirkliliyinin ümumi hava çirkliliyinə nisbəti, ABŞ-da 40%, Almaniyada 47% olaraq təyin olunmuşdur [4]. Dünyada artan avtomobillərin sayına nisbətdə hava çirkliliyinin artması və global istiləşmə baş vermişdir. Bunun nəticəsində xarici ölkələrdə avtomobil vergiləri nəqliyyat vasitələrinin CO₂ emissiyalarına görə vergi tutulur. Beləliklə, dünyada az CO₂ emissiyası olan hibrid avtomobillər üçün ehtiyac artır.

Havanın çirklənməsinin qarşısını almaq üçün yeni nəsil yanacaq məhsullarının, yeni mühərriklərin, işlənməmiş sistemlərin və "Avtonəqliyyat vasitələrinə təqdim olunan Avro Emissiya Standartlarına uyğun" yanacaq istifadəsi geniş yayılmaqdadır. Zərərli qazların və hissəciklərin tədricən və müəyyən bir təqvim müddətində azaldılması proqramı "Avro Emissiya Standartları" adlanır.

Cədvəl 1.

Nəqliyyat vasitələrinin sayı, ilin sonuna, ədəd

	2010	2017	2018
Cəmi	982553	1 342324	1 370574
Minik avtomobilləri	815683	1 147437	1 170672
Şəxsi minik avtomobillər	779658	1 094 729	1 118480
Hər 1000 nəfərə avtomobillər	110	138	140

Cədvəldən göründüyü kimi nəqliyyat vasitələrinin sayı 2010-cu ildə 982553, 2017-ci ildə 1 342324, 2018-ci ildə 1 370574 olmuşdur. Bu nəqliyyat vasitələrinin sayında artım ilə əlaqədardır. Hər 1000 nəfərə avtomobillərin sayı isə 2010-cu ildə 110, 2017-ci ildə 138, 2018-ci ildə 140 olmuşdur (Cədvəl 1) [10].

Cədvəl 2.

Avro normaları

Dizel mühərrikləri olan yeni nəqliyyat vasitələri üçün emissiya dəyərləri						
	İstifadə müddəti	CO (g/km)	HC (g/km)	NO _x (g/km)	HC+NO _x (g/km)	PM
Avro I	01/92	3,16	-	-	1,13	0,14
Avro II	01/96	1,00	0,15	0,55	0,70	0,08
Avro III	01/00	0,64	0,06	0,50	0,56	0,05
Avro IV	01/05	0,50	0,05	0,25	0,30	-
Avro V	09/09	0,50	0,05	0,18	0,23	0,005
Avro VI	08/14	0,50	0,09	0,08	0,17	0,005
Benzin mühərrikləri olan yeni nəqliyyat vasitələri üçün emissiya dəyərləri						
Avro I	12/92	2,72	-	-	0,97	-
Avro II	01/97	2,20	-	-	0,5	-
Avro III	01/00	2,30	0,20	0,15	-	-
Avro IV	01/05	1,00	0,10	0,08	-	-
Avro V	09/09	1,00	0,10	0,06	-	0,005*
Avro VI	08/14	1,00	0,10	0,06	-	0,005*

Cədvəldən göründüyü kimi Avro standartındakı rəqəm artdıqca nəqliyyat vasitələrinin ətraf mühitə ziyanı azalır. Hər yeni standartda zərərli qazlar daha da azalır.(Cədvəl 2) [10].

Nəqliyyat vasitələrinin havanın çirklənməsinə mənfi təsirinin qarşısını almaq üçün görüləcək tədbirlər aşağıdakı kimi sadalana bilər; [9].

- Müvafiq dövrlərdə nəqliyyat vasitələrinin mühərriklərinin və işlənmiş qazların yoxlanılması
- Avtonəqliyyat vasitələrində yanacağın tam yanmasını təmin edəcək mühərriklərin hazırlanması üçün tədqiqatlar aparılması.
- İctimai nəqliyyat vasitələrində yanacaq kimi kömür, mazut əvəzinə təbii qaz və ya elektrik enerjisindən istifadə.

Avtomobil sənayesində planlaşdırılan hədəflər tullantıların təmizlənməsi və təhlükəli tullantıların idarə edilməsi çərçivəsində tullantıların minimuma endirilməsinə nail olmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyeva S.Ə. Nəqliyyatın coğrafiyası, Avropa nəşriyyatı-2019, Səh-284
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, Bakı-2019
3. Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sisteminin inkişafına dair (2006-2015-ci illər) Dövlət Proqramı, Bakı-2006
4. Gülüşan Özgün Başbüyük, Faruk Ay, Sercan Acar Küresel ısınma və küresel ısınmanın yaşlılar üzərində etkisi. Sosial Araşdırmalar dergisi-2017
5. John Houghton Global Warming. 1994 USA HP Univesity.p.132-156
6. Məmmədov Q.Ş, Xəlilov M.Y-Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi.Bakı -2005. Səh-.880
7. Sultanov Rauf Lütvəli oğlu,Sadiqova Nərmənə Abel qızı,Ataşova Ülviyyə Eldar qızı Ümumi Ekologiya. Bakı-2010, Səh-193
8. Winston Harrington, Virginia McConnell Motor vehicles and the environment-2003
9. <http://www.bbc.com/news/science-environment>
10. <https://www.stat.gov.az/source/transport/>

“Pullman” otel brendinin fəaliyyət istiqamətləri

Əliyev Rəhim Rafiq oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos.V.S Dərgahov

E-mail: Vip.rehim.aliyev@mail.ru

Pullman brendinin adı Pullman şirkətinin yaradıcısı, XIX əsrdə Çikaqoda yerləşən dəmir yolu istehsalçısı Corc Pullman soyadı ilə bağlıdır. Pullman şirkəti ABŞ-da ilk dəfə sənişinlərin qatarda yatmaq üçün şəraiti olan və dəmir yolu səyahətçiləri üçün lüks xidmətlər təklif edən şirkət kimi məşhur idi. Belçikalı Georges Nagelmackers 1867-1868-ci ildə ABŞ-a səfər etdikdən sonra Avropaya qayıdanda Pullman şirkətinin ekvivalentini qurmağı planlaşdırdı “Compagnie Internationale des Wagons-Lits” (CIWL).

Sürətlə inkişaf edən dəmir yolu şəbəkələri dəmir yolu sərmayədarlarına dəmir yollarının yaxınlığında yeni mehmanxanaların tikintisinə və idarə edilməsinə səbəb oldu. 1894-cü ildə, CIWL, dünya miqyasında (Bordo və Marseille'deki Hôtel Terminus, İstanbuldakı Pera Palace Hotel, Ostende Hotel de la Plage və Pekin Grand Hôtel des Wagons-Lits) otellərin artan toplusunu idarə etmək üçün Compagnie Internationale des Grands Hotels yaratdı. 30 il sonra CIWL, yüksək səviyyəli istirahət səyahəti üçün nəzərdə tutulmuş Avropada Pullman qatarlarını təqdim etdi. Pullman markası o qədər məşhur bir brend oldu ki, ən yaxşı CIWL otelləri Pullman Hotels-ə çevrildi.

Pulman yataq vaqonları- təsnifatına görə yüksək sinifə aid oteldir. Bu otellər əsas regionlarda və beynəlxalq şəhərlərdə inşa olunur. İşgüzar məqsədlərlə səfər edənlərə iztihamlı küçələrdə və insanların çox olduğu şəhər mərkəzlərində xoş bir qonaqpərvərlik təklif etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Pullman yataq vaqonlarında nömrələr qonaqların istirahət etmələri, işləmələri, görüşmələri və rahatlanmaları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Geniş və işıqlı otaqlarla bərabər hər nömrədə iki nəfərlik yumşaq çarpayı, vannası və duşu olan hamam qonaqların istifadəsinə verilir. Pullman öz qonaqlarına ən ləziz beynəlxalq, klassik, milli və ya regional kulinariya yeməklərindən ibarət cazibədar bir mətbəx təqdim edir. Həmçinin qonaqlar Vinoteca “Şərab kitabxanası”-dan illərlə xüsusi saxlama qaydaları ilə qorunmuş üzüm şərablarından seçə bilirlər. “Açıq Mətbəx” konsepsiyasının köməklili ilə qonaqlar Pullman şeflərinin istedadını, onların yeməkləri hazırlama üsullarını seyr edə bilirlər.

“Pullman Co-Meeting” yüksək səviyyəli görüşlər, konfranslar və təşviq tədbirləri təşkil etmək üçün tamamilə yeni bir konsepsiyadır. Sadiq komanda sayəsində, korporativ tədbirlər meneceri və İT menecerin köməklili ilə tədbirlərin təşkili daha uğurlu, yadda qalan olur. Bu tədbirərin özəlliyi də məhz ondan ibarətdir ki, korporativ tədbirlər meneceri və İT menecer yenilikçi ideyaları ilə konfrans və digər tədbirləri özləri idarə edirlər.

Pulman otellər şəbəkəsinin təhlili göstərir ki, perspektivdə müxtəlif ölkələrdə açılacaq otellərinin sayı dinamik olaraq artmaqdadır ki, bu da qeyd olunan brendə olan tələbatın artması ilə bağlıdır. Perspektiv planda Pulman şəbəkəsinin açılacaq otellərinin sayı 170 çatacaqdır ki, bunda əsas hissəsi Asiya ölkələrinin payına düşəcəkdir. Onu da qeyd edək ki, Avropa regionunda Pulman brendi daha çox dəniz sahili ərazilərdə fəaliyyət göstərir ki, bu da istirahət təyinatlı otellərə tələbatın artması ilə bağlıdır.

Pulman otel şəbəkəsinin fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, onun fəaliyyətində Asiya və Sakit okean regionu üstünlüyün qaoruyub saxlamışdır. Bununla yanaşı, otelin strategiyasında Yaxın Şərq və Şimali Afrika ölkələri öz əhəmiyyəti artmaqdadır. Onun nömrə fondunun təhlilidə göstərir ki, Asiya və Sakit okean regionu üstünlük təşkil edir. Hazırda brendin inkişafında istirahət təyinatlı otellərin artması Aralıq dənizi sahili ölkələrdə yeni yerləşmə müəssisələrinin tikintisinə təkan vermişdir.

Pullman Baku işgüzar və istirahət məqsədli səfərlər üçün idel məkandır. Otel, Botanika bağından təxminən 200 metr, İçəri Şəhər və Xəzər dənizi sahillərindən isə 10 dəqiqəlik məsafədə yerləşir. Bu otel Bakı şəhərində yerləşən yeganə resort tipli oteldir. Burada 1 böyük Aqua Park, 4 qapalı və açıq hovuz, 37,800 kv metri əhatə edən spa və 1 əyləncə mərkəzi qonaqların xidmətindədir.

Pulman şəbəkəsinin təcrübəsində otellərdə çalışan menecerlər şirkətin orta səviyyədə gəlirlərinin stabil tempdə getdiyini ideal hesab edirlər. Bu da gəlirlərin artımın davamlı olaraq təmin edir. Şəbəkə otellərdə məhsullarının daha çox xarici bazarda paylanması onların müştəriləri arasında kooperativ (daimi) müştərilərlə yanaşı, fərdi şəxslərin də olduğunu nəzərə alırlar. Qeyd olunan təcrübədən ölkənin otel biznesində istifadə olunması onların müştəri təminatında əlverişli şərait yaratmış olardı.

Pulman otellər şəbəkəsinin qiymət strategiyası. Qiymətlər mövsümdən asılı olaraq dəyişik olur, bəzən ümumi sayılan otelin nömrə qiymətini başqa vaxtlarda aşağı qiymətə almaq olur. Burada əsas otelin dolma səviyyəsini ilboyu təmin etməkdən ibarətdir. Əksər qonaqpərvərlik şirkətlərində top menecerlərin fikrincə, qiymətlər əlavə on faiz artım çox böyük gəlirlərlə nəticələnə bilər və bu ənənəvi marketing və qonaqların sayını artıran satış strategiyalarını da üstələyə bilər. Accor brendində “ailə qiyməti” müraciət edənlərin sayının artmasına səbəb olur. Digər tərəfdən qiymət strategiyasının rəqib bazarına uyğunlaşdırmaq, segment və sifarişlərə uyğun qiymət siyasəti aparmaq daha çox gəlir əldə etməyə imkan verir.

Pulman otellərində əsas məhsul strategiyasının istiqamətlərinə aiddir:

- Xarici və kooperativ müştərilərə daha çox istiqamətlənməsi;
- Çox çeşidli turizm məhsulu təqdim etməsi;
- Qrup və fərdi turistlərə istiqamətlənən məhsulların olması;
- İnkamiq turların yerli yerləşmə xidmətlərinə uyğun məhsulların təqdimatı;
- İşgüzar, istirahət və əyləncə turizmi ilə yanaşı, müxtəlif xidmətlərin təklif olunması.

Qeyd olunan amillər Pulman otellərində geniş tətbiq olunur. Nəzərə alsaq ki, bu brend əsasən ota səviyyəli turistlərin cəlb olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır, qeyd olunan məhsul strategiyası daha çox özün doğrudur.

Burada həddən artıq müxtəlif ehtiyaclara malik olan müxtəlif müştərilər mövcuddur. Beləliklə, şəbəkə otellər bazarda bir necə növ istehlakçıya xidmət edən və onların ehtiyaclarını ödəyən məhsullar təklif edirlər. Şəbəkə otellərdə istehlakçılara istiqamətlənən marketing strategiyası müştəri məmuniyyəti ilə yanaşı, bazarda hədəf marketinginin seçilməsi və onlara uyğun yeni məhsulların yaradılmasına yönəldilir. Pulman otelində qeyd olunan xidmətlərin tətbiqi müştəri segmentləri üzrə məhsullar təqdim etməyə, onun doluluq səviyyəsinin saxlanılmasına, turistlərin ortalama qalma müddətinin uzadılmasına imkan vermişdir.

Ədəbiyyat

1. “Accor opens first Pullman Hotel in the UK at London St Pancras” Hospitalitynet.org. 14 September 2012. Retrieved 30 September 2017, 173 p.
2. “AccorHotels Introduces Pullman Miami Airport, North America’s First Pullman address”. Hotel-online.com. 6 November 2015. Retrieved 30 September 2017, 73 p
3. Peter Ruddick (29 may 2013). “Accor targets 150 Pullman Hotels & Resorts by 2020 following global repositioning”. Bighospitality.co.uk, Retrieved 30 September 2017, 268p
4. “Pullman to open 47 otels in Asia Pasific by 2018” Businessstraveller.com. 20 March 2014. Retrieved 30 September 2017,79p
5. “New otel opening: Pullman Dubai Jumeirah Lakes Towers opens doors” Zawya.com. 20 January 2015. Retrieved 30 September 2017,237p
6. “China becomes Pullman’s number-one market worldwide with the opening of its 14th hotel”. Hospitalitynet.org. 3 September 2012. Retrieved 30 September 2017,67p
7. <http://www.Accor opens first Pullman hotel.com/pdfs/.../2018>
8. <http://www.Pullman.com/./pdfs/2017>
9. <http://www.Pullman.com/.../PDF/FS 2015>
10. <http://www.accorhotels.group/-/.../hotel.../PDF/.../Pullman/>

Ailə biznesi və ənənəvi sənətkarlığın inkişafında ABAD-ın rolu

Əliyev Tələt

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: prof.Qasımov M.S.

E-mail: Cenab.eliyev@bk.ru

Məqalədə ailə biznesinin inkişafının ənənəvi sənətkarlıq nümunələri ilə əlaqələndirilməsi, bu sahədə mövcud olan yanaşmalar, inkişaf istiqamətləri, yerli imkanların araşdırılması, ABAD təşkilatının rolu öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda milli irs nümunələrindən kənd turizmində istifadənin əsas istiqaməti olaraq yerli əhəmiyyətli abidələrdən istifadə olunması, ənənəvi sənətkarlıq nümunələrinin kənd turizmində asudə vaxtın təşkili imkanları baxımından istifadə olunması ilə bağlıdır. Ölkədə yerli əhəmiyyətli mədəni irs nümunələrindən kənd turizmində istifadənin 3 istiqaməti vardır:

1. Yaşayış məntəqələrinin yerli əhəmiyyətli abidələrindən istifadə olunması ilə məhsulun formalaşdırılması. Belə yaşayış məntəqələri tarixi kəndlərdən və öz etnoqrafiyası, adət-ənənələrinə görə fərqlənən yaşayış məntəqələrindən ibarətdir. Buna misal olaraq, İlisu, Basqal, Lahıc, Kiş kəndi, Zaqatalada Car kəndi və s. aiddir;
2. Yerli əhəmiyyətli abidələrdən kənd turizmində ekskursiyaların təşkili və asudə vaxtın səmərəliliyinə yönəldilən tədbirlər. Belə yaşayış məntəqələri ənənəvi turizm növləri üzrə ixtisaslaşmış olur, yerli əhəmiyyətli abidələr turizm məhsulunun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, Gədəbəydə Nova-Saratovka, Böyük Qaramura, Göygöldə Topalhəsənli, Zurnabad, Qaxda İlisu, Qaş-qaçay və Ləki və s. qeyd etmək olur;
3. Yerli əhəmiyyətli abidələrin digər turizm növləri ilə birgə istifadə olunması imkanları. Belə abidələr turizm marşrutlarının və turist cığırılarının üzərinə düşdüynə görə müxtəlif turizm növləri ilə birlikdə istifadə oluna bilər. Bu yaşayış məntəqələrinə Lahıc, Basqal, İlisu, Huray, Əniq, Məlhəm, Çuxuryurd və s. aiddir.

Milli irs nümunələri ölkədə kənd turizmi məhsulunun formalaşmasında əsas rol oynaya bilər, ondan istifadə olunmur və ya çox az istifadə edilir. Ölkədə belə ənənəvi sənətkarlıq xalçaçılıq, tikmə sənəti, dəmirçilik, misgərlik, dulmuşluq, taxta üzərində oyma sənəti və s. aid edilə bilər. Bunların daha çox inkişaf etdiyi yaşayış məntəqələri turizm baxımından mənimsənilsə də, kənd turizm məhsulunun formalaşdırılmasında istifadə olunmur. Hazırda sənətkarlıq məhsulları Lahıc, Basqal, Qəriblər, Ordubadda Hüsni kəndi, Şəkiddə Oxud və bəzi rayonlarda ailə səviyyəsində saxlanılmışdır. Xalçaçılıq ənənəvi sənətkarlıq kimi turizm məhsulu kimi təqdim olunsada, digərləri demək olar ki, istifadə olunmur. Sənətkarlıqdan misgərlik Lahıcla yanaşı, bir çox rayonlarda kiçik sexlər şəklində, misgər və qalayçılıq sənəti kimi yayılmışdır. Taxta üzərində oyma sənəti Şəki, Qəbələ, Gədəbəy, Göygöl, Zaqatala rayonları üçün səciyyəvidir. Bunlar da ailə səviyyəsində öz əhəmiyyətini saxlamışdır. ABAD-ın dəstəyi ilə 14 sənətkar öz məhsullarını istehsalını və satışını həyata keçirir.

Sənətkarlıq nümunələrinin kənd turizmi məhsuluna çevrilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi vacibdir:

1. Ənənəvi sənətkarlıqla məşğul olan ailələrin subsidiyalı kreditlərlə təmin olunması;
2. Ənənəvi sənətkarlıq mərkəzlərinin ABAD-ın dəstəyi ilə təşkili (Şəkiddə ABAD-ın dəstəyi ilə sənətkarlıq mərkəzi fəaliyyət göstərir);
3. Ənənəvi sənətkarlıq məhsullarının satış imkanlarının genişləndirilməsi və sərgilərdə kütləvi tədbirlərdə iştirakının təmin olunması.

Respublikada kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının təmin edilməsi, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması və rəqabətqabiliyyətli ailə təsərrüfatlarının formalaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 23 sentyabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə ASAN xidmət tabeliyində "ABAD" (Ailə Biznesinə Asan Dəstək) publik hüquqi şəxs yaradılmışdır. "ABAD" təşkilatı həm kənd təsərrüfatı, həm dekorativ-tətbiqi xalq sənətkarlığı istiqamətində

mətlərində öz xidmətlərini təklif edir. Qida məhsulları sahəsində ABADçılar tərəfindən istehsal olunmuş məhsulların satışı məqsədi ilə “Bravo” hipermar-ketlərində “ABAD” bakaleyalar yaradılıb. Bu sahədə təşkil olunan brendlərin əksəriyyəti Masallı və İsmayılı rayonlarını, həmçinin Şamaxı və Balakən rayonlarını əhatə edir. Layihə çərçivəsində istehsal olunmuş məhsulların üzərində istehsalçı ailənin brendi ilə yanaşı, məhsulun “ABAD”ın nəzarəti altında hazırlandığını göstərən müvafiq nişan yerləşdirilir.

Hal-hazırda bu təşkilatın 400-dən artıq üzvü vardır. ABAD təşkilatının fəaliyyət prinsipləri aşağıdakılardır:

- ✓ Ailə bizneslərinin brendləşdirilməsi;
- ✓ Müştəriyə və tələbata yönümlülük;
- ✓ İnnovasiya və keyfiyyət.

ABAD-ın maliyyələşmə mənbələri: Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu; Digər dövlət təşkilatları və özəl şirkətlər; Beynəlxalq fondlar və şirkətlər; Banklar və digər kredit təşkilatları.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan yerli əhalinin fəaliyyətinin inkişafının təmin edilməsi üçün “ABAD” publik hüquqi şəxs tərəfindən bir sıra xidmətlər göstərilir:

1. Biznes konsaltinq xidmətləri. Bu xidmətlərə - “ABAD”çının imkanlarının təhlili, müxtəlif biznes-planların tərtibi, bazarda istehsal ABADçının istehsal edəcəyi məhsulla olan tələbatın, yeni satış bazarlarının müəyyənəşdirilməsi. ABAD-a qoşulmuş ailə biznesi aldığı bu dəstək sahəsində öz kiçik təsərrüfatını müasir standartlara uyğun olaraq qurur və gələcək dayanıqlı inkişafını təmin etmiş olur;
2. Marketing xidmətləri. ABADçının istehsal etdiyi məhsula bazarda olan tələbatın həcmi müəyyənəşdirilir, məhsula uyğun müvafiq dizayn hazırlanır, ailə brendi formalaşdırılır;
3. Maliyyə xidmətləri. ABADçının mühasibatlıq sisteminin qurulması və mühasibat uçotunun əsaslarının yeni ABADçılara öyrədilməsi;
4. Hüquqi yardım xidmətləri. Sənədləşdirmə işlərinin düzgün aparılması qaydalarının öyrədilməsi, ABADçıların fəaliyyətinin sertifikatlaşdırılmasıdır;
5. Satışın təşkili xidmətləri. Bu yönümlü xidmətlərə aiddir:
 - Yarmarkaların təşkili;
 - Nəqliyyat təminatı;
 - Məhsul yığımı;
 - Məhsulların saxlanması;

ABAD ərzaq məhsullarının istehsalı üzrə fəaliyyətini 3 istiqamətdə qurur - cəm və mürəbbə məhsullarının, ət və süd məhsullarının istehsalı. Sadalanan istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən ailə təsərrüfatlarının seçimi başa çatdıqdan sonra onlarla müqavilə bağlanır və onlara ABAD-çı statusu verilir. Müqavilə bağlandıqdan sonra onlara zəruri istehsal avadanlıqları təqdim edilir. ABAD-ın dəstəyi ilə təqdim olunan avadanlıqlar monoblok-konteyner şəklində olur. Bu konteynerin tərkibində gigiyenik qaydalara əməl edilməsi şərtilə, mini sex formalaşdırılır.

ABAD tərəfindən göstərilən bütün bu xidmətlərin nəticəsi olaraq aşağıdakıların əldə edilməsi təmin olunur:

1. İqtisadi və sosial faydalılığın təmin olunması. Əhalinin gəlirlilik səviyyəsinin artması, şəhərlərdə yaşayan əhalinin ekoloji baxımdan sağlam məhsullarla təmin olunması;
2. Dəyər zəncirinin formalaşmasının təmin olunması. Öz sahəsində ixtisaslaşan müxtəlif sahibkarlıq subyektlərinin formalaşdırılmasının təmin edilməsi
3. Ailə bizneslərinin yaradılmasının təmin olunması. Dünya səviyyəsində rəqabət qabiliyyətli ailə biznesinin yaradılması
4. İxtisaslaşmanın təmin olunması. Əhalinin istər aqrar, istər biznes planlaması, istərsə də maliyyə idarəetməsi baxımından savadlılıq səviyyəsinin artırılması.

Ədəbiyyat

1. Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Monoqrafiya. Az TU-nun mətbəəsi. Bakı, 2015, 475 s.

2. Dərgahov V.S. Azərbaycanın milli irs nümunələrinin regionlarda turizminin inkişafında rolu // Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti. AMEA. H.Ə. Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. Təbii-təsərrüfat sistemlərinin ekoloji təhlükəsizliyinin təminatının coğrafi problemləri. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri. XIV cild. Bakı 2009. səh.312-316
3. Даргахов В.С., Керимов Р.Н. Сельский туризм: реализация, развитие и возможности// Университет за Национално и Световно Стопанство. Предизвикателства пред туризма през XXI век. Международна научна конференция. София, 2012. с.189-195.
4. Ahıraqaoğlu, S., Çeltek, E., (2006). Sürdürülebilir Kırsal Turizm, Gazi Kitapevi, Ankara
5. Демишкевич Г.М., Карпова И.М., Животова Ж.В. Организация сельского туризма на базе крестьянского (фермерского) и личного подсобного хозяйства (Методические рекомендации). –М., ФГУ РЦСК, 2008. – 64 с
6. Лебедева И.В., Копылова С.Л. Сельский туризм как средство развития сельских территорий / Москва: АНО «АРСИ», 2018. – 164 С.
7. Abad.gov.az

Dünya elektron sənayesi

Əliyeva Nərmin Arif qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos.H.B.Soltanova

E-mail: nermin.eliyeva96@gmail.com

Elektrotexnika və elektron maşınqayırma sənayesi sənayenin ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biridir. Bu sənaye sahəsi müasir elm, texnika və texnologiyanın vəhdəti olaraq hazırda xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Elektron sənayesi müasir maşınqayırmanın **elmtutumlu** sahəsidir. Maşınqayırma sənayesinin digər sahələri ilə müqayisədə bu sahə öz inkişaf sürətinə görə 1980-ci ildən birinci yerə çıxmışdır. Müasir maşınqayırma sənayesində ümumi maşınqayırma sənayesinin xüsusi çəkisi 35-37%, nəqliyyat maşınqayırmasının xüsusi çəkisi 33-35%, elektron sənayesinin xüsusi çəkisi isə 30-32% təşkil edir [5].

Elektron sənayesini əvvəllər çox vaxt elektrotexnikanın tərkib hissəsi kimi öyrənirdilər. Sonradan isə bu sahə müstəqil bir sahə kimi formalaşmışdı. 1990-cı illərin ortalarına bu sahənin məhsulu 1,6 trln. dollara bərabər olmuşdur. Bu göstəriciyə görə həmin sahə neft sahəsini, avtomobilqayırmanı və hətta kimya sənayesini qabaqlayaraq birinci yerə çıxmışdır. Bu sahə ən yüksək elmtutumlu və innovasiyaya əsaslanan sənaye sahəsidir. Elektron sənayesi yarandığı vaxtdan ciddi böhranlara məruz qalmayan çox az sahələrdən biridir.

Onu da qeyd etməliyik ki, maşınqayırma sənayesinin elektron və elektrotexnika maşınqayırma sahəsi o rayonlarda yerləşdirilə bilər ki, orada yüksək texniki mədəniyyət, yüksək ixtisaslı kadrlar, texniki cəhətdən yaxşı təchiz edilmiş təcrübə bazası, elmi-tədqiqat mərkəzləri, institut və laboratoriyaları mövcud olsun. Hazırda elektron maşınqayırma sahəsi ildə 100 min addan çox məmumat buraxır.

Burada ənənəvi sənaye elektrotexnikası, avtomobil elektrik avadanlıqları, rabitə vasitələri və s. istehsalına görə Almaniya fərqlənir. Bəzi kiçik ölkələr üçün isə nisbətən dar ixtisaslaşma xarakterikdir. Məsələn, Danimarka kiçik radiotelefon aparatları, gəmi mühərriklərinin elektron idarəetmə sistemi, eşitmə aparatları üzrə, Finlandiya mobil rabitə vasitələri üzrə ixtisaslaşmışlar. Son dövrlərdə Cənubi-Şərqi Asiya və Uzaq Şərq ərazisində Yaponiya, Cənubi Koreya, Honqkok, Syanqan, Malayziya, Sinqapur və Tayvan ənənəvi elektrotexnika və elektron sənayesi müəssisələrinin təmərküzləşməsi mərkəzinə çevrilmişdir. Bu rayonlarda məişət elektrotexnikası avadanlıqları intensiv inkişaf etdirilir (əsasən ucuz işçi qüvvəsinə əsaslanır).

Malayziya, Cənubi Koreya və Tayvan kimi yeni sənaye ölkələrində elektrotexnika və elektron sənayesi əsasən Transmilli Kooperasiyaların birbaşa investisiyası əsasında inkişaf etdirilir və onların istehsal proqramına uyğun məhsul buraxır. Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində

istehsal olunan elektron məhsullarının 80-90%-i ixrac edilir.

Kompüter texnikasının istehsalına görə ABŞ liderlik edir. Məsələn, ancaq server satışında Amerika korporasiyalarından “Newfett-Packard”, “Delli” və “IBM” göstərmək olar.

İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində bu sahənin artım sürəti ÜDM-in artım sürətini 5-10 dəfə-dək qabaqlayır. Bu sahəyə ayrılan kapital qoyuluşu rentabellik dərəcəsinə görə sənayenin digər sahələrindəki analogi göstəricidən 3-4 dəfə artıq olur.

Sahəvi quruluşuna görə elektron sənayesini 4 qrupa ayırmaq olar:

- 1. İnformasiyaları araşdıran elektron vasitələri istehsalı;
- 2. Rabirə vasitələri istehsalı;
- 3. Məişət aparatları istehsalı;
- 4. Elektron komponentləri istehsalı

1. İnformasiyaları araşdıran- elektron vasitələri sahəsində əsas yeri kompüterlər və yaxud elektron hesablama maşınları (EHM) tutur. Əsasən bu maşınlar ikinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ-da buraxılmağa başlanmışdır. Hazırda da bir çox EHM-rı istehsalına görə ABŞ liderlik edir. ABŞ-da kompüter istehsal edən firmalarda IBM daha qabaqcıl mövqeyə malikdir. Bu kompaniya dünya üzrə cəmi kompüter istehsalının 50%-dən artığını istehsal edir.

Bu sahədə **Yaponiya** ikinci yeri tutur- 60mlrd. dollar. Aydındır ki, Yaponiya dünya bazarına 1970-ci illərdən sonra gəlmişdir. Lakin qısa müddətdə yüksək texnoloji dəyişiklik edərək Qərbi Avropanı ötmüş və ABŞ-a yaxınlaşmışdı. Hazırda Yaponiyanın “Fuüziüü” şirkəti kompüter satışına görə ancaq IBM-dən geri qalır.

Üçüncü yerdə **Qərbi Avropa** dayanır- 25 mlrd. dollar təşkil edir. Son on illiklərdə şəxsi istifadə üçün olan kompüter istehsalı daha sürətlə artır. Bu cür kompüterlər 1975- ci ildə ABŞ-da meydana gəlmiş və çox tez də yayılmışdır. Sonralar Yaponiyada, Asiyanın yeni sənaye ölkələrində, Qərbi Avropada, Çində həmin maşınların kütləvi istehsalı başlanmışdır. Hazırda ildə 100 mln. ədəd belə maşınlar buraxılır. Proqramlaşdırma aparən kompüterlər də bu sahəyə daxildir.

➤ **2. Rabitə vasitələri-** istehsalı və yaxud telekommunikasiya sahəsində telefon və telefon rabitəsi, videorabitə, elektron poçtları, sputnikdən istifadə və s. sahələr nəzərdə tutulur. Hazırda bu sahə demək olar ki, bütün dünyada yayılmışdır. Bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, bu sahənin məhsullarının təqribən 75%-i inkişaf etmiş 10 ölkədə cəmləşdirilibdir. Bu sahədə ABŞ, Yaponiya və Almaniya fərqlənirlər.

➤ **3. Məişət elektron aparatları-** həmin sahələr üzrə daha kütləvi məhsul istehsalını təmin edir. 1990-cı illərdən bu sahədə videoaparatlar, qara-ağ, sonra isə rəngli televizorlar, videomaqnitofonlar, videokameralar istehsalına üstünlük verilmişdir. Bütün bunlar hazırda məişət elektron məhsullarının 50%-ə qədərini təşkil edir. 1960-cı illərdə dünya üzrə radioqəbuledicilərə və televizorlara olan tələbin 95 %-ni inkişaf etmiş ölkələr ödədikləri halda hazırda vəziyyət dəyişmişdi. Son dövrlərdə radioqəbuledicilər istehsalında Cənubi və Cənub-Şərqi Asiyanın payı 70% televizor istehsalında isə 60% təşkil edir.

Hazırda ildə təqribən 145-150 mln. ədəd televizor istehsal edilir. Bunun 35 mln. ədədi Çinin, 22 mln. ədədi Koreya Respublikasının, 8 mln. ədədi Malayziyanın, 7,5 mln. ədədi Yaponiyanın payına düşür.

➤ **4. Elektron komponentləri** (tranzistorlar, yarımkəçiricilər və s.) daha sürətlə artır [4].

Müasir elektron sənayesinin strukturunu 2 böyük məhsul qrupu müəyyənləşdirilir:

1) Bütün növ elektron cihaz və avadanlıqlarda geniş istifadə olunan komponentlər, daha doğrusu, kompleks detallar;

2) İstehlak yönümlü son məhsul.

Bu qruplardan hər biri özündə həm bahalı, həm də nisbətən ucuz və sadə məhsul istehsalını birləşdirir. Bu amil isə elektron sənayesinin bütün dünyada və müxtəlif ölkələrdə yerləşməsinə güclü təsir göstərmişdir.

Hazırda dünya elektron sənayesinin strukturunu onun istehsal tərkibində 40 il müddətində baş verən müddətində baş verən əsas dəyişiklikləri əks etdirir. Bu sahənin ümumi məhsul dəyəri-

nin ən yüksək payı istehsalatda, hərbi və digər sahələrdə istifadə olunan kalkulyatordan tutmuş kompüterə qədər olan hesablama texnikası istehsalına məxsusdur.

Elektron sənayesi məhsullarının rolu dünya bazarında getdikcə artır. Aparıcı elektron məhsul istehsalçıları (ABŞ, Qərbi Avropa ölkələri, Yaponiya) bu məhsulların geniş daxili istehlak bazarına malikdirlər. Bununla yanaşı dünyada ixrac olunan elektron məhsullarının 1/3 hissəsi bu ölkələrin payına düşür.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov M.X. “ Dünya təsərrüfatının coğrafiyası”, Bakı “Elm”, 2011
2. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyat və sənaye nazirliyi// Maşınqayırma sənayesi üzrə araşdırma//Bakı 2015
3. Aqil Əliyev, Arif Şəkəreliyev, İdris Dadaşov//Dünya iqtisadiyyatı//Müasir dövrün problemləri//Bakı-2003
4. Kərimov Cəlil, Orucov Ayaz, İsrailov Həsən// Dünya iqtisadiyyatı//Bakı, “Nurlan”, 2009
5. www.senaye.gov.az

Böyük Qafqazın cənub yamacı relyefinin kənd təsərrüfatı məqsədi ilə mənimsənilməsi

Əliyeva Zinyət Rüstəm qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. G.B.Əhmədova

E-mail: zinyet.aliyeva_1996@list.ru

Böyük Qafqazın cənub yamacı kəskin parçalanmış tipik dağlıq ərazi olub, mürəkkəb geoloji-geomorfoloji quruluşu ilə səciyyələnir. Burada, cənubdan şimala doğru, 30km məsafədə, relyefin kəskin qalxması müşahidə olunur. 600-800m-dən 4000-4500m-ə qədər aşağıdakı şaquli qurşaqlar əmələ gəlir: yüksək dağlıq, orta dağlıq, alçaq dağlıq, dağətəyi. Ərazinin sərhədləri – qərbdən Mazımçay, şərqdən Girdimançay, şimaldan Baş Qafqaz sıra dağları, cənubdan Alazan-Əyriçay vadisi. Tədqiqat obyektini olan Böyük Qafqazın cənub yamacı aşağıda təsvir olunmuşdur (şəkil 1).

Şəkil 1. Böyük Qafqazın cənub yamacının görünüşü [7].

Böyük Qafqazın cənub yamacı relyefi kənd təsərrüfatına, onun ərazi üzrə ixtisaslaşmasına və yerləşdirilməsinə, məhsuldarlığına bilavasitə və dolaylı yollarla təsir edir. Sahələrin şumlanması, kənd təsərrüfatı maşınlarının istifadə edilməsi, sahəyə su çıxarılması, irriqasiya və

meliorasiya işləri relyefin xüsusiyyətlərindən bilavasitə asılıdır. Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün relyefin meylik xüsusiyyətləri, şaquli və üfüqi parçalanma dərəcəsi, yamacların səmti və uzunluğu, mikrorelyef və onu doğuran səbəblər araşdırılmalıdır. Relyefin kənd təsərrüfatına dolayı təsiri ondan ibarətdir ki, relyefə münasib olaraq iqlim, radiasiya və istilik balans, rütubətlənmə və işıqlanma şəraiti formalaşır.

Qeyd etdik ki, tədqiq olunan ərazidə hündürlükdən asılı olaraq, yüksək dağlıq, orta dağlıq, alçaq dağlıq, dağətəyi olmaqla, 4 şaquli qurşaq meydana gəlmişdir. Torpaqların relyef cəhətcə qiymətləndirilməsində birinci növbədə yüksəkliyin və səthin parçalanmasının rolu böyükdür. Yüksəklik kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin yerləşdirilməsində əsas rol oynayır. Yüksəkliyə görə rütubət və istilik paylanır, səth və qrunt sularının rejimi formalaşır, torpaq və bitki örtüyü yaranır.

Torpaq örtüyü təbii landşaftın mühüm komponentlərindən olmaqla, iqlim, relyef və bitki örtüyünün qarşılıqlı təsiri altında əmələ gəlir və inkişaf edir. Rayon ərazisində iqlim və relyefin və onlarla əlaqədar bitki örtüyünün ərazi fərqləri burada müxtəlif torpaq tiplərinin yaranmasına səbəb olmuşdur (cədvəl 1).

Böyük Qafqazın cənub yamacının torpaq örtüyü

№	Torpaq tipi və yarım tipləri	Yerləşmə ərazisi	Hündürlük, m
1	Torflu dağ-çəmən	Oğuz, Qəbələ, İsmayılı (şimal-qərb hissələri)	2500-3000
2	Çimli dağ-çəmən	Şəki, Zaqatala çay dərələri, Qəbələ çay, Göyçay, Türyançay	2000-2500
3	Dağ-meşə-çəmən	Oğuz, Şəki, Qax	1800-2000
4	Tipik qonur-dağ-meşə	Dik yamaclarda, çay dərələrində	1500-1800
5	Qəhvəyi- dağ-meşə	Oğuz, Qəbələ	1000-1200
6	Dağ-qara torpaqlar	Cənub, alçaq dağ tirələri	1200-1500
7	Adi dağ boz qəhvəyi	Qəbələ, Oğuz, Şəki	800-1000
8	Adi dağ-şabalıdı	Şəki, Qax, Oğuz, Qəbələnin cənub hissələrində	600-800
9	Çəmən-qəhvəyi	Meşə zonasının aşağı hissələri	300-500
10	Tünd, adi, açıq şabalıdı	Şəki, Qax, Oğuz, Qəbələ rayonlarının cənub hissələrində	100-500
11	Tipik boz, boz-qonur, qonur	Zaqatala, Şəki, Qax	150-300
12	Subasar çəmən-meşə	Qanıx - Əyriçay vadisi	400-800
13	Subasar çəmən	Qəbələ çay	400-600
14	Pozulmuş və şoranvari torpaqlar	Balakən çay ərazisi	100-150
15	Şoranlar	Şəki, Qax, Acınohur ön dağlığı	0-150
16	Çınqıl daşlı çay yatağı	Şəki, Zaqatala rayonları, meyilli dağətəyi	150-200

Cədvəl 1. Böyük Qafqazın cənub yamacı torpaq örtüyü [6]

Geomorfoloji cəhətdən relyefin hündürlük amplitudası az əhəmiyyət daşımayıb, ekzogen təsirin potensial enerjisinə və yer səthini əmələ gətirən süxurların dayanıqlığına təsir göstərir. Coğrafi mənada hündürlük, dağlarda bütün landşaft komplekslərinin əmələ gəlməsinə xidmət edir. Ərazinin hipsometriyası şaquli parçalanmaya təsir edən əsas amillərdən biridir. Yer səthi relyefinin dərinlik parçalanmasını bir çoxları suayırıcı və qobular arasındakı hündürlük fərqi görə, digər tədqiqatçılar isə maksimal və minimal hündürlüklər arasındakı fərqlə təyin edirlər. Yer səthinin dərinlik (şaquli) parçalanması relyef əmələgətirən proseslərin (qravitasion flüvial və s.) potensial intensivliyi və onların təzahürü ilə sıx əlaqədardır. Qravitasiya sahəsindəki maksimum və minimum nöqtələr arasındakı hündürlük fərqi nə qədər çox olarsa, həmin sahələrdə maddələrin daşınması, eroziya prosesləri daha sürətlə və böyük kəmiyyətlərlə müşahidə ediləcəkdir. Həmçinin aşınma materialı daha böyük sürətlə, böyük həcmə daha uzaq məsafələrə daşınacaqdır. Şaquli parçalanma göstəriciləri hipsometrik göstəricilərin az olduğu ərazilərdə nisbətən zəif olur. Lakin bu qanunauyğunluq hər yerdə özünü tamamilə göstərmir. Bəzən hündürlüyü az olan ərazilərdə şaquli parçalanma göstəricisi yüksək olur. Bu isə ərazinin geoloji quruluşu və eroziya bazisinin nisbətən aşağı olması ilə əlaqədardır. Böyük Qafqazın cənub yamacı ərazisində də hündürlük artdıqca şaquli parçalanmanın kəmiyyəti artır. Bu isə

kənd təsərrüfatına mənfi təsir göstərir.

Kənd təsərrüfatına təsir göstərən digər amil relyefin üfüqi parçalanmasıdır. Üfüqi parçalanma şaquli parçalanmadan fərqli olaraq, əsasən, çay şəbəkəsinin dağətəyinin düzənliyə çıxdığı hissələrdə yüksək olur. Bir qayda olaraq üfüqi parçalanma yer səthinin erozion parçalanması ilə əlaqədardır. Bildiyimiz kimi, Böyük Qafqazın cənub yamacında hakim relyef formaları çay dərələridir. Və nəticədə ərazi kəskin üfüqi parçalanmaya məruz qalmışdır.

İstər şaquli, istər üfüqi parçalanma kənd təsərrüfatına mənfi təsir göstərərək ərazinin mənimlənməsini çətinləşdirir.

Yamacların meyilliyi, uzunluğu, forması, baxarlığı (ekspozisiya) kənd təsərrüfatı istehsalı üçün çox vacibdir.

Yamacların meyilliyi baxarlıq və hipsometriya ilə bərabər kənd təsərrüfatının yerləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatı maşınlarının istismarı və torpaqların rütubət rejimi yamacların meyillik və parçalanma dərəcəsindən asılıdır. Böyük Qafqazın cənub yamacı şimal-şərq yamacı ilə müqayisədə daha çox meyillidir. Kənd təsərrüfatı üçün meyilliğin düzgün qurulmaması suyun itkiyə getməsinə səbəb olmaqla yanaşı eroziyanı artırır. Müəyyən edilmişdir ki meyillik 4 dəfə artarsa səth sularının axım sürəti və onun eroziya fəaliyyəti də 2 dəfə artar. Suyun axım sürəti 2 dəfə artarsa onun apardığı materialın həcmi 64 dəfə artar (Eri və Pratt qanuna müvafiq olaraq T.V.Zvonkovaya görə, 1976). Yamacların meyilliyi 8-10⁰ və daha çox olanda onların şumlanması məsləhət görülmür [5].

Tədqiqat zonası olan Böyük Qafqazın cənub yamacının meyillik şkalası aşağıda təsvir olunmuşdur (cədvəl 2).

Cədvəl 2.

Böyük Qafqazın cənub yamacında meyilliliklərin paylanması [2].

Yamacların meyilliyi (dərəcələrlə)	0-5°	5-10°	10-15°	15-20°	20-25°	25-30°	30-35°	35-40°
Sahəsi, km ²	605,95	355,36	426,41	898,78	670,93	643,82	728,28	488,13
Faizlə (%)	11,33	6,65	7,97	16,81	12,55	12,04	13,62	9,32

Cədvəldən görüldüyü kimi meyilliyi 10⁰-ə qədər olan yamaclar ərazinin 18%-ə qədərini, 10⁰-dən çox meyilliyə malik yamaclar ərazinin 82,0%-ə bərabərdir. Tədqiqat olunan ərazi dağlıq olub, meyilliğin artması ərazinin mənimlənməsini çətinləşdirir.

Yamacların uzunluğu da kənd təsərrüfatına təsir edən amillərdəndir. Tədqiqat bölgəsində uzun yamaclara tez-tez təsadüf olunur. Həmin yamaclarda müxtəlif dərinlikdə və uzunluqda əmələ gəlmiş şırımlar yamac boyu eroziya prosesinin güclü getməsinə göstərən şahidlərdir. Buradan aydın olur ki, uzun yamaclarda eroziya prosesi güclü getmiş və daha çox torpaq yuyulub aparılmışdır.

Yamacların forması eroziya prosesi baş verməsinə və torpaqların yuyulmasına güclü təsir edir. Bu isə kənd təsərrüfatına ziyan vurur. Tədqiqat aparılan bölgədə eroziya prosesi daha güclü getməsi düz və qabarıq yamaclarda, nisbətən zəif getməsi yastı və dalğavarı yamaclarda müşahidə olunur. Düz və qabarıq yamaclarda aşağıya doğru səthi su axımının artması ilə eroziya prosesi güclənir. Belə yamacların aşağı hissələrindən torpaq daha çox yuyulur. Pilləkənarı yamaclarda meyilli sahələr dik yerlərlə əvəz olunur, nəticədə eroziyanın inkişafı azalır, yəni yamacdakı təbii terraslar (pilləkənarı tirələr) səthi su axımının sürətini azaltmaqla eroziya prosesinin gedişini zəiflədir yaxud dayandırır.

Yamacların əsas göstəricilərindən biri də onun baxarlığıdır. Baxarlıq insanların təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələrinə, o cümlədən, kənd təsərrüfatına ciddi təsir göstərir. Yamacların baxarlığı günəş şüalarının yer səthinə axımını təyin edir. Bu da yamacların mikroikliminə bitki və torpaq örtüyünün inkişafına məhsuldarlığına eroziya prosesinin baş verməsinə intensivliyinə çox böyük təsir edir. Cənub baxarlı yamaclarda eroziya prosesi çox güclü gedir. Çünki

cənub baxarlı yamaclarda temperatur və nəmlik daha çox dəyişir. Cənub baxarlı yamaclar yayda çox qızır və quruyur. Həmin yamacların bitki örtüyü qısa müddətdə yanıb məhv olduğundan humus əmələgəlmə prosesi pozulur, torpağın humuslu qatının qalınlığı az olur, strukturu dağılır. Bütün bunlar cənub baxarlı yamaclarda eroziya prosesini gücləndirir, torpaqların dağılmasına və münbitliyinin itirilməsinə səbəb olur.

Nəhayət deyə bilərik ki, relyef, o cümlədən, Böyük Qafqazın cənub yamacı relyefi kənd təsərrüfatına və onun yerləşdirilməsinə təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. H.Ə.Qiyasi – Böyük Qafqazın dağ əkinçilik bölgələrində torpaqların eroziyaya uğrama dərəcələrindən asılı olaraq qida maddələri ehtiyatının dəyişməsi. Bakı 2010, 357səh
2. İ.E.Mərdanov – Böyük Qafqazın cənub yamacında sellərin inkişafının geomorfoloji şəraiti. Bakı 1978, 78 səh
3. M.A.Müseiybov, R.Y.Quliyev – Azərbaycanın geomorfologiyası. Bakı 2018, 330 səh
4. M.A.Müseiybov – Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı 1998, 398 səh
5. N.Şirinov – İnsan və relyef. Bakı 1991, 117 səh
6. Ş.F.Mütəllibova, C.Ə.Şabanov – Böyük Qafqazın cənub yamacının torpaq-bitki örtüyünün aéro-kosmik üsullarla qiymətləndirilməsi və xəritələşdirilməsi. Bakı Universitetinin xəbərləri, Təbiət elmləri seriyası N-3, 2013
7. <https://www.google.com/maps/@39.9639636,32.8932727,191m/data=!3m1!1e3?hl=tr>

ACCOR hotel şəbəkəsinin fəaliyyət istiqamətləri

Əsədli Elnur Elxan oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. Vüqar Dərgahov

E-mail: Elnur-9797@mail.ru

“Accor” otel brendi ilk otelinin yaranma tarixindən 51 il ərzində dünyanın ən böyük 10 otellərindən birinin statusunu qazanana qədər uzun bir yol keçmişdir. 1967-ci ildə Paul Dubrul və Gerard Pelisson ilk Novotel otelini yaradıblar. Otel Fransanın şimal hissəsində yerləşən Lille şəhəri yaxınlığında fəaliyyət başlamışdır və 25 m²-lik bir sahəsi olan 62 eynitipli otaqlardan ibarət idi. Oteldə yerləşmə xidmətlərindən əlavə görüşlər və toplantıların keçirilməsi üçün zal, üzgüçülük hovuzu və avtomobillərin parkinq edilməsi üçün meydança bura gələn qonaqlara təklif olunurdu.

7 il sonra 1974-cü ildə Bordo şəhərində ilk Ibis oteli fəaliyyət başlayır. Artıq 1975-ci ildə “güc” qazanmaq üçün şirkət üç ulduzlu otel şəbəkəsi olan “Mercure”-ni alaraq idarəçiliyi və sahibkarlığı öz əlinə keçirir. Mercure Novotel 1975-ci ildə “İnvestisiya və Əməliyyat” cəmiyyəti tərəfindən qəbul edildi. Eyni ildə “Courtepaille” restoranlar şəbəkəsi şirkət tərəfindən satın alınır. Artıq 1980-ci ildə 4 ulduzlu Fransız mehmanxanalarının ən yaxşı nümayəndələrindən biri olan “Sofitel” də (təməli 1964-cü ildə Strasburqda qoyulan) satın alınır. Xaricdə yerləşən ilk otelin açılışı 1974-cü ildə ABŞ-ın Minneapolis şəhərində əlamətdar bir hadisəyə çevrildi.

Beləliklə, 1982-ci ildə Şirkət Jacques Borel International şirkətini əldə edərək, xidmətlər siyahısına yeni bir xidmət “Ticket Restaurant” əlavə etdi. Bu, müştərilərə yalnız otel xidmətlərini deyil, həmçinin restoran xidmətlərini də genişləndirməyə imkan vermişdir.

1983-cü ildə ilk otelin yaradılmasından 16 il sonra “Accor Group”, “Novotel SIEH Group” və “Jacques Borel International” şirkətlərinin birləşməsindən yaradılıb.

2 böyük şirkətin birləşməsindən sonra, yeni hüquqi şəxs “Accor Group” 440 otel, 1500 restoran ilə 35000 şəxsi işlə təmin edən böyük bir şirkətə çevrildi. Beləliklə Fransanın otel xidmətlər bazarında öz fəaliyyətini genişləndirərək, dünya bazarına daxil olmaq qərarına gələn “Accor Group” 45 ölkədə öz otellərini inşa etmək qərarına gəlir.

1984-cü ildə Fransanın “Le Nouvel Économiste” jurnalında Paul Dubrul və Gerard Pelisson “İlin menecerləri” seçilir. 1988-ci ildə “Accor Group” Fransada “Free Time” fast food şəbəkəsini işə salır. Accorun sürətli inkişafı onun uğursuzluqları olmadan həyata keçirmirdi. O, Hilton otel imperiyasına uğursuz təklif etdi və Club Méditerranée ilə uğursuz birləşməni həyata keçirdi.

1997-ci ildə Accor özünün korporativ idarəetmə sistemini dəyişir. Jean-Marc Espalier İdarəetmə Şurasının sədri olur. Şirkətin böyüməsini, canlandırmaq və yeni texnologiyaların tətbiqi üçün nəzərdə tutulmuşdur yeni “Accor 2000” layihəsi həyata keçirilməyə başlayır.

1999-cu ildə şirkət “Suitehotel” konsepsiyasını yaradır ki, burada qonaqlara 30 m² suit təklif olunur. 2000-ci ildən isə real www.accorhotels.com sifariş etmək üçün bir veb sayt açır. 2005-ci ildə “Lenotre” Parisdəki 9 Fauchon mağazalarını və yeni istehsal müəssisəsini satın aldı. “Lenotre” 1947-ci ildə qastronomiya, restoran biznesinin və nüfuzlu ziyafətlərin təşkilatçısı kimi tanınan Gaston Lenotrom tərəfindən qurulmuşdur. Bundan əlavə “Lenotre” şirkəti çərəzlər, şirniyyat və dondurma satışı ilə də bazarda kifayət qədər nüfuza malik idi. “Colony Capital” Accora 1 milyard avro investisiyatırımı edərək qrupun inkişafını artırır.

2006-cı ildən başlayaraq şirkət aktiv sürətdə inkişaf etməyə başlayır və 2009-cu ildə artıq Fransız otel xidmətləri bazarında aparıcı rola sahib olur. 31 dekabr 2009-cu ildə Fransada 120 Sofitel Paris oteli, 130 Ibis otel və 115 Novotel otel inşa edilmiş və fəal şəkildə istifadə edilmişdir.

2010-cu ilin sonunadək dünyanın 90 ölkəsində Accor artıq fəaliyyət göstərirdi. Bu 90 ölkədə 507,306 nömrədən ibarət 4,229 oteldə 145000 işçi çalışırdı.

Şimali Amerikada-112,644 nömrədən ibarət 1,107 otel: 8 Novotel, 9 Sofitel, 1,028 Motel 6, 62 Stüdyo 6.

Latin Amerikasası və Karib dənizində- 28,634 nömrədən ibarət 187 otel: 9 Sofitel, 4 Mgallery, 1 Pullman, 19 Novotel, 70 Mercure, 72 İbis, 11 Formule 1, 1 Coralia.

Fransada-129,041 nömrədən ibarət 1,424 otel: 12 Sofitel, 8 Mgallery, 13 Pullman, 121 Novotel, 19 Suite Novotel, 233 Mercure, 378 İbis, 62 Seasons, 298 Etap Hotel, 252 Otel F1, 26 Adagio, 2 qetri-markalı otellər.

Digər Avropa ölkələri- 128,707 nömrədən ibarət 934 otel: 21 Sofitel, 11 Mgallery, 12 Pullman, 140 Novotel, 7 Suite Novotel, 234 Mercure, 322 İbis, 14 Mövsüm, 123 Etap Hotel, 28 Formule 1, 6 Adigo, 16 qeyri-markalı otellər.

Asiya-Sakit Okean regionunda- 93,643 nömrədən ibarət 430 otel: 43 Sofitel, 8 Mgallery, 18 Pullman, 85 Novotel, 107 Mercure, 92 İbis, 39 Seasons, 24 Formule 1, 14 qeyri-markalı otellər.

Afrika və Yaxın Şərqdə- 24,637 nömrədən ibarət 147 otel: 22 Sofitel, 2 Mgallery, 5 Pullman, 22 Novotel, 2 Suite Novotel, 30 Mercure, 36 İbis, 24 Formule 1, 3 Coralia, 1 qeyri-markalı otel.

2011-ci ilin sonunda 45 yeni otel yaradılaraq mehmanxanaların sayı 4,274 nömrələrin sayı isə 513,772 çatmışdır. Müasir dövrümüzdə Accor sistemindəki bütün otellər 5 sinifə bölünmüşdür. Şirkətin ixtisaslaşdırılmış kataloqunda aşağıdakı dərəcələrə bölünür:

- 1) **Lüks sinif:** Sofitel və Sofitel Legeng, Thalassa sea & spa;
- 2) **Yüksək sinif:** Pullman, Mgallery, Grand Mercure;
- 3) **Orta sinfin üst segmenti:** Novotel Suite, Novotel, Mercure, Adagio;
- 4) **Ekonom sinif:** İbis Syles, İbis, All Seasons, Adagio Access;
- 5) **Büджет sinif:** Etap, Formule 1 (Fransa), Motel 6 (ABŞ və Kanada).

“AccorHotels” şəbəkəsinin dinamik inkişafının təmin olunması, müxtəlif ölkələrdə yeni mehmanxanaların istifadəyə verməsi onun gəlirlərinin sürətlə artmasına imkan vermişdir. Son beş ildə “AccorHotels” şəbəkəsinin gəlirləri dörd dəfədən çox artmışdır ki, bununda əsas hissəsi ABŞ və Avropada olan otellərin payına düşmüşdür. Şəbəkənin gəlirlərinin artımı onun xidmətlərinin yüksək olması hesabına tələbatın artması ilə bağlı olmuşdur. Eyni zamanda şəbəkənin gəlirlərinin əsas hissəsinin nömrə fondunun realizasiyası və restoran xidmətlərindən

ibarət olsa da, son on ildə dövlət və biznes tədbirlərinin “AccorHotels” şəbəkəsində keçirilməsinə üstünlük verilməsi də gəlirlərin artmasına təkan vermişdir.

Ədəbiyyat

1. “China becomes Accor number-one market worldwide with the opening of its 14th hotel”. Hospitalitynet.org. Retrieved 30 September 2017,67p
2. <http://www.Accor.com/pdfs/.../2018>
3. <http://www.Accor.com/.../pdfs/.../2016>
4. <http://www.accorhotels.group/-/.../hotel.../PDF/.../Pullman/>
5. <http://www.WTO-barometr.com-2018>
6. Jackues Neher “Accor is gambling on U.S. Motels” Nytimes.com. Retrieved 30 September 2017,124p

ABŞ Superfund proqramı

Əsədov Səlim Qulu oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.n. Qasımova F.E.

E-mail: asadoffs232@gmail.com

Necə düşünürdük? – Dünya nəhəngi Amerika Birləşmiş Ştatlarının əsas gücü olan sənayesinin xarici xammala dayanmasını düşünmüşükdür. Bu belədir, lakin tam olaraq deyildir. ABŞ öz təbii ehtiyatlarını gələcək nəsillərimizi saxlayır və ya bu superfundlar yaranmasını deyir. 9.3 milyon km² ərazisi olan bu dövlətdə mədən sənayesi yüksək inkişaf etmişdir və yerli resurslardan lazımınca istifadə edilir. İstehsalın əsası hərbi sənaye istisna olmaqla özəl kompaniyalarda cəmlənmişdir. Bu kompaniyalar yüksək vergi ödəyiciləridir. Bununla belə əhali bu şirkətlərin fəaliyyətindən narazıdır. Onlar ətraf mühitin çirklənməsi və insan sağlamlığının risk altında olmasından narahatdırlar. 1980-ci ildə ABŞ konqresi texno tullantılar və dağ-mədən sənaye tullantılarının nəzərə alaraq Superfund proqramını qəbul etdi. Bu proqramda səlahiyyətli və icraçı orqan Ətraf Mühit Mühafizə Agentliyi (ƏMMA) idi. Bu proqramın əsas məqsədi yaşayış məntəqələrinin daxilində və ətrafında olan kimyəvi tullantıları təmizləməkdir. ƏMMA 1980-ci ildən günümüzdə qədər 1700 superfund ərazisi aşkar etmişdir. Təsəvvür edin hər 6 amerikalıdan biri tullantılar olan ərazinin 5 km yaxınlığında yaşayır. Bu tullantılar zəhərli maddələrdən ibarət idi və ətraf ərazilərdəki çayları, yeraltı suları, torpağı və havanı çirkləndirirdi. Superfund proqramı əsasında Milli prioritetlər siyahısı (NPL) yaradıldı və ərazilər burada təhlükə dərəcəsinə görə 100 ballıq şkala ilə sıralandı.

İnsanların bu təhlükəni hiss etməsi 1970-ci illərə təsadüf edir. 1977-ci ildə Bricport, Nyu - Cersidə zavodların birində səhlənkarlıq nəticəsində kimyəvi reaksiya böyük fəlakətə səbəb oldu. Altı nəfər öldü, 35 nəfər yaralandı. Bütün şəhəri qara tüstü bürüdü. Lov Kanal, Nyu - York ştatındakı kiçik bir yaşayış məntəqəsi idi. Bura Nyaqara şlaləsinə yaxın ərazidir. 1978 - ci ildə dövrün ABŞ prezidenti Cimmi Karter Lov Kanaldakı insanlarda dəri xəstəlikləri, anormal doğuş hadisələrinin olduğu açıqladı. Bunun səbəbkarı əvvəllər bu yaşayış məntəqəsinin yerində olan Huker kimya şirkəti (Hooker Chemical Company) idi. 1942-ci ildən 1953-cü ilədək Huker Kimya Şirkəti hökumətin icazəsi ilə qismən qazılmış kanaldan kimyəvi tullantılar üçün istifadə etmişdir. 1953-cü ildə qazılmış ərazinin üzərini torpaq ilə örtərək, simvolik olaraq 1 dollara satmışdır. Bu ərazidə yaşayış məntəqəsi salınmışdır. 1950-ci illərin sonunda 100-dən artıq ev, məktəb tikilmişdir. 1978-ci ildə artıq hökumət 239 ailəni ərazidən köçürmüşdür.

Ən çox çirklənmiş ərazilər Nyu-Cersi ştatında 113, Kaliforniya ştatında 98, Pensilvaniya ştatında 95, Nyu-York ştatında 86, Miçiqan ştatında 65 məntəqədir. Ən çox çirkləndirən maddələr və onların çirkləndirdiyi ərazilərin sayı kətaristik həddədir. Bunlara arsen (736), qurğuşun (692), benzol (662), xrom (612), toluol (579), kadium (560), sink (530), maqnezium

(524), nikel (512), mis (508) aiddir.

Bu çirklənmədə Şell Oil Kompani, General Motors Koperasiyası, Ford Motor Kompani və ABŞ hərbi hava qüvvələri kimi böyük şirkətlər iştirak etmişdir.

Şəkil.1 Geosintetik və beton qatı ilə örtülüb olan ərazilər yenidən istifadəyə yararlıdır. (Alamada, Kaliforniya)

ƏMMA artıq 1986-cı ildə Nyu-Cersidə ilk məntəqəni təmizləmişdi. ƏMMA-nı maliyyələşdirmək üçün vətəndaşlardan vergi yığılırdı və 1996-cı ildə 2 milyard dollarlıq büdcə formalaşmışdır. 2000-ci il də 700 məntəqə təmizlənmişdir ki, 2015-ci il də bu rəqəm 1300-ə çatmışdır. Bu milli təhlükə daim ölkə gündəmində qalırdı və siyasətçilər üçün bir kart rolunu oynayırdı. 2009-cu ildə Barak Obama “Rekoveri” fondu yaratmışdır və dövlət büdcəsindən 7.2 milyard dollar ayırmışdı. Günümüzdə də bərpa işləri davam edir. ABŞ ətraf mühitin təsirini ciddiylə alır və buna böyük vəsait sərf edir.

Ədəbiyyat

1. epa.gov
2. www.toxicsites.us
3. www.superfund.com
4. www.geneseo.edu
5. www.nationalgeographic.org
6. archive.epa.gov

Azərbaycanın beynəlxalq turizm siyasəti

Əsgərova Tünzalə Nazim qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr
Elmi rəhbər: dos. H. B. Soltanova
E-mail: Askerovaa.tunzala@gmail.com

Bu gün Azərbaycanda turizm, o cümlədən beynəlxalq turizm sahəsi diqqət mərkəzindədir. Turizm insan kütləsini özündə birləşdirən bir sahə olduğu üçün burada insanların mədəni ünsiyyətinin və onların maarifləndirilməsinin də böyük ictimai-siyasi və kulturoloji əhəmiyyəti vardır. Turizm təkcə insanların səyahətlərinin təşkilinə onların mənəvi həzzinə xidmət etmir, eyni zamanda turizm insanların müxtəlif bilgilərlə maarifləndirmək, onların dünya görüşlərini inkişaf etdirmək funksiyalarını yerinə yetirir.

Ölkəmizin turizm sənayesi, inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur. Hüquqi bazası Ümummillə liderimiz Heydər Əliyev cənablarının təşəbbüsü ilə 1999-cu ildə “Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbulu ilə qoyulmuş turizm 2001-ci ilin 18 aprelində Gənclər İdman və Turizm Nazirliyinin yaradılması, 2002-ci ilin avqustunda təsdiq olunmuş Azərbaycan

can Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı və Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008-ci illər) “Dövlət Proqramı” ilə güclü təkan almışdır. Rəsmi statistikaya görə 2004-cü ildə dünyada səyahət edənlərin sayı 703 milyon nəfər gələnlgəlirlisə*4701 milyarddollar olmuşdur.

2002-ci ildə təsdiq edilmiş Dövlət Proqramında həm yerli, həm də xarici istehlakçıların turizm-əyləncə xidmətinin təşkili üçün bir sıra əməli işlərin görülmüşdür. Respublikada turizmin inkişafına təsir göstərən ən başlıca dövlət sənədi Azərbaycan Respublikasının «Turizm haqqında» dövlət qanunu olmuşdur. Bu gün turizm sahəsində dövlət siyasətin davamı kimi “Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” qəbul olunmuşdur. Bundan başqa Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı da qəbul edilmişdir ki, burada sahənin qanunvericilik bazası və dövlət tənzimləməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, regionlar üzrə milli, tarixi-mədəni, sosial-iqtisadi və təbii xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla yeni turizm marşrutlarının təşviqi, yüksək iqtisadi, sosial və ekoloji tələblərə cavab verən müasir turizm sənayesi yaradılmışdır.

Turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.

Ölkə Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” dekabrın 17-də rəsmi mətbuatda dərc olunmuş, sənəddə mövcud imkan və potensialdan səmərəli istifadə etməklə Azərbaycan 2025-ci ilədək həm regionda, həm də digər dünya ölkələri arasında cəlbedici turizm məkanlarından birinə çevriləcəyi göstərilmişdir. 2025-ci ildən sonrakı dövr üzrə perspektiv isə ölkəni dünyada turistlərin ən çox üstünlük verdikləri 20 turizm məkanından birinə çevirməkdir.

Yol Xəritəsində bu sektor üzrə uzunmüddətli perspektivə nail olmaq məqsədilə 2020-ci ilədək olan dövr üçün ölkə üzrə turizm sektorunda dörd əsas hədəf müəyyənləşdirilib.

Birinci hədəf Bakının turizm potensialından tam istifadə edilməsidir. İkinci hədəf milli səviyyədə daha yaxşı idarəetmənin təşkili, turizm və rekreasiya zonalarının yaradılması, mövsümlüyün aradan qaldırılması üçün regional səviyyədə turizm infrastrukturunun inkişafı, hava əlaqələrinin yaxşılaşdırılması, viza prosedurlarının sadələşdirilməsi də daxil olmaqla, turizm sektorunun inkişafı üçün ölkə üzrə əlverişli mühitə formalaşdırılmasıdır. Üçüncü hədəf regional turizm təşəbbüslərini həyata keçirməklə Azərbaycanda turizmi inkişaf etdirməkdir. Dördüncü hədəf isə turizm sahəsində təhsil proqramlarına investisiya qoyuluşunu həyata keçirmək və turistlərin məmnunluğunu artırmaq üçün standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma sistemini təkmilləşdirməkdir.

Qeyd edilir ki, 2020-ci ilədək olan dövr üçün müəyyən edilmiş hədəflərin reallaşması nəticəsində Azərbaycanda 2020-ci ildə real ümumi daxili məhsulun birbaşa 293 milyon və dolay 172 milyon manatadək artıb, cəmi 35 min olmaqla bilavasitə turizm sektorunda 25 min iş yerinin yaradılacağı proqnozlaşdırılmışdır. Bu tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi dövlət-özəl resursları hesabına 350 milyon manat həcmində investisiya qoyuluşunu tələb edir.

Azərbaycanın turizm sahəsində apardığı siyasətlərdən biri də viza siyasətidir ki, Azərbaycan Hökuməti, müəyyən ölkələrin vətəndaşlarına, müəyyən bir müddət üçün viza almaq məcburiyyətində qalmadan, ümumi Azərbaycan pasportu ilə turizm və ya iş məqsədli Azərbaycan ziyarəti və diplomatik və xidmət pasportu ilə rəsmi məqsədli Azərbaycan ziyarəti üçün giriş icazəsi verir. Digər ölkələrin vətəndaşları, Azərbaycan Respublikası səfirliklərində və ya konsulluqlarında Azərbaycana səyahət etmədən əvvəl viza almalıdırlar.

Bundan başqa Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqı arasında vizaların rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilməsi haqqında saziş də imzalanmışdır ki, Saziş Azərbaycan vətəndaşlarının, xüsusilə də tez-tez səfərdə olan vətəndaşların Aİ ölkələrinin əksəriyyətinə sərbəst şəkildə səfər etmələrinə şərait yaradan qısa müddətli vizaların daha asan və ucuz alınmasını təmin edir. Qısa müddətli viza ilə 180 günü əhatə edən müddətdə 90 günədək qalmaq mümkündür. Saziş əsasən viza haqları €60-dan €35-dək azalmış, bəzi vətəndaş kateqoriyaları isə tamamilə haqlardan azaddır. Diplomantik pasportu olan şəxslər viza öhdəliklərindən azadırlar. Sazişlə

həm də müəyyən kateqoriyadan olan ərizəçilər, o cümlədən rəsmi nümayəndə heyətləri, 12 yaşdan aşağı uşaqlar, təqaüdcülər, tədqiqatçı və tələbələr üçün viza haqqının alınmaması təmin edilir. Saziş müddəalarının həyata keçirilməsi sazişlərin bütün tərəflərinin qarşılıqlı prinsipləri tam şəkildə tətbiq etməsindən asılıdır.

“ASAN Viza” sistemi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 1 iyun tarixli 923 sayılı “Elektron vizaların verilməsi prosedurunun sadələşdirilməsi və “ASAN Viza” sisteminin yaradılması haqqında” Fərmanı ilə yaradılıb. Sistem vasitəsilə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər elektron vizanı 3 addımla (müraciət et, ödəniş et və e-vizanı yüklə) və 3 iş günü ərzində əldə edə bilirlər. Elektron viza ölkədə qalma müddəti 30 günədək müəyyən edilən birgirişli sənəddir. Elektron vizalar yalnız siyahısı Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən təsdiqlənən 94 ölkənin vətəndaşlarına və həmin ölkələrdə daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərə rəsmiləşdirilir.

e-Viza 3 (üç) iş günü ərzində verilir, e-Viza müraciətləri birnəfərlik, ailə (ən az 2, ən çox 10 nəfər) və qrup (ən az 10, ən çox 300 nəfər) olmaqla edilə bilər. e-Vizanın rəsmiləşdirilməsinə görə müəyyən olunmuş rüsum sistem vasitəsilə elektron qaydada ödənilir.

Portalın operatoru funksiyasını Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi həyata keçirir.

Ölkədə qalma müddəti 30 günədək müəyyən edilən birgirişli elektron vizanın alınması üçün əcnəbinin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsin birbaşa portal vasitəsilə müraciət etməsi mümkündür.

Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər elektron vizanın alınması üçün Azərbaycan Respublikasına planlaşdırılan gəlmə tarixindən ən azı 3 (üç) iş günü əvvəl müraciət etməlidirlər. Müraciətçinin pasportunun və ya digər sərhədkeçmə sənədinin etibarlılıq müddətinin bitmə tarixi verilməsi nəzərdə tutulan viza müddətinin bitmə tarixindən ən azı 3 ay artıq olmalıdır.

e-Viza üçün dövlət rüsumu 20 ABŞ dolları təşkil edir. Bu rüsum viza müraciətinə baxılması üçün tələb olunur və heç bir halda geri qaytarılmır. Elektron viza müraciətlərinin emal edilməsi məqsədilə 3 ABŞ dollar məbləğində xidmət haqqı tutulur. Bu məbləğ elektron viza üçün 20 (iyirmi) ABŞ dolları məbləğində dövlət rüsumundan əlavə ödənilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu günə kimi “ASAN Viza” vasitəsilə 167.337 əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxsə elektron viza verilib.

Ədəbiyyat

1. <http://cesd.az/new/?p=2011&lang=az>
2. <http://e-qanun.gov.az/framework/34383>
3. http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/27/f_27472.htm
4. http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/27/f_27472.htm
5. <https://az.ambafrance.org/Avropa-Ittifaqi-il%C9%99-Az%C9%99rbaycan-arasinda-Viza-Rejiminin-Sad%C9%99%C9%99sdirilm%C9%99si>
6. <https://president.az/articles/28138/print>

Baktur daxili turizm bazarında xidmətin təşkili və iş birliyi

Fərzullazadə Əminə Hüsəməddin qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr
Elmi rəhbər: dos. E.Nuriyev
E-mail: amina.farzullazadah@gmail.com

Baktur ölkədə yaradılan ilk turizm firmalarından biri olub, 1993-cü ildən fəaliyyət göstərir. Agentlik Azərbaycan Həmkarlar İttifaqının Turizm və Ekskursiyalar Şurasının təsisçiliyi və “Bank Respublika” ASC-nin maliyyə dəstəyi ilə fəaliyyət göstərir. İlk zamanlar Bakı Ekskursiya Bürosunun tərkib hissəsi olmuş, hal-hazırda isə turizm firması kimi fəaliyyət göstərir. Bakturun turizm bazarında fəaliyyət istiqamətini əsasən 3 hissəyə ayırmaq olar:

1. Ekskursiya xidmətləri ilə bağlı təqdim etdiyi xidmətlər. Bakturun ekskursiya xidmətləri ənənəvi xidmətlərə daxildir. Baktur əvvəllər ekskursiya bürosunun tərkibinə daxil olduğundan burda bir çox bələdçilər, bələdçi qrupları və ekskursioloqlar formalaşmış ki, buna görə də ekskursiya Bakturun ənənəvi fəaliyyətinə çevrilmişdir. Bu mənada firma ölkədə, xüsusilə İçərişəhərdə olan turist bazası ekskursiyalarının əksəriyyətinin təşkilatçısı kimi çıxış edib. Hal-hazırda Abşeronun müxtəlif qəsəbələrində olan milli irs nümunələrinə ekskursiyalar təklif olunur. Bununla yanaşı Qobustan və Azərbaycan ərazisində olan palçıq vulkanlarına da ekskursiyalar təşkil edilir. Həmçinin Baktur Şəki və digər rayonlara da göndərdiyi turistlər üçün ekskursiyalar təşkil edir.

Bakturun təşkil etdiyi ekskursiyalara nümunə olaraq göstərə bilirik:

- Bakı - Azərbaycan Respublikasının paytaxtıdır (icmal ekskursiya)
- İçərişəhər - orta əsrlərin tarixi-memarlıq incisi (piyada) - UNESCO xətti ilə qorunan abidələr
- Azərbaycan - Odlar yurdu (Atəşgah, Yanardağ) - UNESCO xətti ilə qorunan abidələr
- Daş dövrünə səyahət (Qədim Qobustan Qoruğuna və palçıq vulkanlarına ekskursiya) UNESCO xətti ilə qorunan abidələr
- Orta əsr istehkamları (Abşeron qalaları) - Ramana, Mərdəkan, Nardaran, Qala qəsəbələri) - UNESCO xətti ilə qorunan abidələr
- Azərbaycanın florası (Botanika bağı və Mərdəkan Dendraloji Parkı). Şamaxı, Qəbələ, İsmayilli, Quba, Qusar rayonlarına bir günlük ekskursiyalar və s.

2. Bakturun daxili turizm üzrə regionlarda turistlərin həftəsonu və bayram müddətlərində, həmçinin uzun müddətli istirahətin təşkili. Bakturda həftəsonu istirahətin təşkili ilə bağlı daha çox yaxın ərzilərdə, xüsusilə Şamaxı, İsmayilli, Quba, Şəki, həmçinin Göygöl ətrafında olan yerləşmə müəssisələrində də bu xidmətləri təklif edir. Bu həftəsonu istirahətlərdə, xüsusilə 2 gecə 3 gün üçün təklif etdiyi xidmətlərin qiymətləridə fərqli olur. Belə ki, Baktur bazarda daha münasib qiymətə təkliflər edə bilir. Onun regionlarda müqavilə bağladığı yerləşmə müəssisələrinin əksəriyyəti hostellər, turist tipli 2 və 3 ulduzlu otellərdən ibarət olduğuna görə qiymətləri də münasib olur, yəni daha ucuz qiymətə bazara təkliflər edə bilir.

Bakturun regionlarda bağladığı müqavilələrə əsasən iaşə müəssisələri ilə də geniş əlaqələri var. Bu mənada o yolboyu göstərilən iaşə xidmətlərini eyni zamanda regionlarda olan iaşə və restoran xidmətlərini turistlərə təqdim edir. Bunu da daha münasib qiymətə təklif edə bilir. Məsələn, Baktur Bakı-Şəki istiqamətində 2 gecə 3 günlük turu 1 nəfər üçün təxminən 70-80 manata təklif edir ki, bu da turizm bazarı üçün münasib qiymət hesab olunur. Burada göstərilən xidmətlərə gün ərzində 3 dəfə qidalanma (menyu əsasında) və gecələmə imkanları daxildir.

Baktur regionlarda həftəsonu istirahəti ilə yanaşı uzunmüddətli istirahət imkanları da təqdim edir. Bu uzun müddətli istirahət zamanı xüsusilə bayram dövrlərində və yay mövsümündə turistləri əsasən məşhur istirahət mərkəzlərinə istiqamətləndirir. Bu həm Qəbələdə, Qubada, Xaçmazın Nabran sahillərində, həm də Qusarda, Lənkəranda və s. yerlərdə bu xidmətləri verir. Bu baxımdan Baktur Yalama-Nabran istiqamətində olan dəniz sahili ərazilərdə bir çox istirahət mərkəzləri ilə əlaqəli işləyir və turistlər üçün güzəştli yollayışlar təqdim edir. Bu əlaqəli işlədiyi müəssisələrə Xəzər, Green wille, Şahdağ, Dostluq, Orman və s. istirahət mərkəzləri aid edilir ki, bunlarla birlikdə yay mövsümündə uzun müddətli xidmətlər təklif edir. Eyni zamanda o cənub istiqaməti üzrə Masallıda istisu müalicə sağlamlıq kompleksinə də turistlər göndərir. Baktur əvvəllər Lənkəranda istisu istirahət mərkəzinə də belə turlar təşkil edirdi. Hal-hazırda Lənkəran istisu istirahət mərkəzinin yerində 5 ulduzlu “Lənkəran Springs wellness Resort” müalicə sanatoriya kompleksi fəaliyyət göstərir. Bu müəssisələrdə xidmətlərin baha olmasına baxmayaraq digər turizm şirkətləri kimi Bakturda turistlərin istəklərinə uyğun olaraq bu yerlərə yollayışlar təqdim edir.

Bakı şəhərində Baktur firmasının iş birliyi olan üç ulduzlu otellərə aiddir: Titanik Hotel, Miraj Inn Boutique Hotel, Sunrise Hotel(butik), Riqs Hotel, Old City Inn, Qız Qalası Hotel və s.

Bakı şəhərində Baktur firmasının iş birliyi olan dörd ulduzlu otellərə aiddir: Sərin Hotel,

Park Inn Hotel, Safran Hotel, Qafqaz Baku City Hotel, Bristol Hotel, Comfort Inn Hotel, Central Park Hotel və s.

Regionlarda Baktur firmasının iş birliyi olan yerləşmə müəssisələrinə aiddir:

- ✓ İsmayılıda Qızılqaya Hotel – Xidmətlərə İsmayılının tarixi məkanları üzrə gəzinti turları, səhər yeməyi və s. daxildir.
- ✓ İsmayılıda Qız qalası Hotel – Xidmətlərə İsmayılının tarixi məkanları üzrə gəzinti turları, səhər yeməyi və s. daxildir.
- ✓ Qubada Quba Plaza – Xidmətlərə səhər yeməyi daxildir.
- ✓ Qəbələdə Karvan Hotel – Xidmətlərə internet, səhər və axşam yeməyi daxildir.
- ✓ Nabranda Çıraq qala Hotel – Xidmətə gün əzində 3 dəfə qidalanma daxildir.
- ✓ Xızıda Altıağac Hotel – Xidmətlərinə pulsuz əyləncə, səhər yeməyi və s. daxildir
- ✓ Lənkəran Palıdli Sahil Hotel – Xidmətlərə əyləncə, gəzinti, gün ərzində 3 dəfə qidalanma və s. daxildir.
- ✓ Göygöldə Sevimli Məkan istirahət mərkəzi – Xidmətlərə səhər yeməyi daxildir.
- ✓ Naxçıvanda Duzdağ Hotel – Xidmətlərə müayinə, müalicə, spa, fitness mərkəzi, stolüstü oyunlar, geniş aquapark, internet, gün ərzində 3 dəfə qidalanma və s. daxildir.
- ✓ Naxçıvanda Qrand Hotel – Xidmətlərə internet, transfer, konfrans salonu, səhər yeməyi və s. daxildir.

Baktur aşağı kateqoriyalı yerləşmə müəssisələri ilə yanaşı yüksək kateqoriyalı otellərində xidmətlərini təklif edir. Yüksək kateqoriyalı otellərə Bakıda və regionlarda olan 5 ulduzlu otellərin xidmətləri aid edilir. Bu xidmətlər satış üçün əlverişli olmasada turistlərin istəklərinə uyğun olaraq Baktur ölkədə bu xidmətləri də təşkil edə bilər.

Bakı şəhərində Baktur firmasının iş birliyi olan beş ulduzlu otellərə aiddir: The Landmark, Bilgah beach Hotel, Sheraton Hotel, Sapphire Hotel, Fairmont Baku, Hilton Baku, Four Season Baku və s.

Regionlarda Baktur firmasının iş birliyi olan beş ulduzlu otellərə aiddir:

- ✓ Şahdağ Hotel – Xidmətlərə sauna, hovuz, spor salonu, səhər yeməyi daxildir.
- ✓ Qəbələdə Qafqaz Riverside Hotel – Xidmətlərə restoran, bar, internet, konfrans zalı, oyun otaqları, sağlamlıq klubu, gözəllik salonu, səhər yeməyi və s. daxildir
- ✓ Nabranda Green Wille Hotel – Xidmətlərə restoran, bar, turist gəzintiləri, konfrans zalı, diskoteka, səhər yeməyi və s. daxildir.
- ✓ Şəkidə Marxal Hotel – Xidmətlərə restoran, bar, ekskursiyalar, sauna, hovuz, fitness, konfrans zalı, diskoteka, 2 dəfə səhər yeməyi və s. daxildir.
- ✓ Şabranda Qalaaltı Hotel – Xidmətlərə restoran, bar, əyləncə proqramı, internet, konfrans zalı, diskoteka, gün əzində 3 dəfə qidalanma və s. daxildir.
- ✓ Lənkəran springs and wellness – Xidmətlərə restoran, əyləncə, müalicə, gün ərzində 3 dəfə qidalanma və s. daxildir.

3. Müalicə sağlamlıq turlarının təşkili. Azərbaycanda müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi ilə məşğul olan sanatoriyalar fəaliyyət göstərir. Onlardan ürək - damar, sinir sistemi, sümük - əzələ, periferik sinir, periferik damar xəstəlikləri, dəri xəstəlikləri, ginekoloji xəstəliklər, uroloji xəstəliklər və s. müalicəsi ilə məşğul olan sanatoriyalar (Naftalan, Mərdəkan, Bilgəh, Qax və s.) vardır.

Baktur təkcə Naftalanda olan yüksək kateqoriyalı müalicə sağlamlıq müəssisələri ilə deyil həm də Kəpəz, möcüzəli Naftalan, gözəl Naftalan və digər 3, 4 ulduzlu spa və müalicə mərkəzləri var ki, onlarla müqavilə əsasında turlar təqdim edir. Bu xidmətləri həmçinin Abşeronda olan müalicə sağlamlıq müəssisələrində də təşkil edir və onlara güzəştli yollayışlar tərtib edir. Kurort səhmdar cəmiyyəti ilə qarşılıqlı olaraq bu yollayışları turistlərə təqdim edir. Bu güzəştli yollayışlar təkcə yerləşmə müəssisələrinin xidmətlərindən ibarət olmur, eyni zamanda digər müalicə xidmətlərini də güzəştli şərtlərlə təklif edir. Baktur Abşeronda olan Bilgəh, Qaranquş, Şıx, Abşeron sanatoriyası, hansı ki, qismən fəaliyyət göstərərək kurort səhmdar cəmiyyətinə tabe olan sanatoriyaaların da xidmətlərini təqdim edir. Baktur əvvəllər Qalaaltı ku-

ort kompleksinə də turlar təşkil edirdi.

Bilgəh kardilogiya sanatoriyası Bakıdan 40 km məsafədə yerləşir. Burada ürək-damar sistemi xəstəlikləri müalicə olunur. Abşeron sanatoriyası Bakıdan 35 km məsafədə Mərdəkan qəsəbəsində yerləşir. Bu müəssisənin profili həzm yolu xəstəliklərinin müalicəsidir. Burada su, palçıq müalicəxana fəaliyyət göstərir və xəstələr təbii şəfalı palçıq ilə müalicə olunurlar.

Nəticə olaraq Baktur xarici ölkələrə turist səfərlərinin təşkili, Azərbaycan daxili turların təşkili, ölkəmizdə və xarici ölkələrdə yerləşən sanatoriya, kurort və istirahət mərkəzlərinə yollayışların satışı, turistlərə nəqliyyat və ekskursiya xidməti və s. turizm xidmətləri ilə məşğul olur.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı.
2. Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 6 fevral tarixli 125 nömrəli sərəncamı.
3. Bahadır Bilalov. “Səyahət agentlikləri və turoperatorluq” Bakı - 2012
4. İsrail. İ, Sənan. Ə, Fuad. C, Korporativ Sosial Məsuliyyət, Azərbaycan Reallığı və Turizm Sektorunda Tədbiq imkanları, Azərbaycan Turizm İnstitutu elmi məqalələr toplusu, 2002
5. Sona Daşdəmirova. Yerli turizm şirkətlərinin satış və stimullaşdırılması
6. Baktur - <http://tourismbaku.com/>
7. Otellər - <https://www.booking.com/hotel/az/>
8. <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>

Yaponiyada daxili fərqlər və regional iqtisadi siyasət

Gözalova Gülmirə Azər qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.n. Ələkbərli E.Y.

E-mail: Gulmiregozelova.6@gmail.com

Yaponiyada əhali və təsərrüfatın qeyri-bərabər yerləşməsi regional fərqlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir. Bu regional fərqlər həm iqtisadi, həm də təbii-coğrafi amillərin təsiri nəticəsində əmələ gəlmişdir. Hazırda ölkədə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən iki əsas bölgə fərqləndirilir: “günəşli” və ya “mərkəz” hissə; “kölgəli” və ya “əlavə” hissə. “Mərkəz” hissəyə Honsü adasının cənub sahili, Kūsü və Sikokunun şimal sahilləri daxil olunur. Bu bölgəni Sakit okean qurşağı adlandırırlar. Yaponiya ərazisinin 1/3 hissəsini əhatə edir. Takoyado meqapilisinin burada yerləşməsi nəticəsində ölkə əhalisinin 3/4 -ü bu hissədə cəmlənmişdir. Həmçinin sənayedə çalışanların və ümumi sənaye istehsalının 80%-i də bu qurşağın payına düşür. Burada müxtəlif sənaye məhsulları istehsal edilir və ölkənin ticarət-mailiyyə əməliyyatlarının böyük hissəsi (75%-i) həyata keçirilir. “Ətraf” rayonlara isə Honsü adasının şimal-şərq hissəsi və qərb sahilə zəif mənimsənilən əyalətlər, həmçinin də Hokkaydo, Sikoku və Kūsünün cənubu, Rükü adası aiddir. Yaponiyanın iqtisadi rayonlara ayrılmasında yapon tədqiqatçıları arasında hələ də fikir ayrılığı olsada, ölkə ənənəvi olaraq 10 iqtisadi rayona ayrılır: Hokkaydo, Toxoku, Tokay, Kanto, Xukuriku, Kinki, Tüqoku, Sikoku, Kūsü, Okinava. Bu iqtisadi rayonlar inkişaf səviyyələrinə görə 3 qrupa bölünürlər: yüksək (Kanto, Kinki, Tokay), orta (Xokuriku, Tüqoku, Toxoku) və zəif (Hokkaydo, Sikoku, Okinava) inkişaf etmiş rayonlar. Ölkə 47 prefekturaya da bölünmüşdür və bu prefekturalar iqtisadi rayonların tərkibində cəmlənmişdir. Yaponiyanın başlıca iqtisadi bölgəsi olan Kanto, ölkənin ən böyük adası olan Honsünün mərkəzində yerləşməklə, ölkə ərazisinin 10%-ni əhatə edir [1]. Kanto Şimali Kanto və Cənubi Kanto subregionlarına bölünür və 7 prefekturayı özündə birləşdirir. Şimali Kantoya Qumma, İbaraki, Totiqi prefekturaları, Cənubi Kantoya Kanaqava, Saytama, Tiba, Tokio pre-

fekturaları daxildir. Burada sənayenin demək olar ki, bütün sahələri inkişaf etmişdir. İqtisadiyyatında lider mövqeləri ticarət və xidmət sferası tutur. Keyxin paytaxt aqlomerasiyasının yerləşdiyi Cənubi Kanto subregionu bölgənin sənayesinin əsasını təşkil edir. Paytaxt Tokio ölkənin başlıca siyasi, maliyyə, elmi mərkəzi olmaqla yanaşı həm də iri sənaye mərkəzi hesab olunur. Həmçinin dünyanın ən böyük maliyyə birjalarından biridir. Kantonun ölkənin bütün nəqliyyat sisteminin mərkəzi olaraq böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki, paytaxtı sahil və daxili ərazilərlə birləşdirən magistrallar bu rayonun ərazisində birləşir. Kanto rayonunda kənd təsərrüfatı da əhəmiyyətli rola malikdir. Kanto iqtisadiyyatın bu sektorunda ölkə üzrə birinci yeri tutur. Kinki iqtisadi rayonu ölkə ərazisinin 7,2%-ni, əhalisinin isə 17%-ni əhatə edir [2]. Tərkibinə 7 prefektura daxildir. Bölgənin mərkəzi Kioto prefekturasıdır. Orta sıxlıq ölkə üzrə göstəricidən 3 dəfə çoxdur. Ən çox sıxlıq Osako prefekturasında, ən az isə Vakayama prefekturasında müşahidə olunur. Bu iqtisadi rayonun adı bəzən Kinki ilə yanaşı Kansai də adlandırılır. İqtisadi inkişaf səviyyəsinə və məhsul istehsalına görə yalnız Kanto iqtisadi rayonundan geri qalır. Kinkinin sənayeləşdirilməsi ilk öncə toxuculuq sənayesi ilə başlamışdır. Daha sonra digər rayonlardakı kimi qara və əlvan metallurgiya, kimya və neft-kimya sənayesi, müxtəlif maşınqayırma məhsullarının istehsal edildiyi zavodlar tikilmişdir. Hazırda isə ən yeni elmtutumlu sahələr inkişaf etdirilir. İxtisaslaşdırılmış metallurgiya kompleksinə və orta səviyyədə inkişaf etmiş kənd təsərrüfatına malikdir. Bunlarla yanaşı yeyinti sənayesi və saxsı qablar istehsalı da inkişaf etdirilmişdir. İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə Yaponiyanın 3-cü iqtisadi rayonu olan Tokay rayonu Sakit okeanın sahilində, Kanto və Kinki iqtisadi rayonlarının arasında yerləşir. Bura “köhnə” Yaponiyanın coğrafi bölgəsidir. İqtisadi rayon ölkə ərazisinin 8%-ni əhatə edir. İqtisadiyyatında aparıcı yeri istehsal sənayesi tutur. Sənayenin əsas mərkəzi Noqayo şəhəri ətrafında formalaşan Tyukyo aqlomerasiyasıdır. Noqayo Tokay rayonunun nüvəsini təşkil edir və əhalinin böyük hissəsi onun ətrafında cəmlənmişdir. Noqayoda əsas sənaye sahələri metallurgiya və maşınqayırmaadır. İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə dördüncü yerdə olan Kūsū ölkə ərazisinin 11,6%-ni tutmaqla, 7 prefekturayı özündə birləşdirir. Relyefi əsasən dağlıqdır və ərazisində aktiv vulkanlar (Aso vulkanı burada yerləşir) var. Kūsūnün şimal və cənub hissələri qeyri-bərabər inkişaf etmişdir. Şimali Kūsū ölkənin ən qədim sənaye mərkəzlərindən biri olmaqla, qara metallurgiya, ağır maşınqayırma, sement istehsalı və gəmiqayırma inkişaf etmişdir. Eyni zamanda, Şimali Kūsū başlıca kənd təsərrüfatı bölgəsidir və çəltik yığımına görə ölkədə ikinci yerdədir. Son vaxtlarda kimi cənub hissəsində yalnız kənd təsərrüfatı və yerli sənaye inkişaf etmişdir. Ancaq son zamanlarda aparılan regional siyasət nəticəsində şimali və cənubi kūsū arasındakı qeyri-bərabərlik aradan qaldırılır. Ölkə əraziinin 8 faizini tutan Tūqoku iqtisadi rayonu Honsū adasının cənub-qərb hissəsində yerləşir. Burada yerləşən dağ silsiləsi iqtisadi rayonun ərazisini Sanyo və Sanyin kimi tarixi adları olan 2 hissəyə bölür. Ən inkişaf etmiş hissəsi Sanyodur. Əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqe sayəsində II Dünya müharibəsindən sonra burada bir çox sənaye müəssisələri yaradılmışdır. Hazırda Tūqoku ölkədə material və enerji tələb edən sahələrin – qara metallurgiya, neft emalı və kimya sənayesinin yüksək payı ilə fərqlənir. Həmçinin gəmiqayırma və avtomobilqayırma da inkişaf etmişdir. Honsū adasının qərb sahilinin mərkəzi hissəsində yerləşən Xokuriku rayonu ölkə ərazisinin təxminən 11%-ə qədərini tutur. Zəif inkişafına səbəb olan amillər sırasına dağlıq relyefin üstünlük təşkil etməsi, sahil ovalıqlarının bataqlaşması, liman tikintisi üçün əlverişli buxtaların olmaması daxildir. Ancaq dövlət tərəfindən aparılan regional siyasət nəticəsində bu iqtisadi rayon orta inkişaf etmiş rayonların sırasına daxil olmuşdur. Bu günə qədər Xokuriku emal sənayesinin inkişafına görə ölkənin başlıca iqtisadi rayonlarından geri qalır. Burada əsasən metal emalı, əlvan metallurgiya, toxuculuq sənayesi, ağac emalı, elektrotexnika inkişaf etmişdir. Biotexnologiya və dərman istehsalı üzrə ixtisaslaşan Toyama texnopolisi burada yerləşir. Honsū adasının şimal-şərq hissəsini əhatə edən Toxoku iqtisadi rayonunun təsərrüfatında aparıcı mövqeləri kənd təsərrüfatı, balıqçılıq, meşə emalı tutur. Hasilat sənayesinin inkişafına görə də fərqlənir. İqtisadi rayonunun inkişafını təmin etmək üçün burada 3 texnopolis (Aomari, Akita, Naqaoka) formalaşdırılmışdır. Ölkənin Okinavadan sonra ikinci ən zəif inkişaf etmiş

iqtisadi rayonu olan Hokkaydonun iqtisadiyyatının strukturunda kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və hasilat sənayesinin payı yüksəldir. Meşə ehtiyatları burada ağac yığımı və emalının əhəmiyyətli hissəsinin rayonun payına düşməsinə səbəb olmuşdur.

Yaponiyada bu cür daxili fərqlərin formalaşması regional siyasətin aparılmasını zəruri edir. Yaponiyada yaranmış regional problemləri aşağıda göstərilənlər ilə izah etmək olar: 1) İstehsalın və əhalinin həddindən artıq təmərküzləşməsi (Mərkəzi -Sakit okean qurşağınının 3 metropoliten arealı çərçivəsində); 2) Şimal bölgələrinin, yəni Hokkaydo və Toxokunun zəif inkişaf etməsi. Ölkədə regional siyasət sistemi hökumət tərəfindən 1950-ci illərdən etibarən həyata keçirilməyə başlamışdır. 1950-ci ildə ölkə ərazisinin hərtərəfli inkişafı haqqında qanun qəbul edildi ki, buda milli və regional səviyyədə uzunmüddətli inkişaf proqramlarının qəbul edilməsi qaydalarını müəyyən etdi. 1961-ci ildə ən geridə qalmış sahələrin inkişafını sürətləndirmək və stimullaşdırmaq haqqında qanun qəbul edildi. Bununla belə yalnız 1962-ci ildən etibarən (1962-ci il tarixli “ölkənin hərtərəfli inkişafı planına” əsasən) dövlət regional xarakterli tədbirlərin mailiyyələşdirilməsində başlıca rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. <https://economuch.com/mirovaya-ekonomika-kniga/ekonomicheskie-rayonyi-yaponii.html>
2. T.P. Gərayzadə - Regional Coğrafiya, Şimali Amerika və Şərqi Asiya ölkələri, Çayıoğlu-2004
3. Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası – H.B. Soltanovanın ümumi redaktəsi ilə, Bakı-2019
4. R.H.Məmmədov, Tofiq Bəhərçi, V.Z.Mehdiyeva, T.S.Quliyev- Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası, Bakı-2006
5. <http://japantoday.ru/entsiklopediya-yaponii-ot-a-do-ya/ekonomicheskie-rayony.html>
6. V.P.Maksakovski – Dünyanın coğrafi mənzərəsi II cild, Bakı – 2010

Azərbaycanın Cənub turizm-rekreasiya zonasının inkişaf istiqamətləri

Heydərova Mənzumə Əbülfəz qızı

*ATMU, Turizm və qonaqpərvərlik
fakültəsi, II kurs magistr*

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. İmrani Z.T.

E-mail: Manzumaheydarova97@gmail.com

Giriş

Turizm sənayesinin inkişafı nəticəsində turizm məqsədilə səyahət edən insanların sayı ilədən ilə artmaqdadır. Bu isə beynəlxalq siyasi vəziyyətin yaxşılaşması, iqtisadiyyatın daim inkişafda olması və insanların gərgin əməkdən sonra həftəsonu gəzintiləri, məzuniyyətlərini özləri üçün fərqli mühitdə keçirməyə imkan yaradır. Hal-hazırda dünya üzərində bir çox insan tətlini təbiətlə baş-başa qala biləcəyi alternativ turizm növlərini seçərək keçirir. Beləliklə turizm-rekreasiya resurslarının zəngin olduğu bölgələrə üz tuturlar. Mədəni və tarixi ənənələri ilə zəngin olan Azərbaycanda bir çox turizm növünün inkişafı üçün potensial var. Eyni zamanda, ölkəmizdə iqlim və landşaft özəlliklərinin müxtəlifliyi mövcuddur. Bütün bu amillər birlikdə turizm və rekreasiya üçün ideal zona formalaşdırır.

Turistlər daha çox təbiət qoynuna, dənizkənarına, sağlamlıqlarını bərpa etmək üçün turizm-rekreasiya zonalarına üz tuturlar. Turizm rekreasiya resursları ilə zəngin olan ərazilərdə turistlərə yüksək səviyyədə xidmət göstərmək üçün çoxlu sayda obyektlər yaradılır ki, bu da onların fəaliyyət istiqamətlərinin genişləndirilməsinə səbəb olur. Ərazinin turizm rekreasiya zonasına aid edilməsi üçün onun daxilində müəyyən tələblərə cavab verən resurslar olmalıdır. Buna aiddir: meşə ehtiyatları, dağlıq ərazilər, arxeoloji-tarixi abidələr, çimərlik ehtiyatları.

Ümumiyyətlə, turizm və rekreasiya zonları dedikdə - insanların istirahətini, əyləncəsini, sağlamlığını və müalicəsini təmin edən, müəyyən turizm infrastrukturuna malik olan, rekreasiya, tarixi, mədəni və təbii əhəmiyyət daşıyan, regionların sosial iqtisadi inkişafına təsir edən

müvafiq idarəetmə qurumlarına malik ərazilər başa düşülür. Bu zonalarının yaradılmasının əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- turizm üçün münbit şərait yaratmaq;
- turizmin davamlı inkişafını təmin etmək;
- turizm vasitəsi tarixi-mədəni abidələri, təbii ehtiyatları qorumaq və gələcək nəsillə ötürmək;
- ətraf mühitin qorunması və ekoloji tarazlığın saxlanmasına şərait yaratmaq;
- müvafiq turizm ehtiyatlarına malik ərazilərdə uyğun hüquqi şəxslərlə razılaşaraq beynəlxalq standartlara cavab verən, əhalinin bütün təbəqələrinə keyfiyyətli turist xidməti göstərə bilən, turizm infrastrukturunun yaratmaq;
- daxili və xarici investorların cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraiti yaratmaq;
- turizm və rekreasiya zonalarında turizm xidmətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə nəqliyyat, kommunikasiya və informasiya vasitələrini inkişaf etdirmək;
- turizm və rekreasiya zonalarında yeni iş yerlərinin yaradaraq əhalinin sosial-iqtisadi durumunun yaxşılaşdırmağa kömək etmək;
- turizm və rekreasiya zonalarında dövlət tənzimlənməsini və nəzarətini həyata keçirmək;

2008-ci il ildə təsdiq olunmuş “Turizm və rekreasiya zonalarının nümunəvi Əsasnaməsi”nə görə ölkəmiz 6 – Bakı-Abşeron, Şimal, Şimal-qərb, Cənub, Qərb, Naxçıvan turizm və rekreasiya zonalarına bölünmüşdür.

Cənub turizm və rekreasiya **zonasına** Salyan, Biləsuvar, Cəlilabad, Masallı, Lənkəran, Lerik və Astara rayonları aiddir. Bu zona cənub və qərbdən İranla sərhəddə olan, şərqdən Xəzər dənizi boyunca uzanan bir bölgədir. Şimaldan bölgə geniş Kür-Araz ovalığı ilə əhatə olunur. Bu zonanın iqtisadi-coğrafi mövqeyində üstünlüklərindən ən birincisi onun Xəzər dənizinə birbaşa çıxışının olması və İran İslam Respublikası ilə həmsərhəd olmasıdır. Cənub zonasının Xəzər dənizi sahillərində yerləşməsi Xəzəryanı dövlətlərlə xarici ticarət əlaqələrinin yaradılması imkanı yaradır. Eyni zamanda, Lənkəran rayonunun füsunkar təbii şəraiti onu həm daxili, həm də xarici turistlər üçün cəlbedici məkan kimi formalaşdırır. Zonanın təbii turizm-rekreasiya potensialı olduqca zəngindir. Cənub zonası səth quruluşuna görə 2 hissəyə düzənlik və dağlıq əraziyə ayrılır. Düzənlik ərazi əsasən Lənkəran ovalığı ilə əhatə olunur. Lənkəran ovalığı bölgənin şərq hissəsini tutur. Dəniz sahilləri əsasən hamar olub rahat çimərlik resursudur. Bu zonanın dağlıq ərazisi Talış dağları ilə əhatə olunur. Talış dağları Xəzər dənizi sahillərinə paralel uzanan 3 silsilədən (Alaşar-Burovar, Peştəsər və Talış) ibarətdir. Məşhur Talış meşələri zonanın təbii sərvətlərindəndir. Meşələrdə hirkan florası qorunur. Məlumdur ki, hirkan florası yer səthində hələ insanın varlığından da çox əvvəllər mövcud olmuşdur. Bu flora nümunələri Azərbaycan ərazisində yalnız Talış dağlarındadır. Mineral mənbələr və bulaqlar Lənkəran bölgəsində təbii rekreasiya ehtiyatlarından biridir. Hafthoni, Vizəhoni, Kiyəhoni, Fabhoni, Xuqəbul, Alaşa, Meşəsu və s. bulaqlar sağlamlıq üçün çox əhəmiyyətlidir. Lənkərandakı İstisu sanatoriyasının müalicəvi əhəmiyyətli olması bura sağlamlıq məqsədilə turistlərin gəlməsinə şərait yaradır. Şirvan və Hirkan milli parkları, Qızılağac qoruğu bu zonada diqqət çəkməkdədir. Burada yaşayan 248 növ quş və 54 növ balıq arasında Qırmızı kitaba daxil edilmiş növlər də var. Zonada çoxlu sayda tarix, mədəniyyət və təbiət abidələrində vardır. Həmçinin bu zonadan ölkənin ən böyük çayı –Kür keçib, Xəzər dənizinə tökülür. Bölgə sitrus bitkiləri (çay, naringi, xurma, feyxoa və bir neçə limon növü), balıqçılıq ilə diqqəti cəlb edir. Dənizə və çaya yaxın yerləşməsi bu ərazinin sakinlərinin milli mətbəxinin xüsusiyyətinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Quş və dünyada nəslə kəsilməmiş ceyranların burada müşahidə edilməsi bölgənin özünəməxsusluğunu göstərir. Zonanın faunası və florası həm ekoturizm, həm də ov turizminə münasibdir. Məşhur dəmirağac, məxməri qayın ağacı, hirkan şəmşidi, ipək akasiya, palıd, evkalipt, bir də Talış dağlarının əsas meşə ağacı sayılan enliyarpaq palıd bu meşələrin əsas rəmzidir. Burada yerləşən Masallı rayonu mineral su bulaqları ilə zəngindir. Bu bulağın suyu müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. Tarix və mədəniyyət abidələrinə görə zona, digərlərindən heç də geri qalmır. Həmçinin ərazidə ənənəvi xalq sənəti növləri - zərgər-

lik, xalçaçılıq, həsir toxuma sənətləri geniş inkişaf etmişdir ki, bu da turizm üçün maraq oya-dan sahələrdəndir.

Azərbaycanın turizm potensialına görə seçilən bu zonaya gələn turistlər əsasən dənizkənarı çimərliklərdə və dağətəyi ərazilərdə dincəlməyə üstünlük verirlər. Elə buna görə də gələn turistlərin sayını daha da çoxaltmaq və davamlılığını artırmaq üçün hər bir cür şərait yaradırlar. Lənkərana gələn turistlərin əksəriyyəti Avropa, Asiya, MDB ölkələrindəndir. Son zamanlarda isə Avropa ölkələrindən gələn turistlərin sayı nəzərə çarpacaq qədər artmışdır. Turistlər arasında son dövrlərdə toxunulmamış təbii ərazilərdə (ekoturizm) istirahət dəbə minmişdir. Lənkəran meşələrində ekoturizmin inkişaf etdirilməsi üçün çoxlu yerlər vardır. Bura gələn xarici qonaqların çox hissəsini MDB ölkələri və qonşu İran İslam Respublikasından gələnlər təşkil edir. Yerli turistlərdən çox hissəsini paytaxt Bakıdan gələnlər tutur və onlar əsasən ailəvi istirahətə üstünlük verənlərdir. Turistləri buraya cəlb edən əsas faktor dəniz-dağ-meşə rekreasiya amilinin olmasıdır. Cənub zonasının Xəzərsahilində istirahət edənlər əsasən çimərlik turizminə üstünlük verənlərdir. Bundan başqa ov turizmi və balıq tutmaq həvəsində istirahətə gedənlər var. Cənub zonasında turizmin inkişafı üçün vacib amillərdən biri də standartlara cavab verən yerləşdirmə obyektlərinin olması və xidmət göstərə bilən turizm obyektlərinin olmasıdır. Turizm infrastrukturunun mühüm sahəsi olan yerləşdirmə obyektləri yəni, mehmanxalar, kempinqlər, motellər və s. rayonlar üzrə fərqli yerləşmişdir. Bu fərqlər yerləşmə obyektlərinin sahəsi, otaq tutumu, göstərilən xidmətin səviyyəsi və s. dir. Azərbaycanda mövcud yerləşmə obyektlərinin ümumi sayının 6,88%-i cənub bölgəsinin payına düşür. Amma cənub zonasında yerləşdirmə obyektlərinin ümumi sayının 68.9%-i Masallı və Lənkəran rayonlarının payına düşür (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Mehmanxanaların ümumi göstəriciləri

	2010	2013	2014	2015	2016	2017
Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı, vahid	68	75	75	68	67	72
Nömrələrin sayı, vahid	1095	1176	1196	1131	1137	1236
Birdəfəlik tutum, yer	2678	2884	3139	2751	2984	3199
Yerləşdirilmiş şəxslərin sayı, nəfər	19968	17337	18088	17035	17538	24870
Gecələmələrin sayı, adam-gecə	49174	67637	64046	31847	36011	45139

Cədvəldə 2018-ci ilin statistik məlumatlarına görə yerləşmə obyektlərinin cənub bölgəsi üzrə sayları, tutumu ilbəlil göstərilmişdir. Göründüyü kimi ildən-ilə getdikcə bu tip müəssisələrin sayı artır buda öz növbəsində turizm və rekreasiyanın inkişaf etdiyini göstərir.

Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin cənub zonası üzrə gəlirlərinə baxaq. Son illərə nəzər yetirsək 2016-cı ildə 1294.8, 2017-ci ildə ümumi Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə 1707.8, 2018-ci ildə bu göstərici 3139.4-ə qədər yüksəlmişdir. Gedənlər isə 2016-cı ilə 1131.0, 2017-ci ildə 1523.8, 2018-ci ilə 2597.3 qədər olmuşdur. Bu o deməkdir ki, region turizm infrastrukturalarını inkişaf etdirmək üçün ildən ilə daha çox xərc qoyur və bununlada regiona gələn turistlər inkişafı görüb ilbəlil daha da çox axın edirlər bununlada regionun gəlirləri ildən ilə daha artır. Qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayında 2017-ci ildə 741, 2018-ci ildə 2 dəfədən çox artmış 1991 nəfərə yüksəlmişdir.

Strateji Yol Xəritəsində turizm zonaları haqqında görüləcək planlar haqqında danışılmış və iki əsas məqsədi özündə qurulmuşdur:

1. Turizm sektoru üzrə əsas stimullaşdırıcı mexanizm yaratmaq,
2. Bakı və regionlarımızın ixtisaslaşmış turizm sahələri üzrə inkişaf etdirilməsi.

Bu məqsədlərə nail olmaq və uğurlu icrasını həyata keçirmək üçün turizm sektorunun inkişafına məqsədli yanaşmaqdan lazımdır. Əlavə olaraq, regionların sürətli inkişafını təmin etmək üçün effektiv idarəetməni formalaşdırmaq və hər bir regionun coğrafi mövqeyini nəzərə

almaqla xüsusi tədbirlər planının həyata keçirilməsi şərtidir. Beləliklə bu yanaşmalardan belə nəticə ala bilərik ki, turizm potensialı zəngin olan ərazilərimizdə turizm və rekreasiya zonalarını yaratmaq olar.

Nəticə

Əldə edilən məlumatlara və aparılan araşdırmaya əsasən Azərbaycanda olduqca çox turizm rekreasiya zonalarının mövcudluğu görüldü. Yuxarıdakı məlumatlarda hər bir rekreasiya zonası haqqında ayrıca danışıldı və rekreasiya zonaları araşdırma prosesində ümumi şəkildə nəzərə alındı. 2016-cı ildə Prezident İlham Əliyevin verdiyi sərəncama əsasən Strateji Yol Xəritəsində Rekreasiya zonalarına xüsusi olaraq deyinişdir. Bu ərazilərin inkişafının təmin edilməsi üçün beynəlxalq səviyyədə tanınma hal-hazırda başlıca amillərdən biri hesab olunur.

Belə ki, ilk öncə marketinq səviyyəsində araşdırmalar aparmaq və beynəlxalq səviyyədə ərazilərin tanınması üçün addımlar atmaq gərəklidir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində keçirilmiş olan bir sıra tədbirlər, idman yarışları eyni zamanda beynəlxalq səviyyədə təşkil olunan musiqi festivalları ölkənin sadəcə turizm istiqamətində tanınmasına şərait yaratmır, bu hal eyni zamanda paytaxta gələn qonaqların diqqətini bölgələrdəki rekreasiya zonalarına çəkməklə də müşahidə oluna bilər. Hal-hazırda Azərbaycanda mövcud olan iqtisadi və siyasi vəziyyət onun turizm məqsədli tanınmasına şərait yarada bilər. Rekreasiya zonalarının inkişaf etdirilməsi üçün başlıca amilləri bunlardır:

1. Azərbaycanda mövcud rekreasiya zonalarının siyahıya alınması;
2. Azərbaycanda turizmde marketing fəaliyyətinin rekreasiya bölgələrinə nüfusunun təmin edilməsi;
3. Bu bölgələrin spesifik xüsusiyyətlərinin də içərisinə daxil olduğu videoçarxların hazırlanması və beynəlxalq səviyyədə nümayiş etdirilməsi.

Cənub regionunun turizm marşrutu yalnız rayon mərkəzlərindən keçir. Bu turizmin regional inkişafı baxımından düzgün deyildir. Cənub regionunda dayanıqlı turizm təsərrüfatını yaratmaq məqsədilə yerli əhəmiyyətli marşrutlar elmi əsaslarla hazırlanmalı və turizm destinasiya mərkəzləri müəyyən olunmalıdır. Turizm marşrutları müəyyən edildikdə cəlbedici təbiət və tarixi-memarlıq abidələri, onlara getmək üçün nəqliyyat infrastrukturunu və ictimai işə obyektlərinin mövcudluğu əsas şərtlərdən biri kimi nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Sultanova H. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı, 2015, (səh., 247-257)
2. Məmmədov E. Azərbaycanda Turizm bazarının formalaşması və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri. Bakı, 2013, (səh., 57-88)
3. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, Bakı, 2015, (səh., 434-439)
4. <https://www.stat.gov.az/>
5. <http://www.visions.az/en/news/287/02344cf3/>

Azərbaycanın regional şəhərlərinin məskunlaşma və demoqrafik problemləri (Mingəçevir, Şirvan, Yevlax şəhərləri timsalında)

Hüseynli Gülnar Vəlixan qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: dos. Nağıyev S.
E-mail: gulu.quseynli@mail.ru

Aran iqtisadi-coğrafi rayonunda şəhər məskunlaşmasının geodemoqrafik şəraiti və inkişafının nizamlanması ölkədə aparılan dayanıqlı sosial-iqtisadi siyasətin müəyyən hissəsini təşkil edir. Regionda istehsalın və əhalinin daha səmərəli ərazi təşkili üçün şəhərlərin demoqrafik şəraitinin öyrənilməsi zəruriliyi ortaya çıxır. Geodemoqrafik şərait əhalinin təbii hərəkəti,

onun strukturu və yerləşdirilməsi qanunauyğunluqlarını əks etdirir. Hazırda Aran iqtisadi-coğrafi rayonunda əhalinin 37,4%-i, sənaye məntəqələrində cəmləşir. 2019-cu ildə regionda əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi həcmində sənayenin payı artaraq 23% təşkil etmişdir [4].

Ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasında regionun Mingəçevir, Şirvan, Yevlax və d. şəhərləri mütərəqqi rol oynasalar da, lakin urbanizasiyanın inkişafında onların mövqeyi zəif hiss edilmişdir. Bu səbəbdən region 1999-2019-cu illər ərzində təbii artımın inkişafına görə ölkə səviyyəsindən xeyli geri qalmışdır. Bu region şəhər əhalisinin xüsusi çəkisinə görə ölkə üzrə 3-cü yer tutsa da, son 20 ildə ölkənin şəhər əhalisi üzrə payı qismən azalmışdır. Bunun səbəbi artım tempinin ölkə səviyyəsindən aşağı olmasıdır. Şəhər məntəqələrinin demoqrafik inkişafında qarşıya çıxan problemlərin həlli üçün elmi təhlillərin aparılması və onların nəticələrinə görə dövlət səviyyəsində tədbirlər planının hazırlanması olduqca zəruridir. Ölkə əhalisinin sağlamlığının qorunması və sosial təminatı, məşğulluq probleminin həlli və digər istiqamətlərdə aparılan tədbirlər demoqrafik proseslərin inkişafında mühüm rol oynayır [2].

Aran iqtisadi-coğrafi rayonu ümumi əhali və şəhər əhalisinin sayına görə respublikada 2-ci, həmçinin şəhər yaşayış məntəqələrinin sayına görə 1-ci yeri tutur. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi-coğrafi rayonun ümumi əhaliyə görə xüsusi çəkisi 20,3% və şəhər əhalisi üzrə 14,3% olmuşdur. Regionda 18 şəhər və 39 qəsəbə vardır, lakin buna baxmayaraq ölkənin şəhər əhalisi üzrə payının 37,4% (cədvəl-1), yəni aşağı olması ilə fərqlənir [5].

Cədvəl 1.

Regionun şəhər əhalisinin artım dinamikası və xüsusi çəkisi

İllər	İqtisadi rayon əhalisi, min nəfər		Əhalinin ölkə üzrə payı, (%)		Urbanizasiya səviyyəsi, %
	Ümumi	Şəhər	Ümumi əhali üzrə	Şəhər əhalisi üzrə	
1970	966,5	342,1	18,9	13,3	35,4
1989	1351,9	516,3	19,3	13,6	38,0
1999	1627,0	606,2	20,5	15,0	37,3
2019	2006,0	749,5	20,3	14,3	37,4

Mənbə: Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri Bakı: DSK, 2019

Regionda şəhərlər qədim dövrlərdən yaranmışdır, Bərdə və Beyləqan qədim şəhərlər olub, orta əsrlərdə böyük ticarət mərkəzləri kimi tanınmışdır. Bərdə slavyanların (X əsr) və Beyləqan monqolların (XIII əsr) viranedici yürüşlərindən sonra, əvvəlki şöhrətlərini itirmişdir. XIX əsrdə onlar kənd kimi mövcud olmuşlar. XX əsrin əvvəlləri kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı formalaşan və nəqliyyat yolları üzərində yerləşən Ağdaş, Göyçay və Salyan şəhərlər sırasına qoşuldu. Sonralar sovet dövründə sənayeləşmə ilə əlaqədar 1935-1941-ci illərdə Sabirabad, Yevlax, Kürdəmir, Hacıqabul, Ucar; 1948-ci ildə Bərdə və Mingəçevir; 1954-cü ildə Şirvan (Əli Bayramlı) 1959-1970-ci ilə kimi Neftçala, İmişli, Biləsuvar, Beyləqan, Zərdab və 1971-ci ildə Saatlı şəhər statusu almışlar. Bunlardan təkcə Mingəçevir və Şirvan yeni salınmış şəhər olaraq ağır sənaye mərkəzlərinə çevrilmişdilər [3].

Qalan bütün şəhərlər kəndlərin əsasında formalaşan qəsəbələrdən yaranmışdı. Bu şəhərlərin yaranmasında şəhər yaradıcı yeri sənaye amili xüsusilə yüngül və yeyinti sahələri tutmuşdur.

Regionun mərkəz şəhərləri Mingəçevir, Şirvan və Yevlaxda əhali sayı artımı 1970-1989-cu illərdə 106,4 min nəfərdən 195,0 min nəfərədək artsada, 2019-cu ildə 260,0 min nəfər olmuşdu. Regionun şəhər əhalisinə görə pay göstəriciləri bu illər ərzində 31,1%-dən 37,8%-dək artmış, müasir dövrdə isə azalaraq 33,6% olmuşdur [5].

Regionda şəhər əhalisi sayının artımı sovet dövründə daha yüksək olması ilə fərqlənmiş, xüsusilə 1970-1989-cu illərdə 50,9% olduğu halda, müstəqillik dövrünün 1999-2019-cu illər ərzində artım 23,6% olmaqla əvvəlki göstəricisindən 2 dəfə aşağı olmuşdur. Hazırda regionun

şəhər əhalisinin ölkə üzrə xüsusi çəkisi 1999-cu illə müqayisədə azalmışdır (cədvəl 1).

Cəmiyyətdə yaranan mənfi tendensiyanın qarşısının alınması üçün tədbirlər proqramının hazırlanması zəruridir. Maraqlı cəhətdir ki, Azərbaycanda rəsmi dövlət nikahları olmadan kəsilən dini nikahların bağlanmasına 2002-ci ildən qadağa qoyulmuş, lakin bu işlər qanunsuz olaraq icra edilsə də, digər tərəfdən cəmiyyətdə əxlaqsız yaşam tərzini genişləndirir [1].

Cədvəl 2.

Rayonlar üzrə körpə ölümünün dinamikası

İnzibati rayonlar	Hər 1000 diri doğulana düşən 1 yaşadək ölənlərin sayı			
	Şəhər		Kənd	
	2010	2019	2010	2019
Mingəçevir	12,2	14,1	-	-
Şirvan	10,7	13,7	-	-
Yevlax	9,2	8,6	15,6	5,9
Aran	11,6	25,2	8,8	4,3
Ölkə	14,5	18,7	8,1	4,0

Mənbə: Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri Bakı: DSK 2019

Ölkənin şəhər əhalisinin ən böyük demoqrafik problemlərindən biri körpə ölümüdür. Bu problem Aran iqtisadi rayonunda da son illər böyük artımla yüksələrək, ölkə səviyyəsini keçmişdir. Uşaq ölümünün dinamikasının təhlili göstərir ki, 1990-cı ildə ölüm əmsali rayonların şəhər əhalisi üzrə aşağı olsada sonrakı dövrdə sürətli artmış ölkə üzrə orta göstəricini üstələmişdir. 2010-2019-cu illər ərzində 1 yaşadək ölümün mütləq sayı və nisbi əmsal göstəricisi Aran və ölkənin şəhər yerləri üzrə 2 dəfədən çox artmışdır. Bütün rayonlarda bu mənfi proses baş vermişdir. 2019-cu ildə 1 yaşadək ölümün nisbi əmsalinin ən yuxarı göstərici ilə xüsusilə Kürdəmir, Sabirabad, Ucar, Saatlı, Ağcabədi, Zərdab və ən aşağı göstəricisi isə Yevlax, Mingəçevir və Şirvan üçün səciyyəvi olmuşdur. Müqayisə üçün deyək ki, eyni rayonların kənd əhalisi üçün bu göstərici 10 dəfədən də aşağı olmuşdur (Cədvəl 2).

Şəhər yerləri üzrə əhalinin təbii artımında körpə ölümünün yüksək olması qidanın keyfiyyətinin aşağı olması, qadınlarımızın sağlam həyat tərzini keçirməməsi, tibbi sığortanın olmaması və digər amillərlə bağlıdır. Körpə ölümünə görə regionun 15 rayonun şəhər əhalisi üzrə hər min nəfərə görə əmsal göstəricisi ölkə səviyyəsindən çox olmuşdur [1].

Əhalinin təbii artımına təsir edən ən mühüm amillərdən biri nikah və boşanmadır. Bu proseslərin dinamikasının təhlili göstərir ki, 2005-ci ildə hər 1000 nəfərinə görə nikah göstəricisi iqtisadi-coğrafi rayonda və tərkibində olan rayonlarda ölkə göstəricisindən yüksək, boşanma isə aşağı olmuşdur. 2010-2011-ci illərdə rayonlar üzrə nikah göstəricisi yüksək səviyyəyə çatmış, 2015-2019-cu illərdə yenidən azalma prosesi ilə səciyələnməmişdir [5].

Boşanma prosesinin qarşısını almaq üçün gənc ailələrə dövlət qayğısı güclənməli, onların həyat və yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və sonsuzluğa qarşı tibb elminin nailiyyətlərindən istifadə üçün davamlı proqramlar hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Ailələrdə bütün uşaqlara 18 yaşına kimi uşaq pulu verilməsi bütün sivil ölkələrdə olduğu kimi bizim ölkədə də həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlər sağlam ailələrin yaranmasına səbəb olur [2].

Ədəbiyyat

1. V.Ə.Əfəndiyev, S.Q.Nağıyev "Əhali coğrafiyası", 2006
2. V.Ə.Əfəndiyev, S.Q.Nağıyev "Geourbanistika" Bakı-2016
3. Şükürov K.K. "Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları" Bakı-2004
4. "XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda gedən əsas demoqrafik proseslər" doktorantların və gənc tədqiqatçıların materialları, Bakı- 2012
5. stat.gov.az

Azərbaycanda mehmanxana şəbəkələrinin fəaliyyətinin təşkili

Hüseynov İbrahim Arzu oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. Cəfərova G.C.

E-mail: Ihuseyn97@gmail.com

Mehmanxana biznesində qloballaşdırma və təmərküzləşmə böyük mehmanxana zəncirlərinin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Bu cür yanaşma biznesin inkişafı üçün mehmanxana müəssisələrinin qruplaşmasını və əlavə ehtiyatların cəlb olunmasını üzə çıxarır. Mehmanxana müəssisələri assosiasiyaların və birliklərin yaradılmasında maraqlıdırlar, belə ki, bu onların hüquq və təsərrüfat sərbəstliyini pozmur, əksinə marketing proqramlarının həyata keçirməsinə və kadrlar üçün vahid proqramın yaradılmasına imkan verir. Bazar iqtisadiyyatına keçid iqtisadiyyatın bütün sahələrində o cümlədən mehmanxana sahəsində də daima rəqabət mühitinin yaranması ilə müşayət olunur. Mehmanxana sənayesi bu gün bazar iqtisadiyyatı şəraitində sürətlə inkişaf edən bir sahədir [4].

Ölkəmizin mehmanxana siyasəti- mehmanxana sənayesinin inkişafına yönəldilmiş, mehmanxana fəaliyyətinin iqtisadi effektivliyini təmin edən, dövlət tərəfindən görülən bütün tədbirlərin cəmidir. Turizm və mehmanxana siyasəti ölkə siyasətinin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Ölkədə əhalinin sosial-iqtisadi səviyyəsini qaldırmaq üçün yeni iş yerlərinin açılmasına dair dövlət proqramları qəbul edilir. Belə ki, mehmanxana sənayesinə sərmayə qoyulur, iş yerləri açılır və mehmanxana sənayesi inkişaf etdirilir, bunun nəticəsində turizmin inkişafı sürətlənir.

Dünya turizm bazarında baş verən irəliləyişlər Azərbaycan Respublikasında da müşahidə edilir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra uzun müddət diqqətdən kənar qalmış sahələrin, o cümlədən turizmin inkişafına təkan verilmiş, bu sahənin potensialı qiymətləndirilərək, ölkənin iqtisadi durumunun yüksəldilməsinə cəlb edilmişdir. İqtisadiyyatın inkişafı və respublikada vəziyyətin stabilləşməsindən sonra turizm sahəsi öz istiqamətini dəyişməyə başlayıb. Əgər əvəllər çoxsaylı turizm şirkətləri respublika vətəndaşlarına xarici ölkələrə səfərlər təqdim edirdisə, hazırda onlar xarici turistlərin respublikanın kurortlarına cəlb edilməsi ilə məşğuldur. Azərbaycanın təbii zənginliyi respublikada turizm biznesinin daim artmasına şərait yaradır. Azərbaycanda turizmin inkişafına dövlət tərəfindən dəstək verilməsi də bu sektorun irəliləyişinə güclü təkan verir [2].

Azərbaycanda mehmanxana biznesi lap qədim zamanlardan formalaşmağa başlamışdır. İlk dəfə olaraq yaşamaq üçün karvansaralar fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Ticarət karvanlarının sığınacaq yeri olan karvansara və rabatlar, orta əsrlərin əsas ictimai tikililəri sırasında idi. İri və tutumlu şəhər karvansaraları xeyli səyahətçinin yerləşməsi üçün nəzərdə tutulurdu [3].

XX əsrin 60-70-ci illərində Azərbaycanda, xüsusilə də Bakı şəhərində “Azərbaycan”, “Cənub”, “Bakı”, “Trusit”, “Gənclik”, “Azərbaycan”, “Moskva” və s. mehmanxanalar tikilir. 80-ci illərdə həmkarlar ittifaqının nəzdində olan “Abşeron” mehmanxanası istifadəyə verilir. “İsr Plaza”, “Grand Europe Hotel” və digər mehmanxanalar tikilir. Türkiyənin Ferko şirkətinin köməyi ilə “Qrand Otel Avropa” mehmanxanası tikilmişdir. Bakıda əsasən xarici turistləri qəbul edən digər otellərdə vardır ki, bunlar xarici investorların fəaliyyəti ilə inşa edilmişdir. Xarici investisiya hesabına tikilmiş mehmanxanalar əsasən Bakı şəhərindədir. Bakıda “Neapol”, “City Mansion”, “Caspian”, “İçəri şəhər”, “Wellington”, “İrşad”, “Meridian” kimi yüksək dərəcəli, komfort mehmanxanalar inşa edilərək istifadəyə verilmişdir [5].

Hazırda Azərbaycan mehmanxana biznesində yeni, yüksək dərəcəli (4 və 5 ulduzlu) otellərin sayı getdikcə artır. Bu otellərin çoxunun həmtəsisçisi xarici şirkətlərdir. Azərbaycanda xüsusi ilə Bakı şəhərindəki mehmanxanaların çoxu xarici şirkətlərə məxsus olan şəbəkə otelləridir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizdə xarici şirkətlər tərəfindən mehmanxanalar fəaliyyətə başladı. 1995-ci ildə 160 yerlik 5 ulduzlu “Hyatt Regency Baku”, 1997-ci ildə 159

yerlik 5 ulduzlu “Grand Hotel Europe Baku” və 1998- ci ildə 140 yerlik “Radisson Sas Plaza Hotel Baku”, 262 yerlik 4 ulduzlu “The Csresscent Beacash Hotel”i və nəhayət 1999- cu ildə 160 yerlik 4 ulduzlu “Park Hyatt Hotel”, 2005-ci ildə “Excelsior Hotel Baku”, 2007-ci ildə “Holiday Inn” mehmanxanaları tikilib istifadəyə verilib.

Bakıda beynəlxalq otel şəbəkə sistemi 90 - cı illərin ortalarında fəaliyyətə başlayıb. Bu sıradakı ilk otel – “Hyatt” şirkətinə məxsus olan “Hyatt Regency – Naxçıvan” 1995 – ci ilin açılıb. Otelin 160 nömrəsi var (124 nömrə “Queen”, 21 nömrə “Twin”, 8 nömrə “Junior”, 6 nömrə “Executive” və 1 nömrə “Prezident” tiplidir). Otelin 13 nömrəsi siqaret çəkməyənlər üçündür. Bütün nömrələr kondisioner, TV, duş, vanna, mini bar, beynəlxalq danışiq üçün telefon rabitəsi ilə təchiz olunub.

1999-cu ildə isə həmin şirkətə məxsus olan “Hyatt Park” oteli inşa olunub. 159 nömrəyə malik olan otelin 6 nömrəsi Lyuks “Junior”, 1 nömrə Səfir, 1 nömrə Ambasador, 1 nömrə Prezident yerdə qalanları standart tipli otaqlardan ibarətdir. “Hyatt International Center” qonaqların yaşaması və işləməsi üçün “Hyatt Tower” kimi yerlər təqdim edilir. Bu tip yerlərdən biri “Hyatt Tower I” “Hyatt Regency” otelinin yanında inşa olunub və 25 nömrədən ibarətdir. “Hyatt Tower II və III” “Park Hyatt” otelinin yanında yerləşir və böyük əraziyə malikdir. Avtomobil dayanacağı üçün yerlər ayrılıb. Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən “Hyatt” otellərində müxtəlif tipli restoran və barlar, əyləncə mərkəzləri işləyir. “Hyatt” otellərində “Quba”, “Bakı”, “Naxçıvan” ziyafət və konfrans zalları audio və video avadanlıqları ilə təchiz olunub. Burada toy, mərasim, konfrans və digər tədbirlər keçirmək üçün bütün şərait yaradılıb. “Amerikada 1954 – cü ildə istifadəyə verilən ilk “Hyatt” oteli kaliforniyalı Hyatt Von Dehne məxsus olub. Sonra Cey Pritsker adlı iş adamı onunla razılışaraq oteli və onun brendini alıb. Beləliklə, 1957-ci ilin 27 sentyabrında ilk “Hyatt” oteli açılıb və “Hyatt Poteks” şirkətinin əsası qoyulub. 1969 –cu ildə Honqkonqda “Hyatt Regency” otelinin açılışı ilə “Hyatt” beynəlxalq şirkət kimi başlayıb. Hazırda “Hyatt” şirkətinin mənzil - qərarqahı ABŞ – in Çikaqo şəhərində yerləşir. Bu otel müxtəlif ölkələrdə müxtəlif brendlər (“Hyatt Regency”, “Park Hyatt Hotels”, “Hyatt Rizers”) altında fəaliyyət göstərir. Bu otellər öz xüsusi xidmət üslubu ilə fərqlənir. “Hyatt” otellərinin müvəffəqiyyət qazanmasının önəmli şərtlərindən biri də şirkətin yeni konsepsiyalarının işlənilib hazırlanmasıdır [3].

Turizm ilində Bakıda artıq fəaliyyətə başlayan üzrə olan otellərdən biri “Hilton Baku” “Hilton Worldwide” şirkətinin portfelindən Azərbaycanda açılan birinci oteldir. “Hilton Worldwide” şirkətinin Avropanın hər tərəfində fəaliyyət göstərən 200-dən çox oteli var və 90-dan çox oteli tikinti mərhələsindədir. “Hilton Baku” otel kompleksi müasir dizaynı ilə seçilir. Otelin inşasında beynəlxalq və milli memarlıq üslubu peşəkarlıqla uzlaşdırılmışdır.

“Fairmont Baku”-Azərbaycan Respublikasının paytaxtı olan Bakı şəhərində 24 iyun 2013-cü il tarixində, “Alov qüllələri” kompleksində yerləşən beşulduzlu otel. “Fairmont” otellər qrupuna aiddir. “Fairmont Baku” otelində yaradılan şərait öz görkəmini sürətlə dəyişən Bakının artıq dünyanın ən gözəl şəhərləri sırasında yerini möhkəmləndirdiyini göstərir. Müasir dizaynı ilə seçilən bu kompleksdə beynəlxalq və milli memarlıq üslubu peşəkarlıqla uzlaşdırılmışdı [6].

2011-ci ildə dövlət başçısı İlham Əliyevin iştirakı ilə Bakıda açılışı olan beşulduzlu “Kempinski Hotel-Badamdar” kompleksi isə Azərbaycanın qarşıya qoyduğu böyük məqsədlərin növbəti əyani nümunəsidir. Müxtəlif çeşidli yüksək xidmətin göstəriləcəyi otel kompleksi, eyni zamanda, beynəlxalq səviyyəli nadir memarlıq incilərindən biridir.

2012-ci ilin sentyabrında bakıda istifadəyə verilən “Four Seasons Hotel Baku” dünyanın inkişaf etmiş ölkələri sırasında yerini möhkəmləndirən Azərbaycanda otel biznesinin genişləndirilməsinə və keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymasına böyük imkanlar açır. “Four Seasons” otellərinə xas mahir ustalıqla inşa edilən yeni memarlıq əsəri “Beaux-Arts” dəbinin parlaq nümunəsi olmaqla tarixiliklə yanaşı, müasir dəbin ahəngini əks etdirir.

“Starwood Hotels and Resorts Worldwide” şirkətinin “Silk Way Airlines” MMC ilə əməkdaşlığı nəticəsində isə 2011-ci ilin oktyabrında paytaxtımızda beşulduzlu “Sheraton Baku

Airport Hotel” oteli istifadəyə verilib. “Sheraton”un möhkəm reputasiyası olduğundan, belə bir otelin paytaxtda istifadəyə verilməsi Bakını beynəlxalq turistlər üçün təyinat məntəqəsinə çevirməyə də xidmət edir. Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportunun yaxınlığında yerləşən “Sheraton Baku Airport Hotel” 14-ü lüks olmaqla, 205 nömrədən ibarətdir. Oteldə restoran, istirahət yerləri və konfrans zalları var. onu da əlavə edək ki, hazırda “Starwood”un Şərqi və Mərkəzi Avropada 72 oteli, o cümlədən Moskvada 2 və Gürcüstanda 2 oteli istifadədir [5].

Bu şirkətlər qonaqlara xidmətlərin standart texnologiyasını təqdim edirlər. Nüfuzlu qonaqlar adı otellərdən fərqli olaraq yeni, Avropa standartlarına uyğun xidmət göstərən otellərə üstünlük verirlər. Qonaqlara daha yüksək və keyfiyyətli xidmət göstərən otellər rəqabətə davam gətirirlər. Mehmanxanaların idarəçiliyində vahid ideal model yoxdur və bütün otellərdə istifadə olunan ümumi qanunauyğunluq və elementlər mövcuddur. Azərbaycandakı mehmanxanalarda bu qanunauyğunluq əsasında fəaliyyət göstərir. Mehmanxanalar rəqabətə davam gətirmək üçün, idarəçiliyin sadə və çevik üsullarından istifadə etməlidir. Bu üsullar aşağıdakıları əhatə edir.

- İxtisaslı mütəxəssislərlə təşkil olunmuş şöbələr;
- Xidmət istehsalı və işin təşkili, istehlakçıya – mehmanxananın müştərilərinə yönəlməlidir.

Ədəbiyyat

1. Soltanova H.B., Hüseynova Ş.H. “Turizmin əsasları”. Bakı, “Mütərcim”, 2007, 316 s.
2. Ağakərimov M.M. Hotel menecmenti, Bakı: Mütərcim. 2016. 310 s.
3. Ağakərimov M.M. “Otel”. Bakı, “R.N. Novruz – 94”, 2008, 327 s.
4. Биржаков М.Б. Введение в туризм. М.. СПб. Герда 2000. 192 с.
5. <http://medeniyyet.az/page/news/5879/Azərbaycanda-sebeke-hotellerinin-fealiyyeti-genislenir.html>
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Fairmont_Baku

Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı alçaq dağlıq və dağətəyi ərazilərində kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətləri (Qazax və Şəmkir bölgələri timsalında)

Hüseynova Günay Sabutay qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: dos. Ş.İ.Məmmədova
E-mail: gunay.guseynova@mail.ru

Geomorfoloji quruluşuna görə Kiçik Qafqazın şimal-şərq hissəsi biri-birindən yüksək dağlıq, alçaq dağlıq və dağətəyi, düzən hissələrin olması ilə fərqlənir. Kiçik Qafqazın bu hissəsinin geomorfoloji quruluşu Ş.A.Əzizbəyov (1954) başqaları tərəfindən tədqiq edilmişdir [1].

Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı Respublikanın qərb hissəsində böyük bir ərazisini əhatə edir. Hər bir dağ yamacında hündürlüyə doğru qalxdıqca landşaft qurşaqlarının dəyişməsilə əlaqədar olaraq insanların təsərrüfat fəaliyyəti, yəni həmin ərazilərə göstərilən antropogen təsirlər də dəyişir.

Tədqiqat obyektini olan Qazax və Şəmkir bölgəsi Kiçik Qafqazın şimal və şimal-şərq yamacında, respublikanın qərb hissəsində yerləşir. Qeyd etdimiz kimi bu bölgələrdə antropogen təsirlərlə əlaqədar landşaftlarında müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Kənd təsərrüfatının inkişafı digər bölgələrimizdə olduğu kimi bu bölgəmiz üçün də prioritet məsələ olmuşdur [2].

Qazax rayonunun ümumi ərazisi 69229 hektar təşkil edir ki, bundan 15402 hektar dövlət mülkiyyətində saxlanmış, 29353 hektarı bələdiyyə mülkiyyətinə, 24474 hektarı isə xüsusi mülkiyyətə verilmişdir. Rayonun 7663 hektar ərazisi Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuşdur. İşğal olunmuş ərazinin 3522 hektarı kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələridir. Rayon üzrə mövcud olan 47000 hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 21180 hektarı əkin sahəsi, 613 hektarı çox illik bağlar, 1890 hektarı dinc, 927 hektarı biçənək, 22390

hektarı örüş-otlaq sahəsi kimi istifadə olunur. Rayon üzrə mövcud olan 21180 hektar əkin sahəsinin hazırda 14878 hektarı əkilmişdir. Rayonda kənd təsərrüfatının inkişafının sürətləndirilməsi üçün rayon Kənd Təsərrüfatı idarəsi yaradılmışdır [3].

Qazax rayonu Respublikanın aparıcı üzümçülük rayonlarından biri olmuş, 8 min hektar üzüm bağlarından ümumi 60-65 min ton üzüm istehsal olunmuş, 7 ədəd üzüm qəbulu və emalı müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir.

Hazırda 362 hektar üzüm bağından 3822 ton üzüm istehsal olunur ki, üzüm qəbulu və emalı müəssisəsi olmadığına görə istehsal olunmuş üzümün satışında çətinliklər yaranır. Rayonda 10 min ton istehsal gücünə malik 1 ədəd şərab zavodunun olmasına baxmayaraq, hal-hazırda fəaliyyət göstərmir [3].

Qazax Respublikanın həm də meyvəçiliyin və tərəvəzçiliyin inkişaf etdiyi rayonlarından biridir. Belə ki, il ərzində 15 min tonadək meyvə və 12 min tonadək tərəvəz məhsulları istehsal olunur. Lakin istehsal olunmuş meyvə və tərəvəz məhsullarının qəbulu üçün emal müəssisələri olmadığına görə bu sahənin inkişafı ləngiyir, potensial imkanlarından tam istifadə olunmur. Rayonda mövcud olan "Qazax Konserv Zavod" MMC-nin 5500 ton kartof məhsulu saxlamaq üçün, 400 ton meyvə və tərəvəz saxlamaq üçün soyuducu kamerası vardır. Kartof istehsalçıları öz məhsullarını həmin kameralarda saxlayırlar. Bu il Birinci Şıxlı kəndi ərazisində "Birinci Şıxlı Kəndli Fermer Təsərrüfatı" MMC yaradılmışdır. Müəssisə tərəfindən 350 hektar torpaq sahəsi icarəyə götürülmüş və həmin ərazidə kartofçuluğun inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Əvvəllər rayonun dağətəyi kəndlərində tütünçülük əkini effektiv olmuşdur. Bu il rayon ərazisində 10 hektar tütün əkilmişdir. Rayon ərazisində tütünün qurudulması və qəbulu məntəqəsi olarsa, gələcəkdə daha çox tütün sahəsinin əkilib becərilməsinə əhalidə maraq artar.

Qış otlaq torpaqlarının inzibati ərazi bölgüsündə Ağstafa rayonuna verildiyinə görə mal-qaranın baş sayına görə hal-hazırda Qazax rayonunun mövcud olan örüş sahəsi azlıq təşkil edir. Odur ki, həmin örüş sahələrinin Qazax rayonunun sərəncamına verilməsi rayonda heyvandarlığın inkişafı üçün daha səmərəli olar.

Taxılçılıq rayonun iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Əvvəlki ilə nisbətən taxıl səpini 2202 hektar artmışdır. Bugünədək rayon ərazisində 359 hektar taxıl sahəsi biçilmiş, biçinə 19 ədəd kombayn cəlb edilmişdir. Bundan əlavə rayonda kartofçuluğun, günəbaxanın və dən qarğıdalısının inkişaf etdirilməsinə də iqlim şəraiti imkan verir. Lakin texnikanın çatışmazlığı səpin və yığım dövründə çətinliklər yaradır. Belə ki, rayon ərazisində "Aqrolizinq" ASC-nin Şəmkir regional nümayəndəliyinin Qazax rayon bölməsi fəaliyyət göstərir. Odur ki, "Aqrolizinq" ASC-nin Şəmkir regional nümayəndəliyinin Qazax rayon bölməsinə 80 ədəd texnikanın verilməsi vacibdir. Bu kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi zamanı yaranan problemin həllinə müsbət təsir göstərir.

Rayonda suvarılan torpaqların şoranlaşmasının qarşısının alınması üçün 1979-cu ildə Daş Salahlı kəndində 8,6 km, Qazaxbəyli kəndində 9,3 km, Orta Salahlı kəndində 4 km və Aşağı Salahlı kəndində 36 km (cəmi 57,9 km) uzunluğunda kollektor-drenaj şəbəkəsi çəkilmişdir. Həmin kollektor-drenaj şəbəkəsi 1200 hektar əraziyə xidmət edirdi. Hazırda kollektor-drenaj şəbəkəsi yararsız vəziyyətə düşdüyündən yeraltı qrunut sularının üzə çıxması nəticəsində əkin sahələrində şoranlaşma yaranır. Bu qüsurların aradan qaldırılması üçün yuxarıda qeyd olunan kəndlərin ərazilərində yeni kollektor-drenaj şəbəkəsinin çəkilməsi məqsədə uyğundur [4].

Şəmkir rayonu Respublikanın ən böyük kənd təsərrüfatı rayonlarından biridir. Bu sahənin əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilməsi qarşıda duran əsas məsələlərdən biridir. Rayonun kənd təsərrüfatının əsas sahəsi əkinçilikdir.

Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında keçirilən tədbirlər planına uyğun olaraq rayonda əkinçiliyin inkişafına nail olmaq üçün xeyli işlər görülmüşdür. Respublikamızın hər yerində olduğu kimi Şəmkir rayonunda kənd təsərrüfatında ciddi islahatların aparılması regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində 2018-2019-cu təsərrüfat ilində rayonun aqrar sektorunda böyük irəliləyişə nail olunmuşdur [5].

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında dövlət dəstəyi haqqında” sərəncamına uyğun olaraq Şəmkir rayonu üzrə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında yardım edilmişdir.

Göstərilən qayğının nəticəsi olaraq əkin sahələrində, həmçinin əldə olunmuş məhsulun miqdarında əvvəlki illə müqayisədə xeyli artım baş vermişdir.

Bu ilin məhsulu üçün keçən ilin payızında 14389 hek sahədə taxıl əkilmişdir. Onun 12201 hektarı buğda, qalan 2188 hektarı isə arpa olmuşdur. 10295 hektar sahədə yazlıq bitkilər əkilmişdir ki, bunun 675 hektarı yazlıq arpa, 400 hektar dən üçün qarğıdalı, 4000 hektar kartof, 5150 hektarı tərəvəz, 70 hektarı isə şəkər çuğunduru olmuşdur. Yazlıq bitkilərin səpini keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 201 hektar və ya 2.0 faiz çoxdur [6].

Ədəbiyyat

1. Qəribov Y.Ə. Azərbaycan Respublikasının təbii landşaftlarının antropogen transformasiyası. Bakı-2011.
2. Budaqov B.Ə., Mikayılov A.A. Fiziki-coğrafi (landşaft) rayonlaşma
3. <http://qazax-ih.gov.az/news/359.html>
4. <http://goyezen.az/kend-teserrufati/>
5. <https://www.agro.gov.az/az/news/qazax>
6. <http://shamkir-ih.gov.az/news/923.html>

Azərbaycanda yeni turizm mərkəzlərinin yaradılması prinsipləri

İbadlı Ülkər Əmrəli qızı

ATMU, Turizm və Qonaqpərvərlik fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: prof. İsmayilov Ç.N.

E-mail: ulkeribadli1@gmail.com

Turizm sözün əsl mənasında beynəlxalq, bütün dünya ölkələrini əhatə edən bir sənayedir. Turizm hər bir ölkə iqtisadiyyatı üçün önəmli sfera təşkil edir və turizmin davamlı inkişafı turizmin inkişafında mühüm rol oynayan mühit faktorları və administrativ qüvvələr arasında mürəkkəb əlaqə və münasibətlər üzrə qarşılıqlı anlayışın mövcudluğunu tələb edir. Ümumi şəkildə turizm sektoru üzrə bir çox araşdırmalar həyata keçirilmişdir. Lakin, rəqabətin təhili, brendləşmə və turizm mərkəzləri, onların yaradılması kimi müəyyən sahələrin günümüzdə araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Turizm mərkəzləri yaradılarkən bir sıra turizm növləri daxilində və açıq havada baş tutan istirahət fəaliyyətləri üçün mövcud resursların mühafizə və istismarı arandakı balansın saxlanması ancaq doğru planlama ilə mümkündür. Ətraf-mühit və turistin sağlamlığının qorunması ilə yanaşı, destinasiyalarda macərə və əyləncənin bir-birinə uyğun şəkildə həyata keçirilməsi, turizm rekreasiya fəaliyyətlərinin təməl hədəfidir. Bu səbəblə yaradılacaq turizm bölgələrində turizm və rekreasiya fəaliyyətləri çərçivəsində tərtib olunan ərazi baxımından planlamada həm turizm infrastrukturunun qorunması, həm də bölgənin turizm fəaliyyətlərində iştirak edəcək şəxslərin nəzərə alınması son dərəcə önəmlidir. Bu müddətdə bölgənin təbii və sosial-mədəni quruluşundakı müxtəlifliklərin diqqətə alınması lazımdır. Dolayısıyla yaradılacaq ərazidə turistik rekreasiya fəaliyyətlərinin planlama işlərində bölgənin ümumi xüsusiyyətləri, rekreasiya fəaliyyəti üçün tələb və ehtiyaclar ilə birgə rekreasiya potensialının ortaya qoyulmasına ehtiyac vardır [5].

Yeni bir turizm mərkəzi yaradılarkən ərazi üzrə bir sıra şərtlərin, prinsiplərin mövcudluğu və əlverişliliyi nəzərdən keçirilir. Həmin meyarlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- ✓ Ərazinin marketinqi;
- ✓ Nəqliyyat infrastrukturunu;

- ✓ Dövlət və ərazi administrasiyası;
- ✓ Resurs bazası;
- ✓ Ekologiya və turistlərin təhlükəsizliyi;
- ✓ Turist infrastrukturunu;
- ✓ İnformasiya infrastrukturunu [7].

Turizm mərkəzlərinin təsis edilməsi üçün yuxarıda sadalanan hər bir infrastruktur vahidinin olması yaradılacaq destinasiyanın həm daxili, həm də xarici turistlərin marağına səbəb olması, destinasiyanın rentabilliyinin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunan prinsipləri ətraflı şərh edəcək olsaq, ərazinin mədəni xüsusiyyətlərinin nəzərə alınaraq uyğun tədbirlərin təşkilinin, ərazinin imicinin yaradılmasının, beynəlxalq tədbirlərdə iştirakın, müxtəlif sosial şəbəkələrdə ərazinin reklam kampaniyalarının aparılması, təklif olunan xidmətlərin ətraflı şərh edilməsi- bir sözlə ərazi marketinqi və informasiya infrastrukturunda toplanmış addımların hər birinin icrası bölgənin turizm cəhətdən inkişafına öz töhfəsini vermiş olacaq. İnsanlar hələ qədim zamanlardan bir yerdən başqa bir yerə səyahət etmək üçün məhz nəqliyyat vasitələrindən istifadə ediblər. Nəqliyyat vasitələri turistlərin səyahət təcrübələrinin zənginləşməsinə təsir göstərən amildir. Turistlərin səyahət və turizm təcrübəsi məhz müxtəlif nəqliyyat vasitələri ilə başlayır və sona yetir. Bütün bunları nəzərə alaraq, müəyyən bir ərazidə turizm mərkəzinin yaradılması məhz həmin bölgəyə müxtəlif nəqliyyat vasitələrini köməylə rahat şəkildə çatmanı təmin edəcək nəqliyyat infrastrukturunun formalaşması ilə start götürür. Növbəti nəzərə alınmalı amil turizm destinasiyasının idarə edilməsi ilə bağlı məsələlərin öz həllini tapmasıdır. Bu da müxtəlif qanunverici aktların, turizmin tənzimlənməsi üçün müvafiq qayda və normaların, hüquqi bazanın olması ilə şərtlənir. Bu aspektdə ərazidə müxtəlif turist infrastrukturunun qurulması üçün dövlət və ya özəl sektor hesabına investisiya mənbələrinin mövcudluğu təsiredici faktor kimi çıxış edir. Aydındır ki, ərazisində turizmi inkişaf etdirmək istəyən hər bir ölkə müəyyən resurs bazasına malik olmalıdır. Resurs bazası dedikdə ərazinin yerləşdiyi coğrafi şəraitin turizmdə istifadə baxımından effektivliyi, təbii və antropogen ehtiyatların, tarixi, mədəni obyektlərin kompleks şəkildə yerləşməsi, iqlim şəraitinin əlverişliliyi, təbii müalicə mənbələrinin mövcudluğu nəzərdə tutulur. Sadalanan, resurs bazasını təşkil edən hər bir amilin müəyyən bir bölgədə kompleks şəkildə cəmlənməsi ərazinin turizm məqsədilə istifadəsini daha da effektiv hala gətirir. Regionun ekoloji vəziyyətinin sağlamlıq üçün təhlükəli vəziyyətdə olmaması, ətraf mühitin korlanmasına səbəb ola biləcək amillərdən mühafizə məsələsi turizmin inkişafı üzrə əsas aspektlərdən birini təşkil edir. Turizm destinasiyaları yaradılarkən regionun ekoloji vəziyyəti, turistlərin təhlükəsizliyi nəzərə alınmalıdır. Qonaqlama turizm hadisəsinin özəklərindən birini təşkil edir. Ərazi üzrə turizm məhsulunu meydana gətirən turizm müəssisələri arasında ikinci yerdə məhz qonaqlama müəssisələri gəlir. Turizm fəaliyyətində iştirak edən şəxslərə ilk olaraq təhlükəsiz qonaqlama imkanı təqdim edən, onların komfort şərait, isirahət, qidalanma, əyləncə kimi ehtiyaclarını qarşılayan otel, motel, hostel, sanator-kurort müəssisələri rekreasiya zonalarının yaradılmasında nəzərə alınmalı olan turist infrastrukturunu əsasını təşkil edir. Həmçinin, qeyd olunan müəssisələrdə gələn qonaqlara xidmət göstərəcək personalın seçimi prosesinin diqqətlə aparılması, onların bilik, bacarıqlarının yoxlanılması yüksək xidmət keyfiyyətinin təmini baxımından önəm daşıyır.

Azərbaycan Respublikasında da turizm rekreasiya zonalarının təsis edilməsini nəzərdə tutan proqramlarda yuxarıda qeyd olunan infrastruktur bölmələrinin yaradılması öz əksini tapır.

Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində ölkədə turizm sektorunun inkişafı üzrə uyğun mühitin yaradılması üzrə strateji hədəflərin həyata keçirilməsi üzrə prioritet istiqamətlər müəyyən edilmişdir. Həmin prioritet istiqamətlərdən birini də Turizm və rekreasiya zonalarının yaradılması təşkil edir. Prioritet istiqamətin əsaslandırılmasında sektorun inkişafına məqsədyönlü yanaşmanın, regionların coğrafi yerləşmə mövqeyinə əsasən müvafiq tədbirlərin görülməsinin, səmərəli idarəetmənin təşkilinin əhəmiyyəti vurğulanır. Sənəddə yeni turizm zonalarının yaradılmasının aşağıdakı müsbət təsirləri açıqlanır:

- ✓ Bölgələrdə ekoloji vəziyyət, ətraf-mühit. Tarixi-mədəni irsin qorunması;
- ✓ Ərazinin turizm imkanlarından kompleks istifadə;
- ✓ Əlverişli investisiya mühitinin formalaşması;
- ✓ Yeni iş yerlərinin açılması;
- ✓ Turizm üzrə statistik məlumatların dolğun şəkildə əldə edilmə imkanı;
- ✓ Müasir standartlara uyğunlaşdırılan, müxtəlif növdə və yüksək keyfiyyətdə turizm infrastrukturunun formalaşdırılması;
- ✓ İdarəetmə, tənzimləmə fəaliyyətinin effektiv şəkildə təşkili .

Sənəddə yeni turizm mərkəzlərinin yaradılması məqsədilə görülməli tədbirlərin müəyyən prinsiplərə əsaslanaraq icra olunması planlaşdırılır. İlk olaraq, turizm destinasiyalarının idarəetmə strukturunun formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Sözügedən struktura dövlət qurumları, yerli idarəetmə orqanları və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər daxil ediləcək. Növbəti addım istirahət zonalarında fəaliyyətin turizm növünə uyğun qurulmasını hədəfləyir. Bunun üçün ilk növbədə hər bir bölgə üzrə turizm növünü müəyyən edən strateji planın hazırlanması nəzərdə tutulub. Turizm növünə əsaslanaraq uyğun infrastruktur şəbəkəsinin qurulması ərazidə fəaliyyətin davamlılığını, effektiv idarəetməni təmin edəcək, keyfiyyətli xidmətin təşkilinə, turistlərin əraziyə cəlb olunmasına şərait yaradacaq. Bölgənin turizm fəaliyyətinin davamlılığını əsas götürərək turist infrastrukturunun yaradılması, investisiya mənbələrinin müəyyən edilməsi, marketinq və informasiya infrastrukturunun qurulması növbəti tədbirlər sırasını təşkil edir. İl ərzində görülməli işlərin planlarının tərtibi, əraziyə özəl sektorun cəlb edilməsini təşviq etmək və marketinq fəaliyyətlərini aparmaq üçün maliyyə ayrılması da rekreasiya bölgələrinin yaradılmasındakı növbəti addımları özündə birləşdirir. Ölkənin qərb, şimal-qərb və cənub istiqamətlərində turizmdə istifadə baxımından yetərli imkanlara sahib ərazilərin araşdırılması, həmin ərazilərdə müxtəlif turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi kimi fəaliyyətlər də diqqət mərkəzindədir. Sonda isə müəyyən olunmuş prioritet istiqamətlər üzrə fəaliyyətlərin icra vəziyyətini yoxlamaq məqsədilə nəzarət mexanizminin yaradılması, müntəzəm olaraq yoxlama tədbirlərinin aparılması həyata keçiriləcəkdir [2].

“Turizm və rekreasiya zonaları haqqında nümunəvi Əsasnamə”-dən irəli gələn məsələlərin həlli istiqamətində 2016-cı ildə “Xızı-Xaçmaz, Quba, Qusar turizm və rekreasiya zonalarının yaradılması” haqqında Nazirlər Kabinetinin qərarı təsdiq edilmişdir. Qərara əsasən Xızı rayonunda 7969,22 hektar, Siyəzən rayonunda 14365,44 hektar, Şabran rayonunda 25833,78 hektar ərazidə Xızı-Xaçmaz turizm və rekreasiya zonası, Quba rayonunda 3729,43 hektar sahədə Quba turizm və istirahət mərkəzi, Qusar rayonunda da 14546,55 hektar ərazi vahidində Qusar turizm və rekreasiya zonaları yaradılıb. Qeyd olunan ərazilərdə turizm və rekreasiya zonalarının yaradılması mərhələsində ilk növbədə bölgələrin meşə fonduna baxış keçirilməsi qərara alınıb. Növbəti addım isə rekreasiya zonalarında marketinq və elmi-tədqiqat araşdırmalarının aparılması, eləcə də həmin rekreasiya mərkəzlərinin idarə olunması ilə bağlı Əsasnamədə yer alan fəaliyyətlərin icrasına start verilməsi olub. Əlavə olaraq, rekreasiya zonalarının hər birinə aid yerquruluşu xəritələri də tərtib olunmuşdur. Quba və Qusar Turizm və Rekreasiya Zonalarına aid xəritələri aşağıda görmək mümkündür. Aşağıdakı nümunələrə əsasən digər bölgələr üçün də yerquruluşu xəritələri tərtib olunmuşdur. Yerquruluşu xəritələrində hər bölgənin dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq sahələri, regionun yol infrastrukturu, təbii resursları, ictimai tikililəri şərti işarələrlə ətrafı şəkildə göstərilmişdir. Xəritələrin əsasında turizm və rekreasiya zonalarının sərhədləri müəyyən edilmişdir [4].

Qusar rayonunda yaradılmış turizm mərkəzi Xuray, Kuzun, Həzrə, Əniq və Sudur kəndlərinin ərazisini əhatə edir. Turizm mərkəzinin bu ərazilərdə yaradılma səbəbi tarixi binalar, memarlıq abidələri və təbii ehtiyatlar ilə zəngin olmasıdır. Məsələn, Şah İsmayıl Xətəinin babası Şeyx Cüneydin məzarı və məqbərəsi rayonun Həzrə kəndində yerləşmiş olub, Qusarın mühüm orta əsr memarlıq abidəsi sayılır. Əniq kəndində yaşı üç əsrə yaxın olan və məşhur Tac Mahala bənzədilən məscid, yaşı yüz illərlə ölçülən ağcaqayın, şərq çınarı kimi ağaclar xarici qonaqların cəlb edilməsində mühüm resurs təşkil edir. Qusar Turizm və Rekreasiya zona-

sının yaradılmasında informasiya infrastrukturunu prinsipi əsas götürülərək bölgənin tanıtılmasında böyük rol oyanayacaq veb sayt da hazırlanacaqdır. Veb saytda Qusarda yerləşən turizm əhəmiyyətli obyektlər, yerləşdirmə və qidalanma müəssisələri haqqında məlumatlar yerləşdiriləcək, hətta sayt vasitəsilə yerləşdirmə müəssisələrindən yer rezerv etmək, keçiriləcək tədbirlərə onlayn şəkildə bilet satışı da mümkün olacaqdır.

Ərazi seçimindəki eyni prinsipləri Xaçmaz rayonuna da aid etmək olar. Regiona təşkil olunan turist marşrutlarında rayonun tarixi obyektləri, təbiət mənzərələri ilə tanış olmaq imkanı təklif edilir. Rayonda Xəzər dənizinin 5 çimərliyi fəaliyyət göstərir. Bu da çimərlik turizminin inkişafı baxımından mühüm resurs hesab oluna bilər. Destinasiyaların yaradılmasındakı marketing prinsipinə əsasən burada müxtəlif festival və bayramların da təşkili mümkündür. Xaçmaz rayonunda keçirilən Beynəlxalq dolma festivalı bölgəyə turist marağının artırılmasına və rayonun tanıtılmasına öz töhfəsini verməkdədir [6].

Azərbaycanın qərb bölgələrinin zəngin turizm potensialını nəzərə alaraq bu bölgələrdə lazımı infrastrukturun təsis edilməsi ilə bağlı işlər davam etdirilir. Bölgənin qədim İpək Yolu marşrutu üzərində yerləşməsi onun turizmde istifadə baxımından əhəmiyyətini daha da artırır. Respublikanın qərb hissəsində turizmi inkişaf etmək məqsədilə rekreasiya zonalarının yaradılması planlaşdırılır. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda turizm mərkəzlərinin yaradılması üzrə əsas işlərə başlanılması və bu məqsədlə baş planın hazırlanması 2019-2020-ci illər ərzində nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, ölkənin qərb hissəsində iqtisadiyyatın bir sıra sahələrinin, o cümlədən turizmin davamlı inkişafına nail olmaq məqsədilə Almaniyaya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Cəmiyyəti ilə birgə layihələrin həyata keçirilməkdədir. “Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda yerli və regional inkişafa dəstək” və “Cənubi Qafqazda özəl sektorun inkişafı proqramı” layihələrinin həyata keçirilməsinin qeyd olunan regionda turizm destinasiyalarının yaradılmasına töhfə olacaqdır [3].

Azərbaycanda yeni turizm mərkəzlərinin yaradılması zamanı əsas götürülən amil tək cəbu sektorun iqtisadiyyata töhfəsindən, regionların inkişafına səbəb olmağından ibarət deyil. Digər əsas məqsəd müxtəlif turizm növlərinin ölkəmizdə inkişafını təmin etməklə turizmde mövsümliliyin aradan qaldırılmasına, Azərbaycanı beynəlxalq sferada turizm ölkəsi kimi tanımasına nail olmaqdır. Mövcud təbii zənginliklər, bu zənginliklərlə bir vəhdət təşkil edən müasir infrastruktur obyektləri və tarixi-mədəni irs qeyd olunan məqsədi həyata keçirməyə heç bir əngəl olmadığı deməyə imkan verir.

Yuxarıdakı fikrin davamı olaraq, Böyük və Kiçik Qafqaz regionu, Xəzər dənizi sahilləri, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Kür-Araz ovalığının təbii resurs bazasının zənginliyi prinsipi nə əsaslanaraq, turizmin mövsümlilikdən asılı olmayan müalicə-sağlamlıq növünün inkişafı istiqamətində sanatoriya-kurort mərkəzlərinin yaradılması üzrə bir sıra fəaliyyətlər icra olunmuşdur. Təbii resurs infrastrukturunu baxımından qiymətləndirmə aparsaq, Böyük Qafqaz regionunun temperaturuna görə isti və soyuq, kimyəvi tərkibinə görə isə kükürlü, üzvi maddələrlə zəngin mineral su yataqlarının, palçıq vulkanlarının geniş yayılması ilə, Kiçik Qafqaz bölgəsinin Naftalan nefti, karbon tərkibli mineral sularından ibarət balneoloji kurort məkanları ilə, Xəzər sahili zonaların qumlu çimərlikləri, mineral su ehtiyatları ilə, Kür-Araz ovalığının isə azot, metan, yodlu-bromlu mineral və termal su yataqları ilə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının isə təbii müalicəvi duz yataqları, mineral su bulaqları ilə seçilmiş ərazilər olduğunu görürük. Məhz bu xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq, həmin ərazilərdə sanatoriya-kurort müəssisələri, müalicə-sağlamlıq və bərpa mərkəzləri yaradılmışdır [1].

Beləliklə, ölkəmizdə yaradılan və ya yaradılması nəzərdə tutulan turizm mərkəzləri nümunəsində ilk olaraq ərazilər üzrə dövlət səviyyəsində müvafiq tənzimləyici sənədlərin, dövlət və inzibati idarəetmə strukturu çərçivəsində inkişaf plan və proqramlarının tərtib olunması və bu zaman ərazinin resurs bazası çərçivəsində təbii rekreasiya ehtiyatlarının istifadə baxımından əlverişliliyinin nəzərə alınması, gələn qonaqlar üçün komfort şəraitin yaradılmasını təmin edən turist və nəqliyyat infrastrukturunun müasir tələblərə cavab verəcək şəkildə tikintisinin planlaşdırılması, regionun tanıtılması üçün tədbirlərin, festivalların keçirilmə imkanlarının,

kütləvi informasiya vasitələrində təbliğat işinin aparılması, turizm mərkəzinə aid veb saytlar vasitəsilə mərkəzin təklif etdiyi turizm məhsulu və xidmətləri barədə məlumatların yerləşdirilməsi, bir sözlə turizm rekreasiya zonalarının uğurlu fəaliyyəti üçün əsas olan bütün addımların icra olunması nəzərdə tutulur və məsul qurumlar tərəfindən mütəmadi olaraq fəaliyyətlərin icra vəziyyətinin yoxlanması monitoring tədbirləri həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 6 fevral 2009
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərman ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi
3. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda rekreasiya zonaları yaradılacaq https://apa.az/az/infrastruktur/xeber_gence-qazax_iqtisadi_rayonunda_rekreasiya_-505738
4. Xızı-Xaçmaz, Quba, Qusar turizm və rekreasiya zonalarının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 1 avqust 2016
5. Meryem Akoğlan Kozak, Taki Can Metin. "Turistik rekreasyon planlamasında rekreasyonel fırsat dağılımı yönteminin kullanımı", International Journal of Human Sciences, 2014
6. Məğrur Əliyev. "Kaspi" qəzeti. "Regionlarımız turistik zonaya çevrilir". Bakı-2017, 7 dekabr
7. Parikshat S. Manhas, Lalita A. Manrai, Ajay K. Journal of Economics, Finance and Administrative Science "Role of tourist destination development in building its brand image: A conceptual model", 2016

Qəbələ-Qafqazın incisi

İbrahimli Esmira Elman qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs bakalavr

E-mail: esmira.brahimli@bk.ru

Bu gün insanların istirahət məkanı kimi can atdığı Qəbələ rayonu öz inkişafı ilə seçilir. Qəbələ: 1991-ci il 7 fevrala qədər Qurtqaşen adlandırılmışdır. Bakı ilə arasında məsafə 225 km-dir. Dəmiraparan çayının sağ sahilində yerləşir. Bu gün sahəsi 1548.6 kvadrat kilometr olan, əhalisinin sayı isə 93 min nəfəri ötən müasir Qəbələ Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamacına sığmış al-əlvan təbiət xalisinə bənzəyir. Qəbələ öz tarixi qalaları, mədəniyyət abidələrinin, füsunkar mənzərələrinin, lacivərd meşələrinin, bir sözlə flora və fauna aləminin hər birinin öz üstünlüyü var. Qoz və şabalıd meşələri ilə zəngin olan Qəbələ rayonunun ətrafında çoxlu mineral su bulaqları və təmiz sulu çeşmələri var: Qəmərvan kəndində Çömçəbulaq, Yengicə kəndində İstisu bulağı, Şonqar bulağı və s [2].

Qeyd edim ki, ölkəmizin ən hündür şlalələrindən biri olan Muçuq şlaləsi Qəbələ ərazisindədir. Şlalə Laza kəndi yaxınlığında yerləşir və Dəmiraparan çayına tökülür. Şlalənin hündürlüyü 96 m-dir. Muçuq şlaləsi mənbəyini Qoturdağ massivindən qar və yağış sularından götürür. Həmçinin, Vəndam qəsəbəsindən 4 km-lik məsafədə "Yeddi gözəl" şlaləsi vardır. Bu şlalə dağın dibində, sıx meşə olan dağlıq ərazidə yerləşir. Payızın sonu, qışda və yazın əvvəlində ətrafı buzla örtülüdür olduğundan şlaləyə qalxmaq olmur [1].

Dəmiraparan çayı- Qəbələ ərazisində yerləşən çaydır. Çay Qəbələ yaxınlığında Xan yolu adlı yerdə qədimdə mövcud olmuş dəmir körpünü dağıtdığına görə belə adlandırılmışdır. Türyançayın sol qoludur. Mənbəyi Baş Qafqaz silsiləsinin cənub yamacından (3850 m yüksəklikdən) alır. Uzunluğu 69 km, hövzəsinin ümumi sahəsi 596 km², illik su sərfi 3,10 m³/san- dir. İllik axımının 40- 60 %-ni yeraltı sular təşkil edir. Axımının 26%-i yazda, 35%-i yayda, 23%-i payızda, 16%-i qışda keçir. Tez-tez güclü sel hadisələri müşahidə olunur. Dəmiraparan və

Vəndam çayları gətirmə konusları inkişaf etmişdir. Allüvial- prolüvial çöküntülərin miqdarı 50-60 m-dən 120-150 m-ə çatır. Yerli əhali arasında Körpüaparan, Fil dərəsində Vəndamçaya birləşdikdən sonra Fil çayı adlanırdı.

Qəbələ şəhərinin mərkəzindən 3 km məsafədə, Nohurqışlaq kəndindən 1 km şimalda, Güllüburun, Göydağ və Yumuru dağları arasındakı təbii çuxurda, dəniz səviyyəsindən 700 m yüksəklikdə yerləşir. 1949-cu ildə təbii göl kimi mövcud olan Nohur gölünün cənub hissəsində Güllüburun dağı ilə Yumuru dağ arasında uzunluğu 850 m, hündürlüyü 8-10 m, eni 4-6 m olan torpaq bənd çəkilərək su anbarı yaradılmışdır. Hazırda su anbarının uzunluğu 1925 m, eni 1355 m, sahəsi 240 hektardır. Maksimal dərinliyi 24 m, suyun həcmi 16 mln m³-ə çatır. Nohurqışlaq su anbarına Dəmiraparan (70%) və Vəndam (30%) çaylarının suyu axıdılır. Nohurqışlaq su anbarı qeyd olunan çayların suyunu tənzimləməklə yanaşı Qəbələ, Ağdaş, Göyçay və Ucar rayonlarının təsərrüfatının suya olan tələbatını ödəmək məqsədi daşdığına görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən əhalinin sıx məskunlaşdığı bölgə, Qəbələ-İsmayilli – Bakı avtomobil yolunun kənarında yerləşən bu sututar yerli əhali, turist və qonaqların ən çox maraq göstərdikləri istirahət zonalarından biridir. Bəzən çox sərt keçən qış aylarında gölün səthi tamamilə buz bağlayır. Bu hal 1953-cü ildə, birdə 2007-2008-ci illərdə qeydə alınmışdı [3].

Qəbələ-Qusar ərazisində Bazardüzü, Bazaryurd, Tufandağ zirvələri yerləşir. Hündürlüyü 4191 m olan Tufandağ zirvəsi Baş Qafqaz silsiləsində yerləşir. Yerli əhalinin məlumatına görə bu ad dağda tez-tez şiddətli külək, çovğun, tufan qopması ilə bağlıdır. Yura dövründən qalan şistlərin üstünlük təşkil etdiyi bu dağ ərazisində Tufan gölü adlı göl də mövcuddur. Dəniz səviyyəsindən 3,277 m yüksəklikdə yerləşən bu göl qar və buzlaq suları ilə qidalanan şirin sulu göldür. Gölün uzunluğu 160 m, eni 125 m, dərinliyi 5,6 m, sahəsi 3,8 hektara çatır. İyul ayında gölün suyunun temperaturu 0-10°C-ə yüksəlir. Bəzən qar örtüyü bütün il ərzində əriməyə macal tapmır. Yerli əhali bu gölü Nuhun gölü kimi tanıyır.

Torpaq və bitki örtüyü hündürlük zonası üzrə paylanmışdır. Subalp, alp çəmənlikləri və qayalıq zirvələr bir birinin ardınca dəyişir. Az meylli və zəif erroziyalı yamacları ot bitkiləri ilə zəngin subalp və alp çəmənlikləri əhatə edir. Subalp zonasında taxıl, müxtəlif otlu çəmənlər, pişikquyruğu, qırtıc, üçyarpaq yonca və s. bitkilər geniş yayılmışdı. Bu ərazilərdən yay otlaqları kimi istifadə olunur. Əsasən dağ-meşə qurşağında qarışıq meşələr geniş sahəni əhatə edir. Onlardan palıd, fıstıq, vələs və s. Kimi ağaclar diqqəti cəlb edir. Aşağı dağ-meşə zonasında isə bəzi rütubətli yerlərdə nəcib şabalıd, qoz ağacları bitir. Dağ-meşə zonasında qəhvəyi dağ meşə torpaqları yayılmışdı.

Dağların ətəyində, dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəklikdə yerləşən şabalıd meşəsi bu rayonun sərvətidir. Baharda bu meşələr gözəl bir mənzərə yaradır. Buradakı ağacların hər birinin orta yaşı 500 ildən çoxdur. Bu ağacların bəziləri dövlət tərəfindən mühafizə olunan ağaclar siyahısına daxil edilmişdi. Bəzən şabalıd meşələri təmiz (sırf) ağacları əmələ gətirir. Həmzəli və Dəstəmaz çaylarının hövzəsində buna təsadüf edilir. Bu cür meşələr 500-900 m yüksəklikdə, yaşayış məntəqələrinə yaxın yerdə yayılır. Lakin çox vaxt qarışıq ağacları şəkildə təsadüf edilir [6].

Fıstıq meşələri yayılan meşə qurşağında insan fəaliyyəti səbəbi ilə meşəsizləşdirmə gedən ərazilərdə çox vaxt böyütkən, fıstıq və ayıdöşəyi cəngəlliyi əmələ gəlir [4].

Rayonun cənub hissəsi Qanıx-Əyriçay vadisində yerləşir. Bu ərazidə hələ III dövr ərəfəsindən başdan-başa Kolxida-Hirkan tipli meşələrlə örtülü olmuşdur. Sonralar iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar olaraq yeni tipli landşaft əmələ gəlmişdir. Hələ yaxın keçmişə qədər Qanıx-Əyriçay vadisində əsasən düzənlik meşə landşaftı üstünlük təşkil edirdi. Hazırda relyefin nisbətən hündür olduğu yerlərdə uzunsaplaq palıd meşələri müşahidə edilir. Qurunt sularının səthə yaxın olduğu yerlərdə Qızılağac və III dövr relik qanadmeyvə, yalanqoz (lat. *Pterocarya pterocarpa*) qrupları bitir. Məmmədağalı kəndinin yaxınlığımda və həm də Çuxur Qəbələ kəndindən 1 km şimal istiqamətdə III dövrün digər relik bitkiləri: dəmirağac qrupu (14 ədəd), yalanqoz, qızılağac və ağyarpaq qovağın (lat. *Populus hybrida*) çətiri altında ikinci yarusu tutur. Hazırda təbii

və süni salınmış meşələrin sahəsi azlıq təşkil edir. Odur ki, burada yeni meşə zolaqlarının salınması vacibdir. Düzən və çayqırağı meşə sahələri tez-tez kənd təsərrüfatı sahələrinə (tütün, taxıl sahələrinə, meyvə, qoz, fındıq, şabalıd meşələri) yaşayış məntəqələri ilə əvəz edilir [5].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti. I cild. Bakı. 2007. Səhifə 427
2. Şəlalə Məhyəddinqızı. "Qəbələ-Qafqazın incisi". Bakı. 2009. Səhifə7-9, 13-14
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II cild. Bakı. 2007.
4. Quliyev V.Ş., Xəlilov M.Y. Dendrologiya. Bakı. 2000. Səhifə 260
5. Tofiq Məmmədov. Elman İsgəndər. Tariyer Talibov. Azərbaycanın nadir ağac və kol bitkiləri. Bakı. 2014. Səhifə 380.
6. Azərbaycan Respublikası Coğrafiyası. I cild. Fiziki coğrafiya. Bakı. 2014. Səhifə 362-364, 466-468

Azərbaycanda turizmin inkişafının sosial-iqtisadi rolu

İmaməliyeva Nigar Novruz qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: c.e.d. Eminov Z.
E-mail: nigar.novruzlu18@gmail.com

Dünya təcrübəsində olduğu kimi, Azərbaycanda da getdikcə iqtisadiyyatın əsas sahələrindən birinə çevrilən turizm bir çox xidmət sahələrini özünə cəlb edərək, bütövlükdə cəmiyyətin, demək olar ki, bütün təbəqələri üçün gəlir mənbəyi rolunu oynayır. Təsdiq edilmiş Dövlət Proqramının yerinə yetirilməsi üçün hazırlanmış tədbirlər planında regionlarda turizm infrastrukturunun yaradılması ilə bağlı təkliflər 30 bənddə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda turizmin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin fəaliyyət planında məhz regionlarda yeni turizm infrastrukturunun qurulması, yerli və xarici sərmayəçilərin regionlara cəlb olunması və orada yeni turizm müəssisələrinin yaradılması ilə əhalinin məşğulluğunu təmin etmək öncül istiqamət təşkil edir. Bu məqsədlə Turizm Baş İdarəsinin ölkədə turizmin inkişafı ilə bağlı seçilmiş 30 perspektivli rayon və şəhərlərə ezam olunmuş əməkdaşları tərəfindən regionlarda turizmin müxtəlif növlərinin yaradılması üçün ərazilərin öyrənilməsi və sxematik xəritələrin hazırlanması işi aparılır. Sonrakı mərhələdə Azərbaycan üzrə turizm zonalarının müəyyən edilməsi və bu zonalara sərmayələrin cəlb olunması nəzərdə tutulur. Lakin bundan əvvəl turizm zonalarından, yerli potensialdan maksimum dərəcədə səmərəli istifadəni təmin etmək, ətraf mühiti qorumaq məqsədi ilə zonaların əsasnaməsi hazırlanmalı və təsdiq edilməlidir. Zonaların istifadəsi prosesində də əsas meyar regionların inkişafı və sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması olacaqdır.

Azərbaycanın təbiətinin zənginliyi və rəngarəngliyi regionlarda turizmin müxtəlif növlərinin inkişafına geniş imkanlar yaradır. Kortəbii olsa da, yerli əhali artıq belə imkandan istifadə edir. Kənd turizmi ilə məşğul olaraq, ilin bütün mövsümlərində yerli və xarici turistlərə yaşayış yeri, yemək verir, hətta bəzi kəndlərdə ekskursiya xidmətləri də göstərirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, turistləri qəbul edən kəndli ilə yanaşı, göstərilən xidmətlərə görə digər sakinlər də mənfəət əldə edirlər. Belə ki, qonşu kəndlilər istehsal etdikləri ərzaq məhsullarını, əl işlərini turistlərə satmaq imkanı qazanırlar. Bizdə olan məlumatlara görə, belə kənd evlərinin sayı hər mövsüm artmaqdadır. Sosial rifahın yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayan bu turizm növünün dəstəklənməsi məqsədi ilə Turizm Baş İdarəsi kənd turizminin təbliğ olunması və inkişaf etdirilməsi üçün daim regionlarda treninqlər və təlim kursları təşkil edir. Kənd turizmi maddi gəlir mənbəyi olmaqdan əlavə, mədəniyyətimizin, adət-ənənələrimizin, mətbəximizin təbliğində əvəzedilməz amildir və inanırıq ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycanın bütün bölgələrində geniş vüsət tapacaqdır.

Regionlarda mövcud olan problemləri yaxından öyrənmək məqsədi ilə respublika Prezidenti yanında fəaliyyət göstərən Sahibkarlar Şurasının nəzdində regionlarda sahibkarlığın inkişafı işçi qrupu yaradılmışdır. Turizm Baş İdarəsinin əməkdaşının da üzv olduğu qrup regionlara mütəmadi səfər edir, müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olan sahibkarlarla yanaşı, turizm sektorunda çalışan iş adamları ilə də görüşlər keçirir. Bütün bunlar regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının yerinə yetirilməsinə töhfə verəcəkdir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsində önəmli rol oynayan məqamlardan biri də turizm sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarların turizm infrastrukturunun yaradılmasına dair təqdim etdikləri layihələrin nəzərdə tutulmuş proqramlar üzrə maliyyələşdirilməsinə üstünlük verilməsidir. Belə layihələrin aidiyyəti qurumlar tərəfindən dəstəklənməsi regionlarda da turizm axınının güclənməsinə təsir edəcək turist xidmət sahələrinin yaradılmasına və inkişafına müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi regionların turizm potensialının tədqiq və təbliğ olunması məqsədi ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə birgə Azərbaycanın yeddi rayonunda turist informasiya mərkəzinin yaradılması işinə başlamışdır. Turizm Təbliğat məşininin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, bu mərkəzlər yerlərdə turizm sahəsi üzrə mütəxəssislərin hazırlanması funksiyasını da yerinə yetirərək, regionlarda mövcud olan kadr boşluğunun aradan qaldırılmasında əvəzsiz rol oynayacaqdır. Göründüyü kimi, Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi tərəfindən bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin əsasını regionlarda turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi və bununla da sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması təşkil edir. <http://azertag.az/xeber/-2015>.

2015-ci ildə ölkəmizin mövcud turizm potensialının səmərəli istifadə olunması məqsədilə turizm sahəsində ardıcıl işlər görülmüşdür. Yeni mədəni-turizm marşrutlarının yaradılması çərçivəsində layihələrin hazırlanması üzrə işlər aparılmışdır. Turizm sahəsində çalışan kadrların maarifləndirilməsinə və turizmin müxtəlif növlərinin inkişafına təkan verəcək «Azərbaycan Respublikasında 2007-2016-cı illər üçün Turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı»nın layihəsi hazırlanmış və müvafiq dövlət orqanlarına təqdim edilmişdir. Dövlət Proqramının əsas məqsədi “Turizm haqqında” Qanunda, habelə digər müvafiq normativ-hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş müddəalara uyğun olaraq turizm sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən vasitələrdən biri kimi turizm sərvətlərindən səmərəli istifadə olunmasını, turizmin ölkə iqtisadiyyatının öncül istiqaməti kimi tanınması və bu sahənin səmərəliliyinin artırılmasını təmin etməkdir. Turizmin inkişafı sahəsində qarşıya qoyulan əsas məqsədlər Turizm ehtiyatlarının öyrənilməsi və onların genişləndirilməsi, turistlərin istirahəti, onların tələbatının ödənilməsi üçün zəruri olan xidmətlərin, ekskursiya və digər mədəni tədbirlərin çeşidinin genişləndirilməsi və müasir standartlara uyğunlaşdırılması, sanatoriya-kurort sərvətlərinin öyrənilməsi və davamlı istismarı, mehmanxanaların və digər turizm obyektlərinin tikintisinin genişləndirilməsi, turizm marşrutlarının artırılması, turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi, prioritet turizm növü kimi mədəni turizm, ekoloji turizm və kənd yaşıl turizmi, rekreasiya turizmi sahəsində dövlət tənzimlənməsinin gücləndirilməsi, milli adət-ənənələri, Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni irsini, ayrı-ayrı regionların və şəhərlərin tarixini əks etdirən materialların nəşr etdirilməsi və yayılması, milli sənətkarlıq və suvenir məhsullarının istehsalının və satışının genişləndirilməsi qarşıya qoyulan əsas məqsədlər sırasındadır. Eyni zamanda Azərbaycanı turizmin inkişafı üçün əlverişli şəraiti olan ölkə kimi dünyada tanımaq məqsədilə yeni Azərbaycan Turizm əmtəə nişanının (loqosunun) və turizm sahəsində olan Azərbaycan brendlərinin reklam-təbliğat və məlumat-sorğu fəaliyyətinin canlandırılması, beynəlxalq proqramlar çərçivəsində regional mədəni turizm marşrutlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi və turizm inkişafı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi prioritet istiqamətlərdəndir. Turizm sahəsinin inkişaf istiqamətləri: Qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün ilk növbədə sadalanan tədbirlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılır:

- fəaliyyət göstərən turizm obyektlərinin müasir tələblərə uyğun qurulması;

- turizmin inkişafında kənd təsərrüfatı və kəndin inkişafına şərait yaratmaqla müasir dövrdə iqtisadiyyatın ərazi strukturunun təkmilləşməsinə nail olmaq;
 - beynəlxalq və daxili bazarda ölkənin rəqabət qabiliyyətini artırma bilən turizm infrastrukturunu təkmilləşdirmək və turizm sənayesini inkişaf etdirmək;
 - ölkə turizm-rekreasiya zonalarının hüquqi statusunu müəyyən etmək, ərazisində turizm zonalarının və turist marşrutlarının müəyyən olunmasını təmin etmək;
 - turizm xidməti üzrə mütərəqqi üsulların və standartların hazırlanmasına və tətbiq edilməsinə nail olmaq;
 - turizm sahəsində çalışan insanların peşə hazırlığı səviyyəsini daima artırmaq, turizm sahəsində zəngin təcrübəli ölkələrlə kənd hazırlığı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirmək, turizm ehtiyatlarının qorunmasını təmin etmək və bu ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyini artırmaq.
 - ölkəmizdə ekoloji turizm, kənd turizmi, macərə-ekstremal, etnik və s. turizm sahələrini inkişaf etdirmək.
 - ölkədə qeyri-ənənvi turizm növlərini inkişaf etdirmək.
- Bölgələrdə iş adamları tərəfindən və ya dövlət himayəçiliyi ilə turistik bazalar yaradılsa, bu, ilk növbədə on minlərlə iş yerinin açılması, kənd təsərrüfatı mallarının rahat satışı, bölgə əhalisinin sosial rifah halının yaxşılaşması deməkdir.

Ədəbiyyat

1. F.İ.Qurbanov "Azərbaycanda Turizmin inkişaf problemləri", Bakı -2007 Adiloğlu nəşriyyatı .
2. Soltanova H.B., Hüseynova Ş.H. "Turizmin Əsasları", Bakı-2007, Mütərcim nəşriyyatı.
3. Bilalov B.Ə. "Turizm Fəaliyyətinin Tənzimlənməsi", Bakı -2006, Mütərcim nəşriyyatı, 280 s.
4. Zeynallı Y.Q. "Azərbaycanda turizm sistemi fəaliyyətinin və idarə olunmasının iqtisadi-coğrafi problemləri" Bakı, Tuna, 1999.
4. İlqar Hüseynov, Nigar Əfəndiyeva, "Turizmin Əsasları". Bakı-2007.
5. Азар В.И. Экономика и организация туризма. М., «Экономика», 1993.
6. Айзенберг М. Менеджмент рекламы. М., 1993.

Internet saytları

1. <http://www.parity.az/olke/2300.html> 2
2. <http://az.wikipedia.org>
3. ilkaddimlar.com
4. <http://www.radio.day.az/news/economy/54202.html>
5. http://www.azerbaijan.az/portal/Society/Tourism/tourism_01_a.html
6. <http://euroaz.wordpress.com/2011/05/01/turizm-təbliği/#more-317>
7. <http://www.milli.az/news/economy/183631.html>
8. <http://az.apa.az/news/284344>
9. <http://webcache.googleusercontent>
10. (<http://www.anspress.com/index.php?a=2&lng=az&nid=245281>) (electron resurs)

HOTREC – Hospitality Europe “Yaşıl hotel” konsepsiyasının istiqamətləri

İmanlı Şahin İdris oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. Talıbov Səbuhi

E-mail: sahinimanli@gmail.com

HOTREC (Avropa Hotellər, Restoranlar və Kafelər Assosiasiyası) 2004-cü ildə Avropa Birliyi ölkələrinin hotelləri şəbəkələri tərəfindən təsis olunmuşdur. Burada şəbəkə restoranlar, digər qidalanma müəssisələri daxil edilmişdir.

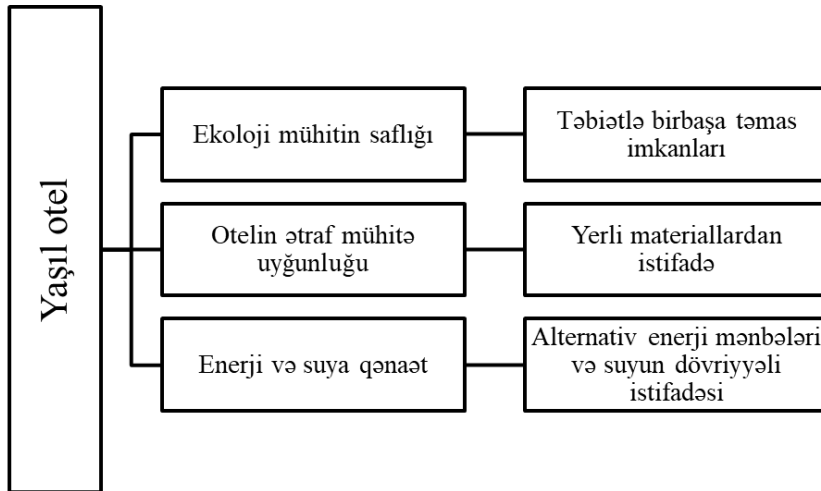
Qeyd edək ki, “HOTREC – Hospitality Europe” Avropanın 31 ölkəsindən 43 turizm üzrə ixtisaslaşmış assosiasiya, hotel, restoran və bu istiqamətdə ixtisaslaşmış şirkəti birləşdirərək,

turizm sənayesinin inkişafı, innovasiyaların və müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, eyni zamanda yeni “yaşıl” texnologiyalar vasitəsilə ətraf mühitin qorunması, gastronomik turizmde resursların daha effektiv istifadəsi, eləcə də sağlam və təhlükəsiz qida prinsipi əsasında dayanıqlılığın təmini, turizm sənayesi iştirakçıları arasında rəqabətliyin artırılması kimi istiqamətlər üzrə fəaliyyət göstərir.

“HOTREC – Hospitality Europe” əsas konsepsiyasına daxil olan “Yaşıl hotellər” Avropa nın bir çox ölkələrində geniş təmsil olunur. Yaşıl otellər ilk növbədə ekoloji baxıdan təmiz otellərdir və yerli, regional və qlobal ekosistemə heç bir ziyanı yoxdur. Yaşıl otellər anlayışına daxil olan struktur vahidlərin aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Ətraf mühitlə birbaşa təmasda olması;
- Fəaliyyət çərçivəsində ətraf mühitə minimum zərər vurması;
- Yerli şəraitə uyğun tikinti materiallarından istifadə olunması;
- Yerləşmə ilə bağlı olan xidmətlərdə təbii mühitin nəzərə alınması.

Yaşıl otellərin əhəmiyyəti. Hal-hazırda çox az sayda otellər sözün əsl mənasında “yaşıl” olmağa iddia edə bilər. Buna baxmayaraq bir çox dünya brendləri daha da “yaşıllaşmağa” və ekoloji baxımdan az ziyan gətirməyə səy göstərirlər. Yaşıl otellər hələ tikildiyi zaman bu cür dizayn edilə bilər və yaxud daha sonradan öz dizaynlarına “yaşıl” elementlər qata bilərlər. Onların mövcudluğu bir neçə səbəbdən çox mühümdür.

Şəkil 1. Yaşıl otellərin tikintisində nəzərə alınan amillər

“HOTREC – Hospitality Europe” otellərin yaşıllaşmasının əhəmiyyətini anlayaraq, BMT-nin ekostandartları əsasında Qvido Bayer tərəfindən turizm yaşayış müəssisələri üçün ekoloji sertifikatlaşdırma proqramı hazırlanmışdır. Sahibkar bu “ekoloji” klassifikasiyanı alam etmək üçün bir neçə mərhələli hazırlıq proqramı ilə yoxlanılır və nəticədə “yaşıl” otel ola etmək hüququnu qazanır. Mehmanxanada su, elektroenerji qənaətinə riayət edilməsi vacib şərtləndir. Bu tip klassifikasiyaya uyan otellər atmosfərə atılan tullantıların azaldılması prosesində fəal iştirak etməlidirlər. Bu sistem çərçivəsində hər bir otel üçün ətraf mühitin qorunması üçün xüsusi siyasət strategiyası hazırlanır. Adətən bu 3-6 ay müddət tələb olunur. Hər bir otelə bu sertifikatlaşdırmanı keçmək üçün bir mütəxəssis cəlb olunur. Onlar özləri də, “Green Otels Assosiation” mütəxəssələri tərəfindən idarə edilir. Otel “yaşıl” olmaq hüququnu qazandıqdan sonra ekspertlər otel ilə işi davam etdirirlər. Bu tip sertifikatlaşdırma prosesi otelin böyüklüyündən asılı olaraq 300-15000 dollar civarında məbləğ tələb edir. Bununla yanaşı hotellər daima öz statuslarını təzələmək üçün yenidən sertifikatlaşdırma olunurlar. Yenidən sertifikatlaşdırmanın qiyməti isə ilkin məbləğin 30% və 50 % civarında olur.

Müxtəlif kriteriyalara əsaslanan bu vahid proqram, hər bir otelin bu sahədə peşəkarlığını artırmaqdan ötrü yaradılmışdır.

Ümumilikdə, “HOTREC – Hospitality Europe” qeyd olunan otel standartlarının 130 idarə etmə amili mövcuddur ki, onlarda öz növbəsində 7 qiymətləndirmə meyarına bölünür:

1. Ətraf mühitin idarəetmə sistemləri
2. Tullantıların idarə olunması
3. Ekoloji cəhətdən təmiz məhsullar və materiallar
4. Enerjiyə qənaət
5. Suya qənaət
6. Havanın təmizliyi
7. Səs-küylə mübarizə

Eko sertifikat almaqdan ötrü, mehmanxana 130 meyardan 65%-ni uğurla həyata keçirməlidir. Sertifikatlaşma zamanı bu meyarların qırx dördünü yerinə yetirmək məcbur sayılır. Yerdə qalan 86 amil isə isə otellərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişə bilər. 2012-ci ildən tətbiq edilən bu sertifikatlaşdırma proqramı, mehmanxanalarda xərclərin 50%-inə qədər azaltmağa kömək etmişdir. Belə qənaətcillik sayəsində 15-35% enerji, 15-45% su xərclərini azaldılmasına nail olunmuşdur. Eko sertifikatlaşdırma üçün müraciət etmək istəyənlər bunu ildə iki dəfə - may və oktyabr aylarında edə bilər.

“HOTREC – Hospitality Europe” birbaşa dəstəyi ilə Avstriya, İtaliya, Fransa, Kipr, Macarıstan, Çexiya, Böyük Britaniya, Finlandiya, Litva və Polşanı fəaliyyət göstərir. Bu turizm növünə olan marağın artmasının əsas səbəblərindən biri də, insanın həyata şəraitinin, gündəlik ritminin dəyişməsi ilə bağlıdır. Bu dəyişikliklər sözsüz ki, insan sağlığına təsir edir və “sivilizasiya” xəstəliklərinin yaranmasına səbəb olur. Belə halda isə, istənilən yaş və peşəyə malik insan optimal istirahət, profilaktika, müalicə, bərpa şəraitinə ehtiyac duyur. Yaşıl turizm insanların reabilitasiyası, psixiki sağlamlığı baxımından əhəmiyyətli təsirə malik ola bilər.

Dünya mehmanxana biznesində ən dəbdəbəli “yaşıl” otellərdən biri, Avropa regionunda yerləşən Berghotel Muottas Muragl otelidir. Bu otel öz xizək yamaqları ilə yanaşı, Alp dağlarının ərazində yeganə yaşıl otel olması turistləri cəlb edir. Dəniz səviyyəsindən 2500 metr hündürlükdə yerləşən mehmanxanaya funiklyor və ya vertolyot vasitəsilə çatmaq olar. İnteryerdə qoz, sidr və digər nəcis ağac növlərindən istifadə olunub. Kompleksin ərazisində bir neçə restoran fəaliyyət göstərir ki, onların mətbəxlərində ancaq ekoloji cəhətdən təmiz məhsullardan istifadə olunur. Bura səyahət edən turistlərin təbiətin gözəllikləri və otellə vəhdəti heyran edir.

“Yaşıl” otel tendensiyalarına uymaq üçün otel yenidən layihələşdirilib. Buna 16 mln-dan çox vəsait xərclənib. Rekonstruksiyada zamanı yeni ekoloji texnologiyalardan istifadə olunub və bunun nəticəsində otelin ərazisi genişlənsə də, enerji sərfiyyatı 64% azalıb. Günəş batareyaları, fotoqalvanik panel və s. bunun kimi bərpa olunan mənbədən istifadə sayəsindən otel yetəri qədər enerji ilə təmin olunur. Bütün bu nailiyyətlər cəmiyyət tərəfindən yüksək qiymət almışdır. Berghotel Muottas Muragl bir çox mükafatlar almış və insanların rəğbətini qazanmışdır.

Bu regionda son illərdə bir çox digər yaşıl otellər də fəaliyyətə başlamışdır və onları sayı hər il artır. Avropa regionunda ancaq Avstriyada bu otellərin sayı 15-ə qədərdir. Onların içində turistlərin rəğbətini daha çox qazanmış: “Sonnhof” Alp oazisi, “Arche” bio oteli, “Stadhalle Wien” butik oteli, “Waldklause” və s. otellərin adını çəkmək olar.

“Sonnhof” Alp oazisi adlandırılan bu otel, 2007-ci ildə “Avstriyanın turizm sahəsi müəssisələri üçün ekoloji sertifikatı”-na layiq görülmüşdür. 42 yerlik, dəniz səviyyəsindən 1400 m hündürlükdə yerləşən bu kiçik dağ oteli üçün bu sertifikat, həm fərqlənmə, həm də bir növ məcburiyyət xarakteri daşıyır. Burada yaradılan, təbiətlə vəhdətə əsaslanan şəraiti, Zaalbach-Hinterqlamın Qremtall vadisindən başqa heç yerdə tapmaq mümkün deyildir.

“Arche” oteli Avstriyada ilk ekoloji təmiz materiallardan istifadə olan otel olmuşdur. Bu günə qədər onun bio-mətbəxi, rahat, ekoloji cəhətdən təmiz materialdan istifadə olunaraq yaradılan interyeri hər kəsi valeh edir. Burada nəinki, elektrik enerjisi kimi günəşdən istifadə olunur, hətta su qızdırıcı sistemlər tamamilə günəşdən qidalanır.

Avstriyanın digər məşhur yaşıl oteli “Stadhalle Wien” butik otelidir. Bu şəhər mərkəzində

yerləşib, sıfır enerji balansına malik ilk oteldir. Bu nə deməkdir? Bu binada istilik nasosu qrunut suları ilə qidalanır, fotoqlvanik/günəş qurğusu və 3 yel dəyirmanı otelin ərazisi üçün kifayət qədər enerji hasil edir. Eləcə də, yağış suyu yığan çənlər vasitəsilə, sanitariya qovşaqlar su ilə təmin olunur. Və nəhayət şəhərin mərkəzində yerləşən 3 ulduz kateqoriyaya malik bu oteldə qonaqların yaşaması üçün idela şərait yaradılmışdır.

Təbiət oteli adlandırılan “Waldklause”, “Geo Saison” səyahət jurnalının münsifləri tərəfindən Avropanın ən gözəl eko otellərindən biri adını almışdır. Tikintisində, ancaq yerli ağac növlərindən, daş və şüşədən istifadə edilib, 4* superior oteli 2005-ci ildə Otstal vadisində açılıb. Müasir interyeri ilə dizayn otelləri xatırladır. Qonaqlar 76 otaq və suit otaqlarda yaşayır. Bütün nömrələr bulaq suyu ilə təmin olunub, otelin eksteryeri isə bütünlüklə şüşədən hazırlanıb. Otelin foyesinə daxil olan kimi, fərqli mikro iqlim hiss olunur. Otelin ağac layihəsi buna şərait yaratmış olur.

Avropanın digər məşhur yaşıl oteli Xorvatiyada yerləşir. Bu 2012-ci ildə açılmış 4* “Split” mehmanxanasıdır. Otelin əsas özəlliyi Xorvatiyada açılan ilk A kateqoriyalı yaşıl oteldir. Qonaqlarına 40 iki nömrəli otaq, otelin damında hovuz, lobbi-bar və digər xidmətləri təklif edir. Otelin bütün eyvanlı otaqları dənizə baxır. Nömrələrdəki yataqlar “xüsusi “podium”-larda yerləşdirilib ki, qonaqlar yataqlarından uzanaraq dənizi seyr edə bilsin. Şüşə divar və arakəsmələr nəticəsində hama otaqları təbii işıqla təmin olunub.

Ədəbiyyat

1. Hotrec annual report 2017-2018. P 24.
2. Hotrec annual report 2018-2019. p. 28.
3. Hotrec position paper “How to attract and retain the workforce in the hospitality sector” - January 2020. p. 3.
4. <https://www.hotrec.eu/>

“Made in Azerbaijan”- Aqroturizm

İrzayeva Sevinc İlqar qızı
ATMU, Turizm və Qonaqpərvərlik
fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: dos. Güllalyev Ç.
E-mail: sevincirzayeva@gmail.com

Xülasə

Turizm sənayesinin inkişafı nəticəsində turizm məqsədilə səyahət edən insanların sayı ilə artmaqdadır. Bu isə beynəlxalq siyasi vəziyyətin yaxşılaşması, iqtisadiyyatın daim inkişafda olması və insanların gərgin əməkdən sonra həftə sonu gəzintiləri, məzuniyyətlərini özləri üçün fərqli mühitdə keçirməyə meylinin yüksəlməsi ilə əks olunur. Hal-hazırda dünya üzərində bir çox insan tətlini təbiətlə baş-başa qala biləcəyi alternativ turizm növlərini seçərək keçirir. Aqroturizmi digər turizm növlərindən fərqləndirən üstün cəhətlərdən biri daha az vəsait hesabına başa gəlməsidir.

Mədəni və tarixi əhəmətləri ilə zəngin olan Azərbaycanda bir çox turizm növünün inkişafı üçün potensial var. Eyni zamanda, ölkəmizdə iqlim və landsaft özəlliklərinin müxtəlifliyi mövcuddur. Bütün bu amillər birlikdə aqroturizmin və onun əsas seqmenti - ekoturizmin inkişafı üçün ideal ərazi formalaşdırır.

Məqalənin əsas məqsədi, Azərbaycanın Strateji Yol Xəritəsində də yer alan “Made in Azerbaijan” markasının yaradılması çərçivəsində Azərbaycan aqroturizm potensialını ortaya qoymaq və dünya təcrübəsindən yararlanaraq bu sahədə Azərbaycan brendinin yaradılması imkanlarını müzakirə etməkdir. İstər Strateji Yol Xəritəsində “Made in Azerbaijan” konseptinə edilən xüsusi vurğu, istərsə də dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində turizmin roluna döv-

lət səviyyəsində verilən əhəmiyyət bu məqalənin önəmini bir daha ortaya qoyur.

Məqalədə mövzu ilə əlaqədar yerli və xarici elmi ədəbiyyatlar; kitablar, məqalələr və eyni zamanda internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Açar Sözlər: aqroturizm, Made in Azerbaijan

1. Giriş - Aqroturizm

Kütləvi turizmin mənfi təsirləri və turistlərin fərqlilik axtarışı alternativ turizm növlərinə olan tələbatın artmasına səbəb olmuşdur. Bunu anlayən dövlətlər mövcud tələbatdan istifadə etmək üçün öz inkişaf planlarında alternativ turizm növlərinə daha çox yer ayırmağa başladılar.

Hal-hazırda turistlərin tələbi, izləməkdən daha çox birbaşa fəaliyyətdə iştirak etmək istəyidir. Bunun ən yaxşı nümunəsi kənd təsərrüfatı turizmidir. Turistlər istifadə etdikləri məhsulları istehsal olunduğu yerlərdə istehlak edir və istədikləri halda təsərrüfatdakı istehsalat fəaliyyətlərində iştirak edə bilirlər. Qonaqların kənd təsərrüfatı həyat tərzində və istehsalat fəaliyyətində iştirakı aqroturizm adlanır.

Aqro sözü Latın dilində əkin sözündən götürülmüş və mənası tarla deməkdir. Yunan dilində əkinçilik, torpaq və kənd təsərrüfatı mənasında istifadə olunur. Turizm isə insanların yaşadığı ərazidən kənarında zehni, istirahət və idman ehtiyaclarını qarşılamaq üçün edilən səyahətdir (Sznajder və dostları, 2009:3). Qısaca, aqroturizm əkinçilik istehsalının olduğu bölgələrdə həyata keçirilir (Küçükaltan, 2002:151).

Aqroturizm fəaliyyəti təsərrüfat və ya təsərrüfatın yerləşdiyi ölkəyə, bölgəyə və ya regiona görə fərqlənə bilər. Bununla birlikdə, bu fəaliyyət ümumi xüsusiyyətlərə də malikdir (Civelek və dostları., 2015:40-45).

2. Aqroturizmin faydaları

Aqroturizmin müxtəlif faydaları mövcuddur (Civelek, 2015):

- Aqroturizm sayəsində kənd təsərrüfatında məhsul tələbi artmaqda və bu istehsalçıya müsbət istiqamətdə təsir etməkdədir.
- Aqroturizm ilə turistik mal və xidmət sektoru eyni zamanda bunların yan sektorları da inkişaf etməkdədir.
- Aqroturizm ilə istirahət xüsusiyyətini itirən ənənəvi tətillərin stansiyalarının (sahil turizmi) yükü azalmaqla və tətilləri məkan içində yaymaq mümkün olmaqdadır.
- Aqroturizm ilə aşağı qiymətli, daha xoş vaxt keçirici (xüsusilə ailələr və uşaqları üçün) və hər kəsin qatıla biləcəyi tətillərin imkanı yaradılır.
- Aqroturizm ilə şəhər və kəndlərdə yaşayanların həyat və davranışları arasındakı fərq əhəmiyyətli ölçüdə azalmaqla.
- Aqroturizm, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin böyüməsini və fərqli kənd təsərrüfatı məhsullarının inkişafını təmin edir,
- Əkinçilikdən gələn gəlirlərin artımını təmin edərək, insanları təbii (organik) əkinçiliyə təşviq edir,
- Aqroturizmin inkişafı bölgəyə əlavə gəlir təmin edir, bu da öz növbəsində bölgənin inkişafına kömək edir,
- Aqroturizmin inkişafı o bölgədə infrastruktur və yerli fəaliyyətlərin inkişafına və canlanmasına kömək edir,
- Aqroturizm ətraf mühitin daha yaxşı qorunmasını təşviq edərək, flora və faunanın qorunmasına köməklik edir,
- Aqroturizm, uşaqların təbiət şüurunu və ətraf mühitə həssaslığını artırır.
- Aqroturizm inkişaf etdiyi bölgədə məşğulluq qaynağı meydana gətirər və xüsusilə şəhərlərdən uzaq bölgələrdə reallaşdığı üçün kəndlərdən şəhərlərə olan köçün azalmasını təmin edər.

3. Azərbaycanın aqroturizm potensialı

Avropa və Asiyanın qovuşma nöqtəsində yerləşən Azərbaycanın coğrafi potensialı onun dünyanın ən çox əlaqələrə malik ölkələrdən birinə çevrilməsinə şərait yaradır. Ölkə zəngin

flora və faunası ilə böyük ekoturizm, aqroturizm potensialına malikdir. 11 iqlim tipindən 9-nun (yarımsəhra və quru çöl iqlimindən dağ tundra iqliminə kimi) müşahidə olunduğu Azərbaycan ərazisi 4100-dən çox müxtəlif bitki çeşidinin vətənidir. Azərbaycanda bitkilərin müxtəlifliyi təbiət tarixinin dərin izlərini daşıyır. Bu, eyni zamanda, bir neçə floristik bölgələrin cəmləşməsi və hazırkı təbii şəraitin fərqliliyi ilə bağlıdır. Eyni zamanda, Azərbaycan ərazisinin 10 faizi əsasən palıd, vələs, fıstıq, ağcaqayın və göyrüş ağaclarından ibarət dağ meşələri ilə örtülüdür. Bu imkanlardan istifadə edərək açıq təbiətə turist gəzintiləri və ekskursiyalar təşkil oluna bilər (azertag.az).

Azərbaycanın ənənəvi kənd təsərrüfatı rayonlarının zəngin mədəni-tarixi irsinin mövcudluğu, iqlim və landşaft özəlliklərinin fəvqəltəbii sayda müxtəlifliyi ölkəmizdə zəngin turizm potensialına malik aqroturizmin və onun əsas seqmenti - ekoturizmin inkişafı üçün ideal ərazi formalaşdırır. Ölkədəki əksər kənd yaşayış məntəqəsi yaşıllıq və dağlıq ərazilərdə yerləşir. Bu baxımdan Azərbaycanda kənd turizminin inkişafı üçün potensial vardır. Respublikada 12 ədəd tarixi turizm üçün yararlı qoruq, 17 ədəd ov təsərrüfatı, 250 dən çox göl və 1200 -ə qədər kiçik çay mövcuddur.

Prezident İlham Əliyevin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilən Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair strateji yol xəritəsində aqroturizm də yer verilmişdir:

- ölkə üzrə əlverişli mühitin yaradılması üçün ölkəyə giriş-çıxışın sadələşdirilməsi, əlaqə vasitələrinin təkmilləşdirilməsi, turizm sektorunun ayrı-ayrı iştirakçıları arasında koordinasiyalı fəaliyyətin qurulması və turizm və rekreasiya zonalarının yaradılması kimi dəstəkverici mexanizmlərin tətbiqi ilə uzunmüddətli inkişafa nail olmaq;
- sağlamlıq, qış, mədəni, işgüzar, ekoturizm və kənd turizmi kimi turizm növlərini əsas götürərək, regional turizmi daha da inkişaf etdirməklə, Azərbaycanın turizm sektoru üzrə təkliflərini diversifikasiya etmək və uzunmüddətli dövrdə ölkəyə daha çox turistlərin cəlb edilməsinə nail olmaq;
- turizm sektorunda göstərilən xidmətlərin keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri baxımından təkmilləşdirilməsi məqsədilə turizm keyfiyyət sisteminin yaradılması ilə turistlərin məmnunluq səviyyəsinin artırılmasına nail olmaq.

2018-ci il 16 aprel tarixində Mədəniyyət və Turizm Nazirliyində "İcma əsaslı aqroturizmin kənd yerlərinin inkişaf strategiyası olaraq təşviqi" adlı layihə çərçivəsində dəyirmi masa təşkil olunub. Ölkədə aqroturizmin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan layihəni Avropa İttifaqının (Aİ) Azərbaycandakı nümayəndəliyinin maliyyə dəstəyi ilə "Yerli İdarəetməyə Yardım" İctimai Birliyi həyata keçirir. Layihənin məqsədi Azərbaycanın 8 rayonunda (Quba, Qusar, Şabran, Siyəzən, Xaçmaz, Salyan, Cəlilabad, Lənkəran) aqroturizmin inkişafını dəstəkləməklə kənd yerlərinin inkişafına nail olmaqdır. Bunun üçün həm turizmlə, həm də kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sahibkarların birgə fəaliyyətini təşkil edərək, bu sahənin inkişafının təmin edilməsi üzərində durulur. "İcma əsaslı aqroturizmin kənd yerlərinin inkişaf strategiyası olaraq təşviqi" layihəsi 32 ay müddətində həyata keçiriləcəkdir. Layihə çərçivəsində hər rayonda bir nümayiş fermer təsərrüfatları yaradılacaq, həmin təsərrüfatlar üçün lazım olan bütün maddi-texniki imkanlar bu layihə tərəfindən təmin olunacaqdır. Turistləri aqroturizmə cəlb etmək üçün bu sahə üzrə ayrıca portalın yaradılması da nəzərdə tutulub (mct.gov.az).

Nəticə və təkliflər

Aqroturizmin inkişafı üçün əsas amillərdən biri özəl bitkiçilik və heyvandarlıq təsərrüfatlarıdır. Bu təsərrüfatlardan ölkəmizdə kifayət qədər var. Adəti üzrə, kiçik fermalar kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvanlarının spesifik milli mədəniyyətini özündə əks etdirir və təsərrüfatın aparılmasının ənənəvi texnologiyalarından istifadə edirlər. Məhz bu amillər əcnəbi turistlər üçün çox cəlbedicidir. Digər tərəfdən, ölkənin aqrar ehtiyatlarının təsərrüfat tipli mənimsənilməsinin tarixi ilə tanışlıq milli tədris turizminin inkişafı planının gerçəkləşdirilməsi çərçivəsində məcburi olmalıdır.

Azərbaycanın ənənəvi kənd təsərrüfatı rayonlarının zəngin mədəni-tarixi irsindən əlavə, öl-

kədə aqroturizm proqramlarının inkişafı üçün daha bir vacib amil milli qonaqpərvərlik və milli mətbəxdir. Müasir texnologiyalara müvafiq kənd qonaq evlərinin və ekoaqro təsərrüfatlarının təşkili bu cür layihələrin hərəkətverici qüvvəsidir. Məhz bu istiqamət hazırda beynəlxalq rekreasiya biznesi sahəsində ən dinamik inkişaf edən istiqamətdir.

Yuxarıda qeyd etdiyim üzərə, Avstraliyada dövlət aqroturizmdə fəaliyyət göstərən kiçik sahibkarlara dəstək göstərir və turistlərin tələbinə uyğun məhsul çeşidliliyi yaradır. Biz də öz ölkəmizə aqroturizm məqsədli səyahət edən turistlərin tələblərini araşdırıb, bu yöndə məhsul çeşidliliyi yaradaraq, fərqliliklərlə tanına bilərik. Eyni zamanda İtaliyanın etdiyi kimi, yaradılmış aqroturizm saytında ölkəmizin var olan aqroturizm potensialı, fermer təsərrüfatları, yerləşdirmə müəssisələri və s. bütün məlumatları əks etdirərək turistləri öz ölkəmizə cəlb edə bilərik.

ABŞ-da universitetlərlə birgə aqroturizm sahəsi üzrə birlikdə layihələr planlanır və həyata keçirilir. Ölkəmizdə aqrar və turizm sahəsi üzrə universitet və peşə məktəbləri fəaliyyət göstərməkdədir. Bu sahə üçün gəncləri yetişdirmək və yeni açılacaq iş yerləriylə təmin etmək mümkündür. Eyni zamanda kəndlərimizdə yaşayan əhalinin xarici dil biliyini daha yaxşı formalaşdırmaq gərəklidir.

Ədəbiyyat

1. Civelek, C., Dalgın, T. & Çeken, H. 2014. Agro-Turizm ve Kırsal Kalkınma İlişkisi: Muğla Yöresindeki Agro-Turizm Alanlarında Bir Araştırma, Turizm Akademik Dergisi, 15-28.
2. Küçükaltan D, 2002. Tarım Turizmi ve Türkiye'de Tarım agro-turizme yönelik aile pansiyon işletmeciliği Turizm İşletmeciliği
3. Sznajder, M., Prezborska, L. & Scrimgeour, F. 2009. Agritourism, UK: AMA DataSet LTD.
4. azertag.az tarix: 29.04.2018
5. mct.gov.az tarix: 29.04.2018

Türkiyədə kənd turizminin inkişaf etdiyi mərkəzlər

Kərimli Ləman Rauf qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. İ.İ.Əhmədova

E-mail: kerimli.leman19071996@gmail.com

Kənd turizmi kənd yerlərində bütün növ turizm fəaliyyətlərinə istinad edir. Kənd turizmi anlayışı hələ də tam müəyyənləşdirilməyib və bir sıra şərtlərə məruz qalır. Fleicher və Pizam kənd turizmini turistin tətill müddətinin böyük bir hissəsini kənd mühitində rekreasiya fəaliyyətini fermada, rançoda, kənd evində və ya ətraf mühitdə keçirdiyi “kənd tətili” anlayışı ilə əlaqələndirir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) kənd bölgəsini yerli səviyyədə əhalinin bir kvadrat kilometrə 150 nəfər sıxlığının əsas meyar kimi götürüldüyü ərazi kimi təyin edir. Regional səviyyədə isə, coğrafi vahidlər kəndli əhalinin payı ilə aşağıdakı 3 növə bölünür: əsasən kənd (50%), əhəmiyyətli dərəcədə kənd (15-50%) və əsasən şəhərlənmiş bölgələr (15%).

Avropa Şurası kənd turizmi terminini ifadə etmək üçün aşağıdakı xüsusiyyətləri əsas götürür:

1. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, akvakultura və balıqçılıq;
2. Kənd əhalinin iqtisadi və mədəni fəaliyyəti;
3. Şəhərkənarı rekreasiya zonaları və ya təbiət qoruqları;
4. Mənzil kimi digər şərtlər.

Kənd yerlərində kənd həyatını, sənətini, mədəniyyətini və irsini nümayiş etdirən, bununla da yerli cəmiyyətə iqtisadi və sosial baxımdan faydalı olan, turistlərlə yerli əhali arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaqla turizm təcrübəsini daha da zənginləşdirən hər hansı bir turizm növü

kənd turizmi adlandırıla bilər.

Kənd yerlərində turizm fəaliyyətini təsvir etmək üçün müxtəlif terminlərdən istifadə olunur: aqroturizm, təsərrüfat turizmi, kənd turizmi, yumşaq turizm, alternativ turizm, ekoturizm.

Kənd turizminin növləri və formaları aşağıdakılardır:

Aqroturizm: kənd yerlərindəki bütün turizm fəaliyyətlərini təsvir etmək üçün çox vaxt istifadə olunsa da, daha çox “aqrar mühit, aqrar məhsullar və ya aqrar sahə ilə birbaşa əlaqəli olan” turizm məhsullarına aiddir: fermada qalmaq, otaqlarda və ya düşərgələrdə yerləşmə, dərketmə ziyarətləri, yeməklər, rekreasiya fəaliyyətləri, kənd təsərrüfat məhsulları və əl işləri satışı.

Səhralıq və meşə turizmi: turist kənd ərazisinin səhrasını və təbii gözəlliklərini kəşf edir. Bu kənd turizmi anlayışlarına daxil ola bilər və ya ayrılıqda hesab oluna bilər. Səhra və meşə turizmində turistlər bitki və heyvanların təbii yaşayış yerlərinə səyahət edirlər. Əsasən heyvanların təbii yaşayış yerlərində müşahidə və fotosəkil çəkmək kimi vəhşi təbiətlə insan arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əhatə edir. Səhralıq və meşə turizmi vəhşi fotoqrafiya, safari, quş seyr etmək, trekinq və hikinq kimi turizm fəaliyyətlərini əhatə edir.

Yaşıl turizm: yaşıl turizm kənd və yaşıl ərazilərdə turizm fəaliyyətlərinə istinad edir. Ənənəvi, kütləvi turizm nisbətən ekoloji cəhətdən təmiz hesab olunan turizm forması kimi təsvir edilir. Kənd yerlərində yaşıl turizm kənd turizminin vacib bir formasıdır.

Ekoturizm: ətraf mühitin qorunmasının fəal təşviqini və yerli cəmiyyətlər və mədəniyyətlər üçün birbaşa faydaları, eyni zamanda turistlərə müsbət və maarifləndirici təcrübə təqdim etməyi nəzərdə tutan təbiət turizmidir.

Hal-hazırda Türkiyədə və digər bütün ölkələrdə fərqli miqyaslarda ənənəvi olaraq həyata keçirilən və daxili turizm çərçivəsində dəyərləndirilən kənd turizmi fəaliyyəti müşahidə olunur. Xüsusilə urbanizasiyanın inkişafı nəticəsində kənd yerlərinə məqsədli səyahətlər artmışdır.

Türkiyə kənd turizmi istiqamətli coğrafi, təbii və tarixi baxımdan çox önəmli üstünlüklərə malikdir. Xüsusilə coğrafi mövqeyi və sahib olduğu topoqrafik müxtəlifliklərdən dolayı bütün fəsillərin yaşandığı mikroiqlim ehtiyatlarının olduğu kənd turizmi məqsədlə istifadə oluna biləcək tayı-bərabəri olmayan təbii gözəlliklərə sahib bir ölkə qismindədir. Ölkənin üç tərəfinin dənizlərlə əhatə olunması kənd təsərrüfatı ilə turizm sektorunun bir-biri ilə əlaqədə olmasına səbəb olmuşdur. Burada hər iki sektoru bir-biri ilə əlaqədar inkişaf etdirmək lazımdır. Kənd turizmində yerləşdirmə xidməti kəndli və ya fermerin evində, kənd pansiyat və otellərində və kempinglərdə verilir. Türkiyədə kənd turizmi dedikdə adətən təbiət qoynunda yürüşləri və təbiət idmanlarını əhatə edən açıq hava rekreasiya tədbirləri, alış-veriş və yeyib-içmək fəaliyyətlərini əhatə edən kənd ziyarətləri başa düşülür. İstanbul, İzmir kimi böyük şəhərlərin çevrəsində, Muğla və Antalya kimi turistik əyalətlərdə, Bursa və Safranbolu kimi tarixi-mədəni zənginliklərə sahib olan şəhərlərin çevrələrində, antik şəhərlərin yaxınlığındakı kəndlərdə bu istiqamətdə kənd turizminin inkişaf etməkdə olduğunu görürük. Kənd turizminin inkişafında şəhər ətrafı turların, həvəskar səyahətçilərin, səyahət ilə bağlı jurnal, kitab və qəzetlər, televiziya proqramları, yerli və xarici turistlər mühüm rol oynayır.

Türkiyədə son illərdə yerli hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları kənd yerlərinin təbii, tarixi və mədəni dəyərlərini yerli və xarici turistlərin marağına təqdim etməklə kənd turizmindən bəhrələnmək üçün səy göstərirlər. Bunlardan bir neçəsini aşağıda ümumiləşdirə bilərik:

- Ürgüp Bələdiyyəsi Kapadokya bölgəsinin kənd həyatını tanıtmıq üçün büdcəsi 50 milyon dollar təşkil edən bir layihə həyata keçirmək qərarına gəlmişdir. Bu layihə çərçivəsində yerli və xarici turistlər kənd toylarında iştirak edəcək, ənənəvi kənd yeməklərini bişirəcək, inək və qoyun sağaraq kənd həyatında iştirak edəcəklər.

- ✓ Ortahisar Bələdiyyəsi Kızılcukur Vadisində günəşin çıxması və batmasını seyr etmək üçün turlar təşkil edir. Hər il bu turlarda təxminən 30.000 insan iştirak edir.
- ✓ Qış mövsümündə Aralıq dənizi, Marmara və Egey bölgələrindəki kəndlərdə ənənəvi dəvə və güləşləri təşkil olunur.

- ✓ Son illərdə bəzi turizm agentlikləri İpək Yolu marşrutu boyunca turlar təşkil edirlər.
- ✓ Ərzincan və Muğlanın kənd yerlərində peşəkar yamac paraşütü təşkil edilir.
- ✓ xarici turistlər mühüm rol oynayır.

Türkiyədə kənd turizmi ölkənin dağlıq ərazilərində, xüsusilə də Anadolu zonasında inkişaf etmişdir. Türkiyədə kənd turizmi 2004-cü ildən sonra tətbiq olunan dövlət proqramları nəticəsində inkişaf etməyə başladı. Qaradəniz bölgəsi, Ağdəniz bölgəsi, Anadolu bölgələrində mövcud olan yaylaqlarda turizm potensialı mövcuddur. Qaradəniz bölgəsində 23 yaylaq turizm mərkəzi kimi səciyyələnir. Burada kənd turizminin əsas istiqaməti aqroturizm və kütləvi tədbirlərlə bağlıdır. Eyni zamanda bəzi kiçik yaşayış məntəqələri də kənd turizmi baxımından seçilən ərazilərdən hesab olunur .

Türkiyədə kənd turizminin inkişafı üçün dövlətin 2000-ci ildən tətbiq etdiyi layihələr mövcuddur. Bu layihənin aşağıdakı istiqamətləri seçilir:

- 1.Şərqi Anadoluda turizm inkişaf layihəsi
- 2.Kastamonuda ekoturizm inkişaf layihəsi
- 3.Manisa təkəlioğlu köyü kənd turizm layihəsi
- 4.Kürə dağları turizm layihəsi
- 5.İzmir , Şirince kənd turizm layihəsi
- 6.Bəybazarı kənd turizm layihəsi

Türkiyə turizm fəaliyyətlərinin çox sıx olduğu bir yerdir. Məşhur olan turizm növləri ilə yanaşı kənd turizmi bölgənin təbii, mədəni və tarixi dəyərlərinin korlanmadan turizmə cəlb olunmasında önəmli bir vasitədir.

Təbii gözəlliklər, dərələr, göllər, bitkilər, mağaralar, yerli memarlıq nümunələri, tarixi dəyərlər, mədəni fərqlər, yerli təşkilatlar, kənd həyatı, əl əməyi, ənənəvi kulinariya mədəniyyəti, kənd təsərrüfatı fəaliyyəti və s. marka olaraq təbliğ edilməlidir və kənd turizm fəaliyyətinə cəlb olunmalıdır.

İnsanların fərqli turizm axtarışında olduğu dünyamızda Türkiyə bu nemətlərdən faydalana və ən yüksək səviyyədə bu amillərdən iqtisadi sahədə də yararlanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Akça H, Sayılı K. “Kırsal alanların kalkınmasında kırsal turizmin rolu”. Ankara 2000.
2. Fusun Soykan. “Kırsal Turizm ve Türkiye turizmi için önemi”. İzmir 2003
3. <http://dergi.kmu.edu.tr/userfiles/file/aralik2012/39-46.pdf>
4. Oral S. Başarır. “Alternatif turizmin 4 önemi, Türkiyede alternatif turizm çeşitleri ve Kapadokya da uygulanabilirliği”. Nevşehir 1995
5. Orhan Özçatalbaş. “Kırsal Turizm”. İstanbul 2006
6. Zafer Yıldız. “Turizm sektörünün Gelişim ve İstihdam üzerindeki etkisi”.2011

Macəra turizminin inkişaf perspektivləri

Kosayev Akif Natiq oğlu
ATMU, Turizm və Qonaqpərvərlik
fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: dos. Ağakışiyeva G.R.
E-mail: akif.kosayev@gmail.com

Macəra turizmi – fiziki cəhətdən ağır, çox vaxt isə həyat üçün təhlükəli olan anlayışdır. Belə turların təşkili zamanı “macərələr komplekti” çox vaxt öncədən, xüsusi olaraq hazırlanmaqla yanaşı, eyni zamanda turistlərin təhlükəsizliyi üçün bütün mümkün vasitə və imkanlardan istifadə olunur. Son illərdə öncədən planlaşdırılmamış, macərələrlə zəngin olan, az tədqiq olunmuş və məskunlaşmamış bölgələrə (cəngəllik, hündür dağlar, tundra, səhralar və s.) səyahətlər daha çox populyarlıq qazanmışdır [2].

Turizmin bütün növləri mənaca bir birinə yaxın olsa da, macərə turizmi öz daxilində müəyyən qruplara və hər bir qrupu isə öz fəaliyyət formasına görə müəyyən sahələrə bölmək olar: Hava turizmi - Paraplan, Hava balonu, delpaplan, motodelpaplan, paramotor, parasailinq, Su turizmi - raftinq, dayvinq, sörfinq, üzgüçülük, sualtı ovçuluq, kano, Dağ və qış turizmi - xizəkçilik, alpinizim, trekkinq, hikinq, Qolf turizmi, Ov turizmi və s. kimi qrupları və sahələri misal göstərə bilərik.

Paraplan – paraşütlə dağ yamaclarında və ya təpələrdən sürətli hərəkət edərək səmaya qalxan bir turizm növüdür. Bu turizmin inkişafı və istifadəsi üçün hava və küləyin vəziyyəti çox önəmlidir. Bu cür uçuşlar paraşütü istifadə edən şəxsin təcrübəsindən aslı olaraq saatlarla və ya kilometrərlə davam edə bilər. Paraplanın ilk sınağı 1940-cı illərdə olmuş, zamanla öz inkişaf mərhələsini keçmişdir. 1980-ci illərdə isə özünün daha təkmil formasını almışdır. Türkiyədə paraplanın tarixi 1990-cı illərə təsadüf edir. Belə ki, fetihyə Ölü dəniz bölgəsindəki Babadağın xarici pilotlar tərəfindən kəşf edilməsi ilə paraplan üçün ilk testlər edilmişdir. Müəyyən təlim və təlimatlardan sonra yamac paraşütünü hər kəs istifadə edə bilər. Bəzən paraplan ilə sərbəst paraşütü qarışdırırlar. Qurluşuna görə hər iki paraşüt növü bir-birinə bənzərsə də, funksiyasına görə fərqlənir. Belə ki, sərbəst paraşüt zamanı havadan tullanmaq lazım olduğu halda, yamac paraşütündə dağ yamacından qaçaraq havaya qalxma prosesi həyata keçirilir. Paraplan ilə ilk dəfə 502 km uzaq yol qət edərək dünya rekordu qırılmışdır. Türkiyədə isə 2014-cü ildə Kahramanmaraşdan 9 pilot havaya qalxaraq, 7 saat hərəkət etmiş, 342 km məsafə qət edərək, Mardin şəhərinə eniş etmiş və Türkiyə rekordunu qırılmışdır.

Paramotor (Motoparaplan - mühərriklə təchiz olunmuş paraplan) – onu havaya qaldıran və səmada saxlaya bilən güc qurğulu paraplandır. O paraplanın havada normal uçuşunu təmin etməli və paraplanın təyin olunmuş hədləri daxilində olmalıdır. Güc qurğusunun arxaya bağlanan hava pəri horizontal meydançadan uçuş üçün dartıcı qüvvə yaradır. Bir tərəfdən belə qurğu həm mürəkkəb, həm də ağırdır və dəyəri adi paraplandan daha qiymətlidir, lakin digər tərəfdən isə yüksələn hava axınından asılı olmadan daha çox və istəyə görə uçuş etmək olar [3].

Hava şarlarının – tarixi XVIII əsrin sonlarına təsadüf edir. Fizika qanunlarından da bildiyimiz kimi isti hava axınları yuxarı, soyuq hava axınları isə aşağıya doğru hərəkət edir. Əsas hərəkət funksiyasını bu qaydalardan götürən hava şarlarını ilk dəfə fransız qardaşları Etien və Josef Montgolfier kəşf etmiş, apardıqları təcrübələr əsasında ilk dəfə 5 iyun 1783-cü ildə havaya qaldırılmış, 10 dəqiqə içərisində 450 m yüksəkliyə qalxa bilmişlər. Əvvəllər hərbi məqsədlər üçün istifadə olunan bu hava şarları sonradan turistlərin istifadəsinə verildi.

Motodelpaplan – möhkəm dayağa birləşdirilmiş qanadla təchiz olunmuş, sürəti saatda 40-90 km olan uçuş vasitəsi olub motodelpaplanla ümumi çəkisi 220 kq-dan artıq olmayaraq 2 nəfər uçuş edə bilər. Maksimal uçuş sürəti 200 km/saata qədərdir. Motodelpaplanın maksimal çəkisi 500 kq-dır. Sadə delpaplandan fərqli olaraq motodelpaplan düzənlikdə də uçuşa başlamaq üçün daha əlverişlidir.

Dayvinq – dəniz və okeanların sirlərini öyrənmək üçün gözəl imkandır. Dayvinq ingilis dilində tərcümədə baş vurmaq, sualtı üzmək deməkdir. Əsasən 1960-cı illərdə yeniliklər axtarışında olan turistlərin batan gəmiləri və ya sualtındakı həyatı öyrənmək marağı ilə formalaşmışdır. Həmçinin bu gün turistlər daha çox sualtı şəkil çəkdirmək, sualtı təbii gözəllikləri və tarixi izləri görmək üçün daha çox müraciət edirlər. Təkcə Avstraliyada 100 minlərlə insan sualtı enişlər edir. Həmçinin 10 minlərlə insan müəyyən təlimlərə qoşulur [1]. Qeyd etmək lazımdır ki, əsasən bu cür turizmlə maraqlanan hər bir kəs ilk öncə təlimçilər tərəfindən müəyyən təlimlər aldıqdan sonra onu istifadə edə bilər. Xüsusi qaz aparatları ilə təchiz olunmuş həvəskar dalğıcılar maksimum 40 m dərinliyə qədər enə bilər. Amma daha peşəkar dalğıcılar digər qazlarla təchiz olunmuş avadanlıqlarla daha dərinliyə enə bilərlər. Adrenalin yaşada biləcək olan dayvinqlər də digər turizm növləri kimi həm də təhlükəlidir, xüsusilə də suyun altındakı mağaraların kəşf edilməsi zamanı müəyyən xoşagəlməz hallar baş verə bilər. Bunun üçün qabaqlayıcı tədbirlər görülür.

Raftinq – əsasən gursulu və meyllik dərəcəsinin bol olduğu çaylarda, xüsusilə dağ çaylarında qayıqlar vasitəsi ilə müəyyən olunmuş hədəfləri aşmaqdır. Təxmini tarixi 1950-ci illərə təsadüf edən raftinqlər keçmişdə iri sallar üzərində təşkil olunsada, zaman-zaman inkişaf edərək xüsusi qayıqlarla əvəz olunmuşdur. İkinci Dünya müharibəsində amerikan əsgərlərinin istifadə etdiyi xüsusi qayıqlar sonradan turizm məqsədi ilə istifadə olunmağa başlanılmışdır. Əsasən 2 cür raftinq növünü qeyd etmək olar. Hal-hazırda çətinlik və maneələrinə görə 6 dərəcəyə bölünür. 6-cı dərəcə ən təhlükəli olduğu üçün xüsusi peşəkarlar tərəfindən təşkil olunur.

Üzgüçülük – dünyada geniş yayılaraq ən sadə, bəzən təhlükəli olub hər kəsin istifadə edə biləcəyi həm turizm və idman, həm də sağlamlıq növü kimi qeyd edilir. Belə ki, üzgüçülük məşğul olmaq ilk növbədə insan sağlamlığı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, daha geniş bir şəkildə insanlar öz aralarında yarışlar keçirir, dünyanın hər bir yerində bu yarışlara qatılmaq və tamaşa etmək üçün gələnlər isə turizmin inkişafına təkan verir. Qədim tarixə sahib olan üzgüçülük keçmişdə yunan və roma əsgərləri üçün tətbiq olunurdu, sonradan isə ictimaiyyətin öhdəliyinə verilmişdir. İlk açıq hava hovuzunun 1828-də Liverpulda yaradılmasından bir müddət sonra ilk beynəlxalq üzmə yarışları 1837-ci ildə Londonda, ardından 1846-cı ildə Avstraliyada təşkil edilmişdir. 1875-ci ildə ingilis Metyu Vebe La-Manş boğazını üzərək keçdi. Bu inkişaf paralelində, 1882-ci ildən sonra müxtəlif Avropa ölkələrində də üzmə federasiyaları qurulmağa başlandı. 1896-cı ildə qurulan London Metropoliten Üzmə Klubu, daha sonra Həvəskar Üzmə Birliyinə çevrildi. ABŞ-da üzmənin təşkilatlı bir idmana çevrilməsi, 1888-ci ildə Həvəskar İdman Birliyinin (AAU) qurulması sayəsində reallaşdı. 1896-cı ildə müasir Olimpiya oyunlarının təkrar başlandırılması ilə, təşkil edilən ilk olimpiadalarda üzmə yarışlarına da yer verildi. Əvvəllər yalnız kişilərin qatıldığı yarışmalara, 1912-ci ildə ilk dəfə qadın üzgüçülər də iştirak etdi [4].

Sörfinq – (su xizəyi) əsasən dənizlər və ya okeanlarda iri dalğalar üzərində təşkil olunur. İlk müasir sörfinq ustası George Freeth sayılır. 1912 və 1920-ci illərdə keçirilən olimpiadalarda qızıl medal qazanan George Freeth sonradan Amerika və Avstraliyada da öz sörfinq bacarıqlarını göstərməyə başladı. 1975-ci ildə ilk böyük tur başlandı və həmin il Margo Oberg ilk qadın sörfinqçi oldu.

Kano – hər iki ucu sivri olub yumşaq və əldə daşına bilən qayıqlardır. Əsasən ağacların içərisinin ovulması nəticəsində hazırlanan qayıqlar kano adlandırılır. Kano istifadəçiləri əsasən sürətli çay axınlarında, dənizlərdə yaradılmış təbii və ya süni maneələrdən keçərək adrenalini və zövq hissini yaşayırlar. Kanolar 1, 2 və ya 7 nəfərlik olur. Əsasən 1 və ya 2 nəfərlik kanolar daha çox istifadə olunur. 1 nəfərlik kanolar 5,2 m uzunluğunda, 75 sm enində, 16 kq ağırlığında, 2 nəfərlik kanolar isə 6,5 m uzunluğunda, 75 sm enində, 20 kq ağırlığında, 30-35 sm dərinliyində olur [5].

Xizəkçilik – xizək idmanı təxminən beş min illik bir tarixə malikdir. Müasir xizək sürmələri Skandinaviyada əvvəldən inkişaf etsə də, qədim rəsmlərin təsvirinə görə, indiki Çində 100 əsrdən çox əvvəl tətbiq edilmiş ola bilər. 1747-ci ilə qədər kontinental Avropadakı qoşunlar xizəklər ilə təchiz edildi. Xizək ilk növbədə XIX əsrin ortalarına qədər nəqliyyat üçün istifadə edildi, ancaq o vaxtdan bəri istirahət və idman halına gəldi. Hərbi xizək yarışları XVIII əsrdə Norveçdə keçirildi [6].

Alpinizm – dağlara qalxmağı əhatə edən fəaliyyətlər toplusudur. Alpinizmlə əlaqəli fəaliyyətlərə ənənəvi dağadırmanma, xizək sürmə və digərlərini aid etmək olar. Digər turizm növlərindən fərqli olaraq, alpinizmdə geniş tətbiq olunan rəsmi qaydalar yoxdur, alpinistlər dağlara dırmaşarkən çoxlu sayda müxtəlif texnikalara və fəlsəfələrə riayət edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, alpinizmlə məşğul olmaq istəyən şəxslərə ilk öncə peşəkar təlimçilər tərəfindən müəyyən təlimlər keçirilir. Çox sayda yerli Alp klubları alpinistlərə resurs və sosial fəaliyyətlərə ev sahibliyi etməklə dəstək verirlər. Alp Klubları Federasiyası, Beynəlxalq Dırmanma və Alpinizm Federasiyası (UIAA) Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi tərəfindən tanınmış alpinizm və dırmanma üzrə beynəlxalq təşkilatdır.

Trekkinq – piyada yürüşləri olub dağlarda piyadaların müəyyən kamplar qurması ilə fəaliyyətlərinə davam etmələridir. Əsasən həm adrenalın yaşamaq, həm də təbii gözəlliklərlə daha yaxından tanış olmaq istəyən turistlərin daha çox müraciət etdiyi sahələrdən biridir. Önemli olan turist qrupunun üzərində həmin marşrut üzrə məlumatı olan yaxşı bələdçinin olmasıdır. Dağların fəth edilməsi bir neçə gün çəkə bilər.

Hikinq – piyada yürüşlərinin digər biri növüdür. Trekkinqdən fərqli olaraq fəaliyyət günlük olur. Belə ki, turist qrupu sabah dağda gəzintiyə başlayıb axşama gəzintini bitirirlər.

Yuxarıda sadaladığımız macəra turizmi növləri xüsusilə adrenalın yaşada biləcək, risk sevmə və bəzən də həyat üçün təhlükəli olan növlər sayılır. Bu cür turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi ilkin başda müəyyən maddi xərclər tələb edir. Çünki, bu cür turizm növlərində istifadə olunan ləvazimatlar baha olur, amma muasir dövrün məhsulları olduğu üçün bu cür növlərə tələbat həddindən çox olur, bununla da tək öz maliyyə xərclərini deyil, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına da öz böyük təsirini göstərir.

Qolf turizmi – macəra turizminin bir növü olmaqla, əsasən elit turist qrupu üçün nəzərdə tutulmuşdur. Digər turizm növlərindən fərqli olaraq qolf turizmdə adrenalın yaşamaq üçün yox, təbiət qoynunda tək və ya qrup şəklində fəaliyyət nəzərdə tutulur. Əsasən qolf meydançalarında çox zaman 18 müxtəlif maneələr quraşdırılır, iki, üç və ya dörd nəfərlik qruplarla təşkil olunur. Qolf turizmi ilə məşğul olan şəxslər əsasən elit insanlar olduğu üçün, onlar qolf turizmi ilə bağlı getdikləri bölgədə tək qolfla deyil, həmin bölgənin bütün adət-ənənəsi ilə maraqlanırlar.

Ov turizmi – keçmişdə insanların qidalanma ehtiyacını qarşılamaq üçün istifadə olunan ovçuluq fəaliyyəti sonradan zövq axtarışında olan insanlar tərəfindən bir turizm növünə çevrilmişdir. Ov turizmi – ov həvəskarlarının yaşadıkları yerdən fərqli bir şəhərə və ya ölkələrə ov etmək, dinlənmək məqsədi ilə həyata keçirdikləri səyahətlərdən təşkil olunan və getdikləri ölkə və şəhərlərin iqtisadiyyatına təsir edən bir turizm növüdür.

Macəra turizminin qeyd etdiyimiz bu növləri digər növlərə nisbətən daha gənc sayılır, hətta bəzi ölkələrdə zəif inkişaf etsə də, bəzilərinə yox dərəcəsindədir. Buna baxmayaraq günbəgün maraq artdığından, belə turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi üçün yeni destinasiya mərkəzləri kəşf edilir, müəyyən proqramlar hazırlanır. Bir çox dövlətlər kimi bizim ölkəmizdə də bu cür turizm növləri o qədər də güclü inkişaf etməmiş və ya yeni-yeni kəşf edilməyə başlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə aktiv turizm növlərinin hər birinin inkişafı üçün əlverişli imkanlar vardır. Hal-hazırda dağ və qış turizmi əsasən Tufandağ və Şahdağ komplekslərində inkişaf etmişdir. Azərbaycanda Avropanın ən yaxşı yüksək dağ mənzərələri vardır. Trekkinq həvəskarları Qafqaz dağlarının meşə vadiləri, mənzərəli dərələri, mağaraları, əzəmətli zirvələri və buzlu göllərinə biganə qala bilməzlər. İstirahət günləri və daha çox müddət üçün idman və turizm təşkilatlarının təklif etdikləri kəşfiyyat yürüşləri və ekskursiyalar turistlərin marağına səbəb ola bilər [7].

2011-ci ildə Azərbaycan Dağçılıq və Ekstremal İdman Növləri Federasiyaları Assosiasiyası (ADEİNFA) təsis olunmuşdur. Hazırda tərkibində 3 federasiya birləşmişdir. ADEİNFA Beynəlxalq Dırmanma və Dağçılıq Federasiyası (UIAA) ilə birgə Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq əhəmiyyətli düşərgə və kurslar, iclaslar və konfransların əsas təşkilatçısıdır. AAF – Azərbaycan Alpinizm Federasiyası 1963-cü ildə yaranmış, 1997-ci ildə rəsmi qeydiyyatla alınmışdır. FAIREX – Azərbaycan Hava və Ekstremal İdman Növləri Federasiyası 9 avqust 2005-ci ildə təsis olunmuşdur. FAIREX-in nəzdində Bakı və bölgələri təmsil edən, havaçılıq, dağçılıq və dırmanma idman növləri sahəsində fəaliyyət göstərən 61 klub birləşmişdir. Federasiya nəzdində “Dağçılıq Məktəbi” fəaliyyət göstərir ki, burada yeni başlayanlar üçün əsas dağçılıq məlumatları verilir və 9 aylıq tədris müddətini tamamlayıb, imtahandan uğurla keçən şəxslərə sertifikatlar verilir. Azərbaycanın ən böyük dırmanma zalı olan CLIMBAKU Dırmanma Mərkəzi FAIREX-ə məxsusdur və federasiya üzvlərinə ödənişsiz xidmət göstərir [8].

Dövlət əhəmiyyətli tədbirlər təşkil olunub, təşkilatlar yaradılsa da, hal-hazırda bu turizm növlərinin inkişafı üçün yetərli deyildir. Bu cür turizm növlərinin inkişafı üçün, coğrafi mövqeyi əlverişli olan ölkəmizdə təkə dövlət deyil, həmçinin əhali də dövlətlə bərabər müştərək

fəaliyyət göstərməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə aktiv turizm növlərinin hər birinin inkişafı üçün əlverişli imkanlar vardır. Aparılan araşdırmaların nəticələrinə əsasən aşağıdakı təklifləri irəli sürə bilərik:

- yeni bir turizm növləri olduğu üçün onların yerləşmə və inkişafına təsir edən amilləri müəyyən edə bilərik;
- hal-hazırda fəaliyyət göstərən turizm növlərinin daha da yaxşı inkişaf etməsini təşkil edə bilərik;
- dağ və qış turizmini təkcə şimal bölgələrində deyil, şimal-qərb və cənub dağ rayonlarında da inkişaf etdirə bilərik;
- hava turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi üçün yeni proqramlar təşkil etmək olar;
- dağ çaylarımızda raftinq, bəzi çaylar üzərində isə kano inkişaf etdirilə bilər;
- bu cür turizm növlərinin fəaliyyətində istifadə olunan avadanlıqların daha ucuz olması üçün ölkəmizdə müəssisələr formalaşdırıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Aslı Albayrak. Alternativ Turizm. Ankara, 2013
2. <http://genderi.org/memmedov-qerib-xelilov-mahmud.html?page=201>
3. <http://www.fairex.az>
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%9Czg%C3%BC%C3%A7%C3%BCI%C3%BCk>
5. <https://nedir-nedemek.com/kano-nedir-ne-demek/>
6. <https://en.wikipedia.org/wiki/Skiing#History>
7. [https://azertag.az/xeber/Azərbaycanda_aktiv_turizm___daglar_magaralar_yurusler-1176088,](https://azertag.az/xeber/Azərbaycanda_aktiv_turizm___daglar_magaralar_yurusler-1176088)
8. <https://www.mys.gov.az/idman/idman-federasiyalari/16/azrbaycan-dagciliq-v-ekstremal-idman-novlri-federasiyalari-assosiasiyasi>

Azərbaycanla Gürcüstan arasında ticarət münasibətləri

***Mehtiyeva Nuran Elmar qızı**
BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr
Elmi rəhbər: dos Rövşən Kərimov
E-mail: mehdiyevanuran@gmail.com*

Son dövrdə baş verən qloballaşma proseslərinin güclənməsi ölkələr arasında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin əhatə dairəsinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Ölkənin beynəlxalq iqtisadi məkanda ölkələr arasındakı mövqeyi həmin ölkələrlə apardığı xarici ticarətin inkişaf səviyyə-sindən, ölkənin malik olduğu təbii sərvətlərdən, yerləşdiyi coğrafi məkandan, daxili siyasi sabitlikdən, ümumilikdə dövlətin yeritdiyi xarici siyasətdən çox asılıdır. 1991-ci ildə müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası qonşuluqdakı dövlətlərlə və dünyanın inkişaf etmiş, qabaqcıl ölkələri ilə bir çox sahələrdə istər təşkilat daxilində, istərsə də ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrini inkişaf etdirir. Hazırda hökumətimiz dünyanın inkişaf etmiş dövlətinə çevrilmək məqsədi ilə qarşısına bir sıra vəzifələr qoymuşdur. Bunlara misal olaraq dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaq, dünya bazarına çıxmaq və onun perspektivdə fəal subyektinə və iştirakçısına çevrilmək, müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin imkanlarından daha geniş və səmərəli istifadə etməyi göstərmək olar.

Azərbaycan qonşu dövlətlərlə və digər dünya dövlətləri ilə neft və qeyri-neft sektoru sahəsində idxal və ixrac əməliyyatlarını həyata keçirir. Xarici iqtisadi əlaqələrində nəzərə çarpan məqamlardan biri ticarət sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsidir. Azərbaycanın xarici ticarət tərəfdaşları sırasında İtaliya, Rusiya, Türkiyə, Almaniya, Fransa, Tayvan, ABŞ, Sinqapur, Hindistan, Çin, Gürcüstan kimi ölkələr var. Respublikamız eləcə də Birləşmiş Krallıq, Çexiya, İsrail, Ukrayna, Tailand, Norveç, İspaniya, İsveçrə, Türkmənistan və digər ölkələrlə də müxtəlif məhsulların alqı-satqısını həyata keçirir. İxracın coğrafi quruluşuna diqqət yetirsək görərik ki, Azərbaycanın ticarət dövriyyəsində Avropa ölkələri 52,9%, Asiya- 38,5%, Ameri-

ka -6,7 %, Afrika-1,8%, okeaniyanın payı isə 0,2 % təşkil edir. Respublikada idxala nəzər saldıqda isə Avropa 49,7 % , Asiya 39,3 %, Amerika 10,4 %, Afrika 0,4, Okeaniya isə 0,2 % paya malikdir. Azərbaycan xarici ticarət dövriyyəsi 2019-cu ilin statistik göstəricisinə əsasən 309236 \$, ixrac 194586, idxal 114650 \$ olmuşdur. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi ixracın strukturunda öz əksini daha bariz şəkildə özünü göstərir. Hal-hazırda Azərbaycan bir çox ölkələrə həm neft məhsullardə həm də meyvə-tərəvəz, bitki yağları, şəkər, plastik kütlə, qara metal, alüminium, pambıq ipliyi, kimya sənayesi məhsullarını ixrac edir [1. s-45].

Azərbaycan regionda güc amilinə çevrilməsi üçün qonşuluqda yerləşən ölkələr ilə dostluq və xarici ticarətdə partnyorluq əlaqələrini gücləndirir. Bu dövlətlərə misal olaraq Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan kimi dövlətlərlə xarici ticarət sahəsində əlaqələrini genişləndirməkdədir.

Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikası arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il noyabrın 18-də yaradılıb. 1995-ci ilin fevral ayında Bakıda Gürcüstan səfirliyinin, 1996-cı ilin mart ayında isə Tbilisidə Azərbaycan səfirliyinin açılışı ikitərəfli əlaqələrin inkişafına əlavə stimül verib.

Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında müstəqillikdən sonra yaranan münasibətləri iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ - 1991-ci ildən 1993-cü ilə qədər olan müddəti əhatə edir. Z.Qamsaxurdiya dövründə yaranan gürcü millətçiliyi yerli azərbaycanlılara qarşı çevrildi. Erməni və gürcü millətçiliyi Qafqazda Azərbaycanın milli mənafeyinə təhlükə törədirdi. 1993-cü ildə H.Əliyevin və E.Şevardnadzenin hakimiyyətə gəlməsi Cənubi Qafqazda ziddiyyətlərin aradan qalxmasına kömək etdi. Xarici və daxili siyasətdə milli mənafehləri təmin edən strategiya həyata keçirildi. 1995-ci ildə Azərbaycan ilə Gürcüstan dövlətləri arasında müqavilə bağlandı. Müqavilə siyasi, iqtisadi, hərbi, kommunikasiya sahələrini əhatə edir.

Gürcüstan regionda Azərbaycanın ən yaxın müttəfiqlərindən biridir. SSRİ dağılından sonra hər iki ölkədə baş verən proseslər, daxili və xarici vəziyyətin oxşarlığı, geosiyasi maraqların üst-üstə düşməsi və digər amillər iki ölkə arasında partnyorluq münasibətlərinin yaranmasına gətirib çıxardı. Ötən dövrdə hər iki ölkənin həyatında tarixi əhəmiyyətə malik olan Bakı Tbilisi-Ceyhan neft ixrac kəmərinin tikintisi sahəsində intensiv işlər aparılıb. Nəhayət, 2005-ci il mayın 24-25-də Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin Azərbaycan, oktyabrın 12-də isə Gürcüstan hissəsinin istifadəyə verilməsi mərasimi keçirilib.

Azərbaycan - Gürcüstan arasında xarici ticarət dövriyyəsi illər üzrə aşağıdakı kimi dəyişmişdir. 2015-ci ildə - 6234379 \$; 2016-cı ildə - 5641894 \$; 2017-ci ildə -468 108,3 \$; 2018-ci ildə - 561 905,5 \$; 2019-cu ildə isə 579 440,7 \$ olmuşdur.

Xarici ticarət dövriyyəsinə Gürcüstan Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi ölkələr arasında yeri illər üzrə dəyişmişdir. Xüsusi çəkisi müvafiq illər üzrə aşağıdakı kimi dəyişmişdir: 2015-ci ildə 2%; 2016-cı il 2,6%; 2017-ci il 2,1%; 2018-ci il 2,3%; 2019-cü ildə isə 1,9% olmuşdur. Ölkələr arasında yeri isə aşağıdakı kimidir: 2015-ci ildə 15; 2016-cı il 10; 2017-ci il 13; 2018-ci il 12; 2019-cü ildə 16-cı yerdə dayanmışdır [1. s-70].

Azərbaycanın Gürcüstandan idxal etdiyi məhsullara - Diri iribuynuzlu heyvanlar, İribuynuzlu heyvan əti, quş yumurtaları, kartof, mineral və qazlı sular, təbii qum, dərman vasitələri, mineral gübrələr, sement, sürtkü yağları, elektrik enerjisi, sabun, rezin şinlər, ayaqqabı, metal konstruksiyalar, qara metallardan mətbəx peçləri və cihazları, məişət kondisionerləri, məişət soyuducuları, paltaryuyan maşınları daxildir.

Azərbaycanın Gürcüstana ixrac etdiyi məhsullara – kartof, tərəvəz, meyvə, çay, bitki yağları, Marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, makaron məmulatları, meyvə və tərəvəz konservləri, meyvə və tərəvəz şirələri, tütün, gips, reaktiv mühərriklər üçün kerosin yanacağı, ağır destilyatlar və ya digər məqsədlər üçün qazoyllar, sürtkü yağları, təbii qaz, elektrik enerjisi, kağız və kartondan sanitariya-gigiyenik məmulatlar, sintetik kompleks saplardan parçalar, izolyasiya edilmiş məftil və kabellər aiddir.

Azərbaycan və Gürcüstan arasında Beynəlxalq müqayisələrə gəldikdə isə, Azərbaycanın ixracı 2018-ci ildə 15,3 mlrd \$, Gürcüstanın ixracı 2,7 mlrd \$, Azərbaycanın idxalı 8,8 mlrd \$, Gürcüstanın idxalı 7,9 mlrd \$, Azərbaycanın saldosu 6,5 mlrd \$, Gürcüstanın saldosu isə -5,2 mlrd \$ olmuşdur [1. s-180].

Davamlı iqtisadi inkişaf, maliyyə imkanlarının artması, özəl sektorun inkişafı Azərbaycanı eyni zamanda investisiya ixracatçısına çevirmişdir. Bu ölkələr sırasına Türkiyə, Rusiya, Monteneqro, Serbiya, İsveçrə ilə yanaşı Gürcüstanıda misal göstərmək olar, bu ölkələrə müxtəlif sahələrin inkişafı üçün investisiya yatırılmışdır.

2018-ci ilin hesabatına əsasən Gürcüstanın Azərbaycana ixracı illik müqayisədə 98,2% artaraq 385 mln. 993,3 min dollar təşkil edib. Gürcüstanın ixracının 14%-i Azərbaycanın payına düşüb. Bu göstərici ilə Azərbaycan Gürcüstan məhsullarının ən çox ixrac olunduğu ölkə olub [6].

Azərbaycan isə Gürcüstana 449 mln. 789,4 min dollar dəyərində məhsul ixrac edib ki, bu da illik müqayisədə 8,6% çoxdur. Azərbaycan Gürcüstanın ümumi idxalında 6% paya sahib olmaqla, qonşu ölkənin dördüncü əsas idxal tərəfdaşı olub [7].

2018-ci ilin ilk 10 ayı ərzində Gürcüstanın ümumi xarici ticarət dövriyyəsi 10 mlrd. 305,9 mln. dollar təşkil edib ki, bu da illik müqayisədə 20,5% çoxdur. Qonşu ölkənin ixracı 24,5% artaraq 2 mlrd. 751 mln. dollar, idxalı isə 19,2% artaraq 7 mlrd. 555 mln. dollar təşkil edib. 2018-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən yanvar-aprel aylarında Gürcüstanın ən çox benzin və dizel yanacağı, eləcə də digər neft məhsulları aldığı üçüncü ölkə Azərbaycan olmuşdur [7].

2019-cu ildə Gürcüstanın Azərbaycandan karbohidrogen qazlarının idxalının həcmi əvvəlki illə müqayisədə 3,6% və ya 59 914,7 ton artaraq 1 723 048 tona çatıb. Hesabat dövründə idxal edilən məhsula görə Gürcüstan tərəfinin etdiyi ödəniş 286 210,5 min ABŞ dolları təşkil edib ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 12 278,3 min dollar və ya 4,5% çoxdur. Belə ki, 2018-ci ildə bu məbləğ 273 932,2 min dollar təşkil edib [8].

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycanın xarici ticarəti" / Statistik məcmuə / Bakı, 2019, səh – 216.
2. Camal Arıxov, "Azərbaycan-Gürcüstan:dostluq münasibətlərinin inkişaf dinamikası", Bakı, 2008, səh – 123.
3. Ceyhun Ramazanov, "Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində sertifikatlaşdırmanın rolu", Bakı, 2015, səh – 99.
4. Vaqif Bayramov, "Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri genişlənilir", Xalq qəzeti, Bakı.
5. <https://finans.az/xeber/azerbaycan-gurcistanin-en-cox-mehsul-ixrac-etdiyi-olke-statusunu-qoruyub.html>
6. https://azertag.az/xeber/Azerbaijan_oten_il_Gurcustana_586_milyon_dollarliq_mehsul_ixrac_edib-1236162
7. https://azertag.az/xeber/Azerbaijan_Gurcustana_neft_mehsullari_ixrac_eden_olkeler_sirasinda_uchuncudur-1284067
8. <https://fins.az/az/senaye/223084/azerbaycan-gurcustana-daha-cox-qaz-ixrac-edib/>

Ukraynada turizm sənayesinin inkişafı problemləri və həlli yolları

Məmmədbəyov Eldar Ehtibar oğlu

ATMU, Turizm və qonaqpərvərlik fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: Prof. İsmayilov Ç.N.

E-mail: eldar.mammadbayov@gmail.com

Turizm sənayesi global iqtisadiyyatın ən vacib tərkib hissəsindən biridir. Bu baxımdan Ukrayna turizm sənayesində istisnalardan deyil və ildən ilə inkişaf edir. Lakin hər bir ölkədə olduğu kimi Ukraynanın turizm sənayesinin inkişafına bilavasitə təsir göstərən müəyyən problemlər vardır. Məqalədə turizmin cari vəziyyəti, problemlər, onların həlli yollarına dair təkliflər və perspektivlərdən bəhs edilir.

Açar sözlər: *turizm, bazar, xidmət, iqtisadiyyat, sənaye*

Bu günlərdə Ukraynada iqtisadi vəziyyətin kritik olması bu mövzunun əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir. Məsələyə diqqət yetirilərsə ölkənin iqtisadiyyatı gücləndirilə və təkmilləşdirilə bilər. Lakin buna baxmayaraq, Ukraynanın cari siyasi vəziyyəti turizmin inkişafı məsələsini

geri plana atır. Məqalənin məqsədi Ukraynadakı turizm sferasına təsir edən faktorlar və cari problemlərin aydınlaşdırılmasıdır. Məqalədə Ukrayna Dövlət Statistika Xidmətinin Hökumət Portalı, Verxovina Radasının saytı və digər elektron mənbələrdən istifadə edilmişdir. Tədqiqat və mövzuya dair ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, bu məsələ ilə bağlı fəaliyyət göstərmiş tədqiqatçılar Ukraynada turizmin inkişafı və perspektivlərinə yönələn həllər verməmişdir. V.B. Artyomenko “Ukraynanın Turizmdə iştirakının mümkünlüyünün qiymətləndirilməsi”-ndə Ukraynada turizm bazarının inkişafında kifayət qədər perspektivlər olduğunu təsvir edir (Turizmin inkişaf mərhələsini artıq keçmiş qonşu CİS ölkələrinin təcrübələri əsas götürülmüşdür). Lakin o da unudulmamalıdır ki, ölkələrin turizm potensiallarını bir-biri ilə müqayisə etmək qeyri mümkündür çünki hər ölkədə müxtəlif düşüncə tərzii, təbii və antropogen resursları və fərqli turizm sənayesi formalaşması yolları vardır. Ukraynanın turizm yönümündən ən böyük müsbət cəhətlərindən biri zəngin təbiətidir. Ukraynada hər bir şəhər özünəməxsusluğu ilə seçilir və özündə fərqli mədəni irs və cəlbedici məkanları birləşdirir. Artemenko qeyd edir ki, turizmin inkişafına aşağıdakılar yardımçı ola bilər:

- Viza və gömrük məsələlərinin sadələşməsi;
- Turizm infrastrukturunun təkmilləşməsi;
- Turizmin inkişafı üçün dövlət proqramlarının inkişafı [2].

Mübahisəsiz faktdır ki, Ukrayna hökuməti turizmə ciddi diqqət ayırmır. Lakin bu sahə iqtisadiyyatın ən önəmli hissələrindən biri olduğu güclü potensialı vardır və onu inkişaf etdirilib, dəstəkləmək lazımdır. Bu məsələdə beynəlxalq bazar nəzərdən kənar saxlanılmamalıdır. Şərtsiz olaraq, Ukraynada turizm bazarının öz avantajları vardır lakin bu kifayət qədər deyil. Ukrayna beynəlxalq turizmdə öz yerini tapmağı öyrənməlidir. Kaplan I.G turizm inkişafının iki komponentini fərqləndirir: təbii estetika və milli tarix. O burada qeyd edilən faktorlara daha çox diqqət ayırır və qeyri müəyyənlərə məna verməyə çalışır. Həmin təsir faktorları Kravtşiv V.A. tərəflərindən də təhlil edilmişdir. O regionların xüsusiyyətlərinə, ərazinin imkanlarına, destinasiyanın müsbət cəhəti kimi yanaşmağı təklif edir. Ukraynada turizmin inkişafının problemləri ilə əlaqədar M. Boruschak, V.V.Khudo, T.İ. Tkachenko, L.M. Shulgina və başqaları öz tədqiqatlarında münasibət bildirmişdirlər. Buna baxmayaraq Ukraynada turizm sənayesi hələ də digər ölkələrlə müqayisədə diqqətdən kənar qalıb. Bir çox ölkələr üçün turizm sənayesi gəlirli və tez dəyişən sahədir. Turizm bazarında Fransa və İspaniya ən gəlir əldə edən ölkələrdir. Məsələn: Turizmdən əldə edilən gəlir İspaniyanın ÜDM-nin 10,2% ümumi 11,5%, Fransa isə 7,1% artım nəzərə çarpmışdır. Turizmi inkişaf etmiş ölkələrin ilk 10-luğunda ABŞ, İspaniya, İtaliya, Fransa, Çin, Almaniya, Birləşmiş Krallıq, Avstraliya, Türkiyə və Avstriya daxildir. Turizm bir çox ölkələr üçün büdcənin formalaşdırılması üçün mənbə rolunu oynayır. O dəm dövlət orqanları həm də özəl sektoru özündə ehtiva edir. Sənaye ticarət, tikinti, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, daxili xidmətlər, kiçik və orta sahibkarlıq – demək olar ki, iqtisadiyyatın bütün sektorları turizmlə əlaqəlidir və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında katalizator rolunu oynayır. Turizm dinamik bir sahədir və onun səmərəli funksiyalarının cari vəziyyəti sabit nəzarət tələb edir [1].

Ukraynanın Maliyyə və Sərhəd nəzarəti üzrə Dövlət Xidməti turizm axınlarının Vinnytsia, Volyn, Dnipropetrovsk, Zhytomyr, İvano-Frankivsk, Kiyev, Nikolayev, Odessa, Poltava, Rivne, Sumy və Chernivtsi regionlarında artdığını təsdiqləyir. Avropa regionunda olduğu kimi turist axınlarında da özünü göstərir. Bu rəqəmlər özünü göstərir. Ümumdünya Turizm Təşkilatı (ÜTT) Ukrayna çatacağını təxmin edir. Ukraynanın Dövlət Statistika Komitəsi öz hesabatında mehmanxana biznesini uğurla və dinamik şəkildə inkişaf etdiyini bildirir. Lakin inkişaf qarşısında duran əsas məsələ dövlət nümayəndə və orqanları tərəfindən sənayeyə dəstəyin az olmasıdır. Ukrayna turizm bazarı hələ başlanğıcdadır və cari durumu kəskinləşdirən məsələlərə infrastrukturun aşağı səviyyəsi, dövlət tərəfindən zəif investisiya və maliyyə yatırımı, iqtisadi və siyasi qeyri sabitlik daxildir. Ukraynanın səyahət və turizm resursları tam şəkildə istifadə edilmir hansı ki, bu da inkişafın ləngiməsində payı olan maneələrdən biridir. İnkişafın zəif getməsinə göstərən digər məqamlar məsələn köhnə nəqliyyat sistem (təyyarələr, avtobus-

lar, qatarlar), uzun çəkən sərhəd və gömrük rəsmiyyətçiliyi, baxımsız hava limanları və vağzallar və s. daxildir. Bu problemlərin həlli dövlətin dəstəyi olmadan mümkün deyil. Buna baxmayaraq, Ukraynanın Verxovina Radası turizmin inkişafına cavabdeh qurum olan Turizm üzrə dövlət Komitəsini müvafiq işlərə yetərincə diqqət göstərmədiyinə görə ləğv etdi. Turizm Ukraynada davam edən iqtisadi böhrana zərbə vuracaq gücə malikdir. Ukraynanın sahib olduğu təbii, tarixi və mədəni sərvətlər onun turizmdə geniş potensialının olduğundan xəbər versə də digər ölkələrin əldə etdikləri uğurlar hələ də çatmaq mümkün deyil. Məsələn turizm üzərindən əldə edilən gəlir və ciddi uğur sayəsində iqtisadi böhrana qalib gələn ölkələrdən biri Türkiyədir. Türkiyə öz hamam və spaları ilə məşhurdur. Buna baxmayaraq turizm dövlət dəstəyi lazımdır. ÜTT-nin şüarı Turizmin inkişaf etdiyi yerdə yoxsulluq yox olur. Bu şüar elə məhz Ukrayna üçün də adi edilə bilər. Ukraynada vətəndaşlar çox vaxt ölkə xaricində və ya daxilinə səfərləri və istirahətlərdən iqtisadi maneələr və səyahət üçün kifayət qədər əlavə büdcələrinin olmaması səbəbindən imtina edirlər. Bununla bərabər olaraq Ukrayna Hökuməti az bir zaman öncə sosial turizm mövzusunda dəstək göstərmişdilər. Bu layihənin dəstəklənməsində əsas məqsəd aztəminatlı ailələrə, vətəndaşlara, sosial həssas qruplara maliyyə yardımı və təşviqi edilməklə səyahət, istirahət mədəni-sosial sferanın təkmilləşdirilməsi əsasında vaxtın düzgün dəyərləndirilməsinə yönəltməkdir. O da qeyd edilməlidir ki, 2002-ci ildən turizmdə sosial islahatlar sahəsində bir çox işlər görülmüşdür. Məsələn Övladını yalnız böyüdən analara Lvov bölgəsində yerləşən Truskavets kurortuna səyahət paketini (24 gün üçün 600 Ukrayna qrivini) güzəştli şərtlərlə təklif edilir. Lakin bu gün iqtisadi vəziyyətin gərginləşməsi həmin təklif günün reallıqları çərçivəsində çox yüksək məbləğə qədər artırılmışdır. Nəticədə gündəlik məişət qayğılarını və ailə büdcəsini düşünməsi gərəkən sadə vətəndaş səyahət və turizm təkliflərindən yararlanma bilmir. Təəssüf ki, Ukraynada turizm və istirahət üçün ölkə daxili və xarici iri kurort mərkəzlərinə hələlik maddi cəhətdən varlı olan vətəndaşların üstünlüyü sezilir. Təbii ki, Ukraynada rekreasiya, sağlamlaşdırma üçün digər uyğun qiymətlik təkliflər də vardır. Məsələn Poltova regionunda yeni Sanjary adlı kurort qəsəbəsi yerləşir. Burada istirahət paketinin qiyməti 2000 qrivin təşkil edir. Bu məbləğ orta statistik ukraynalı üçün məqbul hesab edilir. O da qeyd edilməlidir ki, sosial turizmin Ukraynada təşkili və təkmilləşdirilməsi SSRİ zamanlarına təsadüf edir. O dövrlərdə sosial məqsədli turizm paketlərinin/göndərişlərinin 70% dövlət təşkilatları tərəfindən ödənilirdi. Lakin indi bunun faiz nisbəti kskin şəkildə enmişdir. Bunun özü belə turizm sənayesindəki ciddi problemlərdən xəbər verir. Problemlərin həlli üçün öncə ciddi sahəvi araşdırma gərəkəkdədir. İqtisadi göstəricilər həm də ölkənin gücünü göstərir. Təəssüflər olsun ki Ukraynanın iqtisadi göstəriciləri bu gün qənaətbəxş deyil. Yüksək işsizlik faizi, tez-tez qacınılmaz inflyasiya, mübadilə dərəcələri, iqtisadi gərginlik və s. Bütün bunların hamısı qiymətlərin səviyyəsi, kommunal və digər məişət qayğılarının ödənilməsi səviyyəsi və s [3].

Turizm inkişaf etdirilməsi üçün iqtisadi stabilliyin olması önəmlidir. Bunun üçün isə beynəlxalq əlaqələrin yüksək səviyyəsi, ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyəti (aktivliyi), ölkənin ödəmə qabiliyyəti əsas faktorlardan biridir.

Hal-hazırda Ukraynada orta statistik vətəndaş gəlirinin 70%-ni gündəlik tələbatların ödənilməsinə sərf edir. Bunun özü belə turizmin inkişafına böyük maneə törədir. Ukrayna illərdir ki, maddi sıxıntılar içərisindədir. Düzdür, ölkədə iqtisadi və sosial ciddi istahatlar durmadan davam edir. Ölkə rəhbərliyi yaşayış səviyyəsini Avropa standartlarının nəticəsi olaraq hökumət maaşları təkmilləşdirir. Gələn turistlərin səviyyəsi durmadan artır. Bununla da Ukraynada turizm sahəsinin inkişafı üçün zəmin yaranır.

Ədəbiyyat

1. Weaver D, Lawton L Tourism Management 2012 4th Edition 432
2. Kotler F, Bowen J, Makenz J 2008 Marketing. Hospitality and Tourism: Tutorial for Universities / translation from English. Ed. R.B. Nozdreva. Moscow 787
3. Kifyak V F 2003 The organization of tourism in Ukraine. Tutorial Chernivtsi 300

Alternativ və bərpa olunan enerji növləri onlardan istifadə

Məmmədova Ləman Cavanşir qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi
qrup 1098, III kurs, bakalavr
E-mail: leman6194@gmail.com

Dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələri xammal bazası rayonu, inkişaf etmiş ölkələri isə xammal istehlakı rayonu kimi tanınırlar.

Kömür, qaz, uran filizinin istehsalında inkişaf etmiş ölkələr, neft istehsalında isə inkişaf etməkdə olan ölkələr seçilir.

Neft, qaz, kömür, elektroenergetika coğrafi yerləşmələrinin, ehtiyatlarının, kəmiyyət-keyfiyyət göstəricilərinin müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunurlar. Onların yerləşməsinə, mənimsənilməsinə, ehtiyatlarının müxtəlifliyinə təbii şərait, sosial-iqtisadi faktorlar çox təsir edir.

Müəyyən edilmişdir ki, dünyada neftli-qazlı sahə - 77 mln. kv. km-dən az deyildir. Neftin ehtiyatı isə - 550 mlrd. tondur. Bunun 66%-i Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin payına düşür. Təkcə Səudiyyə Ərəbistanında dünya ehtiyatının - 26%-nin mövcudluğu bəllidir. Ümumiyyətlə, neft ehtiyatının çoxu inkişaf etməkdə olan ölkələr ərazisindədir. Neft ixrac edən OPEK ölkələri - 12-ölkə dünyada istehsal olunan neftin 40%-ə qədərini, inkişaf etmiş ölkələr - (İEO) isə 45%-ni verməkdədir. Ən çox neft ixrac edən ölkələr - Səudiyyə Ərəbistanı, İran, İraq, BƏƏ, Küveyt və digər ölkələrdir. İllik neft istehsalının - 1,5 mlrd. tona qədəri dünya bazarına çıxarılır.

Neft və neft məhsullarının su nəqliyyəti ilə, kəmərlərlə daşınmasına üstünlük verilir. Dünyada 700 min km-dən artıq uzunluğu olan neft kəmərləri çəkilmişdir. Bunlar nəinki quruda, habelə su hövzələrində - Xəzərdə, Şimal, Aralıq dənizlərində həyata keçirilmişdir.

Elektroenergetikanın inkişafında müxtəlif növ elektrik stansiyaları fəaliyyət göstərir. Bunlara əsas və alternativ elektrik stansiyalarını misal göstərə bilərik. İES, AES, SES əsas mənbələr, KES, GES, QES, Geotermal İES-lər isə alternativ mənbələrdir.

Elektrik enerjisi hasilatı strukturunda əksər ölkələrdə İES-lər üstünlük təşkil edir. Onlar kömürlə, qazla, mazutla, odunla, torfla, şistlə işləyərək enerji hasil edirlər. Göstərmək lazımdır ki, yanacaqın hansı növü çoxdursa həmin ölkə İES-lərin işləməsinə ona əsaslandırırlar.

Hər növ elektrik stansiyasının özünəməxsusluğu vardır. İESlərin üstün cəhətləri çox olduğundan ona geniş yer verilir. O, tez tikilir, ucuz başa gəlir, müxtəlif növ yanacağa əsaslanır, sabit elektrik enerjisi hasil edir, tikilməsi üçün çox sahə tələb etmir və sairə. Deyilənlər əsasında dünyada illik elektrik enerjisi hasilatında İES-lərin 63% məhsul istehsalı vardır. Onlar, başlıca olaraq xammal və istehlak rayonlarında yaradılırlar. İES-lər qarşılıqlarına qoyduqları məqsədlərinə görə biri-birindən fərqlənirlər. Onlar Kondensasion Elektrik stansiyaları (KES) və İstilik Elektrik mərkəzləri (İEM)-lərə ayrılırlar.

Kondensasion elektrik stansiyaları elektrik enerjisi hasil edirlərsə, istilik elektrik mərkəzləri istilik enerjisi hasil etməklə bərabər sənaye müəssisələrini, ictimai və yaşayış binalarını, isti stillikləri isti su və buxarla da təmin edirlər. Ən böyük gücə malik olan İstilik Elektrik Stansiyaları (İES) 100%o kömürlə işləməklə - Polşada, CAR-da, Rusiya Federasiyasında, ABŞ-da, Çində, Avstraliyada, Almaniyada; 100%o mazutla işləməklə - Səudiyyə.

Ərəbistanında, Küveytdə, BƏƏ-də, Meksikada, Əlcəzairdə; 100% qazla işləməklə - Rumiyanı, Niderlandda; 100% neftlə-qazla işləməklə - Azərbaycanada; mazutla, torfla işləyənlər - RF-də (İvanovo, Satura, Yaroslavl), Belorusiyada (Smoleviç), şistlə işləyənlər - Baltikyanı ölkələrdə (Koxtla-Yarve, Pribaltika), qazla işləyənlər Rusiya Federasiyasında (Kostroma), odunla işləyənlər Rusiya Federasiyasının Avropa hissəsində, Latın Amerikasında tikilmişdir. İES-lər təbii şəraitdən asılı olaraq 2 tipdə olurlar. Şərt iqlim şəraitinə malik olan regionlarda örtülü şəraitdə, isti-cənub rayonlarında isə açıq hava şəraitində fəaliyyət göstərir. Avropada ilk dəfə açıq tipli İES 1962-ci ildə Azərbaycanın Əli-Bayramlı şəhərində fəaliyyətə başlamış-

dır. Onun gücü 1,2 mln. kv.t, illik elektrik enerjisi hasilatı isə 1,0 mlrd. kv.t. saatdan çoxdur.

SES-lərin çatışmayan cəhətləri də mövcuddur. Çaylarda suyun artıb-azalması ilə əlaqədar olaraq il boyu sabit elektrik enerjisi əldə edilmir, gec başa gəlir, işçi qüvvəsini daha çox tələb edir, təbii sərvətlərin məhv olması baş verir, yaradılmış bəndlər balıqların miqrasiyasına mane olur, kaskad rayonlarında gəmiçiliyin normal həyata keçirilməsində slyuzların, gəmiburaxan qurğuların tikintilərin yaradılması üçün əlavə xərclər tələb olunur. Göstərmək yerinə düşərdi ki, Rusiya Federasiyasında yerləşən və gücü 6,0 mln.kv.t olan Krasnoyarski SES-i (Yenisey çayı üzərində) 25 ilə (1943-1968) tikilib istifadəyə verilmişdir.

Lakin hidroenerji potensialı resurslarının mənimsənilməsi ayrı-ayrı regionlarda eyni deyildir. Belə ki, hidroenerji potensialından Avropada 70%, Şimali Amerikada 38%, MDB-də 20%, Afrikada 32%, Latın Amerikasına ölkələrində 16%, ABŞ və Kanadada 3/5 hissəsi, Yaponiyada 2/3-si, Avstraliya və Okeaniyada 18% mənimsənilmişdir.

Ümumiyyətlə, dünya hidroenerji ehtiyatının (10 trln.kv.t/s) hələlik 21%-zi mənimsənilmişdir.

Çay sularının iti axması meyilliliyin çoxluğu ilə bağlıdır. Belə hal təbii olaraq şalələrlə, süni halda isə SES-lərin yaradılması ilə özünü büruzə verir. Məlumdur ki, SES-lərdə suların düşmə bucağının böyüklüyü elektrik maşınının rotorunu hərəkətə gətirərək elektrik enerjisinin alınmasına səbəb olur. Buna oxşar hal bizim tanıdığımız dəyirmanlarda da mövcuddur. Daha doğrusu, dəyirmanlarda meyilliliyə malik məsafədən tökülən su rotorun pərlərini, o isə öz növbəsində dəyirman daşını hərəkətə gətirərək çanağa tökülən taxılın əzilərək un halına keçməsinə səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hidropotensial məfhumuna nəzəri, texniki və iqtisadi aspektlərdən yanaşmalar mövcuddur. Əgər, nəzəri hidropotensial çay sularının orta illik axını hesab edilirsə, bu Yer kürəsində 47 min kv. km təşkil edir. Onun da elektrik enerji istehsalı 37,6 trln.kv.t. saatdan çoxdur. Texniki aspekt isə nəzəri hidropotensialın - 20 trln.kv.t. saat istifadə oluna bilən hissəsidir. Nəhayət, iqtisadi hidropotensial ehtiyatın iqtisadi cəhətdən istifadə oluna bilən hissəsidir. Bu, dünya üzrə 10 trln.kv.t. saatdan artıqdır.

Ayrı-ayrı regionlarda hidropotensialın qeyri-bərabər istifadə olunmasının bir çox səbəbləri mövcuddur. Bunların hamısını 2 qrupda: iqtisadi və ekoloji təsir qruplarında birləşdirmək mümkündür. Məlumdur ki, böyük gücə malik olan SES-in tikilməsi 10-25 il vaxt tələb edir. Belə ki, Cənubi Sibirdə ümumi gücü 6,4 mln.kv.t. olan Sayano-Şuşenski SES-i də 1964-1988-ci illərdə tikilərək tam gücü ilə istifadəyə verilməsi 25 il vaxtın olmasını tələb etmişdir.

Ümumiyyətlə, bütün dünyada alternativ enerji mənbələrindən və eksperiment kimi istifadə olunur, ya da ki, onlar yerli və ya lokal əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu ilk növbədə, külək enerjisinə aiddir. Elə ölkələr vardır ki, onların təbii enerji mənbələri ehtiyatı ilə zənginliyi alternativ enerji mənbələrindən istifadə olunmamasına şərait yaradır. Məsələn, Rusiya Federasiyasında əsas enerji mənbələrinin çoxluğu alternativ enerji mənbələrindən elektrik enerjisinin alınması eksperiment xarakteri daşıyır. Lakin ərazinin uzaqlığı, keçilmə çətinliyinin mövcudluğu, əsas elektrik stansiyalarının tikilməsinə ehtiyacın olmaması, istehlakın azlığı belə rayonlarda alternativ enerji mənbələrindən istifadə olunmasını zəruriləşdirir. Çünki bu həmin rayonlarda elektrik enerjisinə olan istehlakın ödənilməsi üçün alternativini olmayan bir varlıqdır.

Müasir dünya elektroenergetikasının inkişaf xüsusiyyətlərindən biri ayrı-ayrı ölkələrin, regionların daxili enerji sistemlərinin yaradılması, onların biri-biri ilə yüksək gərginlikli elektrik xətləri vasitəsi ilə birləşdirilməsi, hasil olunmuş elektrik enerjisini yüksək gərginlikli beynəlxalq elektrik xətlərlə ötürülməsi hesab edilir. Yüksək gərginlikli elektrik xətləri vasitəsilə biri-biri ilə birləşdirilmiş beynəlxalq enerji sistemləri mövcudlaşdıqda bütün ərazilərin elektrik enerjisi ilə təmin olunma imkanları möhkəmlənmiş olur, sutkalıq, aylıq və illik elektrik enerjisi ilə təmin olunma qrafikinə əməl olunur, hər növ və hər bir elektrik stansiyasının iqtisadi göstəricisi yaxşılaşır, ərazinin hər bir yerinin tam elektrifikasişdırılması üçün şərait yaradılır, heç bir bölgənin elektrik enerjisinə ehtiyacı qalmır, hər bir bölgə il boyu tələb olunan miqdarda elektrik enerjisi ala bilir, elektrik enerjisi ilə təmin olunma il boyu sabitləşir, ayrı-ayrı növ el-

elektrik stansiyalarının çatışmayan cəhətləri elektrik təminatında hiss edilmir, ekoloji tarazlıq olduğu kimi saxlanılır. Hal-hazırda hasil olunmuş elektrik enerjisinin yüksək gərginlikli beynəlxalq elektrik xətləri vasitəsi ilə nəql edilməsi xarici Avropa ölkələri, ABŞ və Kanada üçün daha çox xarakterdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası, II cild. "İqtisadi, sosial və siyasi coğrafiya. Bakı:2015.
2. İsmayılov Ç. N. "İqtisadi və sosial coğrafiyanın əsasları". Bakı, 2010.
3. Osmanov. İ.S. "MBD ölkələrinin iqtisadi-sosial coğrafiyası". Bakı universiteti nəşriyyatı, 2004.
4. Həsənov T.G. redaktəsi ilə "Dünyanın iqtisadi coğrafiyası (postsovet ölkələri üzrə)". Bakı, 2017
5. Paşayev N.Ə., Əyyubov N.H., Eminov Z.N. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, siyasi və sosial coğrafiyası. Bakı:2010
6. Soltanova H. B. Və başqaları. "Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası". Bakı: 2011
7. Maksokovski V. P. "Dünyanın coğrafi mənzərəsi", Bakı, 2010

Dünyanın balıqçılıq sənayesinin coğrafiyası

Məmmədova Ləman Cavanşir qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, qrup 1098 III kurs
E-mail: leman6194@gmail.com

Balıqçılıq sənayesi kulturalara, emal, qorunması, saxlanması, daşınması, marketinq və ya balıq məhsullarının satışı ilə bağlı hər hansı bir sənaye və ya fəaliyyəti daxildir. Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı tərəfindən istirahət, yaşayış və ticari balıqçılıq, məhsul yığımı, emal və marketinq sektorları da daxil olmaqla müəyyən edilmişdir. Ticarət fəaliyyəti balıq və digər dəniz məhsulları məhsullarının çatdırılmasına yönəldilmişdirinsan istehlakı üçün və ya digər sənaye proseslərinin giriş amilləri kimi. Doğrudan və ya dolaylı yolla inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 500 milyondan çox insanın dolanışığı balıqçılıq və akvakulturadan asılıdır.

Balıqlar kommersiya balıq ovu və akvakultur ilə yığılır. Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının məlumatına görə, 2005-ci ildə dünya məhsulu vəhşi balıqçılıqda kommersiya ovu ilə tutulan 93.3 milyon ton, balıq təsərrüfatları tərəfindən istehsal olunan 48.1 milyon ton təşkil etmişdir. Bundan başqa, 1,3 milyon ton su bitkiləri (dəniz yosunu və s.) vəhşi balıq tutuldu və 14,8 milyon ton balıq istehsal olundu. Təbiətdə tutulan fərdi balıqların sayı ildə 0.97-2.7 trilyon olaraq qiymətləndirilmişdir (balıq fermaları və ya dəniz onurğasızlarını saymırıq). Ən çox istehsal edən ölkələr sırasına görə Çin Xalq Respublikası (Hong Kong və Tayvan istisna olmaqla), Peru, Yaponiya, ABŞ, Çili, İndoneziya, Rusiya, Hindistan, Tayland, Norveç və - İslandiya. Bu ölkələr dünya istehsalının yarısından çoxunu təşkil edirdi; Çin təkə dünya istehsalının üçdə birini tutur.

Balıq kənd təsərrüfatı- Akvakultura su orqanizmlərinin becərilməsidir. Balıqçılıqdan fərqli olaraq, akvarium kimi tanınan akvakultura da su populyasiyalarının nəzarət şəraitində becərilməsidir. Balıqçılıq dəniz mühitində tətbiq olunan akvakulturaya aiddir. Akvakulturanın xüsusi növlərinə alqaculturiya (kələm/dəniz yosunu və digər yosunların istehsalı) daxildir; balıqçılıq; karides əkinçiliyi, qabıqlı kənd təsərrüfatı və mədəni incilərin yetişdirilməsi.

Akvakultura həmçinin **akvarium**, balıq, xərçəngkimilər, molyusklar, su bitkiləri, yosunlar və digər orqanizmlərin əkinçiliyidir. Akvakultura, idarə olunan şəraitdə şirin və duzlu su kütlələrinin yetişdirilməsini əhatə edir və bunları vəhşi balıqların yığılması olan ticarət balıq ovu ilə müqayisə etmək olar. Balıqçılıq dəniz mühitində və sualtı yaşayış yerlərində tətbiq olunan akvakulturaya aiddir.

Balıq əkinçiliyi, balıqları kommersiya məqsədli tanklarda və ya qapalı hovuzlarda, adətən yemək üçün artırmağı özündə cəmləşdirir. Balıq təsərrüfatları tərəfindən yetişdirilən balıq növlərinə sazan, qızılbalıq, tilapiya, yırtıcı və cod daxildir. Kommersiya balıqçılıq əməliyyat-

ları ilə vəhşi balıqçılıq təsərrüfatlarına artan tələbat, həddindən artıq çox balıq ovlamağa səbəb oldu.

Balıq emalı- ticarət balıqçılıq və balıq təsərrüfatları tərəfindən çatdırılan balıqların emalıdır. Daha böyük balıq emalı şirkətlərinin öz balıqçılıq donanması və müstəqil balıqçılıq müəssisələri var. Sənaye məhsulları adətən topdansatış üçün baqqal zəncirlər və ya vasitəçilərinə satılır.

Balıq emalı iki kateqoriyaya bölünə bilər: balıq ovu (xam balıqların ilkin emalı) və balıq məhsullarının istehsalı. Balıq emalının aspektləri balıqçı gəmilərində, balıq emalı gəmilərində və balıq emalı zavodlarında baş verir.

Başqa bir təbii bölmə, təzə balıq pərakəndə satış və iaşə mağazalarına paylanmaq üçün təzə balıqların doldurulması və dondurulması ilə məşğul olan ilkin emal və pərakəndə və iaşə ticarətində soyudulmuş, dondurulmuş və konservləşdirilmiş məhsullar istehsal edən ikinci emaldan ibarətdir.

Müddətli **balıq emalı** tutulan və ya yığılmış vaxt balıq arasında balıq və balıq məhsulları ilə bağlı proseslər aiddir və vaxt son məhsulun müştəriyə çatdırılır. Termin xüsusi olaraq balıqlara aid olsa da, praktikada, kommersiya məqsədləri üçün yığılan və ya balıq - ovçuluqlarında və ya balıqçılıq təsərrüfatlarında yığılmış istənilən su orqanizmlərini əhatə etmək üçün uzadılmışdır.

Balıq emalını xam balığın ilkin emalı və balıq məhsullarının istehsalına yönəldilmiş balıq ovuna bölmək olar. Başqa bir təbii bölmə, təzə balıq pərakəndə satış və iaşə mağazalarına paylanmaq üçün təzə balıqların doldurulması və dondurulması ilə məşğul olan ilkin emal və pərakəndə və iaşə ticarətində soyudulmuş, dondurulmuş və konservləşdirilmiş məhsullar istehsal edən ikinci emaldan ibarətdir.

İnsanların erkən Holosəndən bəri balıq emal etdiyinə dair sübutlar var. Bu günlərdə balıq emalı sənətkar balıqçılar tərəfindən, balıqçılıq və ya balıq emalı gəmilərində və balıq emalı zavodlarında aparılır.

Okean yer səthinin 71% -ni əhatə edir və istismar olunan dəniz ehtiyatlarının dəyərinin 80% -i balıqçılıq sənayesinə aiddir. Balıqçılıq sənayesi müxtəlif beynəlxalq mübahisələrə səbəb oldu, vəhşi balıqların tutulması əsrin sonu zirvəsinə qalxdı və o vaxtdan tədricən azalmağa başladı. İslandiya, Yaponiya və Portuqaliya dünyada adambaşına ən çox dəniz məhsulları istehlakçısıdır.

Hal-hazırda dünya miqyasında ümumi balıq ovu təxminən 98 milyon t (1992) təşkil edir ki, bunun da 82.5 milyon tonu dəniz balığı və akvakultura da daxil olmaqla 15.5 milyon ton şirin su balığıdır. 1984-1989-cu illər arasında dəniz balığının enməsi 74 milyondan 86 milyon t-a qədər (artım 17%) artdı, daxili sularda olanlar üçün müvafiq rəqəmlər 10 milyon t və 14 milyon t (artım 38%) oldu. 1989-cu ildəki zirvədən sonra 1992-ci ildə dəniz tutulmaları 4% azaldı, daxili sularda tutulmalar isə eyni ildə 10% artaraq artmağa davam etdi. 1980-ci illərdə dəniz növlərinin tutulmasının artması, əsasən 1981 və 1989-cu illər arasında 17 milyon t-dan çox artan Şimali və Cənubi Sakit okean bölgələrində tutulanların əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə əlaqədar idi.

Gələcəkdə enişlərin davamlı artması gözlənilmir və balığın çox olduğu bölgələrdə tutulmaların azalması baş verə bilər. Məsələn, 1985-89-cu illərdə Şimali və Mərkəzi Atlantik bölgələrində demək olar ki, sabit bir tutma qeydə alındı (illik dəyişiklik orta hesabla 1.8% -dən az), lakin 1990 və 1991-ci illərdə əhəmiyyətli dərəcədə azaldı (müvafiq olaraq 5.63 və 6.85% dəyişdi) 1985-89-cu illərdə orta tutulmalarla müqayisədə).

Tutulmuş növlərin növü də çox əhəmiyyətlidir, çünki bazardan asılıdır, yəni istehlakçıların almaq istədiyi balıq növündən asılıdır. Cəmi tutmağın on üç faizi cod, hake, Alyaska polkasi və haddock kimi ağ balıqlardır. Məşhur növlər, məsələn, Avropadakı yeganə balıq, ümumi tutmanın yalnız 1,5% -ni təşkil edir. Döşəyin tutma səviyyəsi daha çox və ya daha sabitdir. Bəzi Karib dənizi karides balıqçılıqlarında ticari ölçülü yeganə növlər atılan kimi atılır. Yerli istehlakçılar tərəfindən bəyənilmir, çox aşağı qiymətlər alırlar və çox vaxt hörmətsizliklə də

adlandırılırlar (Kosta Rikadakı "chatarra" və Kubada "tapaculo"). Bu texniki resurs tədrisən texniki bilik və marketing sayəsində tədrisən bazara daxil edilə bilər. Belə inkişaf atılan kariesi azaltmaq üçün lazımdır.

Dünya balıq ovunun əsas hissəsi (təxminən 30%) nisbətən kiçik ölçülü, yüksək lipid tərkibi olan və sürətlə pisləşən kiçik pelagiklərdən ibarətdir. Xüsusilə yağlı növlər olan, lakin daha böyük və ticari baxımdan daha çox tələbat olan tuna, bonito, makaron və snoek tutmaların 9% -ni təşkil edir. Pelagic növlər, xüsusilə kiçik ölçülü növlər, ətraf mühit amillərindən çox təsirlənir. Bu, ilbəl tədrisən dəyişir. Çili və Peruda kiçik pelajiklərin əksər hissəsi balıq yağı istehsalında istifadə olunur.

Dünyada həddindən artıq balıq ovu haqqında kifayət qədər dəlil var. 1993-cü ildə Kanadanın kənarındakı Grand Banks-də balıq ovu həddindən artıq balıq ovu səbəbindən bağlandı. Kanada yalnız 1991-ci ildə Grand Banks-dən təxminən 1.15 milyon t enmə qeyd etdi (O'Riordan, 1994). Dünyanın ən zəngin balıq ovu sahələrindən biri olan Grand Banks, son 500 il ərzində demək olar ki, davamlı olaraq istismar edilmişdir (və ya Bask balıqçısının Amerikaya Kolumbun gəlməsinə qədər Kanadalı balıqçılıq sahələrini istismar etməsi həqiqətə uyğun olsa belə).

Grand Banks balıqçılığının çökməsi, Kanada tarixində ən böyük iş yeri olan Anad., 1995; Swardson, 1995) 40 000 ilə 50 000 Kanadalı balıqçı və bitki işçilərini işdən kənarlaşdırdı. Həm yerli, həm də beynəlxalq balıq bazarlarına təsir göstərərək, həm istehlakçı, həm də sənaye səviyyəsində növlərin əvəzlənməsinə təkan verdi.

Ədəbiyyat

1. R.Ə.Əliyeva, Q.T.Mustafayev, S.R.Hacıyeva. "Ekologiyanın əsasları" (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2006, s. 478 – 528.
2. Основы Океанологии. А.М.Гусев. Курс общей геофизики, г.1983. стр.245
3. КнГ. Основы Океанологии, А.М.Гусев., стр. 245
4. FAO. 1999. Fisheries Circular No. 942. Rome.

Avstriya kurortlarında SPA xidmətlərinin istiqamətləri

Məmmədova Sevinc Ramis qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: c.e.n Ələkbərli E.Y
E-mail: Sevinj.mamedova25@gmail.com

SPA-lar kurort və ya hotel mülkiyyətinin daxilində fəaliyyət göstərib, yerli və xarici qonaqlara SPA xidmətləri təklif edirlər. SPA müalicə xidmətləri ilə yanaşı belə müəssisələr müştərilərə hoteldə qalma və s. kimi əlavə xidmətlər də təklif edirlər. Avstriyada müalicə sağlamlıq turizmində yerləşmə müəssisələrinin əksəriyyətini ailə sağlamlıq hotelləri, xüsusilə də böyük hotellər təşkil edir. Bununla yanaşı bu ölkəyə sağlamlıq məqsədi ilə gələn turistlərin əksəriyyəti belə hotellərdən istifadəyə üstünlük verir. Bunun da səbəbi qiymətlərin münasib olması və müalicə prosedurunun günlərinin çox olması ilə bağlıdır. Bu kurortlar Avropada turistlərə təklif etdikləri əlavə xidmətlərə görə də fərqlənir. Bu da ölkənin turist cəlb etmə imkanlarını artırır.

Bundan əlavə Avstriya bazarının yüksək standartlı kurort müəssisələri içərisində böyük faizi ailəvi hotellər tutur. Buna misal olaraq Tyürol kurortunda hotellərin 90%-i ailəvi olmaqla, müalicə və sağlamlıq xidmətləri təqdim edir. Onu da qeyd edək ki, Avstriyada müalicə-sağlamlıq xidmətləri təklif edən 1084 müəssisə fəaliyyət göstərir.

Hotel və kurort SPA-ları Avstiyada ən çox ziyarət olunan SPA mərkəzləridir. Avstriya hotel və kurort SPA-larının infrastrukturuna nəzər saldıqda görərik ki, termal mənbələrə böyük əhəmiyyət verilir. Bu mənbələrdən təkcə müalicə-sağlamlıq xidməti alan qonaqları deyil,

həmçinin burada qalan bir günlük qonaqlar da istifadə edə bilirlər. Bu qonaqlar adətən burada bir neçə saatlıq qalır. Avstriyada sağlamlıq kurort termal bölgəsindən ancaq hotel qonaqlarının istifadəsinə icazə verilir. Hotel qonaqlarının rahatlığının yüksək səviyyədə təşkil olunması üçün burada hotel müalicə-sağlamlıq xidməti qəbul edən qonaqlar ilə günlük qonaqların istirahət zonaları bir birindən ayrılmışdır.

Avstriya bölgələrində hotel və kurort SPA-ları müxtəlif miqyasda sağlamlıq xidmətləri təklif edirlər. Bu sağlamlıq müəssisələrinin sahəsi 500 kvadrat metrədən başlayaraq bir neçə min kvadrat metrə qədər dəyişir. Belə sağlamlıq müəssisələrində qapalı, açıq, duzlu üzgüçülük hovuzları, aktiv sport hovuzları və müxtəlif ölçüdə saunalar mövcuddur. Saunalar buxar otağı və solaryumdan ibarətdir. Buna baxmayaraq bir çox saunaları vardır ki, buxar SPA-ları, hamam və digər SPA xidmətləri də təqdim edilir.

Bu termal və səfalı təbiətdə qonaqlar klassik gözəllik müalicələrindən və masaj xidmətlərindən, cütlüklər və uşaqlar üçün olan ekskuziv müalicələrə qədər müxtəlif xidmətlərdən də yararlanırlar. Avstriya hotel və kurort SPA-ları turistlərə təklif etdikləri əlavə xidmətlərə görə də fərqlənir. Avstriya kurort SPA-larında xüsusi idman, yoga, plates və.s kursları da mövcuddur. Hotel və kurort SPA-ları turistlərə həmçinin restoran və bistro xidmətləri də gələn qonaqlara təklif olunur. Avstriyada hotel və kurort SPA-ları əsasən təbiət qoynunda yerləşir.

Avstriyadakı hotel və kurort mərkəzləri əsasən təbiətin şəfaverici kəyfiyyətlərinə istiqamətlənir. Onların təbiət qoynunda yerləşməsi, buradakı təmiz hava bir çox ürək-damar, onurğa, sümük, dəri xəstəliklərinin müalicəsinə kömək edir. Avstriyada hotel və kurort SPA-ları incəsənət və mədəniyyət obyektləri ilə sıx əlaqədədir. Məsələn, hotel və kurort SPA müştəriləri zoopark, muzeylər, kanatlar, avtobus biletlərinə xüsusi endirim əldə edirlər. Bu da ölkənin turist cəlb etmə imkanlarını artırır.

Burada individual terapiyadan tutmuş masaj terapiyası, bədən müalicəsi üçün ayrılmış müalicə otaqları var. Avstriyada kurort və hotel SPA-larında xüsusi fiziki terapiya otaqları vardır ki, bu otaqlar həm də müayinə və məsləhət otaqları kimi fəaliyyət göstərir. Ştiriada müalicə müəssisələri tez-tez istilik vannaları ilə əlaqələndirilir. Bu istilik vannalarının insan bədənində çox böyük müalicəvi effekti var. Burada bitki və ya üzvi, buxar otaqları kimi sauna növləri də vardır. Avstriyada müalicə olunan insanlar adətən 35-75 yaş həddində olur.

Sutkalıq, salon və klub SPA-larının hər biri müxtəlif növ SPA xidmətləri ilə fəaliyyət göstərir. Bu xidmətlərə masaj, üz və bədən qulluğu daxildir. Bütün bu xidmətlər səriştəli mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilir.

Klub SPA-ları sutkalıq SPA-lara oxşayır, lakin sutkalıq SPA-ların əsas məqsədi fitnesdir. Salon SPA-ları turistlərə bir çox gözəllik xidmətləri təklif edir. Buraya saç, makyaj, dırnaq qulluğu və.s. xidmətləri aiddir. Avstriyada klub və salon SPA-ları kiçik və ailəvi müəssisələrdir. Bunlardan bir neçəsi tək nəfərlikdir. Demək olar ki, sutkalıq SPA bazarı Avstriyada digər inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən gündən-günə artır, amma bu o demək deyil ki, Avstriyada digər SPA xidmətlərindən istifadə zəifdir. Avstriyada sutkalıq SPA və ya kosmetik studiyalarında çox çeşidli gözəllik məhsulları müştərilərə təqdim olunur.

Termal, mineral bulaq SPA-ları digər SPA mərkəzlərindən mineral sularına görə fərqlənir. Bunların digər əsas fərqi isə SPA müalicələrinə daxil olan hamam və əyləncə xidmətlərinin olmasıdır. Avstriyada belə SPA xidməti göstərən müəssisələr əvvəllər vulkanik fəaliyyətin aktiv olduğu ərazilərdə yerləşir. Bu səbəbdən də burada mineral sular isti olur.

2018-ci ilin hesabatlarına əsasən 92 mln nəfər turist Avstriyanın termal SPA mərkəzlərini ziyarət etmişdir. Bu isə Avstriyaya 142.8 mln avro gəlir gətirmişdir. Orta hesabla il ərzində 225 min nəfər turist Avstriya SPA mərkəzlərinə səyahət edir və ölkəyə 3.3 mln avro gəlir gətirir.

Tibbi, kosmetik, sutkalıq SPA-lar Avstriyada bütöv gün fəaliyyət göstərir və belə müəssisələrə lisenziyalı səhiyyə işçiləri tərəfindən nəzarət olunur. Avstriyada hər növ tibbi sağlamlıq xidmətləri, ənənəvi və alternativ tibbi kosmetik terapiyalar və müalicələr mövcuddur. Ölkədə belə müəssisələr çox azdır. Onlardan 5-i Vyanada yerləşir.

Avstriya tibbi, kosmetik, sutkalıq SPA-lar çox kiçikdir. Burada işçi sayı 1-8 nəfər arasında dəyişir. Belə müəssisələrin əksəriyyəti ailə daxili müəssisələrdir.

Ədəbiyyat

1. H.Soltanova, M.Qasimov, Ə.Ağasiyev. Azərbaycanın kurort təsərrüfatı, Bakı-2017
2. Вегитнев А.М, Журавлева Л.Б. Курортное дело М.:КНОРУС, 2006.
3. Кусков А.С., Лысикова О.В. Курортология и оздоровительный туризм. Ростов Н/Д: Феникс, 2004.
4. <https://www.austria.info/en/things-to-do/spa-and-wellness>
5. UNWTO World Tourism Barometer. 2020 (<http://www.unwto.org>)

Avstriyada kurort turizm mərkəzlərinin inkişaf istiqamətləri

Məmmədova Sevinc Ramis qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: c.e.n Ələkbərli E.Y
E-mail: Sevinj.mamedova25@gmail.com

Avstriyada kurort turizmi Zalsburq, Yuxarı Avstriya, Stviya turizm bölgələrini əhatə edir. Avstriyada balneloji kurort-turizmi daha çox inkişaf etmişdir. Yalnız Zalsburq bölgəsində dağ iqlim kurortları fəaliyyət göstərir.

Avstriya özünün böyük sayda kurort turizm mərkəzləri ilə məşhurdur və bu mədəniyyətin kökü XVIII-XIX əsrlərə dayanır. Xüsusilə də ikinci dünya müharibəsindən sonra tibbi siğortanın əhatə dairəsinin genişlənməsi və sağlamlıq məzuniyyətlərinin artması Avstriyanın kurort turizminin inkişafına xüsusi töhfə verdi [1].

Avstriya müalicə və kurort müəssisələri oynaq, bel problemləri, metabolik sindrom, ürək-damar xəstəlikləri və bir sıra psixoloji problemlərin müalicəsində ixtisaslaşmışdır. Qonaqların qalma müddəti adətən üç həftədir, baxmayaraq ki, bəzi əlamətlər zamanı iki dəfədən çox ola bilər. İşçilərin orta sayı və obyektlərin infrastrukturunu müəssisənin ölçüsündən, xəstəliklərin sayından və müalicə üsullarından aslıdır. Hansı ki, burada müalicə üsulları klassik balneloji olanlardan yəni, elektro, işıq, inhalyasiyadan pəhriz, istirahət terapiyası və psixoloji məsləhətlərə qədər dəyişə bilər [4].

Ümumiyyətlə belə müəssisənin bir neçə şöbəsində 100 və daha çox işçi var. Avstriyada olan sağlamlıq və SPA lahiyələri həmçinin, dövlət büdcəsi tərəfindən də dəstəklənir. Dövlət maliyələşmələrindən əlavə burada turizm lahiyələri və sağlamlıq imkanları üçün federal maliyələşmə də mövcuddur.

Avropada ən yaxşı SPA və sağlamlıq müəssisələri Avstriyadadır. Avstriyada müalicə sağlamlıq turizmində yerləşmə müəssisələrinin əksəriyyətini ailə sağlamlıq hotelləri, xüsusilə böyük hotellər təşkil edir. Bununla yanaşı bu ölkəyə sağlamlıq məqsədi ilə gələn turistlərin əksəriyyəti bu hotellərdən istifadəyə üstünlük verir. Buda qiymətlərin münasib olması və müalicə prosedurunun (həftəlik) çox olması ilə bağlıdır. Bu kurortlar Avropada turistlərə təklif etdikləri əlavə xidmətlərə görə də fərqlənir. Bu da ölkənin turist cəlb etmə imkanlarını artırmış olur.

Bundan əlavə yüksək standartla Avstriya bazarının böyük faizini ailəvi hotellər tutur. Buna misal olaraq Tyrol kurortunda 90 %-i hotellər ailəvi olmaqla, müalicə və sağlamlıq xidmətləri təqdim edir. Onu da qeyd edək ki, Avstriyada 1084 hotel müalicə-sağlamlıq xidmətləri təklif edir.

Avstriyada balneloji kurort ehtiyatları karbonlu və hidrokarbonatlı, xüsusi ion tərkibinə malik olan termal kükürlü sulardan ibarətdir. Burada mövcud olan mineral suların ümumi debeti 2,1 mlrd litr gün təşkil edir. Bu mineral termal sulardan vanna müalicəsində və süfrə suyu kimi istifadə olunur.

Ölkədə olan məşhur mineral sulara Zalsburq bölgəsindəki Qasteyn (280 min 1 sutka), Hafgasteyn (243 min 1 sutka) hidrokarbonatlı və karbonlu mənbələri qeyd etmək olar. Avstriyada məşhur kurort mərkəzlərinə Bad-İşil Epenze, Hunlenden, (Yuxarı Avstriya bölgəsi), Mirasel, Batqreynhenburq (Ştiviya bölgəsi), Halley, Bad Qasteyn, Badhofqasteyn Zabbax (Zalsburq bölgəsi) və s. qeyd etmək olar [5].

Ölkədə kurort məqsədilə istifadə olunan digər bölgələrə Baden gölünün sahilində yerləşən San-Anton, Danken iqlim dağ kurortlarını qeyd etmək olar.

Ölkəyə xarici turizm məqsədilə gələnlər 18 mln təşkil edir ki, bunun da 4,5 mln yaxını sanatoriya kurort xidmətlərindən istifadə edirlər. Xarici turistlər ən çox Haley Bad Qasteyn kurortlarına və Baden gölünün ətrafında olan iqlim kurortlarına gəlirlər. O cümlədən Avstriyada daxili turizm hərəkatında iştirak edənlərin 35-40%-i qeyd olunan kurortlara istiqamətlənir [6].

Avstriyanın balneoloji kurortları ilboyu fəaliyyət göstərir. Bu kurortlarda müalicə xidmətləri ilə yanaşı müxtəlif turizm tədbirlərindən istifadə olunur. İlboyu fəaliyyət göstərməsi onların rentabelliyin təmin etmiş olur. Zalsburqdan cənubda Sell və Zalbox dağ idman mərkəzləri iqlim kurortu fəaliyyət göstərir. Dağ kurortları olan Lex və Lankendə kurort turizmlə bağlı olan tədbirlər yay mövsümü ilə yanaşı qış idman tədbirləri əhatə edir. Nəticədə bölgəyə gələn turistlərin sayının ilbəl artmasına səbəb olur. Lexdə Avstriya üçün səciyyəvi olan qış idman oyunlarının açılışı olur [3].

Ştiriya turizim bölgəsində Bat-Qleyhenburq balneoloji kurortu, şimalda isə mənzərəli Mirasel kurort mərkəzi yerləşir. Bu bölgənin şimal qərbində dağ xizək turizimi üçün əla təciz olunmuş Bat Ausze iri balneoloji kurortu fəaliyyət göstərir.

Bad Qasteyn kurortu iqlim və balneoloji istiqamət üzrə ixtisaslaşmış. Zalsburq bölgəsində Alp dağlarının 1000 m yüksəkliyində yerləşir. Burada qış mülayim olmaqla temperatur 5 dərəcə yayda isə 16-20 dərəcə təşkil edir. Bu müalicəvi kurort resursları 18 mənbədən ibarətdir ki, bunlarında ümumi debeti 240 min litr sutkadır. Buradakı mineral suların tərkibi karbonlu və sulfidli sulardan ibarətdir. Temperaturu 40-50 dərəcədən yüksək olan vanna müalicəsi aparılır. Bunlardan ən məşhurlarına Xayptukle termal suyunu misal göstərmək olar [2].

Kurortda dayaq-hərəkət orqanları, qaraciyər, öd kisəsi fəaliyyət göstərir ki, bunlarda nəfəs yolları xəstəliklərinin müalicəsinə imkan verir. Kurort mərkəzində 6700 yerdən çox sanatoriya kurort kompleksi fəaliyyət göstərir. İldə milyondan çox insan bu kurortun müalicəvi xidmətlərindən istifadə edirlər.

Avstriyaya gələn turistlərin əksəriyyəti Almaniyadan gələnlərdən ibarətdir. Ümumi turist axınları il ərzində 17,5 mln. nəfərə çatır. Alman turistləri cəlb edən amillər istirahət üçün əlverişli şəraitin olması, dağ-iqlim sağlamlıq kurortlarının çox olmasıdır. İstirahət üçün yer seçməndə Alp dağlarında olan kurortlar daha çox turist cəlb etmiş olur. Xarici turistlərin qalma müddəti 7 gündən çoxdur.

Ölkəyə turizm məqsədilə gələn turistlər arasında sağlamlıq turizminin payı 11%-ə qədərdir. Sağlamlıq turizmində əsas rolu Alp dağlarındakı kurortlara məxsusdur. Xüsusilə, Badxal kurortuna müalicə sağlamlıq məqsədilə gələnlər üstünlük təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. H.Soltanova, M.Qasimov, Ə.Ağasıyev. Azərbaycanın kurort təsərrüfatı, Bakı-2017
2. Вегитнев А. М., Кусков А. С. Лечебный туризм, Москва: «Форум», 2010.
3. Журавлева Л.Б. Курортное дело с основами курортологии Сочи: СГУТ и КД, 2008.
4. Сенин В.С. Организации Международный туризм. М.:2005
5. UNWTO World Tourism Barometer. Vol.5.№ 2, 2018 (<http://www.unwto.org>)
6. <https://www.health-tourism.com-/medical-tourism-austria/>

Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacında rekreasiya və turizmin inkişafı

Məsimzadə Fidan Vüqar qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

I kurs magistr

Elmi rəhbər: prof. Qəribov Yaqub

E-mail: fidanmesimzade@gmail.com

Rekreasiya yüklərinin müəyyənləşdirilməsi, onların sistemli olaraq nəzarətdə saxlanması və onların planlaşdırılması təbii landşaftlarda vacib əhəmiyyətə malik iqtisadi siyasi məsələlərdən biridir.

Rekreasiya landşaftları dedikdə müəyyən rekreasiya funksiyasını yerinə yetirə bilən və sistemli olaraq insanlar tərəfindən idarə olunan təbii-antropogen landşaft kompleksləri nəzərdə tutulur. Rekreasiya landşaftlarının daxili müxtəlifliyi sadəcə ərazinin təbii götəriciləri ilə deyil, həmçinin rekreasiya təsirlərinin intensivliyi ilə müəyyən edilir.

Rekreasiya kompleksləri insan səhhətinə müsbət təsir göstərən, bəzən isə onların sağlamlığını bərpa edən, onlarda müsbət enerji yaradan, insanların aktiv istirahətini təmin edə bilən təbii ərazi kompleksləridir. Landşaftın bütün komponentləri rekreasiya komplekslərinə daxildir. Relyef formaları, iqlim şəraiti, səth və yeraltı sular, torpaq və bitki örtüyü, geoloji özü, onun yerin səthində təzahür edən abidələri, mineral mənbələr və s. aiddir.

Rekreasiya komplekslərinin özünəməxsusluğu ilk növbədə burada mövcud olan antropogen təsirlər sisteminin nizamlı şəkildə tənzimlənməsi, idarə edilməsi və planlaşdırılmasıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, rekreasiya təsirləri heç vaxt landşaft örtüyünün və onun strukturunu əsaslı dəyişilməsinə yönəldilmir. Çox vaxt rekreasiya landşaftlarına yönəldilən antropogen təsirlər landşaft vahidlərini zənginləşdirir, onlarda dayanıqlı, antropogen mənşəli modifikasiyalar yaradır.

Azərbaycan Respublikasının qərb hissəində yerləşən Gəncə-Qazax regionu turizm-rekreasiya ehtiyatları və onlardan istifadə imkanları ilə olduqca zəngindir. Rəngarəng təbii şəraitə, müxtəlif landşaftlara malik olan, həm düzənlik və həm də dağlıq relyefə, şaquli qurşaqlıq üzrə bir-birindən kəskin fərqlənən iqlim tiplərinə, təbii və müalicəvi su ehtiyatlarına, əlverişli nəqliyyat infrastrukturuna və ən mühümü ekoloji təmiz ətraf mühitə, təbii Gəncə-Qazax regionunun turizm-rekreasiya ehtiyatları, onlardan istifadənin müasir vəziyyəti və perspektivləri və tarixi abidələrə malik olan region turizm-rekreasiya potensialı ilə fərqlənsə də hələlik bu imkanlardan çox zəif istifadə olunur.

Hacıkənd Gəncə və ətraf iri yaşayış məntəqələrinin yay istirahət mərkəzi kimi məşhurdur. Tarixi mənbələrdə hələ orta əsrlərdən Gəncə əhalisinin Hacıkənd, Xanyurdu, Göygöl, Kürəkçay dərəsi və s. sahələrində istirahət etdiyi göstərilir.

Ümumiyyətlə Hacıkənd rekreasiya təsirləri mövsümi xarakter daşıyır. Maksimum rekreasiya təsirləri may-oktyabr aylarında müşahidə edilir. Ona görə də illik rekreasiya yükünün 80%-dən artığı üç ay müddətində (iyun, iyul, avqust) müşahidə edilir. May, sentyabr, oktyabr aylarında rekreasiya təsirləri xeyli məhdudlaşır. Lakin bu dövrdə şənə, bazar günlərində müxtəlif ekzotik landşaft sahələrinə güclü insan axını müşahidə edilir.

Hazırda Hacıkənd mürəkkəb rekreasiya sistemini təcəssüm etdirir. Burada 35 korpusdan ibarət istirahət evi, 20 korpusdan ibarət “Göy-göl” turist bazası, Gəncənin müxtəlif təşkilatlarına, müəssisələrinə məxsus olan 20-yə yaxın uşaq istirahət düşərgəsi, yay uşaq bağçaları, istirahət evi, o cümlədən hər biri 10-15 korpusdan ibarət “Sevinc”, “Şənlik”, “Kosmos”, “Mehdi Hüseyn” adına iri uşaq istirahət mərkəzləri mövcuddur.

Rekreasiya sərəvətləri üçün sosial-mədəni məkan və zaman, nisbilik, insanı əhatə edən mühitin təzadlığı, müxtəlif təbii və mədəni mühitin uyğunluğu səciyyəvidir. İki mühüm meyara cavab verən hər hansı bir ərazi rekreasiya ehtiyatı sayıla bilər: insanı əhatə edən adi mühitdən fərqli yer və təbii cəhətdən iki və çox müxtəlif uyğunluğu olan yer. Müxtəlif mühitin qovuş-

duğu yer daha cəlbedici sayılır. Məsələn su-quru, meşə-çöl, təpə-düzənlik və s. Ən mükəmməl nümunə daha çox cəlbedici olan təzadlı mühitin həmahəng təşkil etməsidir.

Əsasən iki növ – təbii və tarixi mədəni rekreasiya ehtiyatlarını ayırırlar.

Təbii rekreasiya ehtiyatları dedikdə, təbii ərazi kompleksləri, onların komponentləri və xüsusiyyətləri (landşaftın cəlbediciliyi, növbələşməsi və tarazlığı, ekzotikliyi, nadirliyi, obyektlərin ölçüsü və forması, onların görünüş imkanı) başa düşülür.

Tarixi-mədəni abidələrə aid edilir:

- ✓ maddi – insanların dərkətmə tələbatını təmin edən, cəmiyyətin qiymətli, maddi və istehsal vasitələri (tarix və mədəniyyət abidələri, təsərrüfat sahələri müəssisələri və s.)
- ✓ mənəvi – cəmiyyətin, dövlətin ictimai həyatında, elm, mədəniyyət, incəsənətdə nailiyyətləri.

Turizm ehtiyatları - turizm sahəsində istifadə üçün yararlı tarixi-mədəni, sosial-iqtisadi və təbii obyektlərin məcmusudur. Turizm ehtiyatları bilavasitə və vasitəli olmaqla iki qrupa ayrılır. Birinciyə turistlərin özləri tərəfindən istifadə edilə tarixi-mədəni və təbii ehtiyatlar (cəlbedici landşaft, müalicəvi xüsusiyyətlərə malik rekreasiya yeri, tarixi-mədəni diqqətəlayiq yerlər və s.) aid edilir. İkinciyə (sosial-iqtisadi ehtiyatlar) maddi-texniki baza, maliyyə vəsaiti, əmək ehtiyatları və s. aid edilir.

Ədəbiyyat

1. Qəribov Yaqub “Azərbaycan Respublikasının Təbii Landşaftlarının Optimallaşdırılması” Bakı-2012.
2. Soltanova Həbibə “Azərbaycan Respublikasında Turizm və Onun İnkişafı”
3. [3.https://az.wikipedia.org](https://az.wikipedia.org)

Bakı şəhərinin demoqrafik inkişaf meyilləri və problemləri

Mirzəyeva Zeynəb Azər qızı

AMEA Coğrafiya İnstitutu, doktorant, I kurs

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. Əyyubov N.H.

E-mail: mirzeyeva.zeyneb.92@mail.ru

Məqalədə Bakı şəhərində əhalinin demoqrafik inkişaf xüsusiyyətlərinin tədqiqi aparılmış, 1990-2018-ci illər ərzində Bakı şəhər əhalisinin təbii və miqrasiya artımında olan meyillər və onları formalaşdıran amillər öyrənilmiş, mövcud problemlərin həlli yolları əsaslandırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə baş vermiş siyasi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər demoqrafik inkişafa ciddi təsir göstərmişdir. Lakin son illərdə ölkədə həyata keçirilən islahatlar iqtisadi və sosial-mədəni inkişafın bütün sahələrini əhatə etmişdir. Yeni təsərrüfat obyektləri tikilməsi, mövcud obyektlərin yenidən qurulması, əhaliyə göstərilən xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsi əhalinin demoqrafik vəziyyətinə öz müsbət təsirini göstərmişdir. Həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində əhalinin demoqrafik göstəricilərinə də davamlı inkişaf meyilləri müşahidə olunmuşdur.

Bakı şəhəri 12 inzibati rayondan ibarətdir. Əhalisinin sayı 2277,5 min nəfərdir (1 yanvar 2019). Şəhərin payına ölkə əhalisinin 22,8%-i, şəhər əhalisinin isə 43,2%-i düşür. Onların 1132,7 min nəfərini, yəni 49,7%-ni kişilər, 1144,8 min nəfərini, yəni 50,3%-ni qadınlar təşkil edir [1].

Bakının paytaxt mövqeyi, neft-qaz sənayesi, nəqliyyat və sosial infrastrukturun yüksək inkişafı burada əhalinin cəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Ölkənin digər şəhərləri ilə müqayisədə Bakıda əhali sürətlə artmışdır. Əhalinin hər bir km²-də sıxlığı 1064 nəfər olub, orta respublika göstəricisindən (115 nəfər/km²) 9,3 dəfə çoxdur [1].

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, 1990-2000-ci illər ərzində əhalinin sayında azalma müşahidə olunmuşdur. Həmin dövrdə ölkədə ictimai-siyasi vəziyyətin gərginləşməsi, iqtisadi çətinliklər və böhran, milli münaqişələrin baş verməsi əhalinin təbii artımının azalmasına və əhalinin miqrasiya intensivliyinin artmasına (xüsusilə rus dilli əhalinin miqrasiyasına) səbəb olmuşdur.

Cədvəl 1.

Bakı şəhərində əhali sayının dəyişməsi

İllər	əhalinin sayı, min nəfər	Ölkə şəhər əhalisinə görə payı,%-lə
1990	1807,8	46,9
2000	1806,4	44,0
2005	1914,4	43,3
2010	2064,6	43,2
2015	2204,2	43,3
2019	2277,5	43,2

Mənbə: Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2019, səh 41, 78.

1990-cı ildə Bakı şəhərinin payına ölkə şəhər əhalisinin 46,9%-i düşürdüsə, 2000-ci ildə bu pay azalaraq 44%-ə enmişdir. Sonrakı illərdə əhalinin sayında davamlı olaraq artım müşahidə olunmuşdur. Ölkədə ictimai-siyasi sabitlik, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşması, davamlı iqtisadi, sosial-mədəni və demografik inkişafa keçid şəhər əhalisinin də artımına səbəb olmuşdur. Lakin son 20 ildə ölkə şəhər əhalisi üzrə Bakının payı 43,2-43,3% olaraq sabit qalmışdır.

Cədvəl 2.

Azərbaycan Respublikasında şəhər əhalisinin təbii artımının ümumi göstəricilərinin inkişaf dinamikası

İllər	Nəfər			Əhalinin hər min nəfərinə		
	Təbii artım	Doğulanların sayı	Ölənlerin sayı	Təbii artım	Doğulanların sayı	Ölənlerin sayı
1990	64204	86008	21804	16,9	22,7	5,8
2000	26101	49631	23530	6,4	12,2	5,8
2005	37015	64362	27347	8,4	14,6	6,2
2010	53383	81752	28369	11,2	17,2	6,0
2015	51521	81149	29628	10,1	16,0	5,9
2018	35893	67362	31469	6,9	13,0	6,1

Mənbə: Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2019, səh 145.

Əhalinin dinamikası onun təbii artımını, doğum və ölüm göstəricilərinin fərqi müəyyən edir. Təbii artım əhalinin sayının əsas artım mənbəyidir. Bakı şəhərində təbii artım göstəricilərini müqayisə etsək, ildən ilə onların dəyişdiyini müşahidə edə bilərik. Əhalinin təbii artım göstəricilərində 1990-2000-ci illərdə tədricən azalma, 2000-2010-cu illərdə artım, sonrakı illərdə yenidən azalma tendensiyası müşahidə olunur. Belə ki, Bakı şəhərinin payına respublika şəhər əhalisinin təbii artımının 1990-cı ildə 35,8%-i, 2000-ci ildə 39,8%-i, 2005-ci ildə 42,7%-i, 2010-cu ildə 44,9%-i, 2015-ci ildə 42,1%-i, 2018-ci ildə isə 46,3%-i düşmüşdür.

Cədvəl 3.

Bakı şəhər əhalisinin təbii artımının ümumi göstəricilərinin inkişaf dinamikası

İllər	Nəfər			Əhalinin hər 1000 nəfərinə		
	Təbii artım	Doğulanların sayı	Ölənlerin sayı	Təbii artım	Doğulanların sayı	Ölənlerin sayı
1990	22953	34599	11646	12,9	19,5	6,6
2000	10418	20846	10428	5,8	11,6	5,8
2005	15809	27855	12046	8,4	14,9	6,5
2010	23995	35891	11896	11,6	17,3	5,7
2015	21707	34192	12485	9,8	15,4	5,6
2018	16605	29722	13117	7,3	13,1	5,8

Mənbə: Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2019, səh 145.

Bütün respublikada olduğu kimi, Bakı şəhərində də 1990-cı ildən sonra əhalinin təbii artımında kəskin azalma müşahidə olunmuşdur. Müharibə şəraiti, milli münaqişələr, sosial-iqtisadi həyat şəraitinin ağırlaşması, işsizlik demografik proseslərə də mənfi təsir göstərmişdir. Əgər 1990-cı ildə Bakı şəhərində mütləq təbii artım 22953 nəfər, nisbi təbii artım 12,9 nəfər olmuşdusa, bu rəqəmlər 2000-ci ildə müvafiq olaraq, 10418 və 5,8 nəfər təşkil etmişdir. 1990-cı illə müqayisədə 2000-ci ildə əhalinin həm mütləq, həm də nisbi təbii artımı 2,2 dəfə azalmışdır.

Növbəti on illikdə ictimai-siyasi sabitlik, əhalinin sosial-iqtisadi həyat şəraitinin yaxşılaşması, işsizliyin azaldılması, “Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı”nın qəbul edilməsi və s. amillər demografik inkişafda müsbət meyillərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə 2005-ci ildə Bakı şəhər əhalisinin mütləq təbii artımı 15809 nəfərə, nisbi təbii artımı hər min nəfərə 8,4 nəfərə, 2010-cu ildə isə mütləq təbii artım 23995 nəfər, nisbi təbii artım isə 11,6 nəfərə yüksəlmişdi. Belə ki, 2000-2010-cu illər ərzində ölkə şəhər əhalisinin mütləq təbii artımı 2 dəfə artdığı halda, Bakı şəhərində 2,3 dəfə artım müşahidə olunmuşdur. Hər 1000 nəfərə görə artım isə ölkə üzrə 1,7 dəfə, Bakı şəhərində isə 2 dəfə artmışdır.

2010-cu ildən sonra həm ölkədə, həm də Bakıda şəhər əhalisinin təbii artımda azalma müşahidə olunmuşdur. 2010-cu illə müqayisədə 2015-ci ildə əhalinin təbii artımı 23995 nəfərdən 21707 nəfərə enmişdir. Hər 1000 nəfərə görə təbii artım isə 11,6 nəfərdən 9,8 nəfərə düşmüşdür. 2018-ci ildə isə bu rəqəmlər azalaraq müvafiq olaraq, 16605 və 7,3 nəfər təşkil etmişdir. 2010-2018-ci illər ərzində Bakı şəhərində əhalinin mütləq təbii artımı 1,4 dəfə, nisbi təbii artımı isə 1,6 dəfə azalmışdır.

XX əsrin son dövrlərində doğulan uşaqların sayının azalması ilə əlaqədar təhlil aparılan sonuncu on illikdə cavanların sayı da azalmışdır. Bu da demografik proseslərə təsirsiz ötürməmiş, xüsusilə doğumun azalmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin son dövrlərdə qadınların təsərrüfat sahələrində işə cəlb olunmaları, boşanmaların artması, ailələrdə az uşaqlılığa üstünlük verilməsi və s. amillər təbii artımın azalmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə həm ölkə şəhər əhalisinin, həm də Bakı şəhəri əhalisinin təbii artım göstəricilərində əhəmiyyətli dərəcədə azalma müşahidə olunmuşdur.

Əhalinin təbii artımına təsir göstərən demografik göstəricilərdən biri də 1 yaşa qədər uşaqlar arasında olan ölüm hallarıdır. Uşaqlar arasında olan ölüm səviyyəsi əhalinin maddi şəraitindən və həyat səviyyəsindən, analara və uşaqlara göstərilən tibbi xidmətin səviyyəsindən, ərazinin təbii-iqlim şəraitindən, əhalinin şəhər və ya kəndlərdə yaşamasından asılıdır [4].

2000-ci ildə hər 1000 nəfər diri doğulan uşaqlar arasında 1 yaşa qədər ölüm əmsalı Bakıda 12,7 nəfər təşkil etmişdir. Lakin sonrakı illərdə bu rəqəm artaraq 2010-cu ildə 18,4 nəfərə, 2015-ci ildə isə 21,5 nəfərə çatmışdır. 2010-2015-ci illər ərzində həm şəhər yerlərində, həm də Bakıda körpə ölümünün mütləq sayında artım müşahidə olunsa da, şəhər yerlərinə görə Bakının payı müvafiq olaraq, 55,2%-dən 49,1%-ə enmişdir.

2018-ci ildə ölkə üzrə şəhər yerlərində 1 yaşa qədər 1101 nəfər uşaq ölmüşdür. Onlarında 443 nəfəri və ya 40,2%-i Bakı şəhərinin payına düşmüşdür. Hər 1000 nəfər diri doğulan uşaqlara görə bu göstərici müvafiq olaraq, 16,3 və 14,9 nəfər təşkil etmişdir. 2015-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə körpə ölümünün həm mütləq, həm də nisbi sayında müşahidə olunan azalma, həmin dövrdə doğum və təbii artımın azalmasının nəticəsidir.

Cədvəl 4.

1yaşadək ölənlər uşaqların sayı və əmsalı

İllər	Nəfər		Hər 1000 nəfərə	
	Şəhər yerləri	Bakı şəhəri	Şəhər yerləri	Bakı şəhəri
2000	811	541	16	12,7
2010	1173	648	14,5	18,4
2015	1602	787	18	21,5
2018	1101	443	16,3	14,9

Mənbə: Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2019, səh 202-204, 260.

Tibb sahəsində həyata keçirilən islahatlara baxmayaraq mövcud problemlər qalmaqdadır. Digər şəhərlərlə müqayisədə tibbi xidmətin yüksək səviyyədə olduğu Bakı şəhərinin payı hələ də 40%-dən yuxarıdır.

Cədvəl 5.

Bakı şəhərində əhalinin təbii və miqrasiya artımı, min nəfərlə

İllər	Ümumi artım	Təbii artım	Miqrasiya artımı
2000	10,7	10,4	+0,3
2010	27,5	24	+3,5
2015	21,6	21,7	-0,1
2018	14,9	16,6	-1,7

Mənbə: Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2001, 2011, 2016 və 2019

Əhalinin sayının artımına təsir edən mühüm amillərdən biri də miqrasiyadır. Bakı şəhərində əhali həm təbii, həm də miqrasiya artımı hesabına formalaşır. Cədvəl 5-in məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2000-ci illə müqayisədə 2010-cu ildə miqrasiya göstəriciləri 11,6 dəfə artmışdır. Həmin dövrdəki sürətli artım əsasən regionlardan gələn əhali hesabına formalaşmış, nəticədə ərazi demoqrafik təzyiq və sosial-iqtisadi yüklənməyə məruz qalmışdır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində həyata keçirilən Dövlət Proqramları və digər kompleks tədbirlər paytaxt şəhərə əhalinin sürətli axının qarşısını almışdır. Sonrakı illərdə miqrasiya balansı müsbətdən mənfiyə doğru dəyişmişdir.

Nəticə. 1990-2019-ci illər ərzində Bakı şəhərində əhalinin sayı 1,3 dəfə artmışdır. Bu dövr ərzində ölkə şəhər əhalisinə görə payı 46,9%-dən 43,2%-ə düşmüşdür.

Əhalinin təbii artım göstəricilərində 1990-2000-ci illərdə tədricən azalma, 2000-2010-cu illərdə artım, sonrakı illərdə yenidən azalma tendensiyası müşahidə olunmuşdur. Bakı şəhərinin payına respublika şəhər əhalisinin təbii artımının 1990-cı ildə 35,8%-i, 2000-ci ildə 39,8%-i, 2005-ci ildə 42,7%-i, 2010-cu ildə 44,9%-i, 2015-ci ildə 42,1%-i, 2018-ci ildə isə 46,3%-i düşmüşdür.

2000-2010-cu illər ərzində Bakı şəhərində miqrasiyanın sürətli artımı müşahidə olunmuşdur. Sonrakı dövrlərdə bu tendensiya tədricən azalmış, hal-hazırda miqrasiya balansı müsbətdən mənfiyə doğru dəyişmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. Bakı DSK, 2019, 512 s.
2. Azərbaycanın əhalisi. Bakı DSK, 2018, 138 s.
3. Azərbaycanda uşaqlar. Bakı DSK, 2019, 194 s.
4. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. III cild. Regional coğrafiya. Bakı 2015, 399 s.
5. Eminov Z. N. Azərbaycanın əhalisi. Bakı: Çıraq, 2005, 560 s.
6. N.Ə. Paşayev, N.H. Əyyubov, Z.N. Eminov. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası. Bakı: Çıraq, 2010, 416 s.

Transmilli şirkətlərin tarixi aspektləri, ilk transmilli şirkətlər

Musayeva Aysel Maksim qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: dos. İbrahimova İ.İ
E-mail: vaysel71997@gmail.com

Yaranma tarixindən bu günə qədər transmilli şirkətlər uzun bir təkamül yolu keçmişlər. Hazırda mövcud olan transmilli şirkətlər eyni zamanda iri inhisar birlikləridir. Transmilli korporasiyaların ən qədim tarixi mənşələrini Qərbi Avropanın, xüsusən İngiltərə və Hollandiyanın 16-cı əsrdə başlayan və sonrakı bir neçə yüz il ərzində davam edən əsas kolonizasiya və imperialist müəssisələrində görmək olar. Bu dövrdə, İngiltərənin Şərqi Hindistan Ticarət Şir-

kəti kimi firmalar, Uzaq Şərqdə, Afrikada və Amerikada öz ölkələrinin ticarət fəaliyyətlərini tanıtmmaq üçün meydana gəldilər. Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi baxımdan müəyyən birliklər, ittifaqlar ticarət sahəsində daha əvvəllər yaranmışdır. Belə ittifaqlara “Hanza” ittifaqını, “Ost-Hind” şirkətlərini aid etmək olar. “Hanza” (alman dilində “Hanse”-yoldaşlıq, ittifaq) XIV-XVII əsrlərdə Almanyanın şimalında yerləşən şəhərlər və xarici ölkələrdə yaşayan etnik almanlar tərəfindən əsas qoyulmuş tarixi ticarət ittifaqıdır [1]. Burada ayrı-ayrı şəhərlər hələ XIII əsrdə birləşməyə başlamışdır. Bu birləşmə 1387-ci ildə formalaşmışdır. Artıq XV əsrdə bu ittifaqa 160 şəhər daxil idi. “Hanza”nın ticarət əlaqələri güclü iqtisadi və siyasi qüvvəyə çevrilmiş və İngiltərə, Fransa, Niderland, Skandinaviya ölkələri və Rusiya (Novqorod şəhəri) kimi ölkələrə də nüfuz etmişdir. “Hanza” özünün ticarət inhisarını daha çox Şimali Avropa regionunda yaratmağa üstünlük verirdi. Bu ittifaq ümumi xəzinə və dəniz qüvvələrinə malik idi. Belə ki, Şimal dənizində hökmranlıq etmək üçün Skandinaviya ölkələri ilə müharibələr aparırdı. XV əsrdə “Hanza” ittifaqı zəifləməyə başladı. Buna səbəb bu ittifaqa daxil olan şəhərlərlə Şimali Avropa ölkələri arasında olan mübarizə idi. Beləliklə XVI əsrdə ticarət yollarının Atlantik okeanına keçməsi ilə “Hanza” şəhərlərinin dünya ticarətindəki vasitəçilik rolu öz mövqeyini itirmişdir. Hanzanın son qurultayı 1669-cu ildə olmuşdur.

“Ost-Hind”(ing. British East India Company) 1600-1874-cü illərdə fəaliyyət göstərmiş ingilis şirkətidir. Əsl adı “British East India Company” olan “Ost-Hind” şirkəti 31 dekabr 1600-cü ildə Portuqaliya və İspaniyanın monopoliyasında olan Uzaq Şərqdə və Hindistanda ədviyyat ticarətindən pay almaq üçün ingilis tacirləri tərəfindən yaradılmış və zaman keçdikcə dünyanın ən böyük ticarət təşkilatlarından birinə çevrilmişdir. Eyni zamanda ingilis müstəmləkəçiliyinin Asiyadakı nümayəndəliyi hesab olunmuşdur [2]. 1602-ci ildə Niderlandın “Ost-Hind” şirkəti (rəsmi adı-Birləşmiş Ost-Hind şirkəti) meydana gəlmişdir. Beləliklə ilk inhisar birlikləri satış sahəsində yarandı. Zaman keçdikcə bank işində, nəqliyyat sahəsində, sənayedə də belə səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması nəticəsində kapitalın və istehsalın daha çox hissəsi az əllərdə cəmləşirdi. Bu proses isə inhisar adlanır. Məlumdur ki, 1860-1870-ci illərdən kapitalın və istehsalın təmərküzləşməsi prosesi daha da artmışdır. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı aşağıdakı istiqamətlərdə baş verirdi:

1. Energetika sahəsində daha dərin dəyişikliklərin baş verməsi;
2. İstehsal prosesinə yeni maşınların tətbiqi;
3. Sənayenin yeni sahələrinin inkişafı;

Transmilli şirkətlərin inkişafı bir neçə tarixi mərhələdən keçmişdir, beləki onları şərti olaraq 5 nəsilə bölürlər. Birinci nəsil TMS-lər (XX əsrin sonlarında onların yarandığı dövrdən birinci dünya müharibəsinin başlanmasına-1914-1918-ci illərə qədər) Asiya, Afrika, Latın Amerikasının müstəmləkə ölkələrində, əsasən xammal resurslarının işlənməsi və hasilatı ilə, eyni zamanda müstəmləkə sahibi olan ölkələrdə onların təkrar emalı ilə məşğul olurdular. Buna görə də bu şirkətləri “müstəmləkəçi-xammal TMS”ləri adlandırırdılar. Özlərinin iqtisadi quruluşuna və fəaliyyət mexanizminə görə onlar özləridə indiki kartel, sindikat və trestləri əks etdirirdilər. Kartellər sənayenin müəyyən sahələri üzrə müəssisələr birliyi olub, istehsal və satış üzrə öz müstəlliklərini saxlayırlar. Sindikat-sənayenin müəyyən sahələrinin birliyi kimi yaradılmışdır. Onun üzvləri istehsal müstəqilliyinin saxlamaqla, satış müstəqilliyini itirirlər. Satış birliyin xüsusi təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir. Trestlər-kartel və sindikatla müqayisədə nisbətən yüksək inhisar formasıdır. Bu birliyə daxil olan müəssisələr istehsal və kommersiya müstəlliklərini tam itirirlər [3].

TMS-lərin ikinci nəslə dünya arenasına hərbi-texniki məhsulların istehsalı üçün çıxdı. Bu TMS-lər iki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə (1918-1939-cu illər) fəaliyyət göstərdi. Aparıcı Avropa ölkələrinin, Amerika və Yaponiyanın silaha olan tələbatının ödənməsi üçün daha gəlirlili silah və hərbi texnikanın istehsalı ilə məşğul olmağa başladılar. TMS-lərin birinci və ikinci nəslə üçün xarakterik cəhət investisiyaları “sıfırdan” başlamaq idi.

Üçüncü nəsil TMS-lər İkinci dünya müharibəsindən (1945-ci ildən və xüsusilə bütün imperiyalar və onların müstəmləkə sistemləri dağılandıqdan (1950-1960-cı illərdən) sonra yaranmağa başlamışdır. TMS-lərin bu nəslə elmi-texniki inqilabın nəliyyətlərindən geniş istifadə etmiş-

lər. Belə ki bu TMSŞ-lər elm və sənayenin ən yeni sahələrində (atom enerjisi, elektronika, kosmos, cihazqayırma və s.) elmi-texniki nəaliyyətlərin generatoru və yayanları idi. Bu nəsil TMSŞ-lərin təşkilati formaları kimi artıq konsernlər və konqlomerantlar çıxış etməyə başladılar. Konsern-formal olaraq müstəqil, üzərlərində maliyyə nəzarəti qoymaq yolu ilə bir sıra müəssisələri birləşdirən inhisardır. Burada nəzarət baş firmaya məxsusdur. Konsern adəti olaraq müxtəlif sənaye sahələrinin müəssisələrini, ticarət firmalarını bankları, nəqliyyat və maliyyə kompaniyalarını birləşdirir. Konqlomerantlar XX əsrin 60-cı illərində ABŞ-da meydana gəlmişdir və bir-biri ilə funksional əlaqəsi olmayan müəssisələrin kompaniyaları tərəfindən udulması yolu ilə yaradılmışdır. Üçüncü nəsil TMSŞ-lar vahid bazar və informasiya məkanı daxilində beynəlxalq istehsalın daxilində beynəlxalq istehsalın meydana gəlməsinin ilkin şərtlərini yaratmışlar.

XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində dördüncü nəsil TMSŞ-lar meydana gəlməyə başlamışdır. Onlar əvvəlki TMSŞ-lardan bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənmişdir. Bu fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir: 1) Bazarları özü kimi transmilli şirkətlər arasında bölüşdürmək; 2) Bazarları planetar səviyyədə qəbul etmək və dünya miyasında fəaliyyətlərini həyata keçirmək; 3) Özünün filiallarının, zavodlarının və birgə müəssisələrinin vahid beynəlxalq idarəetmə şəbəkəsinə nail olmaq; 4) Filiallar arasında əlaqələri genişləndirmək; 5) Transmilli Şirkətlərin biznesinin yerləşdiyi dövlətdə özünün iqtisadi və siyasi təsirini həyata keçirmək;

Müasir dövrdə beşinci nəsil TMSŞ-ların meydana gəlməsindən danışmaq olar. TMSŞ-lərin beşinci nəslə özlərinin sələflərindən daha da güclü iqtisadi qədrətləri və dünya iqtisadiyyatında dövlətlərdən asılı olmayan subyekt qismində çıxış etmələri ilə fərqlənilir. Yeni nəsil TMSŞ-lərə müasir elmə və innovasiya biznesinə arxalanmaq xasdır, bu isə onları elmi ideya və konsepsiyaların əsas generatoru və yeni yüksək texnologiyalar ilə birlikdə onların yayıcısı edir [4].

Ədəbiyyat

1. Ayaz Orucov, Cəlil Kərimov-Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, Bakı-2016
2. Raminə Mustafayeva-Transmilli Korparasiyalar, Gəncə-2014
3. R.İ.Xasbulatov-Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, Bakı-2015
4. [1] {https://az.wikipedia.org/wiki/Hanza_ittifaq%C4%B1}
- 5.[2] {<https://www.britannica.com/topic/East-India-Company>}
- 6.[3] Ayaz Orucov, Cəlil Kərimov-Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, Bakı-2016, səh.81
- 7.[4] R.İ.Xasbulatov-Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər-Bakı-2015, səhifə 392

Dünya ölkələrində azad (xüsusi) iqtisadi zonalər və onların iqtisadiyyata təsiri

Müslümova Aygün Müslüm qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, III kurs bakalavr
E-mail: aygunmuslumqizi@gmail.com

Dünya təcrübəsinə nəzər yetirsək görərik ki, xüsusi iqtisadi zonaların ən çox istifadə edilən formalarından biri də Azad İqtisadi Zonalardır. AİZ-in yaradılması konkret prioritet iqtisadi məsələlərin həlli, strateji proqram və layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş ayrı-ayrı ərazi və regionların iqtisadiyyatının inkişafında təsirli istiqamətdir [3].

Müxtəlif inkişaf səviyyələrinə malik olan dövlətlərdə azad iqtisadi zonaların müxtəlif formaları tətbiq edilir. İnkişaf etmiş iqtisadiyyata malik olan dövlətlərdə (Qərbi Avropa dövlətləri, ABŞ, Yaponiya) üçün dəniz limanlarında rüsumsuz azad ticarət zonaları, azad hava limanları, maliyyə-bank mərkəzləri, offşor zonalər, texniki-tətbiqi zonalər xarakterikdir. Keçid iqtisadiyyatlı və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (xüsusilə Asiya-Sakit Okean regionu və Latin Amerikasını dövlətləri) ixrac-istehsal zonaları daha intensiv fəaliyyət göstərir. Belə ki, ixracı artırmaqla, bu dövlətlər öz qarşılarında duran məqsədlərə daha tez nail olmağa çalışır və beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi, həmçinin daxili sosial, iqtisadi, texniki, texnoloji və digər mə-

sələlərin həlli üçün zəruri olan sərbəst dönərli valyuta ehtiyatlarını artırırırlar. Bu kateqoriyada xüsusilə Asiya tipli azad iqtisadi zonalar fərqləndirilir ki, bu zonaların da ən bariz nümunəsi Çinin xüsusi iqtisadi rayonları və xüsusi sahilyanı şəhərləridir [1].

“Yeni İpək Yolu” iqtisadi zonasının yaradılması Çinin Mərkəzi Asiya istiqamətində ən mühüm təşəbbüslərindən biridir. “Yeni İpək Yolu” Avrasiya qitəsi boyunca 18 ölkəni və 3 milyard əhali daxil olmaqla, demək olar ki, dünyanın yarısını əhatə edir. Bu, böyük bir strateji hədəfə çatmaq məqsədi daşıyır. Mövcud iqtisadi zona ÇXR-in birbaşa Mərkəzi Asiya və ətraf ölkələrlə sərbədiyyanı ərazilərinin təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, regionun təbii ehtiyatlarının tədricən mənimsənilməsini də sürətləndirəcəkdir. Artıq xeyli müddətdir ki, ÇXR “iqtisadi zona” planını tədricən həyata keçirir [4].

Keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq azad iqtisadi zonaların təşkilində iki müxtəlif konseptual yanaşmadan istifadə edilir:

1. Ərazi;
2. Funksional [1].

Birinci halda zona, bütün rezident müəssisələrin öz təsərrüfat fəaliyyətlərində güzəştli rejimdən istifadə etdikləri xüsusiləmiş ərazi kimi baxılır. İkinci yanaşmaya əsasən zona firmanın ölkə ərazisində yerləşdiyi yerdən asılı olmayaraq, müəyyən növ sahibkarlıq fəaliyyətinə tətbiq edilən güzəşt rejimi kimi başa düşülür [1].

Birinci hala misal olaraq Çinin azad iqtisadi zonalarını, Braziliyadakı Manaus zonasını, inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki ixrac-istehsal zonalarını göstərmək olar. İkinci yanaşmanın nəticəsi müxtəlif xarakterli müəssisələrə güzəştlər tətbiq edən "nöqtəvi" zonlardır (offşor firmalar, "duty-free" mağazalar və s.) [1].

Azad iqtisadi zonaların yaradılması zamanı onların əsas cəhətlərini nəzərdən keçirmək zəruridir: təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilati formaları, ölkə ərazisində istehsal qüvvələrinin yerləşdirilməsi üsulları, azad iqtisadi zonada yaradılan əlavə dəyərin istehsal və bölgü imkanları, azad iqtisadi zonanın sərhədlərinin onunla əlaqəli olan digər təsərrüfat sahələrinə, sferalara, ərazilərə genişlənmə imkanları və s [1].

Azad iqtisadi zonaların bəzi geniş yayılmış növləri aşağıdakılardır:

Azad ticarət zonaları (Free trade zones) - azad iqtisadi zonaların demək olar ki, dünyada ən geniş yayılmış növüdür. Tarixi baxımdan ən qədim azad ticarət zonaları XIX əsrdə Almaniyanın azad Hamburq və Bremen şəhərlərində yaradılmış zonalar hesab olunur. Azad ticarət zonaları ölkənin onun milli gömrük məkanından kənarında hesab edilən məhdud əraziləridir. Bu zonaların azadlığı o deməkdir ki, orada mallar gömrük rüsumlarından, idxal vergilərindən və maliyyə nəzarətinin digər formalarından azaddır. Azad ticarət zonalarına gətirilən mallar bəyan edilmir, lakin, gömrük orqanları qaçaqmalçılığa və qadağan olunmuş malların gətirilməsinə yol verməmək məqsədilə zona daxilində nəzarət tədbirləri həyata keçirə bilirlər [1].

Azad (rüsumsuz) gömrük zonaları - bu zonalar azad iqtisadi zonaların ən sadə formalarından biridir. Bu növ zonalar XVII-XVIII əsrlərdən mövcuddur və xarici iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasına xidmət edir. Azad gömrük zonaları ixrac üçün nəzərdə tutulmuş malların saxlanması, qablaşdırılması və cüzi emalı üçün istifadə olunan İnvestisiyaya qədərki dövr İnvestisiya dövrü Əməliyyat dövrü İnkişaf dövrü tranzit və ya konsiqnasiya anbarlarıdır [1].

İxrac-istehsal zonaları - bu zonalar ikinci nəsil azad iqtisadi zonalara aid edilən Sənaye-istehsal zonalarının ən geniş yayılmış növü olmaqla, ticarət zonalarına yalnız malların yox, həm də kapitalın gətirilməsinə başlanması ilə əlaqədar olaraq bu zonaların təkamülü nəticəsində meydana çıxmışlar [1].

Xüsusi iqtisadi zonalar - yerli və xarici sahibkarlar üçün əlverişli iqtisadi şəraitə malik olan və digər ərazilərə münasibətdə xüsusi hüquqi rejimli məhdud sahələrdir. Bir qayda olaraq xüsusi iqtisadi zonalar bu və ya digər dərəcədə xüsusiləmiş coğrafi ərazidir [2].

Hazırda Çinin ərazisində çoxlu sayda xüsusi iqtisadi zonalar var. Bunlardan 90-nı dövlət səviyyəsində texniki-iqtisadi inkişaf zonalarıdır. Bu zonalar Pekin, Şanxay, Quançjou, Tyantszin, Dalyan, Xarbin, Urumçi, Uxan, Çuntsin, Xançjou və digər şəhərlərdə və rayonlar-

dadırlar. Çinin zonalarından 114-ü yüksək texnologiya zonalarıdır. Bunlara Pekin şəhərində Çjunquntsun texnoparkı, Şanxayın Pudun rayonunda yerləşən Çjantzyan və Tyanszindəki yüksək texnologiyalar parkları, Nankin, Çendu və Quaçjou şəhərlərindəki yüksək texnologiyalı açıq zonalar aiddir. Çindəki xüsusi iqtisadi zonaların 13-ü azad gömrük zonaları (Fuçjou, Syamen, Şindao, Ninbo, Santoa və sair), 14-ü isə dövlət səviyyəsində sərhədlənmiş iqtisadi əməkdaşlıq zonalarıdır (İnin, Taçen, Pincyan, Vantin, Xekou, Xeyxe, Dandun və sair.) [2].

Ədəbiyyat

1. http://au.edu.az/upload-files/menu/ipekyolu/2018_2/2AbdullayevaS.pdf
2. <http://senaye.gov.az/content/html/3571/attachments/X%C3%BCsusi%20iqtisadi%20zonalar.pdf>
3. Rasim Abutalıbov - "Xüsusi iqtisadi zonaların sosial-iqtisadi inkişafa təsiri"
4. Rza Talıbov – "Asiya ölkələri beynəlxalq münasibətlər sistemində"

Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri (TANAP) və Transadriatik Qaz Kəməri (TAP)

Müslümova Aygün Müslüm qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, III kurs bakalavr
E-mail: aygunmuslumqizi@gmail.com

Son illərdə Azərbaycanın təbii qaz ehtiyatlarının hasilatı və bu təbii qazın regionlara daşınması və dünya bazarına çıxarılması məqsədilə tarixi işlər görülmüşdür. Bu istiqamətdə mühüm layihələrdən biri də Trans – Anadolu Qaz Boru Kəməridir (TANAP) [1].

2012-ci il iyun ayının 26-da İstanbul şəhərində Azərbaycan və Türkiyə hökumətləri arasında TANAP layihəsinin imzalanması baş tutmuşdur. Azərbaycanın Milli Məclisi 2012-ci ilin noyabr ayının 20-də TANAP-la bağlı 2 Sazişi təsdiqləyib. 2011-ci il 26 noyabr tarixində Azərbaycan Prezidenti tərəfindən "Azərbaycan və Türkiyə hökumətləri arasında təbii qazın Türkiyəyə satışı və Azərbaycandan gələn təbii qazın Türkiyə ərazisi vasitəsilə tranziti haqqında və təbii qazın Türkiyə ərazisindən nəql edilməsi üçün müstəqil boru kəmərinin inşasına dair" sazişin təsdiq edilməsi haqqında qanun imzalanmışdır [1].

TANAP Layihəsi Xəzər Dənizinin Azərbaycan sektorundakı "Şahdəniz-2" yatağından və Xəzər Dənizinin digər sahələrindən hasil edilən təbii qazın Türkiyəyə və öz növbəsində bu ölkədən Avropaya nəqlini nəzərdə tutur. TANAP Cənubi Qafqaz Boru kəməri (CQBK) və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) ilə birlikdə "Cənub Qaz Dəhlizi"nin tərkib hissəsi olan bir layihədir. TANAP Türkiyənin Gürcüstan sərhədində, Ərdəhanın Posof bölgəsindəki Türkgözü kəndindən başlayır və Qars, Ərzurum, Ərzincan, Bayburt, Gümüşxanə, Girəsun, Sivas, Yozqat, Kırşəhər, Kırıkkale, Ankara, Əskişəhər, Bilecik, Kütahya, Bursa, Balıkesir, Çanaqqala, Təkirdağ və Ədirnə də daxil olmaqla 20 vilayətdən keçərək Yunanıstan sərhədində Ədirnənin İpsala bölgəsində başa çatır [2].

TANAP Layihəsinin Gürcüstan-Türkiyə sərhədindən başlayaraq CQBK sisteminə birləşməsi, Türkiyə ərazisindən keçərək Türkiyə-Yunanıstan sərhədində başa çatması və sonra təbii qazın Avropaya çatdırılması üçün TAP boru kəmərinə birləşməsi planlaşdırılır. Azərbaycan və Türkiyə arasında 2011-ci il dekabr ayının 24-də Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. «Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Trans-Anadolu təbii qaz boru kəməri sistemində dair» Saziş 2012-ci il iyun ayının 26-da İstanbul şəhərində imzalanmış və hər iki ölkənin müvafiq qanunverici orqanları tərəfindən təsdiq edilmişdir. TANAP Layihəsi təbii qazın Şahdəniz və eyni zamanda Azərbaycanın digər yataqlarından Avropa bazarlarına nəql edilməsi potensialına görə mühüm siyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. TANAP boru kəmərinin 2018-ci ildə istismara verilməsi planlaşdırılır [2].

TANAP Layihəsinin texniki parametrləri:

- Boru kəmərinin uzunluğu 1805 kilometrdir və Türkiyə ərazisindən keçir;

- Boru kəmərinin diametri 56 və 48 düym, dənizdə isə (Mərmərə Dənizi boyunca) diametr 36 düym təşkil edir;

- Boru kəmərinin dəniz səviyyəsindən olan maksimum hündürlüyü 2,700 m yüksəklikdə yerləşir;

- TANAP boru kəmərinin Türkiyə qaz paylama sisteminə iki qol ayrılmışdır;

- TANAP boru kəmərinin illik maksimum ötürücülük qabiliyyəti 31 milyard kubmetrə hesablanmış və layihənin ilkin mərhələsində illik ötürücülük qabiliyyəti 16 milyard kubmetr qaz təşkil edəcək;

- TANAP Türkiyənin 20 vilayətindən- Qars, Ərzurum, Ərzincan, Bayburt, Gümüşxanə, Girəsun, Sivas, Yozqat, Kırşəhər, Kırıkkale, Ankara, Əskişəhər, Bilecik, Kütahya, Bursa, Balıkesir, Çanaqqala, Təkirdağ və Ədirnədən keçir [2].

TANAP boru kəmərinin obyektlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Yeddi Əsas Kompresor Stansiya (KS) və Əskişəhərə ayrılan qol üçün nəzərdə tutulmuş bir Kompresor Stansiya;

- 12 Təmizləyici Tərtibatın Buraxılma Kamerası (TTBK);

- 12 Təmizləyici Tərtibatın Qəbulu Kamerası (TTQK);

- 49 Bağlayıcı Armatür Stansiyası (BAS);

- Dörd Qaz Sərfini Ölçmə Stansiyası (QSÖS) (Türkiyə/Gürcüstan sərhəddində 1, Eskişəhərə ayrılan qolda 1, Trakyaaya ayrılan qolda 1, Türkiyə/Yunanıstan sərhəddində 1) [2].

TANAP layihəsinin iştirakçıları arasında ARDNŞ –in payı 80 faiz, Türkiyənin BOTAŞ və TPAO şirkətlərinin birgə payı isə 20 fazidir [1].

TANAP-ın təbii qaz üzrə ötürücülük qabiliyyətinin 2020-ci ildə 16 mlrd, 2023-cü ildə 23 mlrd və 2026-cı ildə isə 26 mlrd kubmetr həcmində olacağı proqnozlaşdırılır [1].

TANAP-la nəql olunacaq Azərbaycan qazının ümumi orta həcmi təxminən ildə 16 mlrd kubmetr səviyyəsində olacağı proqnozlaşdırılır. Bu həcmə də 10 mlrd kubmetri Avropa Birliyi ölkələrinə və 6 mlrd kubmetri isə Türkiyəyə satılacaq. Türkiyə Bolqarıstan və ya Türkiyə-Yunanıstan sərhədləri Avropaya satılacaq təbii qazın təslim edilməsi məntəqəsi kimi nəzərdə tutulmuşdur [1].

Transadriatik Qaz Kəməri (Trans Adriatic Pipeline) – TAP layihəsi üzrə Albaniya, İtaliya və Yunanıstan arasında Dövlətlərarası Saziş 2013-cü ilin fevral ayında Afinada (Yunanıstanda) imzalanmışdır. Transadriatik Qaz Kəməri Azərbaycan qazının Qərbi Avropaya nəql edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İlkin mərhələdə Transadriatik Qaz Kəməri vasitəsilə nəql olunacaq qazın həcmi 10 mlrd kubmetr, sonradan isə 20 mlrd kubmetrə qədər olacağı gözlənilir [1].

Trans-Adriatik Boru Kəməri Layihəsi (TAP), Yunanıstan ərazisində Yunan-Türkiyə sərhəddən başlayaraq, Trans-Anadolu Boru Kəmərinə (TANAP) birləşən, Yunanıstandan, Albaniya və Adriatik Dənizindən keçərək İtaliyada başa çatan və “Snam Rete Gas” (SRG) şəbəkəsinə birləşən təbii qaz boru kəmərinin layihələndirilməsindən, tikintisindən və istismarından ibarətdir. TAP layihəsi Avropa Birliyinin strateji məqsədlərinin birində “enerjinin təhlükəsizliyi və enerji mənbələrinin diversifikasiyası” - adı altında aparıcı rol oynayır. TAP layihəsi Azərbaycanın təbii qazının Avropa bazarlarına ixrac etmək üçün ən qısa və birbaşa yol kimi seçilmişdir. TAP boru kəmərinin Yunanıstanda yerləşən hissəsi Türkiyə-Yunanıstan sərhədinin yaxınlığında Kipoi məntəqəsindən başlayaraq Leropigidən cənub-qərbdə Yunanıstanın Albaniya ilə sərhədində başa çatır və uzunluğu təxminən 550 km təşkil edir. TAP boru kəmərinin 2020-ci ildə istismara verilməsi planlaşdırılır [3].

Transadriatik Qaz Kəmərinin (TAP) texniki parametrləri:

- 878 km uzunluğu olan boru kəmərinin 550 km-i Yunanıstan, 215 km-i Albaniya, 105 km-i Adriatik Dənizi, 8 km-i İtaliya ərazilərindən keçir;

- Boru kəmərinin diametri 48 düym, dənizdə isə (Adriatik Dənizi boyunca) diametr 36 düym təşkil edir;

- Boru kəmərinin dəniz səviyyəsindən olan maksimum hündürlüyü 1900 m yüksəklikdə yerləşir;

- TAP boru kəmərinin Yunanıstandan keçən hissəsindən iki qol, Yunanıstan Albaniya sərhədində isə bir qol ayrılmışdır;

- TAP boru kəmərinin illik maximum ötürücülük qabiliyyəti 20 milyard kubmetrə hesablanmış və layihənin ilkin mərhələsində illik ötürücülük qabiliyyəti 10 milyard kubmetr qaz təşkil edəcək [3].

Transadriatik Qaz Kəməri layihəsinin səhmdarları – İsveçrənin “Axro” (42.5 %), Norveçin “Statoil” (42.5%) və Almaniyanın “E.ON Ruhrgas” (15%) şirkətləridir (9).

Transadriatik Qaz Kəməri layihəsi çərçivəsində - Yunanıstana 1.5 mlrd Avro məbləğində investisiya resurslarının yatırılması və iki min nəfərin isə daimi işlə təmin olunacağı gözlənilir [1].

Ədəbiyyat

1. Mətanət Pənəhəliyeva, Şəfa Əliyev “Beynəlxalq nəqliyyat əməliyyatları”, Sumqayıt-2015, 174 səh 3
2. <http://www.socarmidstream.az/az/project/tanap/#overview> 8
3. <http://www.socarmidstream.az/az/project/tap/#overview> 9

Turizm xidmətlərində qiymət və ona təsir edən amillər

*Mütəllimli Aygün Ziyaddin qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi II kurs magistr
Elmi rəhbər: Dos Rəhman Səfərov
E-mail: mutellimli1995@bk.ru*

Turizmin inkişafı bir yerdə turizm hərəkətlərinin və turizm investisiyalarının artması, ölkənin iqtisadi quruluşunda dəyişikliklərə səbəb olduğu kimi, xidmət sektorunun da getdikcə artan nisbətdə əhəmiyyət əldə etməsinə və inkişafına səbəb olur.

Bir xidmət istehsalı olan turizmin inkişafda olan ölkələrdə iqtisadi inkişafa səbəb olan amillərdən biri kimi qəbul edilir [2].

Qiymətlər istər ölkə daxili, istərsə beynəlxalq turizm bazarında turizm tələbinə təsir edən ən mühüm sosial-iqtisadi amillərdən biridir. Bu səbəbdən, turizm sektorunda qiymətlərin formalaşması, bu sahədə rast gəlinən, müxtəlif bazar formalarının təsirində qalan turizm idarə və müəssisələrinin razılığa gəlmələri və maksimum qazanc əldə edilməsi yollarının araşdırılması vacib olan mövzulardan biridir.

Mal və xidmət qiymətləri turizmin tələbinə təsir göstərdiyi kimi, turizm təklifinin də qiymətlərə təsiri vardır. Bu təsir, ümumi istehlak dəyişmələrinin qiymətlər üzərindəki təsirinə nisbətən daha yüksəkdir. Turizm sahəsində qiymətlərin formalaşmasına xidmətin səviyyəsi, ərazinin iqtisadi-coğrafi mövqeyi, infrastruktur sahələrinin inkişafı təsir göstərir.

Beynəlxalq turizmdə qiymətlərin yaranmasına, xarici turistlərin ölkə haqqında əldə etdikləri məlumatlar ciddi təsir göstərir. İki ölkə və ya region qiymətlərinin ümumi səviyyələri arasındakı fərq turizm axınların istiqamətinə təsir edən bir amildir. Təbii və süni olaraq qiymətlərin dəyişdirilməsi, turist axınlarının istiqamətlərinə təsir edir. Xidmət sahəsində qiymətlərin səviyyəsini aşağı salan ölkələr, istirahət yerinin seçilməsində mühüm rol oynayır. Lakin istehlak xərclərinin çox müxtəlif olması, mal və xidmətlərin qiymətlərinin meydana gəlməsindəki qarışıq vəziyyət, qiymətlər və turizmin tələbi arasındakı əlaqənin zaman və məkan daxilində təhlilini müəyyən qədər çətinləşdirir [3].

Daxili, eyni zamanda beynəlxalq turizm bazarında turistlərin qiymətlərə qarşı hər zaman rəşional davrandıqlarını da qeyd etmək lazımdır. Qiymət amili, turistlərin şəxsi büdcəsinə və tətill yerindəki gündəlik xərclərinə ciddi təsir edir. Lakin istirahət yerinin seçilməsində vərdişlər, psixoloji amillər, dəb, reklam və s. amillər də qiymətlərin formalaşmasında az rol oynamır.

Turizm sahəsində qiymətlərin formalaşma xüsusiyyətlərinə görə əmtəə istehsal edən müəssisələr və xidmət göstərən obyektləri fəaliyyət sahələrinə görə qruplara bölmək, hər fəaliyyət sahəsinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təhlil etmək lazımdır. Belə qruplaşdırma mehmanxana təsərrüfatlarında və qidalanma (yeyinti) sənayesindəki qiymətlərin, nəqliyyat, vasitəçilər və əyləncə yerlərindəki qiymətlərin turizm sahəsi xərclərin hesablanması hansı paya malik olduğunu müəyyən etməyə imkan verir.

Yerləşdirmə (Mehmanxana) müəssisələrinin rəhbərliyi ümumilikdə ölkənin iqtisadi vəziyyətini, infilyasiyanın gedişini, pul kütləsinin artımını, müəssisələrin xidmət imkanlarını, işçilərin saxlanması və ümumi xərclərini nəzərə almadan qiymətləri qonşu otelləri əsas götürərək müəyyən edir. Otellərin səmərəli fəaliyyəti üçün mühüm rol oynayan rentabelliyin (məhsuldarlığın) hesablanması, bu məsələyə lazımı diqqətin göstərilməməsi, beynəlxalq turizm şəbəkəsinə qoşulmaq arzusunda olan ölkələrdə turizmin inkişafına mənfi təsirlər göstərir.

Yerləşdirmə müəssisələrinin rentabelliğinin elmi təhlili zamanı çoxsaylı amilləri nəzərə almaq lazımdır. Bu amillərin elmi təhlili çox çətindir. Bu təhlil eyni zamanda, rentabelli yerləşdirmə müəssisələrində mühasibat hesablarının təhlilini və riyazi hesablamalar aparılmasını tələb edir. Bir müəssisənin fəaliyyətində rentabelliğin müəyyən edilməsi üçün; müştərilər, mal və xidmətlər, qiymət kimi 3 əsas amilin öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Turizmin inkişafında münasib bir qiymət əsas amildir. Tətbiq ediləcək uyğun qiymət rentabelliyyə də təsir edir.

- 1) Münasib qiymət - geniş bir kütlənin büdcəsinə müvafiq bir qiymətdir.
- 2) Bu qiymətin başlandıği tarixdən müəyyən bir müddət əvvəl təsbiti və reklam olunması lazımdır. Ancaq bu təsbit bazarda cari qiymətlərin dəyişməsi ilə əlaqədar təxmini olaraq aparılır.
- 3) Bu zaman digər ölkələrin qiymətləri də nəzərə alınmalıdır.
- 4) Valyuta qadağaları sistemlə işləyən ölkələrdən gələcək turistlərin valyutasının ödəmə gücünün də diqqətə alınması lazımdır.
- 5) Qiymətlərin müəyyən edilməsində vergilərin və sosial sığorta güzəştlərinin dəyişməyəcəyinə, yeni dövrdə maliyyə xərclərinin artmayacağına təminat olunmalıdır.
- 6) Göstərilən şərtlərlə yanaşı müəyyən ediləcək qiymətlər turizm şirkətlərinin qazanc əldə etməsinə və rentabelli fəaliyyətinə imkan verməlidir.

Nəzəri olaraq, bir yerləşdirmə müəssisəsinə olan tələbi, ümumi turizm tələbindən ayrıca olaraq hesablamaq lazımdır. Turizm mövsümündə tələb yüksək olduğundan, mehmanxanalarda boş yerlər az olduğuna görə qiymətlər başqa vaxtlara nisbətən daha yüksəkdir [5].

Otel müəssisələrindəki otaqların ümumilikdə standart keyfiyyətdə olmaması, otaqların kateqoriyalarına görə maya dəyərlərinin hesablanması məcburi olur. Belə bir təhlildə otaqları, dövlət idarələri tərəfindən aparılmış təsnifata görə 2 kateqoriyaya ayırmaq olar:

- a) Bir nəfərlik tək çarpayılı otaq
- b) 2 nəfərlik otaq
- 2 nəfərlik böyük çarpayılı otaq
- 2 çarpayılı otaq

Beləliklə, 2 kateqoriyadakı otaqlar keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə də 4 qrupa ayrılır.

- Su ilə təmin edilmiş otaq
- Hamamı olan otaq
- Xüsusi məişət şəraiti olan otaq
- Kompleks hamamlı otaq.

Bu vəziyyətdə otaqların maya dəyəri qiymətləri kateqoriyalarına və alt qruplarına, başqa sözlə otaq keyfiyyətinə görə dəyişir. Lakin yerləşdirmə müəssisəsində maya dəyəri eyni zamanda rezervasiya (dolma) nisbətinin də bir funksiyası olduğundan otaqların maya dəyəri fərqi təsir edən amillərlə, maya dəyər arasındakı əlaqəni aşağıdakı düsturla vermək olar.

$M = f(K \times 1/R)$. M-Maya dəyər, R-Rezervasiya, K-Otaq keyfiyyəti .

Beləliklə, otaqların maya dəyərinin, otağın keyfiyyəti ilə düz mütənəsb, rezervasiya nisbəti ilə tərs mütənəsb olduğu müəyyənləşir.

Bu düstura bağlı olaraq çıxan nəticə, bizə keçmiş dövrün maya dəyərini hesablamaq, gələcək dövrün maya dəyər qiymətini və satış qiymətini müəyyən etmək imkanını verir [1].

Bir il ərzində fəaliyyətdə olan bir otellə müqayisədə, mövsümlük otel müəssisələrində gəlir və çıxarlar baxımından qiymət müəyyən etməyə təsir edən amillər vardır. Bütün il ərzində açıq olan otellərlə, mövsümlük otellər arasında maliyyə xərcləri, rəhbərlik və reklam çıxarları, təmir çıxarları baxımından bir fərq yoxdur. Su, qaz, elektrik, isinmə və paltar çıxarları mövsümlük otellərdə, müştərilərin oteldə yerləşdikləri bir müddət üçün səciyyəvidir. Lakin, mövsümlük otellərdə, məvaciblər və sosial çıxarlar da daha çoxdur. Çünki,

a) Mövsümlük otellər təcrübəli (ixtisaslı) işçini əldən verməmək üçün bütün il ərzində məvacib ödəmək məcburiyyətində qalır.

b) Mövsümlük otellərdə cari məvaciblər, davamlı fəaliyyət göstərən otellərin verdiyi məvacibdən bir neçə dəfə yüksəkdir.

İstər mövsümlük, istərsə bütün il fəaliyyətdə olan yerləşdirmə müəssisələri rəhbərliyi, otaq maya dəyərini müəyyən etdikdən sonra müştərilərinə təbiiq edəcəkləri qiymətləri qərarlaşdırırlar [4].

Ədəbiyyat

1. Rəhman Səfərov, (2008), Turizm sahəsində qiymətlərin formalaşması və inflyasiyanın ona təsiri. AMEA Gənc Alimlərin Əsərləri. s. 181-187, Bakı.
2. Həbibə Soltanova, Ş. Hüseynova (2007), Turizmin Əsasları. Mütərcim, Bakı.
3. Bahadır Bilalov (2005), Turizmin Menecmenti. Mütərcim, Bakı.
4. Məmmədov X., Mirzəyev S., Marketing əsasları, Bakı, QAPP-POLİQRAF, 2001, s. 268-28
5. Gvans Dc. R., Berman B., Marketing, M., Gkonomika, 1990, s. 340-349

Azərbaycanda otelçilik sənayesinin inkişaf istiqamətləri

Nəbiyev Nicat İslam oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.n S.Q.Həsənov

E-mail: nabiyevnicat@gmail.com

Məqalədə otelçilik biznesinin inkişaf istiqamətləri, əsas statistik göstəriciləri, xarici və yerli şəbəkələrin rolu araşdırılır, bu biznes sahəsində son illər baş verən dinamikanın səbəbləri göstərilir, cəlbədicə amillər geniş təhlili edilir.

Azərbaycanda yerləşmə müəssisələrinin əsas inkişaf mərhələsi XX əsrin 50-ci illərindən sonra başlamışdır. XX əsrin 60 – 70 ci illərində turizmin inkişafı ilə əlaqədar Azərbaycanda, xüsusi ilə Bakıda yeni yerləşmə müəssisələri tikilmişdir. Sovet dövründə tikilən yerləşmə müəssisələri əsasən kompleks xidmətlər təklif edən sosial təyinatlı obyektlərdən ibarət olmuşdur. Burada göstərilən xidmətlər isə beynəlxalq standartlara cavab vermirdi. Bakıda fəaliyyət göstərən “İnturist”, “Naxçıvan”, “Abşeron”, “Azərbaycan” kimi məşhur mehmanxanalarda lüks nömrələr və apartmentlər azlıq təşkil edirdi.

Ölkədə otel biznesinin inkişafı müstəqillik dövrünün ilk illərindən başlayaraq Bakı şəhərinin biznes mərkəzi kimi formalaşması ilə bağlı olmuşdur. Yerləşmə müəssisələrinin inkişaf mərhələlərinin təhlil etdikdə aydın olur ki, keçmiş SSRİ dövründə otellər əsasən xarici turistlər üçün nəzərdə tutulan mehmanxanalardan, yerli müştərilər üçün qonaq evlərindən, istirahət mərkəzlərində isə kompleks xidmətlər göstərən pansionatlar və kempiklərdən ibarət olmuşdur. Bu dövrdə Bakı şəhəridə daxil olmaqla iri şəhərlərdə mehmanxanalar əsasən qonaq evləri və gecələmə yeri kimi fəaliyyət göstərirdi.

Bakı şəhərində tikilən şəbəkə otellərinin əksəriyyətinin işgüzar təyinatlı olması da onun biznes mərkəzi kimi inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Ölkədə neft gəlirlərinin artması, işgüzar təyinatlı gələn xarici vətəndaşların çoxalması yerləşmə müəssisələrinə tələbatı artırmışdır ki, bu da yeni

otellərin tikintisinə təkan vermişdir. Şəbəkə otellərin Bakı şəhərində fəaliyyətinin genişlənməsi və yeni otellərlə təmsil olunması 2011-ci ildən sonra geniş vüsət almışdır. Belə otellər biznes təyinatı olması ilə yanaşı, “resort” istirahət təyinatlı yerləşmə müəssisələrinin sayının artmışdır. Ölkədə otellərin sayı 2000-2010-cu illər arasında iki dəfədən çox artaraq 450-ni keçir. 2010-2018-ci illərdə isə onların sayı 680-ə yaxınlaşmışdır ki, bu da illik artım üzrə 20-22% təşkil etmişdir [10].

Ümumilikdə ölkədə yerləşmə müəssisələrinin dinamikası göstərir ki, 2010-cu ildə onlarda nömrələr üzrə birdəfəlik tutumu 30,7 minə çatırdısa, bu göstərici 2018-ci ildə 42 mindən çox olmuşdur [10].

Ölkədə otellərin dinamikasının təhlili göstərir ki, bu biznes sahəsinin gəlirli olması və ölkəyə gələn turistlərin sayının artmasına görə bu sahəyə marağı artmışdır. Yerləşmə müəssisələrinin sayının artması son illər sürətlə artmışdır ki, bu da il ərzində 12,7% təşkil etmişdir. Son beş ildə istifadəyə verilən yerləşmə müəssisələrinin sayı daha sürətlə artmışdır. Bu da Bakı şəhəri ilə yanaşı regionlarda da yeni yerləşmə müəssisələrinin istifadəyə verilməsinə artırmışdır. Şəbəkə otellərlə yanaşı, yerli brendlər olan “Absheron Hotel Group” və “Qafqaz Hospitali”, onun törəməsi olan “Kaspi”, “Nar Şərab” otel şəbəkələri regionlarda və Bakı şəhərində sürətlə yeni yerləşmə müəssisələrini istifadəyə vermişdir. Yerləşmə müəssisələrində nömrələrinin sayının artmasında yerli şəbəkələrin rolunun artması onun inkişafına daha çox təkan vermişdir [3].

Mehmanxanaların nömrə fondu son illər 23,1% artmışdır. Bu artımın əsas hissəsi regionlarda olan otellərin payına düşmüşdür. Hazırda yerləşmə müəssisələrində yerlərin illik artım tempi 10%-dən çoxdur ki, bununda əsas hissəsi turist tipli üç ulduzlu otellərin payına düşür. Otellərin inkişafında regionların payının artması bu sahəyə olan tələbatla bağlıdır. Şəkildən görüldüyü kimi son yeddi ildə otellərdə yerlərin birdəfəlik tutumu on mindən çox artmışdır ki, bunun da əsas hissəsinə turist tipli otellər təşkil etmişdir. Onu da qeyd etmək ki, otellər kəmiyyət etibarlı ilə deyil eyni zamanda keyfiyyət baxımından da irəliləyiş əldə etmişdir. Bu baxımdan otel biznesində xarici təcrübəni öyrənməklə müsir otellərin tikintisi artmış, həmçinin onun idarə edilməsində müasir texnologiyalardan istifadə olunur.

Xarici və yerli şəbəkələrin otel biznesinin idarəedilməsində yerli treyninqlərin keçirilməsi və yeni idarəetmə metodlarının tətbiqi, satış kanallarının şəxələndirilməsi onların rentabənliyinə artırmış olur. Hazırda Bakı şəhərində otellərin dolma göstəricisi 60%-dən çoxdur ki, bu da bizim region üçün yüksək göstərici sayıla bilər.

Otel biznesinin inkişafı yerləşdirilmiş şəxslərin sayında dinamikliyin təmin edilməsinə imkan vermişdir. Son yeddi ildə otellərin xidmətlərindən istifadə edənlərin sayı üç dəfədən çox artmışdır ki, bu da qonşu Gürcüstan otellərindən iki dəfə çoxdur. Belə ki, 2010-cu ildə otel xidmətlərindən istifadə edənlərin sayı 440 min nəfərə çatırdısa, bu rəqəm 2017-ci ildə 1,5 mln, 2019-cü ilin doqquz ayında isə 1,4 mln çatmışdır. Xüsusilə 2016-cı ildən sonra otel biznesində canlanmanın artması ölkəmizə gələn xarici turistlərin sayının artması ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, 2015-ci ildən sonra manatın devalvasiyası oteldə qiymətlərin 30-50% azalmasına səbəb olmuşdur ki, bu da ölkəmizə turizm məqsədilə gəlmək istəyənlərin sayının artmasına səbəb olmuşdur [10].

Otel biznesinin tədricən liberallaşması, bu sahəyə tələbatın yüksəlməsi yerləşmə müəssisələrinin gəlirlərinin artmasında özünü göstərmişdir. Bununla yanaşı, turizm bazarında yeni investisiya mühitinin yaranması, bu sahədə idarəetmənin təkmilləşməsi iqtisadi inkişafa təkan vermişdir. Onu da qeyd etmək ki, otel biznesində baş verən sürətli artım dövlət büdcəsində ödəmələrə təsir etmişdir. Büdcəyə ödəmələrdə şəbəkə otellərlə yanaşı, yerli şirkətlərin rolu daha çox olmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, bu sahədə ən yüksək artım 2015-2018-ci ildə müşahidə edilmişdir ki, bu da 394,5 mln manata çatmışdır [10].

Yerləşmə müəssisələrinin təhlili göstərir ki, 2010-2012-ci illərdə büdcə ödəmələrinin payının artması yeni şəbəkə otellərin Bakı şəhərində tikilməsi ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Sonrakı illərdə nisbi azalma baş versə də, 2013-2014-cü illərdə sabillik bərpa olunmuşdur. 2015-ci il

də büdcə ödəmələrində kəskin azalma milli valyutanın devalivasiyası ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, son iki ildə sürətli artımın baş verməsi ölkəyə gələn turistlərin sayının dinamikliyi ilə bağlı olmuşdur. Hazırda büdcə ödəmələrində turizm sənayesinin payı səhiyyə sektoru üzrə (382 mln manat) ödəmələrdən yüksək olmuşdur. Sonrakı illərdə ölkəyə kütləvi turist axınlarının başlanması yerləşmə müəssisələrinin büdcə ödəmələrinin artmasına təkan vermişdir. Bunun göstəricisi olaraq 2018-ci ildə bu ödəmələrin 390 mln manatı keçməsi və 2012-ci il səviyyəsindən 1,2 dəfə çox olmasının qeyd etmək olar [10].

“Absheron Group Hotels” şəbəkəsi yerli brend olaraq 2011-ci ildən formalaşmışdır. Bura Bakıdakı bəzi xarici birgə müəssisələr (Marriott, Fermont, Four Seasons və s.), yeni İnturist, Bulvar otelləri, Qusarda “Pik place”, “CLEYT park”, Şamaxıda “Şamaxı Platinum”, Nəftalanda bəzi müasir kurortlar və s. daxildir. Qeyd olunan şəbəkədə yerli brend olaraq 14 yerləşmə müəssisəsi vardır. 2014-ci ildən başlayaraq, “Absheron Group Hotels” Türkiyənin istirahət mərkəzlərində (Bodrum, Belek və s.) yeni otellər tikmişdir ki, bu da yerli brendin xarici ölkələrdə ilk yerləşmə müəssisəsi olduğu qeyd etmək olar.

Araşdırmalar göstərir ki, bu kiçik otellərin xidmətlərindən beynəlxalq tədbir və toplantılara gələn turistlər, respublikada fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərin qonaqları və “walk inn” qonaqlar daha çox üstünlük təşkil edir. Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən kiçik və butik tipli otellərin qonaqlarına təqdim etdiyi xidmətlər dəsti azdır. Bu xidmətlərə qidalanma, gecələmə, çamaşırxana, elektron xidmətlər və s. xidmətlər daxildir. Asudə vaxtın maralı təşkil olunması üçün heç bir ekskursiya və turlar təşkil olunmur. Bütün bu səbəblərə görə kütləvi turist axınlarının təmin olunmasında bu cür otellərin təsiri çox aşağıdır [5].

Azərbaycan Respublikasında otelçilik fəaliyyəti əsasən xarici brend otellərdən və yerli mehmanxanalardan ibarətdir. Bu otellərin də böyük əksəriyyəti əsasən Bakı şəhərində yerləşir. Bu da Bakı şəhərində otelçilik fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, insanların turizmə olan maraqlarının artması, Bakının biznes mərkəzi kimi formalaşması ilə bağlıdır. Səfər edən turistlərin 26,7%-i yəni 516,9 min nəfəri kollektiv yerləşdirmə müəssisələrində, 73,3%-i yəni 1,4 mln nəfəri isə fərdi yerləşdirmə müəssisələrində qalmışdılar [10].

Aparığımız araşdırmalar göstərir ki, ölkədə kütləvi turizmde iştirak edənlərin sayı son beş ildə (2010-2018-ci illər) artmışdır. Bu da daxili turizmin inkişafı ilə bağlıdır. Kütləvi turizmde güzəştli yollayışlardan istifadə edənlərin sayı artmaqdadır. Onların da əsas hissəsi regionlara istiqamətlənir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq kiçik otellərin inkişafında bu növ istehlakçıların cəlb edilməsi mümkündür. Ölkə vətəndaşlarının istirahətinin təşkilində kiçik otellərin rolunu Avropa təcrübəsindən də qeyd etmək olar. Çexiyada güzəştli yollayışların əsas hissəsi, həmçinin büdcə tipli otellərin yarından çoxu əsasən öz ölkə vətəndaşlarına xidmət göstərir.

Büdcə gəlirlərində otel biznesinin payı az olsa da, iqtisadiyyatının əsasını yanacaq energetikası sənayesi təşkil edən ölkə üçün ümumi turizm gəlirlərinin 4,5% təşkil etməsi müsbət göstərici sayıla bilər. Turizm gəlirlərinin son illər artması getmə turizmi ilə yanaşı, gəlmə turizmini də qeyd etmək olar. Gəlmə turizmde yerləşmə müəssisələrinin gəlirlərinin artması daha çox gəlir götürməyə imkan vermişdir. Son illər ölkədə keçirilən beynəlxalq və işgüzar tədbirlər, həmçinin yerli turist şirkətlərinin gəlmə turizmde fəallığı otel biznesinin inkişafına təkan vermişdir [6].

Ölkədə otel biznesində çalışanların dinamikası göstərir ki, son on ildə bu sahədə personalın sayı dörd dəfədən çox artmışdır. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, bu sahədə çalışanların sayı 23,5 min nəfəri keçmişdir. Onu da qeyd etmək ki, müəyyən işlərə cəlb olunan işçilərin sayı beynəlxalq praktikada ümumi ştatda olan işçilərin yarısına qədərini təşkil edir. Onda otellərdə saat hesabı çalışanların sayının ümumilikdə 30 min nəfəri keçdiyini qeyd etmək olar.

Ümumilikdə ölkəmizdə otelçilik biznesinin təhlili göstərir ki, xarici brendlərlə yanaşı, yerli şəbəkə otellərinin formalaşması üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda ölkəyə turist axınlarının artması otellərin dinamik inkişafını təmin etmişdir ki, bunun da əsas hissəsi Bakı şəhərində cəmlənmişdir. Regionlarda otelçilik biznesinin genişlənməsi bu turist axınlarının intensivləşməsi ilə bağlı olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi". "Azərbaycan" qəzeti. Bakı, 17 dekabr. 2016-cı il.32-58 s.
2. Ağakərimov M.M. Otel. Bakı: "R.N.Novruzov-94", 2008, 134-179 s.
3. Ağakərimov M.M. Mehmanxanada ön büro. Bakı: "Aypara nəşriyyatı", 2013, 67-121 s.
4. Ağakərimov M.M. Otel menecmenti. Bakı: "Mürtəcim", 2016, 84-187 s.
5. Soltanova H.B. Otelçilik fəaliyyətinin əsasları. Monoqrfiya. Bakı: Az-Tu-nun mətbəəsi, 2013, 165-263 s.
6. Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Monoqrfiya. Az-Tu-nun mətbəəsi. 2015, 173-245 s.
7. Dərgahov V.S., Kərimov R.N. Şəbəkə otellərin iş prinsipi və onların Azərbaycanda fəaliyyət istiqamətləri. Azərbaycan Respublikası prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondu. Gənc alimlərin elmi konfransının materialları Bakı, 2012. Səh.80-84
8. <http://www.Gilan.Hospiteli.com/.../2018>
9. <http://www.Absheron.Hotel.Group.com/.../pdfs/>
10. <http://www.Stat.gov.az>
11. <http://www.booking.com>

Azərbaycanda festival turizminin potensialı və nümunələri

Niftaliyev Samir Elşən oğlu
ATMU, Turizm və Qonaqpərvərlik
kafedrası, II kurs magistr
Elmi rəhbər: dos. Növrəslı T.N.
E-mail: samir.niftaliyev01@gmail.com

Xülasə

Turizm, müasir dünyanın qlobal olaraq önəmli olduğu, sosial və iqtisadi münasibətləri tənzimləyən, fərqli ölkələr və xalqlar arasında qarşılıqlı münasibətlər yaradan bir sahədir. Dünyanın hər yerində turizm, dövlətlər və sivilizasiyalar miqyasında böyük maraq görür.

Texnologiyanın inkişafı, insanların səyahət zövqünün dəyişməsi, 3S turizmində iştirak etmək meyli azaldı və bir çox turizm növlərinə maraq göstərməyə başladılar. Mədəniyyətinin və tarixi quruluşunun zənginliyi Azərbaycanda turizmin potensialının meydana gəlməsinə səbəb oldu. Azərbaycan Respublikasının kifayət qədər imkanları və təbii-coğrafi potensialı var. Dünyadakı 11 iqlim zonasından 9-u ölkəmizdə yerləşməsi turizm potensialının yaradılmasına kömək etdi. Bu reallıq Azərbaycanın beynəlxalq turizm marşrutunda iştirak etməsi üçün yetərli oldu. Azərbaycan düzənlikləri, çayları, gölləri, meşələr, tarixi abidələr, şəfalı sular, Xəzər dənizinin sahilləri və yüksək turizm potensialına sahib bir ölkədir. Göründüyü kimi, Azərbaycan turizminin çeşidləri müxtəlifdir. Mühüm məqam bu turizm potensiallarından istifadə edərək turizm gəlirlərini artırmaqdır.

Eyni zamanda Azərbaycan qədim tarixə,adət-ənənələrə sahib bir ölkədir.Bu adət-ənənələrdən istifadə etməklə turist marağını ölkəmizə cəmləmək mümkündür.

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanda keçirilən festivallar və onların xüsusiyyətləri və onu statistik göstəricilərini araşdırmaqdır.

Məqalədə mövzu ilə əlaqədar yerli və xarici elmi ədəbiyyatlardan,kitablar və internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: mədəni turizm, festival, turizm potensialı, turistik statistika, mədəni hadisələr, turizmin iqtisadi göstəriciləri, turizm potensialı olan destinasiyalar.

Summary

Tourism is a global phenomenon of the modern world, a source of tense socio-economic relations that generate rich relations between countries and peoples. In the world there is great

interest in the scale of tourism, power and civilization.

The development of technology, a change in the taste of people about travel, 3s tourism decreased interest in the site and showed interest in other types of tourism. The culture and historical wealth of Azerbaijan caused an appearance. The Republic of Azerbaijan has a sufficient number of conditions and geographical potential. 9 out of 11 climatic zones around the world contribute to the creation of tourism potential in our country. And this reality was enough for Azerbaijan to stay on the international tourist route. Plains, rivers, lakes, forests, historical monuments, useful waters, beaches of the Caspian Sea, a country of tourist potential. As you can see, the types of tourism in Azerbaijan are different. The important point is that using tourism potential, increase tourism income.

In addition, Azerbaijan is a country that has an ancient history, customs and traditions. Using customs and traditions, you can attract interest in tourism.

The project related to the topic used from local and foreign scientific literature, books and Internet resources.

Key words: cultural tourism, festival, tourism potential, tourism statistics, cultural phenomena, economic indicators of tourism, direction of tourism potential.

Резюме

Туризм - это глобальное явление современного мира, источник напряжённых социально-экономических отношений, порождающих богатые отношения между странами и народами. В мире существует большой интерес к масштабу туризма, власти и цивилизации.

Развитие технологии, изменение вкуса людей по поводу путешествия, 3s туризме снизился интерес участок и проявляли интерес к другим видам туризма. Культура и историческое богатство Азербайджана вызвало появление. Азербайджанская Республика имеет достаточное количество условий и географический потенциал. 9 из 11 климатических зон по всему миру способствуют созданию туристического потенциала в нашей стране. И этой реальности было достаточно для Азербайджана, чтобы остаться на международном туристическом маршруте. Равнины, реки, озера, леса, исторические памятники, пол езные воды , пляжи Каспийского моря, страна туристического потенциала. Как видно, виды туризма в Азербайджане различные. Важный момент в том, что используя туристический потенциал, увеличить доходы от туризма.

К тому же Азербайджан страна, которая имеет древнюю историю, обычаи и традиции. Пользуясь обычаями и традициями можно привлекать интерес к туризму.

На проекте связанная с темой использовано , из местной и зарубежной научной литературы, книг и интернет ресурсов.

Ключевые слова: культурный туризм, фестиваль, потенциал туризма, статистика туризма, культурные явления, экономические показатели туризма, направление потенциала туризма.

Mədəni turizm- təbii və tarixi mədəni sərvətlər, mədəni hadisələr və mövcud sənət əsərləri, mədəniyyət sahələrinin nəticələri və bəzi sosial-iqtisadi faktları turist məhsulu şəklində səyahətçilərə təqdim edən bir turizm anlayışıdır. Bu, yalnız tarixi deyil, həm də aktual olan bir təməndir.

Mədəni turizmin özəllikləri:

-Mədəni turizm iqtisadi cəhətdən nadir bir məhsuldur. Buna görə mədəni turizm iqtisadiyyatda "müqayisəli üstünlüklər" xüsusiyyətlərinə malikdir.

-Mədəni turizmdə iştirak edənlərin sosial vəziyyəti orta kütləvi turizm müştərilərindən yüksəkdir.

-Mədəni gəzintilərə qatılan səyyahlar daha savadlı, daha maraqlı, daha sərbəst, tələsməz, getdikləri yerə daha çox vaxt və pul xərcləyə bilər, mədəni və sənət fəaliyyətlərinə daha həssasdır, getdikləri ölkənin gündəlik həyatını, ziyarət etdiyi bölgənin təbiətini, ətraf mühitini, mədəniyyətini tanımağa hazırdırlar, adətlərinə daha hörmətlə yanaşan, yerli xalqla tanış ol-

maq istəyən insanlar qrup halında səyahət edə bilərlər.

-Mədəniyyət səyahətçiləri mədəniyyət sənayesi məhsullarının çox vacib alıcılarıdır.

-Mədəni turizm, bölgə xalqlarının gəlirlərinin artırılmasına və turist gəlirlərinin milli səviyyədə daha geniş bölgələrə yayılmasında bölgələrin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

-Mədəni turizmin turistik fəaliyyətini 12 aya qədər yaymaq potensialı var.

-Mədəni turizm ətraf mühitə, tarixi və mədəni irsə daha həssasdır.

-Yaxşı idarə olunarsa, mədəni turizmin tükənmə zəifliyi yoxdur.

Mədəni turizmin bir növü də festivallar və onların təşkilidir. Təşkilatçılıq baxımından bu festivallar iki hissəyə bölünür: mövcud adət -ənənələrə əsaslanan festivallar və ərazinin xüsusiyyətinə uyğun tətbiq olunan festivallar.

Ölkəmizdə turizmin inkişafı prioritet istiqamətdir. Dövlətin dəstəyi ilə, təhlükəsizliyin təmin olunması, tarixi abidələrin nümayişi, qonaqpərvərlik adətlərimizi turistlərə nümayiş etdirərək ölkəmizə turist axınıni təmin etmək olar. Turistlərin xərclərinin 20 faizini onların qonaqlama üçün ödədikləri pullar təşkil edirsə, ödənişlərin 70 faizini əlavə xərclər təşkil edir. Turizm ölkəyə pul gətirməklə bir növ ixracat rolunu oynayır. Son bir neçə ildir ki, Azərbaycan beynəlxalq səviyyəli mədəni, siyasi və idman kimi sahələrin hadisələrinə ev sahibliyi edir. Həmçinin bu gün ölkəmizə biznes üçün səyahət edənlərin sayında da artım var.

Müxtəlif turizm sahələrinə həsr olunmuş daxili və beynəlxalq festivallar turizmin inkişafına böyük tövələr verir. Dünya miqyasında festivallara ev sahibliyi edən Azərbaycan turizm potensialını artırmağı hədəfləyir. Təşkilatlar tərəfindən yerli və xarici turistlər üçün də geniş imkanlar yaradılır. Burada həmçinin milli adət-ənənələr və milli mətbəx nümunələrini tanımaq üçün yeni imkanlar yaradılır [7].

Azərbaycanda festival turizminin potensialını reallaşdırmaq üçün müxtəlif tədbirlər görülür. Bu bölmədə Azərbaycanın bu çərçivədəki potensialı və problemləri araşdırılacaq.

Azərbaycanda 11 iqlimdən 9-nun olması turizm müxtəlifliyini yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan Qafqaz bölgəsində ən uzun günəşli günlərə malik ölkədir. Ölkəmiz müxtəlif relyef formalarına malikdir və ərazinin hündürlüyü -28 metrdən 4466 metrə qədər dəyişir və beləliklə turizm üçün geniş imkanlar yaranır [6]. Buna misal olaraq şlalələr, nadir bitki növləri və endemik bitkilər, köçəri quşların yaşadığı qış əraziləri daxildir. Azərbaycanda mineral su ehtiyatları da çoxdur. Bundan əlavə, turistlərin Abşeron yarımadasındakı vulkanik pənciklərdən istifadə etmək, Naftalanda dincəlmək və bənzərsiz təmizlənmiş yağla müalicə olunmaq kimi imkanları vardır [8]. Bir çox turizm növlərinin ölkəmizdə cəmlənməsi turistlərin də ölkəyə olan marağını artırmışdır. Son illərin statistikasına baxsaq əgər ildən-ildən turist sayında artımı müşahidə etmiş olarıq (Cədvəl 1). Bu da bu sahəyə dövlət tərəfindən qayğının artırılması və düzgün strategiyanın nəticəsidir

Cədvəl 1.

Turist sayının artımı

Gələn və gedən turistlərin sayı (min)	2015	2016	2017	2018	2019
Gələn	2006,2	2248,8	2696,7	2849,6	3,70
Gedən	4095,8	4281,8	4108,9	4908,1	4.60

Mənbə-[3]

Turizm potensialının növləri

Festival turizmi bir çox turizm potensialının qiymətləndirildiyi bir turizm növüdür. Festivallar Azərbaycanın turizm potensialına təsir göstərir. Azərbaycanda qış və yay tətili üçün bir neçə bölgə mövcuddur. Bu bölgələrdə turistlərin ehtiyaclarını ödəyə biləcəyi yerlərdə lazımı yerləşmə vasitələri və ərazilər var. Xüsusilə Zaqatala, Şəki, Qəbələ, İsmayıllı, Quba, Gəncə,

Lənkəran və Astara bölgələri yay ayları üçün tətillə imkanları potensialının böyük olduğu bölgələrimizdir. Qış turizmi üçün Şahdağ və Tufandağ bölgələrini misal göstərə bilərik. İstirahət yönümlü turizm fəaliyyətləri əsasən Xəzər dənizi sahillərini əhatə edir. Azərbaycanda daxili turizmin daha çox inkişaf etdiyi görülür. Yüksək relyefi olan bölgələrdə ovçuluq və dağ turizmi inkişaf edir. Ölkədəki bu turizm fəaliyyətini mütəşəkkil bir şəkildə izah etmək üçün mövzunu aşağıdakı alt başlıqlar altında nəzərdən keçirək.

Çimərlik Turizmi Potensialı

Azərbaycanın şərqini 825 km-lik Xəzər dənizini əhatə edir. Buna görə çimərlik yüksək turizm potensialına malikdir və yay ayları üçün yerli və xarici turistlərin üz tutduğu başlıca məkanlara çevrilirlər. 3S turizminin, incə qumlu çimərliklərin formalaşmasına, nəqliyyat baxımından inkişafına, mövcud infrastrukturun yetərli olmasına kömək edən Abşeron yarımadasının təmiz və isti dənizi burada istirahət obyektlərinin qurulacağı sahələrdən biridir. Azərbaycanda müalicə müəssisələrinin əksəriyyəti burada yerləşir [5]. Şıx, Bilgəh, Buzovna və Mərdəkan kimi böyük çimərliklər mövcuddur. Hər il minlərlə ziyarətçisi olan və Taylandda təşkil edilən "Tam Ay" elektron çimərlik ziyafəti Azərbaycan çimərliklərində də keçirilərsə daha çox turist cəlb olunmasın səbəb ola bilər.

Yayla Turizm Potensialı

Azərbaycanın relyefi çox müxtəlifdir. Ümumilikdə isə ölkə ərazisində dağlıq ərazilər və yaylalar nisbətən üstünlük təşkil edir. Buna görə yayla və dağ turizmi üçün uyğun bir potensial mövcuddur. Quba, Qəbələ, İsmayilli, Zaqatala meşələri, Hacıkənt və Göygöl bölgələri, Lənkəran, Lerik, Yardımlı yaylala turizminə nümunədir.

1. Şah yaylası – Qubada Xınalıqdan 14 km məsafədə yerləşir. Xınalıq sakinləri burada atlı turlar təşkil edirlər.
2. Şahnabat Yaylası - Qusarda 3000 metr yüksəklikdə yerləşir. Hər ikisi yaxınlıqdakı sakinlər tərəfindən otlaq kimi istifadə olunur və gələn turistlər üçün turlar təşkil olunur.
3. Xan Yaylası - Şəkiddə yerləşir. Qədim zamanlarda Şəki xanı ailəsi və xidmətçiləri ilə birlikdə istirahətə gəlmiş bu yaylaya.
4. İvanovka yaylası - İsmayilli, Göyçay və Dəvətbatan çayları arasında 500 metr yüksəklikdə yerləşir.
5. Xoşbulaq Yaylası – Daşkəsəndə yerləşir. Aprel-oktyabr aylarında bu yayla yaşıl təbiəti ilə turistləri qarşılayır. Xüsusi turizm obyektləri olmasa da, turistlər sakinlər tərəfindən maraqla qarşılanır.

Azərbaycanda olan bu potensial qiymətləndirilməyə bilinməzdi. Belə ki iyulun 26-dan 28-nə kimi Gədəbəy rayonunda Milli Yaylaq Festivalı keçirildi. "Yaylaq Yurdu" adlandırılan bu etno qəsəbə turistlər tərəfindən böyük maraqla qarşılandı. Turistlərin marağını cəlb etmək və "oba"-da qədimliliyi nümayiş etdirmək üçün "Dədə Qorqud" məskəni, "Aşıq Ələsgər" yurdu, cıdır düzü və s. kimi sahələr yaradılmışdı.

Mədəni Turizm Potensialı

Azərbaycanın mədəni nümunələri:

1. Qız Qalası - 1964-cü ildən muzey olaraq istifadə olunmağa başlandı. 2000-ci ildə UNESCO-nun Dünya İrsi Siyahısına əlavə edildi.
2. İçəri şəhər - 1977-ci ildə qoruq elan edildi. Bakının ən qədim zəngin tarixi ilə İçərişəhərdə 1300-dən çox ailə yaşayır. 2000-ci ildə UNESCO-nun Dünya İrsi Siyahısına əlavə edildi.
3. Şirvanşahlar sarayı - Şirvanşahlar hökmdarların yaşamış olduğu saraydır. 2000-ci ildə UNESCO-nun Dünya İrsi Siyahısına əlavə edildi. Müasir dövrdə Şirvanşahlar sarayı Azərbaycan memarlığının incisi hesab olunur.
4. Azərbaycan Xalça Muzeyi - Muzey Azərbaycanımızın milli mədəniyyəti və sənətinin, habelə çağdaş rəssamların və xalq rəssamlarının ən nümunəvi əsərlər toplusudur. Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi irsini təşkil edən Azərbaycan Xalça Muzeyi, xəzinədəki nadir xalçaların dəyəri və əhəmiyyəti baxımından dünyanın ən nüfuzlu və ən hörmətli xalça sənət muzeylərindən biridir.

5. Miniatur Kitab Muzeyi - 2002-ci ildən bəri Bakıda fəaliyyət göstərən dünyada ilk özəl miniatur kitab muzeyidir.
6. Şəki Xan sarayı-Hacı Zeynaladdin Şirazi tərəfindən XVIII əsrdə tikilmiş bu saray Azərbaycan memarlığının incilərinə bir nümunədir və hal-hazırda muzey kimi fəaliyyət göstərir. 7 iyul 2019-cu ildən UNECSO-nun Dünya irsi siyahısına əlavə edilib.

Azərbaycanda olan belə mədəni turizm potensialından çoxlu nümunələr göstərə bilərik.

Azərbaycanda keçirilən festival və tədbirlər

Formula 1

Azərbaycan Formula 1 Dünya Çempionatına ev sahibliyi edən 32-ci ölkədir. Formula 1 Azərbaycan turizminə böyük təkan verdi. Tədqiqatlar göstərir ki, Formula 1-i izləməyə gələn həvəskar turist gündə orta hesabla 350 dollar xərcləyir və orta hesabla 4 gün bu ölkədə qalır. Bir tamaşaçı orta hesabla 1400 dollar xərcləyir [10].

Formula 1-i izləməyə gələnlərin ölkəyə verdiyi faydalar:

- Adətən yerli şirkətdən alınan aviabiletlər,
- Yarışı izləmək üçün bilet,
- İcarəyə götürülən avtomobil və ya ictimai nəqliyyat,
- Otel,
- Qida və içki xərcləri və s.

F1 yarışları zamanı otellər tamamilən dolmuş olur, qiymətlər artır, bir çox müəssisələrdə müvəqqəti məşğulluq yaranır. Buna görə Formula 1-ə ölkələrin böyük marağı var. F1 yarışları zamanı Azərbaycana gələn turistlərin sayı orta hesabla 250 min olur.

Bu tipli böyük yarışlara ev sahibliyi etmək üçün təşkilatçıların irəli sürdüyü tələblərdən biri və ən əsası turistlər üçün yerləşmə müəssisələrində kifayət qədər çarpayı tutumunun olmasıdır. Ölkəmizdə də hər il yeni-yeni otellər tikilib istifadəyə verilir. Son illərdə Azərbaycan da istər dövlət, istərsə də özəl sektor da otellərin sayında artım baş vermişdir ki, bu da birbaşa yataq tutumunun artımına səbəb olmuşdur (Şəkil 2)

Cədvəl 2.

Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə ümumi yataq tutumu

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ümumi tutum (nəfər)	30793	31979	32834	33951	35652	37278	40042	41611	46693
Dövlət	5189	4856	3740	3754	3685	4563	4048	4611	6357
Xüsusi	23868	25592	26765	28007	29917	30853	35287	35248	38584
Xarici	1254	1075	1625	1461	1277	1227	1072	891	891

Mənbə-[3]

Bakı 2015 Avropa Olimpiya oyunları

12-28 iyun 2015-ci il tarixləri arasında Bakıda 50 ölkədən 6000 idmançı və 20 idman növündə mübarizə aparan idmançılar Bakıda toplaşmışdılar. Azərbaycanda ilk Avropa Oyunlarının turizm sektorunun inkişafına böyük töhfə verdi. Nazirlik rəsmisi Vüqar Şıxəmmədov açılış mərasiminin bu günə qədər Bakıda keçirilən və Azərbaycanın turizm sənayesi üçün ən böyük tanıtım olduğunu dedi. Avropa Oyunlarının açılış mərasimi 93 ölkədə yayımlandı və bir milyarddan daha çox insan tərəfindən izləndi. 2015-ci ildə Googlda 33 milyon insan tərəfindən Azərbaycan haqqında məlumat axtarılıb.

Avropa Oyunları 12 iyun tarixində Bakıda başladı və 17 gün davam etdi. Oyunlar zamanı ölkəmiz viza rejimini yüngülləşdirdikdən sonra 28 mindən çox xarici turist Azərbaycana səfər edib. Avropa Oyunlarını izləmək üçün bilet alan əcnəbilərin əksəriyyəti Rusiya, İngiltərə, Almaniya, Hollandiya, İtaliya, İsveçrə, İspaniya, ABŞ və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri vətəndaşları idi [12].

”İslam Həmrəylik” oyunları

”İslam Həmrəylik” oyunları çoxmillətli, çox idman növlərini birləşdirən bir yarışma idi. İlk dəfə 2005-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanında keçirilən Olimpiada növbəti dəfə 2017-ci ildə Bakıda təşkil olundu. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyindən oyunların 10 günü ərzində mədəni turizm obyektlərini 9201 turist tərəfindən ziyarət edildiyi bildirildi. Bunlara daxildir; 3573 xarici və 1826 yerli turist; 3515 məktəbli və 289 uşaq.

Bakıda ”İslam Həmrəylik” Oyunlarına üzv ölkələr üçün mədəniyyət günləri təşkil edildi.

Məsələn, İran mədəniyyəti günlərində İran ustalarının işləri tanındı, İran yeməkləri verildi və İranlı müğənnilərin konsertləri ilə dolu anlar yaşanırdı. ”İslam Həmrəylik” oyunları üçün bəzi tədbirlər görüldü:

1. Otellərdə namaz otaqlarının təşkili
2. Ərəb və fars dillərində danışan bələdçilər
3. İdman yerlərində namaz otaqlarının yaradılması [9]

Göyçay Nar Festivalı

Nar festivalı 2006-cı ildən bəri hər il Noyabrda Göyçada nar mövsümünün sonlarına yaxın təşkil olunan bir bayramdır. Bu festivalda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bəzi xarici ölkələrin nümayəndələri, həmçinin ölkədən kənarında fəaliyyət göstərən iş adamları da iştirak edir. Göyçay rayonunun müxtəlif kəndlərində yetişdirilən nar məhsulları şəhər mərkəzində keçirilən sərgidə turistlərə təqdim edilir. Şəhərin idmanla məşğul ona gənclərin və konsert proqramları təşkil olunur. Şəhərin əsas məqsədi bölgələrin tanınması, mədəni və iqtisadi potensialın nümayişi və turizmin inkişafıdır.

”Avro liqasının” final oyunu-2019

Müasir turizmde turist qəbulunu artırmağın ən sadə üsullarından biri də Beynəlxalq səviyyəli idman yarışlarına ev sahibliyi etməkdir. Bakıda keçirilən futbol üzrə avropa liqasının finalı da buna bir nümunədir. Mayın 29-u keçirilən bu final yarışında İngiltərənin ”Çelsi” və ”Arsenal” klubları qarşı-qarşıya gəldilər.

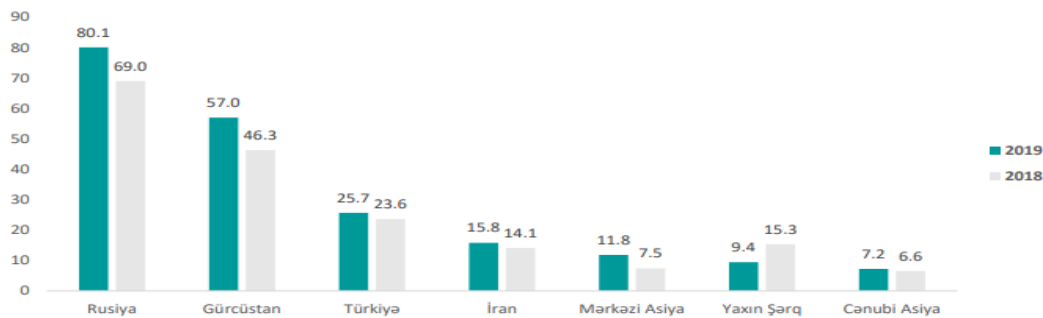
Final oyununa marağ çox böyük idi. Elə bun görə də oyunu televiziya vasitəsi ilə 300 milyona yaxın insan oyunu canlı izləyib. Ekspertlərin sözlərinə görə eyni anda 300 milyon insanın media vasitəsi ilə ölkəmiz haqqında məlumat alması üçün 505 milyon manat vəsait xərclənməlidir. Lakin ölkəmiz bu final oyunu vasitəsi ilə eyni məbləğdə marketinq dəyəri yaradaraq, Azərbaycan və Bakı haqqında yüz milyonlarla insanın məlumatlanmasına səbəb oldu.

Final oyununa baxmaq üçün ölkəmizə gələn turistlərin sayı 38 min nəfərə yaxın olmuşdur ki, bu da təxminən nağd olaraq ölkəmizə 115 milyon manat vəsait daxil olması deməkdir.

AZAL-ın məlumatına əsasən əlavə olaraq 108 çarter reys təşkil olunub. Bu da 687 min manat vəsait qazanmaq deməkdir. Ümumi turist xərclərini hesabladıqda isə ölkəmizə 600 milyon manata yaxın pul qazanmış oldu [4].

Qərbi Avropa regionu Azərbaycanın turizm statistikasında daim öndə olan digər ölkələri xeyli dərəcədə geridə qoyaraq 2 dəfə artıb (102%) (Şəkil 3).

Qrafik 1: 2019 və 2018-ci ilin may ayında 7 ölkədən və regiondan gəlmiş xarici səyahətçilər (min)

Şəkil 3. Müxtəlif ölkələrdən gələn turistlərin sayı

Belə ki, Böyük Britaniyadan gələnlərin sayı 7600 nəfər və ya 230%, Almaniya və İtaliya-dan gələnlərin sayı isə 2700 və 1400 nəfər və ya müvafiq olaraq 58% və 37% artıb. Mərkəzi Asiya ölkələrindən gələnlərin sayında (58% və ya 4 min nəfər) da əhəmiyyətli dərəcədə artım müşahidə olunub.

Nəticə və təkliflər:

Azərbaycan regionda turizm potensialı ən çox olan ölkələrdən biridir. Turizm Agentliyinin hesabatın əsasən ölkəmizi 2019-cu ildə 3,7 milyon turist ziyarət edib. Bu göstərici isə Azərbaycan turizminin tarixində bir rekorddur. Bu turizm sahəsində görülən işlərin nəticəsidir.

Ölkəmizdə keçirilən tədbirlər böyük marağa səbəb olur. Son illərdə keçirilən beynəlxalq və yerli tədbirlərə turist marağının artması bunun sübutudur. Lakin bu sahədən gələn gəlirləri artırmaq üçün bəzi problemləri aradan qaldırmaq lazımdır:

- Festival keçirilən bölgələrdə infrastrukturu inkişaf etdirmək
- Yerli əhalinin bu tədbirlərdə fəal iştirakına nail olmaq
- Keçirilən festivalların təşkil və reklam işlərini təkmilləşdirmək
- Yeni festival növlərinin yaradılması və ya dünyadakı məşhur festivalları Azərbaycanda təbiiq etməklə ölkəmizin potensialından istifadə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Dövlət turizm Agentliyi- <https://tourism.gov.az/page/statistics>
2. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi
3. Dövlət Statistika Komitəsi
4. Azərbaycan Hava Yolları-azal.az
5. Aras, 2005
6. Qeribov, 2017
7. Yakın E, 2011
8. Seferov, 2017
9. www.abc.az
10. www.aljazeera.com
11. https://tourism.gov.az/uploads/documents/statistic/2019/_report_may_2019_az.df
12. www.azernews.az, 16.11.2017
13. www.eco.gov.az, 20.05.2018

Azərbaycanda turizm sahəsində istifadə edilən nəqliyyat növlərinin təsnifatı

Nuriyeva İntizar Fazil qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: prof. İsmayilov Ç.N.
E-mail: intinuriyeva95@gmail.com

Müasir dövrdə turizmin nəqliyyatla əlaqəsi onun gündəlik fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən sayılır. Azərbaycanın nəqliyyat sektoru ölkə daxilində fəaliyyət göstərən və tranzit əhəmiyyətli yollardan ibarətdir. Respublikamızın əlverişli coğrafi mövqeyi, beynəlxalq nəqliyyat qovşağında yerləşməsi nəqliyyatın bütün növlərinin inkişafına səbəb olmuşdur. Bu nəqliyyat sahələri respublikadaxili vahid nəqliyyat sisteminin inkişafına təsir etməklə yanaşı, Avrasiya ölkələrarası nəqliyyat sisteminin inkişafına da imkan yaratmışdır.

Azərbaycanda beynəlxalq turizm daşımalarında ən çox istifadə edilən nəqliyyat növlərindən biri hava nəqliyyatıdır. Hava nəqliyyatı ilə beynəlxalq sərnişin daşımalarının sayı təxminən 2,8 milyondur. Beynəlxalq hava limanının tutumu isə 4 milyondur amma potensial tutumu 8 milyona kimi ola bilər. O cümlədən Bakıdakı hava limanından dünyanın 40 şəhərinə uçuşlar həyata keçirilir. Həmçinin 31 şəhərinə lowcost xidməti təklif edən uçuşlar və çarter xidmətləri də təşkil edilir. Belə ki, Antalyaya, Bodruma, Alanyaya, Monteneqroya müxtəlif illərdə

Xorvatiyaya da çarter reysləri təşkil edilmişdir. Çarter reysləri hemçinin Formula 1 kimi beynəlxalq səviyyəli oyunlar zamanı təşkil edilir. Ölkəmizdə Azalla yanaşı 20-dən çox müxtəlif ölkələrə məxsus hava şirkətləri fəaliyyət göstərir. Bura Rusiya hava yollarına aid Airford, Ural Air hava yolları və digər hava yolları fəaliyyət göstərir. Həmçinin Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkiyənin hava şirkətləri fəaliyyət göstərir. Azal nisbətən monopoliya olsada, 2019-cu ilin sonunda "Açıq hava ili" elan etdi və 5-ci təsnifat dərəcəsinə görə liberal hava nəqliyyat xidmətləri təklif edir buda turist daşımalarının sayının artmasına müsbət yöndən təsir edir. Həmçinin digər şirkətlərin, lowcost xidməti təklif edən şirkətlərin ölkəyə daxil olmasına şərait yaradır. Bundan başqa ölkədən ən çox turist daşımaları Türkiyə, Rusiyanın şimali Qafqaz kurortları, Ukraynanın Lvov istiqamətində olan kurortlarına daha çox turist daşımaları həyata keçirilir.

Bundan başqa ölkədə Beynəlxalq turizm daşımalarında ikinci yerdə avtomobil nəqliyyatı gəlir. Avtomobil nəqliyyatı ilə gəlmə turizm bizdə Rusiya və Gürcüstan, İran vasitəsilə həyata keçirilir. Hətta Türkiyə istiqamətində Bakı-İstanbul xətti ilə azda olsa sənişin daşımaları təşkil edilir. Avtomobil nəqliyyatı ilə turist daşımalarının əsas hissəsi daxili turizmə aiddir, gəlmə turizmdə İran vətəndaşlarının 70%-ə qədər, Gürcüstan vətəndaşların 80-85%-i, Rusiya vətəndaşlarının 35-40%-i bu vasitə ilə Azərbaycana gəlir. Avtomobil nəqliyyatı ilə bağlı ölkədə tranzit turlar da təşkil edilir. Belə tranzit turlar Gürcüstan vasitəsi ilə həyata keçirilir xüsusilə Balakən-Laqodexi istiqamətində turlar təşkil edilir, oradanda Gürcüstanın müxtəlif kurortlarına turlar təşkil olunur. Getmə turizmində avtomobil nəqliyyatının bir qolu olan şəxsi avtomobillərdən də istifadə etməklə Gürcüstanda Borjomi, Quduata, Batumiyə gedilir. Həmçinin də Sxaltubo kurortlarına səfər edən turistlər vardır. Rusiya istiqamətində də xüsusilə Şimali Qafqazda yerləşən kurortlara bu vasitələrdən istifadə edərək səyahət edənlər çoxluq təşkil edir. Bakı avtovağzalından həftədə bir dəfə, yay mövsümündə isə həftədə iki dəfə Bakı-Minvody istiqamətində avtobuslar təşkil olunur, eyni zamanda sifarişli olaraq Yalamadan və Bakıdan yay aylarında intensiv olaraq hər gün kiçik tutumlu avtomobil turları təşkil edilir. Həmin istiqamətdə təxminən iki yüz on minə yaxın turist gedir, bunun 40 mini hava nəqliyyatının yerdə qalan hissəsi isə digər nəqliyyat növlərinin payına düşür, avtomobil nəqliyyatının payına düşən tutum daha böyükdür. İran istiqamətində isə getmə turizmdə avtomobil nəqliyyatının payı üstündür. Həm şəxsi həm turlar şəklində İranın müxtəlif şəhərlərinə avtomobil nəqliyyatı ilə sənişin daşımaları həyata keçirilir. Naxçıvandan Məşhədə avtomobil nəqliyyatı ilə yanaşı qatar nəqliyyatında fəaliyyət göstərir. İrandakı Qum, Məşhəd kimi müqəddəs yerlərə avtomobil nəqliyyatı ilə getmək mümkündür. Kurortlarla isə belə istiqamətlərdə xüsusilə Sərin və Savalan dağlarının ətəklərində olan kurortlara da şəxsi avtomobillərdən istifadə etməklə gedirlər. Həmçinin Biləsuvar Astara keçid məntəqələrində də digər istiqamətlərə həm Təbriz, Ərdəbil Sərin və Savalan dağının ətəyində yerləşən kurortlara, eyni zamanda Məşhəd və Quma gedirlər. Ölkəyə bu istiqamətlərdə ilk öncə ziyarət məqsədi ilə daha sonra müalicə və dərək etmə məqsədi ilə səfərlər təşkil edilir. Həmçinin sərhəd yanı ticarətdə avtomobil nəqliyyatı ilə baş tutur. Buda İrandan turist gedib gəlmələrində avtomobil nəqliyyatının payının çox olduğunu göstərir. İrana təxminən 300000 qədər turist müalicə, ticarət, ziyarət, dərək etmə, məqsədlə ölkəyə daxil olur. Türkiyə istiqamətində avtomobil nəqliyyatı Bakı-İstanbul istiqamətində müntəzəm xidmət edən avtobuslar xidmət edir, əsasən 42 yerlik tutma malik olan avtomobillərdir. Turistlər əsasən ticarət və digər məqsədlərlə əlaqəli səfər edirlər. Həmçində pik dövrdə turizm şirkətləri belə sifarişli avtobus turlarının sayını artırır. 2014-cü ilə kütləvilik çox olduğuna görə Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində avtomobil nəqliyyatı ilə hər iki dövlət arasındakı avtomobil şirkətləri ilə bağlı avtomobil xidmətləri təşkil edilmişdir. Bundan başqa avtomobil nəqliyyatının ölkədə daxili və beynəlxalq turizmdə transfer xidmətləri və rent a car xidmətləri təşkil edən formalaşmış bir çox şirkətlər fəaliyyət göstərir. Bu şirkətlər iri yük tutumlu avtobuslara, kiçik tutumlu avtobuslara, yeni minibuslara və midibuslara malikdir və onlar tam komfortlu xidmətlər təşkil edə bilər. Həm transfer həm də marşrut xidmətlərinə də istifadə edirlər. Ölkədə təxminən 30-dan çox belə şirkət fəaliyyət göstərir. Bəzi böyük travel agentlikləri var ki, onların özlərinə məxsus olan avtomobil parklarına malikdir. Məsələn Xəzər Travel,

Paşa Travel. Ölkənin daxili daşımalarının əsas hissəsi avtomobil nəqliyyatının payına düşür.

Dəmir nəqliyyatından əsasən qonşu ölkələrə Bakı- Tbilisi, Bakı- Rastov qatarından ayrılan Bakı- Mineralniye Vodı istiqamətində, Bakı- Kiyev, Bakı - Sankt-Peterburq istiqamətində seferlər təşkil edilir. Yay mövsümündə Bakı- Minvody istiqamətində, həmçinin mövsüm dövründə Kiyev istiqamətində demir yolu qatarları nezerde tutulur. Vaxtı ilə Bakı-Moskva istiqamətində Ural istiqamətində demir yolu xətləri fəaliyyət göstərirdi ancaq bu əlaqələr itdikdən sonra yuxarıda adı sadalanan istiqamətlərə səfərlər təşkil edilir. Ən intensiv fəaliyyət göstərən Bakı- Minvody istiqamətində təşkil edilən qatar səfərləridir. Əsasən turizm mövsümünün pik dövründə qatarların sayı və reyslərin sayı artırılır. Bunu Bakı-Tbilisi xəttinə və Bakı-Rastov xəttinə aid etmək olar. Həmçinin də Bakı - Moskva xətti qış mövsümündə xüsusilə bayram müddətində reys və qatarlarının sayını artırır. Bu qatarlarla daşımalar nisbətən az olsada öz əhəmiyyətini saxlayır. Dəqiq statistikası məlum olmasada turistlər tərəfindən istifadə edilir. Ölkədə eyni zamanda Bakıdan Gəncəyə sürət qatarının xidmət göstərməsi, Bakı-Gəncə istiqamətində Gorandan Naftalana bir başa getmək imkanının olması 2019-cu ildən artıq başlayaraq Goran stansiyasından Naftalanın kurort mərkəzlərinə getmək üçün xüsusi komfortlu sprinterlər ayrılıb və bu sprinterlər pulsuz olaraq turistləri məntəqə başına çatdırır. Eyni zamanda Gələcəkdə Bakı - Tbilisi- Qars dəmir yolunun istifadəyə verilməsi Bakıdan Ankaraya getməni daha rahat hala gətirəcək. 2020-ci ildən sürət qatarlarının fəaliyyət göstərməsi daha çox turist daşımalarına xidmət edəcək. Bununla da demir yolu nəqliyyatının payı artacaq. Gələcəkdə ölkə prezidentinin bu sahədə verdiyi sərəncama əsasən Padar stansiyasından Qəbələyə demir yolu xətti çəkiləcək, sürət qatarları Bakı - Yalama xətti üzrə fəaliyyət göstərəcək. Həmçinin Şahdağdan da Qusara sürət qatarları fəaliyyət göstərəcək. Hazırda Naxçıvandan İrana Məşhədə Naxçıvan - Culfa - Məşhəd istiqamətində elektrik qatarları fəaliyyət göstərir.

Su nəqliyyatının əsasını təşkil edən kruizlər olduqca azdır, ancaq yaxta limanlarımız mövcuddur. Kruizlər Türkmənistan Rusiya Qazaxıstan Azərbaycan istiqamətində planlaşdırılır. Xəzər dənizinin ekoloji şəraiti, sahil xəttinin dayazlığı bugünkü günümüzdə müasir tələblərə cavab verən kruizlərin təşkilinə imkan yaratmır.

Ədəbiyyat

1. "21-ci əsr: İqtisadi inkişafın nəqliyyat faktoru". Zahid Səttar oğlu Məmmədov. Bakı. Azərneşr. 2002
2. "Azərbaycan Beynəlxalq Nəqliyyat İqtisadi Əlaqələr Sistemində" İqtisadiyyat qəzeti 3-10 aprel, 1999. Z.S. Məmmədov.
3. "Xəzər regionunda Nəqliyyatın inkişafının müasir xüsusiyyətləri". Azərbaycan E.A. Xəbərləri, 1987 . Z.S. Məmmədov.
4. "Azərbaycanda nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı" Aqil Əsədov. "Xalq qəzeti" 14 fevral 2016.

Manama şəhərinin Bəhreynin turizm təsərrüfatının inkişafında yeri

Qafarzadə Yasəmən İlham qızı
ATMU, Turizm və qonaqpərvərlik
fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: dos. Z.İmrani
E-mail: yasemen.qafarzade@mail.ru

Bəhreyn İran körfəzinin mərkəzində eyni adlı arxipelaqda yerləşir. Coğrafi mövqeyi əlverişlidir. Yaxın Şərqdə əhalisinin sayına və ərazisinə görə ən kiçik dövlətdir. Bəhreyn “iki dəniz arasında” mənasında işlənir. Bəhreyn arxipelaqı 33 iri ada və kiçik adalar qrupundan ibarətdir. Lakin, bu adaların 5-də məskunlaşma vardır. Adalar dayaz laqunlar və sualtı qayalarla əhatə olunmuş, təbiəti quraq və isti iqlimə malik olub, ilin çox günü isti keçir. Bu da Bəhreyni turizm baxımından cəlbedici yerlərdən biri edir [s 32-35].

Bəhreyn həmişə istirahət və işgüzar turistlər üçün maraqlı bir yer olmuşdur. Bununla yanaşı, Bəhreyni turizm məkanı kimi təsvir edən müsbət təbliğata baxmayaraq, ardıcıl Bəhreyn hökumətləri turizmi təşviq etməkdən çox, neft yatırımlarını artırmağa diqqət etdilər. Bunun səbəbi olaraq Bəhreynə turizm sektorunun inkişafı bir az gec başlamışdır. 2014-cü ilin ortalarından bəri, qlobal neft qiymətləri aşağı düşdüündən, Bəhreyn hökuməti maliyyəsini yaxşılaşdırmaq və iqtisadi böyüməni qorumaq üçün iqtisadiyyatını şaxələndirmək istədiyi üçün ölkənin əsas turizm məkanı statusunu yenidən canlandırmaq istədi. Əbəttə ki, Bəhreyn ölkənin tarixi və arxeologiyası ilə əlaqədar bir sıra əhəmiyyətli və bənzərsiz sərvətlərə sahibdir.

Ən böyük ziyarətçi milləti, Səudiyyəliyədir, turistlərin 57,8% -ni təşkil edir. Onları Küveyt, Qətər, BƏƏ və Oman izləyir. Bununla yanaşı, coğrafi mövqeyi və geniş milli hava yolları qlobal əhatə dairəsi onu Asiya və Afrika və ya Avropa arasında gedən tranzit səyahətçilər üçün cəlbedici bir yer halına gətirir.

Ölkənin paytaxtı Manama şəhəridir. Manama ölkənin ən böyük şəhəri və limanı statusuna malikdir. Ticarət və iqtisadiyyat mərkəzi hesab olunur. Turizm baxımından da ən çox inkişaf etmiş bölgədir. Manama şəhərinin tarixi XIV əsrdən başlayır.

Manama şəhərinin turistik baxımından diqqət çəkən yerlərinə Souk bazarı aiddir.

Manama Souk, Bəhreynin paytaxtındakı köhnə çadır. Manamanın şimalında, şəhərin qədim məhəllələrinin mərkəzində, Noaim Ras Rummanın mərkəzi iş bölgəsi arasında və Bəhreynədəki tək sınaqoqun yanında, Bab əl-Bəhreynədən çox uzaqda yerləşir. Burada ədviyyat, parça, sənətkarlıq, şirniyyat, əl işləri, suvenirler, quru meyvələr, qoz-fındıq və s. satılan bir çox ənənəvi köhnə, eləcə də müasir dükanlar da var.

Manama Souk nisbətən orijinal dizaynının yenidən işlənməsinə məruz qaldı. Yeni və köhnə hissələrə bölünür. Yeni hissə piyadadır, köhnə hissədə avtomobillər üçün yollar var. Mərkəzi hissəni müxtəlif dərəcəli qızıl məmulatları və yüksək keyfiyyətli yerli incilərdən hazırlanmış zərgərlik bazarı tutur. Diqqəti çəkən ilk şey güclü qapılardır, qalınlığı 60 santimetrdir, ikincisi, mağazaların özünün parlaqlığı və qızıl zərgərliklərin zəngin bir seçimidir.

Şərqi heyramiz rəngini hiss etmək və fərqli mədəniyyətlərin qarışığını görmək istəyənlər üçün köhnə Manama bazarı gözəl bir məkandır. Burada Bəhreynədən və digər ölkələrdən (Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Misir, qonşu Ərəbistan körfəzi dövlətlərinin nümayəndələri) satıcılar və alıcılar, dünyanın hər yerindən gələn turistlər var.

Bəhreynin simvollarından biri Əl-Fatih məscididir. Dünyanın ən böyük məscidlərindən biri olan bu məscid 1987-ci ildə Şeyx Salman tərəfindən açılır. “Fatih” adlandırılmasının səbəbi ilk şəhərin adı Fatih olması ilə bağlıdır. 6500 kilometrlik bir ərazini əhatə edir. Eyni vaxtda 7000-dən çox mömin qəbul edə bilər. Məscid Bəhreyn kralı Həməd İbn İsa Əl Xəlifənin iqamətgahında yerləşir. Turistlər üçün açılmış ilk yerdir (şəkil 1).

Şəkil 1. Əl-Fatih məscidi.

Məscidin əsas günbəzi fiberglasdan hazırlanmışdır və ağırlığı 60 tondan çoxdur. Hazırda bu dünyada ən böyük fiberglas qübbəsidir. Əl-Fatih məscidi indi 2006-cı ildə ictimaiyyətə açılan yeni Milli Kitabxananı da əhatə edir.

Manamanın bənzərsiz məkanı və məşhur cazibəsi “Fort Bəhreyn” və “Fort Nadir Şah” kimi tanınan “Fort Kalat Əl-Bəhreyn” qalasıdır. Şəhər sakinləri tərəfindən qurulmuş süni bir təpədir. Kalat Əl-Bəhreyn qalası müxtəlif mədəniyyət təbəqələrini bir-birinin üstünə qoyaraq meydana gətirdiyi bir kurqandır. Onun yaranıb ərsəyə gəlməsi uzun bir dövrü əhatə edir (e.ə 2300-cü ildən eramızın 18-ci əsrinə qədər). Onun yaradılması prosesində əhalinin müxtəlif təbəqələri, xalqlar və uzaq ölkələrin nümayəndələri iştirak edirdi.

Burada ilk istehkam eramızdan əvvəl 14-cü əsrdə qurulmuşdur. İndiyə qədər quruluşunun 1/4 qazılmışdır və ən müxtəlif olan binalarından tutmuş dini tikililərə qədər bir çox bina aşkar edilmişdir. Burada həmçinin hərbi kazarma və ictimai qurumlar var. Onuda qeyd etmək istədim ki, bu müxtəliflik, əsrlər boyu Bəhreynin çox vacib bir ticarət və mədəni mərkəzi olduğu fikrini təsdiqləyir.

Fort Kalat Əl-Bəhreynin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada mövcud olmuş və onun inkişafına böyük töhfə verən xalqların əksəriyyətinin sonradan tamamilə yer üzündən yoxa çıxması, onlardan geri qalan salnamələrdəki bir neçə sətir yazı və əşyaları məhz bura da öz əksini tapmasıdır.

Daha çox turist cəlb etmək üçün Bəhreyn hökuməti, əsasən YUNESKO-nun saytlarında tanımaq və bu istiqamətlərdə daha çox xidmət və imkanlar təqdim etməklə, bəzi tarixi izləri barədə global məlumatlılığı artırmağa diqqət edir. Kalat Əl-Bəhreyn - Qədim Liman və Dilmun paytaxtı 2005-ci ildən bəri YUNESKO-nun mühüm tarixi yerlər siyahısındadır.

Bəhreynin ilk məscidi Əl-Sami məscidində məhz Manamada yerləşir. Onun e.ə 692-ci ildə inşa edildiyi qeyd edilir. Hal-hazırda isə muzey kimi saxlanılır (şəkil 2).

Şəkil 2. Əl-Sami məscidi

Müxtəlif tədqiqatçıların fikrincə məscid minarələrindən biri xeyli sonra, XI əsrdə Əl-Uyuni sülaləsinin hakimiyyəti dövründə qurulmuşdur.

Tarixçilərin ilk daşın qoyulma tarixi ilə bağlı fikirləri fərqlidir, çünki eramızın 7-ci əsrində Məhəmməd öz elçisi Əl-Əl-Hadrami Qəter və Bəhreyn hökmdarı Savva Munzir ibn əl-Tamimiyyə təbliğ etmək üçün göndərdiyi zaman İslam Bəhreynə təbliğ edildi. Qədim hökmdar bütün ərəb bölgəsi kimi İslamı qəbul etdi. Dini tədrisin belə bir uğuru, məscidin əsasının eyni vaxtda qoyulduğuna əsas verir. Bərpa zamanı tapılan Quran surələri ilə qəbir daşı, elm adamlarına görə 11-12-

ci əsrə aid olduğu qeyd olunur. Əvvəlcə, dua salonu əvvəllər tikilmiş düz bir dam ilə örtülmüş, xurma ağacından düzəldilmiş sütunlar çardaq üçün bir dəstək rolunu oynayırdı.

“Quran Evi” Manamada yerləşir və tamamilə Qurana həsr olunmuş dünyadakı ən məşhur muzeydir. Bina 1990-cı ilin mart ayında açılmışdır.

Bura dünyanın dörd bir yanından gətirilmiş, Şimali Afrika, İran, Pakistan, Türkiyə, Hindistan və hətta Çindən gətirilən qədim kitab əlyazmalarının bir yeridir. Ən dəyərli olanlardan isə Pakistandan gətirilmiş daşın, toxumun, düyünün, mərcinin üzərinə quran ayələrindən yazılmış ekisponantlardır. Kolleksiyanın əsas hissəsi muzeyin qurucusu doktor Əbdül-Latif Jassim Kanu tərəfindən hazırlanmış xüsusi kitab və əlyazma kolleksiyasıdır. Bəzi nümunələr VII əsrə, bölgədə İslamın yayılmasının başlanğıcına aiddir. Kitablarn əksəriyyəti inanılmaz dərəcədə gözəl xəttatlıq ilə həqiqi sənət əsərləridir, bəziləri nəhəngdir, bəziləri o qədər kiçikdir ki, onlara baxmaq üçün böyüdücü lazımdır.

Xarici görünüşcə məscidə bənzəyən bu muzey turistləri özünə cəlb etməyi bacarır. Qurandan surələr muzeyin divarlarına və minarənin bütün səthinə həkk edilmişdir. Quran evinin inşası Bəhreyn Krallığının əhalisinin könüllü ianələri sayəsində ərsəyə gətirilib. Muzeydə 10 zal, bir neçə təlim dərsi keçirilən otaq, kitabxana, mühazirə zalı və məscid var.

Turistlər üçün tur proqramına daxil edilən məkanlardan biri də Manamadan təxminən yarım saatlıq məsafədə yerləşən səhradakı sirli mesquite "həyat ağacı" daxildir (şəkil 3).

Ağac həqiqətən heyvətamizdir. Qumlu bir tərədə böyüyür, burada qunt suları, yeraltı çay, canlı və yaşıllıq yoxdur. Bir polis tərəfindən qorunur. Ənənəyə görə, ya qabıq parçasını yırtmalısən, ya da adınızı bir ağacın üstünə vurub bir dilək etməlisən.

Şəkil 3. Həyat ağacı.

Ağacın mənşəyi haqqında iki əsas əfsanə var. Birincisi - bu Edenin son ağacıdır. İkinci - bu xəritənin bir hissəsidir və Eden qapılarına istiqaməti göstərir. Alimlər ağacın dörd yüz ildən çox yaşı olduğunu hesablamışlar. Dünyanın ən məşhur ağacları haqqında müxtəlif siyahılar tərtib edərkən Bəhreynin "həyat ağacı" daim o siyahıda yer alır.

Dənizə baxan təxminən 12000 m² ərazidə inşa edilən 1,001 yerlik teatr Bəhreyn Milli Muzeyinin yanında yerləşir.

Əsas auditoriyasına əlavə olaraq, Bəhreyn Milli Teatrı, bir yeməxana və açıq salonu, həmçinin təlim, mətbuat konfransı və kiçik şənliklər üçün istifadə olunan 100 nəfərlik qonaq otağının yerləşə biləcəyi kiçik bir salondan ibarətdir.

Bəhreyn Milli Teatrı ərəb dünyasının ən böyük teatrlarından biridir və Misirdə Qahirə Opera Evi və Omandakı Kral Opera Evi Muskatından sonra ərəb dünyasında üçüncü ən böyük opera teatridir.

Mədəni işlər ilə məşğul olan hər kəs üçün çoxdan gözlənilən bir xəyal olan Bəhreyn Milli Teatrı, 1930-cu illərdə başlayan xalq hərəkətinin zirvəsini təmsil edir.

İlk ilində Bəhreyn Milli Teatrı Rusiyanın 21-ci əsrin Orkestri, əfsanəvi bəstəkar Yanni, İspan opera super ulduzu Placido Domingo, Rusiyadan Bolşoy və Mariinsky baletləri kimi bir sıra qlobal tamaşalara ev sahibliyi etdi (şəkil 4).

Şəkil 4. Bəhreyn Milli Teatrı.

Bunlarla yanaşı, ticarət mərkəzləri də inkişaf edir. Bəhreyn hökuməti alış-veriş turizmini təşviq edir. Aali Mall, Seef Mall və Bəhreyn Şəhər Mərkəzi kimi əsasları birbaşa otellərə yaxın yerləşməsinə bağlıdır.

Turizm sektoru əsas investisiya sektorlarından biridir və ölkənin ÜDM-nun 6.3% qatılır və ziyarətçilərin sayı və asudə vaxtı artdıqca əhəmiyyətli dərəcədə böyüməyi hədəfləyir. Bəhreyn hazırda bir sıra yeni otellər, pərakəndə satış ilə seçilən turizm məkanı mövqeyini bir daha təsdiqləməyə davam edir.

Manamada bu göstərilənlərlə yanaşı gəzib görməli yerlər çoxdur. bunlardan bəziləri haqqında məlumat qeyd etdim. Məkanların rəngarəngliyi, müxtəlifliyi və gözəlliyi Manamanı Ərəb dünyasında əsas turistik bölgələrdən hesab edilməsini təmin edir.

Bu inkişafın bir hissəsi olaraq, Bəhreyn Beynəlxalq Hava Limanı, sənişin tutumunu 2020-ci ilə qədər doqquzdan 14 milyonadək artırmaq üçün təyin edilmiş 1.1 milyard ABŞ dolları dəyərində modernləşdirmə proqramı həyata keçirir. Bu, yeni beş və dörd ulduzlu otel və kurortlarında sayının artması deməkdir.

Bəhreynə turizm sahəsi üzrə görülən işlərin nəticəsi olaraq 2017-ci ildəki 9,7 milyon ilə müqayisədə 2018-ci ildə 10,3 milyon ziyarətçiyə çatan 6 faiz artımın şahidi oldu.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Həbibə Soltanova, Cabir Məmmədov-Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin iqtisadi və sosial coğrafiyası- Bakı Universiteti Nəşriyyatı-Bakı 2008, səhifə 32-46.
2. Tourist Attractions in Bahrain, səhifə 2-7.
3. <http://www.ixigo.com/travel-guide/manama>.
4. <http://www.calendar.bh/bahrain-national-theatre>.
5. <https://www.tury.ru/sight/id/1450>.

Azərbaycan Respublikasının iri və böyük şəhərlərinin demoqrafik vəziyyəti

Qaralı Nərminə Məhəmməd qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: dos. Nağıyev S.
E-mail: nermineqarali@gmail.com

Azərbaycanın urbanizasiyalaşması şəraitində iri və böyük şəhərlərin regional mərkəz kimi şəhər məskunlaşma sisteminin tənzimlənməsi baxımından özünəməxsus yeri olmuşdur. Lakin müstəqillik dövründə bu şəhərlərin inkişafına az diqqət yetirilməsi səbəbilə əhəlinin işlə təmin olunma problemi kəskinləşmiş, nəticədə əhəlinin onlardan miqrasiyası artmışdır. Son 10 ildə dövlət proqramlarına uyğun aparılan quruculuq işləri və yeni iş yerlərinin açılması ilə həmin proses qismən azalmışdır. Bu baxımdan həmin şəhərlərin demoqrafik şəraiti və inkişafı prob-

lemlərinin tətqiq edilməsi, onların gələcəkdə şəhərlər sistemindəki perspektiv rolunun və inkişaf istiqamətlərinin öyrənilməsi böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir [1].

Son illər aparılan quruculuq işləri hələlik gözlənilən nəticəni verməmiş, bu proses regional mərkəz olan şəhərlərin demoqrafik inkişafına zəif təsir etmişdir. Refionlarda istehsalın və əhalinin daha səmərəli ərazi təşkili, bu şəhərlərin regional mərkəz kimi formalaşması üçün kompleks şəkildə tədbirlərin aparılması zəruriliyini ortaya çıxarır. Azərbaycanda şəhər əhalisinin artımında Gəncə, Naxçıvan, Şəki ilə yanaşı, sovet dövründə salınmış Sumqayıt, Mingəçevir, Şirvan şəhərlərinin böyük rolu olmuşdur. 1999-2019-cı illərdə iri şəhərlərin ölkənin şəhər əhalisindəki payı 16,7-dən 15%-dək azalmış, böyük şəhərlərdə isə 8,1-dən 8,5%-dək artmış, bu isə Xırdalana şəhər statusu verilməsi hesabına olmuşdur [2].

Ə.M.Hacızadə ilk dəfə 1965-ci ildə Azərbaycan şəhərlərini əhali sayına görə təsnifatlandırmışdır. Sonralar A.A.Nadirov, Ç.M.Rəşidov, V.Ə.Əfəndiyev, N.H.Əyyubov SSRİ şəhərləri üçün olan təsnifat üzrə müvafiq qruplaşmanı aparmışdır. Z.N.Eminov ondan əvvəlki təsnifatlardan fərqli olaraq iri şəhərlərə 100-500 min nəfər, böyük şəhərlərə isə 50-100 min nəfər əhalisi olanları aid edir. Bu təsnifata görə iri şəhərlərə Gəncə, Sumqayıt və Mingəçevir, böyük şəhərlərə Şirvan, Naxçıvan, Şəki, Yevlax, Lənkəran və Xırdalan aiddir. Şəhərlərin ərazi təşkili funksiyasına görə Sumqayıt və Xırdalan bakı aqlomerasiyasına aid olduğu halda, Gəncə, Şirvan və Naxçıvan müstəqil aqlomerasiya kimi formalaşır. onlar həmçinin şəhər ərazi dairəsi mərkəzi sayılırlar [3].

Digər şəhərlər idarəetmə funksiyasına görə rayon mərkəzi sayılırlar. İri və böyük şəhərlər regional mərkəz kimi tanınırlar, onların yerləşdikləri iqtisadi-coğrafi rayonların şəhər əhalisinə görə pay göstəriciləri müxtəlif olmuşdur. 2019-cı ildə Naxçıvan və Gəncə üçün bu göstəricilər müvafiq olaraq 62% və 57,5%, Şəkiddə 38%, Aran regionunun şəhərlərində 33,5%, Lənkəranda 21,3%, Sumqayıt və Xırdalan şəhərlərində 16% olmuşdur. Təhlillər göstərir ki, 2009-2019-cı illər ərzində bu şəhərlərin payları qismən azalmış, daha sürətli azalma Şəki və Lənkəran şəhərlərində müşahidə edilmişdir [3].

Geodemoqrafik şərait. Cəmiyyətdə demoqrafik hadisələrin ardıcılığı, yəni doğum, ölüm, təbii artım, nikah və boşanma əhali ilə bağlı baş verən demoqrafik prosesləri formalaşdırır. Əhalinin təbii hərəkəti sosial qruplar arasında həyat şəraitinin və tərzinin, demoqrafik əxlaqın müxtəlifliyi ilə fərqlənsə də, bu proses daha çox cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturunun, yəni sosial münasibətlərin və milli-mədəni dəyərlərin dəyişməsi ilə bağlı olmuşdur. Geodemoqrafik şərait əhalinin təbii hərəkəti, onun strukturu və yerləşdirilməsi qanunauyğunluqlarını əks etdirir. Geodemoqrafik şəraitin öyrənilməsi və təhlil üçün informasiya bazasını əhalinin siyahıya alınması, demoqrafik hadisələri əks etdirən statistik məlumatlar təşkil edir. Bu materiallar əhalinin təbii və miqrasiya hərəkəti, nikah və boşanmalar, əhali strukturunun cins-yaş, ailə tərkibi, təhsili və məşğulluq haqqında mühüm məlumatlar verir [4].

Geodemoqrafik şərait müxtəlif demoqrafik təhlil metodları və göstəricilər sistemi vasitəsilə öyrənilir. Böyük şəhərlərdə əsas təhlil prinsipləri onlarda baş verən sosial-iqtisadi, demoqrafik proseslərin intensivliyinin və struktur amillərinin dəyişilməsini, başlıca meyilləri aşkar etməkdir. Demoqrafik proseslərin və əhalinin müasir vəziyyəti keçmişdə baş vermiş demoqrafik hadisələrdən çox asılıdır. Əhalinin yaş strukturu müxtəlif tarixi və təbii hadisələrin təsiri ilə zamanla görə foemalaşdığı üçün onun təsir göstərdiyi doğum və ölüm sayları da dəyişilir [4].

Azərbaycanda 1959-1989-cu illər ərzində şəhər əhalisi 2,2 dəfə artdığı halda, 1989-2019-cı illərdə bu artım 1,3 dəfə olmuşdur. İri şəhərlərdə əhalinin sayı 188,2 min nəfərdən 592,9 min nəfərə kimi və ya 3,2 dəfə, sonrakı dövrdə isə 762,9 min nəfərədək və ya 1,3 dəfə artmışdır. Böyük şəhərlərin də əhali sayı müvafiq dövrlər üzrə 121,4 min nəfərdən 290,1 min nəfərə kimi və ya 2,4 dəfə, sonrakı dövrdə isə 435,4 min nəfərədək və ya 1,5 dəfə artımla fərqlənmişdir. Aydın olur ki, sovet hakimiyyəti illərində iri şəhərlərin demoqrafik inkişafı daha sürətli olmuş, müstəqillik illərində bu proses xülyli zəifləmişdir. Bu proses nəticəsində iri və böyük şəhərlərin ölkənin şəhər əhalisinə görə payı 1989-2019 illərdə 23,2%-dən 23,5%-dək artmışdır. Müstəqillik dövrünə aid edilən təhlillərə görə böyük şəhərlərin geodemoqrafik şəraiti xey-

li pisləşmişdir. Azərbaycanda 1999-2019-cu illər ərzində şəhər əhalisinin sayının mütləq artımı 1 mln. nəfəri keçmiş, bunun 660 min nəfər və ya 63,2%-i təbii artım, 170 min nəfər və ya 17,0%-i miqrasiya və kəndlərə qəsəbə statusu verilməsi ilə bağlı (200 min nəfər və ya 19,2%) olmuşdur. Şəhər əhalisinin artımında Bakının payı 39,8%, iri və böyük şəhərlərin payı 19,1% və digər şəhər yaşayış məntəqələrinin payı 41,1% olmuşdur. Miqrasiya saldosunda artımın böyük hissəsi Bakı və Sumqayıt fərqlənmişdir [5].

Ədəbiyyat

1. Nağıyev S., Əfəndiyev V., “Əhali Coğrafiyası”, 2006
2. Əfəndiyev V., Nağıyev S. “Geourbanistika”
3. Əfəndiyev V., “Urbanizasiya və Azərbaycan şəhər yaşayış məntəqələri”, 2002
4. “Magistrant və bakalavrların X elmi konfransının materialları (BDU)”, 2007
5. <https://www.stat.gov.az/>

Quba rayonunun təbii və tarixi-mədəni irsi – ekoturizm ehtiyatı kimi

Qaralova İnci Fikrət qızı

ATMU, Turizm və Qonaqpərvərlik fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. Ağakışiyeva G.R.

E-mail: incigaralova@gmail.com

Təbii ehtiyatlar dedikdə, təbii ərazi kompleksləri və onların xüsusiyyətləri (ekzotik landşaft, obyektlərin forması və görünüşü) nəzərdə tutulur. Tarixi-mədəni abidələr özündə maddi, yəni insanların dərk etmə ehtiyacına yönəlmiş tarix və mədəniyyət abidələrini, təsərrüfat sahələri müəssisələrini və s., bununla yanaşı, mənəvi, yəni xalqın və cəmiyyətin ictimai həyatında, elmdə, incəsənətdə mənəvi irsləri ehtiva edir. Tarixi abidələr qədim tikililəri, önəmli tarixi hadisələri nümayiş etdirən yerləri, məkanları, məntəqələri, müxtəlif memarlığa malik binaları özündə cəmləşdirir. Tarixi abidələr, həmçinin xalqın keçmişində məxsusi rol oynamış insanların həyat və fəaliyyəti ilə əlaqəli mənəvi və maddi nümunələri də əks etdirir.

Quba-Xaçmaz regionunun turizm imkanları böyük perspektivə malikdir. Region təbii zənginliklərlə bol olduğuna görə, onun ərazisində yaşayış məskənlərinin, tarixi abidələrin və mədəni ünsürlərin meydana gəlməsi tarixi qədim zamanlara gedib çıxır. Yer kürəsinin ən nadir etnik azlıqlarından biri hesab edilən Şahdağ milli qrupunun nümayəndələri, Azərbaycanın aborigenləri sayılan müxtəlif azsaylı yerli xalqlar bunun aşkar sübutudur. Quba-Xaçmaz regionunun coğrafi aspektdən uca dağlar və nəhəng dəniz zolağı arasında yerləşməsi, habelə səfalı iqlimi, dağlıq ərazilərdə yerləşən meşəlikləri onun təbii turizm ehtiyatları baxımından olduqca zəngin olduğunun bariz nümunəsidir. Regionun bu ehtiyatlarından hələ də lazımi qədər istifadə olunmur. Regionların sosial və iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramlarına uyğun olaraq, Quba-Xaçmaz regionunda infrastruktur imkanlarının miqyası genişləndirilir. Regiona daxil olan inzibati rayonlardan biri də Qubadır.

Quba şəhərindəki ən böyük məscid şəhərin mərkəzində yerləşən Cümə məscididir. Qubada əsl adı “Qüdsi” olan Səkinə xanım məscidi maraqlı tarixə malikdir. Belə ki, bu məscidi Səkinə xanım A.A.Bakıxanovun şərəfinə tikdirmişdir. Azərbaycanın siyasi diplomatiya tarixində mühüm xidmətləri olan A.A.Bakıxanov 1847-ci ildə Həcc ziyarətinə gedərkən Qubada onun üçün məscid tikdirməyi Səkinə xanıma vəsiyyət edir. Lakin, elə həmin il Məkkədə vəfat edən A.A.Bakıxanov orada da dəfn olunur. Səkinə xanım məscidi 1854-cü ildə istifadəyə verilmişdir [4]. Bundan əlavə, Quba rayonunda Ərdəbil məscidi (XIX əsr), Hacı Cəfər məscidi (XX əsr), Ağ məscid (XIX əsr) kimi məscidlər də mövcuddur.

Quba rayonunun kəndlərində də çoxlu sayda tarixi abidələr mövcuddur. Rayonun kəndlərindəki qədim tarixi və mədəni obyektlər günümüzə qədər qorunub mühafizə olunmuşdur.

Quba şəhərinin ətraf kəndlərindəki qüllələr, məscidlər, qalalar tarixi nöqteyi nəzərdən böyük maraq doğurur. Şəhərin 8 km şimal-şərqində, Quba-Xudat yolunun ətrafındakı Ağbil kəndi tarixi-mədəni abidələri ilə çox məşhurdur. Ağbil kəndindəki səkkizguşəli məscid, eləcə də XVI əsrə aid düzbucaqlı türbə ecazkarlığı ilə diqqəti cəlb edən tarixi abidələrdəndir. Bu abidələr ekskursiyaçıları və turistləri üçün maraqlı turizm obyektləridir. Düzbucaqlı türbə 1533-1534-cü illərdə, səkkizguşəli məscid isə 1537-ci ildə tikilmişdir. Bunlarla yanaşı, Ağbil kəndində orta əsrlərdən qalmış kurqanlar da vardır. Quba rayonunun digər kəndləri də tarixi abidələrlə zəngindir. Bunlara misal olaraq, Muçu kəndindəki XIX əsrdə tikilmiş türbə, Alpan kəndindəki XVI əsrə aid olan Subaba türbəsi, tarixi e.ə. I minilliyə gedib çıxan Alpan qərargahı, Söhüb kəndindəki qüllə, Afurca kəndində yerləşən Təngəaltı qalası, Nügədi kəndindəki XVIII-XIX əsrlərə aid olan Mınarəli məscid, Amsar kəndindəki müvafiq olaraq, 1854-1868-ci illərə aid olan məscid və mədrəsə, Yərfi kəndindəki XI əsrdə tikilmiş müdafiə qüllələri, Zıxır kəndindəki Yeddiilər qalası tarixi cəhətdən olduqca mühüm mədəni abidələrdir və hazırki dövrümüzdə qədər qorunub saxlanılıb. Ümumilikdə, kəndlərin böyük qisminə XIX əsrdə tikilmiş məscidlər mövcuddur.

Quba şəhərində və onun yaxın ətraflarında yerləşən tarixi-mədəni abidələrdə dərkətmə turlarının təşkil olunması üçün geniş imkanlar vardır. Qudyalçayın sol sahilində, Quba şəhəri ilə üzübüz yerləşən, çayın üzərində ensiz bir zolaq şəklində sahilboyunca uzanan ərazidə Qırmızı qəsəbə yerləşir. Qəsəbəni ziyarət edən turistlərdə sanki nağıllar aləminə düşmüşlər kimi bir təəssürat yaranır. Bu qəsəbə Azərbaycanda dağ yəhudilərinin ən böyük icmasının məskunlaşdığı qəsəbə hesab edilir. 1926-cı ilədək o, “Yəhudilər qəsəbəsi” adlandırılırdı. Qəsəbənin əsası Quba xanı Hüseynəli xan və oğlu Fətəli xan tərəfindən XVII əsrin sonları, XVIII əsrin əvvəllərində qoyulmuşdur. Yəhudilərin Qubaya gəlişi Nadir şahın dövrünə, yəni 1736-1747 illərə təsadüf edir. Daha sonrakı dövrlərdə Qırmızı qəsəbəyə yəhudilər Azərbaycanın bir sıra bölgələrindən, həmçinin də İrandan köçüb gəlmişdirlər. Bu səbəbdən də, qəsəbədə yerli yəhudilərin ibadət etdikləri yerlər ilə yanaşı, məhəllələri də vardır. Qəsəbədə 11 sinaqoq var idi, lakin hazırda onlardan sadəcə 7-si saxlanılmışdır. Bunlar arasındakı ən böyük sinaqoq Qusar məhəlləsində yerləşən gümbəzli sinaqoqdur. Bu sinaqoq memarlıq üslubuna görə Qubada eyni dövrə aid olan məscidləri xatırladır. Qəsəbədəki yaşayış evlərinin memarlıq üslubu çox özünəməxsusdur. İki, üç və dördmərtəbəli səliqəli, abad individual evlər, Azərbaycan və yəhudi uşaqlarının birgə təhsil ala bildikləri, bütün tədris ləvazimatları və avadanlıqlarıyla təmin edilmiş orta məktəb bura gələn qonaqlarda gözəl təəssürat yaradır. Bu qəsəbədə yerləşən yaşayış evi (XIX əsr) tarixi memarlıq abidəsi kimi turistlərə göstərilir.

Quba rayonunun tarixi kəndlərindən biri də dövlətimizin xüsusi diqqət ayırdığı Xınalıq kəndidir. Xınalıq kəndinin tarixi 4000 ildən öncəyə dayanır. Xınalıq kəndi şimaldan, şimal-şərqdən və qərbdən Tufandağ ilə, cənubdan Xınalıq zirvəsi (“Qiblə” dağı), cənub-şərqdən isə Qudyalçayın dərəsi ilə əhatələnir. Kənddə uca dağ zirvəsi vardır. Bu dağa elmi ədəbiyyatda “Xınalıq zirvəsi” kimi rast gəlinə də, yerli əhali tərəfindən “Qiblə” dağı adlandırılır, çünki bu dağ Məkkə istiqamətində ucalır. Xınalıq kəndində diqqəti cəlb edən əsas amillərdən biri də buranın sakini olan etnik azlığın dünyada heç bir yerdə istifadə olunmayan bir dildən istifadə etməsidir [2]. Xınalıq özünəməxsus edən faktorlardan biri də evlərin strukturudur. Buradakı evlər yüksəklik boyunca pilləkən şəkildə tikilmişdir və ən maraqlısı da odur ki, aşağıdakı evin damı özündən yüksəkdəki evin həyəti rolunu oynayır. Xınalıq kəndində digər tayfaların hücumundan müdafiə məqsədilə qala divarlarından, eləcə də bürclərdən ibarət bir müdafiə sistemi mövcuddur. Bu bürcdə atəşpərəstlər məbədi (XIX əsr) yerləşir. İddialara görə bu məbəddəki məşəl əbədidir. Xınalıq sakinləri tarixdə atəşə sitayiş etsələr də, lakin sonralar İslam dinini qəbul etmişdirlər. Xınalıq kəndində dini inanclar olduqca yüksək rol oynayır. Kənddə İslam dininin təbliğinə başlanması Əbu Müslim tərəfindən olmuşdur və XII əsrə təsadüf edir. Xınalıqdakı məscidlərin sayı 10-dur. Bu məscidlərdən 4-ün inşa edilməsi XIX əsrə təsadüf edir. Bunlara Pırəcömərd məscidi, Şeyx Şahbuz məscidi, Cümə məscidi və s. aiddir. Xınalıqda yerləşən ən qədim məscid Cümə məscididir. Bu məscid XII əsrdə inşa edilmişdir və yerli əhali tərəfin-

dən Əbu Müslim məscidi adlandırılır. Kənddəki ən qədim abidələrə misal olaraq, VII əsrdə Zərdüştərin məbədinin yerində tikilmiş “Bürç” abidəsini göstərə bilərik. Bu məbədə ziyarət yalnız müsəlmanların dini bayramlarında təşkil edilir. Məscidlərin tikintisində əsas material kimi çay daşları istifadə olunmuşdur. Xınalıq kəndində ekskursiya əhəmiyyətli Tarix-Etnoqrafiya muzeyi yerləşir.

Quba rayonunda ərazinin ekzotik landşaftı, flora və faunası, mənzərə və iqliminin gözəlliyi sanki, sırf turizm məqsədləri ilə yaradılmışdır. İnsanların uzun, yorucu əmək sonrası istirahət etməsi üçün burada hər bir şərait mövcuddur. İstər çayları və gölləri, istərsə də uca dağları, yamacları hər il minlərlə turistini diqqətini cəlb edir.

Məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Düma (XVIII əsr) Azərbaycanda olduğu müddətdə Qubaya da səfər etmiş, bu məkanın ecazkar təbiətinə heyran qalmış, tarixi abidələrini seyr etmişdir. Məşhur norveç alimi və səyyahı Tur Heyerdal da bu gözəl diyara səfər etmiş, bölgənin təbii abidələrindən həzz almış, yazdığı əsərlərdə Qubanın gözəlliklərindən danışmışdır. Bu faktlar Quba rayonu ərazisinin yüz illər boyu nəinki təkə turistlərin, həm də alim və səyyahların diqqətini cəlb edən gözəl və ecazkar təbiətli bir məkan olmasını sübut edir.

Rayonun mərkəzi Bakı şəhərindən 168 km uzaqlıqda yerləşir. İnzibati mərkəz dəniz səviyyəsindən 600 m yüksəklikdədir. Əhalisinin sayı 140 min nəfərdir. Buraya səfər edən turistlərin Quba şəhəri və Quba xanlığının tarixi, bu bölgənin tanınmış şəxsiyyətləri haqqında tarix muzeyində məlumat almaq imkanları vardır. Azərbaycanın məşhur ictimai xadimlərindən biri olan, yazıçı və alim Abbasqulu ağa Bakıxanovun Ev-muzeyi bu bölgədə yerləşir. Azərbaycanın tarixinə dair ilk elmi əsər sayılan “Gülüستانی-İrəm” kitabı da A.A.Bakıxanov tərəfindən elə bu evdə yazılmışdır.

Quba rayonu xalçaları ilə də dünyada uzun müddətdir ki, tanınır. Azərbaycan Respublikasının şimal-şərq hissəsində olan Quba xalçaçılıq məktəbi üç yerə bölünür. Buraya ovalıq, dağlıq və dağətəyi hissələr daxildir. Dağlıq hissəyə Salmasöyüd, Cek, Buduq, Xaşı, Afurca, Qonaqkənd, Cimi, Yerfi, Qırız kəndlərində yerləşən məntəqələri daxil edə bilərik. Dağətəyi hissədəki xalça istehsalı Şahnəzərli, Dərə-çiçi Zöhrami, Xəlfələr, Xırdagül-çiçi, Əmirxanlı, Sirtçiçi, Pirəmsan, Bilici, Sumaqobaq, Əlixanlı, Pirəbədil, Zeyvə, Çiçi xalça mərkəzlərində baş tutur. Ovalıq hissədəki xalçaçılıq məktəbləri isə Şabran aran bölgəsində Süsənli, Dəvəçi, Hacı Qaraqaşlı, Çay Qaraqaşlı, Qaraqaşlı, Mollakamallı kimi kəndlərdə mərkəzləşib. Bu xalça məktəblərinə Dərbənd bölgəsində istehsal edilən xalçalar da aiddir. Bu bölgəni ziyarət edən həm yerli, həm də xarici turistlər xalça ustaları tərəfindən əl işləmələri toxunulmuş xalçalara böyük maraq göstərirlər. Quba xalçalarının əsas bəzəyini həndəsi naxışlardan stilizə edilən nəbati, bəzən də heyvan motivi təşkil edir. Bu məktəbin xalçalarında özünəməxsus çeşni üslubu da əsas istifadə olunan motivlərdəndir. Quba xalçalarının ən məşhur kompozisiyaları olan “Qədim-Minarə”, “Yerfi”, “Qımıl”, Pirəbədil”, “Çiçi”, “Qollu Çiçi”, “Cimi” və s. kimi xalçalar dünyadakı bir çox məşhur muzeylərin, eləcə də bir çox şəxsi xalça kolleksiyalarının bir parçasıdır. Quba rayonu xalça məktəbinin qollarından olan ovalıq və dağətəyi xalçaçılıq mərkəzləri yerləşən kəndlər Şabranda yerləşir.

Rayon ərazisinə yay aylarında çoxlu sayda turistlər axın edir. İstirahət mövsümündə turistlərin getməyə ən çox üstünlük verdikləri Cənnət bağı, Təngəaltı, Qəçreş, Balbulaq istirahət mərkəzlərində olan restoran və yeməxanalarda boş yer tapmaq çox çətin məsələdir [3].

Qubanın Xəzər dənizi çimərliklərinin, Nabran-Yalama istirahət mərkəzinin, eləcə də Qusar rayonunun istirahət yerlərinin yaxınlığında yerləşməsi də vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu da turistlər üçün əlavə maraq yaradan motivlərdən biridir. Bu səbəbdən də, Bakı və ətraf rayonlardan gələn turistlər bu bölgəyə əsasən öz şəxsi avtomobillərində gəlirlər. Qubadan Qusara qədər 10-15 dəqiqəlik, Nabran istirahət mərkəzinə və oradakı çimərliklərə 20-25 dəqiqəlik zaman müddətində çatmaq mümkündür.

Lakin, bütün bu sadalananlar hələ tam məlumat deyildir. Turizm sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün Quba rayonunda olduqca böyük potensial imkanlar vardır. 2011-ci ilin ölkəmizdə “Turizm ili” elan olunması, “Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin

inkişafına dair Dövlət Proqramı”-nın qəbul edilməsi Quba rayonunun turizm potensialından daha effektiv şəkildə istifadə olunmasına və ölkəmizin bu gözəl tarixə və təbiətə malik guşəsinə daha çox sayda turist cəlb olunmasına təkan vermişdir.

Qubanın ən məşhur muzeylərindən biri olan Tarix-Etnoqrafiya muzeyi 2001-ci ildə Xınalıq kəndində yaradılmışdır. Xınalıq kəndinin əsilli və sayılıb seçilən nəsillərindən birinin nümayəndəsi Xəlilrəhman Cabbarovun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə kənd əhalisinin də yardımı vasitəsilə bu muzey inşa edilmişdir. Bu muzeydə kəndin tarixi barədə olduqca əhəmiyyətli əsərlər sərgilənir. Kənddə qədim dövrlərdən qalma tarixi-etnoqrafik arxeoloji obyektlər və abidələr, bununla yanaşı xalça və kilimlər, gildən hazırlanmış qablar, misdən əşyalar, çeşidli məişət ləvazimatları, daş kitabələri və bir sıra başqa əşyalar Xınalığa səfər edən insanlara bu kəndin qədim zamanlardan bəri varlığını qoruyub saxlamış yüksək bir mədəniyyətə sahib olmasından məlumat verir.

Muzeyin zallarının sayı iki ədəddir. Muzeyin ən çox diqqət cəlb edən önəmli bölmələrindən biri də əlyazma kitabların yerləşdiyi bölmədir. XV əsrdən tutmuş XX əsrə qədər yazılmış kitablar Sovet İttifaqı dövründəki məhdudiyətlərə baxmayaraq, gizli-gizli oxunub qorunaraq bugünümüzdə qədər gəlib çıxdığı üçün çox qiymətli hesab edilir. Bu bölmədə olan kitablardan başa düşülür ki, kənd keçmişdə elmlə sıx şəkildə bağlı olub hətta kitablardan görünür ki, bir zamanlar Xınalıq kəndində böyük bir əhəmiyyətə malik bir elmi mərkəz fəaliyyət göstərmişdir. Məntiq, tarix, tibb, ədəbiyyat və başqa elmlərə aid olan kitablar ilə birlikdə bir çox dini elmlərlə bağlı və yüksək səviyyəyə malik kitabların olması bunun bariz sübutudur. Muzeylə bağlı təcili görülməli işlərdən biri də, bu əhəmiyyətli kitabların tədqiq və təhlil edilməsi, kataloqlarının hazırlanması və nadir əlyazmalarının üzlərinin çıxarılmasıdır.

Kənddəki ağsaqqalların sözlərinə görə, onların ataları və babalarının dediklərinə əsasən, Osmanlı İmperiyasının zamanında bu bölgələrə İzmir, İstanbul kimi böyük şəhərlərdən çuval-larda kitablar gətirilirmiş.

Quba rayonunda yerləşən tarixi memarlıq abidələrindən Qudyalçay üzərində qurulmuş Tağlı körpü, XVI əsrə məxsus olan Ağbil türbələri, XVI əsrə aid Alpan kəndində yerləşən Subaba türbəsi, Qaraçayın sahilində yerləşən 1-ci Nügədi kəndindəki XVII əsrə və XIX əsrə aid məscid və minarə, Xınalıq kəndindəki bürc və başqa obyektlər tarixi əhəmiyyətli ehtiyatlar olduğu üçün xüsusi mühafizə olunur. Bunlardan əlavə, Rustov kəndindəki Ələmu, digər adıyla Qalagah adında qədimi məscid və qala da tarixi əhəmiyyətli obyektlər arasındadır. Bu qala XVIII əsrdə Hüseyinli xanın hakimiyyəti dövründə tikilmişdir. İnşa olunma səbəbi Quba xanlığının paytaxtının Xudatdan Qubaya köçürülməsi idi. Müdafiə məqsədilə inşa olunmuş tikililərə, Yerfi kəndinin ətrafında yerləşən Kələva baba zirvəsinə yaxın bir yerdə tarixi tikililəri misal göstərə bilərik. Bu tikililər XI və XII əsrlərə aid edilir.

Bütün bu qeyd edilənlər, Quba rayonunun təbii və tarixi-mədəni irsinin zənginliyini göstərməklə, ekoturizmin inkişafı baxımından geniş imkanlara malik olduğunu müəyyənləşdirir. Göstərilən təbii və tarixi-mədəni irsdən tam istifadə etməklə, rayona həm yerli, həm də xarici turistləri cəlb etmək, həmçinin gələn turistlərin sayını artırmaq mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Budaqov B.Ə. Azərbaycanın müasir təbii landşafları. Bakı: Elm, 1988, 135 s.
2. Budaqov B.Ə. Azərbaycanın təbiət abidələri. Bakı: “Elm”, 1990, 180 s.
3. Dərgahov V.S. Rekreasiya-turizm ehtiyatları. Bakı: “MBM”, 2008, 214 s.
4. Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı: AzTU, 2015, 475 s.

İrannın neft sənayesinin müasir vəziyyəti

Qədirova Leyla Əyyub qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.n. Emin Ələkbərli

E-mail: leyla.qedirova.2016@mail.ru

İrannın neft sənayesi tarixi 1901-ci ildə, İngilis spekulyatoru William Darcy, İrannın cənubundakı neft qaynaqlarını araşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün İrandan güzəşt aldıqda başladı. 26 may 1908-ci ildə neftin kəşfi 1909-cu ildə Londonda yerləşən Anglo-Persian Oil Company (APOC) yaranmasına səbəb oldu. 1914-cü ildə şirkətin səhmlərinin əksəriyyətini satın alaraq, İngiltərə hökuməti, 37 ildir imtina etməyəcəyi İran neft sənayesinə birbaşa nəzarət qazandı. 1935-ci ildən sonra APOC İngiltərə-İran Neft Şirkəti (ABƏŞ) adlandırıldı. 1933-cü ildə imzalanmış 60 illik müqavilə, İrana ixrac olunan hər ton xam neft üçün dörd İngilis funt sterlinqi ödəməsinə təmin etdi və İrannın neft ixracına nəzarət etmək hüququndan məhrum edildi. 1950-ci ildə davam edən xalq tələbi, neft sənayesinin milliləşdirilməsi üçün Məclisdə səs verməyə səbəb oldu. Bir il sonra Baş nazir Məhəmməd Mossadeq hökuməti Milli İran Neft Şirkətinin (NIOC) yaratdı. 1954-cü ildə yeni bir razılaşma ilə NIOC və ABƏŞ-ni əvəz edən çoxmillətli konsorsium arasında bərabər nisbətdə qazanc ayrıldı. 1973-cü ildə İran konsorsiumla yeni 20 illik güzəşt imzaladı [2].

1978-1979-cu illər İslam İnqilabı dövründə, NIOC ilə müqavilələri olan beş ən böyük beynəlxalq şirkət ümumi neft hasilatının yalnız 10,4%-ni təşkil edirdi. 1973-cü ildə, İrannın dünyanın ikinci ən böyük neft ixracatçısı olduğu bir vaxtda və 6-25 oktyabr Ərəb-İsrail müharibəsi, neftin qiymətinə təzyiq göstərdi [1].

İnqilabdan sonra NIOC İrannın neft sənayesinə nəzarəti ələ keçirdi və İrannın beynəlxalq neft müqavilələrini ləğv etdi. 1979-cu ildən 1998-ci ilə qədər İran xarici neft şirkətləri ilə heç bir neft müqaviləsi bağlamadı. Xatəmi dövrü-Prezident Məhəmməd Xatəminin ilk administrasiyasının əvvəlində (1997-2005-ci illərdə) hökumət ölkənin neft sənayesinin inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. 1997 və 2004-cü illər arasında İran mövcud neft yataqlarının imkanlarını genişləndirmək, yeni yataqlar kəşf etmək üçün 40 mlrd ABŞ dollarından çox investisiya yatırmışdır [5].

2004-cü ildə İran dünyanın ümumi xam neftinin 5,1%-ni (gündə 3,9 mln barel) hasil etdi, bu da 25 mlrd ABŞ dollarından 30 mlrd ABŞ dollarına qədər gəlir gətirdi və ölkənin əsas mənbəyi idi. 2006-cı ildə istehsal səviyyəsində neftdən gələn gəlir ümumi daxili məhsulun (ÜDM) təxminən 18,7%-ni təşkil etdi. Bununla birlikdə, karbohidrogen sektorunun İran iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyəti daha böyük olmuşdur. Neft və qaz sənayesi, ictimai inkişaf layihələrinə, hökumətin illik büdcəsinə və əksər valyuta mənbələrinə birbaşa təsir edən iqtisadi artımın mühərriki olmuşdur. 2009 maliyyə ilində sektor ümumi dövlət gəlirlərinin 60%-ni, həm ixracın, həm də xarici valyuta qazancının ümumi illik dəyərinin 80%-ni təşkil etmişdir. Neft və qaz gəlirlərinə beynəlxalq bazarda xam neftin dəyəri təsir göstərir. Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatında (OPEC) kvota səviyyəsində (2004-cü ilin dekabr), beynəlxalq bazarda xam neftin qiymətində bir dollarlıq bir dəyişikliyin İrannın neft gəlirlərini 1 milyard ABŞ dolları səviyyəsində dəyişdirəcəyi təxmin edildi. 2000-ci illərin əvvəllərində Çin, Hindistan, Fransa, İtaliya, Hollandiya, Norveç, Rusiya, İspaniya və İngiltərənin aparıcı beynəlxalq neft şirkətləri İrannın neft və qaz yataqlarının işlənməsi barədə razılaşmalar əldə etdilər. 2004-cü ildə Çin İrandan neft və qaz almaq, həmçinin İrannın Yadavaran neft yatağını inkişaf etdirmək üçün böyük bir müqavilə imzaladı. Bu müqavilənin dəyəri 25 il ərzində 150 milyard ABŞ dollarından 200 milyard ABŞ dollarına qədər qiymətləndirilib. 2009-cu ildə, Çin Milli Petrol Corp (CNPC), İran Milli Neft Şirkəti ilə müqavilə imzaladı və bunun nəticəsində Cənubi Azadegan neftinin inkişafı xərclərinin 90%-ni ödəməyi və ədərk 70% paya sahib oldu [4].

2011-ci ildə İrannın neft emalı zavodlarının ümumi gücü 1.457 Mbbl / s idi. Ən böyük nef-

tayırma zavodları aşağıdakılardır: Abadan, Esfahan, Bəndər-Abbas, Tehran, Arak, Təbrizdir. 2004-cü ildə boru kəmərləri ümumi təmizlənmiş məhsulların 69%-ni, yük maşınları 20%-ni, dəmir yolu, 7%-ni və tanker 4%-ni nəql etmişdir. 2012-ci ildə 1,5 mln barel xam neft ixrac edən İran, Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatı arasında ikinci ən böyük ixracatçı oldu. Elə həmin il İrandakı səlahiyyətlilər, İranın illik neft və qaz gəlirlərinin 2015-ci ilə qədər 250 mlrd dollara çatacağını təxmin etdilər. İran 2025-ci ilə qədər neft sektoruna cəmi 500 mlrd dollar sərmayə qoymağı planlaşdırır [3].

Ölkənin neft istehsalı xarici investorların sanksiyalara məruz qalmamaq üçün dünyanın 4-cü ən böyük neft yataqların sahib olan İrandan çıxması ilə kəskin aşağı düşməkdədir. 2018-ci ilin may ayında ABŞ rəsmilərinin İranın qara qızılına satışına qarşı daha sərt addımlar atacağı ilə bağlı verdiyi vədlər, noyabr ayında praktiki addımlar atması və bəzi istisna ölkələrə verilən möhlətin bitməsindən sonra onların da sanksiyalara qoşulacağı ilə bağlı qoyulan şərt rəsmi Tehranın neft bazarında daha da ağır günlər yaşayacağını carçısı idi.

ABŞ Prezidenti Donald Tramp ölkəsinin 2015-ci ildə nüvə razılaşmasından birtərəfli çıxıqdan sonra İrana qarşı sanksiyalar tətbiq edəcəyini açıqlamışdı. Bundan sonra ABŞ Maliyyə Nazirliyi Birləşmiş Ştatların İrana qarşı sanksiyalarının 90 və 180 günlük ara ilə iki mərhələdən ibarət olacağını bildirmişdi. Sanksiyanın İkinci maddəsi neftlə bağlı əməliyyatları nəzərdə tutur. Sanksiyalar İran Milli Neft Şirkəti (NIOC) və Milli Tanker Şirkəti (NITC) daxil olmaqla İrandan neft, neft məhsulları və neft-kimya məhsullarının satışına beynəlxalq məhdudiyətləri əhatə edir. İranla nüvə sazişinə sadıq qalan beş ölkədən Böyük Britaniya, Almaniya və Fransa sanksiyalara etiraz edib. Onların vədinə görə, alternativ ödəmə sistemi yaradılacaq. Bu isə şirkətlərə ABŞ cərimələrinə tuş gəlmədən İranla "qanuni ticarət" aparmağa yardım edəcək. Sanksiyalar ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft ixracını, gəmi ticarətini və bank sistemini hədəfə alıb. Sanksiyaların əhatə dairəsi - 700-dən çox şəxs, banklar, neft ixracatçıları, gəmi şirkətləri sanksiya siyahısına düşüb. Rəsmi Vaşinqton İranın Atom Enerjisi Təşkilatına da sanksiyalar tətbiq edib. 100-dən çox böyük xarici şirkət sanksiyalara görə İrandan sərmayələrini geri çəkiblər [6].

Vaşinqton 2018-ci ilin noyabr ayının əvvəlində rəsmi Tehranı terrorizmə himayə göstər-məkdə ittiham edərək, İranın neft və qaz sektoruna qarşı yeni sanksiya qəbul etdikdən sonra, neft sənayesi ağır vəziyyətə düşüb, hətta baxmayaraq ki, bu embarqolarda Yaponiya, Çin, Türkiyə, Hindistan və Cənubi Koreya kimi ölkələrə öz daxili tələbatlarını ödəmək üçün müvəqqəti olaraq İrandan neft idxal etməyə icazə nəzərdə tutulur. İran rəsmiləri Venesuelanın neft sektoruna qoyulan embarqonun effektiv olması üçün Vaşinqtonun İrandan neft idxal edən istisna ölkələrə verilən möhlətin zamanını uzadacağına inandığı halda, Tramp administrasiyası bu cür planının olmadığını bəyan etmişdir. Hətta Amerika İrana qarşı tətbiq etdiyi sanksiyaları aradan qaldırırsa belə, bu ölkə 1979-cu il inqilabından qabaqkı səviyyədə neft istehsal etməyə qadir deyil. İnqilabdan öncə bu göstərici günlük olaraq təqribən 6 milyon barel idisə, inqilabdan sonra yeni rejim heç vaxt bu indeksi təkrarlama bilməyib. "Blomberg"-in yanvar ayına olan göstəricisinə əsasən, İran yanvar ayı ərzində günlük olaraq təqribən 2.74 milyon barel neft hasil edib. Ümumilikdə ABŞ-ın İrana qarşı atdığı sanksiyalar, öz növbəsində İranın qarşı həmlələri aralarındakı münasibətlərin hələ uzun müddət çəkişmə şəraitində gedəcəyini göstərir. Bu isə həm İran və ABŞ-a, həm də dünyadakı digər dövlətlərə öz təsirini göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Ariel Cohen, James Phillips and Owen Graham (Feb 14, 2011). "Iran's Energy Sector: A Target Vulnerable to Sanctions".
2. Batmanghelidj, Esfandyar (17 May 2019). "China Restarts Purchases of Iranian Oil, Bucking Trump's Sanctions". CCI Ltd. Bourse & Bazaar 13 October 2019
3. Bezen, Balamir Coşkun (2009). "Qlobal Enerji Geosiyasəti və İran" (PDF). *Uluslararası İlişkiler* (5-ci cild, № 20): 179–2018
4. Energy and the Iranian economy. United States Congress. April 14, 2016.
5. Energy Information Administration: Iran's entry November 21, 2010

6. Economy Mohamedi Oil and Gas.pdf
7. "Interview: Iran to Cut Oil Subsidies in Energy Reform" IMFSurvey Magazine. International Monetary Fund. September 28, 2010.
8. Oil price keeps rising as industry eyes Iran-US conflict, Matt Obrien, January 6, 2020
9. The Real Reason The US IS Interested In Iran by Kurt Cobb- Jan 07, 2020

Azərbaycanda hava nəqliyyatı ilə turistlərin daşınmalarının istiqaməti

***Qəhrəmanov Calal Calal oğlu**
BDU, Coğrafiya fakultəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: c.ü.f.d. Həsənov S.Q.
E-mail: calalqehramanov@gmail.com*

Hava nəqliyyatı müasir dövrdə sürətli və dinamik formada inkişaf edən nəqliyyat növlərindən biridir. Hava limanları ilə turistlərin daşınması müəyyən məqsədlə həyata keçirilir. Burada sənişin və turist daşınmaları ayrılıqda qruplaşdırılmır, eyni standartlar təqdim olunur.

Ölkəmizdə hava nəqliyyatı ilə turist daşınmaları üstünlük təşkil edir ki, bu da əcnəbilərin daha çox aviasiyadan istifadə etməsinə əsaslanır. Bakı Hava limanının ümumi sənişin qəbul etmə gücü 4 mln. nəfərdən çoxdur ki, illik sənişin daşınmalar isə 2,8 mln nəfər təşkil edir.

Ölkə də beynəlxalq Bakı hava limanında sənişin daşınmada əsas hissəsi gəlmə və getmə sənişinlərindən ibarətdir. Bakı hava limanında daşınmaların 40 istiqamətdə aparılması həm turist həm də gələn sənişinlərin sayını artırmış olur. Bununla yanaşı ölkədə sənişin daşınmada son illər "AZAL"-ın apardığı monofalis siyasət o cümlədən, hava limanının liberallaşmaması problem yaratmış olur. Bu daha çox ölkə ərazisində digər aviaşirkətlərin fəaliyyəti üçün geniş imkanlar yaratmır. Bu baxımdan "AZAL" 2016-cı ildən başlayaraq yeni istiqamətlər o cümlədən "AZAL" ucuz reyslərin tətbiq etməyə başladı. Bu ilk lou-costerlərin 2016-cı ildə "Buta" aviareyslər həyata keçirmiş oldu. "AZAL" bu lou-costerlərin tətbiqi etməsinin əsas səbəbi ölkədə hava nəqliyyatının daha əl çatan olması və ucuz hava nəqliyyatından istifadə etməsinə imkan verməsidir.

Hazırda "Buta" aviareys təxminən dünyanın müxtəlif 30-a yaxın şəhərlərinə müntəzəm və bəzi hallarda isə mövsümi dövrlərdə reyslər təşkil edir. Hazırda "AZAL"-ın, "Buta" aviareyslərin əsas istiqamətləri Bakı-Lvov, Bakı-Santk-Peterburq, Bakı-Odessa, Bakı-Antalya, Bakı-Alanya, Bakı-İstanbul və s. istiqamətləri əhatə edir. Eyni zamanda ölkədə Monteneqro ilə vizasız gediş-gəliş olduğuna görə orada lou-coster açılması planlaşdırılır.

Bununla yanaşı, "AZAL" 2009 –cu ildən başlayaraq çarter reyslərini tətbiq etməyə başlayıb. Bu çarter reysləri ən çox yaxın əlaqələrimiz olduğu ölkələrə tətbiq olunub. Əvvəlcə bu çarter reyslər Rusiyanın Ulyanovsk, Santk-Peterburqa tətbiq olunurdu. Sonra bu çarterlər Antalya, Bodruma xüsusilə "Milaş" hava limanına müntəzəm olaraq demək olar ki, hər mövsümi dövüründə açılır. Eyni zamanda bu çarter reyslərin son illər avropa istiqamətində artırılmışdır, bu daha çox Xorvatiya, Çexiya istiqamətində və Monteneqro hətta 2014-cü ildə Bakıdan Barselonaya çarter reysləri təşkil edirdi. Lakin müəyyən problemlər o cümlədən, viza problemlərinin olması bu çarter reyslərin fəaliyyətinə imkan vermədi. Bununla yanaşı, ölkədə digər istiqamətlərdə çarter reysləri həm Səudiyyə-Ərəbistandan əvvəlcə Ciddən sonra Ər-Riyyad və Dubaya da eləcədə Qətərə qoyulmuşdur.

Son illər aparılan turizm siyasəti ondan ibarətdir ki, bizim regionlarda olan hava limanlarında belə çarter reyslər təşkil olunsun. Bu məqsədlə regionlarda olan hava limanında belə çarter reysləri ilk olaraq Misirdən Qəbələyə oldu.

Azərbaycana gəlmiş əcnəbilərin hava nəqliyyatı vasitəsindən istifadə göstəricilərinin 2010-cu ilə nəzərən 2019-cu ildə 34 % artmağı Azərbaycana gəlmiş turistlərin bir çoxunun hava yollarından istifadəsinin bariz nümunəsi sayılır. Bununla bərabər, ölkəmizdən ən çox Gürcüs-

tan, İran, Rusiya və Türkiyə kimi qonşu dövlətlərə hava uçuşu gerçəkləşdirilir. Odur ki, həmin dövlətlərin Azərbaycana gediş-dönüş uçuşları ölkəmizin 2019-cü ildəki toplam uçuşlarının 74 % təşkil etməkdədir. Uçuşların miqdarının və birbaşa hava münasibətlərinin artırılmağı, eyni zamanda həftəsonu səyahət etmiş xaricilərin ehtiyacına müvafiq uçuş qrafiklərinin tənzimlənməyi (cümə günü gündüz gediş və bazar günü günortadan sonra dönüş) vasitəsilə əlavə gəlir qazanıla bilər. İndi Bakı şəhərinin həftəsonu uçuş imkanları təkcə iki şəhər - İstanbul ilə Moskva üzrə qənaətbəxşdir (cümə və bazar günləri üçdən çox uçuş imkanı).

Azərbaycan respublikasında turistlərin ən çox üstünlük verdiyi daha yaxın hava limanları vardır. Buna bir, iki, üç saatlıq uçuşlar aiddir. Bakıdan bu hava limanlarına birbaşa və birbaşa olmayan uçuşlar vardır. Bakı hava limanından birbaşa uçuşlar Moskva, Kiyev, Tbilisi, İstanbul, Ankara, Antalya, Bağdad, Tehran, Dubay, Aşqabad istiqamətində olmuşdur. Bakıdan birbaşa uçuş Sofiya, İzmir, Beyrut şəhərlərinə yoxdur. Bu qeyd edilənlər qısa müddətli uçuş məsafəsində olan yaxın şəhərlərdir.

Azərbaycanın beynəlxalq hava limanlarının 2019-cü ildə sərnişin dövriyyəsi 2,4 milyon nəfər olmuşdur. Ötən ilin göstəricisindən 73 min sərnişin çoxdur. Naxçıvan aeroportu ikinci, Gəncə aeroportu isə üçüncü olmuşdur.

Xarici ölkələrə səfər edən turistlərin getmə məqsədlərini faizlə (%) qeyd edək:

- ✓ 5,1 % müalicə-sağlamlıq
- ✓ -30,6 % istirahət
- ✓ 17,1 % işgüzarlıq
- ✓ 3,5 % dini ziyarət
- ✓ 3,8 % shopping məqsədlidir.

Respublikamızdan müalicə üçün xarici dövlətlərə 161 811 nəfər getmişdir. Gedən və gələnlərə nəzər salsaq görərik ki, ölkəmizdən gedənlərdə üstünlüyü İran, Türkiyə, Gürcüstan, Rusiyanın payına düşür. Bu ümumi gedənlərin 100 % xüsusi çəkisində 98,6 % təşkil edir. 1,4 % isə Almaniya, Çexiya, İsrail, Ukrayna, Böyük Britaniyanın payına düşür.

"AZAL" və "Buta Airways" 2019-cü ildə müvafiq olaraq 853 min və 234 min sərnişin daşımışdır. Ötən ilin müvafiq göstəricisindən 57 min nəfər çoxdur. Bakının hava limanında beynəlxalq uçuşlarda sərnişinlərin sayı 1,76 milyon təşkil etmişdir. Bunun 32,8 %-i "Azal"-ın, 13,2 %-i "Buta Airways"-ın payına düşür.

Respublikamızda tək "AZAL" və "Buta Airways" aviaşirkətləri fəaliyyət göstərmir, eləcə də 31 sərnişin daşıma aviaşirkəti Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportuna birbaşa aviareyslər yerinə yetirirlər. Bu populyar aviaşirkətlərə "AZAL" və "Buta Airways" ilə yanaşı "Turkish Airlines", "Aeroflot" və "FlyDubai" də daxildir.

Reyslər arasında seçim etmək üçün onlar haqqında təsəvvürə malik olmaq lazımdır. Müntəzəm və ya çarter reyslər vardır. Müntəzəm cədvəl üzrə uçuş edir, hətta təyyarə də bir sərnişin olsa belə uçuş həyata keçiriləcək. "Müntəzəm" təyyarələrin fərqləndirici cəhəti –uçuşun dəqiq vaxtı, gecikmələrin və yubanmaların olmamasıdır. Müntəzəm reyslərə aviabiletlərin dəyəri kifayət qədər yüksəkdir, bəzən qiymətlər çarter reyslərdən 3-4 dəfə daha baha olur. Müntəzəm reyslər yalnız pis hava şəraiti, texniki və s. səbəblərə görə ləngiyə bilər. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, müntəzəm aviareyslər çarter reyslərdən daha az ləngiyir.

2019-cü il iyun ayından "Azal" və "PASHA Travel" Səudiyyə Ərəbistanına çarter reyslərini həyata keçirir. Bundan əvvəl 2018-cü ildə Misirin Şarm- Əl- Şeyx şəhərinə birbaşa çarter reysi açılmışdır. "Paşa Holidays" şirkəti və Azərbaycan Hava Yolları tərəfindən həyata keçirilir.

"AZAL" aviaşirkəti müntəzəm reysləri üzrə ölkə daxili (Gəncə, Naxçıvan) və ölkə xarici Şimali Amerika (Nyu-York), Avropa (Berlin, London, Milan, Praqa, Paris və.s), Asiya (Abu-Dabi, Ankara, Antalya, Ciddə, Bodrum, Dubay, İstanbul) Rusiya (Yekaterinburq, Moskva, Santk Peterburg, Novosibirsk) şəhərlərə uçuşlar həyata keçirir.

1 yanvar 2020-ci il tarixindən etibarən sözügedən "hava azadlığı" qrupları Azərbaycanın hava limanlarından Avropa, Şimali Amerika, Avstraliya və Cənub-Şərqi Asiyanın 40 ölkəsinə

uçuşlar həyata keçirməyə imkan verəcək. “Hava azadlığı” qrupu hər hansı bir ölkəyə məxsus aviaşirkətin təyyarələrinin digər dövlətin hava məkanında fəaliyyətini tənzimləyən qaydalar toplusudur. Azərbaycan mülki aviasiyasının tarixində ilk dəfə beşinci və yeddinci qrup “hava azadlığı” ölkənin bütün beynəlxalq hava limanlarında heç bir maneə olmadan tətbiq olunacaq. Beləliklə, beşinci qrup “hava azadlığı” xarici aviaşirkətlərə öz hava limanlarından digər şəhərlərə uçuş həyata keçirərkən sənişinlərin təyyarəyə minməsi və yaxud düşməsi məqsədilə Bakıda (və digər hava limanlarında) eniş etmək icazəsi verir. Misal üçün, beşinci qrup “hava azadlığı” çərçivəsində Avropa aviadaşıyıcıları Bakıda (və yaxud ölkənin digər hava limanlarında) dayanmaqla Paris-Tokio reysini yerinə yetirə biləcəklər. Yaponiyaya məxsus aviaşirkətlər Avropa İttifaqı ölkələrinə uçarkən Azərbaycanın beynəlxalq hava limanlarından birinə eniş edə bilirlər. Yeddinci qrup “hava azadlığı” isə aviaşirkətə öz baza aeroportunda eniş etmədən Azərbaycan və xarici ölkələr arasında uçuş həyata keçirməyə icazə verir. Misal üçün, Avropa aviaşirkəti Dubaydan Azərbaycana gələ və daha sonra öz ölkəsində eniş etmədən ABŞ-in hər hansı bir şəhərinə uçuş həyata keçirə bilər. Hər iki halda aviaşirkətlər bütün istiqamətlər üzrə, o cümlədən Azərbaycanın ərazisində azad kommertiya fəaliyyəti həyata keçirəcəklər. Qeyd edək ki, əvvəllər Azərbaycana belə uçuşlar həyata keçirmək üçün icazə aviaşirkətlərə fərdi olaraq təqdim edilirdi. Yeni şərtlərə əsasən, Azərbaycana və daha sonra digər ölkələrə uçuş həyata keçirmək istəyən bütün xarici aviaşirkətlər milli aviadaşıyıcı ilə eyni hüquqlara sahib olacaqlar.

Bu xarici aviaşirkətlərin Azərbaycana uçmaq marağını artıracaq, onlar üçün yeni bazarlar açacaq, həmçinin sənişin axınının və turistlər üçün cəlbədiciliyin artırılması üçün imkanı yaradacaq.

Azadlıq dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, xarici aviaşirkətə məxsus təyyarənin də Azərbaycanın hava məkanında daha çox hərəkət etməsinə icazə verilir. Heç bir maneə olmadan aviadaşıyıcılar Bakıdan Fransa, İtaliya, Almaniya, Rumıniya, Serbiya, Portuqaliya, Malta, Malayziya kimi ölkələrə sənişin daşıya bilər.

Azərbaycanın beynəlxalq hava limanlarında beşinci və yeddinci qrup “hava azadlığı”nın tətbiqi qərarı iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün əlavə stimulaşacaq və eyni zamanda ölkədə yeni iş yerlərinin açılmasına öz töhfəsini verəcək.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan turizm statistikasını, Bakı: 2019, 168 s.
2. “Azərbaycan Respublikasında İxtisaslaşmış Turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”, (elektron resurs) “Azərbaycan” qəzeti. Bakı, 17 dekabr. 2016-cı il.
3. AZAL 2010-2020-ci illər inkişaf strategiyası. Bakı, jurnalı, 2018,14-21s.
4. Azərbaycanda turizm sektoru: imkanlar, problemlər və perspektivlər yekun hesabat. ATİB, Bakı 2010, 75 s.
5. Vəliyev Ş.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat əməliyyatları, Bakı-2014, 138 s.
6. Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Monoqrafiya. Az TU-nun mətbəəsi. Bakı 2015, 475 s.
7. Heydərov Ş.Ə. Turizmdə nəqliyyat xidmətlərinin təşkili, Mingəcevir 2011, 148 s.
8. <http://www.airport.az/az/about-us/press-release/2019-cu-ilin-birinci-yarisinda-az-rbaycanin-beyn-lxalq-hava-limanlari-2-4-milyon-s-rnisin-xidm-t-gost-rmisdir/>
9. hotels24.az/az/turizm-xəbərlər
10. <http://primetime.az/9192-bakidan-seudiyye-erebistaninin-uc-seherine-carter-reysler-te>
11. <https://www.azal.az/az/article/534>
12. <https://www.stat.gov.az/>

“Quş gözləmçiliyi”nin inkişaf mərkəzlərinin səciyyəsi

Qurbanova Yeganə Balabəy qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.n Həsənov. S.Q.

E-mail: yeganeabdullazadeh@gmail.com

Aviturizm ekoloji turizmin ən sürətli inkişaf edən növlərindən biridir. Bu səyahət növü quşlar ilə əlaqədar tədbirlərdən faydalanır və bir çox turistik yerlər quşların bir yerə gəlməsini təşviq etmək üçün, quş festivallarının isti nöqtələri, yolları, qoruqları və digər yerləri təbliğ edilir. Yerli nəslə kəsilməkdə olan və endemik quş növləri də aviturizmin diqqətini cəkbə bilər.

Quş gözləmçiliyi yeri seçərkən üstünlük verilən amillər:

- Quş həyatının mövcudluğu və müxtəlifliyi, həmçinin xüsusi quş qruplarının və ya endemik növlərinin olmasıdır;

- İllik miqrasiya nümunələri də təyinat seçimində mühüm rol oynayır;

- Bəzi istiqamətlər mövsümi xarakter daşıyır, yalnız quş köçü və ya böyümə dövründə maraqlı doğurur;

- Aviaturizmə maraqlı göstərən hər yaşda kişilər və qadınlar da ola bilərlər, lakin onlar çox vaxt 40 ilə 70 yaş arası olur. Onlar ümumiyyətlə yaxşı təhsilli, nisbətən zəngin və digər canlılar ilə də maraqlanırlar.

Quşların utilitar (əsasən ərzaq) dəyəri deyil, estetik baxımından müşahidə edilməsinə ilk maraqlı Gilbert White, Thomas Bewick, George Montagu və John Clare'nin əsərlərində 18-ci əsrin sonlarına təsadüf edir. Quşların və ümumiyyətlə təbii tarixin öyrənilməsi Victoria Era dövründə İngiltərədə getdikcə daha çox yayılmış, yalnız 19-cu əsrin sonlarında quşların qorunması çağırışı canlı quşlar üzərində müşahidələrin getdikcə populyarlaşmasına səbəb olmuşdur. "Quş seyr etmək" ifadəsi ilk dəfə 1901-ci ildə Edmund Selousun "Quşların İzlənməsi" kitabının adı olaraq ortaya çıxdı. Şimali Amerikada quşlar 20-ci əsrin əvvəllərində və ortalarında şərq dəniz sahilində diqqətə cəlb etmiş və Ludlow Griscom və daha sonra Roger Tory Peterson əsərlərində quş gözləmləməsi barəsində geniş məlumatlar qeyd olunmuşdur. 20-ci əsrdə Şimali Amerikada quşçuluq fəaliyyətinin çox hissəsi şərq sahillərində aparılmışdır. 1934-cü ildə Roger Tory Petersonun sahə bələdçisinin dərc edilməsi quş gözləmləməsinin sayının artmasına səbəb oldu. Quş gözləmləməsi avadanlıqlarının zəruri parçası olan durbin İkinci Dünya Müharibəsindən sonra daha asanlıqla əldə edildi və bu da quşçuluq hobbisini daha geniş şəkildə inkişaf etdirdi. Nadir quş növlərini görmək üçün uzun məsafələrə getmək təcrübəsi, avtomobillərin artan populyarlığına kömək etdi. Avropalılar quş gözləmləməsi ilə daha çox maraqlanmağa başladıqca aviturizm böyüyən bir bazara çevrilmişdir. Xüsusilə də Birləşmiş Krallıq, Hollandiya, ABŞ aviturizm üçün güclü bir qaynaqdır.

Avropada 18 ildir, Türkiyədə isə 2004 cü ildən bəri qeyd edilən Quş gözləmləməsi Günü quş gözləmləməsinə böyük töhvə vermişdir. ÖKA (önəmli quşlar alanları) quş gözləmləməsinə dəstək olmaq üçün yaradılan layihədir. ÖKA 1989-cu ildə beynəlxalq quşları qoruma dərniyi tərəfindən başladılan layihədir. 1990-cı ildə Türkiyədə başladılan layihə quşların zəngin olduğu əraziləri araşdırmağı qarşıya məqsəd qoyub.

Mərmərə hövzəsi: Qırxlareli, İstanbul və Bursayı əhatə edən Mərmərə hövzəsi nadir su quşlarının cəmləşdiyi ərazilərdəndir. Qırxlareli İynədə Subasar meşələri ərazisində yerləşən bu ərazidə başda qaraleyləklər olmaları müxtəlif quş növlərinə rast gəlmək olar. Yaz aylarında leyləklərin köç etdiyi əsas ərazilərdən biridir.

Rizə ilçəsi: Bu ərazidə ilk dəfə olaraq quş gözləmləməsinin şəklini çəkmək istədikləri qütb qağayısı görünmüşdür. Türkiyədə şəkli çəkilən 475-ci quş növü olan qütb qağayısını görmək üçün bir çox yerlərdən əraziyə axışırırlar. Murat Saltuk adlı quş gözləmləməsi də növ qağayısı şəklini çəkir və sonradan bu quşun 1874-cü ildə İstanbulda qeydə alınan qütb qağayısı olduğunu öyrənir. Sonradan o, bu xəbəri sosial media vasitəsilə yayır.

İzmir: Gediz deltasında nəsli tükənməkdə olan quş növlərini xüsusilə görünüşləri ilə insanı heyran edən flaminqolara rast gəlmək olar. Ən çox quş növlərinə sahib olan bu deltada araşdırmalara görə 292 quş növü qeydə alınmışdır. Nadir qartal növləri ən sıx bu ərazidə görünür. Gediz deltası flaminqoların ən çox toplaşdığı ikinci böyük ərazidir.

Meriç hövzəsi: balaca sumru quşu, qarabataq, pelikan quşu qışı məhz bu ərazidə keçirirlər. Bu ərazidə bir çox quş növlərinə rast gəlmək olar. Quş gözləməçiliyi üçün yaxşı yerlərdən biridir.

Uluabat gölü, Apolyont gölü və ya Öke gölü — Türkiyənin Bursa ilində, Mustafa Kamal paşa ilçəsində yerləşən göl. Cənubi Mərmərə bölgəsində, Bursa şəhər mərkəzindən 34 km uzaqlıqdadır. Sahəsi 13.500 hektardır. Dəniz səviyyəsindən 9 m hündürlükdədir. Bu ərazi müxtəlif növ quşlarla zəngindir. Ərazi quş gözləməçiləri üçün ideal yerlərdən biridir. Bu göldə 1996-cı ilin yanvarından 429.423 su quşu sayılmışdır.

Dünyada quş gözləməçiliyi üçün ən mükəmməl 10 yer: Müxtəlif təcrübəli quş gözləməçilərinin rəyləri və statistik məlumatlara əsasən dünyadakı ən mükəmməl quş gözləməçilik məkanlarının siyahısı:

1. Bu siyahının əvvəlində quş gözləməçilik məkanı və eyni zamanda düşərgə bölgəsi olan “Alquonkin” Milli Parkıdır. Bu milli park Amerika qitəsinin şimalında, Kanada dövlətinin ərazisində yerləşir. Daha dəqiq desək, Toronto şəhərindən şimalda, 3 saatlıq məsafədə yerləşir. Parkın ümumi sahəsi təxminən 1600 km²-dir. Parkın ərazisində yürüyüş yolları, düşərgə bölgələri yerləşməkdədir.

2. İkinci park isə “Awenda” Milli Parkıdır. Park “Renetanquis” yarımadasında yerləşir. Xüsusi olaraq quş gözləməçiliyi üçün nəzərdə tutulan yürüyüş yolları mövcuddur. Bu yürüyüş yolunun uzunluğu təxminən 31 kilometrə bərabərdir.

3. Üçüncü park “Killarney” Təbiət parkıdır. Park bir tərəfdən sıx meşəlik, bir tərəfdən isə La Cloche dağları ilə həmsərhəddir. Parkın daha dəqiq koordinatlarını verməli olsaq, “Sudburi” adlı bölgədən təxminən 1 saat qərbdə yerləşir.

4. Dördüncü sırada “Sandbanks” Təbiət Parkı qərarlaşır. Bu park Pikton bölgəsində yerləşir. Park quş gözləməçilərinin ən çox seçdiyi Parkın mövqeyi də bunun səbəbi ola bilər, çünki bura qum təpəcikləri və göl sahilindən ibarətdir.

5. “Bon Eko” Milli Parkı. Bu park Ontario bölgəsində yerləşir. Bölgənin cənub-şərq hissəsindəki qumsal və göllük ərazidə yerləşən bu park da quş gözləməçiliyi üçün əlverişlidir.

6. “Point Pelee” Təbiət Parkı. Park Cənubi Ontario bölgəsinin “Essex Country” vadisində yer almaqdadır. Köçəri quşların əsas trayektoriyaları üstündə yerləşdiyindən dolayı Park quş gözləməçiliyi üçün əlverişli məkan sayılır.

7. “Pineri” Təbiət Parkı. Bu park “Grand Bend” bölgəsinin mərkəzi dağətəyi ərazilərində yerləşir. Ontario bölgəsinin ən məşhur parklarındanır.

8. “Silent Lake” Təbiət Parkı. Bu park “Bancraft” bölgəsi civarlarında, Ontarionun şərq hissəsindədir. Parkın ərazisində 19 km-lik yürüyüş bölgəsi və dağ yolu mövcuddur. Ontariodakı ən kiçik parklardanır, amma həddən artıq səssizlik mövcuddur.

9. “Qutiko” Təbiət Parkı. Parkın sahəsi təxminən 160 km²-dir. Park “Ontario” bölgəsində yerləşir.

10. “Bruce Peninsuil” Milli Parkı. Park “Tobermariya” adlı bölgədə yerləşir. Bu parkın quşların trayektoriyalarının tam üstündə olması buranı quş gözləməçiliyi üçün kifayət qədər əlverişli edir.

Ədəbiyyat

1. Robbins Jim (14 april 2014)-payig farmers to welcome birds (New York Times)
2. Sekercioglu Cagan H. (2002) –Impacts of birdwatching on human and avian communities
3. Cocker Mark (2002) Birders: Tales of a tribe. Grove Press
4. Weidensaul Scott (2007) of a feather: A Brief History of Birding, Orlando
5. Moss Stephen (2004) A bird in the bush: A social history of birdwatching

6. Cordell, Herbert, Nancy G. (2002) –The Popularity of birding is still growing
7. <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-10203/kus-gozlemciligi.html>
8. <http://www.dogadernegi.org/kusgozlemciligi/>
9. <https://www.thespruce.com/glossary-definition-avitourism-385168>
10. <https://www.biotope.org.uk/avitourism>

Mədəni-kütləvi tədbirlərin turist cəlb olunması vasitəsi kimi təhlili

Rəhimova Dilarə Yavər qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. Umudova R. İ.

E-mail: d.rova@mail.ru

Müəssisələr kimi destinasiyalar da turizm mövsümünü on iki aya uzatmaq və digər bölgələr üzərində rəqabət üstünlüyü təmin etmək, iqtisadi gəlir əldə etmək, mədəni və turistik cazibə mərkəzinə çevrilmək üçün alternativ turizm növlərinə müraciət edirlər. Buna görə də mədəni-kütləvi tədbirlər turizmdə son illərdə bir çox istiqamətdə alternativ bir yanaşma olaraq ön plana çıxmağa başladı.

Bir çox sənayedə olduğu kimi, turizm sənayesində də müştəri yönümlü bazar anlayışına diqqət yetirilmişdir. Bu səbəbdən, destinasiyaların sahib olduğu resurslar və xüsusiyyətlər gələn turistlərin ehtiyaclarını ən yaxşı şəkildə qarşılıyacaq şəkildə qurulmuşdur. Bu proses təbii olaraq yüksək səviyyədə rəqabət mühitinə səbəb olur. Bu səbəbdən ölkələr son dövrlərdə destinasiya markalaşması kimi rəqabət ünsüründən istifadə edirlər.

Rəqabətdə üstünlük əldə etmək üçün özündə çox sayda ünsürü ehtiva edən destinasiyalara turist cəlb etmək məqsədi ilə mədəni-kütləvi tədbirlər təşkil edilir [8].

Sürətlə artan rəqabət şəraitində destinasiyalara fərqlərini göstərə bilmək və özünəməxsusluq yaradan markalaşma fəaliyyəti ilə məşğul olmaq tamamilə zəruri hala gəlmişdir.

Effektiv bir tədbir destinasiya markasını yaratmaq üçün bölgənin gələcəyi ilə bağlı aydın bir görüşə sahib olmaq lazımdır. Eyni zamanda markanın inkişafına uyğun strategiya, bununla bərabər təsirli siyasi strategiya və effektiv ünsiyyət forması lazımdır. Tədbirlərin keçirildiyi destinasiya bölgələrində təsirli bir marka yaratmaq üçün cavablandırılmalı olan üç vacib sual var. Bunlar:

- Destinasiyanın digər bölgələrdən necə fərqlənməsi,
- Onları rəqiblərindən fərqləndirən əsas xidmətlər və keyfiyyətlər nədir,
- Maraqlı tərəflərə təklif olunan prioritet dəyərlər hansılardır?

Özdəmirə görə müvəffəqiyyətli bir tədbir mərkəzinin xüsusiyyətləri 7 maddədir: Bunlar;

1. Güclü mövqeləşdirmə etmək,
2. Ziyarətçilərə təsir göstərmək,
3. Marka yaradaraq yüzlərlə ortaqlar və bir səs kimi çıxış etmək,
4. Reklam kompaniyasından istifadə etmək,
5. Davamlılıq və fokuslanmağı təmin etmək,
6. Ümumi tədbir keçirmə təcrübəsini inkişaf etdirmək,
7. Obyektiv baxışa sahib olmaq [6].

Tədbir mərkəzlərinin məqsədi destinasiyaya gələn və ya gəlməsi gözlənilən turistlər ilə destinasiya arasında emosional əlaqə yaratmaqdır. Destinasiyanın öz markası ilə marketing fəaliyyəti ilə məşğul olması daha səmərəli nəticələr verə bilər. Destinasiya markasını təşkil edən əsas elementlər turistlər və destinasiya bölgəsidir.

Tədbir mərkəzinin marka üstünlüklərini aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- Məhsulları fərqləndirməklə yanaşı markalar insanların duyğularını oyadır və bu duyğuları davranışa çevirir. Güclü ölkə markası həm turistləri, həm də ölkəyə sərmayə cəlb edir.

- Marka rəqabət mühitində bir hədəfi fərqləndirir və onu xüsusi edir.
- Turistə destinasiyanı tanımağa və oxşar destinasiyalardan fərqləndirməyə imkan verir.
- Turizmin xüsusiyyətinə görə məhsulu satınalmadan əvvəl sınaqdan keçirmə riskini azaldır.
- Destinasiyanın markalaşması destinasiyanın əsas məhsullarının da markalaşma səylərini asanlaşdırır.
- Turistlərin tədbir mərkəzlərinə təkrar gəlməsinə səbəb olur. Bu vəziyyət ziyarətçi ilə emosional əlaqəni təmin edir.
- Destinasiyalar arasında fərq qoyaraq, destinasiyanın təyin edilməsini təmin edir.
- Turistlərin tədbir bölgəsinə inamını təmin edir və beləliklə destinasiya seçimini asanlaşdırır [7].

Qısa müddət ərzində müəyyən bir bölgədə ildə bir dəfə edilən fəaliyyət olduğu üçün hadisə turizmi digər turizm növləri ilə müqayisədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Tədbirlər və festivallar turistik yerlərin inkişafına təsir etməklə bərabər mədəni və sosial baxımdan əhəmiyyətli bir hadisədir. Uğurlu tədbirlər yerli iqtisadiyyata töhfə verir və iş imkanları yaradır. Daha dəqiq desək tədbirlər bir sıra qeyri-bazar faydalara səbəb ola bilər. Məsələn, ev sahibinin müsbət imici, cəmiyyətin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və s. [3].

Mədəni-kütləvi tədbirlər turizm mövsümünün uzadılması və çeşidləndirilməsi ilə yanaşı, turist tələbatını müxtəlif bölgələrə paylamağı hədəfləyir. Ayrıca yeni gəlir mənbələri yaratmağa, destinasiyalar haqqında məlumatlılığı artırmağa, yeni infrastruktur və xidmətlərin yaradılmasına töhfə verməyə və ya mövcud olanları inkişaf etdirməyə, destinasiya imicini yaxşılaşdırmağa və təkrar ziyarətlərə kömək edə bilər [2].

Tədbirlərin birbaşa iqtisadi töhfələrindən əlavə, onların tanıtım və marketinq vasitəsi kimi də fəaliyyət göstərmələri çox vacibdir. Tədbirlər sayəsində destinasiyadakı bütün cəlb edici amillər xüsusən də mədəni dəyərlər ziyarətçilərə çatdırılır. Bundan əlavə, daha çox potensial turistə çatmaq üçün medianın marağı vacibdir. Buna görə tədbirlər yerli marka dəyərlərini və imicini inkişaf etdirmək üçün bir vasitə kimi tövsiyə olunur [4].

Dünyanın bir çox ölkəsi hər il yerli, regional və beynəlxalq səviyyəli tədbirlər ilə on minlərlə turisti cəlb edir. Məsələn, Tayvanın bir çox şəhər və qəsəbələrində mətbəxi və digər milli elementləri ilə yerli adət-ənənəni yaymaq üçün bir çox tədbirlər hazırlanmışdır. Bu cür tədbirlər destinasiyalar və tədbirlər arasında uyğun bir əlaqə quraraq destinasiyaların markalaşmasına kömək edir [1].

Tanınmış bir marka kimi uğurlu bir tədbirin inkişafı ziyarətçilərin bu bölgəni tanımalarına və yerli xalqın iqtisadiyyatının inkişafına təsir göstərir [5].

Destinasiyaların markalaşması həyata keçirilərkən, təqdimat xüsusiyyətləri olan festivallar mühüm yer tutur. Bu gün Kann Film Festivalı, Rio Karnavalı, Antalya Qızıl Portaqal Film Festivalı kimi nümunələr destinasiya markalaşmasının vacib nümunələrindəndir. Dünyanın digər ölkələrində olduğu kimi, ölkəmizdə də ənənəvi və mədəni dəyərlərin təqdim olunması və təbliği üçün festivallar təşkil olunur. Buraya Muğam festivalı, Nar festivalı və s. aiddir.

Bununla da bu nəticəyə gəlmək olar ki, mədəni-kütləvi tədbirlər turistlərin cəlb olunmasında bir vasitə kimi istifadə olunur və turist cəlb etməklə təkcə destinasiyalara iqtisadi fayda vermir, eyni zamanda müxtəlif ölkələrdən bölgəyə gələn turistlər sayəsində beynəlxalq səviyədə destinasiyanın tanıtımı həyata keçirir. Buna görə də keçirilən müxtəlif mövzulu tədbirlərin sayı zaman keçdikcə artmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Chen Y.C. King, B. and Lee H. (2018), "Experiencing The Destination Brand: Behavioral Intentions of Arts Festival Tourists", *Journal of Destination Marketing & Management*, 10, 61–67.
2. Çelik A. (2009), *Destinasyon Pazarlama Unsuru Olarak Etkinlik Turizmi ve Etkileri İstanbul Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
3. İlban M.O., Kaşlı M. and Bezirgan, M. (2015) „Effects of Destination Image and Total Perceived Value on Tourists“ Behavioral Intentions: An Investigation of Domestic Festival Tourists”,

- Tourism Analysis, Vol. 20, pp. 499–510.
4. Jago L., Chalip L., Brown G., Mules T. and Ali S. (2003) „Building Events into Destination Branding: Insights from Experts“, *Event Management*, 8 (1), 3–14
 5. Manthiou A., Kang J. and Schrier T. (2014) „A Visitor-Based Brand Equity Perspective: The Case of a Public Festival“, *Tourism Review*, 69(4), 264-283.
 6. Özdemir G. (2007). *Destinasyon Yönetimi ve Pazarlama Temelleri Destinasyon Model Önerisi*, (Doktora Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı.
 7. Pekyaman A. (2008). *Turistik Satın Alma Davranışında Destinasyon İmajının Rolü* (Doktora Tezi). Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı.
 8. Şengül S. and Genç K. (2016) „Festival Turizmi Kapsamında Yöresel Mutfak Kültürünün Destekleyici Ürün Olarak Kullanılması: Mudurnu İpekyolu Kültür Sanat ve Turizm Festivali Örneği“, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 23,79-89.

Maldiv adalarında beynəlxalq turizmin inkişafı

Rəsulova Gülnar Aqil qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr
Elmi rəhbər: Rəna Umudova
E-mail: Gulnar.rasulovaa@mail.ru

Maldiv adaları - Hindistanın cənub hissəsində, Ərəbistan dənizində yerləşir. Ölkənin tərkibinə daxil olan adalar qrupu Hindistan və Şri-Lankanın cənub-qərbinə böyük məsafədə uzanmışdır. İyirmi altı Atoldan ibarət adalar qrupu şimalda İhavandhippolhu Atolundan cənubda - Addu şəhərinə kimi yerləşmişdir . Təxminən 298 km² ərazini əhatə edən Maldiv adaları dünyada coğrafi cəhətdən ən çox səpələnmiş ölkələrindən biri sayılır. Habelə ölkə Asiyanın həm əhali, həm də ərazi baxımından ən kiçik ölkəsidir. Maldiv Respublikası Paytaxt Male və 20 adalar qrupundan ibarət olan 8 regiona (Uzaq Şimal, Şimal, Mərkəzi-Şimal, Mərkəzi, Mərkəzi-Cənub, Cənub, Uzaq Cənub və Paytaxt) bölünür. Əhalisinin sayı 393,500 təşkil edir. Male paytaxt şəhərdir və ölkənin ən çox məskunlaşmış adasıdır.

Maldiv Arxipelaqı XII əsrdə İslam dinini qəbul etmişdir, sultanlıq kimi birləşərək Asiya və Afrika ilə birlikdə güclü mədəni-ticari əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə gətirib çıxartdı. XVI əsrin ortalarından etibarən artmaqda olan müstəmləkə qüvvələrinin təsiri regiona çatmışdır və Maldiv adaları 1887-ci ildə Britaniyanın qoruması altına keçmişdir. Birləşmiş Krallıqdan müstəqillik 1965-ci ildə bərpa olunur və 1968-ci ildə Xalq Məclisi tərəfindən ölkənin Prezidentli Respublika şəklində idarəsinin əsası qoyulur. Sonrakı illərdə isə qeyri-sabitlik, demokratik islahatlara cəhd və iqlim dəyişikliyi nəticəsində meydana gələn ekoloji problemlərin həlli ilə xarakterizə olunmuşdur.

Maldiv adaları Cənubi Asiya Regional Əməkdaşlıq Assosiasiyasının qurucu üzvlərindəndir. Habelə, Maldiv adaları Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Tərəfsiz Dövlətlər Hərəkatı və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi nüfuzlu təşkilatlara üzvdür. Dünya Bankı ölkəni yuxarı orta gəlirli iqtisadiyyata malik ölkə kimi qruplaşdırmışdır. Balıqçılıq ölkənin tarixən inkişaf etmiş iqtisadi sahəsi olmuşdur və bu günə kimi ən iri fəaliyyət sektoru kimi öz yerini saxlamışdır. Turizm sənayesi isə öz növbəsində balıqçılıq sektorunu izləyərək, sürətlə inkişaf etməkdədir. Şri-Lanka ilə bir yerdə, Maldiv adaları Cənubi Asiyada yalnız iki "yüksək" dərəcəli İnsan İnkişafı İndeksinə malik ölkələr hesab olunur. Adambaşına düşən gəlir də isə Maldiv Cənubi Asiya Regional Əməkdaşlıq Assosiasiyası üzvləri içərisində ən yüksək göstəricilərə malik ölkələrdəndir.

Maldiv adaları əsasən istirahət və əyləncə turizm mərkəzlərindən biri sayılır. Maldivdə 1200-ə qədər kiçik adalar var. Bu adaların çoxu turizm mərkəzi kimi istifadə olunur. Maldivdə bu formada turizm mərkəzi kimi istifadə olunan adaların çoxu fərdi qaydada icarəyə veri-

lən adalar və otellərdən ibarətdir, (o cümlədən fərdi xüsusiyyətlərinə görə seçilirlər) eyni zamanda Maldiv adaları xüsusi mülkiyyətə də verilə bilər (yəni satışını da, təşkil etmək mümkündür). Bu satışa həmin adaların üzərində olan otellər və kommunikasiyalar da aid edilir. Maldiv adaları xüsusi adla, yəni xüsusi brend olması ilə fərqlənir. Çünki Maldiv adaları otellərinin və yerləşmə müəssisələrinin əksəriyyətində həmin tropik zonaya aid olan xüsusiyyətlər özünü göstərir.

Tropik iqlimi olan adada hava musson yağışlarının təsiri ilə noyabrda martadək quru, iyundan avqustadək isə yağışlı keçir. İlboyu isti hava hökm sürür. Havanın temperaturu +25-30⁰, suyun temperaturu isə + 25-33 dərəcə arasında dəyişir. Maldiv Respublikası əsrarəngiz və möhtəşəm sualtı dünyası ilə məşhurdur. Sualtı gözəllikləri buradan başqa heç bir yerdə görə bilmərsiz. Maldiv adaları akvalanççılar üçün əsl "Məkkə" hesab edilir. Üzməyi bacaran turistlər ekzotik dəniz cəngəlliyinə səyahət edib, müxtəlif növ ekvatorial canlı heyvanları, rif köpək balığı, ilan balığı, durna balığı, nəhəng su tısbağası, səkkizayaqlı ilbizi yaxından görə bilərlər. Ən əsas canlı sualtı dünyanı görmək üçün heç yerə getmək lazım deyil. Maldiv adalarındakı otellərin ətrafında hər cür şərait var. Bunlar həm kiçik, həsir formasında hazırlanmış ənənəvi Maldiv evlərindən, eyni zamanda 2-3 mərtəbəli müasir dizaynlı otellərdən ibarət ola bilər. Maldiv evləri, hostellər və s. əsasən dənizsahili xüsusiyyətləri özündə əks etdirdiyinə görə dəniz amili burada önəmli rol oynayır. Ona görə də bu ornamentlərdən, dənizdən çıxarılan tikinti materiallarından, məhsullarından istifadə geniş yayılmışdır. Bu baxımdan Maldivdə qeyd etdiyimiz tip dənizə çox yaxın, kiçik resort otellərə tez-tez rast gəlmək olar. Balıq tutmağı sevnələr üçün Maldiv əsl cənnət məkanıdır. Maldiv adalarının hər birində islam incəsənətinin nümunələrini görmək mümkündür. Asiyada ən məşhur və böyük məscidlərdən biri paytaxt Maledə yerləşir. Sultan sarayına, Mərkəzi məscidə, balıq və suvenir bazarlarına tez-tez səyahətlər təşkil edilir.

Maldiv turizm sənayesinin əhəmiyyətli bir hissəsi olan paketlənmiş tur əməliyyatları transmilli operatorlar tərəfindən təşkil edilir. Paketli agentlik tur əməliyyatları Maldiv Respublikasına xarici turizmin əsas elementi hesab edilir. Maldivdəki kurortların çoxunun bu beynəlxalq turoperatorları ilə əlaqələri var. Bu əlaqələr öz növbəsində müəyyən bir kurort adasına səyahətdə üstünlük təşkil edən millətləri müəyyənləşdirir. Turistlər əsasən Avropa ölkələrində - Almaniya Federativ Respublikasından, Avstriyadan, İtaliyadan və Fransadan buraya axın edir. Bəzi kurortlar isə Skandinaviya və Hollandiyadan olan dalgıç qruplarını cəlb edir. Maldiv adalarının ən özəl xüsusiyyətlərindən biri də çimərliklərinin ağ qumlu olmasıdır. Bu özəllik dünyada yalnız Seyşel adaları qumları ilə müqayisə oluna bilər.

Yetmişinci illərin əvvəlindən Maldiv Respublikası turizm sahəsini ölkənin iqtisadi inkişafı üçün unikal bir fürsət kimi görür. Onlar əvvəlki illərdə bal ayı cütlüklərinə tur paketlər təklif etmiş daha sonralar isə hər bir turist üçün yerli imkan bazasını genişləndirmişlər. Son statistik nəticələrə görə turizm sahəsi Maldiv adalarının ÜMM məhsulunun əhəmiyyətli və artan hissəsini təşkil edir. ÜMM iqtisadiyatın 2/3 ni təşkil edir. Maldiv adalarında əsas valyuta gəlirləri turizm sahəsindən əldə olunur.

Ada otel prinsipi əsasında turizmin inkişafı iqtisadi, siyasi, mənəvi və dini qərardır. Arxipelaqdakı Maldiv adalarının çox kiçik olması səbəbindən, hər adanın ölkənin təşkilatlanmasında özünə məxsus istifadəsi var. Məsələn 200 yerli ada arasında Male paytaxt adadır, Thilafushi ölkənin zibil yeri olduğu üçün zibil adası, Hulhumale isə hava limanı adasıdır. İxtisaslaşma həm ümumi həm də, arxipelagik mikro dövlətin kontekstinə uyğunlaşır.

Maldiv adalarında turizm işini qurmaq və ümumiyyətlə bu fəaliyyətlə məşğul olmaq digər bölgələrə nisbətən daha asandır. Bu ölkənin qanunvericiliyi imkan verir ki, bütün hallarda turizmin istənilən sahəsi liberal şəkildə qurulsun. Maldiv adalarında əsas valyuta gəlirləri turizm sahəsindən əldə olunur. Maldivdə bu qanunvericiliyin əsası 80-ci illərdə qoyulub. Ona görə də Maldivdə turizmin inkişafına liberallıq müəyyən dərəcədə öz təsirini göstərmişdir. Burada Avropada, ümumiyyətlə dünyada məşhur olan bir çox resortlar təmsil olunur (Kempinski, Ramada, Marriott və s.)

Ədəbiyyat

1. Мальдивы. Карманный путеводитель. — М., 1997.
2. Мальдивские острова (Путеводитель Ле Пти Фюте). — М., 2001.
3. Страны мира. — М., 2003.
4. Rufin-Soler, C. (2007). Les politiques de gestion insulaire dans l'archipel des Maldives.
5. Cybergéo. <http://www.cybergeo.eu/index3067.html>. (accessed on 15 sept. 2008)

Azərbaycanda inhisarçılıq problemi, antiinhisar siyasətinin aparılması zərurətləri

Salahov Arif Şahin oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: i.ü.f.d. Quliyeva G.Ü.

E-mail: arifmastersalahov@gmail.com

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatının təməl prinsiplərindən biri hesab olunan “rəqabətli satış” mühitinin yaradılmasına təsir göstərən təkəlcilik fəaliyyəti müasir problemlərin ilk sıralarında yer alır. Bazar subyektlərinin yaratdığı bu forma, səmərəli satışa mənfi təsir göstərir. İnhisarçılıq bir bazar fenomenidir, çünki real iqtisadi güc kimi iqtisadi proseslərə birbaşa təsir edir. Ona görə də bu terminologiya 19-cu əsrdən başlayaraq indiki dövrümüzdə qədər təhlil edilir və öyrənilir. Bəzi alimlər bu məsələyə xüsusi önəm verərək “rəqabətin qatı düşmən”i adlandırırlar. Bu da anlaşılındır. İnhisarçı firma hər zaman bazarda yekdilliyi, hegamonluğu ələ keçirmək istəyir, belə olan halda digər rəqiblərin bazara giriş-çıxışı məhdudlaşır. Beləliklə, bazarda haqsız rəqabət yaranır, satışın tələb və təklif əsasında fəaliyyətinə zərbə vurur, nəticədə firma bazarda qiyməti özü müəyyənləşdirir.

İqtisadiyyat sahəsini daha dərinləndirən öyrənmək istəyən araşdırmaçılar müasir dövrdə “səmərəli bazar münasibəti” anlayışının məhsul istehsalının və satışının rəqabətliyinin təmin olunduğu hallarda yarandığını bildirirlər. Rəqabət əmtələrin istehsalı və reallaşdırılması üçün ictimai normal şəraitin yaranmasına şərait yaradır. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, təsərrüfat subyektlərinin əmtə və xidmətlər üzərində qiymət diktə etməsi digər rəqiblərin bazara daxil olmasına mane olur, istehsal prosesində elmi texniki tərəqqinin məhsullarından istifadə edilmir, belə olan halda inhisarçı firma malın keyfiyyətinə deyil, qiymətinin və həcmnin artırılmasına çalışır.

Bazarda məhsulun bir neçə satıcısının olması qiymətlərin aşağı, məhsul keyfiyyətinin yüksək olmasına birbaşa təsir göstərir. İstər-istəməz firmalar istehsal etdikləri əmtə və xidmətlərin istehlakçı maraqlarına uyğunlaşdırmaq üçün ETT-nin nailiyyətlərindən istifadə edirlər. Nəticədə məhsul daha keyfiyyətli və ucuz təklif olunur. Buna görə də, müasir dövrdə bazarlarda sağlam rəqabətin formalaşdırılması, inhisarçılığın məhdudlaşdırılması aktual problemlərdir.

Açar sözlər: İnhisar, Azərbaycan, Tənzimləmə, Siyasət, Rəqabət.

Giriş

Kapitalizmin inkişafı, iri müəssisələrin yaranması inhisarçılığı ən çox araşdırılan mövzu edib. Bu problemin həlli istiqamətində indiyədək iqtisadçıların müxtəlif fikirlər qeyd olunub. Mənası “tək satmağı” ifadə edən bu anlayış milli iqtisadiyyatın əsas problemi sayılır. Hələ ötən əsrlərdən satıcılar gəlirlərini artırmaq üçün bazarın digər nümayəndələri ilə müqayisədə anti-rəqabət hərəkətlərinin tətbiqi metodlarını araşdırırdılar. Məşhur Şotland iqtisadçısı A. Smit qeyd edirdi ki, eyni ticarət və sənətkarlıq nümayəndələri xalqa qarşı sui-qəsd və ya qiymətləri qaldırmaq üçün istəmədən də olsa görüşürlər.

İqtisadçılar rəqabətin iki növünün olduğunu qeyd edirlər: 1. Haqlı (sağlam) rəqabət 2. Haqsız (qeyri-sağlam) rəqabət. Birinci rəqabət növü qanuni üsullarla müəssisələrin rəqiblərindən daha çox mənfəət əldə etməyə cəhd göstərməsi nəticəsində yaranır. Haqlı rəqabət olan bazarlarda işçi qüvvələri, kapitallar manesiz hərəkət edir. Lakin müasir dövrdə bazarlarda sağlam rəqabətə çox az

rast gəlinir. Alıcı sayını artırmaq, yüksək mənfəət əldə etmək üçün müəssisə qeyri-qanuni metodlardan istifadə edərək öz rəqibinə qalib gəlməyə çalışır. Qeyri-iqtisadi metodlara yüksək vəzifəli şəxslərin himayəsindən istifadə, reklamlar aparmaq, marka hazırlamaq kimi məsələlərdir. Azərbaycanlı iqtisadçı alim Əvəz Bayramov “inhisarizm” əsərində yazır ki, təkcə “xalis” yox, “kamil” rəqabət anlayışları da qəbul edilməzdir. İqtisadçı bu fikrinə bu cür izah verir:

Kamil rəqabət ümumiyyətlə, rəqabətin yoxluğu deməkdir. Həqiqətən də ayn-ayn korporativ mənafeəldən çıxış edən bazar subyektlərindən hansı məntiqlə rəqabət mübarizəsində «insaf-lı» olmalarını tələb etmək mümkündür? Əgər rəqabət «qeyri-müəyyənlikdən» doğursa (nəticəsi məlum olan hadisə rəqabət yarada bilməz) və «məna məxsus olmalıdır» şüarı altında hərəkətə gəlsə, onda hansı «kamillikdən» danışmaq mümkündür. Məhz bu baxımdan K.Marksın «...İnhisar və rəqabətin sintezi formula yox, hərəkətdir» fikiri çox sönük görünür. Həmin sintezin inhisarçı rəqabət şəklində məhz formula olduğunu G.Çemberlin yuxarıda söz açdığımız əsərində inandırıcı dəlillərlə sübut etmişdir. Beləliklə, «klassik» bazarın tədqiqatçıları inhisar-çılann meydana çıxmasını kapital və istehsalın təmərküzləşməsi prosesi ilə əlaqələndirirlər və bu araşdırdığımız problemdə yeganə cəhətdir ki, fikir yekdilliyi mövcuddur (Bayramov Ə.İ.İnhisarizm, Bakı “Elm” 2005.,40s).

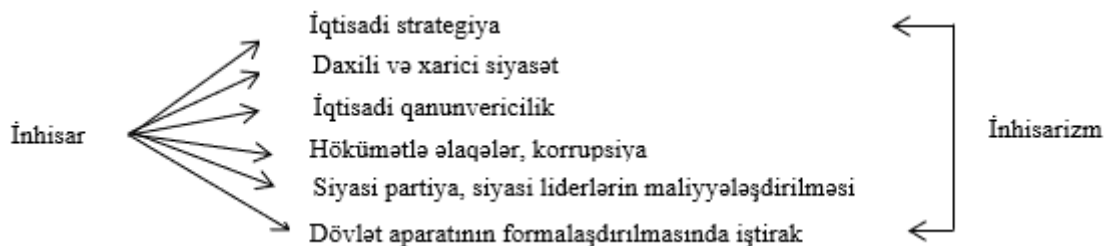
Bazar subyektlərinin qanunsuz üsul və vasitələrlə rəqibləri üzərində üstünlük əldə etməsi inhisarçılıq formalaşdırır. Antiinhisar siyasətinin aparılmasında müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bu metodlar əsasən qanunvericiliyin tələblərini pozan subyektlərin fəaliyyətinə tətbiq edilməklə, inzibati tənzipləmə xarakteri daşıyır.

Metod

Hər bir elmi işin hazırlamaq, effektiv təhlil etmək üçün müəyyən metodlardan istifadə olunur. Tədqiqat apardığımız dissertasiya işində müşahidə, məlumatların toplanması və seçilməsi, müqayisə, induksiya və deduksiya, məntiqi ümumiləşdirmə, tarixi, sistem və analiz və.s metodlardan istifadə olunmuşdur. Bu metodlardan səmərəli, düzgün, dəqiq istifadə olunması araşdıracağımız mövzunu daha dərinləndirən öyrənməyə imkan yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu metodlar da öz aralarından bir-birindən asılıdır.

Analiz

İnhisarçı rəqabətdən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də qiyməti təyin etməsidir. Məlumdur ki, eyni əmtəə və xidmətlərinin satışı ilə məşğul olan müəssisə istehsal etdiyi məhsulun yeganə satıcısı olduğu, istehsal etdiyi əmtəənin yaxın əvəzedicisi olmadığı üçün daha çox mənfəət əldə etmək istəyir. Bu cür fəaliyyət zamanı qiymətlər yüksəlir, islehlakçı hüquqlarının müdafiəsi nəzərə alınmır. Əgər bazarda inhisarçı mövqeyi mövcuddursa, digər iştirakçıların bazara daxil olmasında maneələr yaranır.

Sxem 1. İnhisarizmin formalaşması mexanizmi.

Dövlətin inhisarçılığa qarşı həyata keçirdiyi tədbirlər səmərəli iqtisadiyatın formalaşdırılmasına, sağlam maliyyə mühitinin yaradılmasına yönəldilir. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq dövlət tərəfindən antiinhisar tədbirlərinin həyata keçirilməsinə “Azərbaycan Respublikasının Antiinhisar siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 iyun 1992 il tarixli Fərmanından sonra başlandı. Sonralar Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin tabeliyinə keçərək dəfələrlə hüquqi status və daxili strukturu yenilənərək nazirliyin tərkibində olan quruma çevrildi. Antiinhisar fəaliyyətinə dövlət nəzarətini təmin etmək üçün komitə 1993-cü il 4 mart tarixində “Antiinhisar

fəaliyyəti haqqında” Qanunu qəbul etdi. “Antiinhisar fəaliyyətin tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu “Ümumi müddəalar”, “İnhisarçılıq fəaliyyəti”, “Antiinhisar tənzimləmə vasitələri”, “Yekun müddəalar” olmaqla 4 bölmə və 19 maddədən ibarətdir. Qanunun birinci bölməsi qanunun məqsədlərini, antiinhisar qanunvericiliyini, qanun tətbiq dairəsini, antiinhisar siyasətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarını, əsas anlayışlarını əhatə edir. İkinci bölmə müvafiq olaraq- dövlət inhisarçılığı, sahə inhisarçılığı, yerli inhisarçılıq, təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılığı, maliyyə-kredit inhisarçılığı, bazar subyektlərinin üfüqi və şaquli sazişləri nəticəsində yaranan inhisarçılıq, təbii inhisarçılıq, təbii inhisarçılıq, patent-lisenziya inhisarçılığı, yerin təkindən istifadə inhisarçılığından bəhs edir. Üçüncü bölmə antiinhisar fəaliyyətə dövlət nəzarəti mexanizmlərindən, konkret olaraq- təsərrüfat subyektlərinin və onların birliklərinin yaradılması, yenidən təşkili və ləğv edilməsi zamanı antiinhisar qanunvericiliyinə riayət edilməsinə dövlət nəzarəti, səhmlərin (payların) əldə olunması zamanı təsərrüfat subyektləri arasında bağlanmış əqdlərin həyata keçirilməsində antiinhisar qanunvericiliyinə riayət edilməsinə dövlət nəzarəti, inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, inhisarçılıq fəaliyyətinin aradan qaldırılması, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının məlumat əldə etmək hüququnu müəyyən edir. Sonuncu, yəni dördüncü bölmə isə qanunun pozulması nəticələrindən, bu hallar baş verdiyi zaman təsərrüfat subyektlərinin, onların rəhbərlərinin və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının vəzifəli şəxslərinin məhsuliyətini müəyyən edir. Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası qanuna uyğun olaraq 1 müəssisə satışın 33%-nə, 3 müəssisə 50%-nə, 5 müəssisə 66,6%-nə malik olduğu hallarda inhisarçı hesab olunur. Ölkə iqtisadiyyatı böyüdükcə Azərbaycanda bu rəqəmin getdikcə aşağı salınması istiqamətində tədbirlər görülür.

Araşdırmalar onu göstərir ki, Avropada inhisarçılıq orta statistik 25 faiz, ABŞ-da 6 faiz civarındadır. Lakin iqtisadiyyatı kiçik olan ölkələrdə inhisarçılıq rəqəminin az olması şirkətlərin böyüməsinə ciddi təsir edir, bu da qənaətbəxş hesab oluna bilməz. Bu məsələyə başqa tərəfdən baxsaq görürük ki, inhisarçı firmaların ölkə daxilində olması işsizliyin müəyyən qismini azaldır. Belə ki, transmilli şirkətlərin ölkə daxilində yerləşməsi yüzlərlə, minlərlə insanın orada işləməsinə şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, inhisarçı fəaliyyətdə ən vacib məsələ qiymətlə bağlıdır. İnhisar qiyməti rəqabətin minimuma endirilməsinə və istehlakçı hüququnun pozulmasına gətirib çıxarır. XX əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq istehsal və kapitalın təmərküzləşməsi bu prosesi daha da sürətləndirdi. Korporativ və maliyyə kapitalının meydana gəlməsi, həmçinin iri özəl müəssisələrin yaradılması monopolist mövqeyini dərinləşdirdi.

İnhisarçılıq iqtisadiyyat üçün mənfi hal hesab edilsə də təbii inhisar növlərinə dövlət dəstəyi mövcuddur. Belə ki, dövlətlər tərəfindən təbii inhisarçılığı qorumaqda maraqlıdırlar. Bunun bir neçə amilləri var. İqtisadiyyatda təbii inhisarçılıq ən strateji sahələr üzrə yaradılır. Məqsəd sosial təbəqənin rifahının yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. İqtisadçılar qeyd edirlər ki, kommunal xidmətlər təklif edən və dövlət üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən subyektlər bir neçə şirkətin səlahiyyətinə vermək olmaz. Əgər belə olarsa sosial narazılıq arta bilər. Ölkəmizdə mövcud olan təbii inhisar növləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının və xalqının qiymətli xəzinəsi olan neft-qaz məhsullarının çıxarılması və yeni yataqların kəşfi ilə məşğul olan Dövlət Neft Şirkəti. (Düzdür, SOCAR səhmləri tam olaraq dövlətin balansındadır. Lakin təbii inhisar subyekt fəaliyyət göstərir).
- Kommunal xidmətlər təklif edən “Azərsu” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, “Azərişiq”, “Azəriqaz”
- Dövlət datasıyası əsasında fəaliyyət göstərən yeraltı sənəşin daşıyıcı şirkət “Bakı Metropoliteni” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti və başqaları dövlət inhisarları və ya təbii inhisarlar hesab olunur.
- Ölkəmizin aviadaşıyıcı şirkəti olan AZAL (Azərbaycan Hava Yolları).

Təbii inhisarlar həm də istehsal miqyasının artırılmasının böyük həcmdə qənaət etməsinə şərait yaradır. Bu növ inhisarlar təsərrüfat subyektləri arasında rəqabətin mümkün olmadığı sahələrdə də yaranır. (Mənbə: Vəliyev.T.S., Babayev.Ə.P., Meybullayev.M.X. “İqtisadi nəzəriyyə”. Bakı 2011. Çapaşoğlu nəşriyyatı. 691 səh).

Nəticə və Təkliflər

Məlumdur ki, ölkələr sosial-iqtisadi potensialını artırmaq üçün ilk növbədə iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətli mühit formalaşdırmalıdır. Dövlətlər inhisarçı davranışını məhdudlaşdırmaq, real mənfəət gətirən tələb və təklif əsasında satış yaratmaq üçün öz idarəetmə sistemlərinə uyğun olaraq müxtəlif mexanizmlərdən istifadə edirlər. Antiinhisar qanunvericiliyi sisteminin dünya təcrübəsi dedikdə məsələni daha da ölkələrin fərqli idarəetmə və tənzimləmə xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan fərqli ölkələrin tənzimləmə mexanizmlərinin öyrənilib, növbəti illərdə Azərbaycanda tətbiq olunmasına nail olmaq olar.

Antiinhisar siyasətinin dünya ölkələrində təhlil olunması üçün ilk olaraq ölkələri inkişaf etmə, idarəetmə xüsusiyyətlərinə görə qruplar üzrə aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək lazımdır:

- Qüdrətli sənayesi olan inkişaf etmiş ölkələrdə antiinhisar siyasəti
- Avropa birliyi ölkələrində antiinhisar siyasəti
- İqtisadiyyatı sistemində keçid yaşanan ölkələrdə inhisar tənzimləmə üsulları

Dövlətin antiinhisar siyasəti bazar iştirakçılarının məhsul satışında haqsız rəqabət üsullarından istifadə etməklə, qiymət təyinetmə hallarının qarşısının alınmasına, rəqabətin artırılmasına, inkişafına, təkmilləşməsinə yönəldilir. Milli qanunvericiliyimizdə inhisarların 9 növü fərqləndirilir: təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılığı, dövlət inhisarçılığı, sahə inhisarçılığı, yerli inhisarçılıq, maliyyə-kredit inhisarçılığı, bazar subyektlərinin üfqi və şaquli sazişlər nəticəsində yaranan inhisarçılıq, təbii inhisarçılıq, patent-lisənziya inhisarçılığı.

Inhisarçılığa qarşı aparılan tədbirlər digər arzuolunmaz halların, xüsusən korrupsiya və süni bahalaşmanın da qarşısının alır. Lakin bəzi iqtisadçılar qeyd edirlər ki, bazarda inhisarçılıq faizini müəyyən edən dəqiq mexanizm yoxdur. Bu baxımdan bu məsələnin araşdırılıb öyrənilməsinə ciddi ehtiyac var.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev sosial-iqtisadi sahə ilə bağlı müşavirələrində 2019-cu ili islahat ili olduğunu qeyd edərək, ölkəmizdə inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması üçün zəruri islahatların aparıldığını bildirib. Ölkə başçısı iqtisadi inkişafı şərtləndirən sağlam rəqabət mühitinin təmin olunmasına inhisarçılıqla mübarizənin mütəşəkkil aparılmasına çağırışlar edib.

İlham Əliyevin son 15 ildə apardığı sosial-iqtisadi islahatların nəticəsi olaraq bugün ölkəmizdə monopolist xarakterli fəaliyyətlərin, o cümlədən təbii inhisarların tənzimlənməsi sahəsində müsbət nəticələr əldə edilib.

Tədqiqat işi nəticəsində aşağıdakı təkliflər verilir:

- İqtisadiyyatın rəqabətə uyğunlaşdırılması üçün mövcud təsərrüfat subyektlərinə nəzarət mexanizmləri planlaşdırılmalıdır.
- İnhisarçı müəssisələrə dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən qanunvericiliyə uyğun tədbirlər görülməlidir.
- Antiinhisar qanunvericiliyinin tələbləri nəzərə alınmalıdır və sahibkarlar məlumatlandırılmalıdır.
- Əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırmaqla, xarici investorları ölkəmizə cəlb etmək.
- Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərə vergi güzəştləri etməklə qiymətlərin tənzimlənməsi aparmaq.
- Özəl bölmənin payının artırılması hesabına dövlətin iqtisadi yükünü yüngülləşdirmək.
- Şirkət rəhbərləri ilə görüşlərdə onları qanunvericiliyə zidd əməllərə yol verməmək haqqında təlimatlandırmaq.
- Bazarda eynicinsli məhsullar təklif edən müəssisələrin qiymət strategiyasına nəzərəti gücləndirmək.
- Haqsız rəqabətə yol verən hallara qarşı cərimə və cəzaları sərtləşdirmək.
- Bazarda rəqabət mühitinin formalaşmasına mənfə təsir edən amilləri məhdudlaşdırmaq.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.B, Abbasov S.A Biznesin əsasları. Dərslük-Monoqrafiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 456 səh.
2. Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Dərslük. Bakı:” İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2007, 256 səh
3. Bayramov Ə.İ İnhisarizm. Bakı. “ Elm”. 2002. 390 səh.WBN5-8066-1498
4. Əzizov Y.S. Monetar tənzimləmə. Monoqrafiya. Bakı, 2014, 375s
5. Ken Koury. Monopoly Strategy. ISBN-13: 978-1105854668. 2012. 194 pages.
6. Kərimli I. Süleymanov N. Milli iqtisadiyyatın əsasları. Dərslük. Bakı. 2000, səh. 19-20-50.
7. Philip.E. Orbanes. Monopoly, Money, and You: How to Profit from the Game’s Secrets of Success. ISBN-13: 978-0071808439. 2013. 288 pages.
8. Richard B. McKenzie and Dwight R. Lee. In Defense of Monopoly. 978-0-472-116157. Michigan publishing. 2008. 337 pages.
9. Richard Posner. Economic Analysis of Law, 8. Basım, Kluwer, Law, New York, 2011.
- 10.Şəkəraliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi, Bakı-2011, 542 səh.
- 11.Vəliyev E.N. «Şəffaflığın təmin olunmasında maliyyə nəzarətinin rolu» // “Gənc alimlərin I Elm festivalı” elmi konfansı. - 13-15 iyul 2011. – səh. 157-160.
- 12.Государственное регулирование национальной экономики, под ред. Н.А. Платоновой, В.А.Шумаева, И.В.Бушуевой. М, АЛЬФА-М, ИНФРА- М, 2008.
- 13.Капканщиков С.Г.Государственное регулирование экономики, Москва, КНОРУС, 2006, 352с.

Beynəlxalq layihələr və razılaşmaların Azərbaycanda turizmin inkişafında rolu

Salamova Əhya Nəsirbala qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: prof. Çingiz İsmayilov

E-mail: ahyasalamova@gmail.com

Məqalədə beynəlxalq layihələrin təşkili, keçirilməsinin üstünlükləri, Azərbaycanda turizmin inkişafında rolu, həyata keçirildiyi istiqamətlər, bu sahədə dövlət və özəl təşkilatların iştirakı, ölkənin bu sahədə siyasəti əks olunmuşdur.

Ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini, hətta birincisini turizmin inkişafı təşkil edir. İldən-ilə əhalinin rifah halının yüksəlməsi, bu istiqamətdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və ümumi iqtisadi siyasət nəticəsində bir çox sahələrdə dinamik inkişaf təmin edilmişdir.

Dövlət siyasəti və həyata keçirilən bir sıra tədbir və layihələr Azərbaycanda turizmin inkişafında müsbət irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Dövlət Sərhəd Xidmətinin məlumatına əsasən 2019-cu ildə Azərbaycana dünyanın 193 ölkəsindən 3170,4 min və ya əvvəlki illə müqayisədə 11,3 % çox əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs gəlmişdir [5].

Beynəlxalq və milli turizm münasibətlərinin tənzimlənməsində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər, o cümlədən yeridilən siyasət əsas yerlərdən birini tutur. Bu isə həm normativ bazanın yaradılması, həm də praktiki sahələrin inkişafı baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda ayrı-ayrı dövlətlərin milli qanunvericiliyində onların müvafiq siyasətinin müəyyənləşdirilməsinə baxmayaraq, bir sıra beynəlxalq aktlar da iştirakçı-dövlətlər üçün unifikasiya edilmiş normaların təsbit edilməsi baxımından özünəməxsus rol oynayır. Beynəlxalq turizm sferasında əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindən biri kimi beynəlxalq müqavilələrin rolu danılmazdır [2].

Avropa İttifaqının “Şərq Əməkdaşlığı” müqaviləsi çərçivəsində Azərbaycanda həyata keçirildiyi Tvinning layihələri vurğulamaq yerinə düşər. Bunlardan biri təxmini "kəndə qayıtmaq"

kimi tərcümə olunan "Ruralis Tornare" təşəbbüsüdür. Bu "tvinning" layihə Azərbaycanda kənd və ekoturizmin inkişafı məqsədilə Azərbaycan Gənc Sahibkarlar Şəbəkəsi (AZYEN) və Milan Ticarət, Sənaye, Sənətkarlıq və Kənd Təsərrüfatı Palatası (FORMAPER) ilə birgə həyata keçirilmişdir [7].

2016-cı il ildə isə "Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun yerli və regional inkişafına dəstək" layihəsi Avropa İttifaqı və Almaniya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Cəmiyyəti (GIZ) arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən reallaşmışdır. GIZ təşkilatı 2000-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatın əsas fəaliyyət istiqamətlərinə regional inkişaf, kənd təsərrüfatı, ekologiya, turizm, bələdiyyələr və yerli idarəetmə orqanlarının işinin təkmilləşdirilməsi, müxtəlif sahələr üzrə maarifləndirici təlimlərin və treyninqlərin keçirilməsindən ibarətdir.

GIZ təşkilatının turizm üzrə layihələrinin sayı 30-dan çox olmuşdur ki, bununda əsas hissəsi regionlarda turizmin inkişafına yönəldilmişdir. Bu layihələrə Gəncə-Qazax iqtisadi rayonun daha çox əhatə etmişdir. GIZ turizm layihələri çərçivəsində regionda qeyd olunan xidmətlərin təkmilləşdirilməsi aparılmış, kiçik biznesə təkan vermişdir. Qeyd olunan turizm layihələri hesabına kənd-icma, ekoturizm, hostellərin və qanaq evlərində xidmətlərin artırılması, kiçik biznesə dəstək mümkün olmuşdur.

Turizm səviyyəsində ölkə və beynəlxalq miqyaslı tədbir və layihələrin keçirilməsi diqqət mərkəzindədir. Belə ki, Azərbaycan ilk dəfə regionun ən böyük səyahət bazarı rolunu oynaya biləcək tədbirə start verir. Bu "Travel Business Azerbaijan 2020" tədbiridir. Tədbirə Azərbaycanın rəsmi turizm nümayəndəliklərinin mövcud olduğu ölkələr də daxil olmaqla dünyanın 50 ölkəsindən 400 nəfərdən çox turizm mütəxəssisi dəvət olunub.

Bu ilin yanvar ayında Rusiya Federasiyasının Sankt-Peterburq şəhərində keçirilən X Avraşiya Tədbirlər Forumunda isə Azərbaycan Konqreslər Bürosunun direktoru Sevda Əliyeva 2020-ci ildə 20 işgüzar tədbirin Azərbaycana cəlb olunması üçün namizədliyin irəli sürüləcəyini qeyd edib. Qeyd etmək lazımdır ki, irimiqyaslı beynəlxalq tədbirlərinin ölkəmizdə keçirilməsi işgüzar turizmin nüfuzunu gücləndirir [6].

Ölkədə həyata keçirilən infrastruktur layihələri turizmlə dolaylı yaxud birbaşa bağlı olan bir sıra sahələrin, xüsusən də, nəqliyyat sahəsinin inkişafını şərtləndirmişdir. Təhlillər göstərir ki, nəqliyyat sektoru Azərbaycanda son 5 ildə sürətlə inkişaf edən sahələrdən olmuşdur. Azərbaycan Şərq-Qərb, Şimal-Cənub kimi iri beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin qovşağında yerləşir. Respublikanın tranzit potensialı artdıqca ölkə ərazisindən tranzit kimi istifadə edilən xarici daşıyıcıların sayı da çoxalır. Bu isə turizmin inkişafını şərtləndirən amillərdən biridir.

Ümumilikdə, turizm sahəsi üzrə 1992-ci ildən bu günədək 23-ü hökumətlərarası olmaqla 28 Saziş, 10 Anlaşma Memorandumu, 2 protokol imzalanmışdır. 2018-ci ildən isə 6 ölkədə - Almaniya, BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı, Çin, Hindistan və Rusiyada Azərbaycanın rəsmi turizm nümayəndəlikləri fəaliyyətə başlamışdır [6].

Tədbirlərin təhlillərinin aparıldığı zaman onların populyarlığı və onlara bağlı olan sürətli inkişafın dünya miqyasında ölkələr tərəfindən müsbət qarşılandığı görünür. Tədbirlərin turizm potensialı, dövlətlərin bu yöndə olan inkişafa iqtisadi cəhətdən ehtiyac duymaları səbəbindən, daha da artır. Bu əslində turistləri və xarici valyutanın ölkənin şəhərlərinə və turizm bölgələrinə çəkmək məqsədilə beynəlxalq tədbirlərin həmin ərazilərdə keçirilməsini təklif etməsidir.

Beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi və idarə olunması, ümumi olaraq bir tədbirin bütünlüklə yaradıcılığını, planlanması, təşkilatçılıq, nəzarətin qurulması və həyata keçirilməsindən ibarət olan geniş bir prosesdir. Tədbir turizmi sənayesi, tədbirin idarəçiliyini maliyyələşdirməyi, vaxtın düzgün bölüşdürməyi, tədbir yerlərini seçməyi və bronlaşdırmanı, qidalanmanın planlaşdırılmasını, nəqliyyatın əlaqələndirilməsini, bir mövzu yaratmağı, tədbirləri dizayn etməyi, nətiqi və əsas qeydləri seçməyi (key words), riskləri idarə etməyi ehtiva edən bir proses olaraq təyin etməkdədir.

Bakı şəhərində hər 20-ə yaxın beynəlxalq tədbirlər keçirilir. Belə tədbirlərdə iştirakçıların sayı müxtəlif olmaqla gəlmə turizmdə əhəmiyyətli rol oynayır. Hazırda belə tədbir-

lər beynəlxalq lahiyələrlə əlaqələndirilir ki, bu da ölkədə işgüzar turizmin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”, (elektron resurs) “Azərbaycan” qəzeti. Bakı, 17 dekabr. 2016-cı il.
2. Əliyev Ə., Aslanov E. Beynəlxalq turizmin hüququ, Bakı. 2011
3. Дурович А.П, Маркетинг в туризме. М.:ИИФРА-М, 2012, 315 с.
4. Козлова Т.В. Современные технологии организации массовых мероприятий: учебно-методическое пособие / Т.В. Козлова – М.: АПРИКТ, 2016. 171с.
5. www.stat.gov.az – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı
6. www.tourism.gov.az – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi
7. http://www.eu4business.eu

Qala kəndi və Arxoloji Etnoqrafik muzeyinə ekskursiyaların təşkili imkanları

Səttarova Ülkər Yavər qızı
Azərbaycan Turizm və Menecment
Universiteti, I kurs magistr
Elmi rəhbər: H.E Eldarova
E-mail: Ulkar.sattarova@mail.ru

Məqalədə Qala kəndinin tarixi, etnoqrafiyası, milli irs nümunələri, arxoloji abidələri və onların turizm imkanları araşdırılmaqla yanaşı, ekskursiyaların təşkili istiqamətləri və marşrutda olan abidələrinin turistlərə nümayiş imkanları təhlil olunmuşdur.

Ekskursiyaların məqsədindən asılı olaraq dərkətmə, vətənpərvərlik, estetiklik, maarifləndirici, məlumatlandırıcı növlərinə ayrılır. Bunlar, ekskursiya xidmətlərinin yerinə yetirilməsinə və məqsədlərinə görə turistlərə təqdim olunmasında fərqlilik yaradır. Belə ki, beynəlxalq turizm dərkətmə, məlumatlandırma və estetik zövqün artırılmasına yönəldilən ekskursiyalar daha çox təqdim olunur. Vətənpərvərlik və maarifləndirici ekskursiyalar, əsasən, məktəb yaşlı uşaqlar üçün təşkil olunur.

Ekskursiyaların hazırlanması mərhələlərində mövzunu seçmək onun məqsədlərindən asılı olsa da, marşrutun təşkili və ardıcılığa əməl olunması əsas olaraq qəbul edilir. Ekskursiya marşrutunun seçilməsində əsas metodik üsullar - əlaqələndirici, təşkilatlanma, mətnin seçilməsi və ardıcılığı, mövzu, təsiredici xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla aparılır. Ekskursiyaların marşrut üzrə hərəkətinin təşkili ardıcılığın təmin olunmasından ibarətdir ki, bu da əlaqələndirici amil kimi obyektlərin izahında sujet xəttinin gözlənilməsi, həmçinin ardıcılığa riayət olunmasından ibarətdir. Sujet xəttinin əlaqələndirici istiqaməti – mövzu üzrə məlumatların çatdırılmasında, informasiyanın təmin olunmasına xidmət etmiş olsun.

Təsiredici amillər – marşrutun təşkilində obyektlərə görə izahın kuliminasiya hissəsinin verilməsində əks olunur. Belə ki, obyektlər üzrə əlavə və əsas informasiyaların verilməsində əsas istiqamət olaraq obyektin xüsusiyyəti nəzərə alınır.

Marşrutun təşkilində təşkilatlanma ekskursiya mətni ilə nümayiş obyektini arasında əlaqənin təmin olunmasından ibarət olur. Belə ki, müvafiq təşkilati struktur mətn üzrə məlumatların verilməsindən, obyektin tarixi, onunla bağlı olan sənədlərin nümayiş olunması, bələdçinin çantasından istifadə imkanlarını nəzərə alır.

Bu baxımdan Qala kəndi Abşeronun tarixini özündə əks etdirən əsas turizm destinasiyası kimi seçiyələndirmək olar. Qala kəndinin turizm destinasiyası kimi formalaşması burda 2008-ci ildə Heydər Əliyev fondunun dəstəyi ilə təşkil olunan “Qala Arxoloji Etnoqrafik Muzey Kompleksi” əhəmiyyətli rolu vardır. “Qala” Dövlət tarixi-etnoqafiya qoruğu isə Azərbaycan

Respublikasının Nazirlər Kabinrtinin 18 aprel 1988 –ci il, 135 sayli qərarı əsasında Qala qəsəbəsinin tarixi hissəsində yaradılmışdır. Qala qədim yaşayış məntəqəsi olmaqla 5000 il tarixə malikdir. Muzey kompleksində Azərbaycanca, xüsusən Abşeron yarmadasına və Qalaya xas olan arxoloji memarlıq abidələri toplanıb və bərpa olunub. Bu ərazidə e.ə 2-3 minilliklərə aid kurqanlar, arxeoloji abidələr, həmin dövrə aid olan yaşayış məskənləri, orta əsrlərə aid yaşayış və başqa memarlıq nümunələri və s. rast gəlmək olar. Müasir muzey və abidələrin mühafizəsi tələblərinə uyğun olaraq 1,5 ha ərazidə Abşeronun tarixinə ekskursiya üçün əlverişli şəraitə malikdir.

Qala kəndinin əsas tarixi yerlərinə iki Şor gölü, on iki kəhriz, tarixi qədim olan “Tocuqla” meydanı, dörd ovdan, səkkiz “el” quyusu, yel dəyirmanı, samanlıq, karvansara, qala və qədim yaşayış evlərinə rast gəlinir. Bununla yanaşı, yerli su mənbələrinin özlərinin adı olmuşdur ki, bunlara da misal olaraq “Leyla bulağı”, “Qafur quyusu”, “Hacısəlim quyusu”, “Balakişi quyusu”, “Kəbləpaşa quyusu”, “Mürşüd quyusu”, “Əlisəttar quyusu”, “Orucqulu quyusu” xalq arasında «el quyusu», «camaat quyusu», «kənd quyusu» kimi tanınırdı.

Kənddə ən qədim ovdan XVII əsrdə, Şah Abbas dövründə qəbristanlıq ərazisində tikilmişdir. Ovdanın epigrafik yazıları qiymətli abidə kimi «Şirvanşahlar» saray qoruğunda mühafizə edilir. Ovdanın yerüstü hissəsi, Abşeron memarlıq ənənələrinə uyğun olaraq, girişi baş tağla qeyd olunmuşdur. Digər üç ovdan- “Dünyamalı ovdanı”, “Kərbəlayı Süleyman ovdanı” və “Məşədi Süleyman ovdanı” qeyd etmək olar.

Ümumiyyətlə, vaxtilə Qala kəndində öz sənətinin bütün incəliklərinə bələd olan sənət, peşə adamları: misgərlər, colaylar, dərzilər, dəmirçilər, tikinti ustaları yaşamışlar. Qala xalçaçıları, dəmirçiləri, dulmuşları, bənnaları, dülgərləri, silahsazları ilə məşhur olmuşdur.

“Qala” Dövlət tarix-etnoqrafiya qoruğunun xalqımızın tarixi, milli və mədəni dəyərlərinin mühafizə edilməsi, bərpası, həmçinin onların təbliği sahəsində əhəmiyyəti böyükdür. Qala qəsəbəsinin tarixi hissəsində- “Qala” Dövlət tarix- etnoqrafiya qoruğu ərazisində olan elmi, tarixi, bədii əhəmiyyət daşıyan bütün tarix və mədəniyyət abidələri dövlət tərəfindən qorunur.

Qala kəndi faktiki olaraq kiçik şəhər kimi olub, əhalisinin böyük hissəsi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmasına baxmayaraq, kəndin daxilində əkin sahələri və bağlar olmayıb. Bütün əkin sahələri kənddən kənarda olmuşdur. Qəsəbənin yaşayış evləri üçün kiçik bağlı həyətlər xarakterikdir. Bu həyətlərdə əsasən bir neçə ağac əkilərdi. Xüsusilə tut və püstə ağacı əkmək demək olar ki, ənənəvi hal idi. Qaydaya görə hər həyətdə daş hovuz da olardı. Bu hovuzlar bəzən yumru, bəzən də kvadrat şəkilli olmuş. Həyətlərdə su quyusu, taxıl üçün zirzəmi və duz üçün quyusu da olub.

Ağac məhsullarının qıtlığından Abşeronda tikinti materialları üçün əhəng daşından istifadə edilirmiş. Evlərin tikilişində daşların üstünlük təşkil etməsi, tağ və gümbəzli evlərin yaranmasında müəyyən rol oynamışdır. Qala kəndində olan evlərin əksəriyyətinin tavanları tağ formasındadır. Yəni həmin konstruksiya bütövlükdə tağın mərkəzində yerləşən qıfıl daşın üzərində qurulub.

Qalalılar üçün ənənəvi təsərrüfat sahələrindən biri həmişə heyvandarlıq, xüsusilə də qoyunçuluq olmuşdur. Qala cins qoyunu öz keyfiyyətinə görə məşhur idi. Bu cinsdən olan qoyunlar 80-90 kq ət verirmiş. Hətta onların quyruğunun ağırlığı 15-20 kq olub.

Samanlıqlar evlərə bitişik tikilməklə yanaşı, evlərdən kənar həyətdə də inşa edilirdi. Əslində samanlıqların bir hissəsi yerin altında olmaqla iki hissəli inşa edilirdi. Aşağı enmək üçün pilləkənlər qoyulurdu. Dam örtüyü daşların səliqə ilə yığılmasından ibarət olurdu. Qala kəndin qəbristanlıq ərazisində, tikinti texnikası Şirvan-Abşeron memarlıq üslubuna xas olan iki türbə yerləşmişdir.

Dini memarlıq Azərbaycanın bütün şəhər kəndlərində olduğu kimi, Abşeron yarımadasında yaşayış məskənlərində VIII əsrdən bəri şəhərsalma sisteminin formalaşmasında başlıca amillərdən biri olmuşdur. Hal-Hazırda Qala kəndində müxtəlif vaxtlarda tikilmiş 5 məscid vardır.

Qalada olan məscidlərdən biri “Cümə məscidi”dir, hansı ki, Hacı Ramazan məhəlləsində yerləşir. Cümə məscidi Qala divarlarının şimal-qərb hissəsində, künc mövqə utmaqla onun həcmi iki istiqamətdə kəsir. Məscidin inşa tarixi XVII əsrə aid edilir. Lakin bu məscid üzərində bu əsrdə bərpa işləri aparıldığına görə onun tarixini daha qədim hesab etmək olar.

Balaverdi məscidi- Qala kəndinin şərq ərazi tutumunda Balaverdi məhəlləsinin ictimai ibadət tikilisidir. İnşa tarixi 1864-cü ilə təsadüf edən məscidin, Kərbəlayı Süleyman tərəfindən tikdirildiyi məlumatlandırılır.

Hacı Ramazan məscidinin tarixi onun fasadına həkk olunmuş yazılı kitabəyə əsasən 1842-1843-cü illərə şamil edilir. Yerli əhali isə məscidin daha qədim tarixə mənsub olduğunu qeyd edir.

Qala kəndində 3 hamam olmuşdur: “Şor hamamı”, “Qum hamamı”, “Bayraməli hamamı”.

Qala kəndi və Qala etnoqrafik muzeyinə ekskursiyaların təşkili qeyd olunan tarixi-meamrlıq abidələrinin çox olması ilə səciyyəlidir. Qala etnoqrafik muzeyinə dörd marşrut ekskursiyaların təşkili mümkündür. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- Birinci istiqamət. Qala kəndinin qədim məhəlləri və tarixi yerlərinə təşkil olunan ekskursiyalar. Belə ekskursiya zamanı turistlərə kəndin qədim tarixi-etnoqrafiyası, adət-ənənələri, ovdan və kəhriz yerlərin, bir məscidi təqdim etmək mümkündür.
- İkinci istiqamət. Açıq Səma Altında Arxeoloji Etnoqrafik Muzey Kompleksi ilə tanışlığı əhatə edir. Burada turistlərə “Qala kəndi ərazisində olan memarlıq abidələri arasında 5 məscid, 3 hamam, yeraltı kəhrizlər, 4 ovdan qəsrin qalıqları, məqbərə, sərdabələr və yaşayış evləri təqdim olunur.
- Üçüncü istiqamət. Yenicə bərpa olunmuş X-XII əsrlərə aid qala kompleksidir. Bu marşruta Qala qəsr, yeraltı hissəsi, qalaaltı yaşayış yerləri daxil edilir. Kompleksə daxil olan X-XIV əsrə aid Qala qəsr qüllədən və istehkamdan ibarətdir.
- Dördüncü istiqamət. Əntiq Əşyalar Muzeyi təşkil edir ki, burada turistlərə 800-dən çox eksponat nümayiş etdirilir. Üçmərtəbəli binanın birinci və ikinci mərtəbələrində əsasən Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı müxtəlif dekorativ-təbiiq sənət inciləri, üçüncü mərtəbədə isə respublikamızın müxtəlif bölgələrindən toplanmış, ABŞ, Almaniya, Avstriya, Rusiya, Fransa, İngiltərə, Belçika, İran, Özbəkistan, Polşa, Türkiyə və digər ölkələrdə istehsal edilmiş, qədim zamanlardan xalqımızın məişətinə daxil olmuş əşyalar sərgilənir.

Ədəbiyyat

1. ATİB. Azərbaycan turizm sektoru: imkanlar, problemlər və perspektivlər yekun hesabat. Bakı 2010, 75 s.
2. Ağakərimov M.M., Babazadə S.İ. Ekskursiya və ekskursiya rəhbəri. Bakı-2006. 171 s.
3. Səlimov T, Abdullayev F. Qala və Qalalılar Bakı, 1992, 64 s.
4. Əliyeva R. Unikal Qala kəndi. Bakı, 2007. 52 s.
5. Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Monoqrafiya. Az TU-nun mətbəəsi. Bakı 2015, 475 s.
6. Ибрагимов Камил Археолого-этнографический музейный комплекс Гала. Этнография //№ 4 (58), 2012, с-33-37
7. Емельянов Б. В. Экскурсоведение. М.: Советский спорт, 2004. 216 с
8. <http://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/136/2243/Qala-Arxeoloji-Etnoqrafik-Muzey-Kompleksi>
9. https://az.wikipedia.org/wiki/Qala_Arxeoloji-Etnoqrafik_Muzey_Kompleksi

Turizm sənayesində İKT istifadənin nəzəri əsasları

Seyidova Gülçöhrə Şahlar qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr
Elmi rəhbər: dos. Soltanova H.B.
E-mail: vip.gulcohre@mail.ru

Postsənaye dövrünün əsas xüsusiyyəti İKT-dən istifadənin həyatın müxtəlif sahələrində geniş istifadədir. Turizm sənayesində informasiya və məlumatlandırmanın ilkin məfhumlarının öyrənilməsi, onun zəruriliyi və əhəmiyyətinin müxtəlif aspektlərdən təhlili vacibdir. Turizm sənayesinin müxtəlif komponentləri və amilləri haqqında informasiya toplamağın metod və yolları, ən son və düzgün informasiya əldə etmək üçün nəzarət mexanizmlərini, həmin informasiyada sertifikasiya aparılıb saxlanması, məlumatın istifadəçilərə ötürülmə yolları və metodlarının araşdırılması, turizm informasiyasının müxtəlif təmin və ötürülmə səviyyələri daim öyrənilir.

Müasir informasiya və rabitə texnologiyasının turizm sənayesinə daxil olması ilə ənənəvi informasiya və məlumatlandırma metod və vasitələri hazırda öz əhəmiyyəti və yararlılığını itirmişdir. Eyni halda turizm sənayesinin inkişafı üçün müasir tələblərə cavab verən infrastrukturun təmin edilməsi, yeni texnologiyalardan istifadə etməyi bacaran işçi qüvvələrinin hazırlanması, baş verən dəyişikliklərlə uyğun inkişafa doğru hərəkət etməyin zəruriliyi sahələrində ciddi problemlər yaranmışdır. Buna görə də informasiya və məlumatlandırma quruluşları ilə əlaqədar turizm sənayesində istifadə edilən ən mühüm texnologiyalardan bəzisini təqdim etməklə yanaşı onların funksiyası, üstünlükləri, bu və ya digər təsirləri ilə tanış olmaq zəruridir.

Turizm mahiyyəti etibarı ilə informasiyaya əsaslanan sənaye sahəsidir. ABŞ-ın Havay Universitetinin professoru Paulin Şeldon öz tədqiqatlarında İKT əhəmiyyəti haqqında geniş təhlillər aparır. O, turizm sənayesində informasiyanın rolunu insanın qan dövrünü ilə müqayisə edir. Qanın insan orqanizmində dövrünü olmadan həyat qeyri-mümkün olduğu kimi, turizm sənayesi də informasiya və məlumat mübadiləsi olmadan (onun müxtəlif sahələri arasında) mövcud ola bilməz.

Turizm xidməti göstərənlərin, ondan istifadə edənlərin və vasitəçilərin geniş coğrafi arealda yayılması və bunların müxtəlif davranış formalarına malik olması böyük miqdarda informasiyaların toplanması və mübadiləsini tələb edir. Turizm sənayesini bir insanın orqanizmi hesab etsək, informasiya və məlumatlandırma onun qan damarları rolunu oynayır. Bir tərəfdən təsərrüfatın günü-gündən mürəkkəbləşməsi, digər tərəfdən də turistlərdəki həssaslıq və mürəkkəbliyin artması informasiya əldə etməyin əhəmiyyətini artırmaqla yanaşı həm də çətinləşdirir. Səyahətçilərin informasiyanı hansı yollar ilə əldə edə bilməsi və toplaması səfər xərclərini planlaşdırmaq, habelə onların yerli əhali ilə davranış tərzlərinə təsir göstərir. Bu məlumatlar müştərinin narazılığını öyrənmək və uğur qazanmaq üçün təyinedici rola malikdir. Turizm xidmətini göstərənlər və onlardan istifadə edənlər müəyyən mənada bu sənayenin əsas hissələridir. Bu iki hissə olmadan turizm prosesi öz mənasını itirir. Lakin bu hissələrin daha əhəmiyyətli olması onların qarşılıqlı əlaqədə və təsirdə mövcudluğudur. Başqa sözlə, turizm xidməti göstərənlər bu xidmətləri istifadəçilər üçün hazırlayırlar. İstifadəçilər də öz növbəsində bu xidməti göstərənlərin olmadığı təqdirdə istifadə etmək istədikləri xidmət də olmayacaq. Deməli, bu iki hissənin bir-biri ilə yanaşı və bir-biri üçün olmaları əhəmiyyətlidir. Bunun üçün də hər iki hissə bir-birinin vaxt, yer, məqsəd, plan və fəaliyyətlərindən xəbərdar olmalı, bir-birini tanımalı və bir-biri ilə əlaqə qurmalıdırlar. Bu istiqamətdə əlaqələrin ötürülməsi üçün informasiya lazımdır. Ona görə həm istifadəçilərin, həm də xidmət göstərənlərin fəaliyyəti üçün ehtiyacı olan amil informasiyadır.

Turistlərin səfərin müxtəlif mərhələlərində informasiyaya tələbatı çox çeşidli və böyük həcmlidir. Məlumatların öyrənilməsinin asan olması üçün onlar üç hissəyə ayrılır:

a) Səfərlərin başlanmasından əvvəl lazım olan informasiyalar. Hal-hazırda turistlər səfərlərin yerini, vaxtını və məqsədi kortəbii şəkildə, ərazini, burada göstərilən xidmətlərin səviyyəsini öyrənmədən seçmirlər. Deməli, turizm təşkilatlarının göstərdiyi xidmətlərdən turistlərin istifadə etməsini asanlaşdırmaq üçün onlara seçim imkanı yaradılmalıdır. Turistlərin müəyyən məqsədi seçməsi üçün onlara aşağıdakı informasiyalar lazımdır. Bunlara səfər ediləcək ərazinin coğrafi mövqeyi, iqlim şəraiti, dili və mədəniyyəti, qanun-qaydaları, milli valyutasının növü və dəyəri, turizm mərkəzlərinin növü, əhalisinin məişət qaydaları, həyat tərzini, onlarla tanış olma yolları və s. aiddir.

b) Turistlərə istirahət mərkəzlərinə gedərkən yol boyu lazım olan informasiyalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox turistlər, xüsusilə daxili turistlər artıq şəxsi avtomobil, digər şəxsi minik vasitələri, at vasitəsilə, hətta piyada getməyi üstün tuturlar. Məlumdur ki, bu qrup turistlərin yol şəbəkələri, dayanacaqlar, səhiyyə ocaqları, restoranlar, şəhərlər, yolüstü marşrutda yerləşən qəsəbə və kəndlər haqqında geniş və dəqiq informasiyaya malik olmaları digər sahələrə aid informasiyalarla müqayisədə daha əhəmiyyətli olur.

c) Turistlərə istirahət mərkəzlərində lazım olan informasiyaların verilməsi üçün xüsusi məlumat mərkəzlərinin yaradılması lazımdır. Muzeylər və abidələrin yerləşdiyi ərazilər, xidmət göstərdiyi günlər və saatlar, bu və ya digər turist xidmətlərinin qiyməti, satış mərkəzləri, informasiya və xidmət yerləri, polis dayanacaqları, səhiyyə ocaqları və s. haqqındakı məlumatlar turizm mərkəzlərində lazım olan informasiyalara daxil edilə bilər.

Bir sıra informasiyalar qonaq qəbul edən ölkələr və xalqlarla münasibət yaratmaq üçün lazımdır. «Turistlər əyləncə və qəbul imkanlarından istifadə etmək üçün yeni mühit haqqında müəyyən informasiyaya və ilkin təlimlərə malik olmalıdırlar. Təlim və informasiyanın səviyyəsi yüksəldikcə turistin alış-verişi və istehlakı da artacaqdır». Onlar turizm mərkəzlərində mövcud olan qanun-qaydaları, hansı işlərin görülməli olduğunu, hansı işlərin isə qadağan olduğunu bilməlidirlər. Bu, onları baş vermək ehtimalı olan ziyandan və təhlükələrdən qoruyur.

Beləliklə, məlum olur ki, turizm sənayesində həm xidmət göstərənlər, həm də onların xidmətindən istifadə edənlərin fəaliyyəti üçün hər tərəfli informasiya və son məlumatlar lazımdır. Turistlər öz səfərlərini birbaşa- şəxsən özləri, yaxud agentliklərin vasitəsilə planlaşdırmaq istəyirsə, burada üç amil meydana çıxır: 1) Turist qəbul edən məntəqə amili; 2) Turist amili; 3) Xidmət agentliyi amili. Bu amillərin hər biri, öz iş mühitinin şəraiti və digər amillər haqqında dəqiq informasiya olmalıdır. Bu halda digər turizm təşkilatları ilə münasibətlərini planlaşdırma bilər. Hər hansı təhlil, öyrənmə, qərar qəbul etmə və planlaşdırma üçün informasiya lazımdır. İnformasiya əldə edildikdən sonra ikinci addım, turizm sənayesinin rəqabət dolu bazarına girmək addımı başlanır.

Turizm xidmətlərini və turizm sənayesi məhsullarını təklif edənlər öz məhsullarına aid informasiyanı topladıqdan sonra, verəcəkləri xidmətlər, onların xüsusiyyətləri və üstünlüyü haqqında lazım olan informasiya və məlumatları əvvəlcədən müəyyənləşdirdikləri formalarda və yerlərdə nümayiş etdirməlidirlər. Məhsulun təklifi turizm bazarlarına daxil olmaq üçün şərait yaratmaq, məhsulun müştəri tərəfindən alınmasını təmin etmək üçün başqa bir fəaliyyət və proses lazımdır.

Turizm məhsulları və turizm xidmətlərini İKT imkanlarından istifadə etməklə təqdim etmək üçün aşağıdakı proseslər tətbiq edilməlidir:

-Bazar və onun iştirakçı tərəfləri haqqında geniş tədqiqatlar aparmalı və beləliklə, onların dəqiq xüsusiyyətləri və xassələri öyrənilməlidir. Turist qəbul edən mərkəzlərin təklif etdikləri məhsullara əsasən onların fərqli müştəriləri olur. Onların istəklərini, qaydalarını, psixi, fərdi, sosial xüsusiyyətlərini və hətta coğrafi mövqelərini nəzərə almaq təqdimat prosesini intensivləşdirir, lazım olan məsrəflər və vəsaitləri minimuma endirir. Müəyyən bir məhsul haqqında müxtəlif insanların və xalqların fərqli münasibətləri vardır. Hər hansı bir turist qəbul edən məntəqə bazar haqqında araşdırma aparmadan öz məhsullarını bura təqdim etmək haqqında qərar qəbul edərsə çoxlu vaxt və vəsait itirdikdən sonra belə bir nəticə ilə rastlaşa bilər ki, bu bazarda onun məhsuluna müştəri yoxdur. Deməli, onlar uyğun marketing strategiyasını tətbiq

etmək və lazımi araşdırmalar aparmaqla öz müştərilərini müəyyənləşdirməli, müəyyən bazarları seçməli və əsas fəaliyyət, təbliğat, məlumatlandırma sistemini və vəsaiti həmin bazarlara yönəltməlidirlər.

- Turizm xidmətlərini təmin edənlər nəzərdə tutduqları bazarları müəyyənləşdirdikdən sonra məhsul təqdimatının hədəflərini də konkretləşdirməlidirlər. Bu hədəflər mal, işçi qüvvəsi və məlumatlandırma metodları haqqında qərar qəbul etmənin əsasıdır. Turist qəbul edənlərin təqdimat prosesinin uğurlu olub-olmaması onların öz hədəflərinə nə dərəcədə yetişmələrinə əsaslanaraq hesablanır və qiymətləndirilir. Bu və ya digər xidmət göstərənlər öz yerlərindən asılı olaraq müəyyən təqdimat prosesindən fərqli məqsədlər güdürlər. Bir qrup şirkətlər müvəqqəti məhsul satmaq fikrində olur və uzun müddətli bazarı düşünmür. Əksinə, digər bir qrup isə yalnız məhsul satmaq və ya xidmətlər təklif etməklə kifayətlənmir, bazarla aktual əlaqə yaratmaq, müştərilərin baxış və davranışlarında dəyişiklik yaratmaq fikrindədirlər. Yeni müştərilər tapmaq, rəqiblərin informasiya və marketinq fəaliyyətini zərərsizləşdirmək, mövcud mənfəətə təsəvvürləri aradan qaldırmaq, müştərilərdə uyğun və müsbət təsvir yaratmaq və s. turizm təşkilat və agentliklərinin hədəflərindən ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Kərimov S. Q. İnformasiya sistemləri. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2008.
2. Rüstəmov N., Mazanova O., Əsgərova F. Turizmdə informasiya texnologiyaları Bakı Elm. 2011.
3. Браймер Р. А. Основы управления в индустрии гостеприимства / Пер. с англ. - М.: Аспект Пресс, 2011. - 452 с.
4. Морозов М.А. Информационные технологии в социально-культурном сервисе и туризме. Оргтехника: учебник. 4-е изд. стер. - М.: Академия, 2016. - 340 с.
5. <http://www.microscope.co.uk/news/2240175469/Gartner->
6. [global-ICT-spend-up-42-in-2013](http://www.microscope.co.uk/news/2240175469/Gartner-global-ICT-spend-up-42-in-2013)
7. <http://www.Интернет-технологии в туризме>

Basqal qəsəbəsində mədəni-dərketmə turizminin imkanları

Söhbətov Fərid Eyvaz oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr

Elmi rəhbər: prof Qasimov Maqsud

E-mail: zahidli97@mailru

Əsrarəngiz təbiəti, qədim tarix və mədəniyyəti, yüksək qonaqpərvərliyi ilə seçilən Basqal qəsəbəsi xalq sənətkarlığını qoruyub saxlayan və bu günə qədər yaşadan sənətkarlıq mərkəzlərindəndir. Basqal Azərbaycanda mövcud olan o yaşayış məntəqələrindəndir ki, orta əsr şəhər mədəniyyəti elementlərini bu günə qədər də özündə qoruyub saxlamışdır. Basqal vahid memarlıq prinsipləri əsasında salınmışdır. Bu prinsipə əsas memarlıq -plan quruluşuna daxil olan baş küçə özündə hər birinin özünəməxsus tarixi və xüsusiyyətləri olan neçə-neçə ictimai, dini, mədəni-məişət, sənətkarlıq, ticarət və yaşayış binalarını, məhəllə, kürəbənd, bulaq və s. birləşdirirdi.

2500-3000 illik tarixi olan qəsəbənin adı Basqal toponimi çox mənalı sözdür. Təmiz türk sözü olduğu və "qala qur", "qala ucalt", "baş qala" mənasını ifadə edir. Bu ulu ad qədim türkdilli Basil tayfa birləşməsinin də ünvanını yada salır. Basillər hələ 2500 il əvvəl Cənubi Azərbaycanda çox geniş ərazidə yayılmışdılar. Qədim yunan tarixçisi Herodot "Tarix" kitabında onları "buslar" adlandırmışdı. Təbrizlilərlə basqallıların danışıqlarının-ləhcələrinin bir-birinə çox oxşarlığı var.

Basqalı məşhurlaşdıran onun əsrlər boyu Şirvanın, bütövlükdə Azərbaycanın çox mühüm ipək məmulatı istehsalı mərkəzlərindən biri olmasıdır. XII-XIII yüzilliklərdə Şirvan şəhərləri, xüsusilə də Şamaxı özünün və ətraf yaşayış məntəqələrində istehsal olunan ipək məmulatları

ilə şöhrət qazanmışdır. Müxtəlif çeşidli kəlağayılar, qanovuz, kişmir, tafta, darayı, mov, cecim, yorğanüzü və s. parçalar xarici bazarlarda və beynəlxalq sərgilərdə nümayiş etdirilib və yüksək qiymətləndirilib. Kəlağayı istehsalı xüsusilə fərqlənib. Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Ordubad kimi şəhərlərlə yanaşı Basqalda da yüksək keyfiyyətli kəlağayılar toxunub. Mənbələrin məlumatına görə hələ orta əsrlərdən Gəncə və Basqal kəlağayıları xarici ölkələrə ixrac olunub.

1293-cü ildə Azərbaycanda olmuş venesiyalı səyyah Marko Polo yazırdı: “Burada şəhər və qalalar olduqca çoxdur, çoxlu ipək var. Burada ipək və zərxara parşaları toxunur: belə gözəl parçaları dünyanın heç bir yerində görməzsən”. Bu təsvir Şirvana aiddir. Şirvanda isə ipək və zərxara istehsalı mərkəzi məhz Basqal olub. Basqaldan olan ustalar, tacirlər və iş adamları Azərbaycan, Qafqaz və Orta Asiyanın bir çox şəhərlərində ipəkçiliyin inkişaf etdirilməsinin təşəbbüsçüləri və icraçıları olmuşlar.

XVII, XVIII və XIX əsrlərdə ümumdünya bazarlarında Basqal kəlağayıları öz dəyərini və nüfuzunu layiqincə nümayiş etdirirdi. Basqal ustalarının istehsal etdikləri ipək məhsulları Azərbaycan sərhədlərini aşaraq, Hindistan, Orta Asiya, Rusiya, İngiltərə, Fransa və digər ölkələrə qədər gedib çıxmışdır. 1862-ci ildə Azərbaycan ilk dəfə Londonda keçirilən Ümumdünya sərgisində iştirak etmişdir. Həmin sərgidə Basqaldan olan toxucu Nəsir Abduləziz oğlunun nümayiş etdirdiyi nəfis və zərif kəlağayı və qanovuz parçaya görə gümüş medal və diplomla mükafatlandırılmışdır.

Basqal sənətkarları tərəfindən toxunan kəlağayılar yaşa və zövqə uyğun olaraq müxtəlif rənglərə boyanırdı. “Heyratı”, “Hələbi”, “Gülvəngi”, “Saçaqlı”, “Sumağı”, “Ağzəmin”, “Bağdadı” və sair adlı əlvan kəlağayılar əsas yer tuturdu. Hal-hazırda bu sıraya “Basqalı” və “Yeddi rəng” adlı kəlağayılar da əlavə edilib. Basqalda hazırlanan kəlağayılardan naxışlanmasında müxtəlif qəliblərdən istifadə olunurdu. Həmin qədim qəliblər bu gün də qalmaqdadır.

Azərbaycan mədəniyyəti növlərindən olan “Azərbaycan kəlağayısı sənəti” Basqal kəlağayısının təmsalında 2014-cü ildə UNESCO-nun qeyri maddi-mədəni irsinin Repräsentativ siyahısına daxil edilmişdir. Hal-hazırda Basqal qəsəbəsində yaşayan və qeydiyyatda olan əhəlinin sayı 1556 nəfərdir. Qəsəbə əhalisi az da olsa sənətkarlıq, ticarət, qismən də heyvandarlıqla məşğul olur.

XIX əsrin birinci yarısından Basqalda hazırlanan ipək məmulatların sorağı xarici bazarlardan eşidilir. Toxuculuq məhsulları beynəlxalq sərgilərdə müxtəlif mükafatlara layiq görülüb. Sənətkarlar yurdunun kəlağayısı, ipək yorğanüzü, qanovuzunu dünya şöhrəti qazanmış, xarici bazarlarda özünəməxsus yer tutmuşdur. Basqalın ipək toxucuları, rəngsazları öz müvəffəqiyyətlərinə o qədər əmin olmuşlar ki, eksponatlarını bir neçə xarici ölkəyə göndərmişlər. 1862-ci ildə Azərbaycan ilk dəfə Londonda keçirilən Ümumdünya sərgisində iştirak etmişdir. Həmin sərgidə basqalı toxucu Nəsir Abduləziz oğlu nümayiş etdirdiyi nəfis kəlağayı və zərif qanovuz parçaya görə sərginin gümüş medalı və xüsusi diplomla mükafatlandırılmışdır. Basqalı bütün Azərbaycanda şöhrətləndirən qədim adət ənənələri özündə əks etdirməsidir. Basqalda kəlağayı o qədər məşhurdur ki, Burda kimi dindirən, birinci sözü kəlağayı olacaq. Orta əsrlərdən Basqalda hər evdə kəlağayı düzəltmək üçün dəzgahlar qurulmuş. Basqal kəlağayısının tarixini araşdırmış Miryavər Hüseynov deyir ki, tacirlər ipəyi Şəkidən gətirib, kəlağayının özünü Basqalda hazırlayırmışlar. Basqalda kəlağayı 1990-cı illərə qədər geniş istehsal olub, sonradan tələbat olmadığından istehsal dayanıb. Ancaq indi də Basqalda sifariş əsasında bir sex işləyir. Kəlağayıya maraq ən çox da turistlər tərəfindən göstərilir.

Kələküşə məhəlləsinin başlanğıcında hicri-qəməri tarixlə 975-ci ildə tikilmiş Əl-qədir Şeyx Səfayi ibni Şeyx Məhəmməd məscidinin divarları görünür. 500 ilə yaxın tarixi olan bu böyük məscid Sovet hakimiyyətinin ilk illərində iki hündür minarəsi sökülmüş həyətdəki 15-20 daş kitabə məhv edilmiş, bina mədəniyyət evi üçün uyğunlaşdırılmışdır. 1975-ci ildə elektrik şəbəkəsində baş vermiş qısa qapanma nəticəsində tamamilə yanmışdı. Yaxşı ki, divarüstü yazılı daş xilas edilmişdi. 1984-cü ildə o zaman İsmayilli rayon partiya komitəsinin birinci katibi işləyən İmran Mehdiyevin yaxından köməyi ilə məscidin daş hörgü işləri smetadan kənar,

rayonun təmir –tikinti idarələrini cəlb etməklə, həmçinin yerli əhalinin köməyi ilə başa çatdırılmış, damı örtülmüşdür. Qalan işlər isə böyük vəsait tələb etdiyindən yarımçıq qalmışdır. Yuxarı məscidlə yanaşı XVI əsrdə tikilmiş yaraşığıl tağları olan hamam yaxın illərə kimi Basqala və yaxın kəndlərə xidmət edirdi. Hamam tağları, içərisindəki divarların nəbati naxışlar, sütun elementlərinin dəqiq simmetriyası memarlıq folklorunun yüksək səviyyəsindən xəbər verir.

Hər küçədə öz tikiliş üslubu ilə fərqlənən neçə-neçə yaşayış binası vardır. Sənətkarlıq nümunəsi kimi ucalan qədim evlərin daş hörgülərinə baxdıqca bəna babalarımızın düşüncə tərzi, fiziki zəhməti fikrimizdə canlanır. Neçə yüz il əvvəl tikilmiş, qədim sənətkarlıq nümunəsi kimi yaşayan Qoşabulaq, Micgohun, Hacı Cəbi bulağı, Hacı Qanı bulağı, Ah bulağı, İsitmə bulağı, Qartapıl, Çömçəbulaq, Abas bulağı, Xaratiyan bulağı, İsn bulağı, Pəhpəhqı bulağı, Dambulu bulağı, Bədəl bulağı, Beydi bulağı, Dərə bulağı və sair bulaqların buz kimi sərin, saf, şəfa verən, həmişə gur suyu olan bu tikililərin hər biri müəyyən dövrün mədəniyyət tarixindən, geniş qəlblil insanların xoş əməlinədən xəbər verir.

Basqal uzun müddət Şamaxı qəzasına daxil olub. Məlumdur ki, Şamaxı hələ IX-X əsrlərdən başlayaraq ən böyük ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olmaqla, maarif, mədəniyyət, elm korifeyləri, böyük alimlər, sənətkarlar, şairlər, siyasi xadimlər məskəni kimi tanınırdı. Şamaxıda Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən gələn tacirlərlə yanaşı İran, Hindistan, Rusiya, Gürcüstan, Qərbi Avropa ölkələrindən axışan tacirlərlə də rastlaşmaq olurdu. Şirvanda hazırlanan alətlər, mis qablar, ipək parçalar və xalılar çox məşhur idi. Görünür, bu cür əlaqələr Şamaxının cəmi 30 kilometrliyindəki Basqalda da sənətkarlığın və elmin inkişafına təkan vermişdir.

Görüşdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 3 oktyabr tarixli Sərəncamına əsasən hazırlanan “Basqal” qoruğunun yenidən qurulması konsepsiyası təqdim olunub. 2018-2023-cü illəri əhatə edəcək 5 illik bərpa planının əsas məqsədi Basqalın tarixiliyini özünə qaytarmaq və yerli əhalinin rifahını yaxşılaşdırmaqla turizmin inkişafına nail olmaqdır.

Konsepsiyanın hazırlanması prosesində ilkin olaraq qoruq ərazisində yaranmış vəziyyətə dair arayış, daha sonra qoruğun uzunmüddətli qorunması, konservasiyası, bərpası ilə bağlı fəaliyyət proqramının layihələri tərtib edilib. Eləcə də qoruğun idarə edilməsinin beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun olaraq qurulması ilə bağlı təkliflər hazırlanıb.

“Böyük Basqal” konsepsiyası birinci mərhələdə Basqal və onu əhatə 10 kənd arasında mövcud yolların, ikinci mərhələdə tarixi binaların, daş yolların, fəsadların, tarixi memarlıq üslubunun bərpasını, yerüstü qaz və işıq xətlərinin yenilənərək yerin altına salınmasını, kommunikasiya və su sisteminin yenilənməsini əhatə edəcək.

Layihənin üçüncü mərhələsində kəlağayı istehsalının canlandırılması və turizm məhsuluna çevrilməsi məqsədilə kəlağayı sexinin bərpası və turistlərə tanıtılması, həmçinin sənətkarlara dəstək göstərilməsi nəzərdə tutulub. Mərkəzi meydanın bərpası və əsas turizm mərkəzinə çevrilməsini əhatə edəcək 4-cü mərhələdə isə əsas məqsəd ərazini yerli əhalinin, xüsusilə də sənətkarların öz məhsullarını sata biləcəyi məkana çevirməkdir.

Layihənin 5-ci mərhələsi infrastrukturun qurulması, tullantıların idarə edilməsi sisteminin yaradılması, “Kürəbənd” adlanan tarixi kanalizasiya və drenaj sisteminin bərpası, bulaqların təmiri, qəsəbədə bankomat və ödəniş terminallarının quraşdırılması, icma üçün tədbirlər evinin, uşaq meydançasının inşası kimi tədbirlər planını əhatə edəcək.

Ədəbiyyat

1. Cəbiyev Q. Bura vətəndir (İsmayilli abidələri haqqında tarixiarxeoloji-etnoqrafik очерк), Bakı: 2003
2. Osmanov F. Basqal-Niyal, Kürdüvan-Xankəndi ətrafında arxeoloji kəşfiyyat. Saleh Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş sessiyanın materialları. Bakı: 1994
3. wikipedia.org › wiki › Basqal
4. ismayilli-ih.gov.az
5. tourism.gov.az ›Basqal
6. www.azerbaijan-news.az › view-156222 ›

Azərbaycanda turizm fəaliyyətində marketing araşdırmalarının istiqamətləri

Talibli Aynur Fərəc qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.n. S.Q.Həsənov

E-mail: aynur_talibli@mail.ru

Turizmdə marketing konsepsiyası turist məhsullarına tələbatın yaradılmasından ibarətdir. Hər bir ölkə özünəməxsus turizm marketingi strategiyasını qurur. Turizmdə marketing fəaliyyəti geniş mənə daşır. Bir tərəfdən ölkənin turizm potensialını tam açıqlamaq və turizm məhsullarına tələbatın yaradılmasıdırsa, digər tərəfdən turizm sənayesində çalışan müəssisələr öz marketing siyasətlərini həyata keçirirlər. Demək olar ki, turizm infrastrukturuna daxil olan hər bir müəssisə marketing fəaliyyəti də keçirir. Uğurlu turizm strategiyası ölkənin imicinin beynəlxalq miqyasda yaxşılaşdırılmasına kömək etdiyindən turizm həm də ölkələr üçün marketing aləti rolunu oynayır [2].

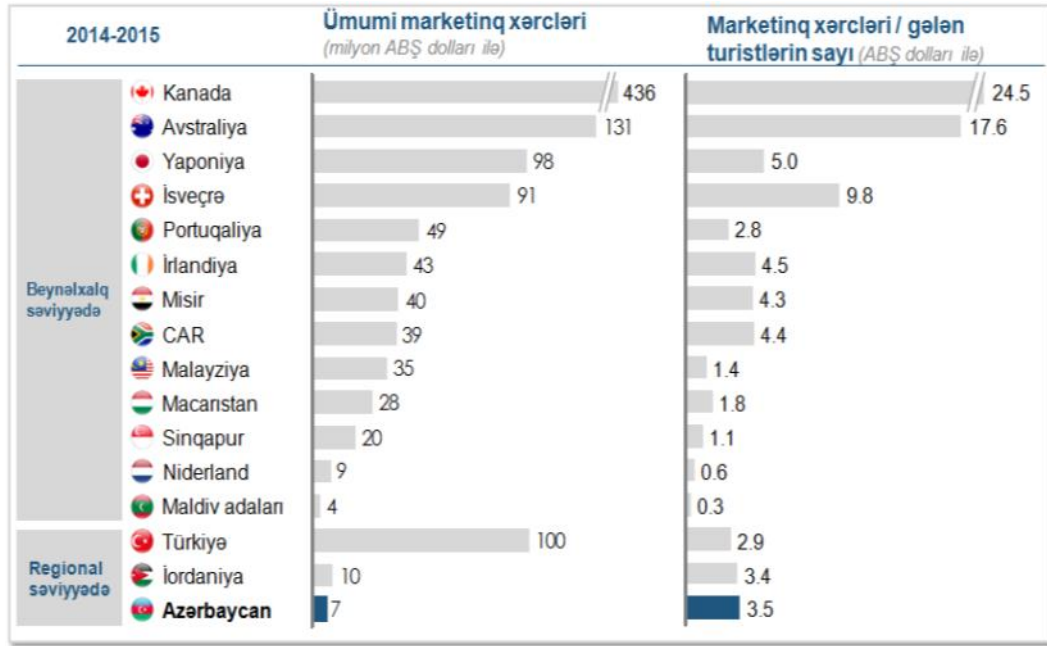
Azərbaycan turizmində müxtəlif marketing istiqamətləri mövcuddur və onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirmək istərdim. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, turizm destinasiyalarında flaqman layihələr sektor strategiyasının həyata keçirilməsi baxımından mühüm element hesab edilirlər.

Azərbaycan turizm sənayesində həyata keçirilən marketing fəaliyyətləri haqqında “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair” Strateji Yol Xəritəsində daha ətraflı qeydlərlə üzləşirik. SYX-də göstərilir ki, 2020-ci ilədək müəyyən edilmiş prioritetlərdə nəzərdə tutulmuş qaydada Bakı üzrə həyata keçiriləcək məlumatlara əsaslanan marketing fəaliyyətləri pilot xarakteri daşıyacaq və 2025-ci ilə qədər müddətdə daha da gücləndiriləcəkdir.

Xüsusilə, 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün perspektivin tərkib hissəsini, Azərbaycanın dünya turizm sektorunda ən çox üstünlük verilən 20 turizm məkanından biri olmaq niyyəti təşkil edir. Bu məqsədlə əsas tələbatın olduğu şəhər və ölkələrdə, eləcə də məşhur onlayn platformalarda yüksək hədəfli və yaxşı tənzimlənən marketing tədbirlərinə başlanacaqdır. Bu cür tədbirlər fərqli mövzulara həsr olunacaq və kifayət qədər məlumat tutumlu olacaqdır. Bu tədbirlərin bir sırası artıq uğurla həyata keçirilməkdədir. Məlum olduğu kimi hələ 2018-ci ilin dekabr ayında AR Dövlət Turizm Agentliyi və Azərbaycan Turizm Bürosu və “Travel Consul Agency Network Worldwide” arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən bu şirkət Azərbaycanın 6 ölkə üzrə rəsmi turizm nümayəndiklərinin açılması hüququnu əldə edib. Sazişdə göstərilir ki, nümayəndəliklərin fəaliyyət göstərdikləri ölkələr və regionlar üzrə Azərbaycanın turizm potensialının təbliği, marketing araşdırmaları, hesabatların hazırlanması, təbliğat materiallarının hazırlanması və yayımlanması, təlimlərin keçirilməsi və digər istiqamətlər üzrə fəaliyyət göstərəcəklər [3].

Beləliklə 2019-cu il ərzində Almaniyanın Frankfurt (Lieb Management end Beteiligungs GmbH), BƏƏ-nin Dubay (Gulf Reps Ltd), Səudiyyə Ərəbistanının Ər-Riyad (Gulf Reps Ltd), Çinin Pekin (Brand story Inc Pte Ltd), Hindistanın Mumbay (Blue Square Consultants, a division of Ezeego One Travel end Tours Limited) və Rusiyanın Moskva (Tourism Marketing end Intelligence Ltd) şəhərlərində fəaliyyətə başlamış nümayəndəliklər ölkənin xaricdə daha çox tanınmasına nail olmuşdurlar, hədəf bazarlardan turist axınını artırmış, ümumilikdə ölkədə turizmin inkişafına dəstək vermiş və uğurlu marketing siyasəti realizə etmişdirlər [3].

Azərbaycanın mövcud marketing büdcəsi “Euronews” və “CNN International” kimi beynəlxalq və biznes yönümlü kanallarda televiziya reklamına yönəlmiş və bu, ümumilikdə marketing büdcəsinin 58%-ni təşkil edirdi. Hesablamalara görə, ölkə tərəfindən hər gələn turist üçün ortalama 3,50 ABŞ dolları olmaqla, ildə təxminən 7 milyon ABŞ dolları məbləğində marketing məqsədli vəsait sərf edilirdi, bu da region ölkələrinin orta göstəriciləri ilə eyni səviyyədədir (şəkil 1) [1].

Şəkil 1. Region və digər ölkələrdə marketing xərcləri üzrə göstəricilər [1]

Bununla yanaşı, Bakı şəhərinin turizm potensialına xüsusi diqqət yetirməklə, eləcə də bu istiqamətdə müvafiq marketing siyasəti həyata keçirməklə, turistlərin sayı və onların orta qalma müddəti artırılmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq, ayrılmış maliyyə vəsaitindən istifadə edərək onlayn marketing tədbirlərinin həyata keçirilməsi, televiziya reklamlarının yerləşdirilməsi, turizm sərgilərində iştirak və digər vasitələrlə hədəf kimi müəyyənləşdirilmiş şəhərlərdə və ölkələrdə Bakı şəhərinin təbliğat-təşviqat tədbirləri həyata keçirilir.

Hədəf ölkə və şəhərlərin seçilməsi ilk növbədə, qonşu ölkələr Bakı şəhərinin turizm potensialının təşviqi üçün əsas bazar kimi müəyyən edilmişdirlər. Təbliğat-təşviqat tədbirləri İstanbul, Moskva, Sankt-Peterburq, Dubay, Əl-Riad, Frankfurt kimi Azərbaycandan birbaşa uçuşların olduğu şəhərlər prioritetləşdirilməklə, Gürcüstan, İran, Rusiya və Türkiyə kimi yüksək tələbatın olduğu ölkələrdə aparılmaqdadır.

Bununla yanaşı, bazarların prioritetliyə əsasən təsnifatı zamanı turist axınlarının dinamikasına təsir göstərən bir sıra amillər nəzərə alınmaqdadırlar. Aşağıda qeyd olan əsas meyarların nəzərə alınması marketingə yatırılan sərmayələrdən maksimum dərəcədə fayda əldə etmək imkanı yaradır:

- Ölkəyə olan məsafə: Ölkəyə qədər olan məsafə çox mühüm amil olmaqla yanaşı, marketing fəaliyyətinin planlaşdırılması zamanı da nəzərə alınmalıdır. Prioritet bazarlar çox vaxt qonşu ölkələr olur, çünki bu, səyahət etmək üçün daha az vaxt və vəsait tələb edir.
- Xaricilərin ölkəyə giriş-çıkış prosedurları, o cümlədən viza rejiminin xüsusiyyətləri və ya onun mövcud olmaması. Bununla əlaqədar olaraq, prioritet ölkələr kateqoriyasına, ilk növbədə, ya ölkəyə vizasız daxil ola bilən, ya da sadələşdirilmiş rejim üzrə viza ala bilən ölkələr daxil edilməlidirlər.
- Nəqliyyat əlaqələri: Müvafiq ölkə ilə birbaşa hava əlaqəsinin olması bir çox turistlərin istiqamət seçimi zamanı nəzərə aldığı amildir. Ölkələr arasında aşağı büdcəli hava əlaqəsinin olması da böyük əhəmiyyət kəsb edir.
- Ölkənin iqtisadi rifahı: Ölkədə varlı insanlar nə qədər çox olarsa, xaricə edilən səyahətlərin sayı və bu zaman xərclənən vəsaitlərin həcmi də çox olar.
- Əhalinin sayı: Ölkədə nə qədər çox sayda əhali yaşayırsa, həmin ölkədən xaricə səyahət edən turistlərin sayı bir o qədər çox olar. Belə ölkələrdə inkişafa qoyulan sərmayələr, bir qayda olaraq, böyük nəticələr verir.
- Dil baryeri: Bu amil də potensial istirahət məkanının seçiminə təsir göstərə bilər. Dil

baryerinin olmaması Rusiya, Türkiyə və bu kimi digər ölkələrdən turistlərin Azərbaycana səfər etməsini asanlaşdırır.

- Ölkə əhalisinin turizm istəkləri, eləcə də təklif olunan məhsullara tələbat: Marketing fəaliyyətinin planlaşdırılması zamanı bu və ya digər ölkədə hansı turizm məhsullarına tələbatın olacağı nəzərə alınmalıdır. Məsələn, Yaxın Şərqdən olan turistlərə şəhər gəzintisi, alış-veriş və ovçuluq turları daha maraqlı gəldiyi halda, avropalı turistlər daha çox mədəni turizmə meyillidirlər.
- Statistik dinamika: Ölkəyə gələnlər üzrə statistik göstəricilər marketing planlarının tərtibi və prioritet bazarların müəyyənləşdirilməsi zamanı mühüm göstərici qismində çıxış edir. Bu və ya digər ölkələrdən gələnlərin statistikasını davamlı artım nümayiş etdirsə, həmin bazara xüsusi diqqət yetirmək zəruridir.

Bunlarla yanaşı işgüzar turizm üzrə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın qurulması İşgüzar turizm və assosiasiya görüşləri sahəsində beynəlxalq təcrübədən yararlanmaq və fikir mübadiləsi aparmaq ölkəmizin bu sahələrdə rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi baxımından önəmli olduğu üçün belə təcrübə və fikir mübadiləsinə şərait yaradan beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, Beynəlxalq Konqres və Konfranslar Assosiasiyası (ICCA), Peşəkar Konqres Təşkilatçılarının Beynəlxalq Assosiasiyası (IAPCO), Beynəlxalq Assosiasiyalar Birliyi (UIA) ilə sıx tərəfdaşlıq etməklə, onların satış və marketing alətlərindən səmərəli istifadə olunmalıdır.

AR Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən realizə edilən DMO (Destinasiya İdarəetmə Təşkilatı) yaradılması regionların turizm potensialının daha da geniş təşviqi və təbliğinə imkan yaratmışdır. 2019-cu il ərzində Şəki, Gəncə və Lənkaran şəhərlərində bu təşkilatlar yaradılmışdır. Bunlar destinasiyalar üzrə geniş marketing tədbirləri keçirirlər və regionların turizm inkişafına dəstək olaraq bir növ mərkəzi idarəetmə və kordinasiya mərkəzləri rolunu oynayırlar.

Ölkədə keçirilən bir sıra irimiq yaşlı müxtəlif tədbirlər turizm sənayesi müəssisələrinin bu tədbirlərə istiqamətlənmiş marketingin qeyd etmək olar. Misal üçün, bir sıra otellər öncədən seçilərək Bakı şəhərində ənənəvi keçirilən Formula I yarışlarına gələn turistləri qəbul edirlər və onların tələblərinə uyğun öz fəaliyyətlərində korreksiyalar edirlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı 2016
2. Дурович А.П. Маркетинг в туризме. М.: «ИНФРА-М», 2012, 316 с.
3. https://azertag.az/xeber/Azərbaycanın_xarici_ölkələrdə_resmi_turizm_numayəndəlikləri_achilib-1224042

Data sistemlərinin yaradılmasının turizmdə rolu

Zahidli Həbib Emin oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. Rövşən Kərimov

E-mail: zahidlli97@mailru

Texnoloji innovasiyalar minlərlə il boyunca tarixi və iqtisadi inkişafı müşayiət etmişdilər. Müəyyən dövrlərdə texnoloji yeniliklər elmi və texnoloji inkişafa nail olmaq üçün insan qabiliyyətlərinə təsir edən təkamül ixtiralarının həyata keçirilməsi üçün lazımi şərait yaratmışdır. Elmi və texnoloji irəliləyiş turizmin inkişafına gecikmə ilə kömək edir. İnnovasiyalar tamamilə yeni turistik təcrübələr üçün təməl qoydu. Yenilikçi texnologiyaların yalnız turizm sektorunun gələcək inkişafı və modernləşdirilməsi üçün deyil, həm də iqtisadiyyatın mənfəətinin artırılması və dünya iqtisadiyyatına səviyyəsinin artırılması üçün yeni istiqamətlər yaratması üçün mühüm şərtidir.

Bu gün qonaqpərvərlik sənayesi kompüterləşməyə keçib və ilk növbədə bu o deməkdir ki, kompüterləşmə qonaqpərvərlik sənayesində bütövlüklə iş prosesini dəyişdirir və tədricən kompüterlərin vasitəsi ilə bütün mühüm məsələlər həll olunur. İkinci – kompüterləşmə prosesi əlavə vəsait tələb edir. Üçüncü – kompüterləşmə əməyi yüngülləşdirməyə xidmət edir. Kompüterləşmə prosesi müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif müəssisələrdə müxtəlif cür baş verir. Bu ölkənin iqtisadi və qonaqpərvərlik sənayesindəki vəziyyətindən, müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən problemlərin başa düşülməsi, müəssisənin maliyyə durumunun və ixtisaslaşmış kadrların mövcudluğundan asılıdır.

1960-cı ilin əvvəllərində yaradılan universal kompüterlərin ikinci nəsli elektron sxemlərin əsas komponenti olan tranzistor və diodların əsasında yaradılmışdır. 1970-ci illərin əvvəllərində yeni kompüter nəsli – mini kompüter («mini-EHM») buraxılmışdır.

1970-ci ilin ortasında kompüterlərin dördüncü nəsli, mikrokompüter və yaxud “personal kompüter” lər buraxılmışdır.

1980-cı ildə yaradılan kompüterlərin beşinci nəsli hərtərəfli və güclü əməliyyat sisteminin əsasını qoymuşdur.

İlk dəfə BKS-lər ayrıca aviaşirkətlər tərəfindən yaradılıb və özəl turizm agentliklərinin ehtiyacını ödəmək üçün nəzərdə tutulub. Aviaşirkətlərin və turizm agentliklərinin inteqrasiyası nəticəsində, dörd qlobal bronlaşdırma sistemi (Global Distribution Sistem - GDS) yaradılıb. Bu gün dünyada dörd qlobal bronlaşdırma sistemi (Global Distribution System – GDS): Amadeus, Galileo, Sabre və Wordspan mövcuddur və bu bazarın 90%-i onlara aiddir. Bütün dünya üzrə onların 400 minə yaxın terminalları quraşdırılıb və təsadüfi deyil ki, onları “qızıl dördlük” adlandırırlar. Bronlaşdırma sistemləri ilə işləmək üçün xüsusi iş üsulu yoxdur, ona görə də hər bir mehmanxana müştərilərin tərkibinin strukturunu, qiymət siyasətini və s. təhlil etmək lazımdır. Hər bir GDS qlobal olmasına baxmayaraq özünəməxsus yayılma sahəsi var. Amadeus və Galileo üçün bu ilk növbədə Avropa, Sabre və Wordspan üçün isə Amerikadır. Mehmanxana şəbəkəsinə daxil olan İnterkontinental, Radisson və s. kimi mehmanxanalarda GDS işi mərkəzləşdirilmiş formada yerinə yetirilir.

Qlobal bronlaşdırma sistemi əsasən bir ay əvvəlcədən planlaşdırıla bilməyən işgüzar səfərlər üçün sifariş olunur. Statistikaya görə GDS üsulu ilə bronlanmış mehmanxana uçuşdan bir neçə gün (yaxud saat) əvvəl müəyyən olunur.

Hər bir bronlaşdırma sisteminin daxil olma rejimi adlanan bir neçə variantı var. Bunlar prinsipcə müxtəlif olan iki **A** və **B** tipidir.

“B” tipinə daxil olarkən bronu təsdiq etmə haqqında məlumat əl ilə personal provayderi (turoperator) və ya mehmanxana ilə 24 saat ərzində agentə qaytarılır. BKS terminologiyasında – tur xidmətlərilə təmin edən şirkət, «provayder» adlanır. Mehmanxanaları hər hansı GDS-ə təmsil edərkən, aşağıdakıları özündə cəmləşdirməlidir: otelin ümumi və nömrə fondunun təsviri, qiymətlər, mövcud olan yerlər haqqında məlumat.

“A” tipinə daxil olarkən bronu təsdiq etmə haqqında məlumat avtomatik olaraq 7 saniyə ərzində geri qaydır, bu da müştəri ofisə gəldiyi zaman turagentin ona tam şəkildə xidmət göstərməsinə şərait yaradır.

Qlobal bronlaşdırma sistemləri ilə mehmanxanalardan komisiyon haqqı alan peşəkar turaqentlər işləyir. Fərdi şəxslər isə mehmanxanalarda ucuz yer tapmaq məqsədi ilə internetdən istifadə edirlər. Bu zaman heç bir agentlik komisiyonu ödənilmir.

Kompüter sisteminə daxil olan proqramlar, struktur – modullara birləşiblər. Modul – mehmanxana müəssisənin (bronlaşdırma, yerləşdirmə, hesab və s.) müəyyən iş üsulunun qruplarıdır. Qonaqlar ilə iş zamanı əsas modullardan biri «Bronlaşdırma» moduludur. “Bronlaşdırma” modulu (rezervasiya) mehmanxanada nömrə (yer) bronlaşdırma üçündür və vaxta bağlanıb, təsdiq (ləğv) etmə rejimində işləyir. “Bronlaşdırma” modulu qonaqların sorğusuna əsasən sifarişlərin qəbulu xidmətlərinə, məlumatın tez təhlilinə, otaqların tez hazırlanmasına, həmçinin gəlir haqqında hesabların tərtib olunması və proqnozların tərtib olunmasına imkan verir.

Mehmanxana “Bronlaşdırma” modulunu istifadə edəndə, bronlaşdırma xidmətinə yeni mə-

lumət daxil edilir və ya onları kompüterin mərkəzləşmiş bronlaşdırma sistemindən alır. Bu ondan sonra gözlənilən gəlir, sifarişçilərin məlumatları və yüklənmə proqnozları fayllarında həmin vaxt təhlil edilir.

Servis modul sistemləri sənədlərin, məktublərin hazırlanması, əməliyyat, statistika, maliyyə hesablarının formalaşdırılması üçün müəyyən edilib. Kiçik otellərdə, Front Office-də bəsit avtomatlaşdırılmış sistemlərdən istifadə olunur.

Ən geniş yayılmış universal proqram, 20 il ərzində mehmanxana və restoranların idarə olunması sisteminin quruculuğu üzrə ixtisaslaşmış dünyanın ən böyük şirkətlərindən biri olan Micros – Fidelio korporasiyasının kompleksidir. Bu cür sistem dünyanın ən böyük 100 mehmanxana şəbəkəsində quraşdırılmışdır (ğəraton, Hilton, Marriott, Kempinski, Hayat və s.).

Funksiya etibarlı ilə, sistem bir neçə modula bölünür: bronlaşma, nömrə fondundan blok istifadə, tariflərin idarə olunması (gözdən keçirmə, dəyişiklik, optimizasiya), xidmətlərin paketləşdirilməsi (konfigurasiya, satılması, nəzarəti, xidmətlərin təqdim edilməsi, haqq-hesab və s.), qeydiyyat və qonaqların yola salınması, hesabatların hazırlanması və s.

Micros – Fidelio firmasının eksklüziv distirbyutoru HRS-dir (Hotel and Restaurant Systems). HRS, proqram və aparatların təchiz edilməsi işlərini tam hazır vəziyyətdə yerinə yetirir, heyətin təlimini həyata keçirir, istifadəçiləri dəstəkləyir.

Lodging Touch sistemi, mühasibat proqramları, mehmanxana gəlirinin optimizasiya sistemi, ödənişli televiziya, telefon sistemi, nömrələrə girişin yoxlanılması, və s. kimi kənar proqramlarla da əlaqəli ola bilər.

Lodging Touch sistemi – receptionist modul prinsipinə əsasən qurulub. Nömrələrin bron edilməsi, qonaqların yerləşdirilməsi və yola salınması, ödənişin hesablanması, gecə auditi üsulları funksiyalarını dəstəkləyən əməliyyat bloku mərkəz hesab olunur. Burada mehmanxananın vəziyyəti üzrə hesabatı nəzərdən keçirmək, (qrafik və ya cədvəl formasında), müxtəlif məlumatları (qonaq vərəqələri, pasport məlumatları və s.) əldə etmək mümkündür. Lodging Touch sisteminin digər müxtəlif modul proqramları sırasına tariflərin idarə edilməsi bloku, nömrə fondunun idarə edilməsi bloku aiddir.

Bu yeni sistem, kiçik və orta həcmli mehmanxanalar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Nimeta sistemi internet texnologiyası vasitəsi ilə mehmanxanaların idarə olunması sisteminin icarəyə götürülməsi və istifadəsinə şərait yaradır. Bu texnologiya ondan ibarətdir ki, mehmanxanadakı bütün məlumatlar və idarəetmə sistemi proqramının özü mehmanxanadan kənar, xüsusi ilə bu məqsəd üçün ayrılmış serverdə yerləşir. Bu cür server internet provayderin təchiz edilmiş servis mərkəzində yerləşir. Buna görə də Nimeta sisteminin qoşulması və istifadəsi üçün kompüterin və internetə çıxışın olması kifayətdir.

Mehmanxanaların kompüterləşdirilməsi üçün bir sıra müxtəlif sistemlər də mövcuddur. Demək olar ki, bütün sistemlər, təqribən eyni, bir-birindən cüzi şəkildə fərqlənən, funksiya və imkanlardan ibarətdir.

Wi-Fi yüksək sürətdə internetə naqilsiz qoşulma imkanı verir. Wi-Fi interneti həqiqətən yüksək sürətli və rahat edir. İnternetə bağlanmaq üçün hansısa mürəkkəb qurulma işlərini aparmaq, məftilləri qoşmaq lazım deyil, sadəcə bağlanışı ödəmək, kompüterini qoşmaq lazımdır və sonra istədiyiniz yeni xəbərləri oxumaq, elektron məktublər göndərmək imkanı əldə edirsiniz. Naqillərin yoxluğu istifadəçiyə öz otağı, mərtəbəsi və ya binanın daxilində rahat yerdəyişmə imkanı verir.

Otel Naqilsiz internetə qoşulma xidmətindən istifadə etməklə nəyə nail ola bilər?

Qonaqlar tərəfindən tələb və istək olduqda, belə xidmət mehmanxananın müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsinə kömək edər:

- Hazırkı və potensial qonaqların nəzərində mehmanxananın nüfuzu artır;
- Mehmanxana üçün gəlirli olan, biznes müştəriləri və digər qonaqları otelə cəlb edir;
- Mehmanxanadakı nömrə fondu doldurulur;
- Hər bir müştəridən əlavə xidmətlərin satışına görə gəlir artır;
- Qonaqlara göstərilən xidmətlərin avtomatlaşdırılmış üsulla aparılması və xidmət keyfiyyəti

yətini və sürətini artırır;

- Otel reklama əlavə vəsait ayırmadan, sistemin köməyi ilə qonaqlara müxtəlif məlumatlar çatdırır;

- Naqilsiz qoşulma mövcudluğu, biznes – mərkəzinin avadanlıqlarından istifadəsini sadələşdirir, məsələn, sənədlərin biznes mərkəzdə çap edilməsi müştərilər üçün rahatdır;

- Naqilsiz sistem yer kürəsinin hər bir güşəsində real vaxtda tərəfdaş və iştirakçılarla seminar və konfransların internet vasitəsilə keçirmək imkanını verir.

Yuxarda sadalanan üstünlüklərindən başqa belə sistemi tətbiq və istifadə etmək üsulu çox sadədir:

- Hər nömrəyə kabel çəkmə, divar dəlmək, kabel qutusunun quraşdırılmasına ehtiyac duyulmur;

- Sistem tez quraşdırılıb, istifadəyə verilir;

- Kompüter şəbəkəsini bəsit bilən hər hansı işçi bu sistemi istismar edə bilər;

Mehmanxananın interaktiv sistemi, müdiriyyətin müştərilərlə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutub. Bu qarşılıqlı fikir mübadiləsi üçün kanal əlaqəsidir; nömrəni tərk etmədən müştəri hesabındaki vəziyyəti yoxlaya, əlavə xidmətlər üçün sifariş edə, otel haqqında ətraflı məlumatları ala bilər və s. Buna görə tikinti və ya mehmanxananın bərpa dövründə interaktiv sistemin qurulmasına icazə verən lazımı mühəndis kommunikasiyalarını quraşdırmaq məqsədə uyğundur.

TV ekran-qəbuledici vasitəsilə qonaq oteldə istifadə etdiyi bütün xidmətlərin hesabına baxır, məbləğini görür, dəqiqləşdirir və bunların Front Office-ə gedib araşdırılmasına lüzum yaranmır və sadəcə pulunu ödəyir.

İnteraktiv sistemindəki xəbərdarlıq funksiyası zamanı, TV-radioqəbuledici oteldə eyni vaxtda video və audio rejimində, əvvəlcədən hazırlanmış müvafiq məlumatları qonaqlara çatdırır (yağın, daşqın, və ya bir hadisə olarsa və s.).

İnteraktiv televiziya – ilk öncə sadə televiziya. GTS köməyi ilə ödənişli və açıq televiziya verilişi kanallarına çıxış yerinə yetirilir və seçilmiş kanallardan video proqramların verilişi, qonağın yaşayış hesabına əlavə edilir (bəzi TV kanalları da ödənişli ola bilər).

İnteraktiv televiziya sistemi tək mehmanxanalardakı müştərilərə xidmət göstərmir – otelin istismarında da kömək edir.

Turizmdə data sistemlərinin yaradılması dedikdə, data sistemlərinin qurulmasının istiqamətləri nəzərdə tutulur. Bu data sistemləri həm turizm məlumat bazasının formalaşdırılmasından, eyni zamanda satış üzrə xidmətlərin data sistemlərinin yaradılmasından ibarətdir. Ümumilikdə turizmdə data sistemlərinin yaradılması həm turizm məhsullarına görə istiqamətlənir, həm otellərə görə istiqamətlənir, həm də turizm informasiyasının toplanmasına görə istiqamətlənir. Turizm məhsuluna görə istiqamətlənmə data bazaların yaradılması, orda olan informasiyaların verilməsindən ibarət olur. Belə turizm məhsulları üzrə data bazalar iki istiqamətdə qurulur. Birinci istiqamət həmin informasiyanın emal edilməsi və nəticələndirilməsi, ikinci istiqamət isə həmin məhsul üzrə proqramların yaradılmasıdır. Otellərdə isə bu data bazaların yaradılması həm bronlaşdırma sistemləri ilə əməkdaşlığa, eyni zamanda otel məlumatlarının İKT texnologiyasında tətbiqindən ibarət olur. Otel məlumatlarının yaradılması müxtəlif serverlərə yönəldilməsinə xidmət edir, otel haqqında olan məlumatların təhlilindən ibarət olur. Bu mənada otel data bazalarının qurulması daha mürəkkəb olur. Çünki, bu bronlaşdırma şirkətlərinə və mövcud informasiyalara transfer olunmasına xidmət edir. Transfer olunmasına xidmət etdiyi üçün də bu datalarda ayrı ayrı təhlil olunması vacib sayılır. Digər istiqamət isə otellərin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu hal da həmin fəaliyyətin təşkili ilə bağlı olan informasiyalardır. Bu təşkili ilə bağlı olan informasiya isə son məhsula çevrilməsini əhatə edir. Son məhsula çevrilmə formalaşmış məhsulun beynəlxalq miqyasda bronlaşdırılmasına həm də satışına xidmət etmiş olur. Data sistemlərinin yaradılmasında digər bir istiqamət turizm resursları ilə bağlıdır. Turizm resurslarına görə data sistemlər bu həm informasiyanın təhlili, reyestrə alınması, informasiyanın xəritələşdirilməsinə xidmət edir. Bu baxımından turizm resurslarının da-

ta sistemləri, xüsusi olaraq reyestrda müəyyənləşdirilir, reyestr ilə müəyyənləşən informasiyalar xəritə üzərində yerləşdirilir və həmin məlumatlardan istifadə etməklə həmin xəritələrin CMS faylları hazırlanır. Həmin bu xəritələr birbaşa google xəritəyə transfer olunur. Bundan sonra istənilən turist həmin data baza əsasında getdiyi yer haqqında tam məlumat ala bilər. Data bazalarının yaradılmasında digər bir istiqamət isə muzeylər ilə bağlıdır. Muzeylərdəki informasiyanın yığılması və xüsusi cihazların köməyi ilə eksponatlar haqqında məlumatların verilməsi. Bu eksponatlar haqqında məlumat verən cihazlar Azərbaycanda Qala Etnoqrafik muzeyində, Qız Qalasında, Şirvanşahlar sarayında, İncəsənət muzeyində və s. istifadə olunur. Həmçinin ekskursiyalar zamanı da belə data sistemləri hazırlanır ki, avtobuslarda xüsusi ekranlarda turistlərə məlumatlar verilir

Ədəbiyyat

1. Məmmədov C.A., Soltanova H.B., Rəhimov S.H. Beynəlxalq Turizmin Coğrafiyası – Bakı “R.N. Novruz-94”. 2002
2. Məmmədov C. Rəhimov S. Turizm termin və anlayışlarının izahlı ensiklopedik lüğəti. Bakı “Mütərcim” 2003
3. Mahmudov Y. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı 1981.
4. Soltanova H.B., Ağakərimov M.M., Babazadə S.G. Mehmanxana təsərrüfatı. Bakı “Parni iz Baku” 2005.
5. Yeqanlı S.T., Nəcəyev E. Turizm. Bakı “Təhsil” 2006
6. Еганлы С.Т., Гаджиев Е.М. Международный туризм и развития туризма в Азербайджанской республике. Баку 2003

Otellərdə işgüzar turizmin təşkili qaydaları

Zəkəriyyəyeva Sevinc Həsən qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: dos. G.C.Cəfərova
E-mail: sevincmurad7@gmail.com

Müasir turizm formaları və növlərinin müxtəlifliyi ilə seçilir. Hər il ölkələr və bölgələr arasında işgüzar, mədəni və elmi əlaqələr getdikcə inkişaf etməkdədir. Qloballaşma və inteqrasiya dövründə dünya iqtisadiyyatında işgüzar turizm sektoru turizm sənayesinin bir növü olaraq öz təstiqini tapmışdır. İşgüzar əlaqələr, texnologiya və məlumat mübadiləsi, yeni bazarların axtarışı, investisiya və ortaqlayihələr üçün tərəfdaşların axtarışı, şirkətlərin PR kompaniyaları vasitəsilə tanıtımı, kadr hazırlığı və korporativ mədəniyyətin tanıtılması – bütün bunlar işgüzar turizmin tərkib hissələrini təşkil edir [5].

Mütəxəssislər “işgüzar turizm” anlayışının əvəzinə turizmin bu növünün quruluşunu dəqiq şəkildə əks etdirən İngilis termini olan MICE terminindən istifadə edirlər. Meetings/Incentives/Conferences/Exhibitions – biznes görüşlər, təşviqat turizmi, konfranslar və sərgilər [2].

Dünya işgüzar turizm strukturunda individual işgüzar turizm liderlik edir (70,8%). Sonra seminarlar və konfranslara tədbirlər (12,6%) və sərgilərdə iştirak (10,9%) daxildir. İnsentiv turizm və konqress turları təxminən 3%-ə qədər təşkil edir [3].

Qədim zamanlardan etibarən insanlar ictimai, idman və dini tədbirlərdə daim iştirak etmişlər. Assosasiyaların tarixi hələ qədim dövrlərə təsadüf edir. Qonaqpərvərlik sahəsi üçün assosasiyalar yeganə müstəqil qüvvə olaraq aşağıdakı faydaları verməkdədir [1]:

1. Siyasi əhəmiyyətli
2. Marketing kanalları
3. Peşəkar tədris
4. Assosasiya üzvlərinə imtiyazlı xidmət

5. Şəbəkə sisteminə daxil olma

Minlərlə assosasiya hər il dünyada Amerikada və digər ölkələrdə çoxsaylı öz konfranslarını keçirir. Bəziləri ənənəvi olaraq bu tədbirləri məhz eyni yerdə keçirirlər. Otellərdə keçirilən işgüzar tədbirlərin özünəməxsus növləri və ya tipləri mövcuddur: Müşavirələr – bu tədbir zamanı məlumatlar mübadiləsi aparmaq məqsədi ilə insanlar görüşür. Müşavirələrin aşağıdakı növləri mövcuddur:

Mövzu kursları – təhsil istiqamətli tədbirlər, bunlar zamanı iştirakçılar hər hansısa sualı adətən əməli olaraq kiçik qruplarla, sonra isə birlikdə müzakirə edirlər.

Diskussiya - adətən diskussiya zamanı bir-birinə zidd bir neçə fikir aşkar edilir. Bunları mübahisə aparan iki ekspert ifadə edir, digər iştirakçılar isə tərəflərdən birini müdafiə edərək öz nöqtəyi nəzərlərini bildirirlər.

Seminar – iştirakçılara hər hansı bir məsələ üzrə fikirlərini bölüşməyə imkan verən dialoq üsulunda keçən məşğələlər aiddir. Adətən seminarda 30 nəfərə qədər iştirakçı olur, müzakirəyə isə təcrübəli ekspert başçılıq edir.

Simpozium - bu tədbirlər zamanı ekspertlər hər hansı bir problem üzrə öz mülahizələrini bildirirlər və onların fikirləri sonrakı tədqiqat üçün ümumiləşdirir.

İşçi qrupu – ekspert tərəfindən rəhbərlik edilən kiçik iştirakçılar qrupudur. Birgə iş prosesi zamanı iştirakçılar hər hansı səciyyəvi olmayan məsələ üzrə əyani təcrübə qazanırlar.

Bu növ müşavirələri adətən korporasiyalar, assosasiyalar, tədris,dini və hərbi təşkilatlar təşkil edir. Müşavirələrdə iştiraka müxtəlif sayda insanlar cəlb edilə bilər [1].

Müşavirələrin təşkili müştərinin tələbləri əsasında keçirilir. Müşavirənin növündən asılı olaraq onların keçirildiyi yerlərdə mebellərin quraşdırılması müxtəlif ola bilər. Adətən mebellin 3 növ quraşdırılmasından istifadə olunur: teatral, sinif və kollegial. Teatral növ geniş auditoriya üçün uyğundur ki, burada müşavirə iştirakçıları yalnız çıxış edəni dinləyir. Sinif növü iştirakçıların sayı az olduqda və onlar qeydlər aparmaq, sənədlərə və digər məlumat ədəbiyyatına baxmaq zərurəti olduqda daha əlverişli sayılır. Kollegial növ “işçi qrup” tipli müşavirələr üçün əlverişli hesab edilir.

Konfranslar – adətən ekspozisiyaları olan genişmiqyaslı müşavirələrdir. Bir çox assosasiyalar ildə bir dəfə və daha çox konfranslar keçirirlər. Konfranslar həmişə xüsusi konfrans mərkəzlərində keçirilmir. Sərginin yerləşdirilməsi, qeydiyyat aparılması, naharın verilməsi və s. tədbirlərin təşkili mümkün olan ən iri mehmanxana, bir qayda olaraq konfransın baş qərar-gahına çevrilir. Adətən iştirakçılar otaqları üç-beş günlük sifariş edirlər.

Sənaye, elm və incəsənət, biznes və başqa sahələrin müasir xadimlərinin müşavirələr keçirmək, konfranslarda iştirak etmək zərurəti illik dövriyyəsi milyardlarla hesablanan yeni bir sənaye yaratmışdır. Bir sıra iri və hətta iri olmayan şəhərlərdə böyük mehmanxanaların yaxınlığında konfrans mərkəzləri yaradılmışdır.

Bu sənayenin əsas fiqurları konfransların təşkili və qonaqların cəlb edilməsi üzrə büroların mütəxəssisləri, konfransların və müşavirələrin təşkilatçıları və onların müştəriləri, konfranslar, sərgilər keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş və xüsusi xidmətlər təqdim edən mərkəzlər hesab olunur.

Hər növ yığıncaqların təşkil olunmasının təcrübə hissəsini öz üzərlərinə müstəqil şəkildə müqavilələr əsasında korporasiyalara və assosasiyalara xidmətlər göstərən və yaxud onların ştat işçiləri olan ixtisaslaşmış agentliklər götürür. Toplantıların və konfransların peşəkar təşkilatçıları müştərilər üçün nəinki mehmanxanalarda otaqlar sifariş edirlər, habelə nəzərdə tutulmuş tədbirləri dəqiqəsinə qədər belə planlaşdırır və bunların həyata keçirilməsini kontraktorlarla razılaşdırırlar. Təşkilatçılar tədbirləri audio-video vasitəsilə təchiz və sinxron tərcümə ilə təmin edirlər [1].

Toplantıların keçirilməsini planlaşdıran şəxsin mehmanxanalarla əlaqəli bir neçə ünsiyyət məqamları olur, o cümlədən, otaqların ayrılması və onların qiymətlərinə dair aparılan danışıqlar mövcuddur. Bu şəxsin təmasları sırasında, bir qayda olaraq, ən mühümü kütləvi tədbirlər, banketlər, konfranslar təşkil edən şöbə və xidmətlərin rəhbərləri ilə keçirilən görüşlər hesab

olunur. Bu tədbirlərin uğurlu keçirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə məhz onlardan asılı olur.

Ümumi tələblər – biznes otellərində otaqlar avadanlıqlarla təchiz olunmalıdır:

- Konfrans-zal
- Konqress mərkəzi
- Biznes mərkəzi
- Otaq, mərkəz, danışıqlar və işgüzar görüşlər üçün salonlar

İşlər və işgüzar görüşlər üçün kovorkinq zonası (rahatlıq və texniki cəhətdən təchiz olunmuş məkan) aiddir. Həmçinin, iş və işgüzar kommunikasiyalar üçün İnternet (WIFI) təchiz edilməlidir [4].

Toplantı təşkilatçılarının işində bir məqamı qeyd etmək zəruridir: tədbirin layiqincə keçirilməsi gələcək tədbirlərin keçirilməsini asanlaşdırır.

Konfrans mərkəzləri və otellər tədbirlər keçirilməsi üçün sahələri, iştirakçıları üçün otaqlar ayırır, qidalanmanı təşkil və xidmətlər təklif edirlər. Müştərilərin artmasında maraqlı olan konfrans mərkəzləri və otellər toplantıların peşəkar təşkilatçıları qəbul etmək imkanlarını nümayiş etdirmək məqsədilə tez-tez dəvət edirlər: konfrans zalları, holları, otaqları göstərirlər, seçilmiş xörəkləri ilə restoranlarda qonaq edib, müştərilərin diqqətini tədbirlərdə istifadəsi mümkün olan avadanlıq və inventara cəlb edirlər.

Ədəbiyyat

1. Ağakərimov M.M. Mehmanxanada ön büro, Bakı: “Aypara nəşriyyatı”, 2013, 152-157
2. Биржаков М.Б. Введение в туризм. - СПб., 2001.- 280 с.
3. Гасиев М.П. Основы делового туризма и индустрии МICE: сравнение и тенденции // Деловой туризм и индустрия МICE: основы, понятия и тенденции (практический опыт). – М., 2004. – 256 с.
4. Рудская Е. Н., Скабарова А. А. Деловой туризм: проблемы, тенденции, перспективы // Молодой ученый. – 2015. – № 8
5. www.tradeforum.org
6. www.acsedu.co.uk

Оценка влияния транспортной инфраструктуры на развитие хозяйственного комплекса Лянкран-Астаринского экономического района

Магеррамова Хавар Чингиз гызы

БГУ, Факультет География, Магистр II курс

Научный руководитель: проф. Исмаилов Ч.Н

E-mail: xavamva@mail.ru

Аннотация: В статье рассмотрено состояние транспортной инфраструктуры Лянкран-Астаринского экономического района и влияние транспортной инфраструктуры на социально-экономическое развитие инфраструктуры в стране, модернизация дорожной инфраструктуры. Кроме этого в статье уделяется внимание основным показатели функционирования транспортной инфраструктуры района. Дана оценка современного состояния транспортной инфраструктуры. Используются анализ транспортной инфраструктуры на основе математических формул.

Ключевые слова: транспортная инфраструктура, автомобильный транспорт, социально-экономическое развитие района, грузовые перевозки, пассажирооборот, реконструкция

Введение: Лянкран-Астаринский экономический район является одним из экономических районов Азербайджанской Республики, включает Астаринский, Джалилабадский, Лерикский, Лянкранский, Масаллинский и Ярдымлинский административные районы. Самый развитый и важный город Лянкран-Астаринского экономического

района - Лянкяран. Экономический район расположен на юге Азербайджана, на дорогах в Иран и Турцию. На востоке граничит с Каспийское морем, с Ираном на западе и юге. Площадь составляет 6,14 тыс. км², что равно 7,1% территории страны. Ленкоранская равнина и Талышские горы являются основными орбитальными единицами экономического района. Транспорт не производит никаких материалов, благодаря которым природные ресурсы вовлекаются в производство и доставляются пользователю. Транспорт, который связывает практически все отрасли экономики, является одним из ключевых направлений развития инфраструктуры и инструментом, обеспечивающим нормальную жизнь страны. Различные регионы с благоприятными природными и экономическими условиями имеют возможность участвовать в промышленности и сельском хозяйстве и использовать его для пассажирооборота с места их производства к месту назначения

Основной целью транспортной организации является изучение и выявление территориальных различий в зависимости от экономического потенциала регионов. Когда дело доходит до области транспорта любого региона или государства, он анализирует свою приверженность своим экономическим секторам, а также отдельным типам.

Анализ развития транспортного комплекса включены следующие показатели. В первую очередь были проанализированы нами плотность населения, темпы реконструкции дорог, грузооборот и пассажирооборот района [5].

Для оценки уровня развития транспортной инфраструктуры территории используются различные коэффициенты. Наиболее распространенными из них являются коэффициенты Энгеля, Гольца, Успенского, Василевского.

Анализ проодился на основе нижеследующих математических формул:

Плотность транспортной сети в регионе на 1000 км²

$$p1 = \frac{L \cdot 1000}{S} \quad [8]$$

где L – общая протяженность дорог, км; S – площадь территории, км²

$$p1 = 27,2 * \frac{1000}{6,14} \approx 430 \text{ км/км}^2$$

Коэффициент Энгеля,

$$Kэ = \frac{L}{\sqrt{S \cdot H}}$$

где Lэ – протяженность транспортной сети в регионе, тыс.км; S – площадь территории региона, тыс. км²; H – численность населения, 10 тыс. чел.

$$Kэ = \frac{27,2}{\sqrt{928 \cdot 6,14}} \approx 360$$

Коэффициент Гольца рассчитывается как

$$D = \frac{L}{\sqrt{S \cdot \Pi}}$$

где Π – число населенных пунктов, S-площадь территории

$$D = \frac{27,2}{\sqrt{6,14 \cdot 516}} = 27,2 / 56,2 \approx 4839 \quad [6]$$

Транспортная обеспеченность населения,

$$Dn = \frac{L}{P} * 1000$$

где L– общая протяженность дорог, км; P – численность населения(окт 2019), чел

$$Dn = \frac{2566}{84700} * 1000 = 30,3$$

Обеспеченность региона транспортной сетью (**формула Успенского**),

$$Kу = \frac{L}{\sqrt[3]{S \cdot H \cdot Q}} \quad [8]$$

где Lэ – протяженность транспортной сети в регионе, тыс.км; S – площадь территории региона, тыс.км²; Q – количество грузов, тыс.т.

$$K = \frac{27,2}{\sqrt[3]{6,14 \cdot 2450}} \approx 2,017$$

По результатам оценки об уровне развития транспортной инфраструктуры разработаны основные направления ее повышения. Отличительной особенностью разработанной методики является то, что она может применяться не только для оценки уровня развития транспортной инфраструктуры, но также для оценки развития других видов инфраструктуры с изменениями оценочных параметров и разработкой управленческих решений по ее повышению. Было выяснено Ленкорань-Астаринский экономический район-это регион с абсолютно развитой транспортной инфраструктурой. Общий показатель развития транспортной инфраструктуры > 1 , значения всех единичных показателей > 1 ; [7].

Список литературы

1. Azərbaycan Respublikasının Coğrafiyası İqtisadi , Siyasi və Sosial coğrafiya II cild Bakı 2015, 328 səh.
2. Автомобильный транспорт и охрана окружающей среды Л.А Ахметов, Е.В.Корнев Т.З.Сишаев. с 4-8
3. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 11-2. – С. 283-284;
4. Основы экономических знаний 1983/В.М.Виноградова, Л.А.Мячина, Ю.Д.Петров, М.И.Романова. с.30-32
5. Транспорт в интересах устойчивого развития/Организация Объединенных Наций с.15
6. <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=7726>
7. <https://creativeconomy.ru/lib/8353>
8. <https://www.stat.gov.az/>

Оценка влияния транспортной инфраструктуры на развитие хозяйственного комплекса горного района (на примере Лерикского района)

Магеррамова Хавар Чингиз гызы

*БГУ, Факультет География, Магистр II курс
Научный руководитель: проф. Исмаилов Ч.Н*

E-mail: xavamva@mail.ru

Аннотация: В статье рассмотрено состояние транспортной инфраструктуры Лерикского района и влияние транспортной инфраструктуры на социально-экономическое развитие инфраструктуры в стране, модернизация дорожной инфраструктуры. Кроме этого в статье уделяется внимание основным показателям функционирования транспортной инфраструктуры района. Дана оценка современного состояния транспортной инфраструктуры. Используются анализ транспортной инфраструктуры на основе математических формул.

Ключевые слова: транспортная инфраструктура, автомобильный транспорт, социально-экономическое развитие района, грузовые перевозки, пассажирооборот, реконструкция

Введение: Лерикский район являясь одним из административных районов Ленкорань-Астаринского экономического района, отличается своим горным рельефом, хозяйственным комплексом, сферой услуг и инфраструктурой. В настоящее время Лерикский район соединяет в себе 5% от всего населения (на 1 января 2018 года население составляет около 84 тыс человек), 25% от всей площади ($S=1084 \text{ км}^2$), производство промышленной продукции составляет 25%, сельскохозяйственная продукция 35%. Основное отличие района от других районов горный рельеф и развитие различных сельскохозяйственных отраслей.

Главная отличительная черта района это горный рельеф и развитие различных от-

раслей сельского хозяйства. Основной специализацией района является производство сельскохозяйственной продукции с высокой долей продукции животноводства. Несмотря на развитие сельского хозяйства, в Ленкоран-Астаринском экономическом районе, общие экономические показатели развития 3-й сектор инфраструктурной группы экономического региона остаются от общего развития региона. Основной причиной является расположение Лерикского района в горной местности. Влияние экономического развития транспортного комплекса на развитие Лерикского региона было проанализировано для определенных целей на экономику. Для анализа было использовано нами статистические показатели Лерикского района.

Анализ развития транспортного комплекса включены следующие показатели. В первую очередь были проанализированы нами плотность населения, темпы реконструкции дорог, грузооборот и пассажирооборот района [5].

Для оценки уровня развития транспортной инфраструктуры территории используются различные коэффициенты. Наиболее распространенными из них являются коэффициенты Энгеля, Гольца, Успенского, Василевского.

Анализ проодился на основе нижеследующих математических формул:

Плотность транспортной сети в регионе на 1000 км²

$$p1 = \frac{L \cdot 1000}{S} \quad [8]$$

где L – общая протяженность дорог, км; S – площадь территории, км²

$$p1 = 2224 \cdot \frac{1000}{1084} \approx 2052 \text{ км/км}^2$$

Коэффициент Энгеля,

$$Kэ = \frac{L}{\sqrt{S} \cdot H}$$

где Lэ – протяженность транспортной сети в регионе, тыс.км; S – площадь территории региона, тыс. км²; H – численность населения, 10 тыс.чел.

$$Kэ = \frac{2224}{\sqrt{1084 \cdot 84700}} \approx 9,58$$

Коэффициент Гольца рассчитывается как

$$D = \frac{L}{\sqrt{S \cdot \Pi}}$$

где Π – число населенных пунктов, S-площадь территории

$$D = \frac{2224}{\sqrt{1084 \cdot 161}} = 2224/418 \approx 5,3 \quad [6]$$

Плотность транспортных сетей на 100 км²

$$B = \frac{L}{S} \cdot 100 \text{ км}^2$$

где L=условная единица транспорта,

S=площадь региона

Условная единица транспорта

1 км=общая протяженность автомобильных дорог*1,0=2224 км

1 км=с черным покрытием*0,15=1814 км

1 км=асфальтабетон*0,45=149 км

1 км=грунтовых дорог=0,01 =260 км

2224*1,0+1814*0,15+149*0,45+260*0,01=2224+272,1+67,05+2,6=2566

Условная единица транспорта - L=2566

$$B = \frac{2566}{1084} \cdot 100 = 237$$

Транспортная обеспеченность населения,

$$Dn = \frac{L}{P} \cdot 1000$$

где L– общая протяженность дорог, км; P – численность населения (окт 2019), чел

$$Dn = \frac{2566}{84700} * 1000 = 30,3$$

Обеспеченность региона транспортной сетью (**формула Успенского**),

$$K_y = \frac{L}{\sqrt[3]{S * H * Q}} \quad [8]$$

где L – протяженность транспортной сети в регионе, тыс.км; S – площадь территории региона, тыс.км²; Q – количество грузов, тыс.т.

$$K = \frac{2224}{\sqrt[3]{1084 * 7100 * 200}} \approx 2$$

По результатам оценки об уровне развития транспортной инфраструктуры разработаны основные направления ее повышения. Отличительной особенностью разработанной методики является то, что она может применяться не только для оценки уровня развития транспортной инфраструктуры, но также для оценки развития других видов инфраструктуры с изменениями оценочных параметров и разработкой управленческих решений по ее повышению. Было выяснено Лерикский регион-это регион с абсолютно развитой транспортной инфраструктурой. Общий показатель развития транспортной инфраструктуры > 1 , значения всех единичных показателей > 1 ; [7].

Список литературы

1. Lerik: Tərəqqi və yüksəlişə doğru 2005 /Həmzə Vəliməmmədov c.106-107
2. Автомобильный транспорт и охрана окружающей среды Л.А Ахметов, Е.В.Корнев, Т.З.Сишаев. с 4-8
3. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 11-2. – С. 283-284;
4. Основы экономических знаний 1983/В.М.Виноградова, Л.А.Мячина, Ю.Д.Петров, М.И.Романова. с.30-32
5. Транспорт в интересах устойчивого развития/Организация Объединенных Наций с.15
6. <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=7726>
7. <http://lerik-ih.gov.az/>
8. <https://www.stat.gov.az/>

Основные предпосылки развития туризма в Шеки - Закатальском экономико - географическом районе

Сулейманова Назакат Али гызы

БГУ, Факультет География, Бакалавр, III курс

Научный руководитель: проф. Н.А.Бабаханов

E-mail: naza.suleymanova.73@mail.ru

Шеки - Закатальский экономический район в Азербайджане имеет огромный природный туристический потенциал. Среди экономических районов Шеки - Закатальский экономический район занимает второе место после Абшеронского экономико - географического района.

Основные предпосылки для развития туризма в Шеки – Закатальском экономическом районе мы рассмотрим на примере Шекинского района.

Предпосылки для развития туризма являются ниже следующие: природа, история, культура данного региона.

За последние годы, как в Азербайджане, так и в Шекинском районе быстрыми темпами развивается туристическая индустрия. Основные предпосылки для развития туризма связаны с наличием богатого природного и культурного потенциала. Географическое расположение, горный рельеф, природный потенциал, благоприятные климатические и ландшафтные условия Шекинского района, создают предпосылки для разви-

тия многих видов туризма, как летнего, так и зимнего, и горного туризма.

Шеки расположен на северных склонах Большого Кавказского хребта, у подножья «Ханских яйлагов» на высоте 675 метров над уровнем моря. С трех сторон город Шеки окружен высокими горами: «Хан яйлаг» находится на высоте 1800 метров, «Гызыл гая» – 3000 метров, «Базар дюзю» - 4466 метров. В живописном горном районе, изрезанном узкими ущельями, зелеными долинами со множеством родников, водопадов, селевых рек, минеральных источников. В обрамлении густых лесов и альпийских лугов, протекают две реки: Киш и Гурчана.

Изначально Шеки был основан на левом берегу реки Киш. В 1772 году после обильных дождей Киш разлился, и селевые потоки полностью разрушили город. Тогда же была построена и крепость Нарын - гала.

Газета «Кавказ» так писала об этом бедствии в номере за 15 июля 1846 года: «виновница страшного наводнения река Киш превратила Шеки в развалины, смела все дома до основания. Тысячи людей стали жертвами этого ужасного наводнения. Тогда шекинцы отодвинулись на восточный берег долины – к подножию горы. Здесь и образовался теперешний город Нуха». Тогда же была построена Шекинская крепость, или как ее еще называют «Нарын-гала».

Одним из прекрасных мест для посещения туристов является гордость древнего города, величественный «Королевский Дворец Шекинских ханов». Дворец – творение известного азербайджанского зодчего 18 века – Хаджи Зейналабдина из Шираза. Дворец считается самым выдающимся памятником средневекового азербайджанского зодчества и единственным в мире по своей оригинальности, так как в строительстве дворца не использовали ни единого гвоздя, ни грамма клея. Двухэтажное здание строилось из сырого кирпича и древесины, прикреплённых друг к другу специальным раствором, рецепт которого навсегда утерян, но есть мнение, что этот раствор состоял из обыкновенных куриных яиц. Фасад расписан сюжетными рисунками, отображающими сцены охоты и войны, а также геометрическими и растительными узорами. По центру располагается огромное окно - витраж собрано из цветного венецианского стекла и кусочков дерева, благодаря чему проникающий внутрь дворца свет отливает всеми цветами радуги. В этой раме может быть до 14 тысяч разноцветных стекол. От разбитого перед дворцом роскошного сада до наших дней дошли лишь две гигантские чинары, охраняющие эту жемчужину азербайджанской архитектуры (на табличке рядом с деревьями отмечено: высота 34 метра, посажены в 1530 году).

7 июля 2019 года на 43-й сессии Комитета Всемирного наследия «Дворец Шекинских ханов» включен в список Всемирного наследия ЮНЕСКО.

Шеки - называют архитектурным заповедником. Здесь сохранилось множество исторических и архитектурных памятников XVIII-XIX вв. Караван сараи, которые являются достоянием Шекинского района, построенные в качестве постоянного двора на Великом Шелковом пути, но до наших дней сохранилось только два караван-сарая, которые относятся к XVIII веку и известны под названиями Ашагы (Нижний) и Юхары (Верхний) караван-сарай. Возводились они местными мастерами. Уже тогда мастера стремились обеспечить достойный сервис своим постояльцам, поэтому караван - сараи строились с учетом всех удобств, которые были необходимы как для торговцев, так и для безопасности их товара. В Шекинских «караван – сараях» купцы обычно складывали свой товар в подвал, торговали на первом этаже, а жили на втором этаже.

В настоящее время «Верхний караван – сарай» используется, как гостиничный комплекс. Расположенный у его входа купол, считается одним из самых больших на Ближнем Востоке. Одним из самых религиозных культовых сооружений в городе Шеки является маленькая мечеть «Омара Эфенди» (XIX век). Этот скромный дом построен из красного кирпича, с узором по фасаду, но скрывает в себе место для моления. С другой стороны улицы, можно увидеть приземистый, но тем не менее, весьма изящный мина-

рет.

Крепость «Гелерсен — Гёерсен» на русский язык переводится, как «Придешь — увидишь», который находится в 8 км от города Шеки на крутой скале, на вершине горы Гаратепе, на западном берегу реки Киш. Эту имеющую стратегическое значение крепость заложил в XV веке правитель Шеки Алиджан. Эта крепость сыграла очень большую роль в истории всего региона, так как находилась в стратегической точке на крутой скале. Туристам было бы интересно подняться на эти скалы и увидеть красоту природы с птичьего полета.

Храм «Киш», возведенный в первом веке нашей эры на фундаменте храма Луны, широко известного в Кавказской Албании, является известным историческим памятником, символизирующим распространение христианства, примерно две тысячи лет назад по всему Кавказу. Его называют «Музей под открытым небом». Сегодня храм поражает своей красотой. Его ярко - красная «крыша – шпиль» словно горит на солнце. На высоком куполе изображен крест. Внутри храма прохладно даже в самую жаркую погоду, а воздух здесь словно пропитан древностью и божественным духом. Во дворе храма имеются древние захоронения, покрытые прозрачным куполом. Рост погребенных поражает человека длиной тела, который составляет около двух метров. Этот храм в 2018 году посетили 27 тысяч 208 туристов, из числа посетителей 924 человека составили официальные гости из 72 стран мира. Из числа иностранных посетителей албанского храма «Киш» большинство составили туристы из Израиля - 3020 человек. Кроме этого, в минувшем году храм «Киш» из России посетили 1900 человек, Южной Кореи - 1255, Германии - 848, Саудовской Аравии - 782, Италии - 640, Китайской Народной Республики - 582 человека. В течение года из Франции, США и Испании храм «Киш» также посетило достаточно много туристов (статистику предоставил директор «Историко – архитектурного заповедника Киш» – Ильхама Гусейнова).

Албанский храм «Киш» включен в список всемирных памятников ЮНЕСКО. Чтобы ознакомить зарубежных туристов с албанскими памятниками, надо предоставить туристам экскурсионный маршрут: «Зяйзид» – «Кюнджут» – «Фазиль» – «Бидейис» так как эти деревни очень богаты архитектурными памятниками Кавказской Албании относящийся к VI-VII векам.

Первый в Азербайджане музей-лабиринт «Храм Бидейис» расположен на поляне, окруженной лесами и горами, который отличается своей красотой. Построенный из обтесанных крупных квадратных камней, храм утопает среди зелени. По архитектурному стилю относится примерно к VII-VIII вв.

Одним из находок относящий к античному периоду Албанский цивилизации найдены при археологических раскопок в 90-е годы прошлого столетия в селе «Фазыл», в котором был обнаружен некрополь «Тепебашы», где курганы сохранились полностью. Ученые нашли доказательства обитания здесь людей еще в бронзовую эпоху – в III тысячелетии до н.э. Находки свидетельствуют о проведении древних ритуалов, напоминающих обряды шаманов.

Одним из достопримечательностей города Шеки является «Ханский яйлаг» - это место, где располагалась летняя резиденция шекинских ханов. С наступлением жары шекинский хан переезжал на это горное плато с семьей, прислугой, домашними животными и оставался там до начала холодов. По рассказам, оттуда даже был проложен стеклянный канал, по которому во дворец хана доставлялось молоко. Плато расположено на очень большой высоте и поэтому здесь не растут деревья. Но воздух пропитан пьянящим ароматом горных цветов, особенно чабреца. В ясную, солнечную погоду отсюда отчетливо видны окрестные районы. Только вдохнув полной грудью чистый горный воздух, понимаешь мудрость шекинского хана, избравшего этот райский уголок местом отдыха. Во время поездки, туристы могут наслаждаться открывающимися взору красотами, увидеть белок, других лесных животных и, если повезет, даже испуганного мед-

ведя. Сложный данный рельеф не дает полностью распознать красоту природы.

Если от «Мархала» до плато «Хан» проложить канатную дорогу или построить фуникулер- эти места могут стать еще более привлекательными для туристов. «Мархал» лечебно - оздоровительный комплекс, который находится на высоте 1080 метров выше уровня моря, в живописной местности города Шеки. Этот уникальный лечебно-оздоровительный комплекс окружен горами. Здесь чистый горный воздух, повсюду зелень, бьет ключевая вода. В настоящее время в отеле 172 просторных номеров и 31 коттедж. И всё это - с потрясающим видом на горы. На огромной ухоженной территории отеля в 30 гектаров имеется один закрытый и два открытых бассейна. Есть комната для процедур с лечебным песком, соляные комнаты, грязевые комнаты.

Неповторимый вид Шеки придает не только величественный горный пейзаж, но и гармонирующая с природой планировка города. Все дома окружены садами, каждый двор – огорожен забором, а крыши всех домов покрыты красной черепицей, которая не только придает им эстетическую красоту, помогает сохранять в домах тепло зимой, прохладу летом и защищает их от ливневых дождей. Еще одна примечательная особенность Шеки – деревянные ворота здешних дворов, чтобы не открывать эти тяжелые ворота каждый раз, в них проделаны маленькие двери, на которых висят своеобразные «звонки» – «дегилдагы» (колотушки). Притом не одна, а две. Одна повыше – для взрослых, а другая пониже – для детей.

Неповторимо своеобразны и улицы Шеки. Старый город сплошь вымощен булыжником. Здесь часто идут дожди. Местные жители говорят: «Если с неба упадет хоть капля, то в Шеки проливной дождь», а булыжник почти не поддается эрозии, придает городу своеобразную красоту и на вымощенных им улицах очень мало пыли. В настоящее время в городе проводятся музыкальные фестивали, фестиваль сладостей, праздничные мероприятия города.

Шеки издавна славился, как город мастеров, ремесленников, торговцев. Рядом с «Ханским дворцом» находится мастерская, где работают возродившие древнее искусство мастера. Мастерская работает круглый год. Здесь вы можете увидеть, как делают шебеке. «Шебеке» – это требующая высочайшего мастерства область декоративно - прикладного искусства. Характерным является то, что при создании мозаики не используются ни гвозди, ни клей. Основу украшения шебеке составляют геометрические фигуры, среди которых преобладают круги, многоугольники, звезды с различным количеством лучей. Современные образцы этого искусства использованы при строительстве пятизвездочного отеля в «Sheki Palace» в Шеки.

В Шеки улицы названы в честь профессий мастеров - «Дулузчулар» (гончары), «Зяргярлар» (ювелиры), «Халвачылар» (кондитеры) и др. «Мастера – медники» посредством горячейковки придавали разнообразные формы своим изделиям, «мастера-шапочники» - изготавливали головные уборы из каракульского меха, так же жемчужиной азербайджанского декоративно - прикладного искусства является «текеддуз», вышивка крючком и шелковыми нитками орнаменты – бута. Эти изделия могут покупать также туристы из зарубежных стран.

С древних времен Шеки знаменит своим шелками, которые пользовались огромным успехом в странах Ближнего Востока, Европы и Индии. Из шелка в Шеки пряли ковры, одеяла, шелковые традиционные платки «кялагаи», подушки, ткани. Сотканную шелковую материю сдавали красильщикам, которые использовали краски, изготовленные из корней различных растений. Именно поэтому «кялагаи» сохраняли свой цвет даже, когда изнашивались. После окраски «кялагаи» сушили и при помощи тиснения наносили на них различные узоры. Растения для краски собирались в основном весной и осенью. Потому, что в этот период они использовались давали пигменты, из которых создавались краски различных оттенков. Некоторые из них сушили, а некоторые использовались в свежем виде. При покраске ниток и готовой продукции в Азербайджане вяз,

листья ореха, кожура граната, красный сандал, шелуха лука и другие растения и травы.

На протяжении веков «келагаи» был неотъемлемой частью наряда Азербайджанской женщины. В советское время самый крупный шелковый комбинат находился в городе Шеки, где работали более шести тысяч людей и производили шелковые ткани и изделия из них. Продукция Шекинского шелкового комбината экспортировалась в Японию, Швейцарию.

В настоящее время для развития коконоводства увеличили число тутовых саженцев для создания кормовой базы в отрасли шелководства. За последние три года в районах высажено 3,5 миллиона тутовых саженцев, привезенных из Китая. Последняя партия - миллион саженцев - была привезена в Азербайджан в декабре 2018 года, и деревья высажены в 36 районах.

По распоряжению Президента Азербайджанской республики Ильхама Алиева в Азербайджане была принята "Государственная программа по развитию коконоводства и шелководства на период 2018-2025 годы". Первые результаты Госпрограммы по развитию коконоводства и шелководства в 2018–2025 годах уже налицо: было собрано в 2018 году - уже 514 тонн кокона. Это способствовало развитию комбината в производстве шелка. Сейчас все шелковые изделия, в том числе и «келагаи», изготавливаются на Шекинском шелковом комбинате. В распоряжение комбината имеется магазин, где туристы могут приобрести образцы изделий комбината в качестве подарка.

В декабре 2014 года «Азербайджанский келагаи» был включен в список ЮНЕСКО - соответствующее решение было принято в Париже на заседании комитета по охране культурного наследия.

В живописном уголке Шекинского района - в селе «Дашноз» находится Республиканский Центр конного туризма при Ассоциации туризма Азербайджана. В Центре содержатся и разводятся несколько пород лошадей – арабские скакуны, английские скаковые, немецкие «тракенин», ахалтекинские (туркменские) и др. Дважды в год – в декабре и мае, в Центре проводятся соревнования по национальной игре «Човган» и другим конным играм. Туристам предоставляется возможность не только понаблюдать за ходом игр, но и самим принять в них участие. Перед этим туристы могут пройти инструктаж опытного тренера по верховой езде или просто покататься на лошади. Центр конного туризма разработал несколько одно – и двухдневных маршрутов путешествия в различные уголки Шекинского района, во время которых туристы смогут ознакомиться с богатой природой и имеющими многовековую историю историческими достопримечательностями этого великолепного края.

Шеки – туристический рай. Местные называют туристов «гостями». Если на улице с вами поздороваются – не удивляйтесь. Вас считают «гостем» и приветствуют.

Дивная природа Шеки была знаменита еще в период советской власти. Не случайно, даже в те годы, когда туризм был еще не так развит, в Шеки действовал филиал Комитета по туризму СССР. В 1980 году был открыт туристско-экскурсионный центр «Союзбулаг», в которую приезжали туристы на отдых из самых разных уголков Советского Союза и поток этих туристов нескончаем и в наши дни. Северо-западным центром туризма страны избран именно Шеки. И среди иностранных гостей нашей страны Шеки является самым популярным городом для экскурсий. В Шеки очень много мест, в которых надо обязательно побывать.

Шеки - один из величественных в прошлом городов Востока. Древние традиции этого солнечного места воплотились в традициях национальной кухни, передающихся от поколения к поколению. Шекинская кухня - это источник здоровья и долголетия. Шекинскую кулинарию сложно представить без приправ, алычи, шафрана. Существуют особые правила подачи блюд на стол, их очередность, которая заканчивается десертом, включающим в себя сладости и фрукты. Шекинское пити, довга, гирс, долма- самые неповторимые блюда Азербайджанской кухни.

Чай пьют из стакана, типичного для этого региона – «армуды». К чаю подаю разные виды сладостей. С древних времен Шеки славилась своими сладостями. Это шекинская пахлава, пешвенк, тел (телхалва), гырбадам, бамия, ома, кюлчя и другие, при производстве которых используется рисовая мука, сахар, ядро орехов, сливочное масло, яичные белки и пряности. К чаю также подают варенье из айвы, из инжира, из арбузных корок, из абрикосов, из черешни, из вишни, из персиков, из слив, из красного кизила, из белого кизила, из грецких орехов, из клубники, из ежевики, из винограда, из ягод шелковицы, из райских яблочек. Восточные сладости пекут по традиционным рецептам, неповторимый вкус им придают грецкие орехи, фундук, миндаль и мед из горных трав. Каждый из гостей с радостью покупает шекинские сладости в качестве подарка, потому что эти сладости готовятся по старинным рецептам, которые передаются из поколения в поколение.

Выше сказанные предпосылки способствуют наибольшему развитию туризма в Шекинском районе. Для этой цели нужно в Шекинском районе строить новые 3-4 звездочные гостиницы. В каждом номере отеля установлен письменный стол, телевизор с плоским экраном, кондиционер, бесплатный wi-fi, бесплатная парковка. В отеле установлен банкомат, пункт обмена валют. Доставка еды и напитков в номер способствует повышению рейтинга отеля.

Необходимо построить коттеджи с мини кухней и кухонными принадлежностями, в которых иностранные и местные туристы могли бы длительное время отдохнуть. Основными предпосылками развития туризма Шеки – Закатальского экономического района является снежный горный рельеф, который подходит для создания зимнего туризма, горного туризма. В летний сезон можно развивать горно – лесной туризм с пешим ходом, подниматься на горный яйлаг.

В настоящее время в Шекинском районе имеются: 39 семейных отелей; 34 бюджетных отеля; 24 отеля с разрешением проживания с домашними питомцами; 5 люксовые гостиницы. Находившиеся в Шекинском районе гостиницы не могут обеспечить приезжающих туристов. В связи с этим необходимо увеличить число гостиничных номеров, при этом так же развивать и сельский туризм.

Сегодня процветает новый вид сельского туризма «агрэко туризм» это экологический вид туризма, направленный на использование природных, культурно – исторических ресурсов сельской местности. Эко туризм и агротуризм, как новые и достаточно перспективные направления туризма в Шеки – Закатальском экономическом районе быстро набирают популярность, а привлекательность этого направления, как для жителей района, так и для иностранцев предполагает привлечение больших инвестиций в туристическую сферу. В Шекинском районе с целью привлечения туристов в поддержку развития агротуризма проводятся различные фестивали, к примеру многообразии фруктов, 15-20 сортов винограда, яблок.

Туризм, помимо огромного экономического значения, играет большую роль в расширении границ взаимопонимания и доверия между людьми разных религий, культур. В его деятельность направлено на установление взаимоотношений между гражданами разных стран для сохранения и процветания мира.

Литература

1. Газета «Кавказ» от 15 июля 1846 года, с. 1
2. Газета «Новости – Азербайджана» 8 января 2019 года
3. Статистика посещаемых туристов Азербайджан-2019 года
4. Trend news agency- статья Кямаля Мамедли - 21 октября 2019 года

Основные направления стратегии экономического развития Азербайджана в глобальных интеграционных процессах

Фаталибейли Нигяр Агарза гызы

БГУ, Факультет География II курс магистр

Научный руководитель: доц. Э.Э.Гасымов

E-mail: nigar.fatalibeyli@mail.ru

Нефтегазовый сектор продолжает доминировать в экономике Азербайджана. Реальность такова, что Азербайджан на протяжении многих лет будет оставаться известным в мире, как страна нефти и газа. Тем не менее, наблюдается снижение общей добычи нефти. Если в 2010 году в Азербайджане было добыто более 50 тыс. тонн нефти, то к 2015 году она снизилась до 41,6 тыс. тонн, а в 2018 году - до 39,0 тыс. тонн. Однако, с одной стороны, не рекомендуется дальнейшее увеличение добычи и экспорта нефти из-за увеличения альтернативных источников энергии и увеличения финансовых потоков в страну. В последние годы, по данным Министерства Энергетики, экспорт газа из Азербайджана к 2025 году может достичь 40-50 миллиардов кубометров. В настоящее время основными экспортными продуктами Азербайджана являются нефть и нефтепродукты. За последние годы на экспорт пришлось 16,9 млрд. долларов, а на сырую нефть - 14,4 млрд. долларов, что является огромным объемом. Хотя нефтегазовый сектор вырос на 10,5%, он не смог компенсировать быстрый рост нефтяного сектора в предыдущие годы. В целом зависимость страны от нефтегазового сектора сохранится еще некоторое время. Это также отметили эксперты многих зарубежных нефтяных компаний в Азербайджане. К примеру, По мнению экспертов British Petroleum, к 2030 году в горнодобывающей промышленности (только в нефтегазовой сфере) будет доминирование, при этом средний рост спроса на нефть составит около 1% в год. Но, по их словам, ожидается, что спрос на природный газ будет расти быстрее, в среднем, более чем на 2% в год. Сейчас возможно заметить, что европейские страны также будут проявлять большой интерес к азербайджанскому газу для удовлетворения такого растущего спроса. Наша главная цель - сосредоточиться на стратегии развития нефтегазового сектора в среднесрочной перспективе - правильно увидеть текущие реалии и перспективы развития нефтегазового сектора. Экономическая стратегия будущего заключается в том, что начало постнефтяной фазы в Азербайджане было бы более уместным, чем допущение устойчивого роста добычи нефти, а не тенденция к снижению. Все это искусственно снижает прогнозируемую долю нефтяной промышленности в ВВП страны, тем самым уменьшая зависимость экономики от нефтяных факторов и развития нефтегазовой промышленности.

Что касается добычи газа, то Азербайджан богат природным газом. Вероятность того, что территория будет развиваться быстрыми темпами большая. Таким образом, 16 миллиардов кубометров природного газа будет доставлено в Турцию и Европу по Трансанатолийскому газопроводу, введенному в эксплуатацию в 2018 году. Дополнительные 16 миллиардов кубометров газа будут экспортированы через Трансанатолийский трубопровод (TANAP) через Турцию и Трансатлантический трубопровод (TAP), проходящий через Грецию, Албанию и Италию в 2019 году. Предполагается, что к 2023 году TANAP достигнет 23 миллиардов, что в 2016 году составляло 31 миллиарда кубометров природного газа. Не случайно, по оценкам ВР в Азербайджане, 20-25 миллиардов кубометров газа будет доступно добыть с месторождения в случае реализации проекта "Шах Дениз-2". Основной характеристикой постнефтегазовой фазы и основной стратегией стратегии развития нефтегазового сектора на новом этапе является увеличение добычи газа путем поддержания стабильности добычи нефти. Мировой рынок нефти получит свою цену не только сам по себе, но и на рынке энергоносителей. Энер-

гетический сектор будет постепенно доминировать в мировой экономике, а также в экономике Азербайджана. В связи с этим необходимо правильно понимать специфику ненефтяной фазы, изучать текущие и будущие потребности энергетического рынка и учитывать современные требования к диверсификации самого производства энергии.

Диверсификация ненефтяного сектора Азербайджана в первую очередь обусловлена его многоотраслевой структурой. Доля ненефтяной промышленности (первый сектор), обрабатывающей промышленности (второй сектор), строительной отрасли (третий сектор) высока в ВВП страны.

Развитие ненефтяных отраслей, особенно перерабатывающей промышленности, характерных для постнефтирного периода, является неудовлетворительным. Так, на долю обрабатывающей промышленности приходилось 25,9% всей промышленности в 2005 году, 15,7% в 2010 году, 24,3% в 2015 году и 20,4% в 2017 году. Нынешняя реальность показывает, что правительство Азербайджана достигло значительных результатов в создании и эксплуатации вышеупомянутых подсекторов и предприятий в краткосрочной перспективе. Так, в 2018 году Государственная нефтяная компания Азербайджана, SOCAR, инвестировала 5,7 миллиарда долларов в строительство нефтеперерабатывающего завода «Star» вблизи Измира, Турция, который имеет значительную долю в эксплуатации завода. Таким образом, SOCAR вместе с отмеченной компанией выиграла тендер на покупку 52% акций турецкого нефтехимического холдинга Petkim. В настоящее время комплекс работает в тестовом режиме и перерабатывает 10 миллионов тонн нефти в год. Из переработанной нефти ежегодно производится 1,6 млн. Тонн очищенной нефти, 1,6 млн. Тонн авиационного топлива, 4,8 млн. Тонн топлива с низким содержанием серы, 700 000 тонн кокса и 160 000 тонн серы [8].

Среди вышеупомянутых продуктов переработки продукт нефтя, выпускаемый заводом «Звезда», привлекает большое внимание на внутреннем и внешнем рынках. Потому что можно создать большое количество товаров народного потребления в любом ингредиенте и ассортименте этого продукта не только для всех отраслей экономики, но и для населения в целом. Из них возможно создать пластиковые, товары народного потребления, синтетические материалы, моющие средства. Мы с гордостью можем сказать, что Турция и Азербайджан могут демонстрировать такую продукцию. Возможности увеличения доли экспорта в будущем увеличатся. Правительство Азербайджана приняло решение привлечь иностранные инвестиции в эту область, поскольку богатые запасы углеводородов в Азербайджане и, следовательно, потенциал химической и нехимической промышленности необходимы для создания нового и современного химического комплекса в стране. Таким образом, британской компании «Nexant» было поручено разработать технико-экономические обоснования для строительства химического комплекса. Заказ выполнен в соответствии с современными требованиями, и в результате привлечения иностранных инвесторов к строительству нового химического промышленного парка в Сумгаите с 2017 года вводятся в эксплуатацию современные заводы по выпуску готовой и готовой промышленной продукции.

В первую очередь, полипропиленовый завод, созданный в рамках проекта «SOCAR POLIMER» в Сумгайтском химико-промышленном парке, производит 184 000 тонн полипропилена и 10 000 тонн полиэтилена высокой плотности в 4 сортах в год. Это связано с тем, что ответственные лица не только отвечают потребностям внутреннего рынка Азербайджана, но даже 75% этой продукции экспортируется на европейский рынок. Можно с гордостью отметить, что продукция выполняется по заказам Турции, Белоруссии, Украины, России под брендом «Made in Azerbaijan». Особый интерес вызывает ускорение диверсификации национальной промышленности. Среди них открытие завода карбамида SOCAR в январе 2019 года следует считать более значимым. В настоящее время завод является крупнейшим инвестиционным проектом в ненефтяном секторе общей стоимостью около 1 миллиарда евро. Завод азотных удобрений «SOCAR

карбамид» заменяет импорт азотных удобрений из-за рубежа, удовлетворяя потребности страны в сельском хозяйстве. Таким образом, азербайджанские валютные издержки постепенно снижаются. Завод производит 650-660 тысяч тонн карбамида в год, используя в качестве сырья 435 миллионов кубометров природного газа. 70% продукции экспортируется на зарубежные рынки. Азербайджан ежегодно получает дополнительную иностранную валюту на 150-160 миллионов долларов. В связи с тем, что карбамидное удобрение растения обладает наибольшей азотной способностью, это удобрение сыграет важную роль в развитии сельского хозяйства в Азербайджане [5].

Постепенный рост перерабатывающей промышленности в Азербайджане способствует активной занятости активного населения во многих регионах страны. Хотя рабочая сила обрабатывающей промышленности довольно велика, она обеспечивает больше рабочих мест и больше людей в производственном секторе. Усилия Азербайджана по повышению эффективности рынка труда и занятости высоко оценены международными рейтинговыми агентствами. В отчете о глобальной конкурентоспособности Давосского экономического форума 2017–2018 гг. Азербайджан поднялся на 9-е место и улучшил свои позиции по показателю эффективности рынка труда, заняв 35-е место из 137 стран. Успешная политика диверсификации согласуется с региональной политикой Азербайджана, способствует интеграции работающего населения Баку и регионов на рынок труда. Поскольку трудоспособность новых перерабатывающих мощностей относительно высока, на них можно нанять большое количество способных и гибких работников на своих производственных площадях. Поскольку перерабатывающие мощности являются крупными, считается, что они оснащены современным оборудованием и технологиями. Они конкурентоспособны, поскольку производят продукцию для внутреннего и, чаще всего, зарубежных рынков. Для организации и управления производством на предприятиях, экспортирующих товары и услуги на зарубежные рынки, требуются высококачественные производственные факторы, в том числе высококвалифицированные, квалифицированные и трудоспособные работники. В заводе «SOCAR карбамид», который будет запущен в 2019 году, работают около 500 человек, которые прошли подготовку и стали квалифицированными специалистами в рамках запланированных образовательных и стипендиальных программ. Это можно рассмотреть в реальном примере Балаханских, Мингячаурских, Бакинских судостроительных промышленных парков, Нефчалинских и Масаллинских промышленных объектов, открытие в стране 20 ковраккаческих заводов.

Основное направление, характерное для стратегии экономического развития Азербайджана в постнефтяную эпоху, можно увидеть в деятельности Азербайджанской промышленной корпорации. Корпорация имеет около 20 дочерних компаний, охватывающих различные сферы ненефтяного сектора. В настоящее время общая рыночная стоимость финансовых активов этих предприятий составляет 680 миллионов манатов. К таким компаниям относятся «Азерипак» ММС, «Азералиминиум» ММС, «Azerpambig» АПК, «Azertütün» и многие другие перерабатывающие мощности. Среди упомянутых предприятий государство приобрело новое оборудование стоимостью 9 млн. манатов, в том числе оборудование для шелководства и коконоводства.

Упомянутые выше позитивные изменения, на наш взгляд, являются шагами, предпринятыми в среднесрочной перспективе для дальнейшего улучшения текущего состояния обрабатывающей промышленности, что является приоритетом для обрабатывающей промышленности Азербайджана, и перехода на новое качество. Тем не менее, нужно увидеть цели для поиска стратегических направлений на долгосрочную перспективу. Прежде всего, должны быть разработаны пятилетние и семилетние проекты по запуску предприятий пищевой и непищевой промышленности, упомянутых выше в нашей обрабатывающей промышленности, и в рамках этих проектов должны быть реализованы инвестиционные программы. Первым шагом в поэтапной реализации этих программ, осно-

ванном на сотрудничестве внутренних и внешних инвестиций, является подготовка общих проектных и строительных работ для реконструкции предприятий, которые связаны с цепочкой создания стоимости. Второй этап – обеспечить эти предприятия самым современным техническим оборудованием и технологическими средствами, заранее подготовить специальную техническую команду, способную работать с таким современным оборудованием и установками; Третий шаг - увеличить объем высококонкурентной продукции на внутреннем и внешнем рынках и обеспечить устойчивый рост.

Отраслевая структура и показатели роста промышленности Азербайджана.

Структура производственных областей		Структура отраслей Промышленности			
		2005	2010	2015	2017
Промышленность в целом		100	100	100	100
1	Нефти газовая промышленность	67,4	78,47	67,0	73,9
2	Обрабатывающая промышленность	25,9	15,9	24,3	20,4
	-пищевая промышленность	2,4	1,5	2,5	3,5
	-производство табачных	0,36	0,08	0,1	0,1
	-ткачество	0,4	0,1	0,1	0,5
	- промышленность шитья	0,2	0,1	0,2	0,2
	- промышленность кожных изделий	0,05	0,08	0,1	0,05
	-производство нефтепродуктов	9,9	8,2	10,1	6,7
	-химическая промышленность	2,4	0,45	1,4	1,4
	-строительные материалы	1,6	1,7	1,8	1,6
	-металлургическая промышленность	2,0	0,5	0,9	1,3
	-производство машин, оборудования и устройств	1,2	1,64	1,95	1,34
	-производство мебели	0,2	0,2	0,2	0,2
3	Водоснабжение	1,0	0,6	1,0	0,8
4	Неэнергетические области	10,3	13,6	14,1	12,5

Источник: Статистические данные Азербайджана, 2018 год. Бакинский Государственный Статистический Комитет, 2018 год. [1]

Литература

1. <https://www.azstat.org/>
2. <https://report.az/ru/energetika>
3. <http://noev-kovcheg.ru/mag/2014-21/4824.html>
4. <http://www.azerbaycanli.org/?page=193&lang=rus>
5. <http://www.1news.az/news/azerbaydzhan>
6. Мухсинова Л.Х. Тенденции в управлении нефтегазодобычей в мире / Л. Х. Мухсинова // Azərbaycan neft təsərrüfatı (ANT) Азербайджанское нефтяное хозяйство (АНХ) Azerbaijan oil industry. - 2008. - №9. - С. 1-7.
7. Мухсинова Л.Х. Проблемы устойчивого развития топливно-энергетического комплекса Азербайджана: монография / Л. Х. Мухсинова; ред. Ш. М. Мурадов; Институт Экономики НАНА. - Баку: Элм, 2006. - 412 с.
8. Салимов С.М. Нефтегазовая промышленность – основа стратегии устойчивого развития Азербайджанской республики: монография. - М: МАКС Пресс, 2015.-292 с.

Azərbaycanda inhisarçılıq problemi, antiinhisar siyasətinin aparılması zəruriyyətləri

Arif Salahov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi, Magistr arifmastersalahov@gmail.com

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatının təməl prinsiplərindən biri hesab olunan “rəqabətli satış” mühitinin yaradılmasına təsir göstərən təkəlcilik fəaliyyəti müasir problemlərin ilk sıralarında yer alır. Bazar subyektlərinin yaratdığı bu forma, səmərəli satışa mənfi təsir göstərir. İnhisarçılıq bir bazar fenomenidir, çünki real iqtisadi güc kimi iqtisadi proseslərə birbaşa təsir edir. Ona görə də bu terminologiya 19-cu əsrdən başlayaraq indiki dövrümüzdə qədər təhlil edilir və öyrənilir. Bəzi alimlər bu məsələyə xüsusi önəm verərək “rəqabətin qatı düşməni” adlandırırlar. Bu da anlaşılmalıdır. İnhisarçı firma hər zaman bazarda yekdilliyi, hegamonluğu ələ keçirmək istəyir, belə olan halda digər rəqiblərin bazara giriş-çixışı məhdudlaşır. Beləliklə, bazarda haqsız rəqabət yaranır, satışın tələb və təklif əsasında fəaliyyətinə zərbə vurur, nəticədə firma bazarda qiyməti özü müəyyənləşdirir.

İqtisadiyyat sahəsini daha dərinləndirən öyrənmək istəyən araşdırmaçılar müasir dövrdə “səmərəli bazar münasibəti” anlayışının məhsul istehsalının və satışının rəqabətliyinin təmin olunduğu hallarda yarandığını bildirirlər. Rəqabət əmtələrin istehsalı və reallaşdırılması üçün ictimai normal şəraitin yaranmasına şərait yaradır. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, təsərrüfat subyektlərinin əmtəə və xidmətlər üzərində qiymət diktə etməsi digər rəqiblərin bazara daxil olmasına mane olur, istehsal prosesində elmi texniki tərəqqinin məhsullarından istifadə edilmir, belə olan halda inhisarçı firma malın keyfiyyətinə deyil, qiymətinin və həcmnin artırılmasına çalışır.

Bazarda məhsulun bir neçə satıcısının olması qiymətlərin aşağı, məhsul keyfiyyətinin yüksək olmasına birbaşa təsir göstərir. İstər-istəməz firmalar istehsal etdikləri əmtəə və xidmətlərin istehlakçı maraqlarına uyğunlaşdırmaq üçün ETT-nin nailiyyətlərindən istifadə edirlər. Nəticədə məhsul daha keyfiyyətli və ucuz təklif olunur. Buna görə də, müasir dövrdə bazarlarda sağlam rəqabətin formalaşdırılması, inhisarçılığın məhdudlaşdırılması aktual problemlərdir.

Açar sözlər: İnhisar, Azərbaycan, Tənzimləmə, Siyasət, Rəqabət.

Giriş

Kapitalizmin inkişafı, iri müəssisələrin yaranması inhisarçılığı ən çox araşdırılan mövzu edib. Bu problemin həlli istiqamətində indiyədək iqtisadçıların müxtəlif fikirlər qeyd olunub. Mənası “tək satmağı” ifadə edən bu anlayış milli iqtisadiyyatın əsas problemi sayılır. Hələ ötən əsrlərdən satıcılar gəlirlərini artırmaq üçün bazarın digər nümayəndələri ilə müqayisədə anti-rəqabət hərəkətlərinin tətbiqi metodlarını araşdırırdılar. Məşhur Şotland iqtisadçısı A. Smit qeyd edirdi ki, eyni ticarət və sənətkarlıq nümayəndələri xalqa qarşı sui-qəsd və ya qiymətləri qaldırmaq üçün istəmədən də olsa görüşürlər.

İqtisadçılar rəqabətin iki növünün olduğunu qeyd edirlər: 1. Haqlı (sağlam) rəqabət 2. Haqsız (qeyri-sağlam) rəqabət. Birinci rəqabət növü qanuni üsullarla müəssisələrin rəqiblərindən daha çox mənfəət əldə etməyə cəhd göstərməsi nəticəsində yaranır. Haqlı rəqabət olan bazarlarda işçi qüvvələri, kapitallar manesiz hərəkət edir. Lakin müasir dövrdə bazarlarda sağlam rəqabətə çox az rast gəlinir. Alıcı sayını artırmaq, yüksək mənfəət əldə etmək üçün müəssisə qeyri-qanuni metodlardan istifadə edərək öz rəqibinə qalib gəlməyə çalışır. Qeyri-iqtisadi metodlara yüksək vəzifəli şəxslərin himayəsindən istifadə, reklamlar aparmaq, marka hazırlamaq kimi məsələlərdir. Azərbaycanlı iqtisadçı alim Əvəz Bayramov “inhisarizm” əsərində yazır ki, təkə “xalis” yox, “kamil” rəqabət anlayışları da qəbul edilməzdir. İqtisadçı bu fikrinə bu cür izah verir:

Kamil rəqabət ümumiyyətlə, rəqabətin yoxluğu deməkdir. Həqiqətən də ayn-ayn korporativ mənafeəldən çıxış edən bazar subyektlərindən hansı məntiqlə rəqabət mübarizəsində «insaf-lı» olmalarını tələb etmək mümkündür? Əgər rəqabət «qeyri-müəyyənlikdən» doğursa (nəticəsi məlum olan hadisə rəqabət yarada bilməz) və «məna məxsus olmalıdır» şüarı altında hərəkətə gəlsə, onda hansı «kamillikdən» danışmaq mümkündür. Məhz bu baxımdan K.Marksm «...İnhisar və rəqabətin sintezi formula yox, hərəkətdir» fikiri çox sönük görünür. Həmin sintezin inhisarçı rəqabət şəklində məhz formula olduğunu G.Çemberlin yuxanda söz açdığımız əsərində inandırıcı dəlillərlə sübut etmişdir. Beləliklə, «klassik» bazarın tədqiqatçıları inhisar-çılann meydana çıxmasını kapital və istehsalın təmərküzləşməsi prosesi ilə əlaqələndirirlər və bu araşdırdığımız problemdə yeganə cəhətdir ki, fikir yekdilliyi mövcuddur. (Bayramov Ə.İ.İnhisarizm, Bakı “Elm” 2005.,40s)

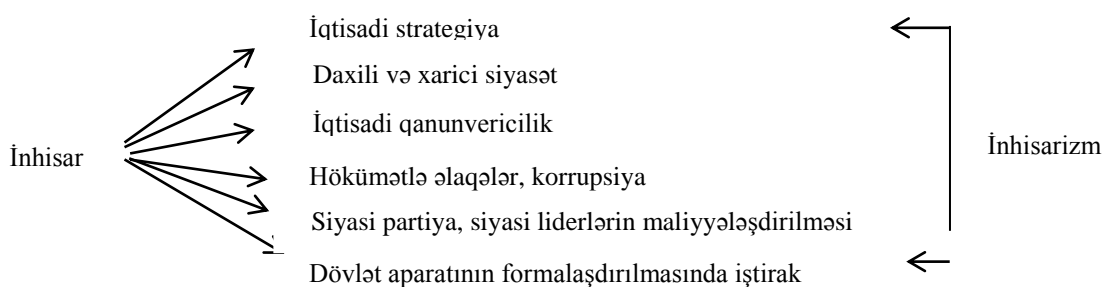
Bazar subyektlərinin qanunsuz üsul və vasitələrlə rəqibləri üzərində üstünlük əldə etməsi inhisarçılığı formalaşdırır. Antiinhisar siyasətinin aparılmasında müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bu metodlar əsasən qanunvericiliyin tələblərini pozan subyektlərin fəaliyyətinə tətbiq edilməklə, inzibati tənziqləmə xarakteri daşıyır.

Metod

Hər bir elmi işin hazırlamaq, effektiv təhlil etmək üçün müəyyən metodlardan istifadə olunur. Tədqiqat apardığımız dissertasiya işində müşahidə, məlumatların toplanması və seçilməsi, müqayisə, induksiya və deduksiya, məntiqi ümumiləşdirmə, tarixi, sistem və analiz və.s metodlardan istifadə olunmuşdur. Bu metodlardan səmərəli, düzgün, dəqiq istifadə olunması araşdıracağımız mövzunu daha dərinə öyrənməyə imkan yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu metodlar da öz aralarından bir-birindən asılıdır.

Analiz

İnhisarçı rəqabətdən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də qiyməti təyin etməsidir. Məlumdur ki, eyni əmtəə və xidmətlərinin satışı ilə məşğul olan müəssisə istehsal etdiyi məhsulun yeganə satıcısı olduğu, istehsal etdiyi əmtəənin yaxın əvəzedicisi olmadığı üçün daha çox mənfəət əldə etmək istəyir. Bu cür fəaliyyət zamanı qiymətlər yüksəlir, islehlakçı hüquqlarının müdafiəsi nəzərə alınmır. Əgər bazarda inhisarçı mövqeyi mövcuddursa, digər iştirakçıların bazara daxil olmasında maneələr yaranır.

Sxem 1. İnhisarizmin formalaşması mexanizmi.

Dövlətin inhisarçılığa qarşı həyata keçirdiyi tədbirlər səmərəli iqtisadiyatın formalaşdırılmasına, sağlam maliyyə mühitinin yaradılmasına yönəldilir. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq dövlət tərəfindən antiinhisar tədbirlərinin həyata keçirilməsinə “ Azərbaycan Respublikasının Antiinhisar siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 iyun 1992 il tarixli Fərmanından sonra başlandı. Sonralar Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin tabeliyinə keçərək dəfələrlə hüquqi status və daxili strukturu yenilənərək nazirliyin tərkibində olan quruma çevrildi. Antiinhisar fəaliyyətinə dövlət nəzarətini təmin etmək üçün komitə 1993-cü il 4 mart tarixində “ Antiinhi-

sar fəaliyyəti haqqında” Qanunu qəbul etdi. “Antiinhisar fəaliyyətin tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu “Ümumi müddəalar”, “İnhisarçılıq fəaliyyəti”, “Antiinhisar tənzimləmə vasitələri”, “Yekun müddəalar” olmaqla 4 bölmə və 19 maddədən ibarətdir. Qanunun birinci bölməsi qanunun məqsədlərini, antiinhisar qanunvericiliyini, qanun tətbiq dairəsini, antiinhisar siyasətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarını, əsas anlayışlarını əhatə edir. İkinci bölmə müvafiq olaraq- dövlət inhisarçılığı, sahə inhisarçılığı, yerli inhisarçılıq, təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılığı, maliyyə-kredit inhisarçılığı, bazar subyektlərinin üfqi və şaquli sazişləri nəticəsində yaranan inhisarçılıq, təbii inhisarçılıq, patent-lisenziya inhisarçılığı, yerin təkindən istifadə inhisarçılığından bəhs edir. Üçüncü bölmə antiinhisar fəaliyyətə dövlət nəzarəti mexanizmlərindən, konkret olaraq- təsərrüfat subyektlərinin və onların birliklərinin yaradılması, yenidən təşkili və ləğv edilməsi zamanı antiinhisar qanunvericiliyinə riayət edilməsinə dövlət nəzarəti, səhmlərin (payların) əldə olunması zamanı təsərrüfat subyektləri arasında bağlanmış əqdlərin həyata keçirilməsində antiinhisar qanunvericiliyinə riayət edilməsinə dövlət nəzarəti, inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, inhisarçılıq fəaliyyətinin aradan qaldırılması, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının məlumat əldə etmək hüququnu müəyyən edir. Sonuncu, yəni dördüncü bölmə isə qanunun pozulması nəticələrindən, bu hallar baş verdiyi zaman təsərrüfat subyektlərinin, onların rəhbərlərinin və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının vəzifəli şəxslərinin məsuliyyətini müəyyən edir. Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası qanuna uyğun olaraq 1 müəssisə satışın 33%-nə, 3 müəssisə 50%-nə, 5 müəssisə 66,6%-nə malik olduğu hallarda inhisarçı hesab olunur. Ölkə iqtisadiyyatı böyüdükcə Azərbaycanda bu rəqəmin getdikcə aşağı salınması istiqamətində tədbirlər görülür.

Araşdırmalar onu göstərir ki, Avropada inhisarçılıq orta statistik 25 faiz, ABŞ-da 6 faiz civarındadır. Lakin iqtisadiyyatı kiçik olan ölkələrdə inhisarçılıq rəqəminin az olması şirkətlərin böyüməsinə ciddi təsir edir, bu da qənaətbəxş hesab oluna bilməz. Bu məsələyə başqa tərəfdən baxsaq görürük ki, inhisarçı firmaların ölkə daxilində olması işsizliyin müəyyən qismini azaldır. Belə ki, transmilli şirkətlərin ölkə daxilində yerləşməsi yüzlərlə, minlərlə insanın orada işləməsinə şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, inhisarçı fəaliyyətdə ən vacib məsələ qiymətlə bağlıdır. İnhisar qiyməti rəqabətin minimuma endirilməsinə və istehlakçı hüququnun pozulmasına gətirib çıxarır. XX əsrin 50-60-cü illərindən başlayaraq istehsal və kapitalın təmərküzləşməsi bu prosesi daha da sürətləndirdi. Korporativ və maliyyə kapitalının meydana gəlməsi, həmçinin iri özəl müəssisələrin yaradılması monopolist mövqeyini dərinləşdirdi.

İnhisarçılıq iqtisadiyyat üçün mənfi hal hesab edilsə də təbii inhisar növlərinə dövlət dəstəyi mövcuddur. Belə ki, dövlətlər tərəfindən təbii inhisarçılıq qorumaqda maraqlıdırlar. Bunun bir neçə amilləri var. İqtisadiyyatda təbii inhisarçılıq ən strateji sahələr üzrə yaradılır. Məqsəd sosial təbəqənin rifahının yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. İqtisadçılar qeyd edirlər ki, kommunal xidmətlər təklif edən və dövlət üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən subyektlər bir neçə şirkətin səlahiyyətinə vermək olmaz. Əgər belə olarsa sosial narazılıq arta bilər. Ölkəmizdə mövcud olan təbii inhisar növləri aşağıdakılardır:

Azərbaycan Respublikasının və xalqının qiymətli xəzinəsi olan neft-qaz məhsullarının çıxarılması və yeni yataqların kəşfi ilə məşğul olan Dövlət Neft Şirkəti. (Düzdür, SOCAR səhmləri tam olaraq dövlətin balansındadır. Lakin təbii inhisar subyekti fəaliyyət göstərir).

Kommunal xidmətlər təklif edən “Azərsu” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, “Azərişiq”, “Azəriqaz” Dövlət datasiyası əsasında fəaliyyət göstərən yeraltı sərnişin daşıyıcı şirkət “Bakı Metropliteni” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti və başqaları dövlət inhisarları və ya təbii inhisarlar hesab olunur.

Ölkəmizin aviadaşıyıcı şirkəti olan AZAL (Azərbaycan Hava Yolları).

Təbii inhisarlar həm də istehsal miqyasının artırılmasının böyük həcmdə qənaət etməsinə şərait yaradır. Bu növ inhisarlar təsərrüfat subyektləri arasında rəqabətin mümkün olmadığı

sahələrdə də yaranır. (Mənbə: Vəliyev.T.S., Babayev.Ə.P., Meybullayev.M.X. “İqtisadi nəzəriyyə”. Bakı 2011. Çapaşođlu nəşriyyatı. 691 səh).

Nəticə və Təkliflər

Məlumdur ki, ölkələr sosial-iqtisadi potensialını artırmaq üçün ilk növbədə iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətli mühit formalaşdırılmalıdır. Dövlətlər inhisarçı davranışını məhdudlaşdırmaq, real mənfəət gətirən tələb və təklif əsasında satış yaratmaq üçün öz idarəetmə sistemlərinə uyğun olaraq müxtəlif mexanizmlərdən istifadə edirlər. Antiinhisar qanunvericiliyi sisteminin dünya təcrübəsi dedikdə məsələni daha da ölkələrin fərqli idarəetmə və tənzimləmə xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan fərqli ölkələrin tənzimləmə mexanizmlərinin öyrənilib, növbəti illərdə Azərbaycanda tətbiq olunmasına nail olmaq olar.

Antiinhisar siyasətinin dünya ölkələrində təhlil olunması üçün ilk olaraq ölkələri inkişaf etmə, idarəetmə xüsusiyyətlərinə görə qruplar üzrə aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək lazımdır:

- Qüdrətli sənayesi olan inkişaf etmiş ölkələrdə antiinhisar siyasəti
- Avropa birliyi ölkələrində antiinhisar siyasəti
- İqtisadiyyatı sistemində keçid yaşanan ölkələrdə inhisar tənzimləmə üsulları

Dövlətin antiinhisar siyasəti bazar iştirakçılarının məhsul satışında haqsız rəqabət üsullarından istifadə etməklə, qiymət təyin etmə hallarının qarşısının alınmasına, rəqabətin artırılmasına, inkişafına, təkmilləşməsinə yönəldilir. Milli qanunvericiliyimizdə inhisarların 9 növü fərqləndirilir: təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılığı, dövlət inhisarçılığı, sahə inhisarçılığı, yerli inhisarçılıq, maliyyə-kredit inhisarçılığı, bazar subyektlərinin üfqi və şaquli sazişlər nəticəsində yaranan inhisarçılıq, təbii inhisarçılıq, patent-lisenziya inhisarçılığı.

İnhisarçılığa qarşı aparılan tədbirlər digər arzuolunmaz halların, xüsusən korrupsiya və süni bahalaşmanın da qarşısının alır. Lakin bəzi iqtisadçılar qeyd edirlər ki, bazarda inhisarçılıq faizini müəyyən edən dəqiq mexanizm yoxdur. Bu baxımdan bu məsələnin araşdırılıb öyrənilməsinə ciddi ehtiyac var.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev sosial-iqtisadi sahə ilə bağlı müşavirələrində 2019-cu ili islahat ili olduğunu qeyd edərək, ölkəmizdə inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması üçün zəruri islahatların aparıldığını bildirib. Ölkə başçısı iqtisadi inkişafı şərtləndirən sağlam rəqabət mühitinin təmin olunmasına inhisarçılıqla mübarizənin mütəşəkkil aparılmasına çağırışlar edib.

İlham Əliyevin son 15 ildə apardığı sosial-iqtisadi islahatların nəticəsi olaraq bugün ölkəmizdə monopolist xarakterli fəaliyyətlərin, o cümlədən təbii inhisarların tənzimlənməsi sahəsində müsbət nəticələr əldə edilib.

Tədqiqat işi nəticəsində aşağıdakı təkliflər verilir:

- İqtisadiyyatın rəqabətə uyğunlaşdırılması üçün mövcud təsərrüfat subyektlərinə nəzarət mexanizmləri planlaşdırılmalıdır.
- İnhisarçı müəssisələrə dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən qanunvericiliyə uyğun tədbirlər görülməlidir.
- Antiinhisar qanunvericiliyinin tələbləri nəzərə alınmalıdır və sahibkarlar məlumatlandırılmalıdır.
- Əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırmaqla, xarici investorları ölkəmizə cəlb etmək.
- Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərə vergi güzəştləri etməklə qiymətlərin tənzimlənməsi aparmaq.
- Özəl bölmənin payının artırılması hesabına dövlətin iqtisadi yükünü yüngülləşdirmək.
- Şirkət rəhbərləri ilə görüşlərdə onları qanunvericiliyə zidd əməllərə yol verməmək haqqında təlimatlandırmaq.
- Bazarda eynicinsli məhsullar təklif edən müəssisələrin qiymət strategiyasına nəzərəti gücləndirmək.
- Haqsız rəqabətə yol verən hallara qarşı cərimə və cəzaları sərtləşdirmək.
- Bazarda rəqabət mühitinin formalaşmasına mənfə təsir edən amilləri məhdudlaşdırmaq.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Abbasov A.B, Abbasov S.A Biznesin əsasları. Dərslük-Monoqrafiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 456 səh.
2. Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Dərslük. Bakı:” İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2007, 256 səh
3. Bayramov Ə.İ İnhisarizm. Bakı. “ Elm”. 2002. 390 səh.WBN5-8066-1498
4. Əzizov Y.S. Monetar tənzimləmə. Monoqrafiya. Bakı, 2014, 375s
5. Ken Koury. Monopoly Strategy. ISBN-13: 978-1105854668. 2012. 194 pages.
6. Kərimli I. Süleymanov N. Milli iqtisadiyyatın əsasları. Dərslük. Bakı. 2000, səh. 19-20-50.
7. Philip.E. Orbanes. Monopoly, Money, and You: How to Profit from the Game’s Secrets of Success. ISBN-13: 978-0071808439. 2013. 288 pages.
8. Richard B. McKenzie and Dwight R. Lee. In Defense of Monopoly. 978-0-472-116157. Michigan publishing. 2008. 337 pages.
9. Richard Posner. Economic Analysis of Law, 8. Basım, Kluwer, Law, New York, 2011.
- 10.Şəkəraliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi, Bakı-2011, 542 səh.
- 11.Vəliyev E.N. «Şəffaflığın təmin olunmasında maliyyə nəzarətinin rolu» // “Gənc alimlərin I Elm festivalı” elmi konfansı. - 13-15 iyul 2011. – səh. 157-160.
- 12.Государственное регулирование национальной экономики, под ред. Н.А. Платоновой, В.А.Шумаева, И.В.Бушуевой. М, АЛЬФА-М, ИНФРА- М, 2008.
- 13.Капканщиков С.Г.Государственное регулирование экономики, Москва, КНОРУС, 2006, 352с.

Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunun ümumi coğrafi səciyyəsi

*Mahmudova Günay Nürəddin qızı,
BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr
Elmi rəhbər:dos.əv. Ü.T.İsmayılova
gunaynureddin97@gmail.com*

İqtisadi rayonun ərazisinin ümumi sahəsi 8,96 min km² olmaqla ölkə ərazisinin 10,3 faizini təşkil edir. İqtisadi rayonun relyefi yüksək dağlıq və dağətəyi hissələrə bölünür. İqtisadi rayon məhdud torpaq ehtiyatına malikdir. Ərazinin yüksəklik fərqlərinin böyük olması təbii şəraitin müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Ərazi mülayim iqlim şəraitinə malikdir.

Şəki-Zaqatalanın Rusiya Federasiyası (Dağıstan Respublikası) ilə 185 km məsafədə yüksək dağlıq sahə üzrə keçən sərhəddi istər ərazi, istərsə də respublika üçün strateji və hərbi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Alazan çayından Baş Qafqaz dağlarının suayrıcısına qədər uzanan, təqribən 150 km-ə çatan Gürcüstanla olan sərhəddə də böyük siyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Yevlax-Balakən və Balakən-Loqodexi Beynəlxalq avtomobil yolunun TRASEKA nəqliyyat sisteminə daxil olması, qərbdə Balakən gömrük məntəqəsinin fəaliyyət göstərməsi iqtisadi rayonun böyük perspektiv inkişaf imkanlarına malik olduğunu sübut edir. İqtisadi və strateji baxımdan əlverişli coğrafi mövqeyə, böyük təbii-iqlim, zəngin mineral-xammal və əmək ehtiyatlarına malik olan belə unikal ərazinin iqtisadi, sosial və siyasi coğrafi baxımdan tədqiq edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Tədqiq edilən ərazi özünəməxsus təbii şəraiti və relyef xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. ⁽³⁾

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu Böyük Qafqaz təbii vilayətinə aiddir. İqtisadi rayon şimalda Böyük Qafqazın suayrıcı xətti, cənubda Qanıx çayı, Mingecevir su anbarı və Yuxarı Şirvan kanalı arasındakı ərazilərdə yerləşir. Onun tərkibinə daxil olan ərazilər qərbdə Gürcüstan Respublikası ilə dövlət sərhəddindən şərqdə Göyçay çayına qədər sahələri əhatə edir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonu Azərbaycanın ucqar şimal-qərb hissəsində, Bakı şəhərindən 331-471 km məsafədə yerləşir. Ərazisindən Yevlax-Balakən dəmir və avtomobil magistral yollarının keçməsi, 185 km məsafədə Rusiya Federasiyası və 150 km məsafədə

Gürcüstan Respublikası ilə həmsərhəd olması regionu strateji cəhətdən Azərbaycanın digər regionlarından fərqləndirir və onu ölkə üçün daha əhəmiyyətli bir rayona çevirir. İqtisadi-coğrafi rayon əlverişli təbii iqlim şəraiti, enliyarpaqlı meşələri, təbiəti və tarixi abidələri, ərazinin yüksək seysmikliyi, dağəmələgəlmə prosesləri və s. xüsusiyyətlərə görə fərqlənir. ⁽⁵⁾

Günəşli saatların illik miqdarı 2200-2400 saatdır. mümkün buxarlanma təxminən 400-1000 mm. Arid günlərin sayı iyun və sentyabr ayları arasında 5-25 gün arasında dəyişir və küləyin orta illik sürəti 2 m/saniyə ətrafında dəyişir. Kontinental iqlim zəif, mülayim kontinental və orta kontinental tiplər ətrafında dəyişir. İl ərzində donmayan dövrün uzunluğu 150-250 gün və ya daha çoxdur, lakin temperaturu 0°C-dən aşağı olan günlərin miqdarı 20-150 gündür. Yağışların miqdarına görə bölgə Lənkəran-Astara zonasından sonra ikinci yeri tutur. Ərazinin ən quraq və rütubətli əraziləri müvafiq olaraq Acıhur (300-350 mm) və orta və yüksək dağlıq əraziləridir.

Burada əsasən meşə, çəmən-meşə və çəmən landşaft tiplərinin hakimdir və təbii coğrafi komplekslər həm üfüqi istiqamətdə-şimal qərbdən cənub şərqə doğru, həm də mütləq yüksəkliklərin artdığı istiqamətdə - cənubdan şimala doğru yerini dəyişir. Belə ki, vadinin qərbində meşə landşaftı hakimdir Qaşqaçaydan Oğuzçaya qədər olan ərazidə çəmən, çəmən-bataqlıq landşaftı, şərqdə müxtəlif tipli meşələr, çökəkliyin şərq qurtaracağında İsmayılı ilə Girdmançay arasında çəmən, çəmən-kol landşaftları yayılmışdır. ⁽⁷⁾

Bu bölgədə dağ-çəmən, dağ və meşə-çəmən, qəhvəyi-dağ meşə, dağ, meşə, çəmən qəhvəyi, boz-qəhvəyi dağ, şabalıd dağ, şabalıd, qəhvəyi, çəmən, meşə və çəmən torpaqları geniş yayılmışdır. Çəmən-meşə torpaqlarının əksəriyyəti meyvə bağları, taxıl və tütün sahələri altındadır. Şəki bölgəsində, xüsusən Əyriçayın sol sahilindəki terraslaşmış düzənliklərdə geniş üzüm bağları salınmışdır. Buradakı çəmən, çəmən-meşə, çəmən-bataqlıq və bataqlaşmış çəmən torpaqları üzvi maddələrlə çox zəngindir. Bataqlaşmış çəmən torpaqları çay terrasları boyunca alçaq sahələrdə inkişaf etmişdir. Vadinin mərkəzi hissəsində karbonatlı çəmən, çəmən-meşə və bataqlıq torpaqları çökəklik boyu ümumi zolaq əmələ gətirir. Ərazidəki bataqlaşmış çəmən torpaqları uzun illər çəltik plantasiyaları altında qalmış, son illərdə isə bu torpaqlardan biçənək sahələri kimi istifadə edilir. Hazırda bu torpaqlarda yenidən çəltikçiliyin inkişaf etdirilməsinə başlanılmışdır.

Əhalinin sayı ən mühüm demoqrafik göstəricidir. Onun dinamikasına digər demoqrafik göstəricilər, təbii coğrafi şərait, sosial-iqtisadi potensial, təbii ehtiyatlarla təminat və onlardan istifadə edilməsi ciddi təsir göstərir. Son nəticədə iqtisadi rayonlarda və bura daxil olan inzibati ərazilərdə əhalinin sayı intensiv olaraq dəyişir. ⁽¹⁾

2019-cı ilin əvvəllərində Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda yaşayan əhalinin sayı 621.4 min nəfər olmuşdur. Burada respublika əhalisinin 6,2%-i yaşayır. Əhalinin 28 faizi şəhərlərdə, 72 faizi kəndlərdə yaşayır. Rayonda əhalinin sıxlığı aşağı olmaqla hər km² -ə 70 nəfər təşkil edir.

İqtisadi rayonda əhalinin sayına görə Şəki rayonu qabaqcıl yer tutur. İnzibati rayonda 186,6 min nəfər və ya iqtisadi rayonun ümumi əhalisinin 30,2%-i yaşayır. Sonrakı sırada duran Zaqatala rayonunda 128,7 min nəfər (20,8%), Qəbələ rayonunda 106,6 min nəfər (16,9%), Balakən rayonunda 98,3 min nəfər (15,8%) əhali vardır. Qax və Oğuz rayonları əhalinin sayının az olması ilə fərqlənir və onun artım sürəti nisbətən aşağıdır. ⁽⁶⁾

1991-2000-ci illər iqtisadi rayonda doğum əmsalı aşağı düşmüşdür. Buna səbəb əhalinin maddi vəziyyətinin və həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi, onun mənzillə təminatında olan problemlər, iqtisadi böhran, əmək ehtiyatlarının işlə təminatında olan böyük çətinliklərdir. ⁽²⁾

2000-ci ildən sonra iqtisadi rayonda təbii artım göstəriciləri xeyli yüksəlmişdir.

Belə ki, 2000-2014-ci illərdə iqtisadi rayonda doğum əmsalı 16,1-dən 18,1-ə qədər yüksəlmişdir. Lakin 2014-cü ildən sonra hər 1000 nəfərə doğum əmsalı yenidən azalaraq 2018-ci ildə 14,0-ə düşmüşdür. Təbii artım əmsalı 2014-2018-ci illərdə iqtisadi rayonda 11,4-dən 7,7-yə enmişdir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda hər 1000 nəfərə düşən nikah əmsalının ən yüksək olduğu rayon Qəbələ, ən aşağı olduğu rayon isə Balakən və Zaqatala rayonlarıdır. Həmçinin boşanmalar ən çox Balakən rayonunda (1,5) və Oğuzda (1,4)müşahidə olunur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. Şəki-Zaqatala iqtisadi coğrafi rayonunda əhalinin məskunlaşması və demoqrafik inkişaf problemləri, Bakı 2016
2. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. Azərbaycan Respublikasında demoqrafik inkişaf: Əhali məskunlaşmasının perspektivləri və regional problemləri, Bakı 2016
3. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi-tədqiqat İnstitutu. Şəki-Zaqatala iqtisadi coğrafi rayonun pasportu, Bakı 2011
4. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər) // Azərbaycan.- təsdiq edilməsi.-2004.-11 fevral
5. Məmmədov, Z.S. Regionların iqtisadi inkişaf problemləri.-B.: Elm, 2007
6. <https://www.stat.gov.az/source/regions/>
7. <https://wikimediafoundation.org/>

Xəzərin Azərbaycan sahillərində kurort-rekreasiya ehtiyatları

Mustafayeva Zülfiyyə Arif qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər dos. əv. İsmayilova Ü. T.
zulfiyyearifqizi@mail.ru

Respublikamız olduqca əlverişli coğrafi mövqeyə malik ölkələrdən biridir. Bunun əsas səbəbi Respublikamızın Avropa və Asiyanı birləşdirən kəsişmə nöqtəsində, Cənubi Qafqazın şərqində, Qafqaz bərzəxinin olduğu keçid nöqtəsində, Xəzər dənizi sahillərində yerləşməsidir.

Rekreasiya sözü latın dilində tərcümədə “recreation”-yenilənmə yenidən yaradılma deməkdir. Turizmdə rekreasiya sözünün Azərbaycan dilində mənası isə geniş şəkildə boş vaxtları dəyərləndirmək olaraq qəbul edilir. Rekreasiya fəaliyyəti insanları asudə vaxtlarında reallaşan, müalicə-istirahət üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Xəzər sahilinin özünəməxsus iqlim şəraitinin olması eləcə də müalicə məqsədli təbii ehtiyatların zənginliyi rekreasiya təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində mühüm roloynayır. Ümumiyyətlə götürüldükdə rekreasiya təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün lazım olan təbii ehtiyatlarla iqlim, mineral ehtiyatlar, landşaft örtüyü, flora və fauna, dağ, yayla, sahilboyu ərazilər və s. aid edilə bilər. Bu ehtiyatlarla Respublikamızın Xəzərsahili əraziləri olduqca zəngin təmin olunduğundan buzonalarda rekreasiya turizmi inkişaf etmişdir. Xəzərsahili ərazilərdə şərqdən qərbə doğru qalxdıqca sahilboyu əraziləri hündür dağların əvəz etdiyi zonalarda iqlim, landşaft örtüyü, flora və faunanın bir birini əvəz edən növlərinin olması bu yerləri daha da ecazkar edən faktorlardandır.

Xəzərsahili ərazilərin rekreasiya turizmi bir çox amillərin təsirindən aslıdır. Bu amillərin təsiri nəticəsində formalaşan aşağıdakı bir neçə qruplar ayrılır.

1. təbii amillər;
2. sosial və iqtisadi amillər;
3. siyasi;
4. demoqrafik.

Təbii amillərə təbii rekreasiya resurslarının, əlverişli təbii şərait və iqlimin, diqqəti cəlb edən yerlərin, hidrografik şəbəkənin inkişafı, əlverişli ekoloji mühitin və təbiət abidələrinin təmiz və istifadəyə yararlı olması aid edilir.

Sosial və iqtisadi amillərə Xəzərsahili bölgədəki əhalinin əsas hissəsinin yaşayış səviyyəsi, ölkəmizin xarici dövlətlərlə beynəlxalq əlaqələrini inkişaf etdirilməsi və nəqliyyatın inkişafı aid edilir.

Siyasi amillərə turistlərin yaşadığı ölkənin və Respublikamızın siyasi sabitliyi, ölkələr arasında mehriban münasibətlərin, əməkdaşlığın olması aid edilir.

Demografik amillərə isə bu ərazilərdəki əhalinin artımı, həmçinin orta ömür müddətinin artması, etnik turizmin genişlənməsi aid olunur (1səh. 124).

Respublikamızın Xəzərsahili bölgələrində rekreasiya təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi həm iqtisadi, həm də sosial cəhətdən böyük üstünlüyə malikdir. Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya təsərrüfatının inkişafının iqtisadi cəhətdən üstünlüyü dedikdə onun daha gəlirli sahələrdən biri olması, bununla belə ölkəmizə əlavə gəlir gətirməsində böyük rolunun olmasında, sosial cəhətdən üstünlüyü isə rekreasiya təsərrüfatının inkişafı ilə yeni iş yerlərinin açılmasına və beləcə işsizlik probleminin azaldılmasına, Xəzərsahili bölgələrdə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə şərait yaradırmasına, fəaliyyət göstərən rekreasiya turizm bölgələrində ev təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə, təlabata uyğun olaraq xidmət sferasının yaranmasına şərait yaradır (2 səh. 7).

Turizmdə infrastruktur turizm sənayesinin fəaliyyət göstərməsi və eləcə də turizm resurslarının istifadə olunması üçün mühüm olan hər hansı bir təsərrüfat sahəsidir. Qısa şəkildə infraqurultura investisiyanın reallaşması üçün hər hansı bir yerdə su, kanalizasiya, enerji təchizatını, komnukasiya şəbəkələrini, fərqli nəqliyyat yollarını və nəqliyat vastələrini, gəmi limanları və hava limanlarını, müvəqqəti qalmayerlərini, kafe, restoran, əyləncə mərkəzlərini, shopping məkanlarını və s. aid edə bilərik.

Xəzərsahili ərazilərdə mühüm infrastruktur kimi yerləşdirmə müəssisələrini mehmanxana, otel, motelləri, bed and breakfast və s. misal göstərmək olar. Yerləşdirmə müəssisələri ən yaxşı Abşeron zonasında inkişaf etmişdir ki, burada dünyaca ən məşhur otellər fəaliyyət göstərir. Bu otellərə FourSeason, Hilton, Fairmont, JW Mariott, Pullman və s. misal göstərmək olar.

Xəzərsahili ərazilər çimərlik üzrə ixtisaslaşdığından buradakı bir çox müəssisələr məhz bu turizm üzrə fəaliyyət göstərir ki, bu da yalnız ilin isti dövrləri üçün xarakterikdir. Çimərlik dövrü may-sentyabr ayları üçün xarakterikdir. Ən çox çimərliklərdən Abşeron zonasında geniş istifadə olunur ki, bunun da nəticəsində burada bir çox istirahət əyləncə mərkəzləri, aquaparklar yaradılmışdır. Buna misal olaraq AF Hotel Aqua Park, Open Air, Bilgəh Aqua Park, Dalğa Beach Aqua Park, SeaBreeze, Amburan, Nar&Sharab, Jumeriah Hotel Baku, Crescent-beach Hotel, MamboBeach, Dostluq İstirahət Mərkəzi, 1001 Gecə, Eldorado, Ramada Hotel, Aysberq Hotel və s. göstərmək olar.

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa son dövrlər Nabran-Yalama və Lənkəran zonasında da yeni istirahət əyləncə mərkəzləri yaradılmışdır. Nabrandan Atlant, Palma turistlər və yerli əhali tərəfindən sevilən yerlərdəndir (3səh. 13).

Xəzərsahili zonalarda müalicə əhəmiyyətli zəngin termal sularlar vardır. Termalsuların zənginliyinə görə Abşeron həmçinin şimal və cənub zonalarda fərqlənirlər. Abşeronda rast gəlinən suların tərkibində yodlu bromlu və həmçinin hidrogen sulfidli sularlardır ki, bunlara misal olaraq Qala, Suraxanı, Şıx, Bilgəh və s. göstərmək olar. Bu suların bazası əsasında bir sıra sanatoriya-kurort müəssisələri fəaliyyət göstərməkdədir (4 səh. 273).

Cənub (Lənkəran-Astara regionunda) zonasında debitinin yüksək olması ilə seçilən bir çox termal sular vardır ki bunların da tərkibi əsasən natrium xlorlu, sulfidli və hidrogen sulfidli sularlardan ibarətdir. Lənkəran-Astara zonasının termal sularının temperaturunun yüksək, tərkibində isə kükürdün zəngin olması bu suların bir çox xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunmasına şərait yaradır. Lənkəran-Astara zonasında olan məşhur termal sulara İsti su, Daşvənd, Meşə su, Ənci, Ərkivan, Qızılca, Qotur su, Biləsər, Qəriblər və s. göstərmək olarki, məhz bu suların əsasında bu zonasında müalicə pansionatları (500-ə qədər) yaradılmışdır.

Şimal (Quba-Xaçmaz regionunda) zonasında yerləşən mineral suların tərkibi kükürlü və hidrokarbonatlı sularla zəngindir. Bu zonada yerləşən mineral suların yüksəklikdə yerləşməsi ilə (2000 m-ə qədər) seçilir. Bu bölgədə mineral suların zənginliyinə görə Quba rayonu seçilir. Rayon ərazisində yerləşən məşhur bulaqlar Sona, Xaltan, Xaşı, Cimi, Pərbənövşə və s. misal göstərmək olar.

Hazırda Azərbaycanın ən çox istifadə olunan helio, aero və talassoterapiya imkanlarına malik sağlamlıq ocaqları Xəzər sahillərindədir. Dağıstan Muxtar Respublikasından İran sərhədlərinə qədər 800 km məsafədə uzanan bu sahil zonasının kəhrəbə rəngli xırda qumlu çimərliklərinin əksəriyyəti istifadə üçün əlverişli olan az meyilli düzənliklərdən dayaz ləpədyənə keçir.

Bitki və torpaq örtüyünün yaratdığı mənzərələr olduqca müxtəlifdir. Dağıstan sahillərindən Kür çayının mənsəbinədək sahədə ətrafı boz torpaqlar üstünlük təşkil edən iki iri bitki forması - meşə və yarımşəhra təşkil edir. Əgər şimal sahədə, Nabran sahillərində bitki konfortu-

nunun əsasını il boyu enliyarpaqlı meşə təşkil edirsə, Orta Xəzər sahillərində, o cümlədən Abşeron yarımadasında bu efemer otların vegetasiya dövründə olur (5 səh. 222).

Respublikamızda Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizimini inkişaf etdirilməsi burda yaşayan əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində təsiri vardır. Belə ki, bu regiona gələn xarici turistlərin sayını artırmaqla nəqliyyat sektorunun gəlirinin artması, fəaliyyət göstərən turizm rekreasiya müəssisələrinin gəlirlərinin artması, həmçinin yerli əhalinin turistlərə yeni xidmətlər təklif etməsi nəticəsində əhalinin həyat səviyyəsi yüksəlir, işsizlik problemi öz həllini tapır. Buna görə də nəinki Xəzərsahili bölgələrdə, eləcə də Respublikamızın digər ərazilərində də rekreasiya turizimini inkişaf etdirmək olduqca perspektivlidir.

Ədəbiyyat

1. Soltanova Həbibə – “Azərbaycan Respublikasında Turizm və onun inkişafı”- “AzTu” - Bakı 2015 - 475 səh.
2. Hüseynov İlqar, Əfəndiyev Nigar – “Turizmin əsasları”-“Mars-Print NPF”- Bakı 2007 – 442 səh.
3. Dərgahov Vüqar – “Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərində rekreasiya ehtiyatlarının iqtisadi-coğrafi cəhətdən qiymətləndirilməsi”-Bakı 1999 – 30 səh.
4. Musayev Z.S, Məmmədov K.M., Zərbəliyev M.S. - “Su ehtiyatlarının inteqrasiyalı idarə olunması” – “Təhsil” - Bakı 2009– 376 səh.
5. Azərbaycan Elmlər Akademiyası akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu - "Azərbaycan Respublikasının konstruktiv coğrafiyası" - Bakı - Elm - 2000

Gəncə-Qazax iqtisadi regionunun əmək resurslarının iqtisadi-coğrafi qiymətləndirilməsi

Rzazadə Günel Cələddin

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. M.R.Musayeva

gunel.rzazadeh@gmail.com

Əhali həm istehsalçı, həm də istehlakçı olmaqla cəmiyyətin başlıca məhsuldar qüvvəsidir. Əhali təkcə maddi nemətlərin deyil, həm də özlərinin təkrar istehsalını təmin etmiş olur. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu əhalisinin sayına görə ölkənin 1 milyondan çox olan regionları sırasında yer alır. İqtisadi rayonun əlverişli təbii şəraiti və iqtisadi-coğrafi mövqeyi əhalinin məskunlaşmasında mühüm rol oynayır. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu demoqrafik cəhətdən əlverişli region hesab olunur.

Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişafında, bu ərazilərdə məskunlaşmış əhalinin sosial-mədəni tələbatlarının ödənilməsində rayonun sosial infrastrukturu mühüm rol oynayır. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda hazırkı demoqrafik inkişaf bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2019-cü il 1 yanvar tarixinə olan məlumatına görə Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda əhalinin sayı 1284,2 min nəfər olmuşdur. Onların 589,4 min nəfəri (45,9%) şəhər yerlərində, 694,7 min nəfəri isə (54,1%) kənd yerlərində məskunlaşmışdır. İqtisadi rayon əhalisinin 640,8 min nəfərini (49,9%) kişilər, 643,3 min nəfərini isə (50,1%) qadınlar təşkil edirlər. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda qadınların sayı kişilərin sayından 0,7% çox olmuşdur. Qadınların sayının kişilərin sayından belə artıq olmasının bir səbəbi də Qarabağ müharibəsindən sonra ölkənin genofondunda olan dəyişikliklərlə əlaqədardır. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda yaşayan əhali ölkə əhalisinin 12,9 faizini təşkil edir. Aşağıdakı cədvəldə Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun əhali sayının statistikasını iqtisadi rayonlar üzrə nəzərdən keçirək.

Gəncə-Qazax regionunun iqtisadi rayonlarının demoqrafik göstəriciləri

İqtisadi rayon	Əhalinin sayı	Əhalinin sıxlığı 1 km ² -ə	Təbii artım	Doğulanlar	Ölənələr
Ağstafa	87,9	87,9	656	1267	611
Qazax	97,6	139	735	1448	713
Tovuz	175,5	90	1423	2700	1277
Şəmkir	217,2	131	1931	3293	1362
Gəncə	334,0	3036	1100	3293	2193
Goranboy	104,1	61	837	1556	719
Naftalan	10,2	255	65	126	61
Gədəbəy	100,4	99,8	533	1345	812
Daşkəsən	35,1	33	188	458	270
Samux	58,3	40	441	865	424
Göygöl	63,9	69	447	858	411
Region üzrə	1284,2	104	8356	17209	8853
Min nəfər					

Mənbə: stat.gov.az

Cədvəldən göründüyü kimi əhalinin sayına görə iqtisadi rayonlar arasında Gəncə şəhəri lider mövqeyə sahibdir. Təbii artım statistikasına əsasən isə Şəmkir rayonu seçilir.[1]

Azərbaycan Respublikasında son illərdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də əmək bazarının inkişafı və işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsidir. Son illər ölkə iqtisadiyyatında aparılan islahatlar nəticəsində əmək bazarında əhəmiyyətli dərəcədə müsbət dəyişikliklərə nail olunmuşdur. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarında da regionlarda əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi məsələsi prioritet olaraq nəzərdə tutulmuşdur.

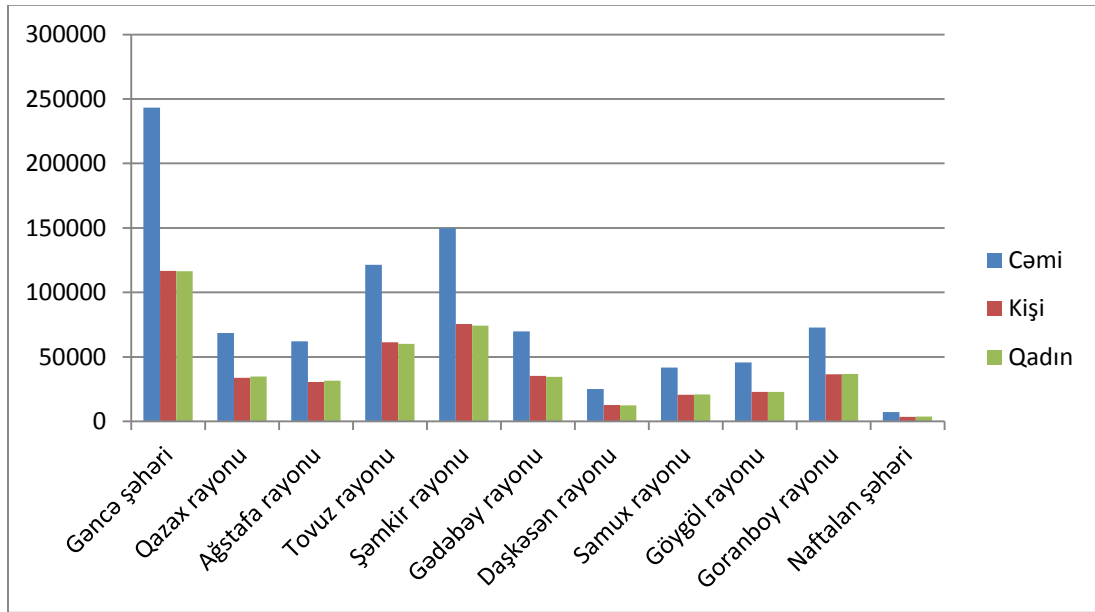
Ölkədə aparılan islahatlar iqtisadiyyatda əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuş, dinamik iqtisadi inkişaf təmin edilmişdir. Regionların iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, əhalinin sosial rifahı və həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir. Əhalinin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə yeni iş yerləri, müəssisələr, infrastruktur obyektləri və s. yaradılmışdır.

Əmək ehtiyatlarına əməkqabiliyyətli əhali daxildir. Əmək ehtiyatları anlayışı altında əhalinin işləmək qabiliyyəti olan hissəsi başa düşülür, onların tərkibinə təkcə iqtisadi cəhətdən fəal əhali deyil, həm də hazırda işləməyən və iş axtarmayan əməkqabiliyyətli şəxslərin digər kateqoriyaları, o cümlədən istehsalatdan ayrılmaqla təhsil alanlar da daxildir.

Əmək ehtiyatları dedikdə əmək bazarında işçi qüvvələrinin ehtiyatı nəzərdə tutulur. Eyni zamanda əmək ehtiyatları iqtisadi fəal və iqtisadi qeyri-fəal əhalinin işləmək üçün zəruri fiziki inkişafa biliyə və əməli təcrübəyə malik hissəsidir.

Əmək ehtiyatlarından eyni bərabər şəraitdə səmərəli istifadə edilməsi, maksimum ümumi məhsul əldə edilməsinə, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, istehsalın səmərəliliyinə və rentabelliyinə nail olunur. Ölkənin inkişafının müasir mərhələsində əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir.

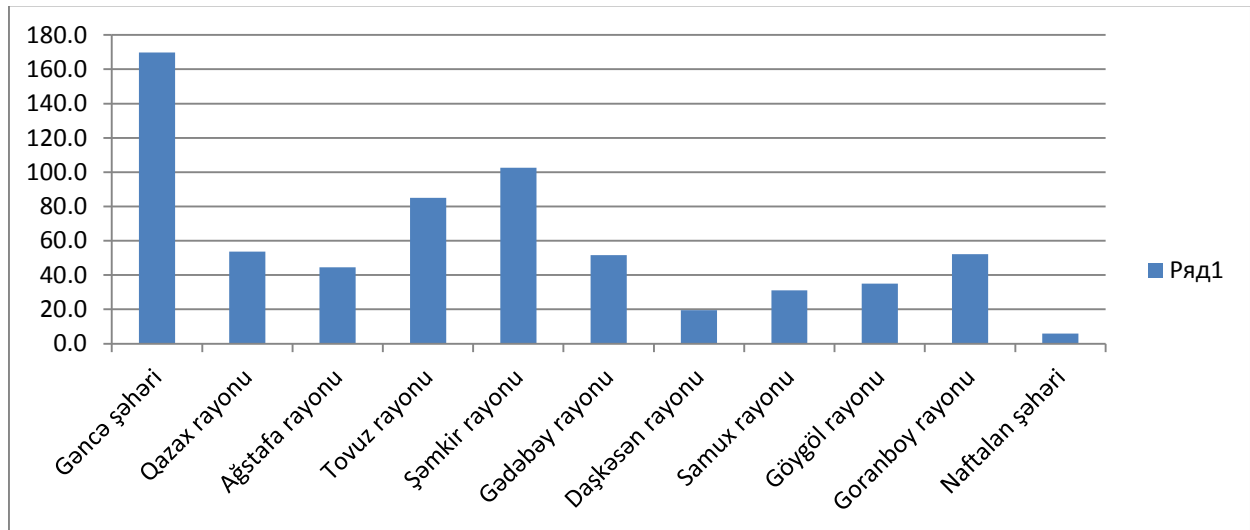
Əmək ehtiyatları əsasən sosial-demoqrafik, peşə-ixtisas və təhsil aspektlərində nəzərdən keçirilir. Regionda əmək ehtiyatlarının əsas hissəsini əməkqabiliyyətli yaşında olan əhali təşkil edir. I və II dərəcəli işləməyən əlillərdən və imtiyazlar əsasında pensiya alan, işləməyən şəxslərdən başqa, əməkqabiliyyətli yaşda ola əhali; işləyənəniyyətmişlər və pensiya yaşında olan işləyənlər əmək ehtiyatlarına daxildir. İqtisadi cəhətdən fəal əhali bütün işləyənlərin və işsizlərin məcmusunu əks etdirir. İqtisadiyyatda məşğullara maddə ilə işləyənlər (daimi, müvəqqəti, mövsümi, təsadüfi və ya birdəfəlik iş olmasından asılı olmayaraq), habelə maddəsiz işləyənlər aid edilir.

Şəkil 1. İqtisadi rayonlar üzrə iqtisadi fəal əhalinin sayı
Mənbə:stat.gov.az

Yuxarıdakı qrafiklə cədvəli müqayisə etsək uyğunluq nəzərə çarpır. Əhalinin sayı çox olan rayonlar iqtisadi fəal əhalinin sayının üstünlüyü ilə də seçilir.

İqtisadi regionun əmək ehtiyatlarının çox hissəsini əməkqabiliyyətli yaşda olan əhali təşkil edir. Gəncə-Qazax regionunun əmək resurslarının məşğulluq səviyyəsini aşağıdakı qrafiklərlə təhlilini aparmaq olar.

Şəkil 2. İqtisadi rayonlar üzrə məşğul əhalinin sayı
Mənbə:stat.gov.az

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda ölkəmizin əmək bazarında olduğu kimi kəskin şəkildə işsizlik problemi yoxdur. Amma əmək bazarının keyfiyyət problemləri var, əmək ehtiyatları iqtisadiyyatımızın problemlərinə cavab vermir və bu problemlər həll edilməlidir. Müəyyən bir ixtisas üzrə kifayət qədər kadrlar olur ki, onlara ehtiyac yoxdur, amma başqa bir sahədə kadrlar çatışmır. Bu səbəbdən Azərbaycana xaricdən əmək ehtiyatlarının axını baş verir. Düşünülməmiş kadr siyasəti əmək məhsuldarlığının azalmasına və gəlir itkisinə səbəb olur. Məhz buna görə də hazırda müəssisələrin kadr ehtiyatlarının ixtisas səviyyəsi və peşəkarlığı daha bö-

yük əhəmiyyət kəsb edir.[2]

Ölkəmizin bəzi rayonlarında əmək ehtiyatlarının çatışmazlığı, digərlərin də isə artıqlığı müşahidə olunur. Əmək ehtiyatlarına demoqrafik vəziyyətin güclü təsiri mövcuddur. Ölkəmizdə ötən illər ərzində əhalinin artım sürəti azalmışdır. Bu səbəbdən respublikanın şəhər və kəndlərində əmək ehtiyatlarının sayı azalmışdır. Bəzən bölgələrdə layihələr həyata keçirilərkən inşaat, emal və ya istənilən digər sahələr üzrə kifayət qədər mütəxəssis tapmaq qeyri-mümkün olur. Bakı şəhəri daha çox inkişaf etdiyindən daxili miqrasiya şəraitində bacarıqlı kadr ehtiyatları daha çox paytaxta toplanmışdır. Yaxın gələcəkdə cəmiyyətin potensial göstəricisi olan mütəxəssislər yetişdirmək qarşısında duran ən kəskin problemlərdən biri olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. <https://www.stat.gov.az/>
2. <https://gsaz.az/articles/view/114/GancaQazax-iqtisadicografi-rayonu>

Lənkəran vilayəti təbii landşaftlarının aqroekoloji qiymətləndirilməsi

Abbasquliyeva Aysel Vahid qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr
Elmi rəhbər: c.ü.f.d Sevil Quliyeva
ayselabbasquliyeva96@gmail.com

Aqroekologiya dedikdə buraya torpaq sisteminə daxil olmayan, yəni torpaqdan kənar olub, münbitlik və bitki məhsuldarlığının formalaşmasında əhəmiyyətli dərəcədə iştirak edən amillər - relyef, iqlim, qrunt sulanının göstəriciləri daxildir: ərazinin hündürlüyü (m), relyefin vəziyyəti (meyilliyi, baxarlığı, forması - dağlıq, ovalıq, dağətəyi), cəm radiasiya (kkal/sm^2), havanın orta illik temperaturu (C°), 10° -dən yuxarı temperaturun cəmi (C°), yağıntılar (mm), buxarlanma (mm), rütubətlənmə əmsali ($R\Theta$), kontinentallıq əmsali ($K\Theta$), qar örtüyünün qalınlığı, qrunt suyunun dərinliyi və s. Nəzəri cəhətdən götürüldükdə, elmi-nəzəri biliklərin və texnologiyaların indiki səviyyəsində bu bloka daxil olan göstəricilər idarəolunmaz hesab olunur. Lakin ekoloji şəraiti və bitkinin ekoloji tələblərini dərinlən öyrənmək vasitəsilə ərazi daxilində elmi əsaslarla yerləşdirilməsini həyata keçirmək mümkündür. Qeyd edildiyi kimi, münbitliyin aqroekoloji (ekoloji) modellərinin tərtibində əsas məqsəd münbitliyin idarə edilməsi, onun potensial və effektiv göstəricilərinin kənd təsərrüfatı bitkilərinin ekoloji tələbinə uyğun olaraq optimallaşdırılmasıdır.

Münbitliyin aqroekoloji (ekoloji) modeli insanın təsərrüfat fəaliyyətində torpağın ekoloji parametrlərinə ziyan gətirmədən, onun göstəricilərini bitkinin ekoloji tələblərinə cavab verə biləcək həddə saxlamaqda vasitə ola biləcək, elmi cəhətdən əsaslandırılmış ekotik yanaşma üsuludur. Araşdırmalar göstərir ki, münbitlik göstəricilərinin optimal parametrlər daxilində idarə edilməsi torpağın bioloji potensialını həm təbii-tarixi ölçülərdə saxlamağa, həm də onu artırmağa imkan verir.

Kənd təsərrüfatı bitkiləri becərilən landşaftların aqroekoloji (ekoloji) münbitlik modelləri əsasında idarə edilməsi lokal və zonal səviyyələrdə təzahür edən bəzi torpaq deqradasiya proseslərinin - eroziya, təkrar şorlaşma və şorakətləşmənin qarşısını alır.

Landşaftların aqroekoloji (ekoloji) münbitlik modelini praktikada tətbiqini asanlaşdırmaq, onun əsasında torpaqların mühafizəsini həyata keçirmək, münbitliyinin artmasına xidmət edən layihələrin hazırlanmasını asanlaşdırmaqdan ötrü onu vahid formada, yəni “münbitliyin ekoloji pasportu” formasında işləyirlər.

İstər təbii ekosistemlərin, istərsə də aqroekosistemlərin normal funksional fəaliyyəti və yüksək məhsuldarlığı üçün torpaq örtüyünün böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin son bir əsrdə Lənkəran vilayətinin bəzi təbii komplekslərində təbii və ya antropogen səbəblərdən bitki örtüyünün məhv olması, tərkibcə dəyişməsi və ya digər torpaq əmələgətirən amillərdə (qrunt su-

yunun səviyyəsi, iqlim şəraitində və s.) dəyişikliklər torpaq örtüyündə də öz təsirini göstərmişdir. Lənkəran vilayətinin dağlıq və dağətəyi ərazilərində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 15,4%-i və ya 43261,3 hektarı bu və ya digər dərəcədə eroziyaya uğramışdır. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının eroziyaya uğrama dərəcəsinə görə vilayətdə Lerik rayonu birinci yerdə durur. Rayonun bu kateqoriyadan olan torpaqlarının 36,3%-i və ya 24467 hektarı eroziyaya uğramışdır. Astara rayonunda bu göstərici 32,1% və ya 4528 ha, Yardımlıda 13,6% və ya 6141 ha. İstər təbii ekosistemlərin, istərsə də aqroekosistemlərin normal funksional fəaliyyəti və yüksək məhsuldarlığı üçün torpaq örtüyünün böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin son bir əsrdə Lənkəran vilayətinin bəzi təbii komplekslərində təbii və ya antropogen səbəblərdən bitki örtüyünün məhv olması, tərkibcə dəyişməsi və ya digər torpaq əmələgətirən amillərdə (qrunt suyunun səviyyəsi, iqlim şəraitində və s.) dəyişikliklər torpaq örtüyündə də öz təsirini göstərmişdir. Lənkəran vilayətinin dağlıq və dağətəyi ərazilərində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 15,4%-i və ya 43261,3 hektarı bu və ya digər dərəcədə eroziyaya uğramışdır. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının eroziyaya uğrama dərəcəsinə görə vilayətdə Lerik rayonu birinci yerdə durur. Rayonun bu kateqoriyadan olan torpaqlarının 36,3%-i və ya 24467 hektarı eroziyaya uğramışdır. Astara rayonunda bu göstərici 32,1% və ya 4528 ha, Yardımlıda 13,6% və ya 6141 ha. Lənkərançay hövzəsində olduğu kimi, Astaraçay hövzəsi ərazisinin çox hissəsi meşələrlə örtülüdür. Burada da aşağı və orta dağlıq ərazilərdə Hirkan tipli meşələr, çay hövzəsinin böyük meyilliyini nəzərə alaraq, su və torpaq qoruyucu əhəmiyyətə malikdirlər.

Lənkəran vilayəti mürəkkəb aqrolandsaftları, bağ – plantasiyaları, tərəvəz, taxıl, bostan, çay, sitrus əkinləri ilə fərqlənən regiondur. İqtisadi rayonun torpaq fondunun 280,4 min ha ərazisi (44% - i) kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır. Onun isə 131,83 min ha – sı əkinaltı komplekslərdir. Yararlı torpaqların 32,72 min ha – sı aqroirriqasiya landsaftlarının payına düşür.

Düzənlik və dağətəyinin podzollaşmış – sarı, qəhvəyi – meşə, boz qəhvəyi – çəmən, boz – qəhvəyi torpaqlarında çəltik, taxıl, tərəvəz, bostan, çay, sitrus əkinlərini təmsil edən aqroirriqasiya landsaftları, açıq boz – qəhvəyi, qəhvəyi – meşə, şabalıdı torpaqlarında taxıl, üzüm, kartof əkinlərindən ibarət dəmyə aqrolandsaftları, dağ – qəhvəyi, qəhvəyi – meşə dəmyə və suvarma şəraitində dənli, paxlalı bitkilər, dağətəyində payızlıq buğda, dağlıq rayonlarda isə yazlıq buğda əkinləri üstünlük təşkil edir.

Lənkəran vilayəti Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan çayın 94% - ni, kartofun 16% - ni, tərəvəzin 21% - ni, o cümlədən, fəraş tərəvəzinin 60% - dən çoxunu, taxılın 10% - ni, sitrus meyvələrinin 95% - dən çoxunu, üzümün isə 3% - ni verir.

Bağ – plantasiya landsaftlarında əsas yeri sitrus meyvələri tutur. Əsasən Lənkəran və Astara rayonlarında qismən də Masallı rayonlarında becərilən sitrus meyvələrinin (limon, protağal, naringi, feyxo, kivi) sahəsi 200 – 2009-cu illərdə 3,87 min ha olan 4,80 min ha – ya qədər artmışdır. XX əsrin 60-80-ci illərində daha çox becərilən kinkon, qreypprut, bambuk, nəcib dəfnə, evkalipt bağları 90-cı illərdə azalsa da 2000-2015-ci illərdə onların əkini yenidən artmışdır.

Dağ sarı, dağ meşə - sarı və podzollu sarı torpaqlarda çay plantasiyaları 1929 – cu ildən regionda şöhrət qazanmışdır. 1970 – 80 – ci illərdə 13,4 min ha ərazini tutan çay plantasiyalarının sahəsi 2000 – ci illərdə yarıbayarı azalmışdır.

XX əsrin 70 – 80 – ci illərində 6,5 – 7,0 min ha ərazini əhatə edən üzümlüklər 1996 – cı ildə 5,3 min ha, 2001 – 2002 – ci illərdə 58 ha, 2006 – 2007 – ci illərdə isə 820 ha olmuşdur. Üzüm plantasiyaları açıq və tünd boz – qəhvəyi (açıq və tünd şabalıdı), qəhvəyi meşə torpaqlarında Cəlilabad, Masallı, qismən də Yardımlı rayonlarında salınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 2005 – 2009 – cu illərdə Cəlilabad rayonunda fermer təsərrüfatlarında 100 ha – a yaxın yeni sənaye və süfrə əhəmiyyətli üzüm bağları əkilmişdir.

XIX əsrdə və XX əsrin 50 – 70 – ci illərinə qədər Astara, Lənkəran, Masallı rayonlarının aqroirriqasiya landsaftlarında çəltik əkinləri üstünlüyü ilə fərqlənirdi. XX əsrin 50-60-cı illərində çəltik əkinlərinin sahəsi 8,6 min ha çatırdı. Lakin XX əsrin 60-70-ci illərində Lənkəran vilayətinin keçmiş SSRİ – nin mühüm fəraş tərəvəzçilik, sitrus meyvəçilik və çayçılıq bazasına çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq çəltik əkinləri kəskin şəkildə ixtisar edilmişdir. Suvarma şə-

raitində becərilən çəltikçiliyə xidmət etmək üçün yaradılan minlərlə xırda su anbarları (ştillər) Lənkəran ovalığında 4 min ha ərazini əhatə edirdi. Lakin çəltikçiliyin kəskin ixtisarı ilə əlaqədar olaraq göstərilən ştillərin demək olar ki, hamısı xəritədən silinmişdir. 2000-ci ildə çəltik əkinlərinin sahəsi xeyli artaraq 2,79 min ha (ölkədə 4,46 min ha) olmuşdur. Lakin sonrakı illərdə çəltiyə diqqət yetirilməmişdir. Belə ki, 2000-2005-ci illər arasında çəltik əkinləri 2, 79 min ha – dan 0, 78 min ha – ya qədər azalmışdır. 2006-2009-cu illərdə çəltik cəmi 540-360 min ha sahədə becərilirdi. Hazırda çəltik əkinlərinin 90%-dən çoxu Astara rayonu ərazisində cəmlənmişdir. Ölkədə istehsal olunan çəltiyin 45%-i Astaranın payına düşür.

Ədəbiyyat:

1. Будагов Б.А. Современные ландшафты Азербайджана Баку «Елм», 1988, 136.
2. Будагов Б.А., Гарибов Я.А. Влияние антропогенных факторов на формирование ландшафтов Азербайджанской ССР. Докл. АН Азерб, ССР, 1980, №12, с. 62-66.
3. Гарибов Я.А., Исмаилова Н.С. Антропогенная нагрузка на равнинные ландшафты Азербайджана. Тр. Географического общества Дагестана. Вып. 37, Махачкала 2009, стр 19-22.
4. Мусейбов М.А. Ландшафты Азербайджанской Республики. Баку, изд.БГУ, 2013 135 с.
5. Qəribov Y.Ə. Azərbaycan Respublikasının təbii landşaftlarının optimallaşdırılması. Bakı, 2012, 216 s.
6. Qəribov Y.Ə. Azərbaycan respublikasının müasir landşaftlarının antropogen transformasiyası. Bakı 2011, 299 s.
- 7.. İsmayılova N.S., Qəribov Y.Ə. Regulation of the functioning landscapes of the Azerbaijan Republic /European Journal of Scientific Research», № 1(13), 2016, p.404-412

Geodezik təminatda vahid koordinat mühitinin yaradılması

Hüseynov Ceyhun Baloğlan oğlu
BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr
Elmi rəhbər: dos.Ə.T.Talıbov
E-mail: chuseynov98@list.ru

Ümumi halda Yer in fiziki səthində istənilən növ kommunikasiya xəttinin plan-yüksəklik vəziyyətinin onun istismarı zamanı daima nəzarətdə saxlanılması çox vacib məsələlərdəndir. Bu məqsədlə xətt boyunca xüsusi monitorinq sisteminin yaradılması tələb olunur. Monitorinq sisteminə qoyulan əsas tələblərdən biri onun vahid koordinat mühitində qurulmasından ibarətdir. Vahid koordinat mühiti bütün kommunikasiya sisteminin bütövlüyünü təmin edir, yəni onun obyekt və qurğularının bir-biri ilə birmənalı əlaqəsini yaradır. Mahiyyət etibarı ilə vahid koordinat mühitini geodezik koordinatlarla həyat keçirmək nəzəri və təcrübi baxımdan çətin deyildir. Lakin təsərrüfatın bir çox sahələrində, o cümlədən böyük ölçülü xətti obyektlərin monitorinqi zamanı müstəvi koordinatlardan istifadə daha əlverişlidir. Bu iş sferik səthdən müstəviyə keçidin edilməsini və bu məqsədlə xüsusi geodezik proyeksiyanın seçilməsini tələb edir.

Təqdim edilən məqalədə vahid koordinat mühitinin yaradılması məqsədi ilə kompozisiya geodezik proyeksiyanın seçilməsinə dair əsaslandırma aparılmışdır.

Kommunikasiya xətləri öz hündəsi parametrləri ilə digər növ mühəndisi işlərdən fərqləndiyi kimi, onların geodezik təminat metodikası da analoji işlərin metodikasından fərqlənir. Ona görə də, bütövlükdə kommunikasiya xətlərinin plan-yüksəklik vəziyyəti üzrə monitorinq nəzarəti həyata keçirilərkən geodezik təminat məsələləri xüsusi yanaşma və həll üsullarının işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Ölçmə şəraitindən, yəni, inşa edilən obyektlərin forması, ölçüləri, əhatəliliyi, yerləşmə rayonu və sairə göstəricilərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq geodezik monitorinq müxtəlif geodezik ölçü vasitələri və üsulları ilə həyata keçirilə bilər[4]. Geodezik monitorinqin dəqiqliyinin artırılması yollarından biri proyeksiya-

koordinat mühitinin təkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

Azərbaycan ərazisində 1928-ci ildən müstəvi koordinat mühiti Qauss-Kryugerin konform köndələn silindrik proyeksiyasında yaradılır. Buna əsas obyektiv səbəblərdən biri ondan ibarətdir ki, seçilən proyeksiya öz parametrləri ilə bütövlükdə böyük əraziyə malik keçmiş SSRİ ərazisi üçün əlverişli olmalı idi və ona görə də SSRİ-nin bir parçası kimi ölkəmizin ərazisi də məhz Qauss-Kryuger proyeksiyasında təsvir edilmişdir. Digər tərəfdən bu proyeksiyanın 6°-lik zonalar sistemində ölkəmizin ərazisi 38 və 39 sayılı sütunlarda (8 və 9 sayılı zonalarda) yerləşir. Həmin zonaların ox meridianlarının geodezik uzunluq qiymətləri uyğun olaraq 45° və 51° – dir və 48°-lik geodezik uzunluq nöqtəsində bu zonalar bir-birinə toxunan vəziyyətdədir (Qəbələ-Kürdəmir rayonları yaxınlığında). Başqa sözlə desək, respublika ərazisinin mərkəzi hissəsi bu proyeksiyada ən böyük qiymətə malik kartoqrafik təhrifə məruz qalır (zonaların ucqar sahələri kimi). Həmçinin Qauss-Kryugerin 6°-lik zonalar sistemində ölkəmizin ərazisi iki hissəyə (zonaya) ayrılır. Başqa sözlə desək, ərazinin vahid məkanda (koordinat sistemində) təsvirini vermək mümkün olmur. Ona görə də həm koordinat mühitinin vahidliyini, həm də təhriflərin qiymətinin kiçildilməsi məqsədi ilə Azərbaycan ərazisində geodezik proyeksiyanın kompozisiya prinsipi ilə seçilməsi və onun ümumi alqoritmlərindən istifadə etməklə yaradılması tövsiyyə olunur.

Kompozisiya proyeksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ənənəvi yanaşmadan (geodezik məqsədlərdə yalnız bir proyeksiyadan istifadə olunması) fərqli olaraq dəqiq koordinat mühiti yaratmaq məqsədi ilə (konkret obyekt və ya ərazi üçün) ümumi alqoritmlər əsasında bir neçə konform proyeksiyadan istifadə edilir [1,2,3]. Kompozisiya proyeksiyasının koordinatları onun yaradılmasında iştirak edən digər iki və daha çox konform proyeksiyanın xətti funksiyası şəklində təyin edilir. Digər tərəfdən kompozisiya proyeksiyasının yaradılması üçün istifadə edilən proyeksiyaların mərkəzi nöqtədə miqyas qiymətlərini elə seçmək olar ki, sıfır təhrifli xətlər tələb olunan formaya malik olsun və iş rayonu daxilində əsasən tələb olunan yerdə və istiqamətdə yerləşmiş olsun. Başqa sözlə desək, bu halda eyni təhrif qiymətli xətlərin (izokolların) ərazinin kontur xəttinə oxşar və yaxın keçməsi ilə təhriflərin idarə edilməsi imkanı yaranır.

Kompozisiya proyeksiyasının mahiyyəti riyazi dildə aşağıdakı kimi yazılır:

$$\begin{aligned} X &= k_1 \cdot x_1 + k_2 x_2 + \dots + ; \\ Y &= k_1 \cdot y_1 + k_2 y_2 + \dots + ; \end{aligned} \quad (1)$$

burada: x_i, y_i – nöqtənin ayrı-ayrı konform proyeksiyalarda müstəvi düzbucaqlı koordinatları;

X, Y – həmin nöqtənin kompozisiya proyeksiyasında müstəvi düzbucaqlı koordinatları;

k_i – kompozisiya əmsallarıdır.

k_i əmsallarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onların köməyi ilə izokolların forması təsvir edilən ərazinin konturuna çox yaxın oxşar şəkildə keçirilir, yəni həmin ərazi üçün ən optimal (dəqiq) proyeksiya seçilmiş olur.

Bu əmsallar aşağıdakı şərt altında seçilir:

$$k_1 + k_2 + \dots + k_n = 1 \quad (2)$$

Professor V.P.Podşivalov kompozisiya proyeksiyasının baş miqyasının onun tərkib hissəsi olan proyeksiyalarda qəbul edilmiş m_0 qiyməti ilə eyni olmasını təklif edir [5]. m_0 miqyasının qiymətini dəyişdirməklə (modelləşdirməklə) sahə daxilində xətti təhriflərin optimal paylanması təşkil etmək imkanı yaranır. (2) şərtinin ödənilməsi ilə seçilən proyeksiya kompozisiya proyeksiyalarına xas olan bütün xassələrə malik olacaqdır.

Nəticə və təkliflər

1. Koordinat mühitinin vahidliyi, eləcə də xətti təhriflərin qiymətinin kiçildilməsi məqsədi ilə geodezik proyeksiyanın kompozisiya prinsipi ilə seçilməsi tövsiyyə olunur. Kompozisiya proyeksiyası ənənəvi yanaşma (yalnız bir proyeksiyadan istifadə) ilə müqayisədə xətti təhriflərin azaldılmasına (dəqiqliyin yüksəldilməsinə) gətirib çıxarır. Ona görə də kommunikasiya xətlərinin geodezik təminatında kompozisiya proyeksiyasından istifadə məqsədəmüvafiqdir.
2. Kompozisiya proyeksiyasında iştirakçı proyeksiyaların əmsallarını elə seçmək olar ki, bərabər təhriflər xətlərinin forması ərazinin kontur xəttinin formasına yaxın alınar. Bu isə optimal proyeksiyanın maksimal dərəcədə ödənilməsi ilə vahid koordinat mühitinin yaradılması deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Бугаевский Л.М. Математическая картография: М.: 1998.- 400 с.
2. Годжаманов М.Г. Исследования по выбору оптимальной проекции/Материалы международной научно-практической конференции: Ташкентский институт мелиорации и ирригации. - Ташкент, 2011.- с.3-8.
3. Годжаманов М.Г., Абдел Рахим Имбаби. Выбор оптимальной проекции для территории Арабской Республики Египет/Труды филиала БГУ Географического Общества Азербайджана. Баку, 2010. - Том III - с.62-72.
4. Левчук Г.П., Новак В.Е., Лебедев Н.Н. Прикладная геодезия. Геодезические работы при изысканиях и строительстве инженерных сооружений.- М.: Недра, 1983. – 451 с.
5. Подшивалов В.П. Композиционные геодезические проекции //Геодезия и картография.- 2000-№8.-с.39-43.

Xətti obyektlərin geodeziya təminatına qoyulan dəqiqlik tələbləri

Rzayev Elşad Haməddin oğlu
BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr
Elmi rəhbər: dos.Ə.T.Talibov
E-mail: Elshad.rz@outlook.com

Geodeziya elmi öz inkişaf mərhələsində Yer elmlərinin, eləcə də, təsərrüfatın müxtəlif sahələrində meydana çıxan mühəndisi məsələlərin həllini təmin edən geodezik təminat sisteminin yaradılması ilə məşğuldur. Müasir dövrdə bu məsələlərdən əsaslarına aşağıdakıları aid etmək olar [4]:

-müəyyən dövr üçün ölkə (ölkələr qrupu) ərazisində qəbul edilmiş geodezik koordinat sisteminin yer səthində məntəqələrlə bərkidilməsi və yayılması;

-müxtəlif ölkələrdə qəbul edilmiş geodeziya koordinat sistemləri, eləcə də, geodezik koordinat sistemləri ilə fundamental (o cümlədən, geocentrik ümumiyyət) koordinat sistemləri arasında əlaqələrin qurulması;

-Yerin fiquru və xarici qravitasiya(cəzibə) sahəsinin (potensialının) öyrənilməsi;

-ölkə ərazisinin (quru, su və dəniz dibi hissələrinin) xəritələşdirilməsi məqsədi ilə geodeziya əsaslarının yaradılması;

-dəniz və hava (aviasiya) naviqasiyasının geodezik təminatı;

-qlobal, regional və lokal geodinamik hadisələrin geodezik monitorinqi.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən məsələlərin həllində baza rolunu koordinat sistemi oynayır. Koordinat sistemi bütün ölkə (ölkələr qrupu) ərazisində Dövlət Geodeziya Şəbəkələri ilə fiziki cəhətdən ifadə olunur və vahidliyi təmin olunmalıdır. Koordinat sisteminin vahidliyi məsələsi, xüsusi ilə də xətti kommunikasiya layihələrinin icrası zamanı, çox vacib

olub mütləq təmin olunmalıdır.

Böyük ölçülü kommunikasiya xətlərinin ayrı-ayrı ölkələrin ərazisində inşa edilmiş hissələri sonda bir-biri ilə uzlaşdırılmalıdır, yəni, plan və yüksəklik cəhətdən uyğun gəlməlidir. Bunun üçün kommunikasiya xəttinin naturaya köçürülməsində baza rolunu oynayan geodeziya istinad şəbəkəsi vahid koordinat sistemində qurulmalı və yaxud da eyni sistemə gətirilməlidir. Başqa sözlə desək, inşa edilən işlərin geodezik təminatı vahid koordinat sistemində həyata keçirilməlidir.

Geodezik təminat dedikdə, məkanda (fəzada, yer səthində, su hövzəsində, yeraltı işlərdə) hər hansı bir layihənin icrası zamanı onun layihə elementlərinin (səciyyəvi nöqtələrinin, döngə nöqtələrinin, uzunluq və bucaq elementlərinin) naturada müvafiq geodeziya ölçmələri metodları ilə texniki dəqiqlik tələblərinə uyğun şəkildə verilməsi (koordinatlarla göstərilməsi) başa düşülür [2,3].

Geodezik təminata qoyulan texniki dəqiqlik tələbləri əsasən Dövlət normativ sənədlərində (СНПП və ДÜСТ) və təlimatlarda müəyyənləşir. Bir sıra avadanlıqlar üçün dəqiqlik tələbləri layihə tələbləri şəklində verilir. Bəzi hallarda geodeziya təminatına dəqiqlik tələbləri nə layihə, nə də normativ sənədlərdə aydın şəkildə görünür və yalnız quraşdırma işlərinin dəqiqliyinə qoyulmuş limit qiymətləri əsasında hesablamalarla müəyyənləşdirilir.

Mühəndisi işlərin, o cümlədən xətti obyektlərin geodeziya təminatına qoyulan dəqiqlik tələbləri ilk növbədə ölçmələrin orta kvadratik səhvləri ilə ifadə olunur. Digər tərəfdən səhvlər dörd qrup: plan vəziyyəti üzrə; yüksəklik vəziyyəti üzrə; düzxətlik meyarı üzrə; şaquli vəziyyət (istiqamət) üzrə göstərilir. Geodeziya ölçmə nəticələrinin hansı dəqiqliyə malik olmasını bilmək layihənin naturaya düzgün köçürülməsi üçün olduqca vacibdir. Bununla layihə elementlərinin ölçülmüş qiymətinin onun həqiqi qiymətinə nə dərəcədə yaxın olması müəyyənləşdirilir.

Ölçmələr nəzəriyyəsinə tək ölçmənin dəqiqliyi K.Qauss tərəfindən təklif edilmiş orta kvadratik səhvlə xarakterizə olunur. Bu düstur aşağıdakı şəkildə yazılır[1]:

$$m_{\theta} = \sqrt{\frac{\Delta_1^2 + \Delta_2^2 + \dots + \Delta_n^2}{n}} = \sqrt{\frac{[\Delta^2]}{n}} \quad (1)$$

burada : n -təyin edilən X kəmiyyətinin təkrar ölçmələr sayı;

Δ_i - ölçmə nəticəsi x_i -nin həqiqi səhvidir və $\Delta_i = (x_i - X)$;

X -ölçülən kəmiyyətin həqiqi qiymətidir.

Lakin (1) düsturundan praktikada istifadə təcrübi olaraq həmişə mümkün deyil. Belə ki, ölçülən kəmiyyətin X həqiqi qiymətini bilmək lazım gəlir və lakin bu həqiqətdə məlum olmur. Digər tərəfdən X həqiqi qiymətinə çox yaxın olan və hesabi orta adlanan kəmiyyəti (\bar{X}) elə ölçmə nəticələrinin (x_i) özündən təyin etmək mümkündür, yəni:

$$\bar{X} = \frac{x_1 + x_2 + \dots + x_n}{n} = \frac{[x_i]}{n} \quad (2)$$

Bu halda isə tək ölçmənin orta kvadratik səhvi Bessel düsturu ilə hesablanır [1]:

$$m = \sqrt{\frac{[v^2]}{n-1}}, \quad (3)$$

burada: $v_i = (x_i - \bar{X})$; - i nömrəli ölçmə nəticəsinin hesabi orta qiymətindən (\bar{X}) olan meylidir. Yoxlama: $[v_i] = 0$.

Ayındır ki, hesabi ortanın dəqiqliyi (M) tək ölçmənin dəqiqliyindən yüksək olacaqdır:

$$M = \frac{m}{\sqrt{n}}. \quad (4)$$

Burada m - tək ölçmənin (1) və yaxud (3) düsturları ilə hesablanmış orta kvadratik səhv qiymətidir.

Bir çox hallarda ölçmə dəqiqliyini axtarmaq məqsədi ilə kəmiyyəti iki dəfə düz və əks istiqamətlərdə ölçürlər, məsələn, xəttin uzunluğunu, iki nöqtə arasında qalan yüksəkliyi və s. Bu zaman iki ölçmədən tapılan hesabi orta yekun qiymət qəbul edilir. Belə hallarda vahid ölçmənin orta kvadratik səhvi aşağıdakı düsturla təyin edilir [1]:

$$m = \sqrt{\frac{d^2}{2n}}. \quad (5)$$

Onda, yekun hesabi orta qiymətin dəqiqliyi belə olar

$$M = \frac{1}{2} \sqrt{\frac{d^2}{n}}, \quad (6)$$

burada: $d = (x_i' - x_i'')$ – ikiqat ölçülmüş i ölçmə nəticəsinin fərqi;

n - ikiqat ölçmələrin sayıdır.

Dövlət normativ sənədlərində isə ölçmələri əsasən yol verilən səhv qiymətləri ilə (bəzən icazə verilən səhv də deyilir) səciyyələndirirlər. Bu zaman ölçmə səhvlərinin yol verilən qiymətləri ehtimalla əlaqəli şəkildə təyin edilir. Belə ki, ölçmələr səhvləri nəzəriyyəsinə isbat edilir ki, verilmiş ölçmələr sırasında qiymətcə təsadüfi səhvlərin 68,3% sayı $0 \div \pm m$ intervalında; $0 \div \pm 2m$ intervalında yerləşən səhvlərin sayı ümumi ölçmələrin 95,4%, $0 \div \pm 3m$ intervalında isə 99,7% sayını təşkil edir. Yuxarıda qeyd edilənlər başqa sözlə o deməkdir ki, verilmiş ölçmələr sırasının 100 sayda ölçmələr səhvindən yalnız beşi $2m$ həddini aşar və ya bərabər olar, eləcə də 1000 səhvdən yalnız üçü $3m$ həddindən böyük və ya bərabər olar. İstehsalatda bir çox geodeziya işlərində, o cümlədən xətti obyektlərin salınmasında, ölçmələrin dəqiqliyinə qoyulan tələbləri artırmaq məqsədi ilə $\Delta_{yol\ verilən} = 2m$ qiyməti götürülür. Qiyməti bu həddi aşan ölçmə səhvləri kobud səhvlər adlanır və hesablamalardan uzaqlaşdırılır.

Bəzi hallarda ölçmə dəqiqliyini orta kvadratik və yaxud yol verilən hədd səhvinin mütləq qiyməti ilə deyil, nisbi səhvlə səciyyələndirmək daha doğru olur. Məsələn, hər hansı məsafənin orta kvadratik səhv qiymətinin $m=1m$ olması, həmin məsafənin nə dərəcədə dəqiq ölçüldüyü haqda fikir yürütmək imkanı vermir. Belə ki, bu səhv $S=400\text{km}$ üçün çox yaxşı olduğu halda, $S=100\text{m}$ üçün olduqca kobud sayıla bilər. Ona görə də, belə hallarda $\frac{m_s}{S}$ nisbi səhvi göstərilir.

Nəticə və təkliflər

1. Xətti obyektlər (xüsusi halda, Azərbaycanda yerinə yetirilən kommunikasiya layihələri) digər təsərrüfat obyektlərindən öz həndəsi və texnoloji xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Ona görə də belə layihələrin həyata keçirilməsi zamanı geodezik təminatı dair dəqiqlik tələbləri xüsusi yanaşma və həll üsullarının işlənilib hazırlanması tələb edir.

2. Hal-hazırda istehsalatda layihələrin geodezik təminatı əsasən GPS peyk naviqasiya ölçmə texnologiyası və elektron taxometrlərlə həyata keçirilir. Bu zaman geodezik təminat həm klassik, həm də müasir (peyk) geodeziya şəbəkəsindən istifadəyə istinadən aparılır. Ona görə də bu şəbəkələrdən birgə istifadə metodlarının işlənilib hazırlanması zərurətdir.

Ədəbiyyat

1. Qocamanov M.H. Geodeziya ölçmələrinin hesablanması və tarazlaşdırılması. Bakı, 2015.- 286 səh.

2. Левчук Г.П., Новак В.Е., Лебедев Н.Н. Прикладная геодезия. Геодезические работы при изысканиях и строительстве инженерных сооружений.- М.: Недра, 1983. – 451 с.
3. Пискунов М.Е., Крылов В.Н. Геодезия при строительстве газовых, водопроводных и канализационных сетей и сооружений.- М.: Стройиздат,1989.- 271 с.
4. Огородова Л.В. Высшая геодезия. Часть III. Теоретическая геодезия. Учебник для вузов.- М.: Геодезкартиздат, 2006.- 384 с.

Terrorizmin Coğrafiyası

Eldarov Coşğun Ağababa oğlu

*BDU, Coğrafiya fakültəsi, IV kurs bakalavr
coshguneldaroff@gmail.com*

"Terrorizm" anlayışı, latın sözü "terror" sözündən əmələ gəlmiş, mənası qorxu, dəhşət deməkdir. Terroristlərin hədəflərinə nail olmaq üçün əsas vasitələrdən biri hədə-qorxu, qorxu mühiti, öz və yaxınlarının həyatlarının təhlükəsizliyinə dair qeyri-müəyyənlik yaratmaqdır.

Günümüzdə terrorizmə dəqiq bir tərif verilə bilməməsinə baxmayaraq, terrorizmə bir neçə aspektdən yanaşmalar mövcuddur. Terrorizm:

- Qanundankənar bir şiddət aktıdır;
- Dövlətləri və birlikləri təhdid edir;
- Siyasi, dini və ideoloji hədəflərə yönəlmişdir.

Hücumun məqsədi baxımından, terrorizm insanların həyatı, sağlamlığı, mülkiyyəti, hüququ və qanuni mənafeələrinə zərər verir və ictimai həyatə təhlükə yaradır. Şiddət əsasən fiziki olur və ciddi bədən xəsarətləri və hətta ölümlə müşayiət olunur. O həmçinin, psixoloji təsir və xüsusilə xarakterik olan müxtəlif faydaların qəsb edilməsi ilə də müşayiət olunur. Bu hal, əsasən, terroristlər fidyə tələb etdikdə baş verir.

İlk zamanlarda Terrorizm siyasi məqsədlərə çatmaq üçün istifadə edilmişdir və qədim tarixə malikdir. Eramızın 66-72-ci illərində Roma işğalına qarşı baş verən üsyanlarda romalı əsgərlər öldürülmüş və Roma mülkünə zərər verilmişdir. "Terrorizm" termini Fransız İnqilabının Terror Hökuməti dövründə meydana gəlmişdir (1793-1794). Dövlət dəstəqli terror da bu dövrdə yaranmışdır. Anarxistlər isə 19-cu əsrin sonlarına doğru formalaşmağa başlamışdılar.

Bu dövrdə həmçinin individual terrorizm də yaranmışdır ki, bu hər hansı bir hökuməti yıxmaq üçün 1 insana yönəlmiş seçici terrora deyilir. Buna misal olaraq Lincoln a yönəldilmiş terroru göstərə bilərik. 20-ci əsrin son 20 ilində dinə yönələn terrorizm yaranmışdır

Bütün terror aktları 2 istiqamətdə yönəlmişdir:

- Sosial və siyasi istiqamət: İnsanlar qəbul etdiklərini sosial, siyasi və ya tarixi bir səhv olaraq düzəltməyə çalışdıqları zaman terrorizmi seçirlər

- Şiddətin və ya təhdidin təsirli olacağına və dəyişikliyə yardım edəcəyinə inanan istiqamət

Hal-hazırda dünya tədqiqatçıları terrorizmin aşağıdakı tiplərini ayırırlar :

- ✓ Mülki İğtişaşlar
- ✓ Siyasi Terrorizm
- ✓ Qeyri-siyasi Terrorizm
- ✓ Kvazi Terrorizm
- ✓ Məhdud Siyasi Terrorizm
- ✓ Rəsmi və ya Dövlət Terrorizm

Müasir dövrümüzdə terrorizmə baxış aspektləri insandan insana dəyişir. Bir qism üçün terrorist olan insan, digəri üçün döyüşçü hesab oluna bilər.

Ümumilikdə istənilən növ terrorizmin 4 əsas fərqləndirici xüsusiyyəti vardır. Terrorizm ümumi təhlükə yaradır, onun icrası ictimai xarakter daşıyır, qəsdən qorxu, gərginlik mühitinin yaradılması ilə səciyyələnir və Terror aktı hansısa bir qrup şəxslərə yönəlsə də, psixoloji təsiri yaradılmış qorxu nəticəsində başqa qrup şəxslərə də təsir edir.

Terrorizmdən müdafiənin 3 əsas üsulunu ayırırlar. Birinci üsul olaraq əhalinin maariflən-

dirilməsi, insanların mədəniyyət, dinlər, inanclar arasındakı fərqləri anlamsızdır. İkinci üsul olaraq baş verə biləcək hər hansı terror aktına qarşı vətəndaşları qorumaq üçün izləmə və qoruma sistemləri yaratmaqdır. Üçüncü üsul isə terror aktı baş verdikdən sonra həyata keçirilir. Bu zaman qaynaqların tez təşhis edilməsi, həyatda qalanların qurtarılması və xalqın təsəlli edilməsi işləri həyata keçirilməlidir.

Dünyada baş verən 3 ən dəhşətli terror aktı 2007 və 2013-cü illərdə İraqda və 2001-ci il 11 sentyabr tarixində ABŞ-da baş verən terror aktları hesab olunur. İraqda baş verən terror aktları nəticəsində cəmi 3500 insan, ABŞ-da isə 3000-dən çox insan həyatını itirmişdir.

Əfsuslar olsun ki, Azərbaycanda da müxtəlif illərdə bir sıra terror aktları baş vermişdir. 1984-1994-cü illər ərzində sərnəşin avtobusları və qatarlarda törədilən bu silsilə terrorlar Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində baş vermişdir. Ümumilikdə törədilən terror sayı 20 olmuşdur. Bu terror aktları nəticəsində 142 nəfər həlak olmuş və 257 insan müxtəlif bədən xəsarətləri alaraq yaralanmışdır.

Həmçinin ölkəmizdə 20 noyabr 1991-ci il Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndi yaxınlığında, 28 yanvar 1992-ci il Şuşa şəhəri yaxınlığında, 18 mart 1994-cü ildə Xankəndi şəhəri yaxınlığında erməni terrorçuları tərəfindən hava nəqliyyatında bir sıra terror aktları törədilmişdir. Ümumilikdə bu terrorlar nəticəsində 104 nəfər həlak olmuşdur.

Bakı Metropolitenində də bir sıra terror aktları törədilmişdir. 19 mart 1994-cü il Bakı metropoliteninin 20 yanvar stansiyasında elektrik qatarında törədilmiş terror aktı nəticəsində 14 nəfər həlak olmuş, 49 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdır. İstintaq tədbirləri zamanı müəyyən edilmişdir ki, terror aksiyası Ermənistan XXO rəhbərliyi ilə separatçı Sadval Ləzgi Xalq Hərəkatı təşkilatının üzvləri tərəfindən həyata keçirilmişdir. 3 iyul 1994-cü il Bakı metropoliteninin 28 may - Gənclik stansiyaları arasında elektrik qatarında törədilmiş partlayış nəticəsində 13 nəfər həlak olmuş, 42 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdır. Cinayəti əsirlikdə olarkən Ermənistan xüsusi xidmət orqanları tərəfindən məxfi əməkdaşlığa cəlb edilərək terror aksiyası həyata keçirmək tapşırığı ilə respublikaya göndərilmiş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı Azər Salman oğlu Aslanov törətmişdir.

Ölkə ərazisində ən dəhşətli terror aktlarından biri isə Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasında 2009-cu il aprel 30-da Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının (indiki ADNSU) nın Bakı şəhəri, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227 sayılı ünvanda yerləşən ikinci korpusunda baş vermiş terror aktı hesab olunur. Binaya daxil olan naməlum şəxsin inzibati binanın birinci mərtəbəsindən altıncı mərtəbəsindək qarşısına çıxan şəxslərə "Makarov" tipli tapançadan atəş açması nəticəsində 12 nəfər ölüb, 13 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri alıb. Hadisəni törədən şəxs sonra özünü vurub. Onun Gürcüstan vətəndaşı, 1980-ci il təvəllüdü Qədirov Fərda Əsəd oğlu olduğu müəyyən edilib.

Müxtəlif ölkələrdə uzun illərdir baş verən terror hadisələri son zamanlarda sürətlə inkişaf edərək "Beynəlxalq terrorizm"ə çevrilmiş və dünya ictimaiyyətində təşvişlə izlənen nəticələrə səbəb olmuşdur. Ələlxüsus, son yarım əsrdə meydana gələn əhəmiyyətli hadisələr başda olmaqla, beynəlxalq sistemi sürətlə dəyişdirən və qloballaşmanın təsiri ilə beynəlxalq təhlükəsizlik məsələsində yeni axtarışlar başlamışdır. Beynəlxalq terrorizm çox təhlükəli formada özünü biruzə verir. Son dövrlərdə keçirilən terror aktları əvvəlki illərə nisbətən daha çox günahsız insanın ölümünə səbəb olur. Artıq beynəlxalq terrorizm problemi bəşəriyyətə təhlükə yaradan, dövlətlərarası münasibətləri soyuqlaşdıran, beynəlxalq münasibətlərə aktiv şəkildə müdaxilə edən, insan hüquqlarını kobud şəkildə pozan problemlərin içərisində ilk yerlərdən birini tutur.

Terror insanlıq günahıdır; doğru ya da yanlış terror yoxdur. Bütün terror fəaliyyətləri kimdən və haradan gəlsə gəlsin barışa hüzura insanlığa vurulan ən böyük zərbdır. Eyni şəkildə hansı məqsədlə olursa olsun, heç bir terror fəaliyyəti qətiyyənlə qəbul oluna bilməz.

Ədəbiyyat siyahısı

1. M. Məmmədov, Beynəlxalq terrorizm və onun Azərbaycana mənfi təsiri, Bakı 2018
2. Perspectives on Terrorism Vol. 6, No. 2 (May 2012), pp. 74-116 (43 pages)
3. <https://www.austintexas.gov/faq/what-terrorizm>

Ekoloji terror

Mehdiyeva Mətanət Qurban qızı
BDU, Coğrafiya fakültəsi, III kurs bakalavr
mehdiyevametane@gmail.com

Azərbaycan şəraitində su ehtiyatlarının əsas mənbəyini səth sular təşkil edir, yeraltı sular, göllər, buzlaqlar və bataqlıqlar isə köməkçi rolunu oynayırlar. Səth sularının da əsas payını çaylar təşkil edir.

Azərbaycan kiçik dağ çayları ölkəsidir. Ərazidən axan 8350 çayın 8295-nin uzunluğu 25 min km-dən azdır və onlar başlıca olaraq dağlıq ərazidə yerləşirlər. Bütün çaylar Xəzər dənizi hövzəsinə mənsub olub üç xüsusi hövzədə birləşirlər:

1. Kür hövzəsi çayları (37833 km²)
 - a) Kürün sol qolları
 - b) Kürün sağ qolları
2. Araz hövzəsi çayları (sol qollar) (23299 km²)
3. Bilavasitə Xəzərə tökülən çaylar (234000 km²)
 - a) Şimal-Şərqi Azərbaycan və Qobustan çayları
 - b) Lənkəran çayları

Azərbaycan səth sularının çirklənməsində bir çox sənaye və kənd təsərrüfatı sahələri iştirak edir. Əsas su anbarları qonşu dövlətlərdə güclü çirklənməyə məruz qalan iri çayların – Kür və Araz çaylarının üzərində yaradılmışdır. ^[1]

Kür - Cənubi Qafqazın mühüm həyat arteriyası olan Kür çayı Azərbaycan Respublikası ərazisinə daxil olana qədər qonşu Gürcüstan ərazisində ciddi çirklənməyə məruz qalır. Onun sularına Axalsixə, Borjomi, Xaşuri, Kareli, Qori, Kaspıi və.s şəhərlərin sənaye və məişət-kommunal tullantıları qarışır. Lakin ən mürəkkəb ekoloji şərait Tbilisi şəhəri ərazisində baş verir, belə ki, 40 km məsafədə çay şəhər ərazisi ilə axır. Gürcüstan Dövlət Təbiəti Mühafizə Komitəsinin su müfəttişliyi idarəsinin verdiyi məlumatlara görə SSRİ dağılan ərəfədə suda zəhərli üzvü maddələrin miqdarı «YVB» hədd normasından -20 dəfə, fenol birləşmələri-300 dəfə, neft məhsulları 330 dəfə, mis və kalsium-10 dəfə, sink-13 dəfə, xrom-600 dəfə, azot-ammonium birləşmələri-8 dəfə, bağırsağ çöpləri və saprofit bakteriyalar müvafiq olaraq 238 və 300 dəfədən çox artmışdır. Şəhər daxilində Kürə bir neçə kiçik çaylar tökülür ki, onların da çirklənməsi Kür çayının özündən bir neçə dəfə çoxdur. Faktiki olaraq bu qollar-Xevdizmara, Vere, Diqmula və Loçino kanalizasiya kollektorunun çirkab axınına çevrilmişdir.

Sutka ərzində Tbilisi şəhərindən Kür çayına 1 mln m³ çirkab axınları qarışır ki, bunun da yalnız yarısı kollektor və təmizləyici qurğular hesabına zərərsizləşdirilir. Tbilisidən 20 km məsafədə yerləşən Rustavi şəhərindən hər gün 100 minlərlə sənaye və məişət-kommunal tullantıları Kürə axıdılır. Rustavi şəhərində olan «Azot istehsalat» birliyindən çoxlu miqdarda azotlu birləşmələr çaya axıdılır. 1985 və 1987-ci illərdə bu müəssisədə baş verən qəza nəticəsində Kür çayı və Şəmkir su anbarında balıqlar kütləvi şəkildə məhv olmuşdur.

Kür çayı Azərbaycan ərazisinə həddindən artıq çirklənmiş bir çay kimi daxil olur. Xüsusilə onun sağ qolu Xram çayının suyu çox çirklənmişdir. Xram çayının qolu olan Debed Ermənistan ərazisindən başlanır. Razdan və Oxçuçayla birlikdə bu çay Ermənistan Respublikasının ən çirkli çaylarından biri hesab olunur. Çünki Debed çayının suyu mis birləşmələri və kimya sənaye müəssisələrinin tullantıları ilə çirklənmişdir. Onun hövzəsində isə iri əlvan metallurgiya, kimya, yeyinti və yüngül sənaye müəssisələri olan Spitak, Kirovakan (Vanadzor), Alaverdi və Stepanavan şəhərləri yerləşir. Kirovakan kimya kombinatı, Alaverdi metallurgiya kombinatı, Axtal filiz saflaşdırma fabriki tullantılarının nəticəsidir ki, Xram çayında (Qımrızı körpü məntəqəsində) bağırsağ çöpləri və saprofit bakteriyalarının miqdarı «YVB» hədd normasından 1000-1500 dəfə çox qiymətə çatır.

Qazax rayon sanitariya-epidemioloji stansiyasının məlumatına əsasən son illər Kür və

Xram çayının çirkab sularından istifadə olunması nəticəsində çoxlu sayda adamlar qarın yata-lağı, dizenteriya və sarılıq xəstəliyinə tutulmuşlar. Kür çayının axın sürətinin azalması nəticəsində zərərli tullantıların böyük hissəsi Azərbaycan ərazisinə gətirilir və bunlardan iri və ağır asılı maddələr tullantı şəklində Kür çayı yatağında çökür, qalan hissəsi Şəmkir su anbarına daxil olur. Nəticədə çay dərəsində və su anbarının dibində tullantı maddələrlə çirk-lənmə baş verir.

Araz çayında yaranan ekoloji vəziyyət Kür çayından da təhlükəlidir. Arazın sol qollarından biri olan Razdan (Zəngi) çayı çirkənmə dərəcəsinə görə Ermənistanda birinci yeri tutur. Razdan, Çarensavan, Abovyan, Yerevan şəhərlərinin sənaye müəssisələrinin çirkab suların və sa-hilboyu başqa yaşayış məntəqələrinin məişət tullantıları bu çaya atılır. 1980-ci illərdə Razdana buraxılan çirkab sularının orta illik miqdan 210 mln.m³ təşkil etmişdir. Yay aylarında Arazda səviyyə aşağı düşdüyü dövrdə Razdanın çirkab sularının sərfi azalmır. Nəticədə «Araz su qovşağı» su anbarında çox təhlükəli vəziyyət yaranır. İsti hava şəraitində suyun «çiçəklənməsi» baş verir və balıqların kütləvi qırılmasına səbəb olur. Ermənistan ərazisində kəskin çirkənməyə məruz qalan çaylardan biri də Oxçuçaydır. Qafan, Qaçaran dağ-mədən sənayesinin tullantıları ilə hədsiz dərəcədə çirkəndirilən Oxçuçay əslində sənaye tullantılarını Ermənistanın bu bölgəsindən uzaqlaşdıran kollektor rolunu oynayır. Çayın suyu o qədər zəhərlənmişdir ki, burada heç bir canlı yaşamır. Hətta Metsamor Atom Elektrik Stansiyasının da radiasiyalı sularının kanal vasitəsilə Oxçu çayına axıtılması ilə bağlı məlumatlar var.

SSRİ-nin dağılması nəticəsində baş verən iqtisadi böhran çaylara və göllərə axıtılan çirkab sularının xeyli artmasına səbəb olmuşdur. Lakin iqtisadi əlaqələr düzəldikdən sonra mövcud sənaye müəssisələrində yenidənqurma işləri aparılmazsa, səth sularının ekoloji vəziyyəti gərgin olaraq qalacaqdır.^[2]

Ədəbiyyat:

1. Q.Məmmədov "Ekologiya və ətraf mühit", səhifə 307-315, 329-341
2. Ü.Mahmudova "Kür çayının ekocoğrafi problemləri", səhifə 53-70

Mil düzünün torpaq tipləri və onların xüsusiyyətləri

Əhmədov Yaşar Elşad oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. Köçərli. S

Email: yasar1702@mail.ru

Mil düzü Kür-Araz ovalığının cənub-qərb hissəsini tutur, Kürə Araz çayının arasında yer-ləşir. Düz şimal- qərbdən Qarabağ düzü ilə (Qarqar çayı boyunca) sərhədlənir. Düzün qərb sərhəddi 400-450 metrlik horizontal boyunca keçirilir. Ərazi şərqdən və şimal-şərqdən Kür çayı ilə Şirvan düzündən ayrılır. Cənubdan və cənub şərqdən isə Mil düzü Araz çayı boyunca İran və Muğan düzü ilə sərhədlənir. Düz əsasən Kür və Araz çayının arasında olub bir növ üç-bücağa oxşar formaya malikdir. Düzənliyin qərb hissəsində olan sərhəd daha girintili-çixıntılıdır. Bu da ərazinin bu hissəsinin relyefi ilə əlaqədardır. Düzənliyin qərb hissəsinin relyefi dü-zənlik landşaftının daha çox qərbə getməsinə, bəzi yerlərdə isə parçalanmış şəkildə dağ ətə-yində öz yerini dağlıq landşaftına verməsinə səbəb olmuşdur. Mil düzünün geniş sahə tutması və buraya hər tərəfdən təsiri olması ərazi daxilində mövcud olan təbii- komplekslərin (land-şaftların) və təbii şəraitin müxtəlif olmasına səbəb olmuşdur. Mil düzünün səthi ilk baxışdan Kür-Araz ovalığının başqa sahələrində olduğu kimi tam düzənliyi xatırladır. Lakin düzlə hər-tərəfli tanış olduqda, onun tam düzənlik olmadığı aşkar olur. Ərazinin mikrorelyefinin mürək-kəbliyi dəniz səviyyəsindən alçaq olan ovalıq sahədə belə mürəkkəb və müxtəlif təbii-komp-lekslər yaranmasına səbəb olmuşdur. Düzün belə mürəkkəb mikrorelyefə malik olması onun

geoloji inkişafı ilə əlaqədardır. Düzdə axan keçmiş və müasir çaylar ərazi daxilində müxtəlif relyef formaları: quru dərə, göl və gölməçələr, gətirmə konusları və s. yaratmışdır.

Öyrənilən ərazi daxilində Mehmanqöyündən başlayıb Sabirabada qədər olan hissədə meyillik eyni deyildir. Meyillik Beyləqan Ağcabədi yoluna qədər az, ondan şərqə doğru çoxalmağa başlayır. Dəniz səviyyəsindən alçaq olan sahədə şərq istiqamətində enmə kiçikdir. Bu hissədə meyilliyyənin az olmasına səbəb Kür və Araz çayları olmuşdur. Çaylar dördüncü dövrdə çox dərin olmayan körfəzi gətirdiyi çöküntü ilə tədriclə doldurduğundan burada düzən olan sahə yaranmışdır. Bu düz isə ümumi meyilliyyə tabe olaraq tədriclə Xəzər dənizinə doğru enmişdir. Düzün bu hissəsində meyilliyyənin az olması yuyulmanın sürətini azaldır. Lakin ərazi daxilində, əsas çökmə süxurlar olduğundan çaylar burada geniş meandırlar və dərin dərələr yaradıb onu giritili-çıxıntılı etmişdir. Kür-Araz düzənliyinin, o cümlədən Mİldüzünün torpaqları müxtəlifdir. Bu müxtəliflik torpaq əmələ gətirən amillərin (iqlim, bitki, geomorfoloji, hidroloji) qanuna uyğun dəyişməsilə əlaqədardır.[1]

Mil düzünün torpaqları Kür-Araz ovalığı üçün səciyyəvi olan boz, bozqonur, çəmən və şabalıdı torpaqlardan ibarətdir. Mil düzünün nisbətən yüksək olan hissəsində şabalıdı, bozqonur, alçaq olan hissələrdə isə əsasən boz və çəmən torpaqları yayılmışdır. Mil düzündə yayılmış torpaq örtüyü hələ S.A.Zaxaraov tərəfindən 1911-ci ildə tədqiq edilmişdir. Sonrakı müşahidələr nəticəsində Mİldüzündə olan torpaqları 10 metr dəniz səviyyəsindən yuxarı olan horizontalakimi kihi hissəyə bölünürdü. Birinci: yüksək çöllük-qərb (az) hissə, ikinci alçaq çöllük - şərq çoxluq əşkilədən hissə. Mil düzünün torpaqları yüksəklikdən asılı olaraq üç qurşağa: dağətəyi, orta qədid, alçaq çöllük qurşağı ayrılır. Belə müxtəlif torpaq örtüyünün yaranması, düzənliyin orta, alçaq və dağətəyi zonasındakı, relyefdə olan müxtəlifliklə əlaqədardır. Düzənlikdə olan torpağın dəyişməsi və yenisinin əmələ gəlməsində antropogen təsir (keçmiş arxlar və onların bəndləri) tarixi dövr ərzində müəyyən rol oynamışdır. Dağətəyi zonadakı torpaqlarda olan müxtəliflik orada olan ana süxurun müxtəlifliyi ilə izah edilir. Dağətəyi və ona bitişik olan maili düzün qərb hissəsindəki torpaq növü şabalıdı torpaqdır. Biz burada torpağın müxtəlif landşaft vahidlərinin yaranmasındakı rolunu nəzərə alıb, Mil düzündə bir neçə torpaq tipinin və onların daxilində ayrılmış torpaq növləri haqqında qısa məlumat verməyi nəzərdə tutmuşuq.

Cədvəl 1.

Mil düzündə yayılan torpaq növləri

Torpaqlar	Bonitet		
	Torpaqların xüsusiyyətləri üzrə	Məhsuldarlıq üzrə	
		Pambıqçılıq	Taxılçılıq
Şabalıdı	100	100	100
Boz torpaq-çəmənli	63	63	64
Boz torpaq	61	61	63
Çəmənli boz torpaq	60	43	55
Çəmənli bataqlıq	41	-	-
Şoranlı köklü-nəmli	14	-	-

Açıq şabalıdı torpaqlar ərazi daxilində yeni ayrılan torpaq növüdür. Bu torpaqlar özünə xas olan kövrək səthə malikdir. Eyni zamanda torpaq o qədər kövrək və altı boşdur ki, müəyyən təzyiqdə o xeyli aşağı çökür. Lakin torpağın tərkibində 80%-ə qədər gillicə olduğundan zəif su keçirən qrupa aiddir (Azərbaycanın torpaqları, 1955). Bu torpaq ən çox düzün daxilində olan hamar sahələri tutur. Buna görə də düzənlikdə olan kiçik çökəkliklərin az yağış yağdıqda, bir neçə dəfə su ilə dolduğu müşahidə edilir. Torpağın, zəif sukeçirmə qabiliyyəti olmasına baxmayaraq o çox darın qatlara kimi rütubətlənir.

Bu növ həmçinin dağətəyi zonanın alçaq olan hissəsində də açıq şabalıdı torpaq zonasının

yarıdan çoxunu tutur. Burada olan çökəkliyin mərkəz hissəsində zəif bitki örtüyü yayılmışdır.

Boztorpaqlar öyrəndiyimiz ərazinin arın hissəsində geniş sahə tutur. Boz torpaq Mil düzünün sərhədlərindən qıraqda, həm Qarabağ, həm Muğan düzlərinin, və ümumiyyətlə Kür-Araz ovalığının eyni fiziki-coğrafi şəraitə malik olan sahələrini tutur. Mil düzündə yağıntının az olması, iqlimin quru keçməsi, boz torpaqların yayılmasına şərait yaradır. Bu sahədə bitki örtüyü zəif inkişaf etmişdir. Torpaqda humusun miqdarı 1,5-2,0%-dən artıq olmur. Torpağın qalınlığı 111-140 sm-ə kimidir. Səth hissədə torpaq nəmli və qonurboz olmaqla tədricən, ortagillicəli dənəvari olan ikinci qata keçir. İkinci qat darəngeyni olub, ancaq biraz sarılaşır. Aşağı qata getdikcə rəngs bozuntulolur. Ümumiyyətlə düzənlikdə yayılan boz torpağın mexaniki tərkibi deməkəlar ki, dəyişmir. Torpaqda olan oxşarlıq birmetr dərinliyə kimi davam edir. Aşağı qatlarda da dəyişiklik çox kəskin olmur.[2]

Boz torpaqların üst qatındakı humusun miqdarı 20- 25 sm dərinliyə kimi 2-3% olur. Bəzi hallarda isə bu miqdar 1,5% kimi azalır. Humusu 3%-ə yaxın olan boz torpaqlara nisbətən çökək yerlərdə rast gəlmək olar. Torpaqlarda aşağı getdikcə humus tədricən azaldığından, onun 90-120 sm dərinliyində 1% olur. Belə hal əkin üçün istifadə edilən boz torpaq sahələrində müşahidə edilir. Mil düzünün bəzi hissəsində boz qonur torpaqlar yayılmışdır. Boz qonur torpaqlardan fərqli olaraq ancaq dəniz səviyyəsindən yüksəkdə olan hissəsində müşahidə edilir. Torpaqların xarakterik xüsusiyyətlərindən biri bozuntul qonur rəngdə olmasıdır.

Cədvəl 2.

Mil düzünün əsas əkilən torpaqlarında kənd təsərrüfatı bitkilərinin çoxillik orta məhsuldarlığı

Torpaqlar	Məhsuldarlıq s/ha	
	Pambıq yetirdirilən	Taxıl
Şabalıdı	44.08	31.14
Boz torpaq-çəmənlik	27.56	20.53
Boz torpaq	26.70	19.47
Çəmənli boz-torpaq	18.75	17.11

Üst qat iri dənəvari olub, aşağı qatlara getdikcə bərkiyir. Duzlar 20-25 sm-dn sonra çoxalır. Belə hal xüsusilə boz-qonur torpaqların şoranlı növündə olur. Torpağın rəngi üst qatlarda qonura çalır. Aşağı qatda isə açıq şabalıdıdır. Torpaqda ağ ləkələr şəklində karbonatlar müşahidə edilir. Öz zonalığına görə bu torpaqlar boz torpaqla qonur torpaq arasında keçid mövqe tutur.[3]

Mil düzünün şimal və şərq hissəsində **çəmən torpaqları** yayılmışdır. Relyefin nisbətən alçaq yerlərində çəmən torpaqlarına, bəzən boz torpaqlar arasında adalar şəklində rast gəlmək olur. Torpaqda humusun miqdarı burada yayılmış başqa torpaqlara nisbətən çox olur. Çəmən torpaqlarının düzənlikdə yayılmasının səbəbi əksər hallarda qrunnt sularının səthə yaxın olması ilə izah edilir. Həmin torpaqlar, çox yerdə əkin üçün istifadə edilir. Torpaq üst qatda orta gillicəli, zəif çimli, topavari, quru olmaqla tədrici keçidə malikdir. İkinci qat birinciyə oxşar olub çoxlu kök tellərinə mənsubdur. Aşağı getdikcə torpaqda olan nəmlilik artır və açıq-boz, bozuntul, karbonatlı tünd ləkələr meydana çıxır. Çəmən torpaqlarının əsas xüsusiyyətlərindən biri mexaniki tərkibinin ağır gillicəli olmasıdır. Torpaqda karbonun azota olan nisbəti 9,1 ilə 12,0 arasında dəyişilir. Çəmən torpaqlarda humusun miqdarı 4,2% olur. Humusun çoxluğu çimli torpaqların hesabmadır. Torpaqda gedən şoranlaşma adətən əkin sahələrinin suvarılmasıdır.

Şoran torpaqların tərkibində duzun miqdarının çox olması müşahidə edilir. Daha aşağı qatlarda isə torpaqların tərkibindəki ağ ləkələr genişləni b damar şəklini alır. Nəmlilik artır, strukturası itir. Torpaqların qalınlığı 180-210 sm-ə qədər olur. Torpağın mexaniki tərkibi, relyef quruluşundan asılı olaraq dəyişir. Şoran torpaqlar əsas etibarilə ağır gillicələrdən, ikinci halda isə yüngül və orta gillicələrdən ibarətdir. Belə torpaq növü düzün qumlu təpələr yayılan şimal-qərb hissəsində yerləşir. Torpağın şorluğu bir çox amillərdən, o cümlədən qrunnt suları və şorakətlərin yerləşdiyi dərinliklərdən asılıdır. Araz çayının vadisində olan allüvial torpaqlar da

çox müxtəlifdir. Burada az inkişaf etmiş tutqun boz və az şorakətli torpaq növləri yayılmışdır. Müasir allüviya üzərində isə strukturlu şorakətli torpaq növünün içərisində çox şorakətli və suvarma nəticəsində ikinci dəfə şorlaşan torpaq sahələrinə rast gəlinir.[4]

Ədəbiyyat

1. Abduev M.R. Mil düzütoraqlarının meliorativ yaxşılaşdırılması. Bakı. «Elm» nəşr. 1973
2. Azərbaycan SSR-in Atlası, Bakı, 1963
3. Budaqov B.Ə. Təbiəti qoruyaq, Bakı, «Elm», 1977
4. Qaribov Ə.A. İbraqimov T.O. Sovremennie antropoqennie landşaftı Kura-Aıazskoy nizmennosti. İzd-vo «Mars-Print». B.2007

Geomatika və Coğrafi İnformasiya Sistemləri arasındakı fərqlər

Əzizli Nurlan Hikmət oğlu

BDU, Coğrafiya fakultəsi, I kurs magistr

Elmi rəhbər: B/M Ə.Ə. Nəbiyev

E-mail: nurlanezizli97@gmail.com

Geodeziya və kartoqrafiya dünyasında Geomatika və Coğrafi İnformasiya Sistemləri (CİS) eyni məfum olaraq qəbul edilir. Ortaq çalışma sahələrinin olmasına rəğmən bu iki sahə tamamilə bir-birindən fərqlidir. Bu iki sahəni daha yaxşı anlamaq üçün onları ifadə edən terminlərin etimoloji kökünə, tarixi inkişafına və meydana çıxdığı dövrə baxmaq mütləqdir. Hər iki termin (Geomatics və Geographical information System) Kanada ingiliscəsindən gəlsə də izah etibarlı ilə tamamilə fərqli mənalara sahibdirlər. CİS (Geographical information System) termini 1968-ci ildə Roger Tomlinson, Geomatika (Geomatics) termini isə 1981-ci ildə Mişel Paradis tərəfindən ortaya atılmışdır.

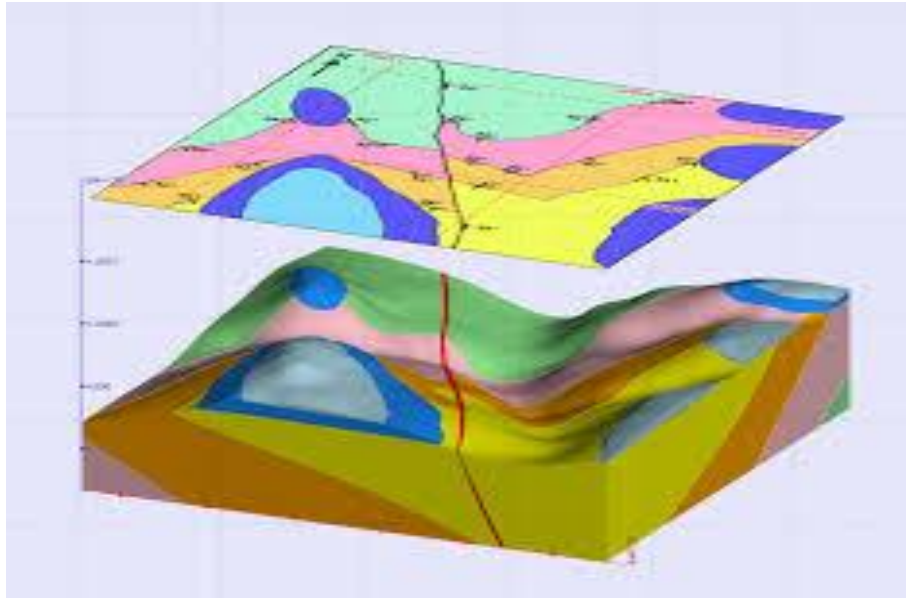
1960- cı illərin başlarında prof. Roger Tomlinson Kanadanı CİS-nin bir parçası olaraq dünyanın ilk gerçək, funksional coğrafi informasiya sistemini hazırladı. O, Kanada torpaq-kadastr idarəsində kənd təsərrüfatı, meşə və torpaqla əlaqəli məlumatları xəritələşdirərək ərazinin hansı vəziyyətdə olduğunu sistemləşdirdi və hazırladığı xəritələrdən və topladığı məlumatlardan istifadə edərək “Ərazi planılması üçün Coğrafi İnformasiya Sistemi” adlı məqaləsində ilk dəfə CİS terminindən istifadə etdi. Ölkənin ərazisi böyük olduğundan yaradılan xəritələrdə bəzi təhriflər və deformasiyalar meydana gəlirdi ki, bunu da aradan qaldırmağın yeganə yolu CİS və komputer dəstəklə yeni sistemin işlənilməsi idi. Bu fikir 1960-ci illərdə meydana gəlsə də öz funksionallığına 1971-ci ildə çatdı. Lakin bu dövrə komputer xəritələşdirməsi üçün çətin idi. R.Tomlinson 2007-ci ildə yayımladığı müsahibəsində belə deyirdi: “CİS-in ilk zamanlar çox tənha idi. Heçkim onun nə olduğunu anlamırdı. Həmin dövrdə dünyada komputer texnologiyasından 40- a yaxın insan istifadə edirdi”.

Mişel Paradis Quebec əyalətində Təbii Sərvətlər nazirliyində fotoqrammetriya sahəsində çalışan bir mühəndisdir. Geomatika fikri M.Paradisin Kanada Ölçmə İnstitutu 100-cü il simpoziumundakı qeydlərindən inkişaf etdirdiyi termindir. O, bu termin vasitəsilə müasir texnologiya ilə informasiyaların toplanması, ölçmə texnologiyası, fotoqrammetriya, geodeziya və hidroqrafiya kimi elm sahələri ilə birlikdə birləşdirilməsinin mümkünlüyünü ortaya qoydu. Bununla birlikdə geomatika terminin mənası verilənlərin və ya informasiyaların toplanmasından və istifadə olunmasına qədər hər bir sahəni əhatə etmək imkanına sahib olurdu.

Şəkil 1. CİS – də təbəqələrin (layların) ardıcılığı.

Geomatika riyaziyyat, komputer texnologiyası və coğrafi informasiyalara əsaslanan bir sahədir. Əgər xarici universitetlərin geomatika ilə əlaqəli proqramlarına nəzər salsaq görərik ki, ərazi ölçülməsi, geodeziya, məsafədən zondla tədqiqatlar, fotoqrammetriya kimi sahələrin yanı sıra orada komputer qrafikası, riyaziyyat, peyk avadanlıqları ilə tanışlıq kimi fənlər bu elmin öyrənilməsi üçün hansı biliklərin vacibliyini göstərir. Geomatikanın əsas diqqət mərkəzi coğrafi verilənlərin inteqrasiyası, idarə olunması və toplanması ilə əlaqəli vasitələrin serverlərinə arxalanır. Yəni bir geomatika işi görülməyə mütləq orada informasiyanın toplanması üçün avadanlıq (GPS, YSP və müxtəlif geodezik alətlər) və həmin məlumatı işləmək üçün komputer lazımdır.

Şəkil 2. Geoloji xəritənin geomatik model nümunəsi

Coğrafi İnformasiya Sistemi (CİS) ərazi planılması zamanı ortaya çıxmışdır, başqa sözlə CİS kadastr işləri üçün lazımlı vasitədir. CİS-dən istifadə edərək doğru və lazımlı informasiyanın işin səhsiz görülməsində nə qədər lazımlı olduğu ortaya çıxmışdır. CİS-ə qədər ərazi planılması və xəritələşdirmədə informasiyanın toplanması və onların sistemli istifadəsi o qədər də səmərə vermədiyi halda CİS-də bu faktor çox vacibdir. Xəritə tərtibi zamanı işin

məqsədinə uyğun məlumatın olması həmin xəritəni tərtib etməyə kifayət edirdi. Amma bu prosesi CİS üzərindən edərkən kompleks tədbirlər görülür və bir-birinə uyğunsuz hallar aradan qaldırılır və ya bu zidd hallar xəritənin düzgün tərtibinə mane olur. CİS bir bölgənin coğrafiyasının, sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərinin xəritəsinə hazırlamaq üçün nüxtəlif məlumatları inteqrasiya edir, toplayır və bunları komputer texnologiyasının yardımı ilə həyata keçirir.

Geomatika və Coğrafi İnformasiya Sistemləri arasındakı fərqləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. Etimoloji fərqlər – Belə ki, CİS təbəqələr (laylar) şəklində toplanan coğrafi informasiyanı özündə birləşdirir. Geomatika isə toplu verilənləri və onunla əlaqəli texnologiyaları təyin etməyə imkan verir. Bundan başqa geomatika məkansal istinadlı verilənlərin də emalını edə biləcək potensiala sahibdir.
2. Ümumi prinsiplərdəki fərqlər – CİS coğrafi informasiyaların bir xəritə şəklində görünmə bilməsini ehtiva edən coğrafi kodlama prinsipinə dayanır. Geomatika isə davamlı inkişaf və iqtisadi böyüməyə yönəlik məkansal verilənlər və zaman dəyişməsinə özündə ehtiva edir.
3. Verilənlərin inteqrasiyasındakı fərqlər - CİS CİS-in yekun məhsulu olaraq informasiya yaratmaq üçün fəza verilənlərinin və təsviri məlumatların inteqrasiyasını yaradır. Geomatika isə məsafədən zondla tədqiqat, xəritələşdirmə, qlobal yerləşdirmə sistemi kimi geo-fəza texnologiyasının avadanlıqlarının inteqrasiyasını birləşdirir.
4. Son qərar vermə fərqləri – CİS yekun məhsul verilənlərini, davamlı inkişafda qərar vermək üçün yan dəstək olaraq adlandırıla bilər. Geomatika isə inteqrasiya olunmuş informasiya ilə əlaqəli fəaliyyət planları və məntiqi-siyasi qərarların verilməsi ilə nəticələnir.
5. Maliyyə fərqləri – CİS informasiyanın idarə olunması, analizi və görüntülənməsində ən bahalı vasitədir. Çünki bu işləri yerinə yetirmək üçün bahalı avadanlıq lazımdır. Geomatika isə yer üzərində baş verən hadisələrin öyrənilməsi zamanı doğru anda istifadə olunacaqsansa ən uyğun və sərfəli vasitədir.
6. Meşə ehtiyatlarının idarəsindəki fərqlər – CİS meşə xəritələşdirilməsində istifadə olunur. toplanan fəza məlumatları, torpaq şəraitini anlamaq və meşə təsərrüfatını idarə etmək sisteminə kömək üçün istifadə oluna bilər. Geomatika meşələrin qorunmasında istifadə olunur. Bir GPS sistemi ekoloji cəhətdən təmiz əraziləri aşkar etmək üçün deşifrə etmə apara bilər. Geomatika birbaşa GPS ilə işləməyə qadirdir.
7. İnformasiyanın idarə olunması arasındakı fərqlər - CİS informasiyanı toplayar, hesablayar, hətta xəritə şəklində salıb bizə təqdim edə bilər və bizim həmin məlumatları manipulyasiya etməyə imkan verir. Geomatika yekun məlumatların doğruluğuna zəmanət verir və ekoloji qərarlarda yardımcı olur.
8. Ətraf mühitin mühafizəsindəki fərqlər – CİS proqramları ətraf mühit dəyərləndirilməsi üçün istifadə edilir. CİS inteqrasiyası təbii sərvətlər üzərindəki qlobal təsirlərin qiymətləndirilməsini təmin edir. Geomatika texnologiyası ətraf- mühit analizi və idarəsi haqqında məlumat verir.
9. İş prosesindəki fərqlər – Hər şeydən öncə CİS ilə xəritə tərtib edən zaman onun əsas üstünlüyü təbəqələrdən (layer) ibarət rahat interfeys təqdim etməsidir (Şəkil 1). Yəni CİS təbəqələrlə (layer) ilə işləyir. CİS xəritələri bir və daha çox coğrafi obyektin bir yerə gəlməsi ilə formalaşır ki bununla sayı xəritənin məqsəd və vəzifəsinə görə dəyişə bilər. Geomatika isə bir çox mənbədən və ya tək bir mənbədən alınan məlumatları birləşdirərək onu tək bir model şəklində hazırlayır. Bu model rəqəmsal xarakter daşıyır və üçölçülü fəza modeli olaraq əyani görsəliyə malikdir.

Ədəbiyyat:

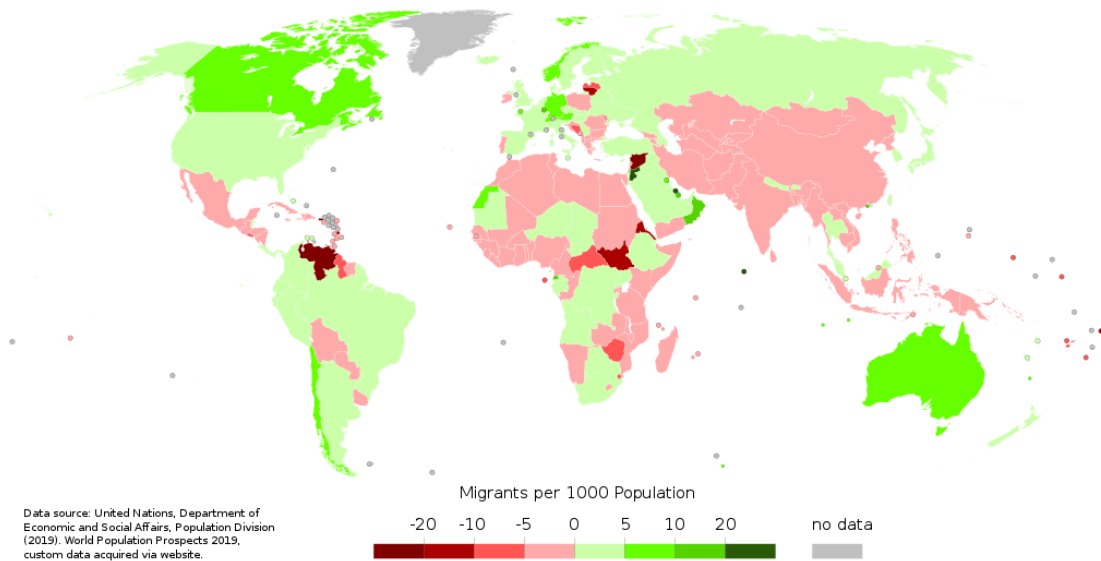
1. “ Putting Canada on the map” ,Roger Tomlinson, Lynn Greiner,2007
2. “Basics of geomatics” , Mario A. Gomarasa, 2010
3. “Geomatic Approaches for Modeling Land Change Scenarios”, Camacho Olmedo, M.T., Paegelow, M., Mas, J.F., Escobar, F. 2018

Demografik problemlərin geomatik model əsasında tədqiqi və təhlili

Abdullayev Bayram Eldar oğlu
BDU, Coğrafiya fakültəsi, I kurs magistr
Elmi rəhbər: dos. Bağmanov.Z.A
E-mail: bayramabdullayev307@gmail.com

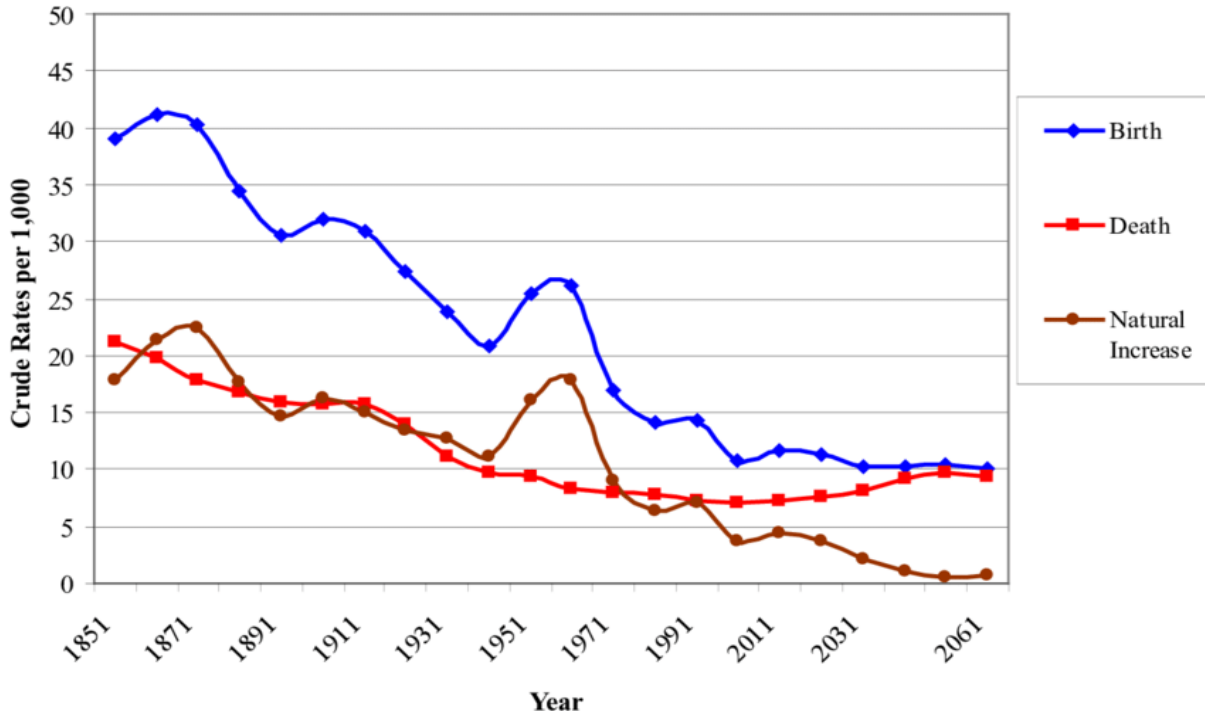
Demografik problemlərin düzgün araşdırılması və onlara düzgün qiymətin verilməsi hər zaman öz aktuallığını qorumuş bir mövzu olmuşdur. Bildiyimiz kimi hər bir dövrdə ,hər hansı bir quruluşun, dövlətin əsasını əhali təşkil etmişdir. Demografik problemlər isə əhali ilə bağlı olan problemlər hesab olunur. Əhali faktorunun bu dərəcədə vacib rola malik olması onun düzgün araşdırılıb, öyrənilib və düzgün qiymət verilməsi məsələsini daha vacib bir hala gətirir. Demografik problemlər bir neçə müxtəlif qruplara ayrıla bilər. Onlara nümunə kimi: miqrasiya, təbii artım, doğum - ölüm və s nümunə göstərmək olar. İnsanların yaranmasından bəri müxtəlif demografik problemlər də yaranmağa başlanmışdır. Dünya tarixinə nəzər saldıığımız zaman insanların dünya tarixində vəba, taun kimi dəhşətli xəstəliklərlə məhv olduğunu, I və II dünya müharibələri zamanı insanların tələf olduğu və yaxuda da zəlzələ ,yanğın kimi fəlakətlərlə insanların tələf olduğu hallar qarşımıza çıxır. Belə dövrlərdə insanların sürətlə azalması problem ortaya çıxır. Müxtəlif tarixlərdə insanların sayları da müxtəlif olmuşdur. Yuxarıda göstərilən səbələr bu sayə təsir edən əsas faktorlardır. 1500 –ci illərdə dünya əhalisi 400 milyon olduğu halda ,ilk dəfə 1800-cü illərdə artıq 1 milyarda çatmışdır[1]. Dünyada insanlar hər yerdə eyni dərəcə də məskunlaşmamışlar. Məsələn, Asiyada əhali sayı daha çox olduğu halda , Avstraliyada bu rəqəm daha azdır və s kimi. Əsas demografik problemlərdən biri kimi “Miqrasiya” göstərə bilərik. Bəs nədir miqrasiya? Miqrasiya – insanların bir ölkədən digər ölkəyə həmişəlik və ya uzun müddət köçməsidir. Başqa bir ölkəyə gedən şəxs ölkəsinin tərk etməsinin səbəbi siyasi, dini və ya başqa bir təqib formasıdırsa ,sığındığı ölkəyə rəsmi müraciət edə bilər və ümumiyyətlə sığınacaq axtaran kimi təsvir olunur. Son dövrlərdə dünyada baş verən problemlər miqrasiyanı kəskin dərəcədə artırmışdır. Bundan əlavə ölkələrdə olan işsizlik kimi problemlər də insanları miqrasiya etməyə məcbur edir. İnsanlar yeni ümid ilə daha yaxşı ekonomik vəziyyətdə olan ölkələrə miqrasiya edirlər. Aşağıdakı göstərilən dünya xəritəsində dünyada baş verən miqrasiya prosesləri əks olunmuşdur

Annual Net Migration Rate 2015–2020

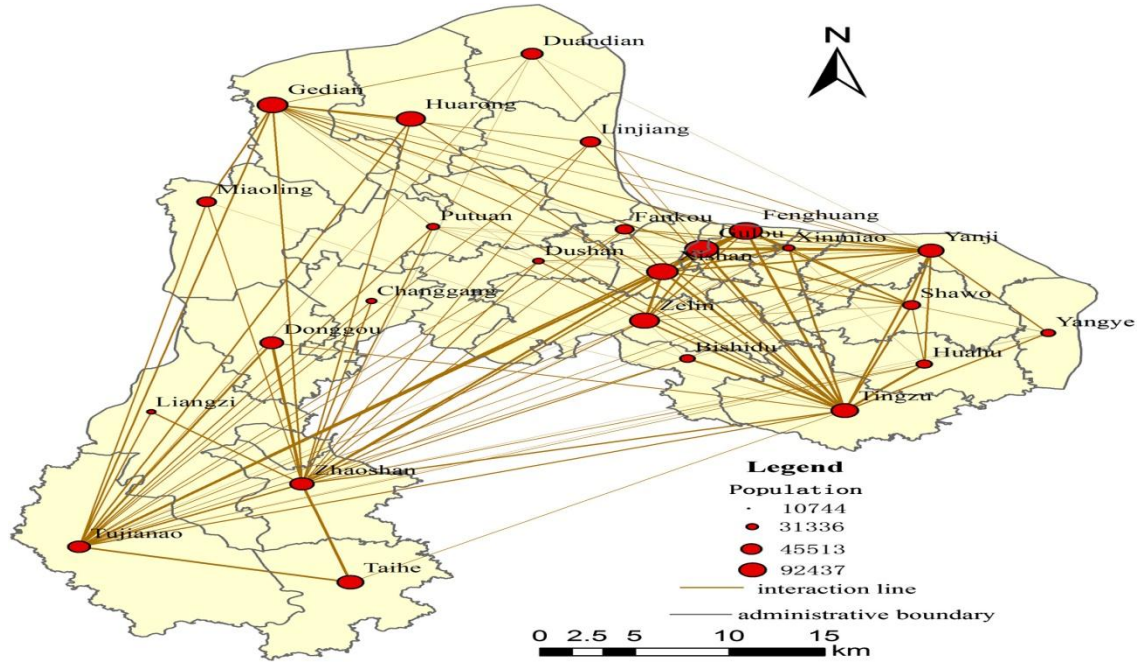
Şəkil 1. İllik xalis miqrasiya nisbəti 2015-2020

İkinci ən ciddi demoqrafik problem isə təbii artım hesab olunur. Təbii artım doğulan ilə ölənlər arasında olan fərqlə 1000 nəfər hesablanır. Bu fərqlə demoqraflar müəyyən bir ölkənin əhalisinə necə böyüdüüyü haqqında fikir verir. Əhalinin yalnız doğulanlar və ölənləri ilə tapılan bu məlumatlar miqrasiyanı özündən xaric edir. Bu məlumatlar əsasında ölkənin “Demoqrafik Keçid Modeli” hansı mərhələdə olduğu müəyyən oluna bilər [2]. Bundan başqa bu məlumatlar ölkənin sabitliyini, inkişaf səviyyəsini və digər şeyləri təxmin edə bilər. Aşağıdakı qrafikdə müxtəlif illər üzrə təbii artımlar göstərilmişdir (Dünya üzrə)

Şəkil 2. Müxtəlif illər üzrə təbii artımlar (Dünya üzrə)

Demoqrafik problemlərin tətqiqi və təhlilində illər keçdikcə yeni yeni sahələr, yeni texnologiyalar tətbiq olunur. Bu sahədə tətbiq olunan elmlərdən biri də Geomatika elmidir. Bəs Geomatika özünü tam olaraq nədir? Geomatika özündə geodeziya, kartoqrafiya, fotoqrammetriya, coğrafi informasiya sistemləri və yerin distansion təhlili (məsafədən zondlama) elmlərini birləşdirən ümumi bir elmdir. Geomatika həm elm həm də peşəkar bir intizam hesab olunur [3]. Tətbiqinə isə bir elm olaraq coğrafi və digər məkan məlumatlarının ölçülməsinə, təhlilinə və idarə edilməsinə vahid bir yanaşma daxildir. Geomatikanın tətbiq olunduğu sahələr isə çox genişdir. Müasir dövrdə elm və texnologiyaların çox sürətli inkişafı bu sahəni daha da perspektivli bir hala gətirir. Demoqrafik problemlərin tətqiqi və təhlilində də geomatika elmi tətbiq oluna bilər. Bəs Geomatika demoqrafik problemlərə necə tətbiq oluna bilər? Bunun üçün uyğun bir geomatik modelin qurulması şərti ödənilməlidir. Biz hər hansı bir ərazi üçün bu ərazidə olan əhali haqqında məlumatları toplayırıq və məlumatlar əsasında biz demoqrafik problemləri özündə əks etdirən geomatik modeli qururuq. Bütün demoqrafik problemlərin tətqiqi və təhlili ilə bağlı geomatik modeli qurmaq mümkündür. Burada əsas şərt olaraq bizə lazım olan əhali ilə bağlı statistik məlumatları dəqiq araşdırmaqdır və tapdığımız məlumatları model üzərinə tətbiq etməkdir. Burada Çin respublikasında baş verən miqrasiya ilə əlaqədar olaraq geomatik model hazırlanmışdır [4]

Şəkil 3. Çin Respublikasında baş verən miqrasiya ilə əlaqədar hazırlanmış geomatik model

Ədəbiyyat

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Rate_of_natural_increase
2. <https://www.bbvaopenmind.com/en/articles/the-challenges-of-the-end-of-the-demographic-transition/>
3. Gomarasca, Mario A, "Basics of Geomatics", 2009
4. Richard K.Thomas "Concepts, Methods and Practical Applications in Applied Demography", 2018

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
--------------	---

I BÖLMƏ

FİZİKİ COĞRAFİYA, HİDROMETEOROLOGİYA, GEODEZİYA VƏ KARTOQRAFİYA, COĞRAFİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI VƏ EKOLOGİYA

<i>Abbaszadə A.Ə.</i> Dünya okeanının çirklənməsi və onun mühafizəsi	4
<i>Ağahüseynli Ə.N.</i> IX sinif coğrafiya dərslərində interaktiv metodların mövzular üzrə tətbiqi.....	6
<i>Ağayev Ş.G.</i> Regionların tədris edilməsində fəal təlim metodlarının tətbiqi.....	9
<i>Ağayev Y.Ş.</i> Samur-Yalama Milli Parkının təbii-coğrafi, iqlim şəraiti və bioloji resursları .	12
<i>Allahverdiyeva A.E.</i> Qara dəniz bölgəsində geosiyasi proseslər.....	14
<i>Babayeva H.T.</i> Quraqlıq su ehtiyatlarının göstəricisi kimi	16
<i>Babayeva J.İ.</i> Naxçıvan Muxtar Respublikasında su ehtiyatlarından istifadə	18
<i>Camalov A.D.</i> Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çaylarının su rejim xüsusiyyətləri.....	21
<i>Çələbiyeva S.Z.</i> Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqlim ehtiyatları və onun torpaq ehtiyatlarının formalaşmasında rolu.....	25
<i>Əbdürəhmanov F.T.</i> Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı yüksək dağ-meşə landşaftlarının ekoloji problemləri	27
<i>Əbilov M.A.</i> Mil və Muğan düzü landşaftlarının idarə edilməsinin modelləşdirilməsi.....	31
<i>Əhmədli S.O.</i> Quba-Xaçmaz iqtisadi – coğrafi rayonunun relyefinin geometik modeli.....	33
<i>Əhmədov Ə.E.</i> Dağ-qara torpaqların əmələ gəlməsində ekoloji amillərin rolu	35
<i>Əliyeva N.B.</i> İqlim dəyişmələrinin Azərbaycan ərazisində təzahür formaları	36
<i>Əliyeva S.F.</i> Xəzər dənizinin səviyyə təərəddüdləri	38
<i>Əliyeva Z.R.</i> Böyük Qafqazın cənub yamacı relyefinə ekzodinamik proseslərin təsiri	41
<i>Əlizadə F.D.</i> Dünyada baş verən meşə yanğınları.....	44
<i>Əlizadə J.R.</i> Coğrafiyanın tədrisində qrafik təsvirlərdən istifadənin əhəmiyyəti.....	46
<i>Gürşadlı N.N.</i> Müasir coğrafiya dərslərinin motivasiya mərhələsində məzmun standartlarının reallaşdırılması imkanları	
<i>Gürşadlı N.N.</i> Təbiət və cəmiyyət məzmun xətti standartlarının müasir coğrafiya dərslərinin motivasiya mərhələsində reallaşdırılması imkanları	52
<i>Həsənlı İ.Z.</i> Abşeron bölgəsi şəraitində nara zərər vuran xəstəliklərin növ tərkibi və müşahidə tezliyi	55
<i>Həsənova G.R.</i> Azərbaycanda palçıq vulkanlarının yayıldığı bölgələr.....	57
<i>Kərimova G.E.</i> Peyk şəkillərdən istifadə edərək Şirvan düzündə müasir təbii landşaftların dəyişikliklərinin aşkarlanması.....	60
<i>Mehdiyev T.F.</i> Xəzərdə fitoplanktonların paylanması dənizin şaquli quruluşunun rolu.	63
<i>Məhərrəmov N.Y.</i> Böyük Qafqaz çaylarında yay-payız azsulu dövr fazasının zaman göstəriciləri.....	64
<i>Məmmədov E.R.</i> Hidrotexniki qurğuların çay məcrələrinin dayanıqlığına təsiri.....	66

<i>Məmmədov E.R.</i> Şirvan çayları üzərində hidrotexniki qurğular	67
<i>Məmmədova V.R.</i> Respublikanın subtropik regionunda quraqlığın tədqiqi.....	70
<i>Muradov Ə.E.</i> Su ehtiyatlarından səmərəli istifadə yolları	73
<i>Musayeva-Miriyeva S.P.</i> AZPOS sisteminin istifadə sahələri, üstünlükləri və bölmələri	75
<i>Mustafayeva H.İ.</i> Böyük Qafqazın cənub yamacı nival-subnival landşaftlarının ekoloji-geokimyəvi xüsusiyyətləri	78
<i>Nəcəfli A.S.</i> Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamaclarının aqroiqlim rayonlaşması	79
<i>Niftiyeva İ.S.</i> Qanıx çayda sel hadisələrinin tədqiqi.....	82
<i>Orucova Z.N.</i> Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacında torpaq eroziyası	84
<i>Paşayeva A.Ə.</i> Quba-Xaçmaz iqtisadi coğrafi rayonunda baş verən sürüşmə hadisələrinin təsərrüfatın ərazi təşkilinə təsiri	86
<i>Paşayeva A.Ə.</i> Təbii fəlakətlərin öyrənilməsində Coğrafi İnformasiya Sisemlərinin (CİS) rolu	90
<i>Qasımlı S.H.</i> Mil düzünün müasir landşaftlarının inkişaf tarixi.....	92
<i>Qədirlı M.İ.</i> Naxçıvan Muxtar Respublikasının relyef xəritəsinin tərtibi və morfometrik təhlili	94
<i>Qələndərzadə G.E.</i> Su problemi və onun həlli yolları.....	96
<i>Qurbanzadə Z.Z.</i> Böyük Qafqaz vilayətinin müasir təbii-antropogen landşaftlarının struktur-funksional xüsusiyyətləri.....	99
<i>Rüstənova R.F.</i> Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii-antropogen landşaftlarının müasir struktur-funksional xüsusiyyətləri və onların diferensiasiya qanunauyğunluqları	102
<i>Rzazadə G.C.</i> Gəncə-Qazax iqtisadi regionunun təbii şəraitinin qiymətləndirilməsi.....	103
<i>Sədirova N.O.</i> İnsan resurslarının istifadəsində strategiyanın yeri və rolu.....	106
<i>Şərifova J.Z.</i> Kür çayının Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunun ekoloji vəziyyətinə təsiri.....	109
<i>Şirinov X.G.</i> Su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində və idarə olunmasında MZ və CİS texnologiyasından istifadə.....	111
<i>Tağiyeva N.O.</i> Azərbaycanın qeyri-ənənəvi su mənbələri	112
<i>Tağızadə J.E.</i> Xüsusi müşahidə meydanları vasitəsilə Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacındakı təbii landşaftların otlaq-biçənək sahələrinin dəyişdirilməsi və müvafiq risk və təhlükələrin öyrənilməsi	115
<i>Xankişizadə G.Y.</i> Kurikulum üçün tərtib edilmiş dərslilər	118
<i>Xasayev T.Q.</i> B.Blum taksonomiyası baxımından təhlili	120
<i>Xasayev T.Q.</i> Coğrafiya kurikulumunun “Cəmiyyət” məzmun xəttinin alt standartlarının bilik və fəaliyyət baxımından təhlili.....	125
<i>Yaqublu T.R.</i> Mühəndis qurğuların tikintisində geodeziya işlərinin xüsusiyyətləri	130
<i>Yaqubova F.R.</i> Yer in fiqurunun öyrənilmə tarixi (qədim zamanlardan intibah dövrünədək).....	132
<i>Zaliyeva S.N.</i> Şirvan düzü landşaftlarına şoran torpaqların təsirinin aqroekoloji qiymətləndirilməsi.....	134
<i>Гусейнова А.Ш.</i> Экологическая ситуация города Сумгайыт	137
<i>Сулейманова Н.А.</i> Изучение минеральных и термальных вод Азербайджана в газете «Кавказ».....	139

II BÖLMƏ

İQTİSADI-SOSIAL COĞRAFIYA VƏ TURİZM

<i>Abdiyeva G.E.</i> Şəki-Zaqatala iqtisadi coğrafi rayonunun ixracat məhsulları	141
<i>Alyarov R.N.</i> İspaniyada mədəni turizmin inkişaf istiqamətləri	144
<i>Aydinova Ş.Y.</i> Azərbaycanca turizmin inkişafında milli mətbəxin rolu	146
<i>Bayramov Ə.S.</i> Halal turizmin mahiyyəti və beynəlxalq miqyasda inkişafı	151
<i>Cəbiyeva Ü.R.</i> Cənubi Avropa – İtaliya nümunəsində aqroturizm.....	154
<i>Cəfərov R.M.</i> Qonaq evinin qeydiyyat prosedurunda beynəlxalq təcrübə	156
<i>Cümşüdlü Ü.F.</i> Azərbaycan Respublikası və İran İslam Respublikasında turizm ehtiyatlarının təsnifatı.....	158
<i>Əkbərli V.R.</i> Avtomobil nəqliyyatının ətraf mühitə təsiri	160
<i>Əliyev R.R.</i> “Pulman” otel brendinin fəaliyyət istiqamətləri.....	163
<i>Əliyev T.</i> Ailə biznesi və ənənəvi sənətkarlığın inkişafında ABAD-ın rolu.....	165
<i>Əliyeva N.A.</i> Dünya elektron sənayesi	167
<i>Əliyeva Z.R.</i> Böyük Qafqazın cənub yamacı relyefinin kənd təsərrüfatı məqsədi ilə mənimsənilməsi.....	169
<i>Əsədli E.E.</i> ACCOR hotel şəbəkəsinin fəaliyyət istiqamətləri.....	172
<i>Əsədov S.Q.</i> ABŞ Superfund proqramı.....	174
<i>Əsgərova T.N.</i> Azərbaycanın beynəlxalq turizm siyasəti.....	175
<i>Fərzullazadə Ə.H.</i> Baktur daxili turizm bazarında xidmətin təşkili və iş birliyi	177
<i>Gözəlova G.A.</i> Yaponiyada daxili fərqlər və regional iqtisadi siyasət	180
<i>Hüseynli G.V.</i> Azərbaycanın regional şəhərlərinin məskunlaşma və demoqrafik problemləri (Mingəçevir, Şirvan, Yevlax şəhərləri təmsalında)	185
<i>Hüseynov İ.A.</i> Azərbaycanda mehmanxana şəbəkələrinin fəaliyyətinin təşkili.....	188
<i>Hüseynova G.S.</i> Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı alçaq dağlıq və dağətəyi ərazilərində kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətləri (Qazax və Şəmkir bölgələri təmsalında).....	190
<i>İbadlı Ü.Ə.</i> Azərbaycanda yeni turizm mərkəzlərinin yaradılması prinsipləri.....	192
<i>İbrahimli E.E.</i> Qəbələ-Qafqazın incisi.....	196
<i>İmaməliyeva N.N.</i> Azərbaycanda turizmin inkişafının sosial-iqtisadi rolu.....	198
<i>İmanlı Ş.İ.</i> HOTREC – Hospitality Europe “Yaşıl hotel” konsepsiyasının istiqamətləri	200
<i>İrzayeva S.İ.</i> “Made in Azerbaijan”- Aqroturizm.....	203
<i>Kərimli L.R.</i> Türkiyədə kənd turizminin inkişaf etdiyi mərkəzlər	206
<i>Kosayev A.N.</i> Macəra turizminin inkişaf perspektivləri	208
<i>Mehdiyeva N.E.</i> Azərbaycanla Gürcüstan arasında ticarət münasibətləri.....	212
<i>Məmmədbəyov E.E.</i> Ukraynada turizm sənayesinin inkişafı problemləri və həlli yolları	214
<i>Məmmədova L.C.</i> Alternativ və bərpa olunan enerji növləri onlardan istifadə.....	217
<i>Məmmədova L.C.</i> Dünyanın balıqçılıq sənayesinin coğrafiyası	219
<i>Məmmədova S.R.</i> Avstriya kurortlarında SPA xidmətlərinin istiqamətləri	221
<i>Məmmədova S.R.</i> Avstriyada kurort turizm mərkəzlərinin inkişaf istiqamətləri.....	223
<i>Məsimzadə F.V.</i> Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacında rekreasiya və turizmin inkişafı.....	225
<i>Musayeva A.M.</i> Transmilli şirkətlərin tarixi aspektləri, ilk transmilli şirkətlər	229

<i>Müslümova A.M.</i> Dünya ölkələrində azad (xüsusi) iqtisadi zonalar və onların iqtisadiyata təsiri	231
<i>Müslümova A.M.</i> Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri (TANAP) və Transadriatik Qaz Kəməri (TAP).....	233
<i>Mütəllimli A.Z.</i> Turizm xidmətlərində qiymət və ona təsir edən amillər	235
<i>Nəbiyev N.İ.</i> Azərbaycanda otelçilik sənayesinin inkişaf istiqamətləri.....	237
<i>Niftəliyev S.E.</i> Azərbaycanda festival turizminin potensialı və nümunələri	240
<i>Nuriyeva İ.F.</i> Azərbaycanda turizm sahəsində istifadə edilən nəqliyyat növlərinin təsnifatı	246
<i>Qafarzadə Y.İ.</i> Manama şəhərinin Bəhreynin turizm təsərrüfatının inkişafında yeri.....	248
<i>Qaralı N.M.</i> Azərbaycan Respublikasının iri və böyük şəhərlərinin demoqrafik vəziyyəti..	252
<i>Qaralova İ.F.</i> Quba rayonunun təbii və tarixi-mədəni irsi – ekoturizm ehtiyatı kimi	254
<i>Qədirova L.Ə.</i> İrənin neft sənayesinin müasir vəziyyəti	258
<i>Qəhrəmanov C.C.</i> Azərbaycanda hava nəqliyyatı ilə turistlərin daşınmalarının istiqaməti..	260
<i>Qurbanova Y.B.</i> “Quş gözləməçiliyi”nin inkişaf mərkəzlərinin səciyyəsi	263
<i>Rəhimova D.Y.</i> Mədəni-kütləvi tədbirlərin turist cəlb olunması vasitəsi kimi təhlili	265
<i>Rəsulova G.A.</i> Maldiv adalarında beynəlxalq turizmin inkişafı.....	267
<i>Salahov A.Ş.</i> Azərbaycanda inhisarçılıq problemi, antiinhisar siyasətinin aparılması zərurətləri	269
<i>Səttarova Ü.Y.</i> Qala kəndi və Arxeoloji Etnoqrafik muzeyinə ekskursiyaların təşkili imkanları.....	275
<i>Seyidova G.Ş.</i> Turizm sənayesində İKT istifadəsinin nəzəri əsasları.....	278
<i>Söhbətov F.E.</i> Basqal qəsəbəsində mədəni-dərketmə turizminin imkanları	280
<i>Talıblı A.F.</i> Azərbaycanda turizm fəaliyyətində marketinq araşdırmalarının istiqamətləri..	283
<i>Zahidli H.E.</i> Data sistemlərinin yaradılmasının turizmdə rolu	285
<i>Zəkəriyyəyeva S.H.</i> Otellərdə işgüzar turizmin təşkili qaydaları.....	289
<i>Магеррамова Х.С.</i> Оценка влияния транспортной инфраструктуры на развитие хозяйственного комплекса Лянкаран-Астаринского экономического района	291
<i>Магеррамова Х.С.</i> Оценка влияния транспортной инфраструктуры на развитие хозяйственного комплекса горного района (на примере Лерикского района)	293
<i>Сулейманова Н.А.</i> Основные предпосылки развития туризма в Шеки – Закатальском экономико - географическом районе	295
<i>Фаталибейли Н.А.</i> Основные направления стратегии экономического развития Азербайджана в глобальных интеграционных процессах	301
<i>Salahov A.</i> Azərbaycanda inhisarçılıq problemi, antiinhisar siyasətinin aparılması zəruriyyətləri	305
<i>Mahmudova G.N.</i> Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunun ümumi coğrafi səciyyəsi	309
<i>Mustafayeva Z.A.</i> Xəzərin Azərbaycan sahillərində kurort-rekreasiya ehtiyatları	311
<i>Rzazadə G.C.</i> Gəncə-Qazax iqtisadi regionunun əmək resurslarının iqtisadi-coğrafi qiymətləndirilməsi.....	313
<i>Abbasquliyeva A.V.</i> Lənkəran vilayəti təbii landşaftlarının aqroekoloji qiymətləndirilməsi	316
<i>Hüseynov C.B.</i> Geodezik təminatda vahid koordinat mühitinin yaradılması	318

<i>Rzayev E.H.</i> Xətti obyektlərin geodeziya təminatına qoyulan dəqiqlik tələbləri	320
<i>Eldarov C.A.</i> Terrorizmin Coğrafiyası	323
<i>Mehdiyeva M.Q.</i> Ekoloji terror.....	325
<i>Əhmədov Y.E.</i> Mil düzünün torpaq tipləri və onların xüsusiyyətləri	326
<i>Əzizli N.H.</i> Geomatika və Coğrafi İnformasiya Sistemləri arasındakı fərqlər	329
<i>Abdullayev B.E.</i> Demografik problemlərin geomatik model əsasında tədqiqi və təhlili	332

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Coğrafiya fakültəsi

Tələbə Elmi Cəmiyyəti

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
102-ci ildönümünə həsr olunmuş*

“AZƏRBAYCAN REGIONLARININ İNKİŞAFININ COĞRAFI MƏSƏLƏLƏRİ”

mövzusunda

TƏLƏBƏ VƏ GƏNC TƏDQİQATÇILARIN
RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ

MATERİALLARI

Naşir: Ceyhun Əliyev
Texniki redaktor: Natiq Paşayev
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Çimnaz İsmayılova

Yığılmağa verilmişdir: 27.03.2020
Çapa imzalanmışdır: 22.05.2020
Tiraj 100, şərti çap vərəqi 27,5
“Ecoprint” nəşriyyatının mətbəəsində
çap olunmuşdur
Bakı, Mətbuat pr., 529
Tel.: (99455) 216-09-91